

Birla Central Library

PILANI (Jaipur State)

Class No :- **S 294.3**

Book No :- **B 85 VD**

Accession No :- **25365**

भारतीय विद्या ग्रन्थावलि

बुद्धघोसाचरियविरचितो

विसुद्धिमग्गो

भारतीय विद्या भवन

अन्धेरी : बंबई

BHARATIYA VIDYA SERIES

EDITORIAL BOARD

Shri K. M. Munshi, B. A., LL. B., M. L. A.

Dewan Bahadur Krishnalal M. Jhaveri, M. A., LL. B.

Dr. I. J. S. Taraporewala, B. A., Ph. D., Bar-at-Law

General Editors

Shri Jinavijayaji Muni

Dr. Manilal Patel, Ph. D. (Marburg)

VOLUME ONE

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
ANDHERI * * * * * BOMBAY

Bhāratīya Vidyā Series, Vol. I.

VISUDDHIMAGGA OF BUDDHAGHOSĀCARIYA

EDITED BY
DHARMĀNANDA KOSAMBI

WITH A FOREWORD BY
K. M. MUNSHI
PRESIDENT, BHARATIYA VIDYA BHAVAN

PART I: TEXT

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
ANDHERI, BOMBAY

1940

~~The~~ The volumes of this Series may be
had by addressing The Secretaries,
Bharatiya Vidya Bhavan,
Andheri, Bombay, (India).

First Edition, 1940.

Five Hundred Copies.

Printed by M. N. KULKARNI, at the Karnatak Printing Press, Chira Bazar,
Bombay 2, (pp. i—xviii), and by the New Bharat Printing Press, 6, Kelewadi,
Girgaon, Bombay, (pp. 1—412) and published by Dr. MANILAL PATEL,
Director, BHARATIYA VIDYA BHAVAN, Andheri, Bombay.

CONTENTS

	Page
Foreword	vii
Abbreviations	viii
Preface	ix
१. सीलनिर्देशो	१
२. धुतल्लनिर्देशो	४०
३. कम्मद्रानगहणनिर्देशो	५७
४. पथवीकसिणनिर्देशो	८०
५. सेसकसिणनिर्देशो	११४
६. असुभकम्मद्राननिर्देशो	११९
७. छअनुस्सतिनिर्देशो	१३३
८. अनुस्सतिकम्मद्राननिर्देशो	१५५
९. ब्रह्मविहारनिर्देशो	२००
१०. आरुप्पनिर्देशो	२२२
११. समाधिनिर्देशो	२३४
१२. इद्धिविधनिर्देशो	२५८
१३. अभिञ्जानिर्देशो	२८३
१४. खन्धनिर्देशो	३०४
१५. आयतनधातुनिर्देशो	३३६
१६. इन्द्रियसच्चनिर्देशो	३४३
१७. पञ्चाभूमिनिर्देशो	३६२
१८. दिट्ठिविसुद्धिनिर्देशो	४१५
१९. कङ्कावितरणविसुद्धिनिर्देशो	४२३
२०. मग्गामग्गयाणदस्सनविसुद्धिनिर्देशो	४२९
२१. पटिपदायाणदस्सनविसुद्धिनिर्देशो	४५३
२२. याणदस्सनविसुद्धिनिर्देशो	४७७
२३. पञ्चाभावनानिसंसनिर्देशो	४९६
सुद्धिपण्णं	५०९

FOREWORD

WITH the publication of this volume the BHARATIYA VIDYA BHAVAN embarks upon one more activity, namely, that of starting the *Bhāratiya Vidyā Series*. I have been asked by the General Editors to write a Foreword to the *Series* in general and to the present volume in particular : I gladly do so for I believe the launching of this *Séries* by the BHAVAN, along with its two Journals (both entitled *Bhāratiya Vidyā*), is a right step towards the realization of its objects.

Whilst introducing our English Journal, *Bhāratiya Vidyā*, it was remarked : " A patient and reverent study of, and creative research into, the *Bhāratiya Vidyā*, an objective evaluation and a restatement of its fundamental principles and ideals with special reference to the present-day problems, dissemination of its intrinsic truths and teachings with a view to increasing among our people the awareness of its spiritual values : this is the great task which modern India has before her, and which must be fulfilled through her institutions like the BHARATIYA VIDYA BHAVAN." As a humble contribution towards the achievement of this object the BHAVAN places this *Series* before the public.

There are no doubt several well-known Oriental series and journals faithfully serving the cause of the *Bhāratiya Vidyā* at the moment. But even all of them are not able to cover the ever-widening field of Indological studies and research. Much as has been done and is being done in advancing investigation into the cultural heritage of our land, more remains still to be accomplished. I hope therefore that such an undertaking as the *Bhāratiya Vidyā Series* has its value and importance, and trust it will evoke the same warm welcome and appreciation among the learned as our two Journals have already done.

That an up-to-date edition of so celebrated a Buddhist philosophical work as the *Visuddhimagga* forms an inaugural volume of the *Bhāratiya Vidyā Series* is, I suppose, a singularly happy circumstance. The eminent Pāli savant, Mrs. C. A. F. RHYS DAVIES, published in 1920 in the *P. T. S. Series* the first Roman-lettered edition of the *Visuddhimagga*—" of a work bearing yet unwithered the laurels of fourteen centuries of renown ". She wrote in a Foreword (p. viii) to that edition : " This first edition is to serve merely as a working makeshift, till some wealthier institution secures its worthier scholar and produces a text for all time ". The BHARATIYA VIDYA BHAVAN may not be a wealthier institution but it has secured in Professor Dharmananda KOSAMBI, I am sure, a very worthy scholar who has laboured on this work for more than thirty years last and been several times to America in his efforts to produce a most reliable text of the *Visuddhimagga*.

To maintain this *Series* at a high level of excellence and usefulness will require not only all the diligence and devotion its Editorial Board can bring to bear upon it, but also the co-operation of Orientalists all the world over. In the hope that this new undertaking of the BHAVAN may succeed in its mission, I wish the *Series* god-speed.

K. M. MUNSHI

सञ्ज्ञासङ्केपा

(ABBREVIATIONS)

सुत्तपिटक

दी = दीघनिकाय
म = मज्झिमनिकाय
सं = संयुत्तनिकाय
अं = अङ्गुत्तरनिकाय

(खुद्दकनिकाय)

ध = धम्मपद
सु = सुत्तनिपात
उ = उदान
इ = इतिवुत्तक
विमान = विमानवत्थु
पेत = पेतवत्थु
थेर = थेरगाथा
मनि = महानिद्देस
चुनि = चुल्लनिद्देस
पटि = पटिसम्भिदा
च = चरियापिटक
जातक = जातकट्ठकथा (Fausböll's edition).

विनयपिटक (Oldenberg's edition)

पारा = पाराजिका
पाचि = पाचित्तियादि
महा = महावग्ग
चुल्ल = चुल्लवग्ग
परि = परिवार

अभिधम्मपिटक

धम्म = धम्मसङ्गणि
विभंग = विभङ्ग
धातु = धातुकथा
कथा = कथावत्थु
तिकप = तिकपट्टान

पट्टान = पट्टान (Siamese edition, B. E.
2469-70)

पकरणगन्था

मिलिन्द = मिलिन्दपग्गह (Trenckner's edition)

अ = अट्ठकथा, यथा—

मअ = मज्झिमनिकायट्ठकथा [३।८५], सुअ = सुत्तनिपातट्ठकथा [३।८८] ।

All references are to the Pāli Text Society's editions, except in those cases where other editions are specified in brackets. The number of the volume follows the abbreviation, and the number of page or pages follow the *danḍa*. If the book is in a single volume, the page-numbers follow the abbreviation. The references to the *Dhammapada*, *Suttanipāṭa*, and *Theragāthā* are to the stanzas. The references without letters are to the *Visuddhimagga*, by chapter and paragraph.

PREFACE

I began the work of preparing a Devanāgarī edition of the *Visuddhimagga* at Poona in 1909, with the intention of publishing it under the patronage of H. H. the Gaekwar of Baroda. The plan was forestalled by an invitation to help in the Harvard Oriental Series edition of the text (in Roman script). This invitation was due primarily to the efforts of the late Prof. James Houghton Woods, who had studied the *Abhidhammatthasaṅgaha* under my guidance at Bombay earlier in the same year. Reaching Boston in May 1910, I joined Prof. C. R. LANMAN, then general editor of the Harvard Oriental Series ; together, we initiated an attempt to recast Warren's edition, and partial translation, of the text.

Henry Clarke WARREN (1854-1899) came of old New England stock, the family being well-known in Boston since the days of the American Revolution. A crippling spinal injury caused by a fall in childhood did not disable him from the pursuit of knowledge. The short biography¹ written by his brother for the yet unpublished Harvard edition of the text will show the love of study and especially of Buddhism, which, with a cheerful disregard for increasing pain and suffering, characterized his entire life. A considerable portion of his estate was bequeathed to Harvard University for the maintenance of the Oriental Series, and particularly for the completion of the *Visuddhimagga*.

Prof. LANMAN's comprehensive lack of faith in Pāṇini's grammar as well as modern Indian pundits was not hard to overcome so far as I was personally concerned ; he was, also, soon convinced of the necessity of a thorough knowledge of Pāṇini's grammar for the interpretation of such works as that of Buddhaghosa. But we were unable to agree as to the final constitution of the title page, and the work which we carried on together till the end of 1911 remained incomplete when I returned to India. In 1926, the Harvard University finally entrusted the edition to my care, and my proposals were accepted in their entirety. The text, which I left in a completed form and saw through the press (1927), has not yet appeared. I am not acquainted with the exact nature of the difficulties that prevent the University from its publication.

The sources used for the present edition are primarily the same as those employed for the Harvard edition, consisting of four excellent manuscripts : two Burmese, two Singhalese. In addition, I have used one printed edition in Burmese and one in Siamese characters ; while generally not so good as the first of the Burmese manuscripts, these contain an occasional superior read-

1. For a longer biography, see Prof. LANMAN's account at the end of Burlingame's *Buddhist Legends* ; also reprinted at the end of the later editions of WARREN'S *Buddhism in Translation*.

ing. To reduce the bulk of this volume, I have omitted all variants ; the best alternative readings, however, will be given—with my own commentary—in the volume to follow.

We now turn to the actual mechanism of editorial work. The Singhalese and Burmese palm leaf manuscripts used have very few paragraphs. The paragraphing and numeration of this edition are entirely mine, neither being in the manuscript apparatus. They serve the purpose of facilitating reference, just as does the numeration of the stanzas introduced by modern editors in works like the *Dhammapada*, *Suttanipāla*, *Thera-* and *Therīgāthā*. In my text, quotations are put in double inverted commas "..."; reference to any identified quotation has been inserted in square brackets at the end of the quotation itself. Unidentified quotations, the vast majority of which are not to be traced in extant Pāli literature, are marked by empty square brackets at the end. The list of abbreviations is given on p. viii.

In the Burmese, and sometimes in the Singhalese manuscripts, there is a punctuation sign before such sentences as "चेतिपण्णतवासी महातिस्सथेरो विय" [1.55]. Modern editors connect these with the preceding sentences. But from two examples in the *Papañcasūdanī* [M. Aññ. 1.258], i.e. काळवलि-मण्डपवासिमहानागत्येरो विय च, and गलम्बतित्थविहारे वस्सूपगता पञ्चास भिक्खू विय, I came to the conclusion that such sentences were not only separate but often began a new paragraph.

The first vowel of the indeclinable particles एव, अपि, इति, is very often dropped in Pāli, and they are treated as independent words, namely, व, पि, ति, respectively. When the *anusvāra* precedes पि and ति, the *parasavarṇa* combination is made, as in एवम्पि, कम्मन्ति. The *parasavarṇa* occurs always before ति and is optional before पि. This is the usage of the manuscripts, but not of the Aśoka edicts. There, even such words as धम्म, सङ्ग, and पद्म are invariably written with the *anusvāra*, i.e. धंम, संघ, पंच. In my opinion, this difference between the manuscripts and the inscriptions of Aśoka is due merely to the exigencies of calligraphy ; it was easier to carve an *anusvāra* on stone than the *parasavarṇa*, and conversely, the half-consonant in the line is easier to write in cursive script than the separate round *anusvāra* above or (as in Singhalese) after the letter. For पि, I have followed the majority of the manuscripts ; before ति, the *anusvāra* has been retained throughout although all manuscripts use *parasavarṇa*. This had to be done because Pāli words cannot end in a consonant. For example, the opening stanza of the text reads : "... को इमं विजये जटं "ति. In Roman script, the quotation marks are inserted between the *n* and the *ti* ; but in *devanāgarī*, it would be very awkward to introduce quotation marks in the middle of a joint consonant, hence the *parasavarṇa* is not used in such cases ; and for the sake of uniformity the *anusvāra* had to be retained throughout.

Many western editors combine the ति when the preceding इ is lengthened, but this is not a *sandhi* according to the Pāṇinian *sūtra* : अकः सवर्णे दीर्घः

[vi. 1. 101]. The Pāli rule is that when इ of इति is dropped, the preceding vowel is lengthened : e.g. गौतम+इति=गौतमा ति, पुच्छामि+इति=पुच्छामी ति, होतु+इति=होतु ति. So, I have left the ति unjoined throughout.

In punctuation, I have used the *danḍa* [caesura] ' | ' in place of a period. The colon, because it is identical with the *nāgari visarga*, has been chiefly replaced by a dash : for example, [1.6] यथाह—; and sometimes a *danḍa* or a comma. The semi-colon has been replaced by the *danḍa* or comma, according to convenience. Warren's text took on an odd appearance from the copious sprinkling of inverted single commas which he used to demarcate sub-clauses. I have used, instead, the ordinary commas to indicate the beginning of a sub-clause ; as *ti* marks its termination, the inverted comma would in any case be redundant before it and no distinguishing punctuation mark has been employed there. For example, [3.41] *Thero 'na nu daharo appicchatāya attānaṃ ajānāpetvā va gato' ti taṃ samassāsetvā* is punctuated as follows :—थेरो, न नु दहरो अपिच्छताय अत्तानं अजानापेत्वा व गतो ति तं समस्सासेत्वा...

The preservation of Buddhaghosa's text is reasonably satisfactory in spite of the passage of fifteen hundred years. In case of doubt, or obscurity, the commentary of Dhammapāla entitled *Paramatthamañjūsā-ṭīkā* is very useful. Nevertheless, some definitely wrong readings have managed to creep into our sources. Buddhaghosa quotes in 1.98, a sentence from अं. 4,201, where all our authorities, manuscript as well as printed texts, read *mahārāja* while the original has *Pahārāda*. The mistake was not Buddhaghosa's ; later copyists changed the word into *mahārāja*, not knowing what *Pahārāda* meant. Occasionally, Buddhaghosa deliberately changes a quoted text, without distorting its meaning, as for instance in 6.78 'सेय्यथा पि पस्सेय्य' into 'सो पस्सेय्य' ; in 7.107 'अगारं अज्झावसामि' into 'चेतसा विहरामि' ; and he explains the latter change in 7.111. Sometimes Buddhaghosa changes his own text—though not the meaning—in quoting himself ; for example, the word दीपनत्थं of 4.140 appears soon afterwards as दस्सनत्थं in 4.146.

I am grateful for the honour conferred upon me by the Bhāratiya Vidyā Bhavan in undertaking the publication of this edition as the inaugural volume of the Bhāratiya Vidyā Series. It gives me great pleasure to express my gratitude to Messrs. Hemchand Mohanlal and Co., the well-known Bombay firm of jewellers, for the financial aid without which I could not have carried out the present work. To the manager and the staff of the New Bhārat Printing Press, my thanks are offered for the conscientiousness with which they have printed this work.

I am a bad proof reader and the compositors were new to this sort of work. Naturally many misprints passed unnoticed. So, I sent a copy of the printed text to Mr. N. V. Tungar and to Prof. C. V. Joshi. The former read through the entire work ; the latter was interrupted after going through 128 pages by the tragic and fatal illness of his son. The remainder of Prof. Joshi's copy was read by Mr. M. G. Devalekar. Many of the misprints

were pointed out by these three, and I here express my thanks for their help. The list of errata is given at the end of this volume.

On the Life of Buddhaghosa

The accepted account of the life of Buddhaghosa is in the *Mahāvamsa*,¹ chap. xxxvii, verses 215-246, of which the following is a summary :

Born near the Bodhi tree (near Gayā), a young Brahmin controversialist, well-versed in all branches of the arts, in the Vedas, and in the doctrines of various sects, wandered about India for the purpose of debate. As he arrived one night at a Buddhist monastery, and had given a clear exposition of the doctrine of Patañjali, his arguments were refuted by a mahāthera named Revata. On the other hand, the young Brahmin was unable to follow the Buddhist's arguments, and finally asked for instruction.

He entered the novitiate, learning and accepting the three Piṭakas. The name Buddhaghosa was given to him because his voice was deep like the Buddha's. In the viihāra where he was converted, he composed a treatise called *Nāṇodaya* ; wrote the *Aṭṭhasālinī*, commentary upon the *Dhammasaṅgani* ; and finally undertook a short commentary on the *Tipiṭaka*. Whereupon the Thera Revata spoke :

'Only the texts, not the commentaries, have been brought here [from Ceylon] ; the traditions of the various teachers are not available. However, in Ceylon, the authoritative and quite orthodox commentaries compiled by Mahinda are extant in the Singhalese. Go there, study them, translate them into the Māgadhi language. They will benefit all.'

So Buddhaghosa arrived in Ceylon in the reign of King Mahānāma. In the Mahāpadhāna hall of the Mahāvihāra, he heard the Singhalese Commentary as well as the Theravāda tradition from Saṅghapāla. It seemed to him the doctrine of the Buddha. But when he demanded access to all the books in order to write a commentary, the Order gave him two stanzas as a test. Upon these he wrote the *Visuddhimagga*, an epitome of the three Piṭakas with commentaries. At the first reading of this work, the gods hid the book away, and repeated the performance after he had done the work again. The third time, the deities produced the former copies to show the people his skill. And there was found after comparing the three books, not the least variation from the Theravāda, in composition, in meaning, in sequence, nor even in the very letters.

He was immediately acclaimed by the Order as a veritable Metteyya Bodhisattva, and the aṭṭhakathās were given to him. Living in that pure viihāra, rich in all such books, he translated them from Singhalese into the 'original language,' Māgadhi. This work benefited people of all languages ; all the teachers of the Theravāda honoured it as a sacred text.

1. This part of the *Mahāvamsa* is called *Cūlavamsa* in the P.T.S. edition.

Thus, having finished his task, Buddhaghosa returned to the land of his birth to reverence the great Bodhi tree.

This account so stated is subject to criticism. Buddhaghosa could not be a native of Buddhagayā. As a negative proof, we do not find that the scene of a single one of his numerous contemporary stories is set in Magadha. In the tale of Visākha [IX. 64-69] who migrated from Pāṭaliputra, the starting-point is in Ceylon, not Magadha. In all his works there is no description of North India such as an eyewitness would give. More positive evidence is in the passage “*Uṇhassā ti aggisantāpassa. Tassa vanadāhādisu sambhavo veditabbo*” [I. 86]. “Heat : the heat of fire, such as occurs at the time of a forest fire, etc.” This is a comment upon the protection against heat given by a cāvara. His explanation is obviously ridiculous. It is not known to Indian southerners that a bare skin sometimes blisters in the northern summer. Again, commenting upon the Gopālaka Sutta of the Majjhima Nikāya [Papañcasūdanī ii. 265-266], he seems to believe that sand bars are common in the Ganges between Magadha and Videha [Behar].² The “Gaṅgā” with which he was acquainted is evidently the Mahawallī-Gaṅgā of Ceylon, and not the sacred river of India.

Buddhaghosa could not have been a Brahmin. From Vedic times, every Brahmin has been expected to know the famous Puruṣasūkta hymn :

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू रोजन्यः कृतः ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

[Rg-Veda X. 90. 12 ; also cf. Atharva Veda XIX. 6. 6.]

“The Brahmin was his mouth, Kṣatriya his arms, Vaiśya his thighs ; Sūdra was born of his feet.” Yet Buddhaghosa, supposed to be a learned Brahmin, was not acquainted with this. Commenting on “Bandhupādāpaccā” —“children of Brahma’s feet”—he says, “The Brahmins are of this opinion : Brahmins came out of Brahma’s mouth, Kṣatriyas from his breast, Vaiśyas from his navel, Sūdras from the legs, and Śramaṇas from his soles.”³

The word “Bhūnahu” in Pāli occurs as “Bhrūṇahā” in Brahminical literature to signify “embryo-killer.”⁴ In the Māgandiya Sutta [M. i. 502]

2. तेन हि गोपालकेन. . . मज्जेगङ्गाय शुभ्रं विस्समद्धानत्थं द्वे तीणि बालिकत्थलानि सल्लक्खेतब्बानि अस्सु ।

3. तेसं किर अयं लद्धि—ब्राह्मणा ब्रह्मनो मुखतो निक्खन्ता, खत्तिया उरतो, वेस्सा नाभितो सुदा जानुतो, समणा पिट्ठिपादतो ति । [M. Aṭṭh. ii. 418 ; cf. D. Aṭṭh. i. 254].

4. ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान् वृतः ।
भूणहेत्युच्यते ब्रह्मन् स इह ब्रह्मवादिभिः ॥
अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
नोपैति स च धर्मेण भूणहेत्युच्यते बुधैः ॥

[महाभारत, आदि. ७८।३२, ३३]
(B. O. R. I. Critical Edition).

Māgandiya reproaches Buddha as a Bhrūṇahā for having ceased to have intercourse with his wife. It is clear from his comment that Buddhaghosa did not understand the real meaning of this word. He explains it as 'hatavaḍḍhi, mariyādakāraka.'⁵ Finally, it is also to be noticed that Buddhaghosa makes fun of the Brahmins [I, 93]. This in itself is inconclusive, as it might be the jeering of an apostate.

Of Patañjali, or any northern tradition, Buddhaghosa knew little. Out of all Patañjali, only the terms *ānimā* and *laghimā* are mentioned [VII. 61], without any further knowledge of the Yogasūtra. There is no comparative study, nor even a single reference to the work or name of Patañjali. The term "Prakṛtivāda" [Sāṅkhya] is mentioned⁶ in the 17th chapter, where a rudimentary acquaintance with Nyāya, the Indian system of logic, is shown by reference to the structure of syllogism.⁷ All his knowledge of other sects does not exceed that of a learned Singhalese monk of today, or of a southern Bhikkhu of about the 11th century A.D. [Such as Anuruddha or Dhammapāla.] The methods, principles, or even the existence of the great Mahāyāna teachers such as Nāgārjuna and Aśvaghōṣa, seem to be unknown to him. He does mention the epics Rāmāyaṇa and Mahābhārata, without showing any familiarity with them : "Legend means Bhārata and Rāmāyaṇa, etc. It is not proper to go to the places where they are recited,"⁸ also "the Bhārata war and the abduction of Sītā, such fruitless stories."⁹

Accordingly the greater part of the Mahāvārṇsa story appears to be legendary. It is said that the Aṭṭhasālinī was written by Buddhaghosa in India. From the style, content, and the introduction, it is doubtful whether Buddhaghosa wrote the book. That he could have written it before the Visuddhimagga is impossible, since the Visuddhimagga is referred to in the opening

5. भूनुहुनो ति हतवड्ढिनो मरियादकारकस्स । कस्मा एवमाह ? छसु द्वारेसु वड्ढिपञ्चापन-
लद्धिकत्ता । अयं हि तस्स लद्धि—चक्खु ब्रूहेतब्बं, वड्ढेतब्बं, दिट्ठं समतिकमित्तब्बं... कायो ब्रूहेतब्बो,
वड्ढेतब्बो, अफुट्ठं फुसित्तब्बं, फुट्ठं समतिकमित्तब्बं । मनो ब्रूहेतब्बो, वड्ढेतब्बो, अविज्जातं विजानित्तब्बं
विज्जातं समतिकमित्तब्बं । एवं सो छसु द्वारेसु वड्ढिं पञ्चापेति । [मज्झिमनिकायट्ठकथा ३।२११]

6. किं पकतिवादीनं पकति विय अविज्जापि अकारणं मूलकारणं लोकस्सा ति । [१७।३६]

7. पटिञ्जा हेतू ति आदिसु हि लोके वचनावयवो हेतू ति वुचति । [१७।६७] ।

8. अक्खानं ति भारत-रामायणादि । तं यस्मिं ठाने कथियति, तत्थ गन्तुं न वट्ठति ।

[दीघनिकायट्ठकथा १।८४]

9. अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका अकुसलचेतना सम्फपलापो । सो आसेवन-
मन्दताय अप्पसावज्जो, आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे सम्भारा, भारतयुद्ध-सीताहरणादि-
निरत्थकथा-पुरेक्खारता, तथारूपिकथाकथनञ्च । [दीघनिकायट्ठकथा १।७६]

stanzas of the *Aṭṭhasālinī*.¹⁰ Whoever wrote that part of the *Mahāvamsa* had not opened the *Aṭṭhasālinī*. That Buddhaghosa, while desiring access to the commentaries should prove his fitness to work upon them by epitomizing the *Piṭakas* together with their commentaries, is surprising. Many quotations from the commentaries are fully and accurately given in the *Visuddhimagga*. In fact, he says in all his *aṭṭhakathās* that he has prepared the *Visuddhimagga* as an illuminative comment upon all four *Nikāyas*. If the *Mahāvamsa* chronicler did try to verify the legend about Buddhaghosa by examining Buddhaghosa's works, he got no further than the two 'fundamental' *gāthās* at the beginning of the *Visuddhimagga*. If the *Nāṇodaya* had existed, it alone would not have been lost while all the other works of Buddhaghosa survive. It is nowhere mentioned in Pāli literature, the *Mahāvamsa* excepted. Possibly, this may be a book which gods hid and forgot to restore !

From the narrative of the *Mahāvamsa*, one fact remains : that Buddhaghosa came from India to Ceylon in the reign of Mahānāma [end of 4th century A.D.]. This is confirmed by Burmese authorities ;¹¹ but the latter say that he went to Ceylon from Thaton, being a Talaing by birth. The tradition has an element of truth. I believe that he was a Telaṅga, from the Telugu country of Southern India, not a Burmese Talaing. The Telaṅgas colonized extensively in Burma and Indo-China, the term Talaing being a corruption of their original name. His birth place was the village of *Moraṇḍakhetaka* [Peacock-egg-village], as is very clear from the colophon of this book, where he is called "Moraṇḍakhetaka-vattabbena," or *Moraṇḍakhetaka Buddhaghosa*. The method of nomenclature is still followed in Dravidian India and Ceylon. His surname vanished when his fame had made him *The Buddhaghosa*. It is to be noticed that the usually clever scribe of B1 changes the word *moraṇḍakhetaka* to *mudantakhedaka* [gladness ending in sorrow] ; the Singhalese manuscripts read *ceṭaka* for *khetaka* a possible confusion of letters. *Khetaka* is Sanskrit for village and remains in the modern South Indian vernaculars as *Kheḍā*.

He lived for some time at *Mayūrasuttapaṭṭana* or *Mayūrarūpapaṭṭana*, as he says in the colophon at the end of the *M. Aṭṭh*. "I am writing [this *aṭṭhakathā*] at the request of the venerable *Buddhamitta*, who lived with me at *Mayūrasuttapaṭṭana* (or *Mayūrarūpapaṭṭana*)."¹² I cannot locate this, nor his birthplace, but an archæologist familiar with the Telugu country should be able to identify it ; here, at least a small monastery existed.

10. कम्मद्वनानि सब्बानि चरियाभिञ्जाविपस्सना ।
विबुद्धिमग्गे पनिदं यस्मा सब्बं पकासितं ॥
तस्मा तं अगहेत्वान सकलाय पि तन्ति या ।
पदानुक्रमतो एव करिस्सामत्यवण्णनं ॥

[अट्ठसालिनी २]

11. See Introduction to the *Buddhaghosuppatti* by James Gray (London 1892), pp. 11, 16, 20, 21, 23-24.

The next bit of information is from the colophon of the A. Aṭṭh.

"I am writing [this aṭṭhakathā] at the request of the venerable Jotipāla, who lived with me at Kañcīpura and other places."

Travelling perhaps in the order mentioned, he came to Ceylon with the definite aim of studying the Singhalese commentaries. The vast upheavals in government and religious culture from the death of Asoka to the Gupta period had left Ceylon untouched. The isolated fragments of Buddhist learning scattered throughout Southern India were much inferior to the continuous tradition of Ceylon. To learn this tradition of Ceylon must have been the purpose of Buddhaghosa's journey.

After studying the commentaries, perhaps under Saṅghapāla, he conceived the plan of translating them into Pāli for the convenience of those readers who did not know the Singhalese language. Jotipāla is credited with the suggestion that Buddhaghosa wrote the S. Aṭṭh., and also his last authentic work, the A. Aṭṭh. ; Buddhāmitta suggested the writing of the M. Aṭṭh. But the very first of this series, the D. Aṭṭh. was, according to Buddhaghosa, suggested by the Saṅghathera Dāṭhānāga, of the Sumaṅgala College at Anurādhapura. However, before writing any of these works, he, at the suggestion of the venerable Saṅghapāla, composed the Visuddhimagga as a general illuminative work. This is referred to in the other works, and indeed is counted as an integral part of each one of them.

All these facts are gleaned from the colophons. One conjecture may be made from his writings, that he was of the farmer [gahapati] class. He says in the M. Aṭṭh. [ii. 204] : "Why does the Buddha mention the farmer caste first ? Because they have the least pride and they are the most in number. Often the monks from a Kshatriya family are proud of their caste ; those from a Brahmin family are proud of their learning ; those from the low castes, because of their low birth, are unable to continue long in the Order. But the young farmers plough their land while their whole body is running with sweat. This then dries and forms salt on their backs. Therefore they are not proud ... From the other families, not very many become monks ; of the farmers many..."¹²

The Burmese tradition that Buddhaghosa came from Thaton may be founded upon a fact ; possibly Buddhaghosa went there from Ceylon. His works are better preserved in Burma than in Ceylon, and though they show no particular acquaintance with Burma, the last years of his life might have been spent in Thaton.

Those stanzas found in the introductions and colophons of the Aṭṭhakathās of the four Nikāyas, which refer to the Visuddhimagga or throw some light on the life of Buddhaghosa, are given below.

12. See D. Aṭṭh. i. 179-180 ; and M. Aṭṭh ii. 204.

The following stanzas are found in the introduction of all the four Aṭṭha-kathās, except the word “Dighāgamanissitaṃ” in the last line, which belong to the D. Aṭṭh. It is replaced by “Majjhimsaṅgītyā” in M. Aṭṭh., by “Sāmyuttakanissitaṃ” in S. Aṭṭh., and by “Aṅguttaranissitaṃ” in A. Aṭṭh.

सीलकथा धुतधम्मा कम्मद्वानानि चेव सञ्चानि ।
 चरियाविधानसहितो ज्ञानसमापत्तिवित्थारो ॥
 सञ्चा च अभिञ्जाथो पञ्चासङ्कलननिच्छयो चेव ।
 खन्धा धातायतनिन्द्रियानि अरियानि चेव चत्तारि ॥
 सञ्चानि पञ्चयाकारदेसना सुपरिसुद्धनिपुणनया ।
 अविमुत्ततन्तिमग्गा विपस्सनाभावना चेव ॥
 इति पन सच्चं यस्मा विमुद्धिमग्गे मया सुपरिसुद्धं ।
 वुत्तं तस्मा भिग्यो न तं इध विचारयिस्सामि ॥
 मज्झे विमुद्धिमग्गो एस चतुन्नप्पि आगमानं हि ।
 टत्वा पकासयिस्सति तत्थ यथाभासितं अत्थं ॥
 इच्चैव कतो तस्मा तप्पि गहेत्त्वान सद्धिमेताय ।
 अट्टकथाय विजानथ दीघागमनिस्सितं अत्थं ति ॥

The following stanzas are taken from the colophons of the four Aṭṭha-kathās, printed in Siamese characters. Except in A. Aṭṭh., they are printed as prose. Having compared them with the available Burmese and Singhalese texts, I have made a few unimportant changes to follow the meter.

At the end of D. Aṭṭh. :

आयाचितो सुमङ्गल-परिवेणनिवासिना थिरगुणेन ।
 दाठानागसङ्कथेरेन थेरवंसन्वयेन ॥
 दीघागमस्स दसबल-गुणगणपरिदीपनस्स अट्टकथं ।
 यं आरम्भि सुमङ्गलविलासिनि नाम नामेन ॥
 सा हि महाअट्टकथाय सारमादाय निद्रिता एसा ।
 एकासीतिपमाणाय पाळिया भाणवारेहि ॥
 एकूनसद्धिमतो विमुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमानं कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहायं अट्टकथा भाणवारगणनाय ।
 सुपरिमितपरिच्छिन्नं चत्तालीसकसतं होति ॥

At the end of M. Aṭṭh. :

आयाचितो सुमतिना थेरेन भदन्त-बुद्धमित्तेन ।
 पुब्बे मयूरसुत्तपट्टनम्हि¹³ सद्धिं वसन्तेन ॥
 परवादिवादविदंसनस्स मज्झिमनिकायसेट्ठस्स ।
 यमहं पपञ्चसूदनिमट्टकथं कातुमारद्धो ॥

13. Singhalese MS. reads Mayūrarūpapaṭṭanamhi,

सा हि महाअद्रकथाय सारमादाय निद्रिता एसा ।
 सनुत्तरसतमत्ताय पाळिया भाणवारेहि ॥
 एकूनसद्रिमत्तो विसुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमानं कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहायं गाथागणनानयेन अद्रकथा ।
 समधिक-छसद्रिसतं विञ्जेय्या भाणवारेहि ॥

At the end of S. Atth. :

बट्टपकारं यतिनं विपस्सनाहरणपुञ्जबुद्धीनं ।
 संयुत्तरनिकायस्स अत्थसंवण्णनं कातुं ॥
 सद्धम्मस्स चिरद्वितीमभिलसमानेन या मया निपुणा ।
 अद्रकथा आरद्धा सारत्थप्पकासिनी नाम ॥
 सा हि महाअद्रकथाय सारमादाय निद्रिता एसा ।
 अद्रसत्ततिमत्ताय पाळिया भाणवारेहि ॥
 एकूनसद्रिमत्तो विसुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमानं कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहायं अद्रकथा भाणवारगणनाय ।
 थोकेन अपरिपूरं ससत्ततिसतिसतं ह्येति ॥

At the end of A. Atth. :

आयाचितो सुमतिना धेरेन भदन्त-जोतिपालेन ।
 कञ्चीपुरादिषु मया पुञ्चे सद्धिं वसन्तेन ॥
 वरतम्बपणिदीपे महाविहारमिह वसनकाले पि ।
 वाताहते विय दुमे पलुब्धमानमिह सद्धम्मे ॥
 पारं पिटकत्तयसागरस्स गन्त्वा ठितेन सुब्बतिना ।
 परिसुद्धाजीवेनाभियाचितो जीवकेनापि ॥
 धम्मकथानयनिपुणेहि धम्मकथिकेहि अपरिमाणेहि ।
 परिकीळितस्स पटिपज्जितस्स [सक-] समयचित्रस्स ॥
 अद्रकथं अङ्गुत्तरमहानिकायस्स कातुमारद्धो ।
 यमहं चिरकालद्वितीमिच्छन्तो सासनवरस्स ॥
 सा हि महाअद्रकथाय सारमादाय निद्रिता एसा ।
 चतुनवतिप्परिमाणाय पाळिया भाणवारेहि ॥
 सब्बागमसंवण्णन-मनोरथो पूरितो च मे यस्मा ।
 एताय, मनोरथपूरणी ति नामं ततो अस्सा ॥
 एकूनसद्रिमत्तो विसुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमानं कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहायं गाथागणनानयेन अद्रकथा ।
 तीहधिकदियङ्कुसतं विञ्जेय्या भाणवारानं ॥

पठमो परिच्छेदो

सीलनिद्देशो

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

१. “ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्तं पज्जञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं ” ति [सं १।१३] ॥

इति हिंदं वुत्तं । कस्मा पनेतं वुत्तं ? भगवन्तं किर सावत्थियं विहरन्तं रत्तिभागे अज्जतरो देवपुत्तो उपसङ्गमित्वा अत्तनो संसयसमुग्घातत्थं,

“ अन्तो जटा बहि जटा, जटाय जटिता पजा ।

तं तं गोतम पुच्छामि, को इमं विजटये जटं ” ति [सं १।१३] ॥

इमं पज्जं पुच्छि ।

२. तस्सायं सङ्केपत्थो । जटा ति तण्हाय जालिनिया एतं अधिवचनं । सा हि रूपादिसु आरम्भणेषु हेट्ठूपरियवसेन पुनप्पुनं उप्पज्जनतो संसिब्बनट्ठेन वेळुगुम्वादीनं साखा-जालसङ्घाता जटा विया ति जटा । सा पनेसा सकपरिक्खार-परपरिक्खारेसु, सकत्तभाव-परत्तभावेसु, अज्झत्तिकायतन-बाहिरायतनेसु च उप्पज्जनतो अन्तो जटा बहि जटा ति वुच्चति । ताय एवं उप्पज्जमानाय जटाय जटिता पजा । यथा नाम वेळुजटादीहि वेळुआदयो, एवं ताय तण्हाजटाय सब्बा पि अयं सत्तनिकायसङ्घाता पजा जटिता । विनद्धा, संसिम्बिता ति अत्थो । यस्मा च एवं जटिता, तं तं गोतम पुच्छामी ति, तस्मा तं पुच्छामि । गोतमा ति भगवन्तं गोत्तेन आलपति । को इमं विजटये जटं ति, इमं एवं तेधातुकं जटेट्वा ठितं जटं को विजटयेय ? विजटेतुं को समत्थो ति पुच्छति ।

३. एवं पुट्ठो पनस्स सब्बधम्मेषु अप्पटिहृतजाणचारो देवदेवो, सक्कानं अतिसक्को, ब्रह्मानं अतिब्रह्मा, चतुवेसारज्जविसारदो, दसबलधरो, अनावरणजाणो, समन्तचक्खु भगवा तमत्थं विस्सजेन्तो,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्तं पज्जञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं ” ति [सं १।१३] ॥

इमं गाथमाह ।

४. इमिस्सा दानि गाथाय कथिताय महेसिना ।

वण्णयन्तो यथाभूतं अत्थं सीलादिभेदनं ॥

सुदुल्लभं लभित्वान पब्बज्जं जिनसासने ।
 सीलादिसङ्गहं खेमं उज्जुं मग्गं विमुद्धिया ॥
 यथाभूतं अजानन्ता सुद्धिकामा पि ये इध ।
 विमुद्धिं नाधिगच्छन्ति बायमन्ता पि योगिनो ॥
 तेसं पामुज्जकरणं सुविमुद्धविनिच्छयं ।
 महाविहारवासीनं देसनानयनिस्सितं ॥
 विमुद्धिमग्गं भासिस्सं, तं मे सक्कच्च भासतो ।
 विमुद्धिकामा सब्बे पि निसामयथ साधवो ति ॥

५. तत्थ विमुद्धी ति सब्बमलविरहितं अच्चन्तपरिसुद्धं निब्बानं वेदितब्बं । तस्सा विमुद्धिया मग्गो ति विमुद्धिमग्गो । मग्गो ति अधिगमूपायो बुच्चति । तं विमुद्धिमग्गं भासिस्सामी ति अत्थो ।

६. सो पनायं विमुद्धिमग्गो कत्थचि विपस्सनामत्तवसेनेव देसितो । यथाह—

“सब्बे सङ्कारा अनिच्चा यदा पञ्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विमुद्धिया”ति [ध २७७] ॥

कत्थचि ज्ञानपञ्जावसेन । यथाह—

“यम्हि ज्ञानञ्च पञ्जा च स वे निब्बानसन्तिके”ति [ध ३७२] ।

कत्थचि कम्मादिवसेन । यथाह—

“कम्मं विजा च धम्मो च सीलं जीवितमुत्तमं ।

एतेन मच्चा सुज्झन्ति न गोत्तेन धनेन वा”ति [म ३।२६२] ॥

कत्थचि सीलादिवसेन । यथाह—

“सब्बदा सीलसम्पन्नो पञ्जवा सुसमाहितो ।

आरद्धविरियो पहितत्तो ओघं तरति दुत्तरं”ति [सं १।५३] ॥

कत्थाचि सतिपट्टानादिवसेन । यथाह—“एकायनो अयं, भिक्खवे, मग्गो सत्तानं विमुद्धिया.... पे....निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं चत्तारो सतिपट्टाना”ति [दी २।२९०] । सम्मपधानादिसु पि एसेव नयो । इमस्मिं पन पञ्हाव्याकरणे सीलादिवसेन देसितो ।

७. तत्रायं सङ्केपवण्णना । सीले पतिट्ठाया ति सीले ठवा । सीलं परिपूरयमानो येव चेत्थ सीले ठितो ति बुच्चति । तस्मा सीलपरिपूरणेन सीले पतिट्ठाहिवा ति अयमेत्थ अत्थो । नरो ति सत्तो । सपञ्चो ति कम्मजतिहेतुकपटिसन्धिपञ्जाय पञ्जवा । चित्तं पञ्जञ्च भावयं ति समाधिञ्चेव विपस्सनाञ्च भावयमानो । चित्तसीसेन हेत्थ समाधि निदिट्ठो, पञ्जानामेन च विपस्सना ति । आतापी ति विरियवा । विरियं हि किलेसाणं आतापनपरितापनहेन आतापो ति बुच्चति । तदस्स अत्थी ति आतापी । निपक्को ति, नेपक्कं बुच्चति पञ्जा, ताथ

समन्नागतो ति अथो । इमिना पदेन पारिहारियपञ्चं दस्सेति । इमस्मि हि पञ्चाव्याकरणे तिकखत्तुं पञ्चा आगता । तत्थ पठमा जातिपञ्चा, दुतिया विपस्सनापञ्चा, ततिया सब्बकिञ्च-परिणायिका पारिहारियपञ्चा । संसारे भयं इक्खती ति भिक्खु । सो इमं विजटये जटं ति, सो, इमिना च सीलेन, इमिना च चित्तसीसेन निदिट्ठसमाधिना, इमाय च तिविधाय पञ्चाय, इमिना च आतापेना ति छहि धम्मोहि समन्नागतो भिक्खु, सेय्यथा पि नाम पुरिसो पथवियं पतिद्वय सुनिसितं सत्थं उक्खिपित्वा महन्तं वेळुगुम्बं विजटेय्य, एवमेव सीलपथवियं पतिद्वय समाधिसिद्धाय सुनिसितं विपस्सनापञ्चासत्थं विरियबलपग्गाहितेन पारिहारियपञ्चाहत्थेन उक्खिपित्वा सब्बप्पि तं अत्तानो सन्ताने पतितं तण्हाजटं विजटेय्य सञ्छिन्देय्य सम्पदालेय्य । मग्गाक्खणे पनेस तं जटं विजटेति नाम, फलक्खणे विजटितजटो सदेवकस्स लोकस्स अग्ग-दक्खिण्यो होति । तेनाह भगवा—

सीले पतिद्वय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्चञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं ति ॥

८. तत्रायं याय पञ्चाय सपञ्जो ति वुत्तो, तत्रस्स करणीयं नत्थि । पुरिमकम्मानुभावेनेव हिस्स सा सिद्धा । आतापी निपको ति एत्थ वुत्तविरियवसेन पन तेन सातच्चकारिना, पञ्चावसेन च सम्पजानकारिना हुत्वा सीले पतिद्वय चित्तपञ्चावसेन वुत्ता समथविपस्सना भावेतब्बा ति इममत्र भगवा सीलसमाधिपञ्चामुत्थेन विसुद्धिमग्गं दस्सेति ।

९. एतावता हि तिस्रो सिक्खा, तिविधकल्याणं सासनं, तेविज्जतादीनं उपनिस्सयो, अन्तद्वयवज्जन-मज्झिमपटिपत्तिसेवनानि, अपायादिसमातिककमनूपायो, तीहाकारेहि किलेसण्हानं, धीतिककमादीनं पटिपक्खो, सङ्किलेसत्तयविसोधनं, सोतापन्नादिभावस्स च कारणं पकासितं होति ।

१०. कथं ? एत्थ हि सीलेन अधिसीलसिक्खा पकासिता होति, समाधिना अधिचित्त-सिक्खा, पञ्चाय अधिपञ्चासिक्खा । सीलेन च सासनस्स आदिकल्याणता पकासिता होति । “ को चादि कुसलानं धम्मानं ? सीलञ्च सुविसुद्धं ” ति [सं ५।१४३] हि वचनतो, “ सब्बपापस्स अकरणं ” ति [ध १८३] आदिवचनतो च सीलं सासनस्स आदि, तञ्च कल्याणं अविष्पाटिसारादिगुणावहत्ता । समाधिना मज्जेकल्याणता पकासिता होति । “ कुसलस्स उपसम्पदा ” ति [ध १८३] आदिवचनतो हि समाधि सासनस्स मज्जे, सो च कल्याणो इद्विविधादिगुणावहत्ता । पञ्चाय परियोसानकल्याणता पकासिता होति । “ सचित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धान सासनं ” ति [ध १८३] हि वचनतो, पञ्चुत्तरतो च पञ्चा सासनस्स परियो-सानं, सा च कल्याणा इहानिडेसु तादिभावावहनतो ।

“ सेलो यथा एकघनो वातेन न समीरति ।

एवं निन्दापसंसासु न समिञ्जन्ति पण्डिता ” ति [ध ८१] ॥ हि वुत्तं ।

११. तथा सीलेन तेविज्जताय उपनिस्सयो पकासितो होति । सीलसम्पत्तिं हि निस्साय

तिस्सो विज्जा पापुणाति, न ततो परं । समाधिना छळभिञ्जताय उपनिस्सयो पकासितो होति । समाधिसम्पदं हि निस्साय छ अभिञ्जा पापुणाति, न ततो परं । पञ्चाय पटिसम्भिदापभेदस्स उपनिस्सयो पकासितो होति । पञ्चासम्पत्तिं हि निस्साय चतस्सो पटिसम्भिदा पापुणाति, न अञ्जेन कारणेन । सीलेन च कामसुखल्लिकानुयोगसङ्घातस्स अन्तस्स वज्जनं पकासितं होति, समाधिना अत्तकिल्लमथानुयोगसङ्घातस्स, पञ्चाय मज्झिमाय पटिपत्तिया सेवनं पकासितं होति ।

१२. तथा सीलेन अपायसमतिक्रमनूपायो पकासितो होति, समाधिना कामधातुसमतिक्रमनूपायो, पञ्चाय सब्बभवसमतिक्रमनूपायो । सीलेन च तदङ्गप्पहानवसेन किल्लेसप्पहानं पकासितं होति, समाधिना विक्खम्भनप्पहानवसेन, पञ्चाय समुच्छेदप्पहानवसेन ।

१३. तथा सीलेन किल्लेसानं वीतिक्रमपटिपक्खो पकासितो होति, समाधिना परियुञ्जानपटिपक्खो, पञ्चाय अनुसयपटिपक्खो । सीलेन च दुच्चरितसङ्किल्लेसविसोधनं पकासितं होति, समाधिना तण्हासङ्किल्लेसविसोधनं, पञ्चाय दिट्ठिसङ्किल्लेसविसोधनं ।

१४. तथा सीलेन सोतापन्न-सकदागामिभावस्स कारणं पकासितं होति, समाधिना अनागामिभावस्स, पञ्चाय अरहत्तस्स । सोतापन्नो हि, सीलेसु परिपूरकारी ति वुत्तो, तथा सकदागामी, अनागामी पन समाधिस्मिं परिपूरकारी, अरहा पन पञ्चाय परिपूरकारी ति ।

१५. एवं एत्तावता तिस्सो सिक्खा, तिविधकल्याणं सासनं, तेविज्जतादीनं उपनिस्सयो, अन्तद्वयवज्जन-मज्झिमपटिपत्तिसेवनानि, अपायादिसमतिक्रमनूपायो, तीहाकारेहि किल्लेसप्पहानं, वीतिक्रमादीनं पटिपक्खो, सङ्किल्लेसत्तयविसोधनं, सोतापन्नादिभावस्स च कारणं ति इमे नव, अञ्जे च एवरूपा गुणत्तिका पकासिता होन्ति ।

१६. एवं अनेकगुणसङ्गाहकेन सीलसमाधिपञ्चामुखेन देसितो पि पनेस विसुद्धिमग्गो अतिसङ्केपदेसितो येव होति, तस्मा नालं सब्बेसं उपकाराया ति वित्थारमस्स दस्सेतुं सीलं ताव आरब्भ इदं पञ्हाकम्मं होति—किं सीलं ? केनट्ठेन सीलं ? कानस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदट्टानानि ? किमानिसंसं सीलं ? कतिविधं चेतं सीलं ? को चस्स सङ्किल्लेसो ? किं वोदानं ति ?

१७. तत्रिदं विस्सज्जनं । किं सीलं ति ? पाणातिपातादीहि वा विरमन्तस्स वत्तपटिपत्तिं वा पूरेन्तस्स चेतनादयो धम्मा । वुत्तं हेतं पटिसम्भिदायं—“ किं सीलं ति ? चेतना सीलं, चेतसिकं सीलं, संवरो सीलं, अवीतिक्रमो सीलं ” ति [पटि १।४४] । तत्थ चेतना सीलं नाम पाणातिपातादीहि विरमन्तस्स, वत्तपटिपत्तिं वा पूरेन्तस्स चेतना । चेतसिकं सीलं नाम पाणातिपातादीहि विरमन्तस्स विरति । अपि च चेतना सीलं नाम पाणातिपातादीनि पज्जहन्तस्स सत्त कम्मपथचेतना । चेतसिकं सीलं नाम, “ अभिञ्जं पट्टाय विगताभिञ्जेन चेतसा विहरती ” ति [दी १।७१] आदिना नयेन वुत्ता अनभिञ्जा-अव्यापाद-सम्मादिट्ठिधम्मा ।

१८. संवरो सीलं ति एत्थ पञ्चविधेन संवरो वेदितब्बो—पातिमोक्खसंवरो, सति-संवरो, णाणसंवरो, खन्तिसंवरो, विरियसंवरो ति । तत्थ, “ इमिना पातिमोक्खसंवरेन उपेतो

होति, समुपेतो ” ति [विभंग २४६] अयं पातिमोक्खसंवरो । “ रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती ” ति [दी १।७०, विभंग. २४८] अयं सतिसंवरो ।

“ यानि सोतानि लोकास्मि (अजिता ति भगवा,)

सति तेसं निवारणं ।

सोतानं संवरं ब्रूमि,

पञ्चायेते पिधीये ” ति [सु १०३५] ॥

अयं आणसंवरो । पञ्चयपटिसेवनम्पि एत्थेव समोधानं गच्छति । यो पनायं, “ खमो होति सीतस्स उण्हस्सा ” ति [म १।१०] आदिना नयेन आगतो, अयं खन्तिसंवरो नाम । यो चायं, “ उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती ” ति [म १।११] आदिना नयेन आगतो, अयं विरियसंवरो नाम । आजीवपरिसुद्धि पि एत्थेव समोधानं गच्छति । इति अयं पञ्चविधो पि संवरो, या च पापभीरुकानं कुलपुत्तानं सम्पत्तवत्थुतो विरति, सब्बम्पेतं संवरसीलं ति वेदितब्बं । अवीतिक्कमो सीलं ति समादिण्णसीलस्स कायिकवाचसिको अनतिक्कमो । इदं ताव, किं सीलं ति पञ्चस्स विस्सज्जनं ।

१९. अवसेसेसु, केनहेन सीलं ति ? सीलनेहेन सीलं । किमिदं सीलनं नाम ? समाधानं वा, कायकम्मादीनं सुसील्यवसेन अविष्पकिण्णता ति अत्थो । उपधारणं वा, कुसलानं धम्मनं पतिट्ठानवसेन आधारभावो ति अत्थो । एतदेव हि एत्थ अत्थद्वयं सद्वलक्खणविदू अनुजानन्ति । अञ्जे पन, सिरडो सीलडो, सीतलडो सीलडो ति एवमादिना पि नयेनेत्थ अत्थं वण्णयन्ति ।

२०. इदानी, कानस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदट्टानानी ति एत्थ,

सीलनं लक्खणं तस्स भिन्नस्सापि अनेकधा ।

सनिदस्सनत्तं रूपस्स यथा भिन्नस्सनेकधा ॥

यथा हि नीलपीतादिभेदेन अनेकधा भिन्नस्सापि रूपायतनस्स सनिदस्सनत्तं लक्खणं, नीलादिभेदेन भिन्नस्सापि सनिदस्सनभावानतिक्कमनतो, तथा सीलस्स चेतनादिभेदेन अनेकधा भिन्नस्सापि, यदेतं कायकम्मादीनं समाधानवसेन कुसलानञ्च धम्मनं पतिट्ठानवसेन वुत्तं सीलनं, तदेव लक्खणं, चेतनादिभेदेन भिन्नस्सापि समाधान-पतिट्ठानभावानतिक्कमनतो ।

२१. एवंलक्खणस्स पनस्स

दुस्सील्यविद्धंसनता, अनवज्जगुणो तथा ।

किञ्चसम्पत्तिअत्थेन रसो नाम पवुच्चति ॥

तस्मा इदं सीलं नाम, किञ्चडेन रसेन दुस्सील्यविद्धंसनरसं, सम्पत्तिअत्थेन रसेन अनवज्जरसं ति वेदितब्बं । लक्खणादिषु हि किञ्चमेव सम्पत्ति वा रसो ति वुच्चति ।

२२. सोचेय्यपञ्चुपट्टानं तयिदं, तस्स विञ्जुहि ।

ओत्तप्पञ्च हिरि चेव पदट्टानं ति वण्णितं ॥

तं हिदं सीलं, “ कायसोचेय्यं, वचासोचय्यं, मनोसोचय्यं ” ति [अं ११२७१] एवंवुत्तसोचेय्यपञ्चुपट्टानं, सुचिभावेन पञ्चुपट्टाति, गहणभावं गच्छति । हिरोत्तप्पञ्च पनस्स विञ्जुहि पदट्टानं ति वण्णितं । आसन्नकारणं ति अत्थो । हिरोत्तप्पे हि सति सीलं उप्पज्जति चेव तिष्ठति च, असति नेव उप्पज्जति न तिष्ठती ति । एवं सीलस्स लक्खण-रस-पञ्चुपट्टान-पद-ट्टानानि वेदितव्वानि ।

२३. किमानिसंसं सिलं ति ? अविप्पटिसारादिअनेकगुणपटिलाभानिसंसं । वुत्तं हेतं—“ अविप्पटिसारत्थानि खो, आनन्द, कुसलानि सीलानि, अविप्पटिसारानिसंसानी ” ति [अं ५११] । अपरमपि वुत्तं—“ पञ्चिमे, गहपतयो, आनिसंसा सीलवतो सीलसम्पदाय । कतमे पञ्च ? इध, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो अप्पमादाधिकरणं महन्तं भोगक्खन्धं अधिगच्छति । अयं पठमो आनिसंसो सीलवतो सीलसम्पदाय । पुन च परं, गहपतयो, सीलवतो सीलसम्पन्नस्स कल्याणो कित्तिसहो अब्भुगच्छति । अयं दुतियो आनिसंसो सीलवतो सीलसम्पदाय । पुन च परं, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो यं यदेव परिसं उपसङ्कमति, यदि खत्तिपपरिसं, यदि ब्राह्मणपरिसं, यदि गहपतिपरिसं, यदि समणपरिसं, विसारदो उपसङ्कमति अमङ्कुभूतो । अयं ततियो आनिसंसो सीलवतो सीलसम्पदाय । पुन च परं, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो असम्मूहो कालं करोति । अयं चतुत्थो आनिसंसो सीलवतो सीलसम्पदाय । पुन च परं, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सगं लोकं उपपज्जति । अयं पञ्चमो आनिसंसो सीलवतो सीलसम्पदाया ” ति [दी २।८६] । अपरे पि, “ आकङ्खेय्य चे, भिक्खवे, भिक्खु, सब्बल्लचारानं पियो चस्सं मनापो गरु च भावनीयो चा ति सीलस्वेवस्स परिपूरकारी ” ति [म १।३३] आदिना नयेन पियमनापतादयो आसवक्खय-परियोसाना अनेके सीलानिसंसा वुत्ता । एवं अविप्पटिसारादिअनेकगुणानिसंसं सीलं ।

२४. अपि च,

सासने कुलपुत्तानं पतिट्ठा नत्थि यं विना ।

आनिसंसपरिच्छेदं तस्स सीलस्स को वदे ॥

न गङ्गा यमुना चापि, सरभू वा सरस्सती ।

निन्नगा वाचिरवती, मही वा पि महानदी ॥

सत्कुणन्ति विसोधेतुं तं मलं इध पाणिनं ।

विसोधयति सत्तानं यं वे सीलजलं मलं ॥

न तं सज्जलदा वाता, न चापि हरिचन्दनं ।

नेव हारा, न मणयो, न चन्दकिरणङ्कुरा ॥

समयस्तीध संतानं परिळाहं सुरक्खितं ।
यं समेति इदं अरियं सीलं अञ्चन्तसीतलं ॥
सीलगन्धसमो गन्धो कुतो नाम भविस्सति ।
यो समं अनुवाते च पटिवाते च वायति ॥
सग्गारोहणसोपानं अञ्जं सीलसमं कुतो ।
द्वारं वा पन निब्बान-नगरस्स पवेसने ॥
सोभन्तेवं न राजानो मुत्तामणिविभूसिता ।
यथा सोभन्ति यतिनो सीलभूसनभूसिता ॥
अत्तानुवादादिभयं विद्धंसयति सब्वसो ।
जनेति कित्तिहासञ्च सीलं सीलवतं सदा ॥
गुणानं मूलभूतस्स, दोसानं बलघातिनो ।
इति सीलस्स विज्जेय्यं आनिसंसकथामुखं ति ॥

२५. इदानीं यं वुत्तं, कतिविधञ्चेतं सीलं ति, तत्रिदं विस्सज्जनं—सम्बमेव ताव इदं सीलं अत्तनो सीलनलक्खणेन एकविधं । चारित्त-वारित्तवसेन दुविधं, तथा अभिसमाचारिक-आदिब्रह्मचरियकवसेन, विरति-अविरतिवसेन, निस्सितानिस्सितवसेन, कालपरियन्त-आपाण-कोटिकवसेन, सपरियन्तापरियन्तवसेन, लोकिय-लोकुत्तरवसेन च । तिविधं हीन-मज्झिम-पणीत-वसेन, तथा अत्ताधिपतेय्य-लोकाधिपतेय्य-धम्माधिपतेय्यवसेन, परामट्टापरामट्ट-पटिप्पस्सद्विवसेन, विसुद्धाविसुद्ध-वेमतिकवसेन, सेखासेख-नेवसेखनासेखवसेन च । चतुर्विधं हानभागिय-ठिति-भागिय-विसेसभागिय-निब्बेधभागियवसेन, तथा भिक्खु-भिक्खुनी-अनुपसम्पन्न-गहट्टसीलवसेन, पकति-आचार-धम्मता-पुब्बहेतुकसीलवसेन, पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-पञ्चय-सन्निस्सितसीलवसेन च । पञ्चविधं परियन्तपारिसुद्धिसीलादिवसेन । वुत्तं चेतं पटिसम्भिदायं —“ पञ्च सीलानि, परियन्तपारिसुद्धिसीलं, अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं, परिपुण्णपारिसुद्धिसीलं, अपरामट्टपारिसुद्धिसीलं, पटिप्पस्सद्विपारिसुद्धिसीलं” ति [पटि १।४२] । तथा पहान-वेरमणी-चेतना-संवरावीतिक्रमवसेन ।

२६. तथ एकविधकोडासे अत्थो वुत्तनयेनेव वेदितम्बो । दुविधकोडासे, यं भगवता, इदं कत्तम्बं ति पञ्चत्तसिक्खापदपूरणं, तं चारित्तं । यं, इदं न कत्तम्बं ति पटिक्खित्तस्स अकरणं, तं वारित्तं । तत्रायं वचनत्थो—चरन्ति तस्मिं, सीलेसु परिपूरकारिताय पवत्तन्ती ति चारित्तं । वारित्तं तायन्ति रक्खन्ति तेना ति वारित्तं । तथ सद्भाविरियसाधनं चारित्तं । सद्भासतिसाधनं वारित्तं । एवं चारित्त-वारित्तवसेन दुविधं ।

२७. दुतियदुके, अभिसमाचारो ति उत्तमसमाचारो । अभिसमाचारो एव अभिसमाचारिकं । अभिसमाचारं वा आरम्भ पञ्चत्तं अभिसमाचारिकं । आजीवट्टमकतो अवसेससीलस्सेतं अधि-

वचनं । मग्गब्रह्मचरियस्स आदिभावभूतं ति आदिब्रह्मचरियकं । आजीवङ्गमकसीलस्सेतं अधि-
वचनं । तं हि मग्गस्स आदिभावभूतं, पुब्बभागे येव परिसोधेतब्बतो । तेनाह—“ पुब्बे व
खो पनस्स कायकम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती ” ति [म ३।२८९] । यानि वा
सिक्खापदानि, “ खुद्धानुखुदकानी ” ति [दी २।१५४] वुत्तानि, इदं अभिसमाचारिकसीलं,
सेसं आदिब्रह्मचरियकं । उभतो-विभङ्गपरियापन्नं वा आदिब्रह्मचरियकं, खन्धकवत्तपरियापन्नं
अभिसमाचारिकं । तस्स सम्पत्तिया आदिब्रह्मचरियकं सम्पज्जति । तेनेवाह—“ सो वत,
भिक्खवे, भिक्खु....अभिसमाचारिकं धम्मं अपरिपूरेत्वा आदिब्रह्मचरियकं धम्मं परिपूरेस्सती
ति, नेतं ठानं विज्जती ” ति [अं ३।१४-१५] । एवं अभिसमाचारिक-आदिब्रह्मचरियक-
वसेन दुविधं ।

२८. ततियदुके, पाणातिपातादीहि वेरमणीमत्तं विरतिसीलं, सेसं चेतनादि अविरति-
सीलं ति । एवं विरति-अविरतिवसेन दुविधं ।

२९. चतुत्थदुके, निस्सयो ति द्वे निस्सया, तण्हानिस्सयो च दिट्ठिनिस्सयो च । तत्थ
यं, “ इमिनाहं सीलेन देवो वा भविस्सामि, देवञ्जतरो वा ” ति [म १।१०२] एवं
भवसम्पत्तिं आकङ्क्षमानेन पवत्तितं, इदं तण्हानिस्सितं । यं, “ सीलेन सुद्धी ” ति [विभंग
३७४] एवं सुद्धिदिट्ठिया पवत्तितं, इदं दिट्ठिनिस्सितं । यं पन लोकुत्तरं, लोकियञ्च तस्सेव
सम्भारभूतं, इदं अनिस्सितं ति । एवं निस्सितानिस्सितवसेन दुविधं ।

३०. पञ्चमदुके, कालपरिच्छेदं कत्वा समादिणं सीलं कालपरियन्तं । यावजीवं समादि-
यित्वा तथेव पवत्तितं आपाणकोटिकं ति । एवं कालपरियन्त-आपाणकोटिकवसेन दुविधं ।

३१. छट्ठदुके, लाभ-यस-जाति-अङ्ग-जीवितवसेन दिट्ठपरियन्तं सपरियन्तं नाम, विपरीतं
अपरियन्तं । वुत्तम्पि चेत्तं पटिसम्भिदायं—“ कतमं तं सीलं सपरियन्तं ? अत्थि सीलं लाभ-
परियन्तं, अत्थि सीलं यसपरियन्तं, अत्थि सीलं जातिपरियन्तं, अत्थि सीलं अङ्गपरियन्तं, अत्थि
सीलं जीवितपरियन्तं । कतमं तं सीलं लाभपरियन्तं ? इधेकच्चो लाभहेतु लाभपच्चया लाभकारणा
यथासमादिणं सिक्खापदं वीतिककमति, इदं तं सीलं लाभपरियन्तं ” ति [पटि १।४३] ।
एतेनेव उपायेन इतरानि पि वित्थारेतब्बानि । अपरियन्तविस्सज्जने पि वुत्तं—“ कतमं तं सीलं
न लाभपरियन्तं ? इधेकच्चो लाभहेतु लाभपच्चया लाभकारणा यथासमादिणं सिक्खापदं
वीतिककमाय चित्तम्पि न उप्पादेति, किं सो वीतिककमिस्सति ? इदं तं सीलं न लाभपरियन्तं ”
ति [पटि १।४४] एतेनेव उपायेन इतरानि पि वित्थारेतब्बानि । एवं सपरियन्तापरियन्तवसेन
दुविधं ।

३२. सत्तमदुके, सब्बम्पि सासवं सीलं लोकियं, अनासवं लोकुत्तरं । तत्थ लोकियं भव-
विसेसावहं होति, भवनिस्सरणस्स च सम्भारो । यथाह—“ विनयो संवरत्थाय, संवरो अविप्पटि-
सारत्थाय, अविप्पटिसारो पामुज्जत्थाय, पामुज्जं पीतत्थाय, पीति पस्सद्धत्थाय, पस्सद्धि सुखत्थाय,

सुखं समाधत्थाय, समाधि यथाभूतजाणदस्सनत्थाय, यथाभूतजाणदस्सनं निब्बिदत्थाय, निब्बिदा विरागत्थाय, विरागो विमुत्तत्थाय, विमुत्ति विमुत्तिजाणदस्सनत्थाय, विमुत्तिजाणदस्सनं अनुपादा परिनिब्बानत्थाय । एतदत्था कथा, एतदत्था मन्तना, एतदत्था उपनिसा, एतदत्थं सोतावधानं, यदिदं अनुपादा चित्तस्स विमोक्खो ” ति [परि १६४] । लोकुत्तरं भव-
निस्सरणावहं होति पच्चवेक्खणजाणस्स च भूमी ति । एवं लोकीयलोकुत्तरवसेन दुविधं ।

३३. तिकेसु पठमत्तिके, हीनेन छन्देन, चित्तेन, विरियेन, वीमंसाय वा पवत्तितं हीनं, मज्झिमेहि छन्दादीदि पवत्तितं मज्झिमं, पणीतेहि पणीतं । यसकामताय वा समादिणं हीनं, पुञ्ञफलकामताय मज्झिमं, कत्तब्बमेविदं ति अरियभावं निस्साय समादिणं पणीतं । “ अहमस्मि सीलसम्पन्नो, इमे पनञ्ञे भिक्खू दुस्सीला पापधम्मा ” ति [म १।१९३] एवं अत्तुक्कंसन-
परवम्भनादीहि उपक्किलिङ्गं वा हीनं, अनुपक्किलिङ्गं लोकीयं सीलं मज्झिमं, लोकुत्तरं पणीतं । तण्हावसेन वा भवभोगत्थाय पवत्तितं हीनं, अत्तनो विमोक्खत्थाय पवत्तितं मज्झिमं, सब्बसत्त-
विमोक्खत्थाय पवत्तितं पारमितासीलं पणीतं ति । एवं हीनमज्झिमपणीतवसेन ति विधं ।

३४. दुतियत्तिके, अत्तनो अनुरूपं पज्झितुकामेन अत्तगरुना अत्तनि गारवेन पवत्तितं अत्ताधिपतेय्यं, लोकापवादं परिहरितुकामेन लोकगरुना लोके गारवेन पवत्तितं लोकाधिपतेय्यं, धम्ममहत्तं पूजेतुकामेन धम्मगरुना धम्मे गारवेन पवत्तितं धम्माधिपतेय्यं ति । एवं अत्ताधि-
पतेय्यादिवसेन ति विधं ।

३५. ततियत्तिके, यं दुकेसु निस्सितं ति वुत्तं तं तण्हादिङ्कीहि परामट्ठा परामङ्गं, पुथु-
ज्जनकल्याणकस्स मग्गसम्भारभूतं सेखानञ्च मग्गसम्पयुत्तं अपरामङ्गं, सेखासेखानं फलसम्पयुत्तं पटिप्पसद्दं ति । एवं परामट्ठादिवसेन ति विधं ।

३६. चतुत्थत्तिके, यं आपत्तिं अनापज्जन्तेन पूरेतं, आपज्जित्वा वा पुन कतपटिकम्मं, तं विसुद्धं, आपत्तिं आपन्नस्स अकतपटिकम्मं अविमुद्धं, वत्थुम्हि वा आपत्तिया वा अज्झाचारे वा वेमतिकस्स सीलं वेमतिकसीलं नाम । तत्थ योगिना अविमुद्धं सीलं विसोधेतब्बं, वेमतिके वत्थु-
अज्झाचारं अक्त्वा विमति पटिविनेतब्बा, इच्चस्स फासु भविस्सती ति । एवं विसुद्धादि-
वसेन ति विधं ।

३७. पञ्चमात्तिके, चत्थि अरियमग्गेहि, तीहि च सामञ्जफलेहि सम्पयुत्तं सीलं सेखं, अरहत्तफलसम्पयुत्तं असेखं, सेसं नेवसेखं नासेखं ति । एवं सेखादिवसेन ति विधं ।

३८. पटिसम्भिदायं पन, यस्मा लोके तेसं तेसं सत्तानं पकति पि सीलं ति वुच्चति, यं सन्धाय, अयं सुखसीलो, अयं दुक्खसीलो, अयं कलहसीलो, अयं मण्डनसीलो ति भणन्ति, तस्मा तेन परियायेन, “ तीणि सीलानि, कुसलं सीलं, अकुसलं सीलं, अब्याकतं सीलं ” ति [पटि १।४४] एवं कुसलादिवसेन पि ति विधं ति वुत्तं । तत्थ अकुसलं, इमस्मि अत्थे

अधिष्येतस्स सीलस्स लक्खणादिसु एकेन पि न समेती ति इध न उपनीतं । तस्मा वुत्तनयेनेवस्स ति विधता वेदितव्वा ।

३९. चतुक्केसु पठमचतुक्के,

योध सेवति दुस्सालि, सीलवन्ते न सेवति ।
 वत्थुवीतिककमे दोसं न पस्सति अविदिसु ॥
 मिच्छासङ्कप्पवहुलो इन्द्रियानि न रक्खति ।
 एधरूपस्स वे सीलं जायते हानभागियं ॥
 यो पनत्तमनो होति सीलसम्पत्तिया इध ।
 कम्महानानुयोगग्धि न उप्पादेति मानसं ॥
 तुड्ढस्स सीलमत्तेन अघटन्तस्स उत्तरिं ।
 तस्स तं ठितिभागियं सीलं भवति भिक्खुनो ॥
 सम्पन्नसीलो घटति समाधत्थाय यो पन ।
 विसेसभागियं सीलं होति एतस्स भिक्खुनो ॥
 अतुड्ढो सीलमत्तेन निब्बिदं योनयुज्जति ।
 होति निब्बेधभागियं सीलमेतस्स भिक्खुनो ति ॥

एवं हानभागियादिवसेन चतुब्बिधं ।

४०. दुतियचतुक्के, भिक्खू आरब्भ पज्जत्तसिक्खापदानि, यानि च नेसं भिक्खुनीनं पज्जत्तितो रक्खितव्वानि, इदं भिक्खुसीलं । भिक्खुनियो आरब्भ पज्जत्तसिक्खापदानि, यानि च तासं भिक्खूनं पज्जत्तितो रक्खितव्वानि, इदं भिक्खुनीसीलं । सामणेर-सामणेरीनं दस सीलानि अनुपसम्पन्नसीलं । उपासक-उपासिकानं निच्चसीलवसेन पञ्च सिक्खापदानि, सति वा उस्साहे वंस, उपोसथङ्गवसेन अट्ठा ति इदं गहङ्गसीलं ति । एवं भिक्खुसीलादिवसेन चतुब्बिधं ।

४१. ततियचतुक्के, उत्तरकुरुकानं मनुस्सानं अवीतिककमो पकतिसीलं । कुलदेसपासण्डानं अत्तनो अत्तनो मरियादाचारित्तं आचारसीलं । “ धम्मता एसा, आनन्द, यदा बोधिसत्तो मातुकुञ्छि ओक्कन्तो होति, न बोधिसत्तमातु पुरिसेसु मानसं उप्पज्जति कामगुणपसंहितं ” ति [म ३।१२१] एवं वुत्तं बोधिसत्तमातु सीलं धम्मतासीलं । महाकस्सपादीनं पन सुद्धसत्तामं बोधिसत्तस्स च तासु तासु जातिसु सीलं पुब्बहेतुक्कीलं ति । एवं पकतिसीलादिवसेन चतुब्बिधं ।

४२. चतुत्थचतुक्के, यं भगवता, “ इध भिक्खु पातिमोक्खसंवरसंवुतो विहरति, आचार-गोचरसम्पन्नो अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावी, समादाय सिक्खति सिक्खापदेसू”ति [विभंग २४४] एवं वुत्तं सीलं, इदं पातिमोक्खसंवरसीलं नाम । यं पन, “ सो चक्खुना रूपं दिस्वा न निमित्तग्गाही होति नानुव्यञ्जनग्गाही, यत्वाधिकरणमेनं चक्खुन्द्रियं असंवुत्तं विहरन्तं

अभिज्झादोमनस्सा पापका अकुसला धम्मा अन्वास्सवेय्युं, तस्स संवराय पटिपज्जति, रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जति । सोतेन सइं सुत्वा... पे....घानेन गन्धं घायित्वा.... जिह्वाय रसं सायित्वा....कायेन फोड्डब्बं फुसित्वा....मनसा धम्मं विज्जाय न निमित्तगाही.... पे....मनिन्द्रिये संवरं आपज्जती”ति [म १।१८०] वुत्तं, इदं इन्द्रियसंवरसीलं । या पन आजीवहेतु पज्जत्तानं छन्नं सिक्खापदानं वीतिकमस्स, कुहना, लपना, नेमित्तिकता, निपेसिकता, लाभेन-लाभं-निजिगिसनता ति एवमादीनञ्च पापधम्मानं वसेन पवत्ता मिच्छाजीवा विरति, इदं आजीवपारिसुद्धिसीलं । “पटिसङ्गा योनिसो चीवरं पटिसेवति यावदेव सीतस्स पटिघाताया”ति [म १।१०] आदिना नयेन वुत्तो पटिसङ्खानपरिसुद्धो चतुपच्चयपरिभोगो पच्चयसन्निस्सितसीलं नाम ।

४३. तत्रायं आदितो पट्टाय अनुपुब्बपदवण्णनाय सद्धिं विनिच्छयकथा । इधा ति इमस्मिं सासने । भिक्खू ति संसारे भयं इक्खनताय वा, भिन्नपटधरादिताय वा एवं लद्धवोहारो सद्धापब्बजितो कुलपुत्तो । पातिमोक्खसंवरसंवुतो ति एत्थ, पातिमोक्खं ति सिक्खापदसीलं । तं हि, यो नं पाति रक्खति, तं मोक्खेति, मोचयति आपायिकादीहि दुक्खेहि, तस्मा पातिमोक्खं ति वुच्चति । संवरणं संवरो । कायिकवाचसिकस्स अवीतिकमस्सेतं नामं । पातिमोक्खमेव संवरो पातिमोक्खसंवरो । तेन पातिमोक्खसंवरेण संवुतो पातिमोक्खसंवरसंवुतो । उपगतो, समन्नागतो ति अत्थो । विरह्णी ति इरियति ।

४४. आचारगोचरसम्पन्नो ति आदीनं अत्थो पाळियं आगतनयेनेव वेदितव्वो । वुत्तं हेतं—“आचारगोचरसम्पन्नो ति, अत्थि आचारो, अत्थि अनाचारो । तत्थ कतमो अनाचारो ? कायिको वीतिकमो, वाचसिको वीतिकमो, कायिकवाचसिको वीतिकमो, अयं वुच्चति अनाचारो । सब्बप्पि दुस्सिल्यं अनाचारो । इधेकच्चो वेळुदानेन वा पत्तदानेन वा पुष्प-फल-सिन्नान-दन्तकड्डदानेन वा चाटुकम्पताय वा मुग्गसुप्पताय वा पारिभट्ठताय वा जङ्घपेस-निकेन वा अज्जतरज्जतरेण वा बुद्धपटिकुड्डेन मिच्छाजीवेन जीवितं कप्पेति, अयं वुच्चति अनाचारो । तत्थ कतमो आचारो ? कायिको अवीतिकमो, वाचसिको अवीतिकमो, कायिक-वाचसिको अवीतिकमो, अयं वुच्चति आचारो । सब्बो पि सीलसंवरो आचारो । इधेकच्चो न वेळुदानेन, न पत्त-, न पुष्प-, न फल-, न सिन्नान-, न दन्तकड्डदानेन, न चाटुकम्पताय, न मुग्गसुप्पताय, न पारिभट्ठताय, न जङ्घपेसनिकेन, न अज्जतरज्जतरेण बुद्धपटिकुड्डेन मिच्छाजीवेन जीवितं कप्पेति, अयं वुच्चति आचारो ।

४५. “गोचरो ति, अत्थि गोचरो, अत्थि अगोचरो । तत्थ कतमो अगोचरो ? इधेकच्चो वेसियगोचरो वा होति, विधवा-थुल्लकुमारिका-पण्डक-भिक्खुनी-पानागारगोचरो वा होति, संसङ्गो विहरति राजूहि, राजमहामत्तेहि, तिथियेहि, तिथियसावकेहि, अननुलोमिकेन गिहि-संसङ्गेन, यानि वा पन तानि कुल्लानि अस्सङ्गानि, अप्पसन्नानि, अक्कोसकपरिभासकानि,

अनर्थकामानि, अहितकामानि, अफासुककामानि, अयोगक्खेमकामानि भिक्खून्, भिक्खुनीन्, उपासकानं, उपासिकानं, तथारूपानि कुलानि सेवति, भजति, पयिरुपासति, अयं बुच्चति अगोचरो । तत्थ कतमो गोचरो ? इधेकच्चो न वेसियगोचरो होति....पे....न पानागारगोचरो होति, असंसदो विहरति राजूहि....पे....तिथियसावकेहि, अननुलोमिकेन गिहिसंसग्गेन, यानि वा पन तानि कुलानि सद्धानि, पसन्नानि, ओपानभूतानि, कासावपज्जोतानि, इसिवातपटिवातानि, अत्थकामानि....पे....योगक्खेमकामानि भिक्खून्....पे....उपासिकानं, तथारूपानि कुलानि सेवति, भजति, पयिरुपासति, अयं बुच्चति गोचरो । इति इमिना च आचारेन इमिना च गोचरेन उपेतो होति, समुपेतो, उपगतो, समुपगतो, उपपन्नो, सम्पन्नो, समन्नागतो, तेन बुच्चति आचार-गोचरसम्पन्नो ” ति [विभंग २४६-५७] ।

४६. अपि चेत्थ इमिना पि नयेन आचारगोचरा वेदितब्बा । दुविधो हि अनाचारो, कायिको वाचसिको च । तत्थ कतमो कायिको अनाचारो ? “ इधेकच्चो सङ्गगतो पि अचित्ति-कारकतो थेरे भिक्खू घट्टयन्तो पि तिष्ठति, घट्टयन्तो पि निसीदति, पुरतो पि तिष्ठति, पुरतो पि निसीदति, उच्चे पि आसने निसीदति, ससीसम्पि पारुपित्वा निसीदति, ठितको पि भणति, बाह्वाविकखेपको पि भणति....थेरानं भिक्खून् अनुपाहनानं चङ्कमन्तानं सउपाहनो चङ्कमति, नीचे चङ्कमे चङ्कमन्तानं उच्चे चङ्कमे चङ्कमति, छमायं चङ्कमन्तानं चङ्कमे चङ्कमति....थेरे भिक्खू अनुपखज्जापि तिष्ठति, अनुपखज्जापि निसीदति, नवे पि भिक्खू आसनेन पटिवाहति....जन्ताघरे पि थेरे भिक्खू....अनापुच्छा कट्ठं पक्खिपति, द्वारं पिदहति....उदकतिथे पि थेरे भिक्खू घट्टयन्तो पि ओतरति, पुरतो पि ओतरति, घट्टयन्तो पि न्हायति, पुरतो पि न्हायति, घट्टयन्तो पि उत्तरति, पुरतो पि उत्तरति....अन्तरघरं पविसन्तो पि थेरे भिक्खू घट्टयन्तो पि गच्छति, पुरतो पि गच्छति, वोक्कम्म च थेरानं भिक्खून् पुरतो पुरतो गच्छति....यानि पि तानि होन्ति कुलानं ओवरकानि गुब्बानि च पटिच्छन्नानि च, यत्थ कुलिथियो....कुलकुमारियो निसीदन्ति, तत्थ पि सहसा पविसति, कुमारकस्स पि सीसं परामसति ” [मनि २२८-२९], अयं बुच्चति कायिको अनाचारो ।

४७. तत्थ कतमो वाचसिको अनाचारो ? “ इधेकच्चो सङ्गगतो पि अचित्तिकारकतो थेरे भिक्खू अनापुच्छा धम्मं भणति, पञ्चं विस्सज्जेति, पातिमोक्खं उदिसति, ठितको पि भणति, बाह्वाविकखेपको पि भणति....अन्तरघरं पविट्ठो पि इत्थि वा कुमारिं वा एवमाह—इत्थन्नामे, इत्थंगोत्ते, किं अत्थि ? यागु अत्थि ? भत्तं अत्थि ? खादनीयं अत्थि ? किं पि विस्साम ? किं खादिस्साम ? किं भुजिस्साम ? किं वा मे दस्सथा ति विण्णपति ” [मनि २३०], अयं बुच्चति वाचसिको अनाचारो । पटिपक्खवसेन पनस्स आचारो वेदितब्बो ।

४८. अपि च भिक्खु सगारवो सप्पाटिस्सो हिरोत्तप्पसम्पन्नो, सुनिवत्थो सुपारुतो, पासादि-केन अभिकन्तेन पटिक्कन्तेन आलोकितेन विलोकितेन समिज्जितेन पसारितेन ओक्खित्तचक्खु

इरियापथसम्पन्नो, इन्द्रियेषु गुत्तद्वारो, भोजने मत्तञ्जू, जागरियमनुयुत्तो, सतिसम्पज्जेन सम-
न्नागतो, अपिच्छो, सन्तुडो, आरद्धविरियो, आमिसमाचारिकेषु सक्कच्चकारी, गरुचित्तिकारबहुलो
विहरति, अयं वुच्चति आचारो । एवं ताव आचारो वेदितब्बो ।

४९. गोचरो पन तिविधो—उपनिस्सयगोचरो, आरक्खगोचरो, उपनिबन्धगोचरो ति ।
तत्थ कतमो उपनिस्सयगोचरो ? दसकथावत्थुगुणसमन्नागतो कल्याणमित्तो, यं निस्साय
अस्सुतं सुणाति, सुतं परियोदपेति, कङ्कं वितरति, दिङ्गि उजुं करोति, चित्तं पसादेति, यस्स
वा पन अनुसिक्खमानो सद्दाय वड्ढति, सीलेन, सुतेन, चागेन, पञ्ञाय वड्ढति, अयं वुच्चति
उपनिस्सयगोचरो ।

५०. कतमो आरक्खगोचरो ? इध, “ भिक्खु अन्तरघरं पविट्ठो वीथिं पटिपन्नो
ओक्खित्तचक्खु युगमत्तदस्सावी संवुतो गच्छति, न हत्थि ओल्लोकेन्तो, न अस्सं, न रथं, न पत्तिं,
न इत्थिं, न पुरिसं ओल्लोकेन्तो, न उद्धं उल्लोकेन्तो, न अधो ओल्लोकेन्तो, न दिसाविदिसं
पेक्खमानो गच्छति ” [मनि ४७४], अयं वुच्चति आरक्खगोचरो ।

५१. कतमो उपनिबन्धगोचरो ? चत्तारो सतिपड्डाना, यत्थ चित्तं उपनिबन्धति ।
वुत्तं हेतं भगवता—“ को च, भिक्खवे, भिक्खुनो गोचरो, सको पेत्तिको विसयो ? यदिदं
चत्तारो सतिपड्डाना ” ति [सं ५।१४८], अयं वुच्चति उपनिबन्धगोचरो । इति इमिना च
आचारेण इमिना च गोचरेण उपेतो....पे....समन्नागतो, तेन पि वुच्चति आचारगोचरसम्पन्नो ति ।

५२. अणुमत्तेषु वज्जेसु भयदस्सावी ति अणुप्पमाणेषु असञ्चिच्चआपन्नसेखियअकुसल-
चित्तुप्पादादिभेदेषु वज्जेसु भयदस्सनसीलो । समादाय सिक्खति सिक्खापदेसू ति यं किञ्चि
सिक्खापदेसु सिक्खितब्बं, तं सब्बं सम्मा आदाय सिक्खति । एत्थ च पातिमोक्खसंवरसंवुतो
ति एत्तावता पुग्गलाधिष्ठानाय देसनाय पातिमोक्खसंवरसीलं दस्सितं । आचारगोचरसम्पन्नो ति
आदि पन सब्बं यथापटिपन्नस्स तं सीलं सम्पज्जति तं पटिपत्तिं दस्सेतुं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

५३. यं पनेतं तदनन्तरं, सो चक्खुना रूपं दिस्वा ति आदिना नयेन दस्सितं इन्द्रिय-
संवरसीलं, तत्थ सो ति सो पातिमोक्खसंवरसीले ठितो भिक्खु । चक्खुना रूपं दिस्वा ति
कारणवसेन चक्खू ति लद्धवोहारेण रूपदस्सनसमत्थेन चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वा । पोराना
पनाहु—“ चक्खु रूपं न पस्सति अचित्तकत्ता, चित्तं न पस्सति अचक्खुकत्ता, द्वारारम्मण-
सङ्गहे पन चक्खुपसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा, धनुना विज्झती ति आदिसु विय
ससम्भारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वा ति अयमेवेत्थ अत्थो ” ति [] ।

५४. न निमित्तगाही ति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा सुभनिमित्तादिकं वा किलेसवत्थुभूतं
निमित्तं न गण्हाति, दिङ्गमत्ते येव सण्ठाति । नानुव्यञ्जनगाही ति किलेसानं अनु अनु
व्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो अनुव्यञ्जनं ति लद्धवोहारं हत्थपाद-सितहसित-कथित-आलोकित-
विलोकितादिभेदं आकारं न गण्हाति, यं तत्थ भूतं तदेव गण्हाति ।

५५. चेतियपब्बतवासी महातिस्सथेरो विय । थेरं किर चेतियपब्बता अनुराधपुरं पिण्डचारत्याय आगच्छन्तं अञ्जतरा कुलसुण्हा सामिकेन सद्धिं भण्डित्वा सुमण्डितपसाधिता देवकञ्जा विय कालस्सेव अनुराधपुरतो निक्खमित्वा ज्ञातिघरं गच्छन्ती अन्तरामग्गे दिस्वा विगल्लथचित्ता महाहसितं हसि । थेरो, किमेतं ति ओलोकेन्तो तस्सा दन्तट्टिके असुभसञ्जं पटिलमित्वा अरहत्तं पापुणि । तेन वुत्तं—

“ तस्सा दन्तट्टिकं दिस्वा पुब्बसञ्जं अनुस्सरि ।

तथेव सो ठितो थेरो अरहत्तं अपापुणी” ति [] ॥

सामिको पि खो पनस्सा अनुमगं गच्छन्तो थेरं दिस्वा, कच्चि, भन्ते, इत्थि पस्सथा ति पुच्छि । तं थेरो आह—

“ नाभिजानामि इत्थी वा पुरिसो वा इतो गतो ।

अपि च अट्टिसङ्घाटो गच्छतेस महापथे” ति ॥

५६. यत्वाधिकरणमेनं ति आदिग्धि, यंकारणा यस्स चक्खुन्द्रियासंवरस्स हेतु एतं पुगलं सतिकवाटेन चक्खुन्द्रियं असंवुत्तं अपिहितचक्खुद्वारं हुत्वा विरहन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वास्सवेरयुं, अनुबन्धेयुं, अज्झोत्थरेयुं । तस्स संवराय पटिपज्जती ति तस्स चक्खुन्द्रियस्स सतिकवाटेन पिदहनत्थाय पटिपज्जति । एवं पटिपज्जन्तो येव च, रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती ति वुच्चति ।

५७. तथ किञ्चापि चक्खुन्द्रिये संवरो वा असंवरो वा नत्थि । न हि चक्खुपसादं निस्साय सति वा मुट्ठसच्चं वा उपज्जति । अपि च यदा रूपारम्भणं चक्खुस्स आपाथं आगच्छति, तदा भवक्के द्विक्खत्तुं उपपज्जित्वा निरुद्धे, किरियमनोधातु आवज्जनकिच्चं साधयमाना उपपज्जित्वा निरुज्जति । ततो चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चं, ततो विपाकमनोधातु सम्पाटिच्छनकिच्चं, ततो विपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं, ततो किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु वोड्डपनकिच्चं साधयमाना उपपज्जित्वा निरुज्जति । तदनन्तरं जवनं जवति । तत्रापि नेव भवङ्गसमये न आवज्जनादीनं अञ्जतरसमये संवरो वा असंवरो वा अत्थि । जवनक्खणे पन सचे दुस्सील्यं वां मुट्ठसच्चं वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कोसज्जं वा उपपज्जति, असंवरो होति । एवं होन्तो पन सो चक्खुन्द्रिये असंवरो ति वुच्चति ।

५८. कस्मा ? यस्मा तस्मिं सति द्वारम्पि अगुत्तं होति, भवङ्गम्पि आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । यथा किं ? यथा नगरे चतुसु द्वारेसु असंवुत्तेसु किञ्चापि अन्तो घरद्वारकोडक-मंभ्मादयो सुसंवुता होन्ति, तथा पि अन्तोनगरे सच्चं भण्डं अरक्खितं अगोपितमेव होति, नगरद्वारेन हि पविसित्वा चोरा यदिच्छन्ति तं कोर्युं, एवमेव जवने दुसील्यादिसु उपपन्नेसु, तस्मिं असंवरे सति द्वारम्पि अगुत्तं होति, भवङ्गम्पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । तस्मिं पन सीलादिसु उपपन्नेसु द्वारम्पि गुत्तं होति, भवङ्गम्पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । यथा

किं ? यथा नगरद्वारेषु सुसंयुक्तेषु किञ्चापि अन्तो घरादयो असंयुक्ता ह्यन्ति, तथा पि अन्तोनगरे सम्बन्धं भण्डं सुरक्खितं सुगोपितमेव होति, नगरद्वारेषु हि पिहितेषु चोरानं पवेसो नत्थि, एवमेव जवने सीलादिसु उप्पन्नेसु द्वारम्पि गुप्तं होति, भवङ्गम्पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । तस्मा जवनक्खणे उप्पज्जमानो पि चक्खुन्द्रिये संवरो ति वुत्तो ।

५९. सोतेन सङ्गं सुत्वा ति आदिसु पि एसेव नयो । एवमिदं सङ्गपतो रूपादिसु किलेसानुबन्धनिमित्तादिगाहपरिवज्जनलक्खणं इन्द्रियसंवरसीलं ति वेदितम्बं ।

६०. इदानीं इन्द्रियसंवरसीलानन्तरं वुत्ते आजीवपारिसुद्धिसीले, आजीवहेतु पञ्चत्तानं छन्नं सिक्खापदानं ति, यानि तानि, “ आजीवहेतु आजीवकारणा पापिच्छो इच्छापकतो असन्तं अभूतं उत्तरिमनुस्सधम्मं उल्लपति, ” आपत्ति पाराजिकस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा सञ्चारित्तं समापज्जति, ” आपत्ति सङ्घादिसेसस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा, यो ते विहारे वसति, सो भिक्खु अरहा ति भणति, ” पाटिबिजानन्तस्स आपत्ति थुल्लच्चयस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा भिक्खु पणीतभोजनानि अगिलानो अत्तनो अत्थाय विज्जापेत्वा भुञ्जति, ” आपत्ति पाचित्तियस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा भिक्खुनी पणीतभोजनानि अगिलाना अत्तनो अत्थाय विज्जापेत्वा भुञ्जति, ” आपत्ति पाटिदेसनियस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा सूपं वा ओदनं वा अगिलानो अत्तनो अत्थाय विज्जापेत्वा भुञ्जति ” [परि १४६], आपत्ति दुक्कटस्सा ति एवं पञ्चत्तानि छ सिक्खापदानि, इमेसं छन्नं सिक्खापदानं ।

६१. कुहना ति आदिसु अयं पाळि—“ तत्थ कतमा कुहना ? लाभसक्कारसिलोक-सन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स या पच्चयपटिसेवनसङ्घातेन वा सामन्तजप्पितेन वा इरियापथस्स वा अट्टपना, ठपना, सण्ठपना भाकुटिका, भाकुटियं, कुहना, कुहायना, कुहितत्तं, अयं वुच्चति कुहना ।

६२. “ तत्थ कतमा लपना ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स या परेसं आलपना, लपना, सल्लपना, उल्लपना, समुल्लपना, उन्नहना, समुन्नहना, उक्काचनां, समुक्काचना, अनुप्पियभाणिता, चाटुकम्पता, मुग्गसुप्पता, पारिभटयता, अयं वुच्चति लपना ।

६३. “ तत्थ कतमा नेमित्तिकता ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स यं परेसं निमित्तं, निमित्तकम्मं, ओभासो, ओभासकम्मं, सामन्तजप्पा, परिकथा, अयं वुच्चति नेमित्तिकता ।

६४. “ तत्थ कतमा निप्पेसिकता ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स या परेसं अक्कोसना, वम्भना, गरहना, उक्खेपना, समुक्खेपना, खिपना, सङ्घिपना, पापना, सम्पापना, अवण्णहारिका, परपिट्ठिमंसिकता, अयं वुच्चति निप्पेसिकता ।

६५. “ तत्थ कतमा लाभेन-लाभे-निजिगंसनता ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितो पापिच्छो इच्छापकतो इतो लद्धं आमिसं अमुत्र हरति, अमुत्र वा लद्धं आमिसं इधाहरति, या एवरूपा

आमिसेन आमिसस्स एडि, गवेडि, परियेडि, एसना, गवेसना, परियेसना, अयं वुच्चति लाभेन-
लाभं-निजिर्गिसनता ” ति [विभंग ३।५२-५३] ।

६६. इमिस्सा पन पाळिया एवं अत्थो वेदितव्वो । कुहननिर्देशे ताव, लाभसकारसिलोक-
सन्निस्सितस्सा ति लाभं च सक्कारं च कित्तिसदं च सन्निस्सितस्स । पत्थयन्तस्सा ति
अत्थो । पापिच्छस्सा ति असन्तगुणदीपनकामस्स । इच्छापकतस्सा ति इच्छाय अपकतस्स ।
उपदुतस्सा ति अत्थो । इतो परं यस्मा पच्चयपटिसेवन-सामन्तजप्पन-इरियापथसन्निस्सितवसेन
महानिर्देशे तिविधं कुहनवत्थु आगतं, तस्मा तिविधं पेतं दस्सेतुं पच्चयपटिसेवनसङ्गातेन वा
ति एवमादि आरब्धं ।

६७. तत्थ चीवरादीहि निमन्तितस्स, तदत्थिकस्सेव सतो पापिच्छतं निस्साय पटिक्खप-
नेन, ते च गहपतिके अत्तनि सुप्पतिट्ठितसद्धे अत्वा पुन तेसं, अहो अय्यो अप्पिच्छो, न किञ्चि
पटिगण्हितुं इच्छति, सुलद्धं वत नो अस्स सच्चे अप्पमत्तकं पि किञ्चि पटिगण्हेय्या ति नाना-
विधेहि उपायेहि पणीतानि चीवरादीनि उपनेन्तानं तदनुगहकामतं येव आविक्खात्वा पटिगण्णेन
च, ततो पभुति अपि सकटभारेहि उपनामनहेतुभूतं विम्हापनं पच्चयपटिसेवनसङ्गातं कुहनवत्थु
ति वेदितव्वं ।

६८. वुत्तं हेतं महानिर्देशे—“ कतमं पच्चयपटिसेवनसङ्गातं कुहनवत्थु ? इध गहपतिका
भिक्खुं निमन्तेन्ति चीवर-पिण्डपात-सेनासन-गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारेहि । पापिच्छो इच्छा-
पकतो, अत्थिको चीवर....पे....परिक्खारानं भिय्योकम्यतं उपादाय चीवरं पच्चक्खाति,
पिण्डपातं....सेनासनं....गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारं पच्चक्खाति । सो एवमह—किं समणस्स
महग्घेन चीवरेन ? एतं सारुप्यं यं समणो सुसाना वा सङ्कारकूटा वा पापणिकानि वा नन्तकानि
उच्चिनित्वा सङ्गाटि कत्वा धारेय्य । किं समणस्स महग्घेन पिण्डपातेन ? एतं सारुप्यं यं समणो
उज्जाचरियाय पिण्डयालोपेन जीवितं कप्पेय्य । किं समणस्स महग्घेन सेनासनेन ? एतं सारुप्यं
यं समणो रुक्खमूलिको वा अस्स अब्भोकासिको वा । किं समणस्स महग्घेन गिलानपच्चयभेसज्ज-
परिक्खारेन ? एतं सारुप्यं यं समणो पूतिमुत्तेन वा हरीटकीखण्डेन वा ओसधं करेय्या ति ।
तदुपादाय लूखं चीवरं धारेति, लूखं पिण्डपातं परिभुज्जाति, लूखं सेनासनं पटिसेवति, लूखं
गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारं पटिसेवति । तमेनं गहपतिका एवं जनन्ति—अयं समणो अप्पिच्छो
सन्तुट्ठो पविवित्तो असंसट्ठो आरद्धविरियो धुतवादो ति, भिय्यो भिय्यो निमन्तेन्ति चीवर....
पे....परिक्खारेहि । सो एवं आह—तिण्णं सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बह्वं पुज्जं पसवति,
सद्धाय सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बह्वं पुज्जं पसवति, देय्यधम्मस्स....पे....दक्खिण्येय्यानं
सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बह्वं पुज्जं पसवति । तुम्हाकस्त्रेवायं सद्धा अत्थि, देय्यधम्मो च
संविज्जति, अहञ्च पटिगण्हको । सच्चाहं न पटिगण्हेस्सामि, एवं तुम्हे पुज्जेन परिबाहिरा
भविस्सथ । न मय्हं इमिना अत्थो । अपि च तुम्हाकं येव अनुकम्पाय पटिगण्हामी ति ।

तदुपादाय बहुम्पि चीवरं पटिगण्हाति, बहुम्पि पिण्डपातं....पे....भेसजपरिक्खारं पटिगण्हाति । या एवरूपा भाकुटिका, भाकुटियं, कुहना, कुहायना, कुहितत्तं, इदं वुच्चति पच्चयपटिसेवनसङ्घातं कुहनवत्थू ” ति [मनि २२४-२५] ।

६९. पापिच्छसेव पन सतो उत्तरिमनुस्सधम्माधिगमपरिदीपनवाचाय तथा तथा विम्हापनं सामन्तजप्पनसङ्घातं कुहनवत्थू ति वेदितव्वं । यथाह—“ कतमं सामन्तजप्पनसङ्घातं कुहनवत्थू ? इधेक्कञ्चो पापिच्छो इच्छापकतो सम्भावनाधिप्पायो, एवं मं जनो सम्भावेस्सती ति अरियधम्मसन्निस्सितं वाचं भासति । यो एवरूपं चीवरं धारेति, सो समणो महेसक्खो ति भणति । यो एवरूपं पत्तं, लोहथालकं, धम्मकरणं, परिस्तावनं, कुञ्चिकं, कायबन्धनं, उपाहनं धारेति, सो समणो महेसक्खो ति भणति । यस्स एवरूपो उपज्झायो....आचरियो, समानुपज्झायको, समानाचरियको, मित्तो, सन्दिट्ठो, सम्भत्तो, सहायो....यो एवरूपे विहारे वसति, अट्ठयोगे, पासादे, हम्मिये, गुहायं, लेणे, कुटिया, कूटागारे, अट्टे, माळे, उट्टण्डे, उपट्टानसालायं, मण्डपे, रुक्खमूले वसति, सो समणो महेसक्खो ति भणति । अथ वा कोरजिककोरजिको भाकुटिकभाकुटिको कुहकुहो लपलपो मुखसम्भावितो, अयं समणो इमासं एवरूपानं सन्तानं विहारसमापत्तीनं लामी ति एतादिसं गम्भीरं गूळ्हं निपुणं पटिच्छन्नं लोकुत्तरं सुज्जतापटिसंयुत्तं कथं कथेति । या एवरूपा भाकुटिका, भाकुटियं, कुहना, कुहायना, कुहितत्तं, इदं वुच्चति सामन्तजप्पनसङ्घातं कुहनवत्थू ” ति [मनि २२६-२७] ।

७०. पापिच्छसेव पन सतो सम्भावनाधिप्पायकतेन इरियापथेन विम्हापनं इरियापथसन्निस्सितं कुहनवत्थू ति वेदितव्वं । यथाह—“ कतमं इरियापथसङ्घातं कुहनवत्थू ? इधेक्कञ्चो पापिच्छो इच्छापकतो सम्भावनाधिप्पायो, एवं मं जनो सम्भावेस्सती ति गमनं सण्ठपेति....सयनं सण्ठपेति, पणिधाय गच्छति, पणिधाय तिट्ठति, पणिधाय निसीदति, पणिधाय सेय्यं कप्पेति, समाहितो विय गच्छति, समाहितो विय तिट्ठति, निसीदति, सेय्यं कप्पेति, आपाथकज्झायी च होति । या एवरूपा इरियापथस्स अट्ठपना, ठपना, सण्ठपना, भाकुटिका, भाकुटियं, कुहना, कुहायना, कुहितत्तं, इदं वुच्चति इरियापथसङ्घातं कुहनवत्थू ” ति [मनि २२५-२६] ।

७१. तत्थ पच्चयपटिसेवनसङ्घातेना ति पच्चयपटिसेवनं ति एवं सङ्घातेन, पच्चयपटिसेवनेन वा सङ्घातेन । सामन्तजप्पितेना ति समीपभणितेन । इरियापथस्स वा ति चतुइरियापथस्स । अट्ठपना ति आदि ठपना, आदरेन वा ठपना । ठपना ति ठपनाकारो । सण्ठपना ति अभिसङ्खरणा । पासादिकभावकरणं ति वुत्तं होति । भाकुटिका ति पधानपरिमथितभावदस्सनेन भाकुटिकरणं । मुखसङ्कोचो ति वुत्तं होति । भाकुटिकरणं सीलमस्सा ति भाकुटिको, भाकुटिकस्स भावो भाकुटियं । कुहना ति विम्हापना । कुहस्स आयना कुहायना । कुहितस्स भावो कुहितत्तं ति ।

७२. लपनानिर्देशे आलपना ति, विहारं आगते मनुस्से दिस्वा, किमत्थाय भोन्तो आगता ? किं भिक्खू निमन्तेतुं ? यदि एवं, गच्छथ, अहं पच्छतो गहेत्वा आगच्छामी ति एवं आदितो व लपना । अथ वा अत्तानं उपनेत्वा, अहं तित्तो, मयि राजा पसन्नो, मयि असुको च असुको च राजमहामत्तो पसन्नो ति एवं अत्तूपनायिका लपना आलपना । लपना ति पुट्टस्स सतो वुत्तप्पकारमेव लपनं । सल्लपना ति गहपतिकानं उक्कण्ठने भीतस्स ओकासं दत्वा दत्वा सुट्ठु लपना । उल्लपना ति, महाकुटुम्बिको महानाविको महादानपती ति एवं उद्धं कत्वा लपना । समुल्लपना ति सम्बतो भागेन उद्धं कत्वा लपना ।

७३. उन्नहना ति, उपासका, पुब्बे ईदिसे काले नवदानं देथ, इदानि किं न देथा ति एवं याव, दस्साम भन्ते, ओकासं न लभामा ति आदीनि वदन्ति, ताव उद्धं उद्धं नहना । वेठना ति वुत्तं होति । अथ वा, उच्छुहत्थं दिस्वा, कुतो आभतं उपासका ति पुच्छति । उच्छुखेत्ततो भन्ते ति । किं तत्थ उच्छु मधुरं ति ? खादित्वा, भन्ते, जानितब्बं ति । न, उपासक, भिक्खुस्स, उच्छुं देथा ति वत्तुं वट्ठती ति । या एवरूपा निब्बेठेन्तस्सापि वेठनकथा, सा उन्नहना । सम्बतो भागेन पुनप्पुनं उन्नहना समुन्नहना ।

७४. उक्काचना ति, एतं कुलं मं येव जानाति, सचे एत्थ देय्यधम्मो उप्पज्जाति, मय्हमेव देती ति एवं उन्निखपित्वा काचना उक्काचना । उदीपना ति वुत्तं होति । तेलकन्दरिकवत्थु चेत्थ वत्तब्बं । सम्बतो भागेन पन पुनप्पुनं उक्काचना समुक्काचना ।

७५. अनुप्पियभाणिता ति सच्चानुरूपं धम्मानुरूपं वा अनवलोकेत्वा पुनप्पुनं पिय-भणनमेव । चाटुकम्प्यता ति नीचवुत्तिता, अत्तानं हेड्तो हेड्तो ठपेत्वा वत्तनं । मुग्गसुप्प्यता ति मुग्गसूपसदिसता । यथा हि मुग्गसु पच्चमानेसु कोचिदेव न पच्चति, अवसेसा पच्चन्ति, एवं यस्स पुग्गलस्स वचने किञ्चिदेव सच्चं होति, सेसं अलिकं, अयं पुग्गलो मुग्गसुप्पो ति वुच्चति, तस्स भावो मुग्गसुप्प्यता ।

७६. पारिभट्ठ्यता ति पारिभट्ठ्यभावो । यो हि कुलदारके धाती विय सयं अङ्केन वा खन्धेन वा परिभट्ठति, धारेती ति अत्थो, तस्स परिभट्ठस्स कम्मं पारिभट्ठ्यं । पारिभट्ठ्यस्स भावो पारिभट्ठ्यता ति ।

७७. नेमित्तिकतानिर्देशे, निमित्तं ति यं किञ्चि परेसं पच्चयदानसञ्जोजनकं कायवची-कम्मं । निमित्तकम्मं ति, खादनीयं गहेत्वा गच्छन्ते दिस्वा, किं खादनीयं लभित्था ति आदिना नयेन निमित्तकरणं । ओभासो ति पच्चयपठिसंयुत्तकथा । ओभासकम्मं ति, वच्छपालके दिस्वा, किं इमे वच्छा खीरगोवच्छा उदाहु तक्कगोवच्छा ति पुच्छित्वा, खीरगोवच्छा, भन्ते ति वुत्ते, न खीरगोवच्छा, यदि खीरगोवच्छा सियुं, भिक्खू पि खीरं लभेयुं ति एवमादिना नयेन तेसं दारकानं मातापितॄन् निवेदेत्वा खीरदापनादिकं ओभासकरणं । सामन्तजप्पा ति समीपं कत्वा जप्पनं ।

७८. कुल्लपकभिक्षुवत्थु चेत्थ वत्तब्बं । कुल्लपको किर भिक्षु भुञ्जितुकामो गेहं पविसित्वा निसीदि । तं दिस्वा अदातुकामा घरणी, तण्डुला नत्थी ति भणन्ती तण्डुले आहरितुकामा विय पटिविस्सकघरं गता । भिक्षु पि अन्तोगम्भं पविसित्वा ओलोकेन्तो कवाटकोणे उच्छुं, भाजने गुळं, पिटके लोणमच्छफाले, कुम्भियं तण्डुले, घटे घतं दिस्वा निक्खमित्वा निसीदि । घरणी, तण्डुले नालत्थं ति आगता । भिक्षु, उपासिके, अज्ज भिक्षा न सम्पजिस्सती ति पटिकच्चेव निमित्तं अइसं ति आह । किं भन्ते ति ? कवाटकोणे निक्खित्तं उच्छुं विय सप्पं अइसं, तं पहरिस्सामी ति ओलोकेन्तो भाजने ठपितं गुळपिण्डं विय पासाणं, लेङ्गुकेन पहेटेन सप्पेन कतं पिटके निक्खित्तलोणमच्छफालसादिसं फणं, तस्स तं लेङ्गुं डसितुकामस्स कुम्भिया तण्डुलसादिसे दन्ते, अथस्स कुपितस्स घटे पक्खित्तघतसादिसं मुखतो निक्खमन्तं विसमिस्सकं खेळं ति । सा, न सक्का मुण्डकं वञ्चेतुं ति उच्छुं दत्वा ओदनं पचित्वा घतगुळमच्छेहि सद्धिं सब्बं अदासी ति ।

७९. एवं समीपं कत्वा जप्पनं सामन्तजप्पा ति वेदितब्बा । परिकथा ति यथा तं लभति तथा परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा कथनं ति ।

८०. निष्पेसिकतानिदेसे, अक्कोसना ति दसहि अक्कोसवत्थूहि अक्कोसना । वम्भना ति परिभविता कथनं । गरहना ति, अस्सद्धो अप्पसन्नो ति आदिना नयेन दोसारोपना । उक्खेपना ति, मा एतं एत्थ कथेथा ति वाचाय उक्खिपनं । सब्बतो भागेन सक्खुक्कं सहेतुकं कत्वा उक्खेपना समुक्खेपना । अथ वा, अदेन्तं दिस्वा, अहो दानपती ति एवं उक्खिपनं उक्खेपना, महादानपती ति एवं सुद्धु उक्खेपना समुक्खेपना । खिपना ति, किं इमस्स जीवितं बीजभोजिनो ति एवं उप्पण्डना । सङ्घिना ति, किं इमं अदायको ति भणथ, यो निच्चकालं सब्बेसप्पि नत्थी ति वचनं देती ति एवं सुद्धुतरं उप्पण्डना ।

८१. पापना ति अदायकत्तस्स अवण्णस्स वा पापनं । सब्बतो भागेन पापना सम्पापना । अवण्णहारिका ति, एवं मे अवण्णभया पि दस्सती ति गेहतो गेहं, गामतो गामं, जनपदतो जनपदं अवण्णहरणं । परपिट्ठिमंसिकता ति पुरतो मधुरं भणित्वा परम्मुखे अवण्णभासिता । एसा हि अभिमुखं ओलोकेतुं असक्कोन्तस्स परम्मुखानं पिट्ठिमंसखादनमिव होति, तस्मा परपिट्ठिमंसिकता ति वुत्ता । अयं वुच्चति निष्पेसिकता ति, अयं यस्मा वेळुपेसिका विय अब्भङ्गं, परस्स गुणं निष्पेसेति निपुञ्छति, यस्मा वा गन्धजातं निपिसित्वा गन्धमग्गना विय परगुणे निपिसित्वा विचुण्णत्वा एसा लाभमग्गना होति, तस्मा निष्पेसिकता ति वुच्चती ति ।

८२. लाभेन-लाभं-निजिगिसनतानिदेसे, निजिगिसनता ति मग्गना । इतो लद्धं ति इमम्हा गेहा लद्धं । अमुत्रा ति अमुकस्मिं गेहे । एट्ठी ति इच्छना । गवेट्ठी ति मग्गना । परियेट्ठी ति पुनप्पुनं मग्गना । आदितो पट्टाय लद्धं लद्धं भिक्खं तत्र तत्र कुलदारकानं दत्वा अन्ते खीरयागुं लभित्वा गतभिक्षुवत्थु चेत्थ कथेतब्बं । एसना ति आदीनि एट्ठीआदीनमेव

वेवचनानि । तस्मा एडी ति एसना, गवेडी ति गवेसना, परियेडी ति परियेसना इवेवमेत्थ योजना वेदितव्वा । अयं कुहनादीनं अत्थो ।

८३. इदानी एवमादीनञ्च पापधम्मानं ति [१।४२] एत्थ आदिसद्देन, “यथा वा पनेके भोन्तो समणब्राह्मणा सद्दादेय्यानि भोजनानि भुञ्जित्वा ते एवरूपाय तिरच्छानविज्जाय मिच्छाजीवेन जीवितं कप्पेन्ति, सेय्यधिदं—अङ्गं, निमित्तं, उप्पादं, सुपिनं, लक्खणं, मूसिकच्छिन्नं, अग्गिहोमं, दब्बिहोमं” ति [दी १।९] आदिना नयेन ब्रह्मजाले वुत्तानं अनेकेसं पापधम्मानं गहणं वेदितव्वं ।

८४. इति त्थायं इमेसं आजीवहेतु पञ्चत्तानं छन्नं सिक्खापदानं वीतिकमवसेन, इमेसञ्च, कुहना, लपना, नेमित्तिकता, निपेसिकता, लाभेन-लाभं-निजिर्गिसनता ति एवमादीनं पापधम्मानं वसेन पवत्तो मिच्छाजीवो, या तस्मा सब्बप्पकारा पि मिच्छाजीवा विरति, इदं आजीवपारिसुद्धिसीलं । तत्रायं वचनत्थो—एतं आगम्म जीवन्ती ति आजीवो । को सो ? पच्चयपरियेसनवायामो । पारिसुद्धी ति परिसुद्धता । आजीवस्स पारिसुद्धि आजीवपारिसुद्धि ।

८५. यं पनेतं तदनन्तरं पच्चयसन्निस्तितसीलं वुत्तं [१।४२] तत्थ पटिसङ्का योनिसो ति उपायेन पथेन पटिसङ्काय । अत्वा, पच्चवेक्खित्वा ति अत्थो । एत्थ च, सीतस्स पटिघाताया ति आदिना नयेन वुत्तपच्चवेक्खणमेव योनिसो पटिसङ्का ति वेदितव्वं ।

८६. तत्थ चीवरं ति अन्तरवासकादिसु यं किञ्चि । पटिसेवती ति परिभुञ्जति, निवासेति वा पारुपति वा । यावदेवा ति पयोजनावधिपरिच्छेदनियमवचनं । एत्तकमेव हि योगिनो चीवर-पटिसेवने पयोजनं, यदिदं सीतस्स पटिघाताया ति आदि, न इतो भिद्यो । सीतस्सा ति अञ्जत्तधातुक्खोभवसेन वा बहिद्वा उतुपरिणामवसेन वा उप्पन्नस्स यस्स कस्सचि सीतस्स । पटिघाताया ति पटिहननत्थं, यथा सरीरे आबाधं न उप्पादेति, एवं तस्स विनोदनत्थं । सीतम्भाहते हि सरीरे विक्खित्तचित्तो योनिसो पदाहितुं न सक्कोति, तस्मा, सीतस्स पटिघाताय चीवरं सेवितव्वं ति भगवा अनुज्जासि । एस नयो सब्बत्थ । केवलं हेत्थ उण्हस्सा ति अग्गि-सन्तापस्स । तस्स वनदाहादिसु सम्भवो वेदितव्वो ।

८७. ङंस-मकस-वातातप-सिरिसपसम्फस्सानं ति एत्थ पन ङंसा ति ङंसनमक्खिका, अन्धमक्खिका ति पि वुच्चन्ति । मकसा मकसा येव । वाता ति सरज-अरजादिभेदा । आतपो ति सुरियातपो । सिरिसपा ति ये केचि सरन्ता गच्छन्ति दीघजातिका सप्पादयो । तेसं दड्सम्फस्सो च फुड्सम्फस्सो चा ति दुविधो सम्फस्सो । सो पि चीवरं पारुपित्वा निसिन्नं न बाधति, तस्मा तादिसेसु ठानेसु तेसं पटिघातत्थाय पटिसेवति ।

८८. यावदेवा ति पुन एतस्स वचनं नियतपयोजनावधिपरिच्छेददस्सनत्थं । हिरिकोपीन-पटिच्छादनं हि नियतपयोजनं, इतरानि कदाचि कदाचि होन्ति । तत्थ हिरिकोपीनं ति तं तं सम्बाधद्धानं । यस्मिं यस्मिं हि अङ्गे विवरियमाने हिरि कुप्पति विनस्सति, तं तं हिरिकोपनत्तो

हिरिकोपीनं ति वुच्चति । तस्स च हिरिकोपीनस्स पटिच्छादनत्थं ति हिरिकोपीनपटिच्छा-
दनत्थं । हिरिकोपीनं पटिच्छादनत्थं ति पि पाठो ।

८९. पिण्डपातं ति यं किञ्चि आहारं । यो हि कोचि आहारो भिक्खुनो पिण्डोल्येन
पत्ते पतितत्ता पिण्डपातो ति वुच्चति । पिण्डानं वा पातो पिण्डपातो । तत्थ तत्थ लब्धानं भिक्खानं
सन्निपातो समूहो ति वुत्तं होति । नेव दवाया ति न गामदारकादयो विय दवत्थं । कीळा-
निमित्तं ति वुत्तं होति । न मदाया ति न मुडिकमल्लादयो विय मदत्थं । बलमदनिमित्तं
पोरिसमदनिमित्तञ्चा ति वुत्तं होति । न मण्डनाया ति न अन्तेपुरिकवेसियादयो विय
मण्डनत्थं । अङ्गपञ्चङ्गानं पीणनभावनिमित्तं ति वुत्तं होति । न विभूसनाया ति न नटनञ्च-
कादयो विय विभूसनत्थं । पसन्नच्छविवण्णतानिमित्तं ति वुत्तं होति ।

९०. एत्थ च, नेव दवाया ति एतं मोहूपनिस्सयपहानत्थं वुत्तं । न मदाया ति एतं
दोसूपनिस्सयपहानत्थं । न मण्डनाय, न विभूसनाया ति एतं रागूपनिस्सयपहानत्थं । नेव
दवाय, न मदाया ति चेत्तं अत्तनो संयोजनुप्पत्तिपटिसेधनत्थं । न मण्डनाय, न विभूसनाया ति
एतं परस्स पि संयोजनुप्पत्तिपटिसेधनत्थं । चतूहि पि चेतेहि अयोनिस्सो पटिपत्तिया कामसुख-
ल्लिकानुयोगस्स च पहानं वुत्तं ति वेदितब्बं । यावदेवा ति वुत्तत्थमेव ।

९१. इमस्स कायस्सा ति एतस्स चतुमहाभूतिकस्स रूपकायस्स । ठितिया ति पबन्ध-
द्वित्थं । यापनाया ति पवत्तिया अविच्छेदनत्थं, चिरकालद्वित्थं वा । घरूपत्थम्भमिव हि
जिण्णघरसामिको, अक्खब्भञ्जनमिव च साकटिको, कायस्स ठितत्थं यापनत्थञ्चेस पिण्डपातं
पटिसेवति, न दवमदमण्डनविभूसनत्थं । अपि च ठिती ति जीवित्तिन्द्रियस्सेतं अधिवचनं, तस्सा,
इमस्स कायस्स ठितिया यापनाया ति एत्तावता एतस्स कायस्स जीवित्तिन्द्रियपवत्तापनत्थं ति
पि वुत्तं होती ति वेदितब्बं ।

९२. विहिंसूपरतिया ति, विहिंसा नाम जिघच्छा आबाधडेन, तस्सा उपरमत्थम्येस
पिण्डपातं पटिसेवति, वणालेपनमिव, उण्हसीतादिसु तप्पटिकारं विय च । ब्रह्मचरियानुगहाया
ति सकलसासनब्रह्मचरियस्स च मग्गब्रह्मचरियस्स च अनुगहत्थं । अयं हि पिण्डपातपटिसेवन-
पञ्चया कायबलं निस्साय सिक्खत्तयानुयोगवसेन भवकन्तारनित्थरणत्थं पटिपज्जन्तो ब्रह्मचरिया-
नुगहाय पटिसेवति, कन्तारनित्थरणत्थिका पुत्तमंसं विय, नदीनित्थरणत्थिका कुल्लं विय,
समुद्वनित्थरणत्थिका नावमिव च ।

९३. इति पुराणञ्च वेदनं पटिहङ्गामि नवञ्च वेदनं न उप्पादेस्सामी ति एवं इमिना
पिण्डपातपटिसेवनेन पुराणञ्च जिघच्छावेदनं पटिहङ्गामि, नवञ्च वेदनं अपरिमितभोजनपञ्चयं
आहरहत्थक-अलंसाटक-तत्रवट्टक-काकमासक-भुत्तवमितकब्राह्मणानं अञ्जतरो विय न उप्पादे-
स्सामी ति पि पटिसेवति, भेसज्जमिव गिलानो । अथ वा या अधुना, असप्पायापरिमितभोजनं
निस्साय पुराणकम्मपञ्चयवसेन उप्पज्जनतो पुराणवेदना ति वुच्चति, सप्पायपरिमितभोजनेन तस्सा

पञ्चयं विनासेन्तो तं पुराणञ्च वेदनं पटिहङ्गामि, या चायं अधुना कृतं अयुत्तपरिभोगकम्पूचयं निस्साय आयतिं उप्पज्जनतो नववेदनां ति वुच्चति, युत्तपरिभोगवसेन तस्सा मूलं अनिब्बत्तेन्तो तं नवञ्च वेदनं न उप्पादेस्सामी ति एवम्पेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । एत्तावता युत्तपरिभोगसङ्गहो, अत्तकिलमथानुयोगप्पहानं, धम्मिकसुखापरिच्चागो च दीपितो होती ति वेदितब्बो ।

९४. यात्रा च मे भविस्सती ति परिमितपरिभोगेन जीवितिन्द्रियुपच्छेदकस्स इरिया-पथभञ्जकस्स वा परिस्सयस्स अभावतो चिरकालगमनसङ्गाता यात्रा च मे भविस्सति इमस्स पञ्चायत्तवुत्तिनो कायस्सा ति पि पटिसेवति, याप्यरोगी विय तप्पञ्चयं । अनवज्जता च फासुविहारो चा ति अयुत्तपरियेसनपटिग्गहणपरिभोगपरिवज्जनेन अनवज्जता, परिमितपरिभोगेन फासुविहारो । असप्पायापरिमितभोगपञ्चया अरति-तन्दि-विजम्भिका-विञ्जुगरहादिदोसाभावेन वा अनवज्जता, सप्पायपरिमितभोजनपञ्चया कायबलसम्भवेन फासुविहारो । यावदत्थउदरावदेहक-भोजनपरिवज्जनेन वा सेय्यसुख-पस्ससुख-मिद्धसुखानं प्हानतो अनवज्जता, चतुपञ्चालोपमत्तऊन-भोजनेन चतुइरियापथयोग्यभावपटिपादनतो फासुविहारो च मे भविस्सती ति पि पटिसेवति । वुत्तप्पि हेतं—

“ चत्तारो पञ्च आलोपे अभुत्वा उदकं पिबे ।

अलं फासुविहाराय पढितत्तस्स भिक्खुनो ” ति [थेर ९८३] ॥

एत्तावता च पयोजनपरिगहो, मज्झिमा च पटिपदा दीपिता होती ति वेदितब्बा ।

९५. सेनासनं ति सेनञ्च आसनञ्च । यत्थ यत्थ हि सेति विहारे वा अट्ठयोगादिग्घि वा तं सेनं, यत्थ यत्थ आसति निसीदति, तं आसनं, तं एकतो कत्वा सेनासनं ति वुच्चति । उतुपरिस्सयविनोदनपटिसल्लानारामत्थं ति, परिसहनङ्गेन उतु येव उतुपरिस्सयो उतुपरि-स्सयस्स विनोदनत्थञ्च पटिसल्लानारामत्थञ्च । यो सरीराबाधचित्तविकल्हेपकरो आसप्पायो उतु सेनासनपटिसेवनेन विनोदेतब्बो होति, तस्स विनोदनत्थं, एकीभावसुखत्थञ्चा ति वुत्तं होति । कामञ्च सीतपटिघातादिना व उतुपरिस्सयविनोदनं वुत्तमेव, यथा पन चीवरपटिसेवने, हिरि-कोपानपटिच्छादनं नियतपयोजनं, इतरानि कदाचि कदाचि होन्ती ति [१।८८] वुत्तं एवमिथापि नियतं उतुपरिस्सयविनोदनं सन्धाय इदं वुत्तं ति वेदितब्बं । अथ वा, अयं वुत्तप्पकारो, उतु उतु येव । परिस्सयो पन दुविधो, पाकटपरिस्सयो च पटिच्छन्नपरिस्सयो च । तत्थ पाकटपरिस्सयो सीहव्यग्घादयो, पटिच्छन्नपरिस्सयो रागदोसादयो । ते यत्थ अपरिगुत्तिया च असप्पायरूपदस्सनादिना च आबाधं न करोन्ति, तं सेनासनं एवं जानित्वा पञ्चवेक्खित्वा पटिसेवन्तो भिक्खु, पटिसङ्गा योनिस्सो सेनासनं उतुपरिस्सयविनोदनत्थं पटिसेवती ति वेदितब्बो ।

९६. गिलानपञ्चयभेसज्जपरिक्खारं ति एत्थ रोगस्स पटिअयनङ्गेन पञ्चयो । पञ्च-नीकगमनङ्गेना ति अत्थो । यस्स कस्सचि सप्पायस्सेतं अधिवचनं । भिसक्कस्स कम्मं, तेन अनुञ्जातत्ता ति भेसज्जं । गिलानपञ्चयो व भेसज्जं गिलानपञ्चयभेसज्जं । यं किञ्चि गिलानस्स

सप्पायं भिसक्ककम्मं तेलमधुफाणितादी ति वुत्तं होति । परिक्रारो ति पन, “ सत्तहि नगरपरिक्रारेहि सुपरिक्खतं होती ” ति [अं ४।१०६] आदिसु परिवारो वुच्चति । “ रथो सीलपरिक्रारो ज्ञानक्खो चक्कविरियो ” ति [सं ५।६] आदिसु अलङ्कारो । “ ये केचिमे पञ्चजितेन जीवितपरिक्रारा समुदानेतब्बा ” ति [म १।१०७] आदिसु सम्भारो । इध पन परिवारो पि सम्भारो पि वट्टति । तं हि गिलानपञ्चयभेसज्जं जीवितस्स परिवारो पि होति, जीवितनासकाबाधुप्पत्तिया अन्तरं अदत्त्वा रक्खणतो, सम्भारो पि, यथा चिरं पवत्तति एवमस्स कारणभावतो, तस्मा परिक्रारो ति वुच्चति । एवं गिलानपञ्चयभेसज्जं तं परिक्रारो चा ति गिलानपञ्चयभेसज्जपरिक्रारो, तं गिलानपञ्चयभेसज्जपरिक्रारं । गिलानस्स यं किञ्चि सप्पायं भिसक्कानुज्जातं तेलमधुफाणितादिजीवितपरिक्रारं ति वुत्तं होति ।

९७. उप्पन्नानं ति जातानं भूतानं निव्वत्तानं । वेय्याबाधिकानं ति एत्थ व्याबाधो ति धातुक्खोभो, तंसमुद्धाना च कुड्ढगण्डपिळकादयो, व्याबाधतो उप्पन्नत्ता वेय्याबाधिका । वेदनानं ति, दुक्खवेदना अकुसलविपाकवेदना, तासं वेय्याबाधिकानं वेदनानं । अव्यापञ्ज-परमताया ति निदुक्खपरमताय । याव तं दुक्खं सव्वं पहीनं होति, तावा ति अत्थो । एवमिदं सङ्केपतो पटिसङ्गा योनिसो पञ्चयपरिभोगलक्खणं पञ्चयसन्निस्सितसीलं वेदितव्वं । यच्चनत्थो पनेत्थ, चावरादयो हि, यस्मा ते पटिच्च निस्साय परिभुज्जमाना पाणिनो अयन्ति गच्छन्ति पवत्तन्ति, तस्मा पञ्चया ति वुच्चन्ति, ते पञ्चये सन्निस्सितं ति पञ्चयसन्निस्सितं ।

९८. एवमेतस्मिं चतुर्विधे सीले सद्दाय पातिमोक्खसंवरो सम्पादेतव्वो । सद्दासाधनो हि सो, सावकविसयातीतत्ता सिक्खापदपञ्जत्तिया । सिक्खापदपञ्जत्तियाचनपटिक्खेपो चेत्थ निदस्सनं । तस्मा यथापञ्जत्तं सिक्खापदं अनवसेसं सद्दाय समादियित्वा जीविते पि अपेक्खं अकरोन्तेन साधुकं सम्पादेतव्वं । वुत्तम्पि हेतं—

“ किकी व अण्डं चमरी व वालधिं

पियं व पुत्तं नयनं व एककं ।

तथेव सीलं अनुरक्खमानका

सुपेसला ह्योथ सदा सगारवा ” ति [] ॥

अपरम्पि वुत्तं—“ एवमेव खो, महाराजे, यं मया सावकानं सिक्खापदं पञ्जत्तं, तं मम सावका जीवितहेतु पि नातिक्रमन्ती ” ति [अं ४।२०१] ।

९९. इमस्मिञ्च पनत्थे अटवियं चोरेहि बद्धथेरानं वत्थूनि वेदितव्वानि । महावड्ढिनि-अटवियं किर थेरं चोरा काळवल्लीहि बन्धित्वा निपज्जापेसुं । थेरो यथानिपन्नो व सत्त दिवसानि विपस्सनं वड्ढेत्वा अनागामिफलं पापुणित्वा तत्थेव कालं कत्वा ब्रह्मलोके निव्व्राति । अपरम्पि थेरं तम्बपणिणदीपे पूतिलताय बन्धित्वा निपज्जापेसुं । सो दवडाहे आगच्छन्ते वल्लिं अच्छिन्दित्वा

१ अंगुत्तरनिकाये पहरादा ति पाठो । सो येव गहेतुं वट्टति ।

व विपस्सनं पट्टपेत्वा समसीसी हुत्वा परिनिब्बायि । दीघभाणकअभयत्थेरो पञ्चहि भिक्खुसतेहि
सद्धिं आगच्छन्तो दिस्वा थेरस्स सरीरं ज्ञापेत्वा चेतियं कारापेसि । तस्मा अज्जो पि सद्धो
कुलपुत्तो,

पातिमोक्खं विसोधेन्तो अप्पेव जीवितं जहे ।

पज्जत्तं लोकनाथेन न भिन्दे सीलसंवरं ॥

१००. यथा च पातिमोक्खसंवरो सद्भाय, एवं सतिया इन्द्रियसंवरो सम्पादेतब्बो । सति-
साधनो हि सो, सतिया अधिष्ठितानं इन्द्रियानं अभिज्झादीहि अनन्वास्सवनीयतो । तस्मा,
“ वरं, भिक्खवे, तत्ताय अयोसलाकाय आदिताय सम्पज्जलिताय सजोतिभूताय चक्खुन्द्रियं
सम्पल्लिमहं, न त्वेव चक्खुविज्जेय्येसु रूपेसु अनुव्यञ्जनसो निमित्तग्गाहो ” ति [सं ४।१६८]
आदिना नयेन आदित्तपरियायं समनुस्सरित्वा रूपादिसु विसयेसु चक्खुद्वारादिपवत्तस्स विज्जाणस्स
अभिज्झादीहि अनन्वास्सवनीयं निमित्तादिगाहं असम्मुट्ठाय सातिया निसेधेन्तेन एस साधुकं
सम्पादेतब्बो ।

१०१. एवं असम्पादिते हि एतस्मिं पातिमोक्खसंवरसीलमपि अनद्धनियं होति अचिरद्वितिकं,
असंविहितसाखापरिवारमिव सस्सं, हज्जते चायं किलेसचोरेहि, विवटद्वारो विय गामो
परस्सहारीहि, चित्तस्स रागो समतिविज्जति, दुच्छन्नमगारं वुट्ठि विय । वुत्तमपि हेतं—

“ रूपेसु सहेसु अथो रसेसु

गन्धेसु फस्सेसु च रक्ख इन्द्रियं ।

एते हि द्वारा विवटा अरक्खिता

हनन्ति गामं व परस्सहारिनो ” [] ॥

“ यथा अगारं दुच्छन्नं वुट्ठि समतिविज्जति ।

एवं अभावितं चित्तं रागो समतिविज्जती ” ति [ध १३] ॥

१०२. सम्पादिते पन तस्मिं पातिमोक्खसंवरसीलमपि अद्धनियं होति चिरद्वितिकं, सुसंविहित-
साखापरिवारमिव सस्सं, न हज्जते चायं किलेसचोरेहि, सुसंवुत्तद्वारो विय गामो परस्सहारीहि,
न चस्स चित्तं रागो समतिविज्जति, सुच्छन्नमगारं वुट्ठि विय । वुत्तमपि चेतं—

“ रूपेसु सहेसु अथो रसेसु

गन्धेसु फस्सेसु च रक्ख इन्द्रियं ।

एते हि द्वारा पिहिता सुसंवुत्ता

न हनन्ति गामं व परस्सहारिनो ” [] ॥

“ यथा अगारं सुच्छन्नं वुट्ठि न समतिविज्जति ।

एवं सुभावितं चित्तं रागो न समतिविज्जती ” ति [ध १४] ॥

१०३. अयं पन अतिउक्कड्ढेसना । चित्तं नामेतं लहुपरिवत्तं, तस्मा उप्पन्नं रागं असुभ-

मनसिकारेण विनोदेत्वा इन्द्रियसंवरौ सम्पादेतन्वो । अधुनापञ्चजितेन वक्त्रसत्येरेण विय ।
थेरस्स किर अधुनापञ्चजितस्स पिण्डाय चरतो एकं इत्थि दिस्वा रागो उप्पज्जि । ततो
आनन्दत्येरं आह—

“ कामरागेण ड्हमि, चित्तं मे परिड्हति ।

साधु निब्बापनं ब्रूहि अनुकम्पाय गोतमा ” ति [सं १।१८८] ॥

थेरो आह—

“ सज्जाय विपरियेसा चित्तं ते परिड्हति ।

निमित्तं परिवज्जेहि सुभं रागूपसंहितं ।

असुभाय चित्तं भावेहि एकग्गं सुसमाहितं ॥

सङ्घारे परतो पस्स, दुक्खतो, नो च अत्ततो ।

निब्बापेहि महारागं, मा ड्हित्थो पुनप्पुनं ” ति [सं १।१८८] ॥

थेरो रागं विनोदेत्वा पिण्डाय चरि ।

१०४. अपि च इन्द्रियसंवरपूरकेन भिक्खुना कुरण्डकमहालेणवासिना चित्तगुत्तत्येरेण विय,
चोरकमहाविहारवासिना महामित्तत्येरेण विय च भवितव्वं ।

१०५. कुरण्डकमहालेणे किर सत्तन्नं बुद्धानं अभिनिक्खमनचित्तकम्मं मनोरमं अहोसि ।
सम्बहुला भिक्खू सेनासनचारिकं आहिण्डन्ता चित्तकम्मं दिस्वा, मनोरमं, भन्ते, चित्तकम्मं ति
आहंसु । थेरो आह—अतिरेकसट्ठि मे, आवुसो, वस्सानि लेणे वसन्तस्स, चित्तकम्मं अत्थि
नत्थी ति पि न जानामि, अज दानि चक्खुमन्ते निस्साय जातं ति । थेरेण किर एत्तकं अद्धानं
वसन्तेन चक्खुं उम्मीलत्वा लेणं न उल्लोकितपुब्बं । लेणद्वारे चस्स महानागरूक्खो पि अहोसि ।
सो पि थेरेण उद्धं न उल्लोकितपुब्बो । अनुसंवच्छरं भूमियं केसरनिपातं दिस्वा वस्स पुष्फित-
भावं जानाति ।

१०६. राजा थेरस्स गुणसम्पत्तिं सुत्वा वन्दितुकामो तिक्खत्तुं पेसेत्वा, अनागच्छन्ते थेरे तस्मिं
गामे तरुणपुत्तानं इत्थीनं थने बन्धापेत्वा लज्जापेसि, ताव दारका थज्जं मा लभिसु याव थेरो
न आगच्छती ति । थेरो दारकानं अनुकम्पाय महागामं अगमासि । राजा सुत्वा, गच्छथ भणे,
थेरं पवेसेथ, सीलानि गण्हिस्सामी ति अन्तेपुरं अतिहरापेत्वा वन्दित्वा भोजेत्वा, अज, भन्ते,
ओकासो नत्थि, स्वे सीलानि गहेस्सामी ति थेरस्स पत्तं गहेत्वा थोकं अनुगन्वा देविया सद्धिं
वन्दित्वा निवत्ति । थेरो, राजा वा वन्दतु देवी वा, सुखी होतु महाराजा ति वदति । एवं सत्त
दिषसा गता ।

१०७. भिक्खु आहंसु—किं भन्ते, तुम्हे रज्जे पि वन्दमाने देविया पि वन्दमानाय, सुखी होतु
महाराज इवेव वदथा ति । थेरो, नाहं, आवुसो, राजा ति वा देवी ति वा ववत्थानं करोमि
ति वत्वा सत्ताहातिक्रमे, थेरस्स इध वासो दुक्खो ति रज्जा विस्सज्जितो कुरण्डकमहालेणं

गन्त्वा रत्तिभागे चङ्क्रमं आरूढि । नागरुक्खे अधिवत्था देवता दण्डदीपिकं गृहेत्वा अङ्घासि ।
अथस्स कम्मट्ठानं अतिपरिसुद्धं पाकटं अहोसि । थेरो, किं नु मे अज्ज कम्मट्ठानं अतिविय
पकासती ति अतमनो मज्झिमयामसमनन्तरं सकलं पब्बतं उन्नादयन्तो अरहत्तं पापुणि ।

१०८. तस्मा अज्जो पि अत्तत्थकामो कुलपुत्तो,

मक्कटो व अरज्जग्धि, वने भन्तमिगो विय ।

बालो विय च उत्रस्तो, न भवे लोललोचनो ॥

अधो खिपेय्य चक्खूनि, युगमत्तदसो सिया ।

वनमक्कटलोलस्स न चित्तस्स वसं वजे ॥

१०९. महामित्तथेरस्सापि मातु विसगण्डकरोगो उप्पज्जि । धीता पिस्सा भिक्खुनीसु
पब्बजिता होति । सा तं आह—गच्छ अथ्ये, मातु सन्तिकं गन्त्वा मम अफ सुकभावं
आरोचेत्वा भेसज्जं आहरा ति । सा गन्त्वा आरोचेसि । थेरो आह—नाहं मूलभेसज्जादीनि
संहरित्वा भेसज्जं पचिंतुं जानामि, अपि च ते भेसज्जं आचिक्खिस्सं । अहं यतो पब्बजितो,
ततो पड्डाय न मया लोभसहगतेन चित्तेन इन्द्रियानि भिन्दित्वा विसभागरूपं ओलोकितपुब्बं ।
इमिना सच्चवचनेन मातुया मे फासु होतु । गच्छ, इमं वत्वा उपासिकाय सरीरं परिमज्जा ति ।
सा गन्त्वा इममथे आरोचेत्वा तथा अकासि । उपासिकाय तं खणं येव गण्डो केणपिण्डो विय
विलीयित्वा अन्तरधायि । सा उड्ढित्वा, सचे सम्मासम्बुद्धो धरेय्य, कस्मा मम पुत्तसदिसस्स
भिक्खुनो जालविचित्रेन हाथेन सीसं न परामसेय्या ति अत्तमनवाचं निच्छारेसि ।

११०. तस्मा,

कुलपुत्तमानि अज्जो पि पब्बजित्वान सासने ।

मित्तथेरो व तिष्ठेय्य वरे इन्द्रियसंवरे ॥

१११. यथा पन इन्द्रियसंवरो सतिया, तथा विरियेन आजीवपारिसुद्धि सम्पादेतब्बा ।
विरियसाधना हि सा, सम्माआरद्धविरियस्स मिच्छाजीवप्पहानसम्भवतो । तस्मा अनेसनं
अप्पटिरूपं पहाय विरियेन पिण्डपातचरियादीहि सम्माएसनाहि एसा सम्पादेतब्बा, परिसुद्धुप्पादे
येव पच्चये पटिसेवमानेन अपरिसुद्धुप्पादे आसीविसे विय परिवज्जयता ।

११२. तत्थ अपरिग्गाहितधुतङ्गस्स सद्धतो, गणतो, धम्मदेसनादीहि चस्स गुणेहि पसन्नानं
गिहीनं सन्तिका उप्पन्ना पच्चया परिसुद्धुप्पादा नाम, पिण्डपातचरियादीहि पन अतिपरिसुद्धुप्पादा
येव । परिग्गाहितधुतङ्गस्स पिण्डपातचरियादीहि, धुतगुणे चस्स पसन्नानं सान्तिका धुतङ्ग-
नियमानुलोमेन उप्पन्ना परिसुद्धुप्पादा नाम । एकव्याधिवूपसमत्थञ्चस्स पूतिहरीटकी-चतुमधुरेसु
उप्पन्नेसु, चतुमधुरं अज्जे पि सब्रह्मचारिनो परिभूजिस्सन्ती ति चिन्तेत्वा हरीटकीखण्डमेव
परिभुज्जमानस्स धुतङ्गसमादानं पटिरूपं होति । एस हि, उत्तमअरियवंसिको भिक्खू ति बुच्चति ।

११३. ये पनेते चीवरादयो पच्चया, तेसु यस्स कस्सचि भिक्खुनो आजीवं परिसोधेन्तस्स

त्रीवरे च पिण्डपाते च निमित्तोभासपरिकथाविज्जत्तियो न वट्टन्ति । सेनासने पन अपरिगहित-
धुत्तस्स निमित्तोभासपरिकथा वट्टन्ति ।

११४. तथ निमित्तं नाम, सेनासनत्थं भूमिपरिकम्पादीनि करोन्तस्स, किं, भन्ते, कयिरति,
को कारावेती ति गिहीहि वुत्ते, न कोची ति पटिवचन, यं वा पनञ्जम्पि एवरूपं निमित्तकम्मं ।
ओभासो नाम, उपासका, तुम्हे कुहिं वसथा ति ? पासादे, भन्ते ति । भिक्खूनं पन, उपा-
सका, पासादो न वट्टती ति वचनं, यं वा पनञ्जम्पि एवरूपं ओभासकम्मं । परिकथा नाम,
भिक्खुसङ्घस्स सेनासनं सम्भाधं ति वचनं, या वा पनञ्जा पि एवरूपा परियायकथा ।

११५. भेसजे सञ्जम्पि वट्टति । तथाउप्पन्नं पन भेसज्जं रोगे वूपसन्ते परिभुजितुं वट्टति, न
वट्टती ति ? तथ विनयधरा, भगवता द्वारं दिनं, तस्मा वट्टती ति वदन्ति । सुत्तन्तिका पन,
किञ्चापि आपत्ति न होति, आजीवं पन कोपेति, तस्मा न वट्टतिच्चेव वदन्ति ।

११६. यो पन भगवता अनुज्जाता पि निमित्तोभास-परिकथा-विज्जत्तियो अकरोन्तो अपि-
च्छतादिगुणे येव निस्साय जीवितकखये पि पच्चुपडिते अञ्जत्रेव ओभासादीहि उप्पन्ने पच्चये
पटिसेवति, एस परमसल्लेखवुत्ती ति वुच्चति ।

११७. सेय्यथा पि थेरो सारिपुत्तो । सो किरायस्मा एकस्मिं समये पवित्रेकं ब्रूह्यमानो
महामोग्गल्लान्त्येरेन सद्धिं अञ्जतरस्मिं अरञ्जे विहरति । अथस्स एकस्मिं दिवसे उदरवाताबाधो
उप्पज्जित्वा अतिदुक्खं जनेसि । महामोग्गल्लान्त्येरो सायण्हसमये तस्सायस्मतो उपट्ठानं गतो,
थेरं निपन्नं दिस्वा तं पवत्ति पुच्छित्वा, पुब्बे ते, आवुसो, केन फासु होती ति पुच्छि । थेरो
अह—गिहिकले मे, आवुसो, माता सप्पिमधुसक्करादीहि योजेत्वा असम्भिनखीरपायासं अदासि,
तेन मे फासु अहोसी ति । सो पि आयस्मा, होतु, आवुसो, सचे मय्हं वा तुय्हं वा पुज्जं
अत्थि, अप्पेव नाम स्वे लभिस्सामा ति आह ।

११८. इमं पन नेसं कथासल्लापं चङ्कमनकोटियं रुक्खे अधिवत्था देवता सुत्वा, स्वे
अय्यस्स पायासं उप्पादेस्सामी ति तावदेव थेरस्स उपट्ठाककुलं गत्वा जेडपुत्तस्स सरीरं आवि-
सित्वा पीळं जनेसि । अथस्स तिकिञ्चानिमित्तं सन्निपतिते जातके आह—सचे स्वे थेरस्स एवरूपं
नाम पायासं पटियादेथ, तं मुञ्चिस्सामी ति । ते, तया अवुत्ते पि, मयं थेरानं निबद्धं भिक्खं
देमा ति क्त्वा दुतियदिवसे तथारूपं पायासं पटियादयिंसु ।

११९. महामोग्गल्लान्त्येरो पातो व आगन्त्वा, आवुसो, याव अहं पिण्डाय चरित्त्वा
आगच्छामि, ताव इधेव होही ति क्त्वा गामं पाविसि । ते मनुस्सा पच्चुगन्त्वा थेरस्स पत्तं
गहेत्वा वुत्तप्पकारस्स पायासस्स पूरेत्वा अदंसु । थेरो गमनाकारं दस्सेसि । ते, मुज्झथ, भन्ते,
तुम्हे, अपरम्पि दस्सामां ति थेरं भोजेत्वा पुन पत्तपूरं अदंसु । थेरो गन्त्वा, इन्द्रावुसो
सारिपुत्त, परिभुज्जा ति उपनामेसि । थेरो पि तं दिस्वा, अतिमनापो पायासो, कथं नु खो उप्पन्नो
ति चिन्तेन्तो तस्स उप्पत्तिमूलं दिस्वा आह—आवुसो मोग्गल्लान, अपरिभोगारहो पिण्डपातो ति ।

१२०. सो पायस्मा, मादिसेन नाम आभतं पिण्डपातं न परिभुञ्जतीति चित्तमपि अनुष्णा-
देत्वा एकवचनेनेव पतं मुखवट्टियं गृहेत्वा एकमन्ते निक्कुञ्जेसि । पायासस्स सह भूमियं
पतिट्ठाना थेरस्स आवाधो अन्तरधापि, ततो पट्ठाय पञ्चचत्तालीस वस्सानि न पुन उप्पजि ।

१२१. ततो महामोग्गल्लानं आह—आवुसो, वचीविञ्जत्ति निस्साय उप्पन्नो पायासो
अन्तेसु निक्खमित्वा भूमियं चरन्तेसु पि परिभुञ्जितुं अयुत्तरूपो ति, इमञ्च उदानं उदानेसि—

“ वचीविञ्जत्तिविप्फारा उप्पन्नं मधुपायासं ।

सचे भुत्तो भवेय्याहंसाजीवो गरहितो मम ॥

यदि पि मे अन्तगुणं निक्खमित्वा बहि चरे ।

नेव भिन्देय्यमाजीवं चजमानो पि जीवितं ” [मिलिन्द ३७०] ॥

“ आराधेमि सकं चित्तं, विवज्जेमि अनेसनं ।

नाहं बुद्धपटिकुट्टं काहामि च अनेसनं ” ति ॥ [] ॥

१२२. चीरगुम्बवासिक-अम्बखादक-महातिस्सथेरवत्थु पि चेत्य कथेतब्बं [११३३] ।
एवं सब्बथा पि,

अनेसनाय चित्तमपि अजनेत्वा विचक्खणो ।

आजीवं परिसोधेय्य सद्भापम्बजितो यती ति ॥

१२३. यथा च विरियेन आजीवपारिसुद्धि, तथा पञ्चयसान्निस्सितसीलं पञ्जाय सम्पादेतब्बं ।
पञ्जासाधनं हि तं, पञ्चवतो पञ्चयेसु आदीनवानिसंसदस्सनसमत्थभावतो । तस्मा पट्ठाय पञ्चय-
गेधं धम्मेन समेन उप्पन्ने पञ्चये यथावुत्तेन विधिना पञ्जाय पञ्चवेक्खित्वा परिभुञ्जन्तेन
तं सम्पादेतब्बं ।

१२४. तत्थ दुविधं पञ्चवेक्खणं, पञ्चयानं पटिलाभकाले च परिभोगकाले च । पटिलाभ-
काले पि हि धातुवसेन वा पटिक्कलवसेन वा पञ्चवेक्खित्वा ठपितानि चीवरादीनि ततो उत्तरि
परिभुञ्जन्तस्स अनवज्जो व परिभोगो, परिभोगकाले पि ।

१२५. तत्रायं सन्निट्ठानकरो विनिच्छयो । चत्तारो हि परिभोगा—थेय्यपरिभोगो, इणपरि-
भोगो, दायज्जपरिभोगो, सामिपरिभोगो ति । तत्र सङ्गमज्जे पि निसीदित्वा परिभुञ्जन्तस्स
दुस्सीलस्स परिभोगो थेय्यपरिभोगो नाम । सीलवतो अपञ्चवेक्खित्वा परिभोगो इणपरिभोगो
नाम । तस्मा चीवरं परिभोगे परिभोगे पञ्चवेक्खितब्बं, पिण्डपातो आलोपे आलोपे । तथा
असक्कोत्तेन पुरेभत्त-पच्छाभत्त-पुरिमयाम-मज्झिमयाम-पच्छिमयामेसु । सचस्स अपञ्चवेक्खतो
व अरुणं उग्गाच्छति, इणपरिभोगट्ठाने तिट्ठति । सेनासनमपि परिभोगे परिभोगे पञ्चवेक्खितब्बं ।
भेसज्जस्स पटिग्गाहणे पि परिभोगे पि सतिपञ्चयता व वट्ठति । एवं सन्ते पि पटिग्गाहणे
सति कत्वा परिभोगे अकरोन्तस्सेव आपत्ति । पटिग्गाहणे पन सति अकत्वा परिभोगे
करोन्तस्स अनापत्ति ।

१२६. चतुर्विधा हि सुद्धि—देसनासुद्धि, संवरसुद्धि, परियेडिसुद्धि, पञ्चवेक्खणसुद्धि ति । तत्थ देसनासुद्धि नाम पातिमोक्खसंवरसीलं । तं हि देसनाय सुज्झनतो देसनासुद्धि ति वुच्चति । संवरसुद्धि नाम इन्द्रियसंवरसीलं । तं हि, न पुन एवं करिस्सामी ति चित्ताधिष्ठानसंवरेनेव सुज्झनतो संवरसुद्धि ति वुच्चति । परियेडिसुद्धि नाम आजीवपारिसुद्धिसीलं । तं हि अनेसनं पहाय धम्मेन समेन पच्चये उप्पादेन्तस्स परियेसनाय सुद्धत्ता परियेडिसुद्धि ति वुच्चति । पञ्चवेक्खणसुद्धि नाम पच्चयसन्निस्सितसीलं । तं हि वुत्तप्पकारेण पञ्चवेक्खणेण सुज्झनतो पञ्चवेक्खणसुद्धि ति वुच्चति । तेन वुत्तं—पटिग्गहणे पन सति अक्त्वा परिभोगे करोन्तस्स अनापत्ती ति [११२५] ।

१२७. सत्तज्जं सेखानं पच्चयपरिभोगो दायज्जपरिभोगो नाम । ते हि भगवतो पुत्ता, तस्मा पितुसन्तकानं पच्चयानं दायादा हुत्वा ते पच्चये परिभुज्जन्ति । किं पन ते भगवतो पच्चये परिभुज्जन्ति, उदाहु गिहीनं पच्चये परिभुज्जन्ती ति ? गिहीहि दिन्ना पि भगवता अनुज्जातत्ता भगवतो सन्तका व होन्ति, तस्मा, भगवतो पच्चये परिभुज्जन्ती ति वेदितव्वा । धम्मदायादसुत्तश्चेत्थ साधकं [म ११२] । खीणासवानं परिभोगो सामिपरिभोगो नाम । ते हि तण्हाय दासब्बं अतीतत्ता सामिनो हुत्वा परिभुज्जन्ति ।

१२८. इमेसु परिभोगेसु सामिपरिभोगो च दायज्जपरिभोगो च सब्बेसं वट्ठति, इणपरिभोगो न वट्ठति, थेय्यपरिभोगे कथा येव नत्थि । यो पनायं सीलवतो पञ्चवेक्खितपरिभोगो, सो इणपरिभोगस्स पच्चनीकत्ता आनण्यपरिभोगो वा होति, दायज्जपरिभोगे येव वा सङ्गहं गच्छति । सीलवा पि हि इमाय सिक्खाय समन्नागतत्ता सेखो त्वेव वुच्चति ।

१२९. इमेसु पन परिभोगेसु यस्मा सामिपरिभोगो अग्गो, तस्मा तं पत्थयमानेन भिक्खुना वुत्तप्पकाराय पञ्चवेक्खणाय पञ्चवेक्खित्वा परिभुज्जन्तेन पच्चयसन्निस्सितसीलं सम्पादेतव्वं । एवं करोन्तो हि किच्चकारी होति । वुत्ताप्पि चेत्तं—

“ पिण्डं विहारं सयनासनञ्च आपञ्च सङ्घाटिरजप्पवाहनं ।

सुत्तवान धम्मं सुगतं देसितं, सङ्घाय सेये वरपञ्जसावको ” [सु ३९१] ॥

“ तस्मा हि पिण्डे सयनासने च आपे च सङ्घाटिरजप्पवाहने ।

एतेसु धम्मेसु अनूपलित्तो भिक्खु यथा पोक्खरे वारिबिन्दु ” [सु ३९२] ॥

“ कालेन लद्धा परतो अनुग्गहा, खजेसु भोजेसु च सायनेसु च ।

मत्तं सो जज्जा सततं उपडितो वणस्स आलेपनरूहने यथा ” [] ॥

“ कन्तारे पुत्तमंसं व, अक्खस्सम्भजनं यथा ।

एवं आहरे आहारं यापनत्थममुच्छित्तो ” ति [] ॥

१३०. इमस्स च पच्चयसन्निस्सितसीलस्स परिपूरकारिताय भागिनेय्य-सङ्गरक्खितसामणेस्स कथु कथेतव्वं । सो हि सम्मा पञ्चवेक्खित्वा परिभुज्जि । यथाह—

“ उपज्झायो मं भुञ्जमानं सालिकूरं सुनिब्बुतं ।
 मा हेव त्वं, सामणेर, जिह्वं ज्ञापेसि असज्जतो ॥
 उपज्झायस्स वचो सुत्वा संवेगमलभिं तदा ।
 एकासने निसीदित्वा अरहत्तं अपापुणिं ॥
 सो हं परिपुण्णसङ्कप्पो चन्दो पन्नरसो यथा ।
 सब्बासवपरिक्खीणो, नत्थि दानि पुनम्भवो ” ति [] ॥
 तस्मा अज्जो पि दुक्खस्स पत्थयन्तो परिक्खयं ।
 योनिस्सो पच्चवेक्खित्वा पटिसेवेथ पच्चये ति ॥

एवं पातिमोक्खसंवरसीलादिवसेन चतुब्बिधं ।

१३१. पञ्चविधकोडासस्स पठमपञ्चके अनुपसम्पन्नसीलादिवसेन अत्थो वेदितब्बो । वुत्तं हेतं पटिसम्भिदायं—“ कतमं परियन्तपारिसुद्धिसीलं ? अनुपसम्पन्नानं परियन्तसिक्खापदानं, इदं परियन्तपारिसुद्धिसीलं । कतमं अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं ? उपसम्पन्नानं अपरियन्तसिक्खापदानं, इदं अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं । कतमं परिपुण्णपारिसुद्धिसीलं ? पुथुज्जनकल्याणकानं कुसलधम्मं युत्तानं सेखपरियन्ते परिपूरकारीनं काये च जीविते च अनपेक्खानं परिच्चत्तजीवितानं, इदं परिपुण्णपारिसुद्धिसीलं । कतमं अपरामद्वपारिसुद्धिसीलं ? सत्तन्नं सेखानं, इदं अपरामद्वपारिसुद्धिसीलं । कतमं पटिपस्सद्विपारिसुद्धिसीलं ? तथागतसावकानं खीणासवानं पच्चकुद्धानं, तथागतानं अरहन्तानं सम्मासम्बुद्धानं, इदं पटिपस्सद्विपारिसुद्धिसीलं ” ति [पटि १।४२-४३] ।

१३२. तत्थ अनुपसम्पन्नानं सीलं गणनवसेन सपरियन्तत्ता परियन्तपारिसुद्धिसीलं ति वेदितब्बं । उपसम्पन्नानं,

नव कोटिसहस्सानि असीति सतकोटियो ।
 पज्जास सतसहस्सानि छत्तिंसा च पुनापरे ॥
 एते संवरविनया सम्बुद्धेन पकासिता ।
 पेय्यालमुखेन निदिट्ठा सिक्खा विनयसंवरे ति ॥

एवं गणनवसेन सपरियन्तम्पि अनवसेसवसेन समदानभावश्च लाभ-यस-जाति-अङ्ग-जीवितवसेन अदिट्ठपरियन्तभावश्च सन्धाय अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं ति वेदितब्बं ।

१३३. चीरगुम्भवासि-अम्बवादाक-महातिस्सत्थेरस्स सीलमिव । तथा हि सो आयस्मा,

“ धनं चजे अङ्गवरस्स हेतु,
 अङ्गं चजे जीवितं रक्खमानो ।
 अङ्गं धनं जीवितञ्चापि सब्बं
 चजे नरो धम्ममेनुस्सरन्तो ” ति [जाअ. ५।५००-१] ॥

इमं सप्पुरिसानुस्सतिं अविजहन्तो जीवितसंसये पि सिक्खापदं अवीतिकम्म तदेव अपरियन्त-
पारिसुद्धिसीलं निम्साय उपासकस्स पिड्डिगतो व अरहत्तं पापुणि , यथाह—

“ न पिता न पि ते माता न आति न पि बन्धवो ।

करोतेतादिसं किञ्च सीलवन्तस्स कारणा ॥

संवेगं जनयित्वान सम्मसित्वान योनिसो ।

तस्स पिड्डिगतो सन्तो अरहत्तं अपापुणि ” ति [] ॥

१३४. पुथुज्जनकल्याणकानं सीलं उपसम्पदतो पढाय सुधोतजातिमणि विय, सुपरिकम्मकत-
सुवण्णं विय च अतिपरिसुद्धता चित्तुप्पादमत्तकेन पि मलेन विरहितं अरहत्तस्सेव पदडानं होति,
तस्मा परिपुण्णपारिसुद्धी ति वुच्चति ।

१३५. महासङ्खरक्खित-भागिनेय्यसङ्खरक्खितत्थेरानं विय । महासङ्खरक्खितत्थेरं किर अति-
कन्तसाङ्खस्सं मरणमञ्चे निपन्नं भिक्खुसङ्घो लोकुत्तराधिगमं पुच्छि । थेरो, नत्थि मे लोकुत्तर-
धम्मो ति आह । अथस्स उपड्डाको दहरभिक्खु आह—भन्ते, तुम्हे परिनिब्बुता ति समन्ता
द्वादसयोजना मनुस्सा सन्निपतिता, तुम्हाकं पुथुज्जनकालकिरियाय महाजनस्स विण्णटिसारो
भविस्सती ति । आवुसो, अहं मेत्तेय्यं भगवन्तं पस्सिस्सामी ति न विपस्सनं पड्डपेसिं, तेन हि
मं निसीदापेत्वा ओकासं करोही ति । सो थेरं निसीदापेत्वा बहि निक्खन्तो । थेरो तस्स सह
निक्खमना व अरहत्तं पत्वा अच्छरिकाय सज्जं अदासि । सङ्घो सन्निपत्तिवा आह—भन्ते,
एवरूपे मरणकाले लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेन्ता दुक्करं करित्था ति । नावुसो, एतं दुक्करं, अपि च
वो दुक्करं आचिक्खिस्सामि—अहं, आवुसो, पव्वजितकालतो पढाय असतिया अज्जाणपकतं
कम्मं नाम न पस्सामी ति । भागिनेय्यो पिस्स पज्जासवस्सकाले एवमेव अरहत्तं पापुणी ति ।

१३६. “ अप्पस्सुतो पि चे होति सीलेसु असमाहितो ।

उभयेन नं गरहन्ति सीलतो च सुतेन च ॥

अप्पस्सुतो पि चे होति सीलेसु सुसमाहितो ।

सीलतो नं पसंसन्ति, तस्स सम्पज्जते सुतं ॥

बहुस्सुतो पि चे होति सीलेसु असमाहितो ।

सीलतो नं गरहन्ति, नास्स सम्पज्जते सुतं ॥

बहुस्सुतो पि चे होति सीलेसु सुसमाहितो ।

उभयेन नं पसंसन्ति सीलतो च सुतेन च ॥

बहुस्सुतं धम्मधरं सण्णं बुद्धसावकं ।

नेक्खं जम्भोनदस्सेव, को तं निन्दितुमरहति ।

देवा पि नं पसंसन्ति, ब्रह्मणा पि पसंसितो ” ति [अं २।७-८] ॥

१३७. सेखानं पन सीलं दिड्विसेन अपरामडत्ता, पुथुज्जनानं वा पन रागवसेन अपरामड-
सीलं अपरामडपारिसुद्धी ति वेदितब्बं । कुटुम्बियपुत्त-तिस्सत्थेरस्स सीलं विय । सो हि
आयस्मा तथारूपं सीलं निस्साय अरहत्ते पतिट्ठातुकामो वेरिके आह—

“ उभो पादानि भिन्दित्वा सञ्जपेस्सामि वो अहं ।

अट्टियामि हरायामि सरागमरणं अहं ” ति [मअ ११२३३] ॥

“ एवाहं चिन्तयित्वान सम्मसित्वान योनिसो ।

सम्पत्ते अरुणुग्गम्हि अरहत्तं अपापुणि ” ति [मअ ११२३३] ॥

१३८. अञ्जतरो पि महाथेरो बाळ्हगिलानो सहत्था आहरम्पि परिभुञ्जितुं असक्कोन्तो सके
मुत्तकरीसे पलिपन्नो सम्परिवत्तति । तं दिस्वा अञ्जतरो दहरो, अहो दुक्खा जीवितसङ्गारा ति
आह । तमेनं महाथेरो आह—अहं, आवुसो, इदानि मिथ्यमानो सग्गसम्पत्तिं लभिस्सामि,
नत्थि मे एत्थ संसयो । इमं पन सीलं भिन्दित्वा लद्धसम्पत्तिं नाम सिम्भं पच्चक्खाय पटिलद्ध-
गिहिभावसदिसी ति क्त्वा, सीलेनेव साद्धं मरिस्सामी ति तत्थेव निपन्नो तमेव रोगं सम्मसन्तो
अरहत्तं पत्वा भिक्खुसङ्घस्स इमाहि गाथाहि व्याकासि—

“ फुट्ठस्स मे अञ्जतरेन व्याधिना

रोगेन बाळ्हं दुक्खितस्स रूपतो ।

परिसुस्सति खिप्पमिदं कळेवरं

पुष्पं यथा पंसुनि आतपे कतं ॥

अजञ्जं जञ्जसङ्गातं असुचिं सुचिसम्मतं ।

नानाकुणपपरिपूरं जञ्जरूपं अपस्सतो ॥

धीरत्थुमं आतुरं पूत्तिकायं

दुग्गन्धियं असुचिं व्याधिधम्मं ।

यत्थप्पमत्ता अधिमुच्छिता पजा

हापेन्ति मग्गं सुगत्तपपत्तिया ” ति [जाअ २१४३७] ॥

१३९. अरहन्तादीनं पन सीलं सब्बदरथपटिपस्सद्धिया, परिसुद्धत्ता च पटिपस्सद्धि-
पारिसुद्धी ति वेदितब्बं । एवं परियन्तपारिसुद्धिआदिवसेन पच्चविधं ।

१४०. दुतियपच्चके पाणातिपातादीनं पद्धानादिवसेन अत्थो वेदितब्बो । वुत्तं हेतं
पटिसम्भिदायं—“ पच्च सीलानि, पाणातिपातस्स पद्धानं सीलं, वेरमणी सीलं, चेतना सीलं,
संवरो सीलं, अवीतिक्रमो सीलं....अदिन्नादानस्स, कामेसु मिच्छाचारस्स, मुसावादस्स, पिसुण-
वाचाय, फरुसवाचाय, सम्फण्णलापस्स, अभिज्झाय, व्यापादस्स, मिच्छादिड्डिया, नेक्खम्मेन
कामच्छन्दस्स, अब्ब्यापादेन व्यापादस्स, अलोकसञ्जाय थीनमिद्धस्स, अबिक्खलेपेन उद्धच्चस्स,

धम्मवत्थानेन विचिकिच्छाय, जाणेन अविज्जाय, पांमुज्जेन अरतिया, पठमज्ज्ञानेन नीवरणानं, दुतियज्ज्ञानेन वितक्कविचारानं, ततियज्ज्ञानेन पीतिया, चतुत्थज्ज्ञानेन सुखदुक्खानं, आकासानच्चायतनसमापत्तिया रूपसज्जाय पटिवसज्जाय नानत्तसज्जाय, विज्जाणच्चायतनसमापत्तिया आकासानच्चायतनसज्जाय, आकिञ्चज्जायतनसमापत्तिया त्रिज्जाणच्चायतनसज्जाय, नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिया आकिञ्चज्जायतनसज्जाय, अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जाय, दुक्खानुपस्सनाय सुखसज्जाय, अनत्तानुपस्सनाय अत्तसज्जाय, निच्चिदानुपस्सनाय नन्दिया, विरागानुपस्सनाय रागस्स, निरोधानुपस्सनाय समुदयस्स, पटिनिस्सगानुपस्सनाय आदानस्स, खयानुपस्सनाय घनसज्जाय, वयानुपस्सनाय आयूहनस्स, विपरिणामानुपस्सनाय धुवसज्जाय, अनिमित्तानुपस्सनाय निमित्तस्स, अप्पणिहितानुपस्सनाय पणिधिया, सुज्जतानुपस्सनाय अभिनिवेसस्स, अधिपज्जाधम्मविपस्सनाय सारादानाभिनिवेसस्स, यथाभूतजाणदस्सनेन सम्मोहोभिनिवेसस्स, आदीनवानुपस्सनाय आलयाभिनिवेसस्स, पटिसङ्खानुपस्सनाय अप्पटिसङ्काय, विवद्धानुपस्सनाय संयोगाभिनिवेसस्स, सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठेकट्ठानं किलेसानं, सकदागामिमग्गेन ओळारिकानं किलेसानं, अनागामिमग्गेन अणुसहगतानं किलेसानं, अरहत्तमग्गेन सब्बाकिलेसानं पहानं सीलं, वेरमणी, चेतना, संवरो, अवीतिकमो सीलं । एवरूपानि सीलानि चित्तस्स अविप्पटिसाराय संवत्तन्ति, पांमुज्जाय संवत्तन्ति, पीतिया संवत्तन्ति, पस्सद्विया, सोमनस्साय, आसेवनाय, भावनाय, बहुलीकताय, अलङ्काराय, परिकखाराय, परिवाराय, पारिपूरिया, एकन्तनिच्चिदाय, विरागाय, निरोधाय, उपसमाय, अभिज्जाय, सम्बोधाय, निब्बानाय संवत्तन्ती ” ति [पटि १।४६-४७] ।

१४१. एत्थ च पहानं ति कोचि धम्मो नाम नत्थि अज्जत्र वुत्तप्पकारानं पाणातिपातादीनं अनुप्पादमत्ततो । यस्मा पन तं तं पहानं तस्स तस्स कुसलस्स धम्मस्स पटिट्ठानट्ठेन उपधारणं होति, विकम्पाभावकरणेन च समाधानं, तस्मा पुब्बे वुत्तेनेव [१।१९] उपधारण-समाधान-सङ्घातेन सीलनट्ठेन सीलं ति वुत्तं । इतरे चत्तारो धम्मा ततो ततो वेरमणीवसेन, तस्स तस्स संवरवसेन, तदुभयसम्पयुत्तचेतनावसेन, तं तं अवीतिकमन्तस्स अवीतिकमवसेन च चेतसो पवत्तिसम्भावं सन्धाय वुत्ता । सीलट्ठो पन तेसं पुब्बे पकासितो येवा ति [१।१७-१८] । एवं पहानसीलादिवसेन पच्चविधं ।

१४२. एत्तावता च, किं सीलं ? केनट्ठेन सीलं ? कानस्स लक्खणरसपच्चुपहानपदट्ठानानि ? किमानिसंसं सीलं ? कतिविधज्जेतं सीलं ति इमेसं पज्झानं विस्सज्जनं निट्ठितं ।

१४३. यं पन वुत्तं, को चस्स सङ्किलेसो ? किं वोदानं ति, तत्र वदाम—खण्डादिभावो सीलस्स सङ्किलेसो, अखण्डादिभावो वोदानं । सो पन खण्डादिभावो लाभ-यसादिहेतुकेन भेदेन च सत्तविधमेथुनसंयोगेन च सङ्गहितो । तथा हि यस्स सत्तसु आपत्तिकखण्डेसु आदिग्धि वा अन्ते वा सिक्खापदं भिन्नं होति, तस्स सीलं परियन्ते छिन्नसाट्ठको वियं खण्डं नाम होति ।

यस्स पन वेमज्जे भिन्नं, तस्स मज्जे छिद्दसाट्ठको विय छिद्दं नाम होति । यस्स पटिपाटिया द्वे तीणि भिन्नानि, तस्स पिट्टिया वा कुच्छिया वा उट्ठितेन विसभागवण्णेन काळरत्तादीनं अज्जतर-सरीरवण्णा गावी विय सबलं नाम होति । यस्स अन्तरन्तरा भिन्नानि, तस्स अन्तरन्तरा विस-भागवण्णाबिन्दुविचित्रा गावी विय कम्मासं नाम होति । एवं ताव लाभादिहेतुकेन भेदेन खण्डादिभावो होति ।

१४४. एवं सत्तविधमेथुनसंयोगवसेन । वुत्तं हि भगवता—“ इध, ब्राह्मण, एकच्चो समणो वा ब्राह्मणो वा सम्माब्रह्मचारी पटिजानमानो न हेव खो मातुगामेन सद्धिं द्वयंद्वयसमा-पत्तिं समापज्जति, अपि च खो मातुगामस्स उच्छादनं परिमद्दं न्हापनं सम्बाहनं सादियति, सो तदस्सादेति, तं निकामेति, तेन च वित्तिं आपज्जति । इदम्पि खो, ब्राह्मण, ब्रह्मचरियस्स खण्डम्पि छिद्दम्पि सबलम्पि कम्मासम्पि । अयं वुच्चति, ब्राह्मण, अपरिसुद्धं ब्रह्मचरियं चरति संयुत्तो मेथुनेन संयोगेन, न परिमुच्चति जातिया, जराय, मरणेन....पे....न परिमुच्चति दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४५. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....पटिजानमानो न हेव खो मातुगामेन सद्धिं द्वयंद्वयसमापत्तिं समापज्जति, न पि मातुगामस्स उच्छादनं....पे....सादियति, अपि च खो मातुगामेन सद्धिं सज्जघति, सद्धीळति, सद्धेलायति, सो तदस्सादेति....पे....न परिमुच्चति दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४६. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन सद्धिं द्वयंद्वयसमापत्तिं समापज्जति, न पि मातुगामस्स उच्छादनं....पे....सादियति, न पि मातुगामेन सद्धिं सज्जघति सद्धीळति सद्धेलायति, अपि च खो मातुगामस्स चक्खुना चक्कखुं उपनि-ज्जायति, पेक्खति, सो तदस्सादेति....पे....न परिमुच्चति दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४७. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन....पे....न पि मातुगामस्स....पे....न पि मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....पे....पेक्खति, अपि च खो मातुगामस्स सद्धं सुणाति तिरोकुद्धा वा तिरोपाकारा वा हसन्तिया वा भणन्तिया वा गाय-न्तिया वा रोदन्तिया वा, सो तदस्सादेति....पे....दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४८. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....न पि मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....रोदन्तिया वा, अपि च खो यानिस्स तानि पुब्बे मातुगामेन सद्धिं हसितलपितकीळितानि, तानि अनुस्सरति, सो तदस्सा-देति....पे....दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४९. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....पे....न पि यानिस्स तानि पुब्बे मातुगामेन सद्धिं हसितलपितकीळितानि,

तानि अनुस्सरति, अपि च खो पस्सति गहपतिं वा गहपतिपुत्तं वा पञ्चहि कामगुणेहि समप्पितं समङ्गीभूतं परिचारयमानं, सो तदस्सादेति....पे....दुक्खस्मा ति वदामि ।

१५०- “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन.... पे....न पि पस्सति गहपतिं वा गहपतिपुत्तं वा....पे....परिचारयमानं, अपि च खो अञ्जतरं देवनिकायं पणिधाय ब्रह्मचरियं चरति, इमिना हं सीलेन वा वतेन वा तपेन वा ब्रह्मचरियेन वा देवो वा भविस्सामि, देवञ्जतरो वा ति, सो तदस्सादेति, तं निकामेति, तेन च विसि आपज्जति । इदम्पि खो, ब्राह्मण, ब्रह्मचरियस्स खण्डम्पि छिद्दम्पि सबलम्पि कम्मासम्पि । अयं वुच्चति....पे....दुक्खस्मा ति वदामी ” ति [अं ४।५४-५६] । एवं लाभादिहेतुकेन भेदेन च सत्ताविधमेथुनसंयोगेन च खण्डादिभावो सङ्गहितो ति वेदितव्वो ।

१५१. अखण्डादिभावो पन सब्बसो सिक्खापदानं अभेदेन, भिन्नानञ्च सप्पटिकम्मानं पटिकम्मकरणेन, सत्ताविधमेथुनसंयोगाभावेन च, अपराय च, कोधो, उपनाहो, मक्खो, पळासो, इस्सा, मच्छरियं, माया, साठेय्यं, थम्भो, सारम्भो, मानो, अतिमानो, मदो, पमादो ति आदीनं पापधम्मानं अनुपत्तिया, अप्पिच्छता-सन्तुट्ठिता-सल्लेखतादीनञ्च गुणानं उपपत्तिया सङ्गहितो ।

१५२. यानि हि सीलानि लाभादीनम्पि अत्थाय अभिन्नानि, पमाददोसेन वा भिन्नानि पि पटिकम्मकतानि, मेथुनसंयोगेहि वा कोधूपनाहादीहि वा पापधम्मेहि अनुपहतानि, तानि सब्बसो, अखण्डानि अच्छिद्धानि असबलानि अकम्मासानी ति वुच्चन्ति । तानि येव भुजिस्स-भावकरणतो च भुजिस्सानि, विञ्जूहि पसत्थता विञ्जुपसत्थानि, तण्हादिङ्गीहि अपरामट्ठता अपरामट्ठानि, उपचारसमाधिं वा अप्पनासमाधिं वा संवत्तयन्ती ति समाधिसंवत्तनिकानि च होन्ति [७।१०१-१०३] । तस्मा नेसं एस अखण्डादिभावो वोदानं ति वेदितव्वो ।

१५३. तं पनेतं वोदानं द्वीहाकारेहि सम्पज्जति—सीलविपत्तिया च आदीनवदस्सनेन, सीलसम्पत्तिया च आनिसंसदस्सनेन । तत्थ “ पंचिमे, भिक्खवे, आदीनवा दुस्सीलस्स सील-विपत्तिया ” ति [अं ३।२५२] एवमादिसुत्तजयेन सीलविपत्तिया आदीनवो दट्ठव्वो ।

१५४. अपि च दुस्सीलो पुग्गलो दुस्सील्यहेतु अमनापो होति देवमनुस्सनं, अननुसासनीयो सब्रह्मचारीनं, दुक्खितो दुस्सील्यगरहासु, विप्पटिसारी सीलवत्तं पसंसासु, ताय च पन दुस्सील्य-ताय साणसाटको विय दुब्बण्णो होति । ये खो पनस्स दिट्ठानुगतिं आपज्जन्ति, तेसं दीघरत्तं अपायदुक्खावहनतो दुक्खसम्पस्सो, येसं देय्यधम्मं पटिगण्हाति, तेसं न महप्फलकरणतो अप्पग्घो, अनेकवस्सगणिकगूथकूपो विय दुब्बिसोधनो, छवालातमिव उभतो परिबाहिरो, भिक्खुभावं पटिजानन्तो पि अभिक्खु येव गोगणं अनुबन्धगद्रभो विय, सततुब्बिग्गो सब्बवेरिक्क-पुरिसो विय, असंवासारहो मतकळेवरं विय, सुतादिगुणयुत्तो पि सब्रह्मचारीनं अपूजारहो सुसानगि विय ब्राह्मणानं, अभव्वो विसेसाधिगमे अन्वो विय रूपदस्सने, निरासो सद्धम्मे

चण्डालकुमारको विय रजे, सुखितोस्मी ति मञ्जमानो पि दुक्खितो व अगिक्खन्धपरियाये
[अं ४।१२८-३४] वुत्तदुक्खभागिताय ।

१५५. दुस्सीलानं हि पञ्चकामगुणपरिभोग-वन्दन-माननादिसुखस्सादगधितचित्तानं
तप्पच्चयं अनुस्सरणमत्तेनापि हृदयसन्तापं जनयित्वा उण्हलोहितुगारपवत्तनसमत्थं अतिकटुक्कं
दुक्खं दस्सेन्तो सब्बाकारेण पच्चक्खकम्मविपाको भगवा आह—“ पस्सथ नो तुम्हे, भिक्खवे,
अमुं महन्तं अगिक्खन्धं आदित्तं सम्पज्जलितं सजोतिभूतं ति ? एवं, भन्ते । तं किं मञ्जथ,
भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं अमुं महन्तं अगिक्खन्धं आदित्तं सम्पज्जलितं सजोतिभूतं
आलिङ्गेत्वा उपनिसीदेय्य वा उपनिपजेय्य वा, यं वा खत्तियक्कञ्जं वा ब्राह्मणक्कञ्जं वा गहपति-
क्कञ्जं वा मुदुतल्लुनहत्थपादं आलिङ्गेत्वा उपनिसीदेय्य वा उपनिपजेय्य वा ति ? एतदेव,
भन्ते, वरं, यं खत्तियक्कञ्जं वा....पे....उपनिपजेय्य वा । दुक्खं हेतं, भन्ते, यं अमुं महन्तं
अगिक्खन्धं....पे....उपनिपजेय्य वा ति ।

१५६. “ आरोचयामि वो, भिक्खवे, पटिवेदयामि वो, भिक्खवे, यथा एतदेव तस्स वरं
दुस्सीलस्स पापधम्मस्स असुचिसङ्कस्सरसमाचारस्स पटिच्छन्नकम्मन्तस्स अस्समणस्स समणपटि-
ञ्जस्स अब्रह्मचारिस्स ब्रह्मचारिपटिञ्जस्स अन्तोपूतिकस्स अवस्सुतस्स कसम्बुजातस्स, यं अमुं
महन्तं अगिक्खन्धं....पे....उपनिपजेय्य वा । तं किस्स हेतु ? ततो निदानं हि सो, भिक्खवे,
मरणं वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा दुक्खं, न त्वेव तप्पच्चया कायस्स भेदा परं मरणा अपायं
दुग्गतिं विनिपातं निरयं उपपजेय्य । यच्च खो सो, भिक्खवे, दुस्सीलो....पे....कसम्बुजातो
खत्तियक्कञ्जं वा....पे....उपनिपजेय्य वा, तं हि तस्स, भिक्खवे, होति दीघरत्तं अहिताय
दुक्खाय, कायस्स भेदा परं मरणा अपायं दुग्गतिं विनिपातं निरयं उपपज्जती ” ति
[अं ४।१२८-२९] ।

१५७. एवं अगिक्खन्धूपमाय इत्थिपटिबन्धं पञ्चकामगुणपरिभोगपच्चयं दुक्खं दस्सेत्वा एते-
नेव उपायेन, “ तं किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं बलवा पुरिसो दब्बहाय
वालज्जुया उभो जङ्घा वेठेत्वा घसेय्य, सा छविं छिन्देय्य, छविं छेत्वा चम्मं छिन्देय्य,
चम्मं छेत्वा मंसं छिन्देय्य, मंसं छेत्वा न्हारुं छिन्देय्य, न्हारुं छेत्वा अट्ठिं छिन्देय्य,
अट्ठिं छेत्वा अट्ठिमिञ्जं आहच्च तिठेय्य, यं वा खत्तियमहासालानं वा ब्राह्मणमहासालानं वा
गहपतिमहासालानं वा अभिवादनं सादियेय्या ” ति [अं ४।१२९] च, “ तं किं मञ्जथ,
भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं बलवा पुरिसो तिण्हाय सत्तिया तेलधोताय पच्चोरस्मिं पहरेय्य,
यं वा खत्तियमहासालानं वा ब्राह्मणमहासालानं वा गहपतिमहासालानं वा अञ्जलिकम्मं सादियेय्या ”
ति [अं ४।१३०] च, “ तं किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं बलवा पुरिसो तत्तेन
अयोपट्ठेन आदित्तेन सम्पज्जलितेन सजोतिभूतेन कायं सम्पलिवेठेय्य, यं वा खत्तिय....ब्राह्मण
....गहपतिमहासालानं वा सद्दादेय्यं चीवरं परिभुजेय्या ” ति [अं ४।१३०-३१] च,

“ तं किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं बलवा पुरिसो तत्तेन अयोसङ्कुना आदित्तेन सम्पज्जलितेन सजोतिभूतेन मुखं विवरित्वा तत्तं लोहगुलं आदित्तं सम्पज्जलितं सजोतिभूतं मुखे पक्खिपेय्य, तं तस्स ओट्ठम्पि डहेय्य, मुखम्पि, जिह्वम्पि, कण्ठम्पि, उदरम्पि डहेय्य, अन्तम्पि अन्तगुणम्पि आदाय अधोभागा निक्खमेय्य, यं वा खत्तिय....ब्राह्मण....गहपतिमहासालानं वा सद्दादेय्यं पिण्डपातं परिभुञ्जेय्या ” ति [अं ४।१३१-३२] च, “ तं किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं बलवा पुरिसो सीसे वा गहेत्वा खन्धे वा गहेत्वा तत्तं अयोमञ्चं वा अयोपीठं वा आदित्तं सम्पज्जलितं सजोतिभूतं अभिनिसीदापेय्य वा अभिनिपज्जापेय्य वा, यं वा खत्तिय.... ब्राह्मण....गहपतिमहासालानं वा सद्दादेय्यं मञ्चपीठं परिभुञ्जेय्या ” ति [अं ४।१३२-३३] च, “ तं किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं बलवा पुरिसो उद्धपादं अधोसिरं गहेत्वा तत्ताय लोहकुम्भिया पक्खिपेय्य आदिताय सम्पज्जलिताय सजोतिभूताय, सो तत्थ फेणुदेहकं पच्चमानो सकिम्पि उद्धं गच्छेय्य, सकिम्पि अधो गच्छेय्य, सकिम्पि तिरियं गच्छेय्य, यं वा खत्तिय....ब्राह्मण....गहपतिमहासालानं वा सद्दादेय्यं विहारं परिभुञ्जेय्या ” ति [अं ४।१३३-३४] चा ति इमाहि वालरज्जु-तिण्हसत्ति-अयोपट्ट-अयोगुल-अयोमञ्च-अयोपीठ-अयोकुम्भिउपमाहि अभिवादन-अञ्जलिकम्म-चीवर-पिण्डपात-मञ्चपीठ-विहारपरिभोगपच्चयं दुक्खं दस्सेसि ।

१५८.

तस्मा, अग्निकवन्धालिङ्गनदुक्खतिदुक्खकटुकफलं ।
 अविजहतो कामसुखं, सुखं कुतो भिन्नसीलस्स ॥
 अभिवादनसादियने किं नाम सुखं विपन्नसीलस्स ।
 दब्धवालरज्जुघंसन-दुक्खाधिकदुक्खभागिस्स ॥
 सद्धानं अञ्जलिकम्मसादने किं सुखं असीलस्स ।
 सत्तिप्पहारदुक्खाधिमत्तदुक्खस्स यं हेतु ॥
 चीवरपरिभोगसुखं किं नाम असंयतस्स, येन चिरं ।
 अनुभवितव्वो निरये जलितअयोपट्टसम्फस्सो ॥
 मधुरो पि पिण्डपातो हलाहलविसूपमो असीलस्स ।
 आदिता गिलितव्वा अयोगुला येन चिररत्तं ॥
 सुखसम्मतो पि दुक्खो असीलिनो मञ्चपीठपरिभोगो ।
 यं बाधिस्सन्ति चिरं जलितअयोमञ्चपीठानि ॥
 दुस्सीलस्स विहारे सद्दादेय्यमिह का निवासरति ।
 जलितेसु निवसितव्वं येन अयोकुम्भिमज्जेसु ॥
 सङ्कसरसमाचारो कसम्भुजातो अवस्सुतो पापो ।
 अन्तोपूती ति च यं निन्दन्तो आह लोकगरु ॥

धी जीवितं असञ्जस्स तस्स समणजनवेसधारिस्स ।
 अस्समणस्स उपहतं खतमत्तानं वहन्तस्स ॥
 गूथं विय, कुणपं विय, मण्डनकामा विवज्जयन्तीध ।
 यं नाम सीलवन्तो सन्तो, किं जीवितं तस्स ॥
 सब्बभयेहि अमुत्तो, मुत्तो सब्बेहि अधिगमसुखेहि ।
 सुपिहितसग्गद्वारो अपायमग्गं समारूढ्हो ॥
 करुणाय वत्थुभूतो कारुणिकजनस्स नाम को अञ्जो ।
 दुस्सीलसमो दुस्सीलताय इति बहुविधा दोसा ति ॥
 एवमादिना पच्चवेक्खणेन सीलविपत्तियं आदीनवदस्सनं, वुत्तप्पकारविपरीततो सीलसम्पत्तिया
 आनिसंसदस्सनञ्च वेदितब्बं ।

१५९. अपि च,

तस्स पासादिकं होति पत्तचीवरधारणं ।
 पच्चज्जा सफला तस्स, यस्स सीलं सुनिग्गमलं ॥
 अत्तानुवादादिभयं सुद्धसीलस्स भिक्खुनो ।
 अन्धकारं विय रवि हृदयं नावगाहति ॥
 सीलसम्पत्तिया भिक्खु सोभमानो तपोवने ।
 पभासम्पत्तिया चन्दो गगने विय सोभति ॥
 कायगन्धो पि पामुज्जं सीलवन्तस्स भिक्खुनो ।
 करोति अपि देवानं, सीलगन्धे कथा व का ॥
 सब्बेसं गन्धजातानं सम्पत्तिं अभिभुय्यति ।
 अविघाती दिसा सब्बा सीलगन्धो पवायति ॥
 अप्पका पि कता कारा सीलवन्ते महप्फला ।
 होन्ती ति सीलवा होति पूजासक्कारभाजनं ॥
 सीलवन्तं न बाधन्ति आसवा दिट्ठधम्मिका ।
 सम्परायिकदुक्खानं मूलं खणति सीलवा ॥
 या मनुस्सेसु सम्पत्ति या च देवेषु सम्पदा ।
 न सा सम्पन्नसीलस्स इच्छतो होति दुल्लभा ॥
 अच्चन्तसन्ता पन या अयं निब्बानसम्पदा ।
 मनो सम्पन्नसीलस्स तमेव अनुधावति ॥
 सब्बसम्पत्तिमूलमिह सीलमिह इति पण्डितो ।
 अनेकाकारवोकारं आनिसंसं विभावये ति ॥

१६०. एवं हि विभावयतो सीलविपत्तितो उब्बिज्जित्वा सीलसम्पत्तिनिब्रं मानसं होति । तस्मा यथावुत्तं इमं सीलविपत्तिया आदीनवं इमञ्च सीलसम्पत्तिया आनिसंसं दिस्वा सन्बादरेन सीलं बोदापेतब्बं ति ।

१६१. एत्तावता च, “ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो ” ति [१११] इमिस्सा गाथाय सीलसमाधिपञ्जामुखेन देसिते विसुद्धिमग्गे सीलं ताव परिदीपितं होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
सीलनिद्देशो नाम
पठमो परिच्छेदो ।

दुतियो परिच्छेदो

धुतङ्गनिद्देशो

१. इदानीं येहि अपिच्छता-सन्तुडितादीहि गुणेहि वुत्तप्पकारस्स सीलस्स वोदानं होति, ते गुणे सम्पादेतुं, यस्मा समादिण्णसीलेन योगिना धुतङ्गसमादानं कातब्बं, एवं हिस्स अपिच्छता-सन्तुडिता-सल्लेख-पवित्रेकापचय-विरियारम्भ-सुभरतादिगुणसलिलविक्खालितमलं सीलञ्चेव सुपरिसुद्धं भविस्सति, वतानि च सम्पजिस्सन्ति, इति अनवज्जसीलव्वतगुणपरिसुद्धसव्वसमाचारो पोराणे अरियवंसत्तये पतिट्ठाय चतुत्थस्स भावनारामतासङ्गातस्स अरियवंसस्स अधिगमारहो भविस्सति, तस्मा धुतङ्गकथं आरभिस्साम ।

२. भगवता हि परिच्चत्तलोकामिसानं काये च जिविते च अनपेक्खानं अनुलोमपटिपदं येव आराधेतुकामानं कुलपुत्तानं तेरस धुतङ्गानि अनुज्जातानि । सेय्यथिदं—पंसुकूलिकङ्गं, तेचीवरिकङ्गं, पिण्डपातिकङ्गं, सपदानचारिकङ्गं, एकासनिकङ्गं, पत्तपिण्डिकङ्गं, खलुपच्छा-भक्तिकङ्गं, आरञ्जिकङ्गं, रुक्खमूलिकङ्गं, अब्भोकासिकङ्गं, सोसानिकङ्गं, यथासन्धातिकङ्गं, नेसज्जिकङ्गं ति ।

३. तत्थ,

अत्थतो लक्खणादीहि समादानविधानतो ।

पभेदतो भेदतो च तस्स तस्सानिसंसतो ॥

कुसलत्तिकतो चेव धुतादीनं विभागतो ।

समास-व्यासतो चापि विज्जातव्वो विनिच्छयो ॥

४. तत्थ अत्थतो ताव, रथिका-सुसान-संकारकूटादीनं यत्थ कत्थाचि पंसूनं उपरि ठितत्ता अब्भुगगतडेन तेसु तेसु पंसुकूलमिवा ति पंसुकूलं । अथ वा, पंसु विय कुच्छितभावं उलती ति पंसुकूलं । कुच्छितभावं गच्छति ति वुत्तं होति । एवंलद्धनिव्वचनस्स पंसुकूलस्स धारणं पंसुकूलं । तं सीलं अस्सा ति पंसुकूलिको । पंसुकूलिकस्स अङ्गं पंसुकूलिकङ्गं । अङ्गं ति कारणं वुच्चति । तस्मा येन समादानेन सो पंसुकूलिको होति, तस्सेतं अधिवचनं ति वेदितव्वं । एतेनेव नयेन संघाटि-उत्तरासंग-अन्तरवासकसङ्गातं तिचीवरं सीलमस्सा ति तेचीवरिको । तेचीवरिकस्स अङ्गं तेचीवरिकङ्गं ।

५. भिक्खासङ्गातानं पन आमिसपिण्डानं पातो ति पिण्डपातो । परेहि दिन्नानं पिण्डानं पप्पे निपतनं ति वुत्तं होति । तं पिण्डपातं उज्छति, तं तं कुलं उपसङ्गमन्तो गवेसती ति

पिण्डपातिको । पिण्डाय वा पतितुं वतमेतस्सा ति पिण्डपाती । पतितुं ति चरितुं । पिण्डपाती एव पिण्डपातिको । पिण्डपातिकस्स अङ्गं पिण्डपातिकङ्गं ।

६. दानं वुच्चति अवखण्डनं । अपेतं दानतो ति अपदानं । अनवखण्डनं ति अत्थो । सह अपदानेन सपदानं । अवखण्डनरहितं अनुघरं ति वुत्तं होति । सपदानं चरितुं इदमस्स सीलं ति सपदानचारी । सपदानचारी एव सपदानचारिको । तस्स अङ्गं सपदानचारिकङ्गं ।

७. एकासने भोजनं एकासनं । तं सीलमस्सा ति एकासनिको । तस्स अङ्गं एकासनिकङ्गं । दुतियभाजनस्स पटिक्खित्ता केवलं एकस्मिं येव पत्ते पिण्डो पत्तपिण्डो । इदानीं पत्तपिण्डगहणे पत्तपिण्डसज्जं कत्वा पत्तपिण्डो सीलमस्सा ति पत्तपिण्डिको । तस्स अङ्गं पत्तपिण्डिकङ्गं ।

८. खट्ठ ति पटिसेधनत्थे निपातो । पवारितेन सता पच्छा लद्धं भत्तं पच्छाभत्तं नाम । तस्स पच्छाभत्तस्स भोजनं पच्छाभत्तभोजनं । तस्मिं पच्छाभत्तभोजने पच्छाभत्तसज्जं कत्वा, पच्छाभत्तं सीलमस्सा ति पच्छाभत्तिको । न पच्छाभत्तिको खलुपच्छाभत्तिको । समादानवसेन पटिक्खित्तातिरिक्तभोजनस्सेतं नाम । अट्ठकथायं पन वुत्तं—खट्ठ ति एको सकुणो, सो मुखेन फलं गहेत्वा तस्मिं पतिते पुन अज्जं न खादति, तादिसो अयं ति खलुपच्छाभत्तिको । तस्स अङ्गं खलुपच्छाभत्तिकङ्गं ।

९. अरज्जे निवासो सीलमस्सा ति आरज्जिको । तस्स अङ्गं आरज्जिकङ्गं । रुक्खमूले निवासो रुक्खमूलं । तं सीलमस्सा ति रुक्खमूलिको । रुक्खमूलिकस्स अङ्गं रुक्खमूलिकङ्गं । अब्भोकासिक-सोसानिकङ्गेषु पि एसेव नयो ।

१०. यदेव सन्थतं यथासन्थतं । इदं तुह्मं पापुणाती ति एवं पठमं उदिट्ठसेनासनस्सेतं अधिवचनं । तस्मिं यथासन्थते विहरितुं सीलमस्सा ति यथासन्थतिको । तस्स अङ्गं यथासन्थतिकङ्गं । सयनं पटिक्खिपित्वा निसज्जाय विहरितुं सीलमस्सा ति नेसज्जिको । तस्स अङ्गं नेसज्जिकङ्गं ।

११. सब्बानेव पनेतानि तेन तेन समादानेन धुतकिलेसत्ता धुतस्स भिक्खुनो अङ्गानि, किलेसधुननतो वा धुतं ति लद्धवोहारं जाणं अङ्गं एतेसं ति धुतङ्गानि । अथ वा, धुतानि च तानि पटिपक्खनिज्झुननतो अङ्गानि च पटिपत्तिया ति पि धुतङ्गानि । एवं तावेत्थ अत्थतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

१२. सब्बानेव पेतानि समादानचेतनालक्खणानि । वुत्तम्पि चेतं—“ यो समादियति, सो पुग्गलो । येन समादियति, चित्तचेतसिका एते धम्मा । या समादानचेतना, तं धुतङ्गं । यं पटिक्खिपति, तं वत्थू ” ति [] । सब्बानेव च लोलुप्पविद्धंसनरसानि, निल्लोलुप्पभावपच्चुपट्टानानि । एवमेत्थ लक्खणादीहि वेदितब्बो विनिच्छयो ।

१३. समादानविधानतो ति आदिसु पन पञ्चसु सब्बानेव धुतङ्गानि, धरमाने भगवति,

भगवतो व सन्तिके समादातव्वानि । परिनिब्बुते महासावकस्स सन्तिके । तस्मिं असति, खीणासवस्स, अनागामिस्स, सकदागामिस्स, सोतापन्नस्स, तिपिटकस्स, द्विपिटकस्स, एकपिटकस्स, एकसंगीतिकस्स, अट्ठकथाचरियस्स । तस्मिं असति धुतङ्गवरस्स । तस्मिं अपि असति चेतियङ्गणं सम्मज्जित्वा उक्कुटिकं निसीदित्वा सम्मासम्बुद्धस्स सन्तिके वदन्तेन विय समादातव्वानि । अपि च सयम्पि समादातुं वट्टति एव । एत्थ चेतियपव्वते द्वेभातिकत्थेरानं जेड्ढभातु धुतङ्गप्पिच्छताय कत्थु कथेतव्वं । अयं ताव साधारणकथा ।

१४. इदानीं एकेकस्स समादानविधानपभेदभेदानिसंसे वण्णयिस्साम । पंसुकूलिकङ्गं ताव, गहपतिदानचीवरं पटिक्खिपामि, पंसुकूलिकङ्गं समादियामी ति इमेसु द्वीसु वचनेसु अज्जतरेन समादिण्णं होति । इदं तावेत्थ समादानं ।

१५. एवं समादिण्णधुतङ्गेन पन तेन, सोसानिकं, पापणिकं, रथियचोळं, सङ्कारचोळं, सोत्थियं, न्हानचोळं, तित्थचोळं, गतपच्चागतं, अग्गिडड्डं, गोखायितं, उपचिकाखायितं, उन्दूरखायितं, अन्तच्छिन्नं, दसाच्छिन्नं, धजाहटं, थूपचीवरं, समणचीवरं, अभिसेकिकं, इद्धिमयं, पन्थिकं, वाताहटं, देवदत्तियं, सामुद्धियं ति एतेसु अज्जतरं चीवरं गहेत्वा फालेत्वा दुब्बलड्डानं पहाय थिरड्डानानि धोवित्वा चीवरं कत्वा पोराणं गहपतिचीवरं अपनेत्वा परिभुञ्जितव्वं ।

१६. तत्थ सोसानिकं ति सुसाने पतितकं । पापणिकं ति आपणद्वारे पतितकं । रथियचोळं ति पुज्जत्थिकेहि वातपानन्तरेन रथिकाय छड्डितचोळकं । सङ्कारचोळं ति सङ्कारड्डाने छड्डितचोळकं । सोत्थियं ति गम्भमलं पुञ्जित्वा छड्डितवत्थं । तिस्सामच्चमाता किर सतग्घनकेन वत्थेन गम्भमलं पुञ्छापेत्वा, पंसुकूलिका गण्हिस्सन्ती ति तालवेळिमग्गे छड्डापेसि । भिक्खू जिण्णकड्डानत्थमेव गण्हन्ति ।

१७. न्हानचोळं ति यं भूतयेजेहि ससीसं न्हापिता काळकण्णिचोळं ति छडेत्वा गच्छन्ति । तित्थचोळं ति न्हानतित्थे छड्डितपिल्लेतिका । गतपच्चागतं ति यं मनुस्सा सुसानं गत्वा पच्चागता न्हात्वा छडेन्ति । अग्गिडड्डं ति अग्गिना डड्डप्पदेसं । तं हि मनुस्सा छडेन्ति । गोखायितादीनि पाकटानेव । तादिसानि पि हि मनुस्सा छडेन्ति । धजाहटं ति नावं आरोहन्ता धजं बन्धित्वा आरूहन्ति । तं तेसं दस्सनातिक्रमे गहेतुं वट्टति । यम्पि युद्धभूमियं धजं बन्धित्वा ठपितं, तं द्विन्नम्पि सेनानं गतकाले गहेतुं वट्टति ।

१८. थूपचीवरं ति वम्मिकं परिक्खिपित्वा बलिकम्मं कतं । समणचीवरं ति भिक्खुसन्तकं । अभिसेकिकं ति रज्जो अभिसेकड्डाने छड्डितचीवरं । इद्धिमयं ति एहिभिक्खुचीवरं । पन्थिकं ति अन्तरामग्गे पतितकं । यं पन सामिकानं सतिसम्मोसेन पतितं, तं थोर्क रक्खित्वा गहेतव्वं । वाताहटं ति वातेन हरित्वा दूरे पातितं । तं पन सामिके अपस्सन्तेन गहेतुं वट्टति । देवदत्तियं ति यं अनुरुद्धत्थेरस्स विय देवताहि दिन्नकं । सामुद्धियं ति समुद्धवाचीहि थले उस्सारितं ।

१९. यं पन, सङ्खस्स देमा ति दिन्नं, चोळकभिक्षाया वा चरमानेहि लद्धं, न तं पंसुकूलं । भिक्षुदत्तिये पि यं वस्सगेन गाहेत्वा वा दिव्यति, सेनासनचीवरं वा होति, न तं पंसुकूलं, नो गाहेत्वा दिन्नमेव पंसुकूलं । तत्रापि यं दायकेहि भिक्षुस्स पादमूले निक्खितं, तेन पन भिक्षुना पंसुकूलिकस्स हत्थे ठपेत्वा दिन्नं, तं एकतो सुद्धिकं नाम । यं भिक्षुनो हत्थे ठपेत्वा दिन्नं, तेन पन पादमूले ठपितं, तम्पि एकतो सुद्धिकं । यं भिक्षुनो पि पादमूले ठपितं, तेनापि तथेव दिन्नं, तं उभतो सुद्धिकं । यं हत्थे ठपेत्वा लद्धं, हत्थे येव ठपितं, तं अनुकङ्कचीवरं नाम । इति इमं पंसुकूलभेदं जत्वा पंसुकूलिकेन चीवरं परिभुञ्जितब्बं ति इदमेत्थ विधानं ।

२०. अयं पन पभेदो । तयो पंसुकूलिका, उक्कड्डो, मज्झिमो, मुदू ति । तत्थ सोसानिकं येव गण्हन्तो उक्कड्डो होति । पम्बजितो गण्हिस्सती ति ठपितकं गण्हन्तो मज्झिमो । पादमूले ठपेत्वा दिन्नकं गण्हन्तो मुदू ति । तेसु यस्स कस्सचि अत्तनो रुचिया खन्तिया गिहिदिन्नकं सादितक्खणे धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

२१. अयं पनानिसंसो—“ पंसुकूलचीवरं निस्साय पम्बज्जा ” ति [महा ५८, ९६] वचनतो निस्सयानुरूपपटिपत्तिसम्भावो, पठमे अरियवंसे पतिट्ठानं, आरक्खदुक्खाभावो, अपरायत्तवुत्तिता, चोरभयेन अभयता, परिभोगतण्हाय अभावो, समणसारूपपरिक्खारता, “ अप्पानि चेव सुलभानि च तानि च अनवज्जानी ” ति [अं २।२६] भगवता संवण्णित-पच्चयता, पासादिकता, अप्पिच्छतादीनि फलनिष्फत्ति, सम्पापटिपत्तिया अनुब्रूहं, पच्छिमाय जनताय दिट्ठानुगतिआपादनं ति ।

२२. मारसेनाविघाताय पंसुकूलधरो यति ।
सन्नद्धकवचो युद्धे खत्तियो विय सोभति ॥
पहाय कासिकादीनि वरक्थानि धारितं ।
यं लोकगरुणा, को तं पंसुकूलं न धारये ॥
तस्मा हि अत्तनो भिक्षु पटिज्जं समनुस्सरं ।
योगाचारानुकूलम्हि पंसुकूले रतो सिया ति ॥

अयं ताव पंसुकूलिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

२३. तदनन्तरं पन तेचीवरिकङ्गं, चतुत्थकचीवरं पटिक्खिपामि, तेचीवरिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अज्जतरवचनेन समादिणं होति । तेन पन तेचीवरिकेन चीवरदुस्सं लभित्वा, याव अफासुकभावेन कातुं वा न सक्कोति, विचारकं वा न लभति, सूचिआदिषु वा यं किञ्चि न सम्पज्जति, ताव निक्खिपितब्बं । निक्खितपच्चया दोसो नत्थि । रजितकालतो पन पट्टाय निक्खिपितुं न वट्ठति, धुतङ्गचोरो नाम होति । इदमस्स विधानं ।

२४. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कडेन रजनकाले पठमं अन्तरवासकं वा उत्तरासङ्गं वा रजित्वा तं निवासेत्वा इतरं रजितब्बं । तं पारुपित्वा सङ्घाटि रजितब्बा ।

सङ्घाटि पन निवासेतुं न वट्टति । इदमस्स गामन्तसेनासने वत्तं । आरञ्जके पन द्वे एकतो धोवित्वा रजितुं वट्टति । यथा पन किञ्चि दिस्वा सक्कोति कासावं आकट्ठित्वा उपरि कातुं, एवं आसन्ने ठाने निसीदितब्बं । मज्झिमस्स पन, रजनसालायं रजनकासावं नाम होति, तं निवासेत्वा वा पारुपित्वा वा रजनकम्मं कातुं वट्टति । मुदुकस्स सभागभिक्षून् चीवरानि निवासेत्वा वा पारुपित्वा वा रजनकम्मं कातुं वट्टति । तत्रट्ठकपच्चत्थरणम्पि तस्स वट्टति, परिहरितुं पन न वट्टति, सभागभिक्षून् चीवरम्पि अन्तरन्तरा परिभुजितुं वट्टति । धुतङ्गतेचीवरिकस्स पन चतुत्थं वत्तमानं अंसकासावमेव वट्टति । तच्च खो वित्थारतो विदत्थि, दीघतो तिहत्थमेव वट्टति । इमेसं पन तिण्णम्पि चतुत्थकचीवरं सादितक्खणे येव धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

२५. अयं पनानिसंसो—तेचीवरिको भिक्षु सन्तुडो होति कायपरिहारिकेन चीवरेन, तेनस्स, पक्खिनो विय समादायेव गमनं, अप्पसमारम्भता, वत्थसन्निधिपरिवज्जनं, सल्लङ्घकवुत्तिता, अतिरेकचीवरलोलुप्पप्पहानं, कप्पिये पि मत्तकारिताय सल्लेखवुत्तिता, अप्पिच्छतादीनं फल-निष्पत्ती ति एवमादयो गुणा सम्पज्जन्ती ति ।

२६. अतिरेकवत्थतण्हं पहाय सन्निधिविवज्जितो धीरो ।
सन्तोससुखरसञ्जू तिचीवरधरो भवति योगी ॥
तस्मा सपत्तचरणो पक्खीव सचीवरो व योगिवरो ।
सुखमनुविचरितुकामो चीवरनियमे रतिं कयिरा ति ॥

अयं तेचीवरिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

२७. पिण्डपातिकङ्गम्पि, अतिरेकलाभं पटिक्खिपामि, पिण्डपातिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अञ्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन पिण्डपातिकेन, सङ्घभत्तं, उद्देसभत्तं, निमन्तनं, सलाकभत्तं, पक्खिकं, उपोसधिकं, पाटिपादिकं, आगन्तुकभत्तं, गमिकभत्तं, गिलानभत्तं, गिलानुपट्टाकभत्तं, विहारभत्तं, धुरभत्तं, वारभत्तं ति एतानि चुदस भत्तानि न सादितब्बानि । सचे पन, सङ्घभत्तं गण्हथा ति आदिना नयेन अवत्वा, अम्हाकं गेहे सङ्घो भिक्खं गण्हाति, तुम्हे पि भिक्खं गण्हथा ति वत्वा दिन्नानि होन्ति, तानि सादितुं वट्टन्ति । सङ्घतो निरामिससलाका पि विहारे पक्कभत्तम्पि वट्टति येवा ति । इदमस्स विधानं ।

२८. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टो पुरतो पि पच्छतो पि आहट-भिक्खम्पि गण्हाति, बहिद्वारे ठत्वा पत्तं गण्हन्तानम्पि देति, पटिक्कमं आहरित्वा दिन्नं भिक्खम्पि गण्हाति, तं दिवसं पन निसीदित्वा भिक्खं न गण्हाति । मज्झिमो तं दिवसं निसीदित्वा पि गण्हाति, स्वातनाय पन नाधिवासेति । मुदुको स्वातनायं पि पुनरिद्विषायं पि भिक्खं अधिवासेति । ते उभो पि सेरिविहारसुखं न लभन्ति, उक्कट्टो पन लभति । एकस्मिं किर गामे अरियवंसो होति । उक्कट्टो इतरे आह—आयामावुसो, धम्मसवनाया ति । तेसु एको, एकेनग्घि, भन्ते, मनुस्सेन निसीदापितो ति आह । अपरो, मया, भन्ते, स्वातनाय एकस्स भिक्खा अधि-

वासिता ति । एवं ते उभो पि परिहीना । इतरो पातो व पिण्डाय चरित्वा गन्त्वा धम्मरसं पटिसंवेदेसि । इमेसं पन तिण्णम्पि सङ्गभत्तादिअतिरेकलाभं सादितक्खणे एव धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

२९. अयं पनानिसंसो—“ पिण्डयालोपभोजनं निस्साय पञ्चज्जा ” ति [महा ५८, ९६] वचनतो निस्सयानुरूपपटिपत्तिसम्भावो, दुतिये अरियवंसे पतिट्ठानं, अपरायत्तवुत्तिता, “ अप्पानि चेव सुलभानि च तानि च अनवज्जानी ” ति [अं २।२६] भगवता संवाणित-पच्चयता, कोसज्जनम्मदनता, परिसुद्धाजीवता, सेखियपटिपत्तिपूरणं, अपरपोसिता, परानुगगह-किरिया, मानप्पहानं, रसतण्हानिवारणं, गणभोजन-परम्परभोजन-चारित्तसिक्खापदेहि अनापत्तिता, अण्णिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता, सम्पापटिपत्तिब्रूहणं, पच्छिमाजनतानुकम्पनं ति ।

३०. पिण्डयालोपसन्तुट्ठो, अपरायत्तजीवितो ।
पहीनाहारलोलुप्पो होति चातुदिसो यति ॥
विनोदयति कोसज्जं आजीवस्स विसुज्झति ।
तस्मा हि नातिमज्जेय्य भिक्खाचरियं सुमेधसो ॥

एवरूपस्स हि,

“ पिण्डपातिकस्स भिक्खुनो अत्तभरस्स अनज्जपोसिनो ।

देवा पिहयन्ति तादिनो, नो चे लाभसिलोकनिस्सितो”ति [उ ३१] ॥

अयं पिण्डपातिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

३१. सपदानचारिकङ्गम्पि, लोलुप्पचारं पटिक्खिपामि, सपदानचारिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अज्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन सपदानचारिकेन गामद्वारे ठत्वा परिस्सया-भावो सल्लक्खेतब्बो । यस्सा रच्छाय वा गामे वा परिस्सयो होति, तं पहाय अज्जत्थ चरितुं वट्ठति । यस्मिं घरद्वारे वा रच्छाय वा गामे वा किञ्चि न लभति, अगामसज्जं कत्वा गन्तव्वं । यत्थ किञ्चि लभति, तं पहाय गन्तुं न वट्ठति । इमिना च भिक्खुना कालतरं पविसितव्वं, एवं हि अफासुकट्ठानं पहाय अज्जत्थ गन्तुं सक्खिस्सति । सचे पनस्स विहारे दानं देन्ता, अन्तरा-मग्गे वा आगच्छन्ता मनुस्सा पत्तं गहेत्वा पिण्डपातं देन्ति, वट्ठति । इमिना च मग्गं गच्छन्ते-नापि भिक्खाचारवेलायं सम्पत्तगामं अनतिक्रमित्वा चरितव्वमेव । तत्थ अलभित्वा वा थोकं लभित्वा वा गामपटिपाटिया चरितव्वं ति । इदमस्स विधानं ।

३२. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्ठो पुरतो आहट्ठभिक्खम्पि पच्छतो आहट्ठभिक्खम्पि पटिक्कमं आहरित्वा दिव्यमानम्पि न गण्हाति, सद्दारे पन पत्तं विस्सजेति । इमस्मिं हि धुतङ्गे महाकस्सपत्थेरेन सदिसो नाम नत्थि । तस्स पि पत्तविस्सट्ठट्ठानमेव पज्जायति । मज्झिमो पुरतो वा पच्छतो वा आहट्ठम्पि पटिक्कमं आहट्ठम्पि गण्हाति, सद्दारे पि पत्तं विस्सजेति, न पन भिक्खं आगमयमानो निसीदति । एवं सो उक्कट्ठपिण्डपातिकस्स अनुलोमेति । मुदुको

तं दिवसं निसीदित्वा आगमेति । इमेसं पन तिण्णम्पि लोलुप्पचारे उप्पन्नमत्ते धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

३३. अयं पनानिसंसो—कुलेसु निच्चनवकता, चन्दूपमता, कुलमच्छेरप्पहानं, समानु-
कम्पिता, कुलपकादीनवाभावो, अहानानभिनन्दना, अभिहारेन अनत्थिकता, अप्पिच्छतादीनं
अनुलोमवुत्तिता ति ।

३४. चन्दूपमो निच्चनवो कुलेसु अमच्छरी सव्वसमानुकम्पो ।
कुलूपकादीनवविप्पमुत्तो होतीध भिक्खु सपदानचारी ॥
लोलुप्पचारश्च पहाय तस्मा ओक्खित्तचक्खू युगमत्तदस्सी ।
आकङ्कमानो भुवि सेरिचारं चरेय्य धीरो सपदानचारं ति ॥

अयं सपदानचारिकङ्के समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

३५. एकासनिकङ्गम्पि, नानासनभोजनं पटिक्खिपामि, एकासनिकङ्गं समादियामी ति
इमेसं अज्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन एकासनिकेन आसनसालायं निसीदन्तेन
थेरासने अनिसीदित्वा, इदं मय्हं पापुणिस्सती ति पटिरूपं आसनं सल्लक्खेत्वा निसीदितब्बं ।
सचस्स विप्पकते भोजने आचरियो वा उपज्झायो वा आगच्छति, उट्ठाय वत्तं कातुं वट्ठति ।
तिपिटक-चूलाभयत्थेरो पनाह—आसनं वा रक्खेय्य भोजनं वा, अयश्च विप्पकतभोजनो, तस्मा
वत्तं करोतु, भोजनं पन मा भुञ्जतू ति । इदमस्स विधानं ।

३६. पभेदतो पन अयम्पि तिप्पिधो होति । तत्थ उक्कट्ठो अप्पं वा होतु बट्ठं वा, यम्हि
भोजने हत्थं ओतारेति, ततो अज्जं गण्हितुं न लभति । सचे पि मनुस्सा, थेरेन न किञ्चि भुत्तं
ति सप्पिआदीनि आहरन्ति, भेसज्जत्थमेव वट्ठन्ति, न आहारत्थं । मज्झिमो याव पत्ते भत्तं न
खीयति, ताव अज्जं गण्हितुं लभति । अयं हि भोजनपरियन्तिको नाम होति । मुदुको याव
आसना न बुट्ठाति, ताव भुञ्जितुं लभति । सो हि उदकपरियन्तिको वा होति याव पत्तधोवनं न
गण्हाति ताव भुञ्जनतो, आसनपरियन्तिको वा याव न बुट्ठाति ताव भुञ्जनतो । इमेसं पन
तिण्णम्पि नानासनभोजनं भुत्तक्खणे धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

३७. अयं पनानिसंसो—अप्पाबाधता, अप्पातङ्कता, लहुट्ठानं, बलं, फासुविहारो, अनति-
रित्तपच्चया अनापत्ति, रसतण्हाविनोदनं, अप्पिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

३८. एकासनभोजने रत्तं न यति भोजनपच्चया रुजा ।
विसहन्ति, रसे अलोलुपो परिहापेति न कम्ममत्तनो ॥
इति फासुविहारकारणे सुचिसल्लेखरत्तपसेविते ।
जनयेथ विसुद्धमानसो रतिमेकासनभोजने यती ति ॥

अयं एकासनिकङ्के समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

३९. पत्तापिण्डिकङ्गम्पि, दुतियभाजनं पटिक्खिपामि, पत्तापिण्डिकङ्गं समादियामी ति इमेसं

अञ्जतरवचनेन समादिणं होति । तेन पन पत्तपिण्डिकेन यागुपानकाले भाजने ठपेत्वा व्यञ्जने लद्धे व्यञ्जनं वा पठमं खादितब्धं, यागु वा पातब्ध । सचे पन यागुयं पक्खिपति, पूतिमच्छ-कादिमिह व्यञ्जने पक्खित्ते यागु पटिकूला होति । अप्पटिकूलमेव च कत्वा परिभुञ्जितुं वट्टति । तस्मा तथारूपं व्यञ्जनं सन्धाय इदं वुत्तं । यं पन मधुसक्करादिकं अप्पटिकूलं होति, तं पक्खिपितब्धं । गण्हत्तेन च पमाणयुत्तमेव गण्हितब्धं । आमकसाकं हत्थेन गहेत्वा खादितुं वट्टति । तथा पन अकत्वा पत्ते येव पक्खिपितब्धं । दुतियभाजनस्स पन पटिकित्तत्ता अञ्जं रुक्खपण्णमि न वट्टती ति । इदमस्स विधानं ।

४०. पभेदतो पन अयमिपि तिविधो होति । तत्थ उक्कडस्स अञ्जत्र उच्छुखादनकाला कचवरमिपि छट्टेतुं न वट्टति, ओदनपिण्डमच्छमंसपूवे पि भिन्दित्वा खादितुं न वट्टति । मज्झिमस्स एकेन हत्थेन भिन्दित्वा खादितुं वट्टति । हत्थयोगी नामेस । मुदुको पन पत्तयोगी नाम होति । तस्स यं सक्का होति पत्ते पक्खिपितुं, तं सब्भं हत्थेन वा दन्तेहि वा भिन्दित्वा खादितुं वट्टति । इमेसं पन तिण्णमिपि दुतियकभाजनं सादितक्खणे धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

४१. अयं पनानिसंसो—नानारसतण्हाविनोदनं, अत्रिच्छताय प्हानं, आहारे पयोजन-मत्तदस्सिता, थालकादिहरणखेदाभावो, अविकित्तभोजिता, अपिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

४२. नानाभाजनविक्रवेपं हित्वा ओक्खित्तलोचनो ।

खणन्तो विय मूलानि रसतण्हाय सुब्बतो ॥

सरूपं विय सन्तुडिं धारयन्तो सुमानसो ।

परिभुञ्जेय्य आहारं, को अञ्जो पत्तपिण्डिका ति ॥

अयं पत्तपिण्डिकङ्के समादानविधानपभेदभेदानिसंसवण्णना ।

४३. खलुपच्छाभत्तिकङ्गमि, अतिरित्तभोजनं पटिकिपामि, खलुपच्छाभत्तिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अञ्जतरवचनेन समादिणं होति । तेन पन खलुपच्छाभत्तिकेन पवारित्वा पुन भोजनं कप्पियं कारित्वा न भुञ्जितब्धं । इदमस्स विधानं ।

४४. पभेदतो पन अयमिपि तिविधो होति, तत्थ उक्कटो, यस्मा पठमपिण्डे पवारणा नाम नत्थि, तस्मिं पन अञ्जोहरियमाने अञ्जं पटिकिपतो होति, तस्मा एवं पवारितो पठमपिण्डं अञ्जोहरित्वा दुतियपिण्डं न भुञ्जति । मज्झिमो यस्मिं भोजने पवारितो, तदेव भुञ्जति । मुदुको पन याव आसना न वुट्ठति ताव भुञ्जति । इमेसं पन तिण्णमिपि पवारितानं कप्पियं कारापेत्वा भुत्तक्खणे धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

४५. अयं पनानिसंसो—अनतिरित्तभोजनापत्तिया दूरीभावो, ओदरिकत्ताभावो, निरामिससन्निधिता, पुनपरियेसनाय अभावो, अपिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

४६. परियेसनाय खेदं न याति न करोति सन्निधिं धीरो ।

ओदरिकत्तं पजहति खलुपच्छाभत्तिको योगी ॥

तस्मा सुगतपसत्थं सन्तोसगुणादिवुद्धिसञ्जननं ।

दोसे विधुनिनुकामो भजेय्य योगी धुतङ्गमिदं ति ॥

अयं खलुपच्छाभक्तिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

४७. आरञ्जिकङ्गम्पि, गामन्तसेनासनं पटिक्खिपामि, आरञ्जिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अञ्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन आरञ्जिकेन गामन्तसेनासनं पहाय अरञ्जे अरुणं उट्ठापेतब्बं ।

४८. तत्थ सद्धि उपचारेन गामो येव गामन्तसेनासनं । गामो नाम यो कोचि एक-कुटिको वा अनेककुटिको वा, परिक्खित्तो वा अपरिक्खित्तो वा, समनुस्सो वा अमनुस्सो वा, अन्तमसो अतिरेकचातुमासनिव्हो यो कोचि सत्थो पि । गामूपचारो नाम परिक्खित्तस्स गामस्स सचे अनुराधपुरस्सेव द्वे इन्दखीला होन्ति, अब्भन्तरिमे इन्दखीले ठितस्स थाममञ्जिमस्स पुरिसस्स लेड्डुपातो [पारा ४६] । तस्स लक्खणं, यथा तरुणमनुस्सा अत्तनो बलं दस्सेन्ता बाहं पसारेत्वा लेड्डुं खिपन्ति, एवं खित्तस्स लेड्डुस्स पतनट्टानब्भन्तरं ति विनयधरा । सुत्तन्तिका पन, काकनिवारणनियमेन खित्तस्सा ति वदन्ति । अपरिक्खित्तगामे यं सब्बपच्चन्तिमस्स घरस्स द्वारे ठितो मातुगामो भाजनेन उदकं छड्ढेति, तस्स पतनट्टानं घरूपचारो । ततो वुत्तनयेन एको लेड्डुपातो गामो, दुतियो गामूपचारो ।

४९. अरञ्जं पन, विनयपरियाये ताव, “ ठपेत्वा गामं च गामूपचारं च, सब्बमेतं अरञ्जं ” ति [पारा ४६] वुत्तं । अभिधम्मपरियाये, “ निक्खमित्वा बहि इन्दखीला सब्बमेतं अरञ्जं ” ति [विमंग २५१] वुत्तं । इमस्मि पन सुत्तन्तिकपरियाये, “ आरञ्जकं नाम सेनासनं पञ्चधनुसतिकं पच्छिमं ” ति [पाचि १८३] इदं लक्खणं । तं आरोपितेन आचरिय-धनुना परिक्खित्तस्स गामस्स इन्दखीलतो, अपरिक्खित्तस्स पठमलेड्डुपाततो पट्टाय याव विहार-परिक्खेपा मिनित्वा ववत्थपेतब्बं ।

५०. सचे पन विहारो अपरिक्खित्तो होति, यं सब्बपठमं सेनासनं वा भत्तसाला वा धुवसन्निपातट्टानं वा बोधि वा चेतियं वा दूरे चे पि सेनासनतो होति, तं परिच्छेदं कत्वा मिनितब्बं ति विनयङ्कथासु वुत्तं । मञ्जिमङ्कथायं पन, विहारस्स पि गामस्सेव उपचारं नीहरित्वा उभिन्नं लेड्डुपातानं अन्तरा मिनितब्बं ति वुत्तं । इदमेत्थ पमाणं ।

५१. सचे पि आसने गामो होति, विहारे ठितेहि मानुसकानं सद्धो सुय्यति, पव्वत-नर्दाआदीहि पन अन्तरितत्ता न सक्का उजुं गन्तुं, यो तस्स पकतिमग्गो होति, सचे पि नावाय सञ्चारितब्बो, तेन मग्गेन पञ्चधनुसतिकं गहेतब्बं । यो पन आसन्नगामस्स अङ्गसम्पादनत्थं ततो ततो मग्गं पिदहति, अयं धुतङ्गचोरो होति ।

५२. सचे पन आरञ्जिकस्स भिक्खुनो उपज्झायो वा आचरियो वा गिलानो होति, तेन अरञ्जे सप्पायं अलभन्तेन गामन्तसेनासनं नेत्वा उपट्ठातब्बो । कालस्सेव पन निक्खमित्वा

अङ्गयुत्तङ्गाने अरुणं उद्गापेतब्धं । सचे अरुण्डानवेलायं तेसं आबाधो वड्ढति, तेसं येव किब्धं कातब्धं, न धुतङ्गसुद्धिकेन भवितब्धं ति । इदमस्स विधानं ।

५३. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टेन सब्बकालं अरञ्जे अरुणं उद्गापेतब्धं । मग्गिमो चत्तारो वस्सिके मासे गामन्ते वसितुं लभति, मुदुको हेमन्तिके पि । इमेसं पन तिण्णम्पि यथापरिच्छिन्ने काले अरञ्जतो आगन्त्वा गामन्तसेनासने धम्मसवनं सुणन्तानं अरुणे उद्धिते पि धुतङ्गं न भिज्जति, सुत्वा गच्छन्तानं अन्तरामग्गे उद्धिते पि न भिज्जति । सचे पन उद्धिते पि धम्मकथिके, मुहुत्तं निपज्जित्वा गमिस्सामा ति निदायन्तानं अरुणं उद्धहति, अत्तनो वा रुचिया गामन्तसेनासने अरुणं उद्गापेन्ति, धुतङ्गं भिज्जती ति । अयमेत्थ भेदो ।

५४. अयं पनानिसंसो—आरञ्जिको भिक्खु अरञ्जसञ्जं मनसिकरोन्तो भब्बो अलद्धं वा समाधिं पटिलद्धं, लद्धं वा रक्खितुं । सत्था पिस्स अत्तमनो होति । यथाह—“ तेनाहं, नागित, तस्स भिक्खुनो अत्तमनो होमि अरञ्जविहारेना ” ति [अं ३।३४३] । पन्तसेनासन-वासिनो चस्स असप्पायरूपादयो चित्तं न विक्खिपन्ति, विगतसन्तासो होति, जीवितनिकर्न्ति जहति, पविवेकसुखरसं अस्सादेति, पंसुकूलिकादिभावो पि चस्स पटिरूपो होती ति ।

५५. पविवित्तो असंसद्धो पन्तसेनासने रतो ।
आराधयन्तो नाथस्स वनवासेन मानसं ॥
एको अरञ्जे निवसं यं सुखं लभते यति ।
रसं तस्स न विन्दन्ति अपि देवा सइन्दका ॥
पंसुकूलं च एसो व कवचं विय धारयं ।
अरञ्जसङ्गामगतो अवसेसधुतायुधो ॥
समत्थो न चिरस्सेव जेतुं मारं सवाहनं ।
तस्मा अरञ्जवासम्हि रतिं कयिराथ पण्डितो ति ॥

अयं आरञ्जिकङ्गे समादानविधानप्पमेदभेदानिसंसवण्णना ।

५६. रुक्खमूलिकङ्गम्पि, छन्नं पटिक्खिपामि, रुक्खमूलिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अञ्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन रुक्खमूलिकेन, सीमन्तरिकरुक्खं चेतियरुक्खं निथ्यासरुक्खं फलरुक्खं वग्गुलिरुक्खं सुसिररुक्खं विहारमञ्जे ठितरुक्खं ति इमे रुक्खे विवज्जेत्वां विहारपच्चन्ते ठितरुक्खो गहेत्तब्धो । इदमस्स विधानं ।

५७. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टो यथारुचितं रुक्खं गहेत्वा पटिजग्गापेतुं न लभति, पादेन पण्णसटं अपनेत्वा वसितब्धं । मग्गिमो तं ठानं सम्पत्तेहि येव पटिजग्गापेतुं लभति । मुदुकेन आरामिकसमणुद्देसे पक्कोसित्वा सोधापेत्वा समं कारापेत्वा वालिकं ओकिरापेत्वा पाकारपरिक्खेपं कारापेत्वा द्वारं योजापेत्वा वसितब्धं । महदिवसे पन रुक्खमूलिकेन तत्थ अनिसीदित्वा अञ्जत्थ पटिच्छन्ने ठाने निसीदितब्धं । इमेसं पन तिण्णम्पि छन्ने वासं

कथितकवणे धुतङ्गं भिज्जाति । जानित्वा छन्ने अरुणं उड्ढापितमत्ते ति अङ्गुत्तरभाणका ।
अयमेत्थ भेदो ।

५८. अयं पनानिसंसो—“ रुक्खमूलसेनासनं निस्साय पब्बज्जा ” ति [महा ५८; ९६]
वचनतो निस्सयानुरूपपटिपत्तिसम्भावो । “ अप्पानि चेव सुलभानि च तानि च अनवज्जानी ”
ति [अं २।२६] भगवता संवणितपच्चयता, अभिण्हं तरुपणविकारदस्सनेन अनिच्चसज्जा-
समुड्ढापनता, सेनासनमच्छेर-कम्मारामतानं अभावो, देवताहि सहवासिता, अप्पिच्छतादीनं
अनुलोमवुत्तिता ति ।

५९.

वणितो बुद्धसेट्ठेन निस्सयो ति च भासितो ।

निवासो पविवित्तस्स रुक्खमूलसमो कुतो ॥

आवासमच्छेरहरे देवता परिपालिते ।

पविवित्ते वसन्तो हि रुक्खमूलमिह सुब्बतो ॥

अभिरत्तानि नीलानि पण्डूनि पतितानि च ।

पस्सन्तो तरुपणानि निच्चसज्जं पनूदति ॥

तस्मा हि बुद्धदायज्जं भावनाभिरत्तालयं ।

विवित्तं नातिमज्जेय्य रुक्खमूलं विचकवणो ति ॥

अयं रुक्खमूलिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवणणा ।

६०. अब्भोकासिकङ्गमि, छन्नश्च रुक्खमूलश्च पटिक्खिपामि, अब्भोकासिकङ्गं समादियामी
ति इमेसं अज्जतरवचनेन समादिणं होति । तस्स पन अब्भोकासिकस्स धम्मसवनाय वा
उपोसथत्थाय वा उपोसथागारं पविसितुं वट्ठति । सचे पविट्ठस्स देवो वस्सति, देवे वस्समाने
अनिक्खमित्वा वस्सूपरमे निक्खमितव्वं । भोजनसालं वा अगिसालं वा पविसित्वा वत्तं कातुं,
भोजनसालायं थेरे भिक्खू भत्तेन आपुच्छितुं, उद्दिसन्तेन वा उद्दिसापेन्तेन वा छन्नं पविसितुं,
बहि दुन्निक्खित्तानि मज्झपीठादीनि अन्तो पवेसेतुश्च वट्ठति । सचे मग्गं गच्छन्तेन बुद्धतरानं
परिक्खारो गहितो होति, देवे वस्सन्ते मग्गमज्जे ठितं सालं पविसितुं वट्ठति । सचे न किञ्चि
गहितं होति, सालायं ठस्सामी ति वेगेन गन्तुं न वट्ठति, पकतिगतिया गन्त्वा पविट्ठेन पन
याव वस्सूपरमा ठत्वा गन्तव्वं ति । इदमस्स विधानं । रुक्खमूलिकस्सापि एसेव नयो ।

६१. पभेदतो पन अयमि ति विधो होति । तत्थ उक्कट्ठस्स रुक्खं वा पब्बतं वा गेहं वा
उपनिस्साय वसितुं न वट्ठति, अब्भोकासे येव चावरकुटिं कत्वा वसितव्वं । मज्झिमस्स रुक्ख-
पब्बत-गेहानि उपनिस्साय अन्तो अपविसित्वा वसितुं वट्ठति । मुदुकस्स अच्छन्नमरियादं
पम्भारमि साखामण्डपो पि पिट्ठपटो पि खेत्तरक्खकादीहि छड्ढिता तत्रड्ढककुटिका पि वट्ठती ति ।
इमेसं पन तिण्णमि वासत्थाय छन्नश्च रुक्खमूलश्च पविट्ठकवणे धुतङ्गं भिज्जाति । जानित्वा
तत्थ अरुणं उड्ढापितमत्ते ति अङ्गुत्तरभाणका । अयमेत्थ भेदो ।

६२. अयं पनानिसंसो—आवासपलिबोधुपच्छेदो, थीनमिद्धपनूदनं, “मिगा विय असङ्ग-
चारिनो अनिकेता विहरन्ति भिक्खवो” ति [सं १।१९९] पसंसाय अनुरूपता,
निस्सङ्गता, चातुदिसता, अप्पिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

६३. अनगारियभावस्स अनुरूपे अदुल्लभे ।
तारामणिवितानमिह चन्ददीपप्पभासिते ॥
अब्भोकासे वसं भिक्खु मिगभूतेन चेतसा ।
थीनमिद्धं विनोदेत्वा भावनारामतं सितो ॥
पविवेकरसस्सादं न चिरस्सेव विन्दति ।
यस्मा, तस्मा हि सप्पञ्जो अब्भोकासे रतो सिया ति ॥

अयं अब्भोकासिकङ्के समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

६४. सोसानिकङ्कप्पि, नसुसानं पटिक्खिपामि, सोसानिकङ्कं समादियामी ति इमेसं
अञ्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन सोसानिकेन, यं मनुस्सा गामं निवेसन्ता, इदं
सुसानं ति ववत्थपेन्ति, न तत्थ वसितब्बं । न हि मतसरीरे अञ्जापिते तं सुसानं नाम होति ।
ज्ञापितकालतो पन पट्टाय सचे पि द्वादस वस्सानि छड्डितं, सुसानमेव ।

६५. तस्मिं पन वसन्तेन चङ्कम-मण्डपादीनि कारेत्वा मञ्चपीठं पञ्जापेत्वा पांनीय-
परिभोजनीयं उपट्ठपेत्वा धम्मं वाचेन्तेन न वसितब्बं । गरुकं हि इदं धुतङ्गं । तस्मा उप्पन्न-
परिस्सयविघातत्थाय सङ्कत्थेरं वा राजयुत्तकं वा जानापेत्वा अप्पमत्तेन वसितब्बं । चङ्कमन्तेन
अद्धक्खिकेन आळहनं ओलोकेन्तेन चङ्कमितब्बं । सुसानं गच्छन्तेनापि महापथा उक्कम्म
उप्पथमग्गेन गन्तब्बं । दिवा येव आरम्मणं ववत्थपेतब्बं । एवं हिस्स तं रत्तिं भयानकं न
भविस्सति । अमनुस्सा विरवित्वा आहिण्डन्ता पि न केनचि पहरितब्बा । एकदिवसप्पि सुसानं
अगन्तुं न वट्ठति । मज्झिमयामं सुसाने खेपेत्वा पच्छिमयामे पटिक्कमितुं वट्ठती ति अङ्गुत्तर-
भाणका । अमनुस्सानं पियं तिलपिट्ठ-मासभत्त-मच्छ-मंस-खीर-तेल-गुळादिखजभोजं न सेवितब्बं,
कुल्लगेहं न पविसितब्बं ति । इदमस्स विधानं ।

६६. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टेन, यत्थ धुवडाह-धुवकुणप-
धुवरोदनानि अत्थि, तत्थेव वसितब्बं । मज्झिमस्स तीसु एकस्मिम्पि सति वट्ठति । मुदुकस्स
वुत्तनयेन सुसानलक्खणं पत्तमत्ते वट्ठति । इमेसं पन तिण्णप्पि नसुसानमिह वासं कप्पनेन धुतङ्गं
भिज्जति । सुसानं अगतदिवसे ति अङ्गुत्तरभाणका । अयमेत्थ भेदो ।

६७. अयं पनानिसंसो—मरणसतिपटिलाभो, अप्पमादविहारिता, असुभनिमित्ताधिगमो,
कामरागविनोदनं, अभिण्हं कायसभावदस्सनं, संवेगवहुलता, आरोग्यमदादिप्पहानं, भयभेरव-
सहनता, अमनुस्सानं गरुभावनीयता, अप्पिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

६८.

सोसानिकं हि मरणानुसतिष्पभावा
निदागतमपि न फुसन्ति पमाददोसा ।
सम्पस्सतो च कुणपानि बहूनि तस्स
कामानुरागवसगमपि न होति चित्तं ॥
संवेगमेति विपुलं न मदं उपेति
सम्मा अथो घटति निब्बुतिमेसमानो ।
सोसानिकङ्गमिति नेकगुणावहत्ता
निब्बाननिन्नहदयेन निसेवितम्बं ति ॥

अयं सोसानिकङ्गे समादानविधानपभेदभेदानिसंसवण्णना ।

६९. यथासन्थतिकङ्गमपि, सेनासनलोलुपं पटिक्खिपामि, यथासन्थतिकङ्गं समादियामी
ति इमेसं अञ्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन यथासन्थतिकेन यदस्स सेनासनं, इदं
तुय्हं पापुणाती ति गाहितं होति, तेनेव तुइम्बं, न अञ्जो उट्ठापेतम्बो । इदमस्स विधानं ।

७०. पभेदतो पन अयमपि तिविधो होति । तथ उक्कटो अत्तनो पत्तसेनासनं, दूरे ति
वा अच्चासने ति वा अमनुस्स-दीघजातिकादीहि उपदुतं ति वा उण्हं ति वा सीतलं ति वा
पुच्छित्तुं न लभति । मज्झिमो पुच्छित्तुं लभति, गन्त्वा पन ओलोकेतुं न लभति । मुदुको गन्त्वा
ओलोकेत्वा सचस्स तं न रुच्चति, अञ्जं गहेतुं लभति । इमेसं पन तिण्णमपि सेनासनलोलुपे
उप्पन्नमत्ते धुतङ्गं भिज्जती ति । अयमेत्थ भेदो ।

७१. अयं पनानिसंसो—“यं लद्धं तेन तुइम्बं” ति [जाअ १।४७६, पाचि २५९]
वुत्तोवादकरणं, सब्रह्मचारिणं हितेसिता, हीनपणीतविकप्पपरिच्चगो, अनुरोधविरोधप्पह्वानं,
अत्रिच्छताय द्वारपिदहनं, अप्पिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

७२.

यं लद्धं तेन सन्तुट्ठो यथासन्थतिको यति ।
निब्बिकप्पो सुखं सेति तिणसन्थरणेषु पि ॥
न सो रज्जति सेइम्हि, हीनं लद्धा न कुप्पति ।
सब्रह्मचारिनवके हितेन अनुकम्पति ॥
तस्मा अरियसत्ताचिण्णं मुनिपुङ्गववणिण्तं ।
अनुयुञ्जेथ मेधावी यथासन्थतरामतं ति ॥

अयं यथासन्थतिकङ्गे समादानविधानपभेदभेदानिसंसवण्णना ।

७३. नेसज्जिकङ्गमपि, सेय्यं पटिक्खिपामि, नेसज्जिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अञ्जतर-
वचनेन समादिण्णं होति । तेन पन नेसज्जिकेन रत्तिया तीसु यामेसु एकं यामं उट्ठाय चङ्गमि-
तम्बं । इरियापथेसु हि निपज्जित्तुं एव न वइति । इदमस्स विधानं ।

७४. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कड्डस्स नेव अपस्सेनं, नं दुस्स-
पल्लत्थिका, न आयोगपट्ठो वट्ठति । मज्झिमस्स इमेसु तीसु यं किञ्चि वट्ठति । मुदुकस्स अपस्सेनम्पि
दुस्सपल्लत्थिका पि आयोगपट्ठो पि बिम्बोहनम्पि पञ्चङ्को पि सत्तङ्को पि वट्ठति । पञ्चङ्को नाम
पिण्डिअपस्सयेन सद्धिं कतो । सत्तङ्को नाम पिण्डिअपस्सयेन च उभतो पस्सेसु अपस्सयेहि च
सद्धिं कतो । तं किर पीठाभयत्थेरस्स अकंसु । थेरो अनागामी हुत्वा परिनिब्बायि । इमेसं पन
तिणम्पि सेय्यं कप्पितमत्ते धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

७५. अयं पनानिसंसो—“ सेय्यसुखं पस्ससुखं मिद्वसुखं अनुयुत्तो विहरती ” ति
[म १।१०२] वुत्तस्स चेतसो विनिबन्धस्स उपच्छेदनं, सब्बकम्मङ्गानानुयोगसप्पायता,
पासादिकइरियापथता, विरियारम्भानुकूलता, सम्मापटिपत्तिया अनुब्रूहं ति ।

७६. आभुजित्वान पल्लङ्कं पणिधाय उजुं तनुं ।
निसीदन्तो विकम्पेति मारस्स हृदयं यति ॥
सेय्यसुखं मिद्वसुखं हित्वा आरद्धवीरियो ।
निसज्जाभिरतो भिक्खु सोभयन्तो तपोवनं ॥
निरामिसं पीतिसुखं यस्मा समधिगच्छति ।
तस्मा समनुयुञ्जेय्य धीरो नेसज्जिकं वतं ति ॥

अयं नेसज्जिकङ्के समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

७७. इदानी,

कुसलत्तिकतो चेव धुतादीनं विभागतो ।

समास-व्यासतो चापि विज्जातब्बो विनिच्छयो ति [२।३] ॥

इमिस्सा गाथाय वसेन वण्णना होति ।

७८. तत्थ कुसलत्तिकतो ति सब्बानेव हि धुतङ्गानि सेख-पुथुज्जन-खीणासवानं वसेन
सिया कुसलानि, सिया अब्बाकतानि, नत्थि धुतङ्गं अकुसलं ति । यो पन वदेय्य,
“ पापिच्छो इच्छापकतो आरज्जिको होती ” ति [अं ३।२१९] आदिवचनतो अकुसलम्पि
धुतङ्गं ति, सो वत्तब्बो—न मयं अकुसलचित्तेन अरज्जे न वसती ति वदाम । यस्स हि अरज्जे
निवासो, सो आरज्जिको, सो च पापिच्छो वा भवेय्य अपिच्छो वा । इमानि पन तेन तेन
समादानेन धुतकिलेसत्ता धुतस्स भिक्खुनो अङ्गानि, किलेसधुननतो वा धुतं ति लद्धवोहारं
आणं अङ्गं ऐतसं ति धुतङ्गानि । अथ वा, धुतानि च तानि पटिपक्खनिद्वुननतो अङ्गानि च
पटिपत्तिया ति पि धुतङ्गानी ति वुत्तं [२।११] । न च अकुसलेन कोचि धुतो नाम होति,
यस्सेतानि अङ्गानि भवेय्युं । न च अकुसलं किञ्चि धुनाति, येसं तं अङ्गं ति कत्वा धुतङ्गानी

ति बुद्ध्यं । नापि अकुसलं चीवरलोलुप्पादीनि चेव निज्जुनाति, पटिपत्तिया च अङ्गं होति । तस्मा सुवुत्तमिदं, नत्थि अकुसलं धुतङ्गं ति ।

७९. येसम्पि कुसलत्तिकविनिमुत्तं धुतङ्गं, तेसं अत्थतो धुतङ्गमेव नत्थि । असन्तं कस्स धुननतो धुतङ्गं नाम भविस्सति ? “ धुतगुणे समादाय वत्तती ” ति [पारा १५] वचनविरोधो पि च नेसं आपज्जति । तस्मा तं न गहेतब्बं ति ।

अयं ताव कुसलत्तिकतो वण्णना ।

८०. धुतादीनं विभागतो ति, धुतो वेदितब्बो, धुतवादो वेदितब्बो, धुतधम्मा वेदितब्बा, धुतङ्गानि वेदितब्बानि, कस्स धुतङ्गसेवना सप्पाया ति वेदितब्बं ।

८१. तत्थ धुतो ति धुतकिल्लेसो वा पुग्गलो, किल्लेसधुननो वा धम्मो । धुतवादो ति एत्थ पन, अत्थि धुतो न धुतवादो, अत्थि न धुतो धुतवादो, अत्थि नेव धुतो न धुतवादो, अत्थि धुतो चेव धुतवादो च ।

८२. तत्थ यो धुतङ्गेन अत्तनो किल्लेसे धुनि, परं पन धुतङ्गेन न ओवदति नानुसासति, बक्कुलत्थेरो विय, अयं धुतो न धुतवादो । यथाह—“ तयिदं आयस्मा बक्कुलो धुतो न धुतवादो ” ति [] । यो पन न धुतङ्गेन अत्तनो किल्लेसे धुनि, केवलं अज्जे धुतङ्गेन ओवदति अनुसासति, उपनन्दत्थेरो विय, अयं न धुतो धुतवादो । यथाह—“ तयिदं आयस्मा उपनन्दो सकयपुत्तो न धुतो धुतवादो ” ति [] । यो उभयविपन्नो, लालुदायी विय, अयं नेव धुतो न धुतवादो । यथाह—“ तयिदं आयस्मा लालुदायी नेव धुतो न धुतवादो ” ति [] । यो पन उभयसम्पन्नो, धम्मसेनापति विय, अयं धुतो चेव धुतवादो च । यथाह—“ तयिदं आयस्मा सारिपुत्तो धुतो चेव धुतवादो चा ” ति [] ।

८३. धुतधम्मा वेदितब्बा ति, अपिच्छता, सन्तुडिता, सल्लेखता, पविवेकता, इदमत्थिता ति इमे धुतङ्गचेतनाय परिवारका पञ्च धम्मा, “ अपिच्छं येव निस्साया ” ति [अं ३।२१९] आदिवचनतो धुतधम्मा नाम ।

८४. तत्थ अपिच्छता च सन्तुडिता च अलोभो । सल्लेखता च पविवेकता च द्वीसु धम्मेसु अनुपतन्ति, अलोभे च अमोहे च । इदमत्थिता जाणमेव । तत्थ अलोभेन पटिक्खेपक्खुसु लोभं, अमोहेन तेस्सेव आदीनवपटिच्छादकं मोहं धुनाति । अलोभेन च अनुज्जातानं पटिसेवनमुखेन पवत्तं कामसुखानुयोगं, अमोहेन धुतङ्गेसु अतिसल्लेखमुखेन पवत्तं अत्ताकिलमथानुयोगं धुनाति । तस्मा इमे धम्मा धुतधम्मा ति वेदितब्बा ।

८५. धुतङ्गानि वेदितब्बानी ति तेरस धुतङ्गानि वेदितब्बानि, पंसुकूलिकङ्गं....पे.... नेसज्जिकङ्गं ति । तानि अत्थतो लक्खणादीहि च वुत्तानेव ।

८६. कस्स धुतङ्गसेवना सप्पाया ति ? रागचरितस्स चेव मोहचरितस्स च । कस्मा ? धुतङ्गसेवना हि दुक्खां पटिपदा चेव सल्लेखविहारो च । दुक्खापटिपदश्च निस्साय रागो

वूपसमति । सल्लेखं निस्साय अप्पमत्तस्स मोहो पहीयति । आरञ्जिकङ्गरुक्खमूलिकङ्गपटिसेवना वा एत्थ दोसचरितस्सापि सप्पाया । तत्थ हिस्स असंवद्वियमानस्स विहरतो दोसो पि वूपसमती ति ।

अयं धुतादीनां विभागतो वण्णना ।

८७. समास-व्यासतो ति इमानि पन धुतङ्गानि समासतो तीणि सीसङ्गानि, पञ्च असम्भिन्नङ्गानि ति अट्ठेव होन्ति । तत्थ, सपदानचारिकङ्गं एकासनिकङ्गं अब्भोकासिकङ्गं ति इमानि तीणि सीसङ्गानि । सपदानचारिकङ्गं हि रक्खन्तो पिण्डपातिकङ्गमपि रक्खिस्सति । एकासनिकङ्गञ्च रक्खतो पत्तपिण्डिकङ्ग-खलुपच्छाभत्तिकङ्गानि पि सुरक्खणीयानि भविस्सन्ति । अब्भोकासिकङ्गं रक्खन्तस्स किं अत्थि रुक्खमूलिकङ्ग-यथासन्थतिकङ्गेषु रक्खित्वं नाम ? इति इमानि तीणि सीसङ्गानि, आरञ्जिकङ्गं पंसुकूलिकङ्गं तेचीवरिकङ्गं नेसज्जिकङ्गं सोसानिकङ्गं ति इमानि पञ्च असम्भिन्नङ्गानि चा ति अट्ठेव होन्ति ।

८८. पुन, द्वे चीवरपटिसंयुत्तानि, पञ्च पिण्डपातपटिसंयुत्तानि, पञ्च सेनासनपटिसंयुत्तानि, एकं विरियपटिसंयुत्तं ति एवं चत्तारो व होन्ति । तत्थ नेसज्जिकङ्गं विरियपटिसंयुत्तं, इतरानि पाकटानेव । पुन सब्बानेव निस्सयवसेन द्वे होन्ति, पञ्चयनिस्सितानि द्वादस, विरियनिस्सितं एकं ति । सेवितव्वासेवितव्ववसेन पि द्वे येव होन्ति । यस्स हि धुतङ्गं सेवन्तस्स कम्मट्ठानं वड्ढति तेन सेवितव्वानि, यस्स सेवतो हायति तेन न सेवितव्वानि । यस्स पन सेवतो पि असेवतो पि वड्ढतेव न हायति, तेनापि पच्छिमं जनतं अनुकम्पन्तेन सेवितव्वानि । यस्स पि सेवतो पि असेवतो पि न वड्ढति, तेनापि सेवितव्वानि येव आयतिं वासनत्थाया ति ।

८९. एवं सेवितव्वासेवितव्ववसेन दुविधानि पि सब्बानेव चेतनावसेन एकविधानि होन्ति । एकमेव हि धुतङ्गं, समादानचेतना ति । अट्ठकथायमपि वुत्तं—“ या चेतना तं धुतङ्गं ति वदन्ती ” ति [] ।

९०. व्यासतो पन भिक्खूनां तेरस, भिक्खुनीनां अट्ठ, सामणेराणां द्वादस, सिक्खमान-सामणेरीनां सत्त, उपासक-उपसिकानां द्वे ति द्वेचत्तालीस होन्ति ।

९१. सचे पन अब्भोकासे आरञ्जिकङ्गसम्पन्नं सुसानं होति, एको पि भिक्खु एकप्पहारेन सब्बधुतङ्गानि परिभुञ्जितुं सक्कोति । भिक्खुनीनां पन आरञ्जिकङ्गं खलुपच्छाभत्तिकङ्गञ्च द्वे पि सिक्खापदेनेव पटिक्खित्तानि । अब्भोकासिकङ्गं रुक्खमूलिकङ्गं सोसानिकङ्गं ति इमानि तीणि दुप्परिहारानि । भिक्खुनिया हि दुतियिकं विना वसितुं न वड्ढति । एवरूपे च ठाने समानच्छन्दा दुतियिका दुल्लभा । सचे पि लभेय्य, संसट्ठविहारतो न मुच्चेय्य । एवं सति यस्सत्थाय धुतङ्गं सेवेय्य, स्वेवस्सा अत्थो न सम्पजेय्य । एवं परिभुञ्जितुं असक्कुणेय्यताय पञ्च हापेत्वा भिक्खुनीनां अट्ठेव होन्ती ति वेदितव्वानि ।

९२. यथावृत्तेषु पन ठपेत्वा तेचीवरिकङ्गं सेसानि द्वादस सामणेरां, सत्त सिक्खमान-
सामणेरीनं वेदितब्भानि । उपासकउपासिकानं पन, एकासनिकङ्गं पत्तपिण्डिकङ्गं ति इमानि द्वे
पटिरूपानि चेव सक्का च परिभुञ्जितुं ति द्वे धुतङ्गानी ति । एवं व्यासतो द्वेचत्तालीस ह्योन्ती ति ।

अयं समास-व्यासतो वण्णना ।

९३. एत्तावता च, “ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो ” ति इमिस्सा गाथाय सीलसमाधि-
पञ्जामुखेन देसिते विमुद्धिमग्गे येहि अपिच्छतासन्तुट्ठितादीहि गुणेहि वुत्तप्पकारस्स सीलस्स
वोदानं होति, तेसं सम्पादनत्थं समादातब्बधुतङ्गकथा भासिता होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे

धुतङ्गनिर्देशो नाम

दुतियो परिच्छेदो ।

ततियो परिच्छेदो कम्मट्टानगहणनिद्देशो

१. इदानीं यस्मा एवं धृतङ्गपरिहरणसम्पादितेहि अपिच्छतादीहि गुणेहि परियोदाते इमस्मिं सीले पतिष्ठितेन,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्चञ्च भावयं ” ति [१।१]

वचनतो चित्तसीसेन निदिट्ठो समाधि भावेतब्बो, सो च अतिसङ्खेपदेसितत्ता विज्जातुम्पि ताव न सुकरो, पगेव भावेतुं, तस्मा तस्स विथारञ्च भावनानयञ्च दस्सेतुं इदं पञ्चाकम्भं होति—को समाधि ? केनट्ठेन समाधि ? कानस्स लक्खण-रस-पञ्चुपट्टान-पदट्टानानि ? कतिविधो समाधि ? को चस्स सङ्किल्लेसो, किं वोदानं ? कथं भावेतब्बो ? समाधिभावनाय को आनिसंसो ति ?

२. तत्रिदं विस्सज्जनं । को समाधी ति ? समाधि बहुविधो नानपकारको । तं सब्बं विभावयितुं आरब्भमानं विस्सज्जनं अधिपेतञ्चेव अत्थं न साधेय्य उत्तरिञ्च विक्खेपाय संवत्तेय्य । तस्मा इधाधिपेतमेव सन्धाय वदाम—कुसलचित्तेकगता समाधि ।

३. केनट्ठेन समाधी ति ? समाधानट्ठेन समाधि । किमिदं समाधानं नाम ? एकारम्मणे चित्तचेतसिकानं समं सम्मा च आधानं । ठपनं ति वुत्तं होति । तस्मा यस्स धम्मस्सानुभावेन एकारम्मणे चित्तचेतसिका समं सम्मा च अविकल्पमान अविपक्किण्णा च हुत्वा तिड्ढन्ति, इदं समाधानं ति वेदितब्बं ।

४. कानस्स लक्खण-रस-पञ्चुपट्टान-पदट्टानानी ति एत्थ पन, अविकल्पेपलक्खणो समाधि, विक्खेपविद्धंसनरसो, अविकम्पनपञ्चुपट्टानो, “ सुखिनो चित्तं समाधियती ति [दी १। ७३] वचनतो पन सुखमस्स पदट्टानं ।

५. कतिविधो समाधी ति ? अविकल्पेपलक्खणेन ताव एकविधो । उपचार-अप्पनावसेन दुविधो, तथा लोकीय-लोकुत्तरवसेन, सप्पीतिक-निप्पीतिकवसेन, सुखसहगत-उपेक्खासहगत-वसेन च । तिविधो हीन-मज्झिम-पणीतवसेन, तथा सवितक-सविचारादिवसेन, पीतिसहगतादिवसेन, परित्त-महग्गतध्माणावसेन च । चतुब्बिधो दुक्खापटिपदादन्धाभिज्जादिवसेन, तथा परित्तपरित्तिारम्मणादिवसेन, चतुश्चानङ्गवसेन, हानभागियादिवसेन, कामावचरादिवसेन, अधिपतिवसेन च । पञ्चविधो पञ्चकनये पञ्चज्ञानङ्गवसेना ति ।

६. तत्थ एकविधकोट्टासो उत्तानत्थो येव । दुविधकोट्टासे, छन्नं अनुस्सतिट्टानानं, मरणसतिया, उपसमानुस्सतिया, आहारे पटिकूलसज्जाय, चतुधातुवत्थानस्सा ति इमेसं वसेन

लद्धचित्तेकगता, या च अप्पनासमाधीनं पुब्बभागे एकगता, अयं उपचारसमाधि । “ पठमस्स ज्ञानस्स परिकम्मं पठमस्स ज्ञानस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [पट्टान २।४३०] आदिवचनतो पन या परिकम्मानन्तरा एकगता, अयं अप्पनासमाधी ति । एवं उपचारप्पनावसेन दुविधो ।

७. दुतियदुके, तीसु भूमिसु कुसलचित्तेकगता लोकियो समाधि, अरियमग्गसम्पयुत्ता एकगता लोकुत्तरो समाधी ति । एवं लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधो ।

८. ततियदुके, चतुक्कनये द्वीसु, पञ्चकनये तीसु ज्ञानेसु एकगता सप्पीतिको समाधि, अवसेसेसु द्वीसु ज्ञानेसु एकगता निप्पीतिको समाधि । उपचारसमाधि पन सिया सप्पीतिको, सिया निप्पीतिको ति । एवं सप्पीतिक-निप्पीतिकवसेन दुविधो ।

९. चतुत्थदुके, चतुक्कनये तीसु, पञ्चकनये चतुसु ज्ञानेसु एकगता सुखसहगतो समाधि, अवसेसस्मिं उपेक्खासहगतो । उपचारसमाधि पन सिया सुखसहगतो, सिया उपेक्खासहगतो ति । एवं सुखसहगत-उपेक्खासहगतवसेन दुविधो ।

१०. तिकेसु पठमत्तिके, पटिलद्धमत्तो हीनो, नातिसुभावितो मज्झिमो, सुभावितो वसिप्पतो पणीतो ति । एवं हीन-मज्झिम-पणीतवसेन तिविधो ।

११. दुतियत्तिके, पठमज्ज्ञानसमाधि सद्धिं उपचारसमाधिना सवितक्कसविचारो । पञ्चकनये दुतियज्ज्ञानसमाधि अवितक्कविचारमत्तो । यो हि वितक्कमत्ते येव आदीनवं दिस्वा विचारे अदिस्वा केवलं वितक्कप्पहानमत्तं आकङ्खमानो पठमज्ज्ञानं अतिक्रमति, सो अवितक्कविचारमत्तं समाधिं पटिलभति । तं सन्धायेतं वुत्तं । चतुक्कनये पन दुतियादिसु, पञ्चकनये ततियादिसु तीसु ज्ञानेसु एकगता अवितक्काविचारो समाधी ति । एवं सवितक्कसविचारादिवसेन तिविधो ।

१२. ततियत्तिके, चतुक्कनये आदितो द्वीसु, पञ्चकनये च तीसु ज्ञानेसु एकगता पीतिसहगतो समाधि । तेस्वेव ततिये च चतुत्थे च ज्ञाने एकगता सुखसहगतो समाधि, अवसाने उपेक्खासहगतो । उपचारसमाधि पन पीतिसुखसहगतो वा होति उपेक्खासहगतो वा ति । एवं पीतिसहगतादिवसेन तिविधो ।

१३. चतुत्थत्तिके, उपचारभूमियं एकगता परित्तो समाधि, रूपावचरारूपावचरकुसले एकगता महगतो समाधि, अरियमग्गसम्पयुत्ता एकगता अप्पमाणो समाधी ति । एवं परित्त-महगतप्पमाणवसेन तिविधो ।

१४. चतुक्केसु पठमचतुक्के, अत्थि समाधि दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो, अत्थि दुक्खापटिपदो खिप्पाभिज्जो, अत्थि सुखापटिपदो दन्धाभिज्जो, अत्थि सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो ति ।

१५. तत्थ पठमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं उप्पज्जाति, ताव पवत्ता समाधिभावना पटिपदा ति वुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय याव अप्पना, ताव पवत्ता पज्जा अभिज्जा ति वुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एकच्चस्स दुक्खा होति, नीवारणादिपच्चनीकधम्म-

समुदाचारगहणताय किञ्चा, असुखासेवना ति अत्थो, एकच्चस्स तदभावेन सुखा । अभिञ्जा पि एकच्चस्स दन्धा होति मन्दा असीघप्पवत्ति, एकच्चस्स खिप्पा अमन्दा सीघप्पवत्ति ।

१६. तत्थ, यानि परतो सप्पायासप्पायानि [४।३५-४१] च, पल्लिबोधुपच्छेदादीनि पुब्बकिच्चानि [३।२९-५६] च, अप्पनाकोसल्लानि [४।४२-६५] च वण्णायिस्साम, तेसु यो असप्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दन्धा च अभिञ्जा होति, सप्पायसेविनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिञ्जा । यो पन पुब्बभागे असप्पायं सेवित्वा अपरभागे सप्पायसेवी होति, पुब्बभागे वा सप्पायं सेवित्वा अपरभागे असप्पायसेवी, तस्स वोमिस्सकता वेदितब्बा । तथा पल्लिबोधुपच्छेदादिकं पुब्बकिच्चं असम्पादेत्वा भावनमनुयुत्तस्स दुक्खा पटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसल्लानि पन असम्पादेन्तस्स दन्धा अभिञ्जा होति, सम्पादेन्तस्स खिप्पा ।

१७. अपि च तण्हा-अविज्जावसेन, समथ-विपस्सनाधिकारवसेन चापि एतासं पभेदो वेदितब्बो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खा पटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अविज्जाभिभूतस्स च दन्धा अभिञ्जा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समथे अकताधिकारो, तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपस्सनाय अकताधिकारो होति, तस्स दन्धा अभिञ्जा होति, कताधिकारस्स खिप्पा ।

१८. किलेसिन्द्रियवसेन चापि एतासं पभेदो वेदितब्बो । तिब्बकिलेसस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दन्धा च अभिञ्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्जा । मन्दकिलेसस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखा पटिपदा होति दन्धा च अभिञ्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्जा ति ।

१९. इति इमासु पटिपदा-अभिञ्जासु यो पुग्गलो दुक्खाय पटिपदाय दन्धाय च अभिञ्जाय समधि पापुणाति, तस्स सो समाधि दुक्खापटिपदो दन्धाभिञ्जो ति बुच्चति । एस नयो सेसत्तये पी ति । एवं दुक्खापटिपदादन्धाभिञ्जादिवसेन चतुर्विधो ।

२०. दुतियचतुक्के, अत्थि समाधि परित्तो परित्तरम्मणो, अत्थि परित्तो अप्पमाणारम्मणो, अत्थि अप्पमाणो परित्तरम्मणो, अत्थि अप्पमाणो अप्पमाणारम्मणो ति । तत्थ यो समाधि अप्पगुणो उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितुं न सक्कोति, अयं परित्तो । यो पन अवञ्छिते आरम्मणे पवत्तो, अयं परित्तरम्मणो । यो पगुणो सुभावितो उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितुं सक्कोति, अयं अप्पमाणो । यो च वञ्छिते आरम्मणे पवत्तो, अयं अप्पमाणारम्मणो । वुत्तलक्खणवोमिस्सताय पन वोमिस्सकनयो वेदितब्बो । एवं परित्तपरित्तरम्मणादिवसेन चतुर्विधो ।

२१. ततियचतुक्के, विक्खम्भितनीवरणानं वितक्क-विचार-पीति-सुख-समाधीनं वसेन पञ्चङ्गिकं पठमं ज्ञानं, ततो वूपसन्तवितक्कविचारं तिवङ्गिकं दुतियं, ततो विरत्तपीतिकं दुवङ्गिकं ततियं, ततो पहीनसुखं उपेक्खावेदनासहितस्स समाधिनो वसेन दुवङ्गिकं चतुत्थं,—इति इमेसं चतुर्न ज्ञानानं अङ्गभूता चत्तारो समाधी होन्ति । एवं चतुर्ज्ञानङ्गवसेन चतुर्विधो ।

२२. चतुत्थचतुक्के, अत्थि समाधि हानभागियो, अत्थि ठित्तिभागियो, अत्थि विसेस-

भागियो, अत्थि निब्बेधभागियो । तत्थ पच्चनीकसमुदाचारवसेन हानभागियता, तदनुधम्मताय सतिया सण्ठानवसेन ठितिभागियता, उपरिविसेसाधिगमवसेन विसेसभागियता, निब्बिदासहगत-सञ्जामनासिकारसमुदाचारवसेन निब्बेधभागियता च वेदितब्बा । यथाह—“ पठमस्स ज्ञानस्स लाभि कामसहगता सञ्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति, हानभागिनी पञ्जा, तदनुधम्मतासति सन्तिट्ठति, ठितिभागिनी पञ्जा, अवितक्कसहगता सञ्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति, विसेसभागिनी पञ्जा, निब्बिदासहगता सञ्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति विरागूपसंहिता, निब्बेधभागिनी पञ्जा ” ति [विभंग ३३०] । ताय पन पञ्जाय सम्पयुत्ता समाधी पि चत्तारो होन्ती ति । एवं हानभागियादिवसेन चतुब्बिधो ।

२३. पञ्चमचतुक्के, कामावचरो समाधि, रूपावचरो समाधि, अरूपावचरो समाधि, अपरियापन्नो समाधी ति एवं चत्तारो समाधी । तत्थ सञ्जा पि उपचारेकगता कामावचरो समाधि, तथा रूपावचरादिकुसलचित्तेकगता इतरे तयो ति । एवं कामावचरादिवसेन चतुब्बिधो ।

२४. छट्ठचतुक्के, “ छन्दं चे भिक्खु अधिपतिं करित्वा लभति समाधिं, लभति चित्तस्स एकगगतं, अयं वुच्चति छन्दसमाधि ।....विरियं चे भिक्खु....पे....चित्तं चे भिक्खु....पे....वीमंसं चे भिक्खु अधिपतिं करित्वा लभति समाधिं, लभति चित्तस्स एकगगतं, अयं वुच्चति वीमंसासमाधी ” ति [विभंग २१६-१९] । एवं अधिपतिवसेन चतुब्बिधो ।

२५. पञ्चके, यं चतुक्कभेदे वुत्तं दुतियं ज्ञानं, तं, वितक्कमत्तातिक्रमेन दुतियं, वितक्क-विचारातिक्रमेन ततियं ति एवं द्विधा भिन्दित्वा पञ्च ज्ञानानि वेदितब्बानि, तेसं अङ्गभूता च पञ्च समाधी ति । एवं पञ्चज्ञानङ्गवसेन पञ्चविधता वेदितब्बा ।

२६. को चस्स सङ्किल्लेसो, किं वोदानं ति एत्थ पन विस्सज्जनं विभङ्गे वुत्तमेव । वुत्तं हि तत्थ—“ सङ्किल्लेसं ति हानभागियो धम्मो । वोदानं ति विसेसभागियो धम्मो ” ति [विभंग ३४३] । तत्थ, “ पठमस्स ज्ञानस्स लाभि कामसहगता सञ्जा-मनसिकारा समुदा-चरन्ति, हानभागिनी पञ्जा ” ति [विभंग ३३०] इमिना नयेन हानभागियधम्मो वेदितब्बो । “ अवितक्कसहगता सञ्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति, विसेसभागिनी पञ्जा ” ति [विभंग ३३०] इमिना नयेन विसेसभागियधम्मो वेदितब्बो ।

२७. कथं भावेतब्बो ति एत्थ पन, यो ताव अयं, लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधो ति आदिसु अरियमगसम्पयुत्तो समाधि वुत्तो [३।७] तस्स समाधिस्स भावनानयो पञ्जाभावना-नयेनेव सङ्गहितो । पञ्जाय हि भाविताय सो भावितो होति । तस्मा तं सन्धाय, एवं भावेतब्बो ति न किञ्चि विंसु वदाम ।

२८. यो पनायं लोकियो, सो वुत्तनयेन सीलानि विसोधेत्वा सुपरिसुद्धे सीले पतिट्ठितेन, ध्वास्स दससु पल्लिबोधेषु पल्लिबोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा कम्महानदायकं कल्याणमिदं उपसङ्गमित्वा अत्तनो चरियानुकूलं चत्तालीसाय कम्महानेसु अञ्जतरं कम्महानं गहेत्वा

समाधिभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहारे विहरन्तेन खुदकपलिबोधुपच्छेदं कत्वा सब्बं भावनाविधानं अपरिहापेन्तेन भावेतब्बो ति । अयमेत्थ सङ्खेपो ।

२९. अयं पन वित्थारो । यं ताव वुत्तं, य्वास्स दससु पलिबोधेषु पलिबोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा ति एत्थ,

आवासो च कुलं लाभो गणो कम्मञ्च पञ्चमं ।

अद्धानं जाति आबाधो गन्थो इद्धी ति ते दसा ति ॥

इमे दस पलिबोधा नाम । तत्थ आवासो येव आवासपलिबोधो । एस नयो कुलादिसु ।

३०. तत्थ आवासो ति एको पि ओवरको वुच्चति, एकम्पि परिवेणं, सकलो पि सङ्घारामो । स्वायं न सब्बस्सेव पलिबोधो होति । यो पनेत्थ नवकम्मादिसु उत्सुकं वा आपज्जति, बहुभण्डसन्निचयो वा होति, येन केनचि वा कारणेन अपेक्खवा पटिबद्धचित्तो, तस्सेव पलिबोधो होति, न इतरस्स ।

३१. तत्रिदं वत्थु । द्वे किर कुलपुत्ता अनुराधपुरा निक्खमित्वा अनुपुब्बेन थूपारामे पम्बजिसु । तेसु एको द्वे मातिका पगुणा कत्वा पञ्चवस्सिको हुत्वा पवारत्वा पाचीनखण्डराजिं नाम गतो, एको तत्थेव वसति । पाचीनखण्डराजिं गतो तत्थ चिरं वसित्वा थेरो हुत्वा चिन्तेसि, पटिसल्लानसारुप्पमिदं ठानं, हन्द नं सहायकस्सापि आरोचेमी ति, ततो निक्खमित्वा अनुपुब्बेन थूपारामं पाविसि । पविसन्तं येव च नं दिस्वा समानवस्सिकत्थेरो पञ्चुग्गत्वा पत्तचीवरं पटि-ग्गहेत्वा वत्तं अकासि ।

३२. आगन्तुकत्थेरो सेनासनं पविसित्वा चिन्तेसि, इदानी मे सहायो सप्पि वा फाणितं वा पानकं वा पेसिस्सति, अयं हि इमस्मि नगरे चिरं निवासी ति । सो रत्ति अलद्धा पातो चिन्तेसि, इदानी उपट्ठाकेहि पहितं यागुखज्जकं पेसिस्सती ति, तम्पि अदिस्वा, पहिणन्ता नत्थि, पविट्ठस्स मज्जे दस्सन्ती ति पातो व तेन सद्धिं गामं पाविसि । ते एकं वीथिं चरित्वा उलुङ्कमत्तं यागुं लभित्वा आसनसालायं निसीदित्वा पिण्डिसु ।

३३. ततो आगन्तुको चिन्तेसि, निबद्धयागु मज्जे नत्थि, भत्तकाले इदानी मनुस्सा पणीतं भत्तं दस्सन्ती ति । ततो भत्तकाले पि पिण्डाय चरित्वा लद्धमेव भुजित्वा इतरो आह— किं, भन्ते, सब्बकालं एवं यापेथा ति ? आमावुसो ति । भन्ते, पाचीनखण्डराजिं फासुका, तत्थ गच्छामा ति । थेरो नगरतो दक्खिणद्वारेन निक्खमन्तो कुम्भकारगाममगं पटिपज्जि । इतरो आह— किं पन, भन्ते, इमं मगं पटिपन्नत्था ति ? न नु त्वं, आवुसो, पाचीनखण्डराजिया वण्णं अभासी ति ? किं पन, भन्ते, तुम्हाकं एत्तकं कालं वसित्तवाने न कोचि अतिरेकपरिक्खारो अत्थी ति ? आमावुसो, मञ्चपीठं सद्धिकं, तं पटिसामितमेव, अज्जं किञ्चि नत्थी ति । मय्हं पन, भन्ते, कत्तरदण्डो, तेलनाळि, उपाहनत्थविका च तत्थेवा ति । तया, आवुसो, एकदिवसं वसित्वा एत्तकं ठपितं ति ? आम, भन्ते ति ।

३४. सो पसन्नाचित्तो थेरं वन्दित्वा, तुम्हादिसानं, भन्ते, सब्बत्थ अरञ्जवासो येव, थूपारामो चतुन्नं बुद्धानं धातुनिधानङ्गानं, लोहपासादे सप्पायं धम्मसवनं, महाचेतियदस्सनं, थेरदस्सनञ्च लभति, बुद्धकालो विय पवत्तति, इधेव तुम्हे वसथा ति दुतियदिवसे पत्तचीवरं गहेत्वा सयमेव अगमासी ति । ईदिसस्स आवासो न पलिबोधो होति ।

३५. कुलं ति आतिकुलं वा उपङ्गाककुलं वा । एकच्चस हि उपङ्गाककुलम्पि “ सुखिते सुखितो ” ति [सं ३१११] आदिना नयेन संसङ्गविहारतो पलिबोधो होति । सो कुलमानुसकेहि विना धम्मसवनाय सामन्तविहारम्पि न गच्छति । एकच्चस्स मातापितरो पि पलिबोधा न होन्ति ।

३६. कोरण्डकविहारवासित्थेरस्स भागिनेय्यदहरभिक्षुनो विय । सो किर उद्देसत्थं रोहणं अगमासि । थेरभगिनी पि उपासिका सदा थेरं तस्स पवत्तिं पुच्छति । थेरो एकदिवसं, दहरं आनेस्सामी ति रोहणाभिमुखो पायासि ।

३७. दहरो पि, चिरमिध मे वुत्थं, उपज्झायं दानि पस्सित्वा उपासिकाय च पवत्तिं जत्वा आगमिस्सामी ति रोहणतो निक्खमि । ते उभो पि गङ्गातीरे समागच्छिषु । सो अञ्जतरस्मिं रुक्खमूले थेरस्स वत्तं कत्वा, कुहिं यासी ति पुच्छितो तमत्थं आरोचेसि । थेरो, सुद्धु ते कत्तं, उपासिका पि सदा पुच्छति, अहम्पि एतदत्थमेव आगतो, गच्छ त्वं, अहं पन इधेव इमं वस्सं वसिस्सामी ति तं उय्योजेसि । सो वस्सूपनायिकदिवसे येव तं विहारं पत्तो । सेनासनम्पिस्स पितरा कारितमेव पत्तं ।

३८. अथस्स पिता दुतियदिवसे आगन्त्वा, कस्स, भन्ते, अम्हाकं सेनासनं पत्तं ति पुच्छन्तो, आगन्तुकस्स दहरस्स ति सुत्वा तं उपसङ्गमित्वा वन्दित्वा आह—भन्ते, अम्हाकं सेनासने वस्सं उपगतस्स वत्तं अत्थी ति । किं, उपासका ति ? तेमासं अम्हाकं येव घरे भिक्खं गहेत्वा पवारेत्वा गमनकाले आपुच्छितब्बं ति । सो तुण्हीभावेन अधिवासेसि । उपासको पि घरं गन्त्वा, अम्हाकं आवासे एको आगन्तुको अय्यो उपगतो, सक्कच्चं उपङ्गातब्बो ति आह । उपासिका, साधू ति सम्पटिच्छित्वा पणीतं खादनीयं भोजनीयं पटियादेसि । दहरो पि भत्तकाले आतिघरं अगमासि, न नं कोचि सज्जानि ।

३९. सो तेमासम्पि तत्थ पिण्डपातं परिभुज्जित्वा वस्सं वुत्थो, अहं गच्छामी ति आपुच्छि । अथस्स आतका, स्वे, भन्ते, गच्छथा ति दुतियदिवसे घरे येव भोजेत्वा तेलनाळि पूरेत्वा एकं गुळपिण्डं नवहत्थञ्च साटकं दत्वा, गच्छथ, भन्ते ति आहंसु । सो अनुमोदनं कत्वा रोहणाभिमुखो पायासि ।

४०. उपज्झायो पिस्स पवारेत्वा पटिपथं आगच्छन्तो पुब्बे दिट्ठङ्गाने येव तं अहस । सो अञ्जतरस्मिं रुक्खमूले थेरस्स वत्तं अकासि । अथ नं थेरो पुच्छि, किं, भद्रमुख, दिट्ठा ते उपासिका ति ? सो, आम, भन्ते ति सब्बं पवत्तिं आरोचेत्वा तेन तेलेन थेरस्स पादे

मक्खेत्वा गुल्लेन पानकं कत्वा तग्पि साटकं थेरस्सेव दत्त्वा थेरं वन्दित्वा, मय्हं, भन्ते, रोहणं येव सप्पायं ति अगमासि । थेरो पि विहारं आगन्त्वा दुतियदिवसे कोरण्डकगामं पविसि ।

४१. उपासिका पि, मय्हं भाता मम पुत्तं गहेत्वा इदानी आगच्छिस्सती ति सदा मग्गं ओलोकयमाना व तिष्ठति । सा तं एककमेव आगच्छन्तं दिस्वा, मतो मे मज्जे पुत्तो, अयं थेरो एकको व आगच्छती ति थेरस्स पादमूले पतित्वा परिदेवमाना रोदि । थेरो, न नु दहरो अपिच्छताय अत्तानं अजानापेत्वा व गतो ति तं समस्सासेत्वा सब्बं पवत्ति आरोचेत्वा पत्तत्थविकतो तं साटकं नीहरित्वा दस्सेसि ।

४२. उपासिका पसीदित्वा पुत्तेन गतदिसभिमुखा उरेन निपजित्वा नमस्समाना आह— मय्हं पुत्तसदिसं वत मज्जे भिक्खुं कायसक्खि कत्वा भगवा रथविनीतपटिपदं, नाळकपटिपदं, तुवटकपटिपदं, चतुपच्चयसन्तोसभावनारामतादीपकं महाअरियवंसपटिपदञ्च देसेसि । विजातमातुया नाम गेहे तेमासं भुज्जमानो पि, अहं पुत्तो, त्वं माता ति न वक्खति । अहो अच्छरियमनुस्सो ति । एवरूपस्स मातापितरो पि पलिबोधो न होन्ति, पगेव अज्जं उपट्ठाककुलं ति ।

४३. लाभो ति चत्तारो पच्चया । ते कथं पलिबोधो होन्ति ? पुज्जवन्तस्स हि भिक्खुनो गतगतद्धाने मनुस्सा महापरिवारे पच्चये देन्ति । सो तेसं अनुमोदेन्तो धम्मं देसेन्तो समणधम्मं कातुं ओकासं न लभति, अरुणुग्गमनतो याव पठमयामो, ताव मनुस्ससंसग्गो न उपच्छिज्जति । पुन बलवपच्चूसे येव बाहुल्लिकपिण्डपातिका आगन्त्वा, भन्ते, असुको उपासको, उपासिका, अमच्चो, अमच्चधीता तुम्हाकं दस्सनकामा ति वदन्ति । सो, गण्ह, आवुसो, पत्तचीवरं ति गमनसज्जो व होती ति निच्चव्यावटो । तस्सेवं ते पच्चया पलिबोधो होन्ति । तेन गणं पहाय, यत्थ नं न जानन्ति, तत्थ एककेन चरितब्बं । एवं सो पलिबोधो उपच्छिज्जती ति ।

४४. गणो ति सुत्तन्तिकगणो वा आभिधम्मिकगणो वा । यो तस्स उदेसं वा परिपुच्छं वा देन्तो समणधम्मस्स ओकासं न लभति, तस्सेव गणो पलिबोधो होति । तेन सो एवं उपच्छिन्दितब्बो—सचे तेसं भिक्खून् बहुं गहितं होति, अप्पं अवसिद्धं, तं निट्ठपेत्वा अरज्जं पविसितब्बं । सचे अप्पं गहितं, बहुं अवसिद्धं, योजनतो परं अगन्त्वा अन्तोयोजनपरिच्छेदे अज्जं गणवाचकं उपसङ्गमित्वा, इमे आयस्मा उदेसादीहि सङ्गण्हतू ति वत्तब्बं । एवम्पि अलभमानेन, मय्हं, आवुसो, एकं किच्चं अत्थि, तुम्हे यथाफासुककानानि गच्छथा ति गणं पहाय अत्तनो कम्मं कत्तब्बं ति ।

४५. कम्मं ति नवकम्मं । तं करोन्तेन वड्ढकिआदीहि लद्धालद्धं जानितब्बं, कताकते उस्सुकं आपजितब्बं ति सब्बदा पलिबोधो होति । सो पि एवं उपच्छिन्दितब्बो—सचे अप्पं अवसिद्धं होति, निट्ठपेतब्बं । सचे बहुं, सद्धिकं चे नवकम्मं, सद्धस्स वा सद्धभारहारकभिक्खून् वा निथ्यादेतब्बं । अत्तनो सन्तकं चे, अत्तनो भारहारकानं निथ्यादेतब्बं । तादिसे अलभन्तेन सद्धस्स परिच्चजित्वा गन्तब्बं ति ।

४६. अद्धानं ति मग्गमनं । यस्स हि, कत्थचि पब्बज्जापेक्खो वा होति, पच्चयजातं वा किञ्चि लद्धब्बं होति, सचे तं अलभन्तो न सक्कोति अधिवासेतुं, अरज्जं पविसित्वा समणधम्मं करोन्तस्सापि गमिकचित्तं नाम दुप्पटिविनोदनीयं होति । तस्मा गन्त्वा तं किञ्चं तीरेत्वा व समणधम्मो उस्सुक्कं कातब्बं ति ।

४७. आती ति, विहारे आचरियुपज्झाय-सद्धिविहारिक-अन्तेवासिक-समानुपज्झायक-समानाचरियका, घरे माता पिता भाता ति एवमादिका । ते गिलाना इमस्स पल्लिवोधो होन्ति । तस्मा सो पल्लिवोधो उपट्ठहित्वा तेसं पाकतिककरणेन उपच्छिन्दितब्बो ।

४८. तत्थ उपज्झायो ताव गिलानो, सचे लहुं न बुडाति, यावजीवमपि पटिजग्गतब्बो, तथा पब्बज्जाचरियो, उपसम्पदाचरियो, सद्धिविहारिको, उपसम्पादितपब्बाजितअन्तेवासिका, समानुपज्झायका च । निस्सयाचरिय-उद्देसाचरिय-निस्सयन्तेवासिक-उद्देसन्तेवासिक-समानाचरियका पन याव निस्सय-उद्देसा अनुपच्छिन्ना ताव पटिजग्गतब्बा । प्होन्तेन ततो उद्धमपि पटिजग्गतब्बा एव ।

४९. मातापितुसु उपज्झाये विय पटिपज्जितब्बं । सचे पि हि ते रज्जे ठिता होन्ति, पुत्ततो च उपट्ठानं पच्चासीसन्ति, कातब्बमेव । अथ तेसं भेसज्जं नत्थि, अत्तनो सन्तकं दातब्बं । असति भिक्खाचरियाय परियेसित्वा पि दातब्बमेव । भातुभगिनीनं पन तेसं सन्तकमेव योजेत्वा दातब्बं । सचे नत्थि, अत्तनो सन्तकं तावकालिकं दत्वा पच्छा लभन्तेन गण्हितब्बं, अलभन्तेन न चोदेतब्बा । अज्जातकस्स भगिनिसामिकस्स भेसज्जं नेव कातुं न दातुं वट्ठति । तुय्हं सामिकस्स देही ति वत्वा पन भगिनिया दातब्बं । भातुजायाय पि एसेव नयो । तेसं पन पुत्ता इमस्स जातका येवा ति तेसं कातुं वट्ठती ति ।

५०. आबाधो ति यो कोचि रोगो । सो बाधयमानो पल्लिवोधो हांति, तस्मा भेसज्जकरणेन उपच्छिन्दितब्बो । सचे पन कतिपाहं भेसज्जं करोन्तस्सापि न वूपसम्माति, नाहं तुय्हं दासो, न भतको, तं येव हि पोसेन्तो अनमतगगे संसारवट्ठे दुक्खं पत्तो ति अत्तभावं गरहित्वा समणधम्मो कातब्बो ति ।

५१. गन्थो ति परियत्तिपरिहरणं । तं सज्झायादीहि निच्चव्यावटस्सेव पल्लिवोधो होति, न इतरस्स । तत्रिमानि वत्थूनि । मज्झिमभाणक-रेवतत्थेरो किर मलयवासि-रेवतत्थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा कम्मडानं याचि । थेरो, कीदिसोसि, आवुसो, परियत्तियं ति पुच्छि । मज्झिमो मे, भन्ते, पगुणो ति । आवुसो, मज्झिमो नामेसो दुप्परिहारो, मूलपण्णासं सज्झायन्तस्स मज्झिमपण्णासको आगच्छति, तं सज्झायन्तस्स उपरिपण्णासको, कुतो तुय्हं कम्मडानं ति ? भन्ते, तुम्हाकं सन्तिके कम्मडानं लभित्वा पुन न ओलोकेस्सामी ति कम्मडानं गहेत्वा एकूनवीसति वस्सानि सज्झायं अक्त्वा वीसतिमे वस्से अरहत्तं पत्वा सज्झायत्थाय आगतानं भिक्खून्, वीसति मे, आवुसो, वस्सानि परियत्ति अनोलोकेन्तस्स, अपि च खो कतपरिचयो अहमेत्थ, आरभथा ति वत्वा आदितो पट्ठाय याव परियोसाना एकव्यञ्जने पिस्स कङ्गा नाहोसि ।

५२. करुलियणीरिवासि-नागत्येरो पि अट्टारस वस्सानि परियत्तिं छुत्वा भिक्खून् धातुकथं उद्दिशि । तेसं गामवासिकत्येरेहि सद्धिं संसन्देन्तानं एकपञ्चो पि उप्पटिपाटिया आगतो नाहोसि ।

५३. महाविहारे पि तिपिटक-चूलाभयत्येरो नाम अट्टकथं अनुगगहेत्वा व, पञ्चनिकाय-मण्डले तीणि पिटकानि परिवत्तेस्सामी ति सुवण्णभेरिं पहरापेसि । भिक्खुसङ्घो, कतमाचरियानं उग्गहो, अत्तनो आचरियुग्गहं येव वदतु, इतरथा वत्तुं न देमा ति आह । उपञ्जायो पि नं अत्तनो उपट्टानं आगतं पुच्छि, त्वं, आवुसो, भेरिं पहरापेसी ति ? आम भन्ते । किंकारणा ति ? परियत्तिं, भन्ते, परिवत्तेस्सामी ति । आवुसो अभय, आचरिया इदं पदं कथं वदन्ती ति ? एवं वदन्ति, भन्ते ति । थेरो हुं ति पटिवाहि । पुन सो अञ्जेन अञ्जेन परियायेन, एवं वदन्ति, भन्ते ति तिकखत्तुं आह । थेरो सब्बं हुं ति पटिवाहित्वा, आवुसो, तया पठमं कथितो येव आचरियमग्गो, आचरियमुखतो पन अनुगगहितत्ता, एवं आचरिया वदन्ती ति सण्ठातुं नासक्खि, गच्छ अत्तनो आचरियानं सन्तिके सुणाही ति । कुहिं, भन्ते, गच्छामी ति ? गङ्गाय परतो रोहणजनपदे तुलाधारपब्बतविहारे सब्बपरियत्तिको महाधम्मराक्खितत्येरो नाम वसति, तस्स सन्तिकं गच्छा ति । साधु भन्ते ति थेरं वन्दित्वा पञ्चहि भिक्खुसतेहि सद्धिं थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा वन्दित्वा निसीदि । थेरो, कस्मा आगतोसी ति पुच्छि । धम्मं सोतुं, भन्ते ति । आवुसो अभय, दीघ-मज्झिमेसु मं कालेन कालं पुच्छन्ति, अवसेसं पन मे तिसमत्तानि वस्सानि न ओलोकितपुब्बं, अपि च त्वं रत्तिं मम सन्तिके परिवत्तेहि, अहं ते दिवा कथयि-स्सामी ति । सौ, साधु भन्ते ति तथा अकासि ।

५४. परिवेणद्वारे महामण्डपं कारेत्वा गामवासिनो दिवसे दिवसे धम्मसवनत्थाय आग-च्छन्ति । थेरो रत्तिं परिवत्तितं दिवा कथयन्तो अनुपुब्बेन देसनं निट्ठेत्वा, अभयथेरस्स सन्तिके तट्टिकाय निसीदित्वा, आवुसो, मय्हं कम्मट्ठानं कथेही ति आह । भन्ते, किं भणथ ? न नु मया तुम्हाकमेव सन्तिके सुतं ? किमहं तुम्हेहि अञ्जातं कथेस्सामी ति ? ततो नं थेरो, अञ्जो एस, आवुसो, गतकस्स मग्गो नामा ति आह ।

५५. अभयत्येरो किर तदा सोतापन्नो होति । अथस्स सो कम्मट्ठानं दत्वा आगन्त्वा लोहपासादे धम्मं परिवत्तेन्तो, थेरो परिनिव्वुतो ति अस्सोसि । सुत्वा, आहरथावुसो, चीवरं ति चीवरं पारुपित्वा, अनुच्छविको, आवुसो, अम्हाकं आचरियस्स अरहत्तमग्गो, आचरियो नो, आवुसो, उज्जु आजानीयो, अत्तनो धम्मन्तेवासिकस्स सन्तिके तट्टिकाय निसीदित्वा, मय्हं कम्मट्ठानं कथेही ति आह, अनुच्छविको, आवुसो, थेरस्स अरहत्तमग्गो ति । एवरूपानं गन्थो पल्लिवोधो न होती ति ।

५६. इद्धी ति पोथुज्जनिका इद्धि । सा हि उत्तानसेव्यकदारको विय, तरुणसस्सं विय

च दुष्परिहारा होति, अप्पमत्तकेनेव भिज्जति । सा पन विपस्सनाय पलिबोधो होति, न समाधिस्स, समार्थि पत्वा पत्तब्बतो । तस्मा विपस्सनत्थिकेन इद्धिपलिबोधो उपच्छिन्दितब्बो, इतरेन अवसेसा ति । अयं ताव पलिबोधकथाय विथारो ।

५७. कम्मट्ठानदायकं कल्याणमिच्चं उपसङ्कमित्र्वा ति एत्थ पन दुविधं कम्मट्ठानं, सब्बत्थककम्मट्ठानं पारिहारियकम्मट्ठानञ्च । तत्थ सब्बत्थककम्मट्ठानं नाम भिक्खुसङ्घादिसु मेत्ता मरणसति च, असुभसञ्जा ति पि एके ।

५८. कम्मट्ठानिकेन हि भिक्खुना पठमं ताव परिच्छिन्दित्वा सीमङ्कभिक्खुसङ्घे, सुखिता होन्तु अब्यापञ्जा ति मेत्ता भावेतब्बा, ततो सीमङ्कदेवतासु, ततो गोचरगाममिहि इस्सरजने, ततो तत्थ मनुस्से उपादाय सब्बसत्तेसु । सो हि भिक्खुसङ्घे मेत्ताय सहवासीनं मुदुचित्ततं जनेति, अथस्स ते सुखसंवासा होन्ति । सीमङ्कदेवतासु मेत्ताय मुदुकतचित्ताहि देवताहि धम्मिकाय रक्खाय सुसंविहितारक्खो होति । गोचरगाममिहि इस्सरजने मेत्ताय मुदुकतसन्तानेहि इस्सरेहि धम्मिकाय रक्खाय सुरक्खितपरिक्खारो होति । तत्थ मनुस्सेसु मेत्ताय पसादितचित्तेहि तेहि अपरिभूतो हुत्वा विचरति । सब्बसत्तेसु मेत्ताय सब्बत्थ अप्पटिहतचारो होति । मरणसतिया पन, अवस्सं मया मरितब्बं ति चिन्तेन्तो अनेसनं पहाय उपरूपरि वड्डमानसंवेगो अनोलीनवुत्तिको होति । असुभसञ्जापरिचितचित्तस्स पनस्स दिब्बानि पि आरम्मणानि लोभवसेन चित्तं न परियादियन्ति ।

५९. एवं बहूपकारत्ता सब्बत्थ अत्थयितब्बं इच्छितब्बं ति च, अधिप्पेतस्स योगानुयोगकम्मस्स ठानं ति चा ति सब्बत्थककम्मट्ठानं ति वुच्चति ।

६०. चत्तालीसाय पन कम्मट्ठानेसु यं यस्स चरियानुकूलं, तं तस्स निच्चं परिहरितब्बत्ता उपरिमस्स च उपरिमस्स भावनाकम्मस्स पदट्ठानत्ता पारिहारियकम्मट्ठानं ति वुच्चति । इति इमं दुविधमि कम्मट्ठानं यो देति, अयं कम्मट्ठानदायको नाम, तं कम्मट्ठानदायकं ।

६१. कल्याणमिच्चं ति,

“ पियो गरु भावनीयो वत्ता च वचनक्खमो ।

गम्भीरञ्च कथं कत्ता, नो चट्ठाने नियोजये ” ति [अं ४।३२] ॥

एवमादिगुणसमन्नागतं एकन्तेन हितेसिं वुट्ठिपक्खे ठितं कल्याणमिच्चं ।

६२. “ ममं हि, आनन्द, कल्याणमिच्चं आगम्म जातिधम्मा सत्ता जातिया परिमुच्चन्ती ” ति [सं १।८८] आदिवचनतो पन सम्मासम्बुद्धो येव सब्बाकारसम्पन्नो कल्याणमिच्चो । तस्मा तस्मि सति तस्सेव भगवतो सन्तिके गहितकम्मट्ठानं सुगहितं होति । परिनिब्बुते पन तस्मि, असीतिया महासावकेसु यो धरति, तस्स सन्तिके गहेतुं वट्टति । तस्मिम्पि असति, यं कम्मट्ठानं

गहेतुकामो होति, तस्सेव वसेन चतुक्कपञ्चकञ्ज्ञानानि निब्बत्तेत्वा ज्ञानपदद्वानं विपस्सनं वहेत्वा आसवक्खयं पत्तस्स खीणासवस्स सन्तिके गहेतब्बं ।

६३. किं पन खीणासवो, अहं खीणासवो ति अत्तानं पकासेती ति ? किं वत्तब्बं ? कारकभावं हि जानित्वा पकासेति । न नु अस्सगुत्तथेरो आरद्धकम्मट्टानस्स भिक्खुनो, कम्मट्टानकारको अयं ति जानित्वा आकासे चम्मखण्डं पञ्जापेत्वा तत्थ पल्लङ्केन निसिन्नो कम्मट्टानं कथेसी ति ?

६४. तस्मा सचे खीणासवं लभति, इच्चेतं कुसलं । नो चे लभति, अनागामि-सकदागामि-सोतापन्न-ज्ञानलाभिपुथुज्जन-तिपिटकधर-द्विपिटकधर-एकपिटकधरेसु पुरिमस्स पुरिमस्स सन्तिके । एकपिटकधरे पि असति, यस्स एकसङ्कीति पि अट्ठकथाय सिद्धिं पगुणा, सयश्च लज्जी होति, तस्स सन्तिके गहेतब्बं । एवरूपो हि तन्तिधरो वंसानुरक्खको पवेणिपालको आचरियो आचरियमतिको व होति, न अत्तनो मतिको होति । तेनेव पोराणकत्थेरा, लज्जी रक्खिस्सती ति तिक्खत्तुं आहंसु ।

६५. पुब्बे वुत्तखीणासवादयो चेत्थ अत्तना अधिगतमग्गमेव आचिक्खन्ति । बहुस्सुतो पन तं तं आचरियं उपसङ्कमित्वा उग्गहपरिपुच्छानं विसोधितत्ता इतो चितो च सुत्तश्च कारणश्च सल्लक्खेत्वा सप्पायासप्पायं योजेत्वा गहनट्टाने गच्छन्तो महाहत्थी विय महामग्गं दस्सेन्तो कम्मट्टानं कथेस्सति । तस्मा एवरूपं कम्मट्टानदायकं कल्याणमित्तं उपसङ्कमित्वा तस्स वत्तपटिवत्तं कत्वा कम्मट्टानं गहेतब्बं ।

६६. सचे पनेतं एकविहारे येव लभति, इच्चेतं कुसलं । नो चे लभति, यत्थ सो वसति, तत्थ गन्तब्बं । गच्छन्तेन च न धोतमक्खितेहि पादेहि उपाहना आरूढित्वा छत्तं गहेत्वा तेलनाळि-मधु-फाणितादीनि गाहापेत्वा अन्तेवासिकपरिवुत्तेन गन्तब्बं । गमिकवत्तं पन पूरेत्वा अत्तनो पत्तचीवरं सयमेव गहेत्वा अन्तरामग्गे यं यं विहारं पविसति, सब्बत्थ वत्तपटिपत्तिं कुरुमानेन सल्लङ्कपरिक्खारेन परमसल्लेखवुत्तिना हत्वा गन्तब्बं । तं विहारं पविसन्तेन अन्तरामग्गे येव दन्तकट्ठं कप्पियं कारापेत्वा गहेत्वा पविसितब्बं । न च, मुहुत्तं विस्समित्वा पादधोवनमक्खनादीनि कत्वा आचरियस्स सन्तिकं गमिस्सामी ति अज्जं परिवेणं पविसितब्बं ।

६७. कस्मा ? सचे हिस्स तत्र आचरियस्स विसभागा भिक्खू भवेय्युं, ते आगमनकारणं पुच्छित्वा आचरियस्स अवण्णं पकासेत्वा, नट्ठोसि, सचे तस्स सन्तिकं आगतो ति विप्पटिसारं उप्पादेय्युं, येन ततो व पटिनिवत्तेय्य । तस्मा आचरियस्स वसनट्टानं पुच्छित्वा उजुक्कं तत्थेव गन्तब्बं ।

६८. सचे आचरियो दहरतरो होति, पत्तचीवरपटिग्गहणादीनि न सादितब्बानि । सचे वुद्धतरो होति, गन्त्वा आचरियं वन्दित्वा ठातब्बं । निक्खिपावुसो, पत्तचीवरं ति वुत्तेन निक्खि-पितब्बं । पानीयं पिवा ति वुत्तेन, सचे इच्छति, पातब्बं । पादे धोवाही ति वुत्तेन न ताव पादा धोवितब्बा । सचे हि आचरियेन आभतं उदकं भवेय्य, न सारुप्यं सिया । धोवाहावुसो,

न मया आभतं, अञ्जेहि आभतं ति वुत्तेन पन, यत्थ आचरियो न पस्सति, एवरूपे पटिच्छन्ने वा ओकासे, अब्भोकासविहारस्सापि वा एकमन्ते निसीदित्वा पादा धोवितब्बा ।

६९. सचे आचरियो तेलनाळि आहरति, उट्ठहित्वा उभोहि हत्थेहि सक्कच्चं गहेतब्बा । सचे हि न गण्हेय्य, अयं भिक्खु इतो एव पट्टाय सम्भोगं कोपेती ति आचरियस्स अञ्जथत्तं भवेय्य । गहेत्वा पन न आदितो व पादा मक्खेतब्बा । सचे हि तं आचरियस्स गत्तम्भञ्जनतेलं भवेय्य, न सारुप्पं सिया । तस्मा पठमं सीसं मक्खेत्वा खन्धादीनि मक्खेतब्बानि । सम्बपारिहारियतेलमिदं, आवुसो, पादे पि मक्खेह्वी ति वुत्तेन पन, थोकं सीसे कत्वा पादे मक्खेत्वा, इमं तेलनाळि ठपेमि, भन्ते ति वत्वा आचरिये गण्हन्ते दातब्बा ।

७०. आगतदिवसतो पट्टाय, कम्मट्ठानं मे, भन्ते, कथेथ इच्चेवं न वत्तब्बं । दुतिय-दिवसतो पन पट्टाय, सचे आचरियस्स पकतिउपट्ठाको अत्थि, तं याचित्वा वत्तं कातब्बं । सचे याचितो पि न देति, ओकासे लद्धे येव कातब्बं । करोन्तेन च खुदक-मज्झिम-महन्तानि तीणि दन्तकट्टानि उपनामेतब्बानि, सीतं उण्हं ति दुविधं मुखधोवनउदकञ्च न्हानोदकञ्च पटियादेतब्बं । ततो यं आचरियो तीणि दिवसानि परिभुज्जति, तादिसमेव निच्चं उपनामेतब्बं । नियमं अक्त्वा यं वा तं वा परिभुज्जन्तस्स यथालद्धं उपनामेतब्बं ।

७१. किं बहुना वुत्तेन ? यं तं भगवता, “ अन्तेवासिकेन, भिक्खवे, आचरियमिह सम्मा वसितब्बं । तत्रायं सम्मावत्तना । कालस्सेव उट्ठाय उपाहना ओमुञ्चित्वा एकसं उत्तरासङ्गं करित्वा दन्तकट्टं दातब्बं, मुखोदकं दातब्बं, आसनं पञ्जापेतब्बं । सचे यागु होति, भाजनं धोवित्वा यागु उपनामेतब्बा ” ति [महा ६१] आदिकं खन्धके सम्मावत्तं पञ्चत्तं, तं सम्बम्पि कातब्बं ।

७२. एवं वत्तसम्पत्तिया गरुं आराधयमानेन सायं वन्दित्वा, याही ति विस्सजितेन गन्तब्बं । यदा सो, किस्सागतोसी ति पुच्छति, तदा आगमनकारणं कथेतब्बं । सचे सो नेव पुच्छति, वत्तं पन सादियाति, दसाहे वा पक्खे वा वीतिवत्ते एकदिवसं विस्सजितेनापि अगन्त्वा ओकासं करित्वा आगमनकारणं आरोचेतब्बं । अकाले वा गन्त्वा, किमत्थं आगतोसी ति पुट्ठेन आरोचेतब्बं । सचे सो, पातो व आगच्छा ति वदति, पातो व गन्तब्बं ।

७३. सचे पनस्स ताय वेलाय पित्ताबाधेन वा कुञ्छि परिडहति, अग्गिमन्दताय वा भत्तं न जीरति, अञ्जो वा कोचि रोगो बाधति, तं यथाभूतं आविकत्वा अत्तनो सप्पायवेले आरोचेत्वा ताय वेलाय उपसङ्कमितब्बं । आसप्पायवेलाय हि वुच्चमानमपि कम्मट्ठानं न सक्का होति मनसिकातुं ति । अयं, कम्मट्ठानदायकं कल्याणमित्तं उपसङ्कमित्वा ति एत्थ वित्थारो ।

७४. इदानि, अत्तनो चरियानुक्कूलं ति एत्थ चरिया ति छ चरिया, रागचरिया, दोसचरिया, मोहचरिया, सद्दाचरिया, बुद्धिचरिया, वितक्कचरिया ति । केचि पन रागादीनं संसग्गसन्निपातवसेन अपरा पि चतस्सो, तथा सद्दादीनं ति इमाहि अट्ठहि सद्धिं चुदस इच्छन्ति ।

एवं पन भेदे वुच्चमाने रागादीनं सद्वादीहि पि संसग्ग कत्वा अनेका चरिया होन्ति । तस्मा सङ्केपेन छळेव चरिया वेदितब्बा । चरिया, पकति, उस्सन्नता ति अत्थतो एकं । तासं वसेन छळेव पुग्गला होन्ति, रागचरितो, दोसचरितो, मोहचरितो, सद्वाचरितो, बुद्धिचरितो, वितक्कचरितो ति ।

७५. तत्थ यस्मा रागचरितस्स कुसलप्पवत्तिसमये सद्वा बलवती होति, रागस्स आसन्नगुणत्ता,—यथा हि अकुसलपक्खे रागो सिनिद्धो नातिलूखो, एवं कुसलपक्खे सद्वा, यथा रागो बत्थुकामे परियेसति, एवं सद्वा सीलादिगुणे, यथा रागो अहितं न परिच्चजति, एवं सद्वा हितं न परिच्चजति,—तस्मा रागचरितस्स सद्वाचरितो सभागो ।

७६. यस्मा पन दोसचरितस्स कुसलप्पवत्तिसमये पञ्जा बलवती होति, दोसस्स आसन्नगुणत्ता,—यथा हि अकुसलपक्खे दोसो असिनिद्धो न आरम्मणं अल्लीयति, एवं कुसलपक्खे पञ्जा, यथा च दोसो अभूतं दोसमेव परियेसति, एवं पञ्जा भूतं दोसमेव, यथा दोसो सत्तपरिवज्जनाकारेण पवत्तति, एवं पञ्जा सङ्खारपरिवज्जनाकारेण,—तस्मा दोसचरितस्स बुद्धिचरितो सभागो ।

७७. यस्मा पन मोहचरितस्स अनुप्पन्नानं कुसलानं धम्मानं उप्पादाय वायममानस्स येभुयेन अन्तरायकरा वितक्का उप्पज्जन्ति, मोहस्स आसन्नलक्खणत्ता,—यथा हि मोहो परिब्ब्याकुलताय अनवड्डितो, एवं वितक्को नानप्पकारवितक्कनताय, यथा च मोहो अपरियोगाहनताय चञ्चलो, तथा वितक्को लहुपरिकप्पनताय,—तस्मा मोहचरितस्स वितक्कचरितो सभागो ति ।

७८. अपरे तण्हा-मान-दिट्ठिवसेन अपरा पि तिस्सो चरिया वदन्ति । तत्थ तण्हा रागो येव, मानो च तंसम्पयुत्तो ति तदुभयं रागचरियं नातिवत्तति । मोहनिदानत्ता च दिट्ठिया दिट्ठिचरिया मोहचरियमेव अनुपतति ।

७९. ता पनेता चरिया किंनिदाना ? कथञ्च जानितब्बं, अयं पुग्गलो रागचरितो, अयं पुग्गलो दोसादिषु अञ्जतरचरितो ति ? किंचरितस्स पुग्गलस्स किं सप्पायं ति ?

८०. तत्र, पुरिमा ताव तिस्सो चरिया पुब्बाचिण्णनिदाना धातुदोसनिदाना चा ति एकच्चे वदन्ति । पुब्बे किर इट्ठप्पयोगसुभकम्मबहुलो रागचरितो होति, सग्गा वा चवित्वा इधूपपन्नो । पुब्बे छेदनवधबन्धवेरकम्मबहुलो दोसचरितो होति, निरयनागयोनीहि वा चवित्वा इधूपपन्नो । पुब्बे मज्जपानबहुलो सुतपरिपुच्छाविहीनो च मोहचरितो होति, तिरच्छानयोनिया वा चवित्वा इधूपपन्नो ति । एवं पुब्बाचिण्णनिदाना ति वदन्ति ।

८१. द्विजं पन धातूनं उस्सन्नत्ता पुग्गलो मोहचरितो होति, पथवीधातुया च आपो-धातुया च । इतरासं द्विजं उस्सन्नत्ता दोसचरितो । सब्बासं समत्ता पन रागचरितो ति ।

दोसेसु च सेम्हाधिको रागचरितो होति, वाताधिको मोहचरितो, सेम्हाधिको वा मोहचरितो, वाताधिको वा रागचरितो ति । एवं धातुदोसनिदाना ति वदन्ति ।

८२. तत्थ यस्मा पुब्बे इड्ढपयोगसुभकम्मबहुला पि सग्गा चवित्वा इधूपपन्ना पि च, न सब्बे रागचरिता येव होन्ति, इतरे वा दोसमोहचरिता, एवं धातुनञ्च यथावुत्तेनेव नयेन उस्सदनियमो नाम नत्थि, दोसनियमे च रागमोहद्वयमेव वुत्तं, तप्पि च पुब्बापरविरुद्धमेव, सद्दाचरियादिसु च एकस्सा पि निदानं न वुत्तमेव, तस्मा सब्बमेतं अपरिच्छिन्नवचनं ।

८३. अयं पनेत्थ अड्ढकथाचरियानं मतानुसारेण विनिच्छयो । वुत्तं हेतं उस्सदकित्तने—
“ इमे सत्ता पुब्बहेतुनियामेन लोभुस्सदा, दोसुस्सदा, मोहुस्सदा, अलोभुस्सदा, अदोसुस्सदा, अमोहुस्सदा च होन्ति । यस्स हि कम्मायूहनक्खणे लोभो बलवा होति, अलोभो मन्दो, अदोसामोहा बलवन्तो, दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दो अलोभो लोभं परियादातुं न सक्कोति, अदोसामोहा पन वलवन्तो दोसमोहे परियादातुं सक्कोन्ति । तस्मा सो तेन कम्मेण दिन्नपटिसन्धिवसेन निब्बत्तो लुद्धो होति सुखसीलो अक्कोधनो पञ्जवा वजिरूपमज्जाणो ।

८४. “ यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोभदोसा बलवन्तो होन्ति अलोभादोसा मन्दा, अमोहो च बलवा, मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुड्डो च, पञ्जवा पन होति वजिरूपमज्जाणो, दत्ताभयत्थेरो विय । यस्स कम्मायूहनक्खणे लोभअदोसमोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दन्धो च, सीलको पन होति अक्कोधनो बहुलत्थेरो विय । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे तयो पि लोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति, अलोभादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति, दुड्डो च मूळ्हो च ।

८५. “ यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अप्पकिलेसो होति, दिब्बारम्मणप्पि दिस्वा निच्चलो, दुड्डो पन होति, दन्धपञ्जो च । यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोभादोसमोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति अदुड्डो च सीलको च, दन्धो पन होति । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोभदोसामोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पञ्जवा च, दुड्डो पन होति कोधनो । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे तयो पि अलोभादोसामोहा बलवन्तो होन्ति, लोभादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव, महासङ्खरक्खितत्थेरो विय, अलुद्धो अदुड्डो पञ्जवा च होती ” ति [मअ २।३७३-७४] ।

८६. एत्थ च यो लुद्धो ति वुत्तो, अयं रागचरितो । दुड्डदन्धा दोसमोहचरिता । पञ्जवा बुद्धिचरितो । अलुद्धादुड्डा पसन्नपकतिताय सद्दाचरिता । यथा वा अमोहपरिवारेण कम्मुना निब्बत्तो बुद्धिचरितो, एवं बलवसद्दापरिवारेण कम्मुना निब्बत्तो सद्दाचरितो, कामवितक्कादिपरिवारेण कम्मुना निब्बत्तो वितक्कचरितो, लोभादिना वोमिस्सपरिवारेण कम्मुना

निब्वत्तो वोमिस्सचरितो ति । एवं लोभादिषु अज्जतरज्जतरपरिवारं पटिसन्धिजनकं कम्मं चरियानं निदानं ति वेदितव्वं ।

८७. यं पन वुत्तं कथञ्च जानितव्वं, अयं पुग्गलो रागचरितो ति [३।७९]
आदि, तत्रायं नयो—

इरियापथतो किञ्चा भोजना दस्सनादितो ।

धम्मप्पवत्तितो चेव चरियायो विभावये ति ॥

८८. तत्थ इरियापथतो ति, रागचरितो हि पकतिगमनेन गच्छन्तो चातुरियेन गच्छति, सणिकं पादं निक्खिपति, समं निक्खिपति, समं उद्धरति, उक्कुटिकञ्चस्स पदं होति । दोसचरितो पादग्गेहि खणन्तो विय गच्छति, सहसा पादं निक्खिपति, सहसा उद्धरति, अनुकङ्कितञ्चस्स पदं होति । मोहचरितो परिव्याकुलाय गतिया गच्छति, छम्भितो विय पादं निक्खिपति, छम्भितो विय उद्धरति, सहसानुपीळितञ्चस्स पदं होति । वुत्तम्पि चेत्तं मागन्दिय-सुत्तुप्पत्तियं—

“ रत्तस्स हि उक्कुटिकं पदं भवे, दुड्ढस्स होति अनुकङ्कितं पदं ।

मूळ्हस्स होति सहसानुपीळितं, विवड्ढच्छदस्स इदमीदिसं पदं ” ति [सुअ ५४४] ॥

८९. ठानम्पि रागचरितस्स पासादिकं होति मधुराकारं, दोसचरितस्स थद्धाकारं, मोहचरितस्स आकुलाकारं । निसज्जाय पि एसेव नयो । रागचरितो च अतरमानो समं सेय्यं पज्जापेत्वा सणिकं निपज्जित्वा अङ्गपच्चङ्गानि समोधाय पासादिकेन आकारेण सयति, वुड्ढापियमानो च सीघं अवुड्ढाय सङ्कितो विय सणिकं पटिवचनं देति । दोसचरितो तरमानो यथा वा तथा वा सेय्यं पज्जापेत्वा पक्खित्तकायो भाकुटिं कत्वा सयति, वुड्ढापियमानो च सीघं वुड्ढाय कुपितो विय पटिवचनं देति । मोहचरितो दुस्सण्ठानं सेय्यं पज्जापेत्वा विक्खित्तकायो बह्लं अधोमुखो सयति, वुड्ढापियमानो च डुङ्कारं करोन्तो दन्धं वुड्ढाति ।

९०. सद्धाचरितादयो पन यस्मा रागचरितादीनं सभागा, तस्मा तेसम्पि तादिसो व इरियापथो होति ति । एवं ताव इरियापथतो चरियायो विभावये ।

९१. किञ्चा ति सम्मज्जनदिषु च किञ्चेसु रागचरितो साधुकं सम्मज्जनिं गहेत्वा अतरमानो वालिकं अविप्पकिरन्तो सिन्दुवारकुसुमसन्थरमिव सन्थरन्तो सुद्धं समं सम्मज्जति । दोसचरितो गाळ्हं सम्मज्जनिं गहेत्वा तरमानरूपो उभतो वालिकं उस्सारेन्तो खरेण सद्देम असुद्धं विसमं सम्मज्जति । मोहचरितो सिथिलं सम्मज्जनिं गहेत्वा सम्परिवत्तकं आलोळयमानो असुद्धं विसमं सम्मज्जति ।

९२. यथा सम्मज्जने, एवं चीवरधोवनरजनादिषु पि सब्बकिञ्चेसु निपुण-मधुर-समसक्कञ्कारी रागचरितो, गाळ्ह-थद्ध-विसमकारी दोसचरितो, अनिपुण-व्याकुल-विसमापरिच्छिन्नकारी मोहचरितो । चीवरधारणम्पि च रागचरितस्स नातिगाळ्हं नातिसिथिलं होति पासादिकं

परिमण्डलं, दोसचरितस्स अतिगाढ्हं अपरिमण्डलं, मोहचरितस्स सिथिलं परिव्याकुलं । सद्वाचरितादयो तेसं येवानुसारेण वेदितव्वा तंसभागत्ता ति । एवं किञ्चित्तो चरियायो विभावये ।

९३. भोजना ति रागचरितो सिनिद्धमधुरभोजनपियो होति, भुञ्जमानो च नातिमहन्तं परिमण्डलं आलोपं कत्वा नानारसपटिसंवेदी अतरमानो भुञ्जति, किञ्चिदेव च सादुं लभित्वा सोमनस्सं आपज्जति । दोसचरितो लूखअम्बिलभोजनपियो होति, भुञ्जमानो च मुखपूरकं आलोपं कत्वा अरसपटिसंवेदी तरमानो भुञ्जति, किञ्चिदेव च असादुं लभित्वा दोमनस्सं आपज्जति । मोहचरितो अनियतरुचिको होति, भुञ्जमानो च अपरिमण्डलं परित्तमालोपं कत्वा भाजने छङ्गेन्तो मुखं मक्खेन्तो विक्खित्तचित्तो तं तं वितक्केन्तो भुञ्जति । सद्वाचरितादयो पि तेसं येवानुसारेण वेदितव्वा तंसभागत्ता ति । एवं भोजनतो चरियायो विभावये ।

९४. दस्सनादितो ति रागचरितो ईसकम्पि मनोरमं रूपं दिस्वा विम्हयजातो विय चिरं ओलोकेति, परित्ते पि गुणे सज्जति, भूतम्पि दोसं न गण्हाति, पक्कमन्तो पि अमुञ्चितुकामो व हुत्वा सापेक्खो पक्कमति । दोसचरितो ईसकम्पि अमनोरमं रूपं दिस्वा किलन्तरूपो विय न चिरं ओलोकेति, परित्ते पि दोसे पटिहज्जति, भूतम्पि गुणं न गण्हाति, पक्कमन्तो पि मुञ्चितुकामो व हुत्वा अनपेक्खो पक्कमति । मोहचरितो यं किञ्चि रूपं दिस्वा परपच्चयिको होति, परं निन्दन्तं सुत्वा निन्दति, पसंसन्तं सुत्वा पसंसति, सयं पन अज्जाणुपेक्खाय उपेक्खको व होति । एस नयो सदसवनादिषु पि । सद्वाचरितादयो पन तेसं येवानुसारेण वेदितव्वा तंसभागत्ता ति । एवं दस्सनादितो चरियायो विभावये ।

९५. धम्मप्पवत्तितो चेवा ति, रागचरितस्स च, माया, साढेय्यं, मानो, पापिच्छता, महिच्छता, असन्तुडिता, सिङ्गं, चापल्यं ति एवमादयो धम्मा बहुलं पवत्तन्ति । दोसचरितस्स, कोधो, उपनाहो, मक्खो, पळासो, इस्सा, मच्छरियं ति एवमादयो । मोहचरितस्स, थीनं, मिद्धं, उद्धच्चं, कुक्कुच्चं, विचिकिच्छा, आदानग्गाहिता, दुप्पटिनिस्सग्गिता ति एवमादयो । सद्वाचरितस्स, मुत्तचागता, अरियानं दस्सनकामता, सद्धम्मं सोतुकामता, पामुज्जबहुलता, असठता, अमायाविता, पसादनीयेसु ठानेसु पसादो ति एवमादयो । बुद्धिचरितस्स, सोवचस्सता, कल्याणमित्तता, भोजने मत्तञ्जुता, सत्तिस्सम्पज्जब्बं, जागरियानुयोगो, संवेजनीयेसु ठानेसु संवेगो, संविग्गस्स योनिसो पधानं ति एवमादयो । वितक्कचरितस्स, भस्सबहुलता, गणारामता, कुसलानुयोगे अरति, अनवडितकिञ्चता, रत्ति धूपायना, दिवा पज्जलना, इराइरं धावना ति एवमादयो धम्मा बहुलं पवत्तन्ती ति । एवं धम्मप्पवत्तितो चरियायो विभावये ।

९६. यस्मा पन इदं चरियाविभावनविधानं सब्बाकारेण नेव पाळियं, न अइकथायं आगतं, केवलं आचरियमतानुसारेण वुत्तं, तस्मा न सारतो पञ्चेतब्बं । रागचरितस्स हि वुत्तानि इरियापथादीनि दोसचरितादयो पि अप्पमादविहारिनो कातुं सक्कोन्ति । संसङ्गचरितस्स च पुग्गलस्स एकस्सेव भिन्नलक्खणा इरियापथादयो न उपपज्जन्ति । यं पनेतं अइकथासु चरिया-

विभावनविधानं वुत्तं, तदेव सारतो पच्चेतब्बं । वुत्तं हेतं—“ चेतोपरियञाणस्स लामी आचरियो चरियं जत्वा कम्मट्ठानं कथेस्सति, इतरेण अन्तेवासिको पुच्छितब्बो ” ति [] । तस्मा चेतोपरियञाणेन वा तं वा पुग्गलं पुच्छित्वा जानितब्बं, अयं पुग्गलो रागचरितो, अयं दोसादिसु अञ्जतरचरितो ति ।

९७. किंचरितस्स पुग्गलस्स किं सप्पायं ति [३।७९] एत्थ पण सेनासनं ताव रागचरितस्स अधोतवेदिकं भुम्मट्ठकं अकतपम्भार-तिणकुटि-पण्णसालादीनं अञ्जतरं रजोकिण्णं जतुकाभरितं ओलुग्गाविलुग्गं अतिउच्चं वा अतिनीचं वा उज्जङ्गलं सासङ्कं असुचि विसममग्गं, यत्थ मञ्चपीठमि मङ्कुणभरितं दुरूपं दुब्बण्णं, यं ओलोकेन्तस्सेव जिगुच्छा उप्पज्जति, तादिसं सप्पायं । निवासनपारुपनं अन्तच्छिन्नं, ओलम्भविलम्भसुत्तकाकिण्णं जालपूवसादिसं, साणि विय खरसम्फस्सं, किलिङ्गं भारिकं किच्छपरिहरणं सप्पायं । पत्तो पि दुब्बण्णो मत्तिकापत्तो वा आणि-गण्डिकाहतो अयोपत्तो वा गरुको दुस्सण्ठानो, सीसकपालमिव जेगुच्छो वट्ठति । भिक्खाचारमग्गो पि अमनापो अनासन्नगामो विसमो वट्ठति । भिक्खाचारगामो पि यत्थ मनुस्सा अपस्सन्ता विय चरन्ति, यत्थ एककुले पि भिक्खं अलभित्वा निक्खमन्तं, एहि भन्ते ति आसनसालं पवेसेत्वा यागुभत्तं दत्त्वा गच्छन्ता, गावी विय वजे पवेसेत्वा अनवल्लोकेन्ता गच्छन्ति, तादिसो वट्ठति । परिविसकमनुस्सा पि दासा वा कम्मकरा वा दुब्बण्णा दुइसिका किलिङ्गवसना दुग्गन्धा जेगुच्छा, ये अचित्तिकारेण यागुभत्तं छट्ठन्ता विय परिविसन्ति, तादिसा सप्पाया । यागुभत्त-खज्जकमि ल्हं दुब्बण्णं सामाक-कुट्टूसक-कणाजकादिमयं, पूतितक्कं बिलङ्गं जिण्णसाकसूपेय्यं, यं किञ्चिदेव केवलं उदरपूरमत्तं वट्ठति । इरियापथो पिस्स ठानं वा चङ्कमो वा वट्ठति । आरम्मणं नीलादिसु वण्णकसिणेषु यं किञ्चि अपरिसुद्धवण्णं ति । इदं रागचरितस्स सप्पायं ।

९८. दोसचरितस्स सेनासनं नातिउच्चं नातिनीचं, छायूदकसम्पन्नं, सुविभत्तभित्तिथम्भ-सोपानं, सुपरिनिष्ठितमालाकम्मलताकम्मं, नानाविधचित्तकम्मसमुज्जलं, समसिनिद्धमुदुभूमितलं, ब्रह्मविमानमिव कुसुमदामविचित्रवण्णचेलवितानसमलङ्कतं, सुपञ्चत्तसुचिमनोरमत्थरणमञ्चपीठं, तत्थ तत्थ वासत्थाय निक्खित्तकुसुमवासगन्धसुगन्धं, यं दस्सनमत्तेनेव पीतिपामुज्जं जनयति, एवरूपं सप्पायं ।

९९. तस्स पण सेनासनस्स मग्गो पि सब्बपरिस्सयविमुत्तो सुचिसमतलो अलङ्कतपाटियत्तो व वट्ठति । सेनासनपरिक्खारो पेत्य कीट-मङ्कुण-दीघजाति-भूसिकानं निस्सयपरिच्छिन्दनत्थं नातिबहुको, एकं मञ्चपीठमत्तमेव वट्ठति । निवासनपारुपनमिस्स चीनपट्ट-सोमारपट्ट-कोसेय्य-कप्पासिकसुखुम-खोमसुखुमादीनं यं यं पणीतं, तेन तेन एकपट्टं वा दुपट्टं वा सल्लङ्कं समण-सारूपेण सुरत्तं सुपरिसुद्धवण्णं वट्ठति । पत्तो उदकबुब्बुलमिव सुसण्ठानो, मणि विय सुमट्ठो निम्भलो, समणसारूपेण सुपरिसुद्धवण्णो अयोमयो वट्ठति । भिक्खाचारमग्गो परिस्सयविमुत्तो समो मनापो नातिदूरनाच्चासन्नगामो वट्ठति । भिक्खाचारगामो पि यत्थ मनुस्सा, इदानीं अब्बो

आगमिस्सती ति सित्तसम्मट्ठे पदेसे आसनं पञ्जापेत्वा पच्चुगन्त्वा पत्तं आदाय घरं पवेसेत्वा पञ्चत्तासने निसीदापेत्वा सक्कच्चं सहत्था परिविसन्ति, तादिसो वट्ठति ।

१००. परिवेसका पनस्स ये होन्ति अभिरूपा पासादिका सुन्हाता सुविलित्ता धूपवास-कुसुम-गन्धसुरभिनो नानाविरागसुचिमनुज्जवत्थाभरणपटिमण्डिता सक्कच्चकारिनो, तादिसा सप्पाया । यागुभत्तखज्जकम्पि वण्णगन्धरससम्पन्नं ओजवन्तं मनोरमं सब्बाकारपणीतं यावदत्थं वट्ठति । इरियापथो पिस्स सेय्या वा निसज्जा वा वट्ठति । आरम्मणं नीलादिसु वण्णकरिणेषु यं किञ्चि सुपरिसुद्धवण्णं ति । इदं दोसचरितस्स सप्पायं ।

१०१. मोहचरितस्स सेनासनं दिसामुखं असम्बाधं वट्ठति, यत्थ निसिन्नस्स विवटा दिसा खायन्ति । इरियापथेषु चङ्कमो वट्ठति । आरम्मणं पनस्स परित्तं सुप्पमत्तं सरावमत्तं वा न वट्ठति । सम्बाधस्मिं हि ओकसे चित्तं भिय्यो सम्मोहं आपज्जति, तस्मा विपुलं महाकसिणं वट्ठति । सेसं दोसचरितस्स वुत्तसदिसमेवा ति । इदं मोहचरितस्स सप्पायं ।

१०२. सद्भाचरितस्स सब्बम्पि दोसचरितम्हि वुत्तविधानं सप्पायं । आरम्मणेषु चस्स अनु-स्सतिट्ठानम्पि वट्ठति । बुद्धिचरितस्स सेनासनादिसु, इदं नाम असप्पायं ति नत्थि । वितक्क-चरितस्स सेनासनं विवटं दिसामुखं, यत्थ निसिन्नस्स आरामवनपोक्खरणीरामण्येयकानि, गाम-निगम-जनपदपटिपाटियो, नीलोभासा च पब्बता पञ्जायन्ति, तं न वट्ठति । तं हि वितक्क-विधावनस्सेव पच्चयो होति । तस्मा गम्भीरे दरीमुखे वनपटिच्छन्ने हत्थिकुच्छिपब्भार-महिन्दगुहा-सदिसे सेनासने वसितव्वं । आरम्मणम्पिस्स विपुलं न वट्ठति । तादिसं हि वितक्कवसेन सन्धावनाय पच्चयो होति । परित्तं पन वट्ठति । सेसं रागचरितस्स वुत्तसदिसमेवा ति । इदं वितक्कचरितस्स सप्पायं । अयं, अत्तनो चरियानुकूलं ति एत्थ आगतचरियानं पभेदनिदान-विभावन-सप्पायपरिच्छेदतो वित्थारो ।

१०३. न च ताव चरियानुकूलं कम्मट्ठानं सब्बाकारेण आविकतं । तं हि अनन्तरस्स मातिकापदस्स वित्थारे सयमेव आविभविस्सति । तस्मा यं वुत्तं, चत्तालीसाय कम्मट्ठानेषु अज्जतरं कम्मट्ठानं गहेत्वा ति [३।२८] एत्थ, सङ्घातनिद्देशतो, उपचारप्पनावहतो, ज्ञानप्पभेदतो, समतिक्कमतो, वड्डनावड्डनतो, आरम्मणतो, भूमितो, गहणतो, पच्चयतो, चरियानुकूलतो ति इमेहि ताव दसहि आकारेहि कम्मट्ठानविनिच्छयो वेदितव्वो ।

१०४. तत्थ सङ्घातनिद्देशतो ति, चत्तालीसाय कम्मट्ठानेषु इति हि वुत्तं, तन्निमानि चत्तालीस कम्मट्ठानानि, दस कसिणा, दस असुभा, दस अनुस्सतियो, चत्तारो ब्रह्मविहारा, चत्तारो आरुप्पा, एका सज्जा, एकं ववत्थानं ति ।

१०५. तत्थ, पथवीकसिणं, आपोकसिणं, तेजोकसिणं, वायोकसिणं, नीलकसिणं, पीत-कसिणं, लोहितकसिणं, ओदातकसिणं, आलोककसिणं, परिच्छिन्नाकासकसिणं ति इमे दस कसिणा । उद्धुमातकं, विनीलकं, विपुब्बकं, विच्छिद्दकं, विक्खायितकं, विक्खित्तकं, हतविक्खि-

त्तकं, लोहितकं, पुलुवकं, अट्टिकं ति इमे दस असुभा । बुद्धानुस्सति, धम्मनुस्सति, सङ्घानुस्सति, सीलानुस्सति, चागानुस्सति, देवतानुस्सति, मरणानुस्सति, कायगतासति, आनापानसति, उपसमानुस्सती ति इमा दस अनुस्सतियो । मेत्तां, करुणा, मुदिता, उपेक्खा ति इमे चत्तारो ब्रह्मविहारा । आकासानञ्चायतनं, विज्जाणञ्चायतनं, आकिञ्चज्जायतनं, नेवसज्जानासज्जायतनं ति इमे चत्तारो आरुप्पा । आहारे पटिकूलसज्जा एका सज्जा । चतुधातुवक्थानं एकं वक्थानं ति । एवं सङ्घातनिदेसतो विनिच्छयो वेदितव्वो ।

१०६. उपचारप्पनावहतो ति, ठपेत्वा कायगतासतिञ्च आनापानसतिञ्च अवसेसा अट्ट अनुस्सतियो, आहारे पटि लसज्जा, चतुधातुवक्थानं ति इमानेव हेत्थ दस कम्मट्टानानि उपचारावहानि, सेसानि अप्पनावहानी ति । एवं उपचारप्पनावहतो ।

१०७. ज्ञानप्पभेदतो ति, अप्पनावहेसु चेत्थ आनापानसतिया सद्धिं दस कसिणा चतुक्कज्ज्ञानिका होन्ति । कायगतासतिया सद्धिं दस असुभा पठमज्ज्ञानिका । पुरिमा तयो ब्रह्मविहारा तिकज्ज्ञानिका । चतुत्थब्रह्मविहारो चत्तारो च आरुप्पा चतुत्थज्ज्ञानिका ति । एवं ज्ञानप्पभेदतो ।

१०८. समतिक्रमतो ति, द्वे समतिक्रमा, अङ्गसमतिक्रमो च आरम्भणसमतिक्रमो च । तत्थ सब्बेसु पि तिक-चतुक्कज्ज्ञानिकेसु कम्मट्टानेसु अङ्गसमतिक्रमो होति, वितक्कविचारादीनि ज्ञानङ्गानि समतिक्रमित्वा तेस्वेवारम्भणेसु दुतियज्ज्ञानादीनं पत्तव्वतो, तथा चतुत्थब्रह्मविहारे । सो पि हि मेत्तादीनं येव आरम्भणे सोमनस्सं समतिक्रमित्वा पत्तव्वो ति । चतूसु पन आरुप्पेसु आरम्भणसमतिक्रमो होति । पुरिमेसु हि नवसु कसिणेसु अज्जतरं समतिक्रमित्वा आकासानञ्चायतनं पत्तव्वं, आकासादीनि च समतिक्रमित्वा विज्जाणञ्चायतनादीनि । सेसेसु समतिक्रमो नत्थी ति । एवं समतिक्रमतो ।

१०९. वड्डनावड्डनतो ति, इमेसु चत्तालीसाय कम्मट्टानेसु दस कसिणानेव वड्डेतव्वानि । यत्तकं हि ओकासं कसिणेन फरति, तदव्वन्तरे दिव्वाय सोतधातुया सद्दं सोतुं, दिव्वेन चक्खुना रूपानि पस्सितुं, परसत्तानञ्च चेतसा चित्तमज्जातुं समत्थो होति ।

११०. कायगतासति पन असुभानि च न वड्डेतव्वानि । कस्मा ? ओकासेन परिच्छिन्नत्ता आनिसंसाभावा च । सा च नेसं ओकासेन परिच्छिन्नता भावनानये आविभवस्सति । तेसु पन वड्डितेसु कुणपरासि येव वड्डति, न कोचि आनिसंसो अत्थि । वुत्तम्पि चेतं सोपाकपज्हाव्याकरणे—“ विभूता, भगवा, रूपसज्जा, अविभूता अट्टिकसज्जा ” ति [] । तत्र हि निमित्तवड्डनवसेन रूपसज्जा विभूता ति वुत्ता, अट्टिकसज्जा अवड्डनवसेन अविभूता ति वुत्ता ।

१११. यं पनेतं, “ केवलं अट्टिकसज्जाय अफरिं पथविं इमं ” ति [थेर १८] वुत्तं, तं लाभिस्स सतो उपट्टानाकारवसेन वुत्तं । यथेव हि धम्मासोककाले करवीकसकुणो समन्ता

आदासभित्तिसु अत्तनो छायें दिस्वा सब्बदिसासु करवीकसञ्जी हुत्वा मधुरं गिरं निच्छारेसि, एवं थेरो पि अट्ठिकसञ्जाय लाभित्ता सब्बदिसासु उपट्ठितं निमित्तं पस्सन्तो, केवला पि पथवी अट्ठिकभरिता ति चिन्तेसी ति ।

११२. यदि एवं, या असुभज्झानानं अप्पमाणारम्मणता वुत्ता [धम्म ५५], सा विरुज्झती ति । सा च न विरुज्झति । एकच्चो हि उद्धुमातके वा अट्ठिके वा महन्ते निमित्तं गण्हाति, एकच्चो अप्पके । इमिना परियायेन एकच्चस्स परित्तरम्मणं त्राणं होति, एकच्चस्स अप्पमाणारम्मणं ति । यो वा एतं वड्ढेन आदीनवं अपस्सन्तो वड्ढेति, तं सन्धाय, “ अप्पमाणारम्मणं ” ति [धम्म ५५]^१ वुत्तं । आनिसंसाभाया पन न वड्ढेतब्बानी ति ।

११३. यथा च एतानि, एवं सेसानि पि न वड्ढेतब्बानि । कस्मा ? तेषु हि आनापान-निमित्तं ताव वड्ढयतो वातरासि येव वड्ढति, ओकासेन च परिच्छिन्नं । इति सादीनवत्ता ओकासेन च परिच्छिन्नत्ता न वड्ढेतब्बं । ब्रह्मविहारा सत्तारम्मणा, तेषं निमित्तं वड्ढयतो सत्तरासि येव वड्ढेय्य, न च तेन अत्थो अत्थि । तस्मा तप्पि न वड्ढेतब्बं ।

११४. यं पन वुत्तं, “ मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा ” ति [दी १।२५०] आदि, तं परिग्गहवसेनेव वुत्तं । एकावासद्विआवासादिना हि अनुक्कमेन एकस्सा दिसाय सत्ते परिग्गहेत्वा भावेन्तो, एकं दिसं फरित्वा ति वुत्तो, न निमित्तं वड्ढन्तो । पटिभागनिमित्तमेव चेत्य नत्थि, यदयं वड्ढेय्य । परित्त-अप्पमाणारम्मणता पेत्थ परिग्गहवसेनेव वेदितब्बा ।

११५. आरुप्पारम्मणेषु पि आकासं कसिणुग्वाटिमत्ता । तं हि कसिणापगमवसेनेव मनसि-कातब्बं । ततो परं वड्ढयतो न किञ्चि होति । विज्जाणं सभावधम्मत्ता । न हि सक्का सभावधम्मं वड्ढेतुं । विज्जाणापगमो विज्जाणस्स अभावमत्तत्ता । नेवसञ्जानासञ्जायतनारम्मणं सभावधम्मत्ता येव न वड्ढेतब्बं ।

११६. सेसानि अनिमित्तत्ता । पटिभागनिमित्तं हि वड्ढेतब्बं नाम भवेय्य । बुद्धानुस्सति-आदीनञ्च नेव पटिभागनिमित्तं आरम्मणं होति । तस्मा तं न वड्ढेतब्बं ति । एवं वड्ढनावड्ढन्तो ।

११७. आरम्मणतो ति, इमेसु च चत्तालीसाय कम्मट्ठानेसु, दस कसिणा, दस असुभा, आनापानसति, कायगतासती ति इमानि द्वावीसति पटिभागनिमित्तारम्मणानि, सेसानि न पटिभागनिमित्तारम्मणानि । तथा, दससु अनुस्सतिसु ठपेत्वा आनापानसतिञ्च कायगतासतिञ्च अवसेसा अट्ठ अनुस्सतियो, आहारे पटिक्कूलसञ्जा, चतुधातुवक्थानं, विज्जाणञ्चायतनं, नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति इमानि द्वादस सभावधम्मारम्मणानि । दस कसिणा, दस असुभा, आनापानसति, कायगतासती ति इमानि द्वावीसति निमित्तारम्मणानि । सेनानि छ नवत्तब्बा-रम्मणानि । तथा, विपुब्बकं, लोहितकं, पुलुवकं, आनापानसति, आपोकसिणं, तेजोकोसिणं,

वायोकसिणं, यच्च आलोककसिणे सुरियादीनं ओभासमण्डलारम्भणं ति इमानि अड् चलिता-
रम्भणानि, तानि च खो पुब्बभागे । पटिभागं पन सन्निसिन्नमेव होति । सेसानि न चलिता-
रम्भणानी ति । एवं आरम्भणतो ।

११८. भूमितो ति, एत्थ च, दस असुभा, कायगतासति, आहारे पटिक्कूलसञ्जा ति
इमानि द्वादस देवेषु नप्पवत्तन्ति । तानि द्वादस आनापानसति चा ति इमानि तेरस ब्रह्मलोके
नप्पवत्तन्ति । अरूपभवे पन ठपेत्वा चत्तारो आरुप्पे अञ्जं नप्पवत्तति । मनुस्सेसु सब्बानि
पि पवत्तन्ती ति । एवं भूमितो ।

११९. गहणतो ति दिट्ठ-फुट्ठ-सुतग्गहणतो पेत्य विनिच्छयो वेदितब्बो । तत्र, ठपेत्वा
वायोकसिणं सेसा नव कसिणा, दस असुभा ति इमानि एकूनवीसति दिट्ठेन गहेतब्बानि ।
पुब्बभागे चक्खुना ओलोकेत्वा ओलोकेत्वा निमित्तं नेसं गहेतब्बं ति अत्थो । कायगता-
सतियं तच्चपञ्चकं दिट्ठेन, सेसं सुतेना ति एवं तस्सा आरम्भणं दिट्ठसुतेन गहेतब्बं । आनापान-
सति फुट्ठेन, वायोकसिणं दिट्ठफुट्ठेन, सेसानि अट्ठारस सुतेन गहेतब्बानि । उपेक्खाब्रह्मविहारो
चत्तारो आरुप्पा ति इमानि चेत्थ न आदिकम्मिकेन गहेतब्बानि, सेसानि पञ्चतिस गहेतब्बानी
ति । एवं गहणतो ।

१२०. पच्चयतो ति, इमेसु पन कम्मट्ठानेसु, ठपेत्वा आकासकसिणं सेसा नव कसिणा
आरुप्पानं पच्चया होन्ति, दस कसिणा अभिञ्जानं, तयो ब्रह्मविहारा चतुत्थब्रह्मविहारस्स,
हेट्ठिमं हेट्ठिमं आरुप्पं उपरिमस्स उपरिमस्स, नेवसञ्जानासञ्जायतनं निरोधसमापत्तिया, सब्बानि
पि सुखविहार-विपस्सना-भवसम्पत्तीनं ति । एवं पच्चयतो ।

१२१. चरियानुकूलतो ति चरियानं अनुकूलतो पेत्य विनिच्छयो वेदितब्बो । सेय्यथिदं—
रागचरितस्स ताव एत्थ, दस असुभा कायगतासती ति एकादस कम्मट्ठानानि अनुकूलानि ।
दोसचरितस्स, चत्तारो ब्रह्मविहारा चत्तारि वण्णकसिणानी ति अड् । मोहचरितस्स वितक्क-
चरितस्स च एकं आनापानसतिकम्मट्ठानमेव । सद्दाचरितस्स पुरिमा छ अनुस्सतियो । बुद्धि-
चरितस्स, मरणसति, उपसमानुस्सति, चतुधातुवत्थानं, आहारे पटिक्कूलसञ्जा ति चत्तारि ।
सेसकसिणानि चत्तारो च आरुप्पा सब्बचरितानं अनुकूलानि । कसिणेषु च यं किञ्चि परित्तं
वितक्कचरितस्स, अप्यमाणं मोहचरितस्सा ति । एवमेत्थ चरियानुकूलतो विनिच्छयो वेदितब्बो ति ।

१२२. सब्बञ्चेतं उजुविपच्चनीकवसेन च अतिस्पयावसेन च वुत्तं । रागादीनं पन अविक्ख-
म्भिका सद्दादीनं वा अनुपकारा कुसलभावना नाम नत्थि । वुत्तम्भि चेतं मेधियसुत्ते—“ चत्तारो
धम्मा उत्तरिं भावेतब्बा । असुभा भावेतब्बा रागस्स पहाणाय । मेत्ता भावेतब्बा व्यापादस्स
पहाणाय । आनापानसति भावेतब्बा वितक्कुपच्छेदाय । अनिच्चसञ्जा भावेतब्बा अस्मिमानस्स
समुग्घाताया ” ति [अं ४।३५८]^१ । राहुलसुत्ते पि, “ मेत्तं, राहुल, भावनं भावेही ”
ति [म १।४२४] आदिना नयेन एकस्सेव सत्त कम्मट्ठानानि वुत्तानि । तस्मा वचनमत्ते

अभिनिवेशं अकत्वा सब्बत्थ अभिप्पायो परियेसितव्वो ति । अयं, कम्मट्टानं गहेत्वा ति एत्थ कम्मट्टानकथाविनिच्छयो ।

१२३. गहेत्वा ति इमस्स पन पदस्स अयमत्थदीपना । तेन योगिना, कम्मट्टानदाकयं कल्याणमित्तं उपसङ्गमित्वा ति [३।५७-७३] एत्थ वुत्तनयेनेव वुत्तप्पकारं कल्याणमित्तं उपसङ्गमित्वा, बुद्धस्स वा भगवतो, आचरियस्स वा अत्तानं निर्यातेत्वा सम्पन्नज्झासयेन सम्पन्नाधिमुत्तिना च हुत्वा कम्मट्टानं याचितव्वं ।

१२४. तत्र, इमाहं, भगवा, अत्तभावं तुम्हाकं परिच्चजामी ति एवं बुद्धस्स भगवतो अत्ता निर्यातेतव्वो । एवं हि अनिर्यातेत्वा पन्तेसु सेनासनेसु विहरन्तो भेरवारम्मणे आपाथमागते सन्थम्भितुं असक्कोन्तो गामन्तं ओसरित्वा गिहीहि संसट्ठो हुत्वा अनेसन् आपज्जित्वा अनयव्यसन्नं आपजेय्य । निर्यातितत्तभावस्स पनस्स भेरवारम्मणे आपाथमागते पि भयं न उपपज्जति । न नु तथा, पण्डित, पुरिममेव अत्ता बुद्धानं निर्यातितो ति पच्चवेक्खवतो च पनस्स सोमनस्समेव उपपज्जति ।

१२५. यथा हि पुरिसस्स उत्तमं कासिकवत्थं भवेय्य । तस्स तस्मिं मूसिकाय वा कीटेहि वा खादिते उपपजेय्य दोमनस्सं । सचे पन तं अचीवरस्स भिक्खुनो ददेय्य, अथस्स तं तेन भिक्खुना खण्डाखण्डं कयिरमानं दित्वा पि सोमनस्समेव उपपजेय्य । एवं सम्पदमिदं वेदितव्वं ।

१२६. आचरियस्स निर्यातेन्तेनापि, इमाहं, भन्ते, अत्तभावं तुम्हाकं परिच्चजामी ति वत्तव्वं । एवं अनिर्यातितत्तभावो हि अतज्जनीयो वा होति दुब्बचो वा अनोवादकरो, येनकामङ्गमो वा आचरियं अनापुच्छा व यत्थिच्छति तत्थ गन्ता । तमेनं आचरियो आमिसेन वा धम्मेन वा न सङ्गणहाति, गूळ्हं गन्थं न सिक्खापेति । सो इमं दुविधं सङ्गहं अलभन्तो सासने पतिट्ठं न लभति, न चिरस्सेव दुस्सीन्यं वा गिहिभावं वा पापुणाति । निर्यातितत्तभावो पन नेव अतज्जनीयो होति, न येनकामङ्गमो, सुवचो आचरियायत्तवुत्तिरेव होति । सो आचरियतो दुविधं सङ्गहं लभन्तो सासने बुद्धिं विरूळ्हिं वेपुल्लं पापुणाति ।

१२७. चूलपिण्डपातिकतिस्सत्थेरस्स अन्तेवासिका विय । थेरस्स किर सन्तिकं तयो भिक्खू आगमंसु । तेसु एको, अहं, भन्ते, तुम्हाकमत्थाया ति वुत्ते सतपोरिसे पपाते पतितुं उस्सहेय्यं ति आह । दुतियो, अहं, भन्ते, तुम्हाकमत्थाया ति वुत्ते इमं अत्तभावं पण्हितो पट्टाय पासाण-पिट्ठे धंसेन्तो निरवसेसं खेपेतुं उस्सहेय्यं ति आह । ततियो, अहं, भन्ते, तुम्हाकमत्थाया ति वुत्ते अस्सासपस्सासे उपरुन्धित्वा कालकिरियं कातुं उस्सहेय्यं ति आह । थेरो, भब्बा वतिमे भिक्खू ति कम्मट्टानं कथेसि । ते तस्स ओवादे ठत्वा तयो पि अरहत्तं पापुणिसू ति । अयमानिसंसो अत्तनिर्यातने । तेन वुत्तं—बुद्धस्स वा भगवतो, आचरियस्स वा अत्तानं निर्यातेत्वा ति ।

१२८. सम्पन्नज्झासयेन सम्पन्नाधिमुत्तिना च हुत्वा ति [३।१२३] एत्थ पन

तेन योगिना अलोभादीनं वसेन छहि आकारेहि सम्पन्नज्ञासयेन भवितव्वं । एवं सम्पन्नज्ञासयो हि तिस्सन्नं बोधीनं अज्जरं पापुणाति । यथाह—“ छ अज्जासया बोधिसत्तानं बोधिपरिपाकाय संवत्तन्ति । अलोभज्जासया च बोधिसत्ता लोभे दोसदस्साविनो । अदोसज्जासया च बोधिसत्ता दोसे दोसदस्साविनो । अमोहज्जासया च बोधिसत्ता मोहे दोसदस्साविनो । नेक्खम्मज्जासया च बोधिसत्ता घरावासे दोसदस्साविनो । पविवेकज्जासया च बोधिसत्ता सङ्गणिकाय दोसदस्साविनो । निस्सरणज्जासया च बोधिसत्ता सब्बभवगतिषु दोसदस्साविनो ” ति [] । ये हि केचि अतीतानागतपच्चुप्पन्ना सोतापन्न-सकदागामि-अनागामि-खीणासव-पच्चेकबुद्ध-सम्मा-सम्बुद्धा, सब्बे ते इमेहेव छहाकारेहि अत्तना अत्तना पत्तव्वं विसेसं पत्ता । तस्मा इमेहि छहाकारेहि सम्पन्नज्ञासयेन भवितव्वं ।

१२९. तदधिमुत्तताय पन अधिमुत्तिसम्पन्नेन भवितव्वं । समाधाधिमुत्तेन समाधिगरुकेन समाधिपम्भारेन, निब्बानाधिमुत्तेन निब्बानगरुकेन निब्बानपम्भारेन भवितव्वं ति अत्थो ।

१३० एवं सम्पन्नज्ञासयाधिमुत्तिनो पनस्स कम्मट्ठानं याचतो चेतोपरियञ्जाणलाभिना आचरियेन चित्ताचारं ओलोकेत्वा चरिया जानितव्वा । इतरेन, किंचरितोसि ? के वा ते धम्मा ब्रह्मं समुदाचरन्ति ? किं वा ते मनसिकरोतो फासु होति ? कतरस्मिं वा ते कम्मट्ठाने चित्तं नमती ति एवमादीहि नयेहि पुच्छित्वा जानितव्वा । एवं अत्वा चरियानुकूलं कम्मट्ठानं कथेतव्वं । कथेन्तेन च तिविधेन कथेतव्वं, पकतिया उग्गहितकम्मट्ठानस्स एकं द्वे निसज्जा सज्जायं कारेत्वा दातव्वं, सन्तिके वसन्तस्स आगतागतक्खणे कथेतव्वं, उग्गहेत्वा अज्जर गन्तुकामस्स नातिसङ्खित्तं नातिवित्थारिकं कत्वा कथेतव्वं ।

१३१. तत्थ पथवीकसिणं ताव कथेन्तेन, चत्तारो कसिणदोसा, कसिणकरणं, कतस्स भावनानयो, दुविधं निमित्तं, दुविधा समाधि, सत्तविधं सप्पायासप्पायं, दसविधं अप्पनाकोसल्लं, विरियसमता, अप्पनाविधानं ति इमे नव आकारा कथेतव्वा । सेसकम्मट्ठानेषु पि तस्स तस्स अनुरूपं कथेतव्वं । तं सब्बं तेसं भावनाविधाने आविभविस्सति । एवं कथियमाने पन कम्मट्ठाने तेन योगिना निमित्तं गहेत्वा सोतव्वं ।

१३२. निमित्तं गहेत्वा ति, इदं हेट्ठिमपदं, इदं उपरिमपदं, अयमस्स अत्थो, अयमधिप्पायो, इदमोपम्मं ति एवं तं तं आकारं उपनिबन्धित्वा ति अत्थो । एवं निमित्तं गहेत्वा सक्कच्चं सुणन्तेन हि कम्मट्ठानं सुगहितं होति । अथस्स तं निस्साय विसेसाधिगमो सम्पज्जति, न इतरस्सा ति । अयं, गहेत्वा ति इमस्स पदस्स अत्थपरिदीपना ।

१३३. एत्तावता, कल्याणमित्तं उपसङ्कमित्वा अत्तनो चरियानुकूलं चत्तालीसाय कम्मट्ठानेषु अज्जरं कम्मट्ठानं गहेत्वा ति इमानि पदानि सब्बाकारेन वित्थारितानि होन्ती ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे कम्मट्ठानगहणनिद्देशो नाम
ततियो परिच्छेदो ।

चतुर्थो परिच्छेदो पथवीकसिणनिद्देशो

१. इदानीं यं वृत्तं, समाधिभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहारे विहरन्तेना ति [३।२८] एत्थ, यस्स ताव आचरियेन सद्धिं एकविहारे वसतो फासु होति, तेन तत्थेव कम्मङ्गानं परिसोधेन्तेन वसितब्बं । सचे तत्थ फासु न होति, यो अञ्जो गावुते वा अङ्कुयोजने वा योजनमत्ते पि वा सप्पायो विहारो होति, तत्थ वसितब्बं । एवं हि सति कम्म-
ङ्गानस्स किस्मिच्चिदेव ठाने सन्देहे वा सतिसम्भोसे वा जाते कालस्सेव विहारे वत्तं कत्वा अन्तरा-
मग्गे पिण्डाय चरित्वा भत्तकिच्चपरियोसाने येवाचरियस्स वसनङ्गानं गन्त्वा तं दिवसं आचरियस्स
सन्तिके कम्मङ्गानं सोधेत्वा दुतियदिवसे आचरियं वन्दित्वा निक्खमित्वा अन्तरामग्गे पिण्डाय
चरित्वा अकिलमन्तो येव अत्तनो वसनङ्गानं आगन्तुं सक्खिस्सति । यो पन योजनप्पमाणे पि
फासुकङ्गानं न लभति, तेन कम्मङ्गाने सब्बं गण्ठङ्गानं छिन्दित्वा सुविसुद्धं आवज्जनपटिबद्धं
कम्मङ्गानं कत्वा दूरप्पि गन्त्वा समाधिभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहारे विहातब्बं ।

२. तत्थ अननुरूपो नाम अट्टारसन्नं दोसानं अञ्जतरेण समन्नागतो । तत्रिमे अट्टारस
दोसा—महत्तं, नवत्तं, जिण्णत्तं, पन्थनिस्सितत्तं, सोण्डि, पण्णं, पुप्फं, फलं, पत्थनीयता,
नगरसन्निस्सितता, दारुसन्निस्सितता, खेत्तसन्निस्सितता, विसभागानं पुग्गलानं अत्थिता,
पट्टनसन्निस्सितता, पच्चन्तसन्निस्सितता, रज्जसीमसन्निस्सितता, असप्पायता, कल्याणमित्तानं
अलाभो ति । इमेसं अट्टारसन्नं दोसानं अञ्जतरेण दोसेन समन्नागतो अननुरूपो नाम, न
तत्थ विहातब्बं ।

३. कस्मा ? महाविहारे ताव बहू नानाछन्दा सन्निपतन्ति । ते अञ्जमञ्जं पटि-
विरुद्धताय वत्तं न करोन्ति, बोधिअङ्गणादीनि असम्मङ्गानेव होन्ति, अनुपट्ठापितं पानीयं
परिभोजनीयं । तत्रायं, गोचरगामे पिण्डाय चरिस्सामी ति पत्तचीवरं आदाय निक्खन्तो, सचे
पस्सति वत्तं वा अकत्तं, पानीयघटं वा रित्तं, अथानेन वत्तं कातब्बं होति, पानीयं उपट्ठापेतब्बं,
अकरोन्तो वत्तभेदे दुक्कटं आपज्जति, करोन्तस्स कालो अतिक्रमति, अतिदिवा पविट्ठो निड्ढिताय
भिक्षाय किञ्चि न लभति, पटिसल्लानगतो पि सामणेर-दहरभिक्षून् उच्चासदेन सद्धकम्महि च
विक्खिपति । यत्थ पन सब्बं वत्तं कतमेव होति, अवसेसा पि च संघट्ठना नत्थि, एवरूपे
महाविहारे पि विहातब्बं ।

४. नवविहारे बहू नवकम्मं होति, अकरोन्तं उज्झायन्ति । यत्थ पन भिक्षू एवं
वदन्ति, आयस्मा यथासुखं समणधम्मं करोतु, मयं नवकम्मं करिस्सामा ति, एवरूपे विहातब्बं ।

५. जिण्णविहारे पन बहुं पटिजग्गितब्बं होति, अन्तमसो अत्तनो सेनासनमत्तम्पि अपटिजग्गन्तं उज्झायन्ति, पटिजग्गन्तस्स कम्मट्ठानं परिहायति ।

६. पन्थनिस्सिते महापथविहारे रत्तिन्दिवं आगन्तुका सन्निपतन्ति, विकाले आगतानं अत्तनो सेनासनं दत्वा रुक्खमूले वा पासणपिडे वा वसितब्बं होति, पुनदिवसे पि एवमेवा ति कम्मट्ठानस्स ओकासो न होति । यत्थ पन एवरूपो आगन्तुकसम्बाधो न होति, तत्थ विहातब्बं ।

७. सोण्डि नाम पासाणपोक्खरणी होति । तत्थ पानीयत्थं महाजनो समोसरति, नगरवासीनं राजकुलपकत्थेरानं अन्तेवासिका रजनकम्मत्थाय आगच्छन्ति, तेसं भाजन-दारुदोणिकादीनि पुच्छन्तानं, असुके च असुके च ठाने ति दस्सेतब्बानि होन्ति, एवं सम्बकालम्पि निच्चव्यावटो होति ।

८. यत्थ नानाविधं साकपण्णं होति, तत्थस्स कम्मट्ठानं गहेत्वा दिवाविहारं निसिन्न-स्सापि सन्तिके साकहारिका गायमाना पण्णं उच्चिनन्तियो विसभागसदसंघट्टेनेन कम्मट्ठानन्तरायं करोन्ति । यत्थ पन नानाविधा मालागच्छा सुपुष्फिता होन्ति, तत्रापि तादिसो येव उपहवो ।

९. यत्थ नानाविधं अम्बजम्बुपनसादि फलं होति, तत्थ फलत्थिका आगन्त्वा याचन्ति, अदेन्तस्स कुज्झन्ति, बलक्कारेन वा गण्हन्ति । सायण्हसमये विहारमज्झे चङ्कमन्तेन ते दिस्वा, किं, उपासका, एवं करोथा ति वुत्ता यथारुचि अक्कोसन्ति, अवासाय पिस्स परक्कमन्ति ।

१०. पत्थनीये पन लोकसम्मते दक्खिणगिरि-हत्थिकुच्छि-चेतियगिरि-चित्तलपम्बतसदिसे विहारे विहरन्तं, अयमरहा ति सम्भावेत्वा वन्दितुकामा मनुस्सा समन्ता ओसरन्ति, तेनस्स न फासु होति । यस्स पन तं सप्पायं होति, तेन दिवा अज्जत्थ गन्त्वा रत्तिं वसितब्बं ।

११. नगरसन्निस्सिते विसभागारम्मणानि आपाथमागच्छन्ति, कुम्भदासियो पि घटेहि निघंसन्तियो गच्छन्ति, ओक्कमित्वा मग्गं न देन्ति, इस्सरमनुस्सा पि विहारमज्झे साणिं परिक्खि-पित्वा निसीदन्ति ।

१२. दारुसन्निस्सये पन यत्थ कट्टानि च दम्बूपकरणरुक्खा च सन्ति, तत्थ कट्टहारिका पुब्बे वुत्तसाकपुष्पहारिका विय अफासुं करोन्ति, विहारे रुक्खा सन्ति, ते छिन्दित्वा घरानि करिस्सामा ति मनुस्सा आगन्त्वा छिन्दति । सचे सायण्हसमयं पधानघरा निक्खमित्वा विहारमज्झे चङ्कमन्तो ते दिस्वा, किं, उपासका, एवं करोथा ति वदति, यथारुचि अक्कोसन्ति, अवासाय पिस्स परक्कमन्ति ।

१३. यो पन खेत्तसन्निस्सितो होति समन्ता खेत्तेहि परिवारितो, तत्थ मनुस्सा विहार-मज्झे येव खलं कत्वा धज्जं मद्दन्ति, पमुखेसु सयन्ति, अज्जम्पि बहुं अफासुं करोन्ति । यत्रापि महासङ्गभोगो होति, आरामिका कुलानं गावो रुन्धन्ति, उदकवारं पटिसेधेन्ति, मनुस्सा वीहि-सीसं गहेत्वा, पस्सथ तुम्हाकं आरामिकानं कम्मं ति सङ्गस्स दस्सेन्ति, तेन तेन कारणेन राज-राजमहामत्तानं घरद्वारं गन्तब्बं होति । अयम्पि खेत्तसन्निस्सितेनेव सङ्गहितो ।

१४. विसभागानं पुगलानं अत्थिता ति, यत्थ अज्जमज्जं विसभागवेरिभिक्षू विहरन्ति, ये कलहं करोन्ता, मा भन्ते एवं करोथा ति वारियमाना, एतस्स पंसुकूलिकस्स आगतकालतो पट्ठाय नट्ठ्हा ति वत्तारो भवन्ति ।

१५. यो पि उदकपट्टनं वा थलपट्टनं वा निस्सितो होति, तत्थ अभिण्हं नावाहि च सत्थेहि च आगतमनुस्सा, ओकासं देथ, पानीयं देथ, लोणं देथा ति घट्टयन्ता अफासुं करोन्ति ।

१६. पच्चन्तनिस्सिते पन मनुस्सा बुद्धादिसु अप्पसन्ना होन्ति । रज्जसीमसन्निस्सिते राजभयं होति । तं हि पदेसं एको राजा, न मय्हं वसे वत्तती ति पहरति, इतरो पि, न मय्हं वसे वत्तती ति । तत्रायं भिक्षु कदाचि इमस्स रज्जो विजिते विहरति, कदाचि एतस्स । अथ नं, चरपुरिसो अयं ति मज्जमाना अनयव्यसनं पापेन्ति ।

१७. असप्पायता ति विसभागरूपादिआरम्मणसमोसरणेन वा अमनुस्सपरिगहितताय वा असप्पायता । तत्रिदं वत्थु । एको किर थेरो अरज्जे वसति । अथस्स एका यक्खिनी पण्ण-सालद्वारे ठत्वा गायि । सो निक्खमित्वा द्वारे अट्ठासि । सा गन्त्वा चङ्कमनसीसे गायि । थेरो चङ्कमनसीसं अगमासि । सा सतपोरिसे पपाते ठत्वा गायि । थेरो पटिनिवत्ति । अथ नं सा वेगेन गहेत्वा, मया, भन्ते, न एको न द्वे तुम्हादिसा खादिता ति आह ।

१८. कल्याणमित्तानं आलाभो ति, यत्थ न सक्का होति आचरियं वा आचरियसमं वा उपज्झायं वा उपज्झायसमं वा कल्याणमित्तं लब्धुं, तत्थ सो कल्याणमित्तानं अलाभो महा-दोसो येवा ति । इमेसं अट्ठारसनं दोसानं अज्जतरेन समन्नागतो अननुरूपो ति वेदितब्बो । वुत्तप्पि चेत्तं अट्ठकथासु—

“ महावासं नवावासं जरावासञ्च पन्थनिं ।

सोण्डि पण्णञ्च पुप्फञ्च फलं पत्थितमेव च ॥

नगरं दारुना खेत्तं विसभागेन पट्टनं ।

पच्चन्तसीमासप्पायं, यत्थ भित्तो न लब्भति ॥

अट्ठारसेतानि ठानानि इति विज्जाय पण्डितो

आरका परिवज्जेय्य मग्गं पटिभयं यथा ” ति [] ॥

१९. यो पन गोचरगामतो नातिदूरनाच्चसन्नतादिहि पञ्चहि अङ्गेहि समन्नागतो, अयं अनुरूपो नाम । वुत्तं हेतं भगवता—“ कथञ्च, भिक्षवे, सेनासनं पञ्चङ्गसमन्नागतं होति ? इध, भिक्षवे, सेनासनं नातिदूरं होति नाच्चासन्नं गमनागमनसम्पन्नं, दिवा अप्पोकिण्णं रत्ति अप्पसद्वं अप्पनिग्घोसं, अप्पडंसमकसवातातपसिरिसपसम्फस्सं होति, तस्मिं खो पन सेनासने विहारन्तस्स अप्पकसिरेनेव उप्पज्जन्ति चीवर-पिण्डपात-सेनासन-गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारा, तस्मिं खो पन सेनासने थेरा भिक्षू विहरन्ति बहुस्सुता आगतागमा धम्मधरा विनयधरा मातिकाधरा, ते कालेन कालं उपसङ्कमित्वा परिपुच्छति परिपञ्चति, इदं, भन्ते, कथं, इमस्स

को अथो ति, तस्स ते आयस्मन्तो अविवटञ्चेव विवरन्ति, अनुत्तानीकतञ्च उत्तानीकरोन्ति, अनेकविहितेषु च कङ्कडानियेषु धम्मेसु कङ्क पटिविनोदेन्ति । एवं खो, भिक्खवे, सेनासनं पञ्चङ्गसमन्नागतं होती ” ति [अं ५।१५-१६] । अयं, समाधिभावनाय अनुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहरन्तेना ति एत्थ विथारो ।

२०. खुदकपलिबोधुपच्छेदं कत्वा ति, एवं पटिरूपे विहारे विहरन्तेन, ये पिस्स ते होन्ति खुदका पलिबोधा, ते पि उपच्छिन्दितब्बा । सेय्यधिदं—दीघानि केसनखलोमानि छिन्दितब्बानि । जिण्णञ्चीवरेसु दळ्हीकम्मं वा तुन्नकम्मं वा कातब्बं । किलिङ्गानि वा रजितब्बानि । सचे पत्ते मलं होति, पत्तो पचित्तब्बो । पञ्चपीठादीनि सोधेतब्बानी ति । अयं, खुदकपलिबोधुपच्छेदं कत्वा ति एत्थ विथारो ।

२१. इदानी, सब्बं भावनाविधानं अपरिहापेन्तेन भावेतब्बो ति एत्थ, अयं पथवी-कसिणं आदिं कत्वा सब्बकम्मद्धानवसेन विथारकथा होति । एवं उपच्छिन्नखुदकपलिबोधेन हि भिक्खुना पञ्छाभत्तं पिण्डपातपटिक्कन्तेन भत्तसम्मदं पटिविनोदेत्वा पविवित्ते ओकासे सुखनिजेन कताय वा अकताय वा पथविया निमित्तं गण्हितब्बं ।

२२. वुत्तं हेतं—“ पथवीकसिणं उग्गण्हन्तो पथवियं निमित्तं गण्हाति कते वा अकते वा, सन्तके नो अनन्तके, सकोटिये नो अकोटिये, सवट्टुमे नो अवट्टुमे, सपरियन्ते नो अपरियन्ते, सुप्पम्मत्ते वा सरावमत्ते वा । सो तं निमित्तं सुगहितं करोति, सूपधारितं उपधारेति, सुववत्थितं ववत्थपेति । सो तं निमित्तं सुगहितं कत्वा सूपधारितं उपधारेत्वा सुववत्थितं ववत्थपेत्वा आनि-संसदस्सावी रतनसञ्जी हुत्वा चित्तिकारं उपट्टपेत्वा सम्पियायमानो तस्मिं आरम्भणे चित्तं उप-निबन्धति, अद्धा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा मुच्चिस्सामी ति । सो विविच्चेव कामेहि....पे.... पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [] ।

२३. तत्थ येन अतीतभवे पि सासने वा इसिपब्बज्जाय वा पब्बजित्वा पथवीकसिणे चतुक्क-पञ्चकज्ज्ञानानि निब्वत्तितपुब्बानि, एवरूपस्स पुञ्जवतो उपनिस्सयसम्पन्नस्स अकताय पथविया कसितद्धाने वा खलमण्डले वा निमित्तं उपपज्जति । मल्लकत्थेरस्स विय । तस्स किरायस्मतो कसितद्धानं ओलोकेन्तस्स तंठानप्पमाणमेव निमित्तं उदपादि । सो तं वट्ठेत्वा पञ्चकज्ज्ञानानि निब्वत्तेत्वा ज्ञानपदद्धानं विपस्सनं पट्टपेत्वा अरहत्तं पापुणि ।

२४. यो पनेवं अकताधिकारो होति, तेन आचरियस्स सन्तिके उग्गहितकम्मद्धानविधानं अविराधेत्वा चत्तारो कसिणदोसे परिहरन्तेन कसिणं कातब्बं । नीलपीतलोहितओदातसम्भेदवसेन हि चत्तारो पथवीकसिणदोसा । तस्मा नीलादिवण्णं मत्तिकं अगहेत्वा गङ्गावहे मत्तिकासदिसाय अरुणवण्णाय मत्तिकाय कसिणं कातब्बं । तञ्च खो विहारमज्जे सामणेरादीनं सञ्चरणद्धाने न कातब्बं । विहारपञ्चन्ते पन पटिच्छन्नद्धाने पम्भारे वा पण्णसालाय वा, संहारिमं वा तत्रङ्कं वा कातब्बं ।

२५. तत्र संहारिमं चतुसु दण्डकेसु पिलोतिकं वा चम्भं वा कटसारकं वा बन्धित्वा तत्थ अपनीततिणमूलसम्बरकथलिकायं सुमदिताय मत्तिकाय वुत्तप्पमाणं वट्टं लिम्पेत्वा कातब्बं । तं परिकम्मकाले भूमियं अत्थरित्वा ओलोकेतब्बं । तत्रट्ठकं भूमियं पदुमकणिकाकारेण खाणुके आकोटेत्वा वल्लीहि विनन्धित्वा कातब्बं । यदि सा मत्तिका नप्पहोति, अधो अज्जं पक्खिपित्वा उपरिभागे सुपरिसोधिताय अरुणवण्णाय मत्तिकाय विदत्थिचतुरङ्गुलवित्थारं वट्टं कातब्बं । एतदेव हि पमाणं सन्धाय, सुप्पमत्तं वा सरावमत्तं वा ति वुत्तं । सन्तके नो अनन्तके ति आदि पनस्स परिच्छेदत्थाय वुत्तं ।

२६. तस्मा एवं वुत्तप्पमाणपरिच्छेदं कत्वा—रुक्खपाणिका विसभागवण्णं समुद्वापेति, तस्मा तं अगहेत्वा—पासाणपाणिकाय धंसित्वा समं भेरितलसदिसं कत्वा तं ठानं सम्मज्जित्वा न्हत्वा आगन्त्वा कसिणमण्डलतो अङ्कतेय्यहत्थन्तरे पदेसे पज्जत्ते विदत्थिचतुरङ्गुलपादके सुअत्थते पीठे निसीदितब्बं । ततो दूरतरे निसिन्नस्स हि कसिणं न उपट्ठाति, आसन्नतरे कसिणदोसा पज्जायन्ति, उच्चतरे निसिन्नेन गीवं ओनमित्वा ओलोकेतब्बं होति, नीचतरे जण्णुकानि रुजन्ति ।

२७. तस्मा वुत्तनयेनेव निसीदित्वा, “अप्पस्सादा कामा” ति [म १।१३०] आदिना नयेन कामेसु आदीनवं पच्चवेक्खित्वा कामनिस्सरणे सब्बदुक्खसमतिक्रमस्स उपायभूते नेक्खम्मे जाताभिलासेन बुद्धधम्मसङ्घगुणानुस्सरणेन पीतिपामोज्जं जनयित्वा, अयं दानि सा सब्बबुद्ध-पच्चेकबुद्ध-अरियसावकेहि पटिपन्ना नेक्खम्मपटिपदा ति पटिपत्तिया सज्जातगारवेन, अद्वा इमाय पटिपदाय पविवेकसुखरसस्स भागी भविस्सामी ति उस्साहं जनयित्वा समेन आकारेण चक्खूनि उम्मीलेत्वा निमित्तं गण्हन्तेन भावेतब्बं ।

२८. अतिउम्मीलयतो हि चक्खु किलमति, मण्डलञ्च अतिविभूतं होति, तेनस्स निमित्तं नुप्पज्जति । अतिमन्दं उम्मीलयतो मण्डलं अविभूतं होति, चित्तञ्च लीनं होति, एवमपि निमित्तं नुप्पज्जति । तस्मा, आदासतले मुखनिमित्तदस्सिना विय, समेन आकारेण चक्खूनि उम्मीलेत्वा निमित्तं गण्हन्तेन भावेतब्बं ।

२९. न वण्णो पच्चवेक्खितब्बो, न लक्खणं मनसिकातब्बं । अपि च वण्णं अमुञ्चित्वा निस्सयसवण्णं कत्वा उस्सदवसेन पण्णत्तिधम्मे चित्तं ठपेत्वा मनसिकातब्बं । पथवी, मही, मेदिनी, भूमि, वसुधा, वसुन्धरा ति आदिसु पथवीनामेसु यं इच्छति, यदस्स सज्जानुकूलं होति, तं वत्तब्बं । अपि च, पथवी ति एतदेव नामं पाकटं, तस्मा पाकटवसेनेव, पथवी पथवी ति भावेतब्बं । कालेन उम्मीलेत्वा, कालेन निमीलेत्वा आवज्जितब्बं । याव उग्गहनिमित्तं नुप्पज्जति, ताव कालसतम्पि कालसहस्सम्पि ततो भिय्यो पि एतेनेव नयेन भावेतब्बं ।

३०. तस्सेवं भावयतो यदा निमीलेत्वा आवज्जन्तस्स उम्मीलितकाले विय आपाथं आगच्छति, तदां उग्गहनिमित्तं जातं नाम होति । तस्स जातकालतो पट्टाय न तस्मिं ठाने निसीदितब्बं । अत्तनो वसनट्ठानं पविसित्वा तत्थ निसिन्नेन भावेतब्बं । पादधोवनपपञ्चपरिहारत्थं

पनस्स एकपटलिकुपाहना च कत्तरदण्डो च इच्छितम्बो । अथानेन, सचे तरुणो समाधि केनचिदेव असप्पायेन नस्सति, उपाहना आरुह्य कत्तरदण्डं गहेत्वा तं ठानं गन्त्वा निमित्तं आदाय आगन्त्वा सुखनिसिन्नेन भावेतम्बं, पुनप्पुनं समन्नाहरितम्बं, तक्काहतं वितक्काहतं कातम्बं ।

३१. तस्स एवं करोन्तस्स अनुक्रमेण नीवरणानि विक्खम्भन्ति, किलेसा सन्निसीदन्ति, उपचारसमाधिना चित्तं समाधियति, पटिभागनिमित्तं उप्पज्जति । तत्रायं पुरिमस्स च उग्गह-निमित्तस्स इमस्स च विसेसो । उग्गहनिमित्ते कसिणदोसो पञ्जायति । पटिभागनिमित्तं, थविक-तो नीहटादासमण्डलं विय, सुधोतसङ्गथालं विय, बलाहकन्तरा निक्खन्तचन्दमण्डलं विय, मेघमुखे बलाका विय, उग्गहनिमित्तं पदालेत्वा निक्खन्तमिव ततो सतगुणं सहस्सगुणं सुपरि-सुद्धं हुत्वा उपट्ठाति । तच्च खो पन नेव वण्णवन्तं, न सण्ठानवन्तं । यदि हि तं ईदिसं भवेय्य, चक्खुविज्जेय्यं सिया ओळारिकं सम्मसन्पगं तिलक्खणम्भाहतं । न पनेतं तादिसं । केवलं हि समाधिलाभिनो उपट्ठानाकारमत्तं सज्जजमेतं ति । उप्पन्नकालतो च पनस्स पट्ठाय नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति, किलेसा सन्निसिन्ना व, उपचारसमाधिना चित्तं समाहितमेवा ति ।

३२. दुविधो हि समाधि, उपचारसमाधि च अप्पनासमाधि च । द्वीहाकारेहि चित्तं समाधियति, उपचारभूमियं वा पटिलाभभूमियं वा । तत्थ उपचारभूमियं नीवरणप्पहानेन चित्तं समाहितं होति, पटिलाभभूमियं अङ्गपातुभावेन ।

३३. द्विन्नं पन समाधीनं इदं नानाकरणं । उपचारे अङ्गानि न थामजातानि होन्ति । अङ्गानं अथामजातत्ता यथा नाम दहरो कुमारको उक्खिपित्वा ठपियमानो पुनप्पुनं भूमियं पतति, एवमेव उपचारे उप्पन्ने चित्तं कालेन निमित्तं आरम्भणं करोति, कालेन भवङ्गं ओतरति । अप्पनायं पन अङ्गानि थामजातानि होन्ति । तेसं थामजातत्ता यथा नाम बलवा पुरिसो आसना वुट्ठाय दिवसम्पि तिड्ढेय्य, एवमेव अप्पनासमाधिम्हि उप्पन्ने चित्तं सकिं भवङ्गवारं छिन्दित्वा केवलम्पि रत्तिं केवलम्पि दिवसं तिड्ढति, कुसलजवनपटिपाटिवसेनेव पवत्तती ति ।

३४. तत्र यदेतं उपचारसमाधिना सार्द्धं पटिभागनिमित्तं उप्पन्नं, तस्स उप्पादनं नाम अतिदुक्करं । तस्मा सचे तेनेव पल्लङ्केन तं निमित्तं वट्ठेत्वा अप्पनं अधिगन्तुं सक्कोति, सुन्दरं । नो चे सक्कोति, अथानेन तं निमित्तं अप्पमत्तेन चक्खवत्तिगम्भो विय रक्खितम्बं । एवं हि,

निमित्तं रक्खतो लद्ध-परिहानि न विज्जति ।

आरक्खम्हि असन्तम्हि, लद्धं लद्धं विनस्सति ॥

३५. तत्रायं रक्खणाविधि—

आवासो, गोचरो, भस्सं, पुगलो, भोजनं, उतु ।

इरियापथो ति सत्तेते असप्पाये विवज्जये ॥

सप्पाये सत्त सेवेथ, एवं हि पटिपज्जतो ।

न चिरेनेव कालेन होति कस्सचि अप्पना ॥

३६. तत्रस्स यस्मि आवासे वसन्तस्स अनुप्पन्नं वा निमित्तं नुप्पज्जति, उप्पन्नं वा विनस्सति, अनुपट्ठिता च सति न उपट्ठाति, असमाहितश्च चित्तं न समाधियति, अयं असप्पायो । यत्थ निमित्तं उप्पज्जति चेव थावरश्च होति, सति उपट्ठाति, चित्तं समाधियति, नागपञ्चतवासि-पधानियतिस्सत्थेरस्स विय, अयं सप्पायो । तस्मा यस्मि विहारे बहू आवासा होन्ति, तत्थ एकमेकस्मिं तीणि तीणि दिवसानि वसित्वा यत्थस्स चित्तं एकगं होति, तत्थ वसितब्बं । आवाससप्पायताय हि तम्ब्रपणिणदीपम्हि चूळनागलेणे वसन्ता तत्थेव कम्मट्ठानं गहेत्वा पञ्चसता भिक्खू अरहत्तं पापुणिंसु, सोतापन्नादीनं पन, अञ्जत्थ अरियभूमिं पत्वा तत्थ अरहत्तं पत्तानश्च गणना नत्थि । एवं अञ्जेसु पि चित्तलपञ्चतविहारादिसु ।

३७. गोचरगामो पन यो सेनासनतो उत्तरेन वा दक्खिणेन वा नातिदूरे दियङ्गकोस-
म्भन्तरे होति सुलभसम्पन्नभिक्खो, सो सप्पायो, विपरीतो असप्पायो ।

३८. भस्सं ति द्वत्तिसतिरच्छानकथापरियापन्नं असप्पायं । तं हिस्स निमित्तन्तरधानाय संवत्तति । दसकथावत्थुनिस्सितं सप्पायं, तम्पि मत्ताय भासितब्बं ।

३९. पुग्गलो पि अतिरच्छानकथिको सीलादिगुणसम्पन्नो, यं निस्साय असमाहितं वा चित्तं समाधियति, समाहितं वा चित्तं थिरतरं होति, एवरूपो सप्पायो । कायदब्बहीबहुलो पन तिरच्छानकथिको असप्पायो । सो हि तं, कद्दमोदकमिव अच्छं उदकं, मलिनमेव करोति । तादिसञ्चागम्म कोटपञ्चतवासिदहरस्सेव समापत्ति पि नस्सति, पगेव निमित्तं ।

४०. भोजनं पन कस्सचि मधुरं, कस्सचि अम्बिलं सप्पायं होति । उतु पि कस्सचि सीतो, कस्सचि उण्हो सप्पायो होति । तस्मा यं भोजनं वा उतुं वा सेवन्तस्स फासु होति, असमाहितं वा चित्तं समाधियति, समाहितं वा चित्तं थिरतरं होति, तं भोजनं सो च उतु सप्पायो, इतरं भोजनं इतरो च उतु असप्पायो ।

४१. इरियापथेसु पि कस्सचि चङ्कमो सप्पायो होति, कस्सचि सयनट्ठानानिस्सज्जानं अञ्जतरो । तस्मा तं आवासं विय तीणि दिवसानि उपपरिक्खित्वा, यस्मि इरियापथे असमाहितं वा चित्तं समाधियति, समाहितं वा चित्तं थिरतरं होति, सो सप्पायो, इतरो असप्पायो ति वेदितब्बो । इति इमं सत्तविधं असप्पायं वज्जेत्वा सप्पायं सेवितब्बं । एवं पटिपन्नस्स हि निमित्तासेवनबहुलस्स न चिरेनेव कालेन होति कस्साचि अप्पना ।

४२. यस्स पन एवाम्पि पटिपज्जतो न होति, तेन दसविधं अप्पनाकोसल्लं सम्पादेतब्बं । तत्रायं नयो । दसहाकारेहि अप्पनाकोसल्लं इच्छित्तब्बं, वत्थुविसदकिरियतो, इन्द्रियसमत्तपटिपादन-
तो, निमित्तकुसलतो, यस्मि समये चित्तं पग्गहेतब्बं तस्मि समये चित्तं पग्गण्हाति, यस्मि समये चित्तं निग्गहेतब्बं तस्मि समये चित्तं निग्गण्हाति, यस्मि समये चित्तं सम्पहंसितब्बं

तस्मिं समये चित्तं सम्पहंसेति, यस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खितब्बं तस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खति, असमाहितपुग्गलपरिवज्जनतो, समाहितपुग्गलसेवनतो, तदधिमुत्तितो ति ।

४३. तत्थ वत्थुविसदकिरिया नाम अज्झात्तिकवाहिरानं वत्थूनं विसदभावकरणं । यदा हिस्स केसनखलोमानि दीघानि होन्ति, सरीरं वा सेदमलगाहितं, तदा अज्झात्तिकं वत्थु अविसदं होति अपरिसुद्धं । यदा पन चीवरं जिण्णं किलिङ्गं दुग्गन्धं होति, सेनासनं वा उक्कापं, तदा बाहिरं वत्थु अविसदं होति अपरिसुद्धं । अज्झात्तिके बाहिरे च वत्थुम्हि अविसदे उपन्नेसु चित्तचेतसिकेसु जाणम्पि अपरिसुद्धं होति, अपरिसुद्धानि दीपकपल्लिक-वट्ठि-तेलानि निस्साय उप्पन्नदीपसिखाय ओभासो विय । अपरिसुद्धेन च जाणेन सङ्गारे सम्मसतो सङ्गारा पि अविभूता होन्ति, कम्मट्ठानमनुयुज्जतो कम्मट्ठानम्पि बुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्लं न गच्छति ।

४४. विसदे पन अज्झात्तिकवाहिरे वत्थुम्हि उपन्नेसु चित्तचेतसिकेसु जाणम्पि विसदं होति परिसुद्धं, परिसुद्धानि दीपकपल्लिक-वट्ठि-तेलानि निस्साय उप्पन्नदीपसिखाय ओभासो विय । परिसुद्धेन च जाणेन सङ्गारे सम्मसतो सङ्गारा पि विभूता होन्ति, कम्मट्ठानमनुयुज्जतो कम्मट्ठानम्पि बुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्लं गच्छति ।

४५. इन्द्रियसमत्तपटिपादनं नाम सद्वादीनं इन्द्रियानं समभावकरणं । सचे हिस्स सद्धिन्द्रियं बलवं होति, इतरानि मन्दानि, ततो विरियिन्द्रियं पग्गहकिच्चं, सतिन्द्रियं उपट्ठानकिच्चं, समाधिन्द्रियं अविक्खेपकिच्चं, पञ्चिन्द्रियं दस्सनकिच्चं कातुं न सक्कोति । तस्मा तं धम्मसभावपच्चवेक्खणेन वा, यथा वा मनसिकरोतो बलवं जातं तथा अमनसिकारेण हापेतब्बं । वक्कलित्थेरवत्थु चेत्थ निदस्सनं [सं ३।११९-२४] ।

४६. सचे पन विरियिन्द्रियं बलवं होति, अथ नेव सद्धिन्द्रियं अधिमोक्खकिच्चं कातुं सक्कोति, न इतरानि इतरकिच्चभेदं । तस्मा तं पस्सद्वादिभावनाय हापेतब्बं । तत्रापि सोणत्थेरवत्थु दस्सेतब्बं [महा १७९-८५] । एवं सेसेसु पि एकस्स बलवभावे सति इतरेसं अत्तनो किच्चेसु असमत्थता वेदितब्बा ।

४७. विसेसतो पनेत्थ सद्वापज्ज्ञानं समाधिविरियानञ्च समतं पसंसन्ति । बलवसद्धो हि मन्दपज्जो मुद्धप्पसन्नो होति, अवत्थुस्मिं पसीदति । बलवपज्जो मन्दसद्धो केराटिकपक्खं भजति, भेसज्जसमुट्ठितो विय रोगो अतेकिच्चो होति । उभिन्नं समताय वत्थुस्मिं येव पसीदति । बलवसमाधि पन मन्दविरियं, समाधिस्स कोसज्जपक्खत्ता, कोसज्जं अभिभवति । बलवविरियं मन्दसमाधि, विरियस्स उद्धच्चपक्खत्ता, उद्धच्चं अभिभवति । समाधि पन विरियेन संयोजितो कोसज्जे पतितुं न लभति । विरियं समाधिना संयोजितं उद्धच्चे पतितुं न लभति । तस्मा तदुभयं समं कातब्बं । उभयसमताय हि अप्पना होति ।

४८. अपि च समाधिकम्मिकस्स बलवती पि सद्वा वट्ठति । एवं सद्धहन्तो ओकप्पेन्तो अप्पनं पापुणिस्सति । समाधिपज्ज्ञासु पन समाधिकम्मिकस्स एकगता बलवती वट्ठति । एवं हि

सो अप्पनं पापुणाति । विपस्सनाकम्मिकस्स पञ्चा बलवती वड्ढति । एवं हि सो लक्खणपटिवेधं पापुणाति । उभिन्नं पन समताय पि अप्पना होति येव ।

४९. सति पन सब्बत्थ बलवती वड्ढति । सति हि चित्तं उद्वच्चपक्खिकानं सद्धा-विरिय-पञ्चानं वसेन उद्वच्चपाततो, कोसज्जपक्खेन च समाधिना कोसज्जपाततो रक्खति । तस्मा सा, लोणधूपनं विय सब्बव्यञ्जनेसु, सब्बकम्मिकअमच्चो विय सब्बराजकिच्चेसु, सब्बत्थ इच्छितब्बा । तेनाह—“ सति च पन सब्बत्थिका वुत्ता भगवता । किंकारणा ? चित्तं हि सतिपटिसरणं, आरक्खपच्चुपट्टाना च सति, न विना सतिया चित्तस्स पग्गहनिग्गहो होती ” ति [] ।

५०. निमित्तकोसल्लं नाम पथवीकसिणादिकस्स चित्तेकगतानिमित्तस्स अकतस्स करणकोसल्लं, कतस्स च भावनाकोसल्लं, भावनाय लद्धस्स रक्खणकोसल्लञ्च । तं इध अधिप्पेतं ।

५१. कथञ्च यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतब्बं तस्मिं समये चित्तं पग्गण्हाति ? यदास्स अतिसिथिलविरियतादीहि हीनं चित्तं होति, तदा पस्सद्विसम्बोज्झङ्गादयो तयो अभावेत्वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादयो भावेति । वुत्तं हेतं भगवता—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो परित्तं अग्गि उज्जालेतुकामो अस्स, सो तत्थ अल्लानि चेव तिणानि पक्खिपेय्य, अल्लानि च गो-मंयानि पक्खिपेय्य, अल्लानि च कट्टानि पक्खिपेय्य, उदकवातञ्च ददेय्य, पंसुकेन च ओकिरेय्य, भब्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो परित्तं अग्गि उज्जालेतुं ति ? नो हेतं, भन्ते । एवमेव खो, भिक्खवे, यस्मिं समये लीनं चित्तं होति, अकालो तस्मिं समये पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, अकालो समाधिपे.... अकालो उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स भावनाय । तं किस्स हेतु ? लीनं, भिक्खवे, चित्तं, तं एतेहि धम्मेहि दुस्समुट्ठापयं होति । यस्मिञ्च खो, भिक्खवे, समये लीनं चित्तं होति, कालो तस्मिं समये धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो विरियसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो पीतिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय । तं किस्स हेतु ? लीनं, भिक्खवे, चित्तं, तं एतेहि धम्मेहि सुसमुट्ठापयं होति । सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो परित्तं अग्गि उज्जालेतुकामो अस्स, सो तत्थ सुक्खानि चेव तिणानि पक्खिपेय्य, सुक्खानि च गोमयानि पक्खिपेय्य, सुक्खानि च कट्टानि पक्खिपेय्य, मुखवातञ्च ददेय्य, न च पंसुकेन ओकिरेय्य, भब्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो परित्तं अग्गि उज्जालेतुं ति ? एवं, भन्ते ” ति [सं ५।११२-१३] ।

५२. एत्थ च यथासकं आहारवसेन धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादीनं भावना वेदितब्बा । वुत्तं हेतं—“ अत्थि, भिक्खवे, कुसलाकुसला धम्मा, सावज्जानवज्जा धम्मा, हीनपणीता धम्मा, कण्हसुक्कसप्पटिभागा धम्मा, तत्थ योनिसो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तति । ” तथा, “ अत्थि भिक्खवे आरम्भधातु, निक्कमधातु, परक्कमधातु, तत्थ योनिसो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा विरियसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा विरियसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया

संवत्तति । ” तथा, “ अत्थि, भिक्खवे, पीतिसम्बोज्झङ्गानिया धम्मा, तत्थ योनिसो मनसि-
कारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा पीतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा पीति-
सम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती ” ति [सं ५।१०४] ।

५३. तत्थ सभाव-सामञ्जलद्वय-पटिवेधवसेन पवत्तमनसिकारो कुसलादिसु योनिसो
मनसिकारो नाम । आरम्भधातुआदीनं उप्पादनवसेन पवत्तमनसिकारो आरम्भधातुआदिसु
योनिसो मनसिकारो नाम । तत्थ आरम्भधातू ति पठमविरियं वुच्चति । निक्कमधातू ति
कोसज्जतो निक्खन्तत्ता ततो बलवतरं । परक्कमधातू ति परं परं ठानं अक्कमनते ततो पि
बलवतरं । पीतिसम्बोज्झङ्गानिया धम्मा ति पन पीतिया एवेतं नामं । तस्सा पि उप्पादक-
मनसिकारो व योनिसो मनसिकारो नाम ।

५४. अपि च सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति, परिपुच्छकता,
वत्थुविसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुप्पञ्जपुग्गलपरिवज्जना, पञ्चवन्तपुग्गलसेवना,
गम्भीरजाणचरियपच्चवेक्खणा, तदधिमुत्तता ति ।

५५. एकादस धम्मा विरियसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति, अपायादिभयपच्चवेक्खणता,
विरियायत्तलोकियलोकुत्तरविसेसाधिगमानिसंसदस्सिता, बुद्ध-पच्चैकबुद्ध-महासावकेहि गतमग्गो
मया गन्तब्बो, सो च न सक्का कुसीतेन गन्तुं ति एवं गमनवीथिपच्चवेक्खणता, दायकानं
महप्फलभावकरणेन पिण्डापचायनता, विरियारम्भस्स वण्णवादी मे सत्था, सो च अनतिक्रमनीय-
सासनो, अम्हाकञ्च बहूपकारो, पटिपत्तिया च पूजियमानो पूजितो होति, न इतरथा ति एवं
सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणता, सद्धम्मसङ्घातं मे महादायज्जं गहेत्तब्बं, तच्च न सक्का कुसीतेन गहेत्तुं ति
एवं दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणता, आलोकसञ्जामनसिकार-इरियापथपरिवत्तन-अब्भोकाससेवनादीहि
थीनमिद्धविनोदनता, कुसीतपुग्गलपरिवज्जना, आरद्धविरियपुग्गलसेवना, सम्मपधानपच्च-
वेक्खणता, तदधिमुत्तता ति ।

५६. एकादस धम्मा पीतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति, बुद्धानुस्सति, धम्म....सङ्घ....
सील....चाग....देवतानुस्सति, उपसमानुस्सति, ढ्खपुग्गलपरिवज्जना, सिनिद्धपुग्गलसेवना,
पसादनीयसुत्तन्तपच्चवेक्खणता, तदधिमुत्तता ति । इति इमेहि आकारेहि एते धम्मे उप्पादेन्तो
धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादयो भावेति नाम । एवं यस्मिं समये चित्तं पग्गहेत्तब्बं तस्मिं समये
चित्तं पग्गण्हाति ।

५७. कथं यस्मिं समये चित्तं निग्गहेत्तब्बं तस्मिं समये चित्तं निग्गण्हाति ? यदास्स
अच्चारद्धविरियतादीहि उद्धतं चित्तं होति, तदा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादयो तयो अभावेत्वा
पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गादयो भावेति । वुत्तं हेतं भगवता—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो महन्तं
अग्गिक्खन्धं निब्बापेतुकामो अस्स, सो तत्थ सुखानि चैव तिणानि पक्खिपेय्य....पे....न च
पंसुकेन ओकिरेय्य, भब्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो महन्तं अग्गिक्खन्धं निब्बापेतुं ति ?
नो हेतं, भन्ते । एवमेव खो, भिक्खवे, यस्मिं समये उद्धतं चित्तं होति, अकालो तस्मिं समये

धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, अकालो विरिय....पे....अकालो पीतिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय । तं किस्स हेतु ? उद्धतं, भिक्खवे, चित्तं, तं एतेहि धम्मेहि दुवूपसमयं होति । यस्मिञ्च खो, भिक्खवे, समये उद्धतं चित्तं होति, कालो तस्मिं समये पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो समाधिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स भावनाय । तं किस्स हेतु ? उद्धतं, भिक्खवे, चित्तं, तं एतेहि धम्मेहि सुवूपसमयं होति । सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो महन्तं अग्गिक्खन्धं निब्बापेतुकामो अस्स, सो तत्थ अल्लानि चैव तिणानि पक्खिपेय्य....पे....पंसुकेन च ओकिरेय्य, भब्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो महन्तं अग्गिक्खन्धं निब्बापेतुं ति ? एवं भन्ते ” ति [सं ५।११४] ।

५८. एत्थापि यथासकं आहारवसेन पस्सद्विसम्बोज्झङ्गादीनं भावना वेदितव्वा । वुत्तं हेतं भगवता—“ अत्थि, भिक्खवे, कायपस्सद्वि चित्तपस्सद्वि, तत्थ योनिसो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तति ” । तथा, “ अत्थि, भिक्खवे, समथ-निमित्तं अव्यगगनिमित्तं, तत्थ योनिसो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा समाधिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा समाधिसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तति ” । तथा, “ अत्थि, भिक्खवे, उपेक्खासम्बोज्झङ्गानियाधम्मा, तत्थ योनिसो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती ” ति [सं ५।१०४-५] ।

५९. तत्थ यथास्स पस्सद्विआदयो उप्पन्नपुब्बा, तं आकारं सल्लक्खेत्वा तेसं उप्पादनवसेन पवात्तितमनसिकारो व तीसु पि पदेसु योनिसो मनसिकारो नाम । समथनिमित्तं ति च समथस्सेवेतं अधिवचनं, अविकल्हेपडेन च तस्सेव अव्यगगनिमित्तं ति ।

६०. अपि च सत्त धम्मा पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति, पणीतभोजनसेवनता, उतुसुखसेवनता, इरियापथसुखसेवनता, मज्झत्तपयोगता, सारद्धपुग्गलपरिवज्जनता, पस्सद्विकाय-पुग्गलसेवनता, तदधिमुत्तता ति ।

६१. एकादस धम्मा समाधिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति, वत्थुविसदता, निमित्त-कुसलता, इन्द्रियसमत्तपटिपादनता, समये चित्तस्स निग्गहणता, समये चित्तस्स पग्गहणता, निरस्सादस्स चित्तस्स सद्भासंवेगवसेन सम्पहंसनता, सम्मापवत्तस्स अज्झुपेक्खणता, असमाहित-पुग्गलपरिवज्जनता, समाहितपुग्गलसेवनता, ज्ञानविमोक्खपच्चवेक्खणता, तदधिमुत्तता ति ।

६२. पञ्च धम्मा उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति, सत्तमज्झत्तता, सङ्खारमज्झत्तता, सत्तसङ्खारकेलायनपुग्गलपरिवज्जनता, सत्तसङ्खारमज्झत्तपुग्गलसेवनता, तदधिमुत्तता ति । इति इमेहाकोरोहि एते धम्मे उप्पादेन्तो पस्सद्विसम्बोज्झङ्गादयो भावेति नाम । एवं यस्मिं समये चित्तं निग्गहेतव्वं तस्मिं समये चित्तं निग्गण्हाति ।

६३. कथं यस्मिं समये चित्तं सम्पहंसितव्वं तस्मिं समये चित्तं सम्पहंसेति ? यदास्स पज्जापयोगमन्दताय वा उपसमसुखानधिगमेन वा निरस्सादं चित्तं होति, तदा न अट्ठसंवेगवत्थुपञ्चवेक्खणेन संवेजेति । अट्ठ संवेगवत्थूनि नाम, जाति-जरा-व्याधि-मरणानि चत्तारि, अपायदुक्खं पञ्चमं, अतीते वट्टमूलकं दुक्खं, अनागते वट्टमूलकं दुक्खं, पच्चुप्पन्ने आहारपरियेड्डि-मूलकं दुक्खं ति । बुद्धधम्मसङ्घगुणानुस्सरणेन चस्स पसादं जनेति । एवं यस्मिं समये चित्तं सम्पहंसितव्वं तस्मिं समये चित्तं सम्पहंसेति ।

६४. कथं यस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खितव्वं तस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खति ? यदास्स एवं पटिपज्जतो अलीनं अनुद्धतं अनिरस्सादं आरम्भणे समप्पवत्तं समथवीथिपटिपन्नं चित्तं होति, तदास्स पग्गहनिग्गहसम्पहंसनेसु न व्यापारं आपज्जति, सारथि विय समप्पवत्तेसु अस्सेसु । एवं यस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खितव्वं तस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खति ।

६५. असमाहितपुग्गलपरिवज्जना नाम नेक्खम्मपटिपदं अनारूढहपुब्बानं अनेक-किच्चपसुतानं विक्खित्तहृदयानं पुग्गलानं आरका परिच्चागो । समाहितपुग्गलसेवना नाम नेक्खम्मपटिपदं पटिपन्नानं समाधिलाभीनं पुग्गलानं कालेन कालं उपसङ्कमनं । तदधिमुत्तता [४।४२] नाम समाधिअधिमुत्तता । समाधिरु-समाधिनिन्न-समाधिपोण-समाधिपम्भारता ति अथो । एवमेतं दसविधं अप्पनाकोसल्लं सम्पादेतव्वं ।

६६. एवं हि सम्पादयतो अप्पनाकोसल्लं इमं ।
पटिलद्वे निमित्तस्मिं अप्पना सम्पवत्तति ॥
एवम्पि पटिपन्नस्स सचे सा नप्पवत्तति ।
तथा पि न जहे योगं, वायमेथेव पण्डितो ॥
हित्वा हि सम्मावायामं विसेसं नाम मानवो ।
अधिगच्छे परित्तम्पि, ठानमेतं न विज्जति ॥
चित्तप्पवतिआकारं तस्मा सल्लक्खयं बुधो ।
समतं विरियस्सेव योजयेथ पुन्नप्पुनं ॥
ईसकम्पि लयं यन्तं पग्गण्हेथेव मानसं ।
अच्चारद्धं निसेधेत्वा सममेव पवत्तये ॥
रेणुग्ग्हि उप्पलदले सुत्ते नावाय नाळिया ।
यथा मधुकरादीनं पवत्ति सम्पवण्णिता ॥
लीनउद्धतभावेहि मोचयित्वान सब्बसो ।
एवं निमित्ताभिमुखं मानसं पटिपादये ति ॥

६७. तत्रायं अथदीपना । यथा हि अच्छेको मधुकरो, असुकस्मिं रुक्खे पुप्फं पुप्फितं ति जत्वा तिक्खेन वेगेन पक्खन्तो तं अतिक्रमित्वा पटिनिवत्तन्तो खीणे रेणुग्ग्हि सम्पापुणाति ।

अपरो अच्छेको मन्देन जवेन पक्खन्तो खीणे येव सम्पापुणाति । छेको पन समेन जवेन पक्खन्तो सुखेन पुप्फरासिं सम्पत्वा यावदिच्छकं रेणुं आदाय मधुं सम्पादेत्वा मधुरसं अनुभवति ।

६८. यथा च सल्लकत्तअन्तेवासिकेसु उदकथालगते उप्पलपत्ते सत्थकम्मं सिक्खन्तेसु, एको अच्छेको वेगेन सत्थं पातेन्तो उप्पलपत्तं द्विधा वा छिन्दति, उदके वा पवेसेति । अपरो अच्छेको छिज्जनपवेसनभया सत्थकेन फुसितुम्पि न विसहति । छेको पन समेन पयोगेन तत्थ सत्थप्पहारं दस्सेत्वा परियोदातसिप्पो हुत्वा तथारूपेसु ठानेसु कम्मं कत्वा लाभं लभति ।

६९. यथा च, यो चतुब्ब्यामप्पमाणं मक्कटकसुत्तं आहरति, सो चत्तारि सहस्सानि लभतीति रज्जा वुत्ते एको अच्छेकपुरिसो वेगेन मक्कटकसुत्तं आकङ्कन्तो तहिं तहिं छिन्दति येव । अपरो अच्छेको छेदनभया हत्थेन फुसितुम्पि न विसहति । छेको पन कोटितो पडाय समेन पयोगेन दण्डके वेठेत्वा आहरित्वा लाभं लभति ।

७०. यथा च अच्छेको निरय्यामको बलववाते लङ्कारं पूरेन्तो नावं विदेसं पक्खन्दापेति । अपरो अच्छेको मन्दवाते लङ्कारं ओरोपेन्तो नावं तत्थेव ठपेति । छेको पन मन्दवाते पूरेत्वा बलववाते अङ्गलङ्कारं पूरेत्वा सोत्थिना इच्छित्तहानं पापुणाति ।

७१. यथाच, यो तेलं अल्लङ्केन्तो नाळिं पूरेति सो लाभं लभतीति आचरियेन अन्तेवासिकानं वुत्ते, एको अच्छेको लाभलुद्धो वेगेन पूरेन्तो तेलं लङ्केति । अपरो अच्छेको तेललङ्कनभया आसिञ्चितुम्पि न विसहति । छेको पन समेन पयोगेन पूरेत्वा लाभं लभति ।

७२. एवमेव एको भिक्खु उप्पन्ने निमित्ते, सीघमेव अप्पनं पापुणिस्सामीति गाब्हं विरियं करोति । तस्स चित्तं अञ्चारद्धविरियत्ता उद्धचे पतति । सो न सक्कोति अप्पनं पापुणितुं । एको अञ्चारद्धविरियताय दोसं दिस्वा, किं दानि मे अप्पनायाति विरियं हापेति । तस्स चित्तं अति-लीनविरियत्ता कोसज्जे पतति । सो पि न सक्कोति अप्पनं पापुणितुं । यो पन ईसकाम्पि लीनं लीनभावतो उद्धतं उद्धत्ततो मोचेत्वा समेन पयोगेन निमित्ताभिमुखं पवत्तेति, सो अप्पनं पापुणाति । तादिसेन भवितव्वं ।

७३. इममत्थं सन्धाय एतं वुत्तं—

रेणुम्हि उप्पलदळे सुत्ते नावाय नाळिया ।

यथा मधुकरादीनं पवत्ति सम्भवणिता ॥

लीनउद्धतभावेहि मोचयित्वान सम्बसो ।

एवं निमित्ताभिमुखं मानसं पटिपादयेति ॥

७४. इति एवं निमित्ताभिमुखं मानसं पटिपादयतो पनस्स, इदानीं अप्पना इज्झिस्सतीति भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा, पथवी पथवीति अनुयोगवसेन उपडित्तं तदेव पथवीकसिणं आरम्भणं कत्वा मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, तेसु अवसाने एकं रूपावचरं, सेसानि कामावचरानि पकतिचित्तेहि बलवतरवितक्कविचारपीतिसुख-

चित्तेकगगतानि, यानि अप्पनाय परिकम्मत्ता परिकम्मानी ति पि, यथा गामादीनं आसन्नदेसो, गामूपचारो नगरूपचारो ति बुच्चति, एवं अप्पनाय आसन्नत्ता समीपचारित्ता वा उपचारानी ति पि, इतो पुब्बो परिकम्मनं, उपरि अप्पनाय च अनुलोमनतो अनुलोमानी ति पि बुच्चन्ति । यञ्चेत्थ सब्बन्तिमं, तं परित्तगोत्ताभिभवन्नतो महग्गतगोत्तभावनतो च गोत्रभू ति पि बुच्चति ।

७५. अगहितगहणेन पनेत्थ पठमं परिकम्मं, दुतियं उपचारं, ततियं अनुलोमं, चतुत्थं गोत्रभू । पठमं वा उपचारं, दुतियं अनुलोमं, ततियं गोत्रभू । चतुत्थं पञ्चमं वा अप्पनाचित्तं । चतुत्थमेव हि पञ्चमं वा अप्पेति । तच्च खो खिप्पाभिज्जा-दन्धाभिज्जावसेन । ततो परं जवनं पतति, भवङ्गस्स वारो होति ।

७६. अभिधम्मिक-गोदत्तथेरो पन, “पुरिमा पुरिमा कुसलां धम्मा पच्छिमानं पच्छिमानं कुसलानं धम्मानं आसेवनपच्चयेन पच्चयो” ति [तिकप ५] इमं सुत्तं वत्वा, आसेवनपच्चयेन पच्छिमो पच्छिमो धम्मो बलवा होति, तस्मा छडे पि सत्तमे पि अप्पना होती ति आह । तं अट्ठकथासु, अत्तनो मतिमत्तं थेरस्सेतं ति वत्वा पटिक्खित्तं ।

७७. चतुत्थपञ्चमेसु येव पन अप्पना होति, परतो जवनं पतितं नाम होति, भवङ्गस्स आसन्नत्ता ति वुत्तं, तं एवं विचारेत्वा वुत्तत्ता न सक्का पटिक्खिपितुं । यथा हि पुरिसो छिन्नपपातामिमुखो धावन्तो ठातुकामो पि परियन्ते पादं कत्वा ठातुं न सक्कोति, पपाते एव पतति, एवं छडे वा सत्तमे वा अप्पेतुं न सक्कोति, भवङ्गस्स आसन्नत्ता । तस्मा चतुत्थपञ्चमेसु येव अप्पना होती ति वेदितब्बा ।

७८. सा च पन एकचित्तक्खणिका येव । सत्तसु हि ठानेसु अद्धानपरिच्छेदो नाम नत्थि, पठमप्पनायं, लोकियाभिज्जासु, चतुसु मग्गेसु, मग्गानन्तरे फले, रूपारूपभवेसु भवङ्गज्ज्ञाने, निरोधस्स पच्चये नेवसज्जानासज्जायतने, निरोधा बुद्धहन्तस्स फलसमापत्तियं ति । एत्थ मग्गानन्तरं फलं तिण्णं उपरि न होति । निरोधस्स पच्चयो नेवसज्जानासज्जायनं द्विन्नं उपरि न होति । रूपारूपेसु भवङ्गस्स परिमाणं नत्थि । सेसट्ठानेसु एकमेव चित्तं ति । इति एकचित्त-क्खणिका येव अप्पना, ततो भवङ्गपातो । अथ भवङ्गं विच्छिन्दित्वा ज्ञानपच्चवेक्खणत्थाय आवज्जनं, ततो ज्ञानपच्चवेक्खणं ति ।

७९. एत्तावता च पनेस, “विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि सवितक्कं सविचारं विवेकजं पीतिसुखं पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति” [विभंग २४५] । एवमनेन पञ्चङ्गविप्पहीनं पञ्चङ्गसमन्नागतं तिविधकल्याणं दसलक्खणसम्पन्नं पठमं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिणं ।

८०. तत्थ विविच्चेव कामेही ति कामेहि विविच्चित्वा, विना हुत्वा, अपक्कमित्वा । यो पनायमेत्थ एवकारो, सो नियमत्थो ति वेदितब्बो । यस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरणसमये अविज्जमानानपि कामानं तस्स पठमज्ज्ञानस्स पटिपक्खभावं, काम-परिच्चागेनेव चस्स अधिगमं दीपेति ।

८१. कथं ? विविच्चेव कामेही ति एवं हि नियमे कयिरमाने इदं पज्जायति—नूनिमस्स ज्ञानस्स कामा पटिपक्खभूता, येसु सति इदं नप्पवत्तति, अन्धकारे सति पदीपोभासो विय, तेसं परिच्चागेनेव चस्स अधिगमो होति, ओरिमतीरपरिच्चागेन पारिमतीरस्सेव, तस्मा नियमं करोती ति ।

८२. तत्थ सिया—कस्मा पनेस पुब्बपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्चापि ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरेय्या ति ? न खो पनेतं एवं दड्डब्बं । तंनिस्सरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिक्रमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निस्सरणं । यथाह—“ कामानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्मं ” ति [दी ३।२७५] । उत्तरपदे पि पन यथा, “ इधेव, भिक्खवे, समणो, इध दुतियो समणो ” ति [म १।६३, अं २।२३८] एत्थ एवकारो आनेत्वा वुच्चति, एवं वत्तब्बो । न हि सक्का इतो अज्जेहि पि नावरणसङ्गातेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्च ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरितुं । तस्मा, विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेही ति एवं पदद्वये पि एस दड्डब्बो । पदद्वये पि च किञ्चापि विविच्चा ति इमिना साधारणवचनेन तदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सब्बे पि विवेका सङ्गहं गच्छन्ति, तथा पि, कायविवेको चित्तविवेको विक्खम्भनविवेको ति तयो एव इध दड्डब्बा ।

८३. कामेही ति इमिना पन पदेन ये च निहेसे, “ कतमे वत्थुकामा ? मनापिया रूपा ” ति [मनि १] आदिना नयेन वत्थुकामा वुत्ता, ये च तत्थेव, विभङ्गे च, “ छन्दो कामो, रागो कामो, छन्दरागो कामो, सङ्कप्पो कामो, रागो कामो, सङ्कप्परागो कामो, इमे वुच्चन्ति कामा ” ति [मनि २, विभंग २५६] एवं किलेसकामा वुत्ता, ते सब्बे पि सङ्गहिता इच्चेव दड्डब्बा । एवं हि सति, विवच्चेव कामेही ति वत्थुकामेहि पि विविच्चेवा ति अत्थो युज्जति । तेन कायविवेको वुत्तो होति । विविच्च अकुसलेहि धम्मेही ति किलेसकामेहि सब्बाकुसलेहि वा विविच्चा ति अत्थो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चेत्य वत्थुकामेहि विवेकवचनतो एव कामसुखपरिच्चागो, दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिगगहो विभावितो होति ।

८४. एवं वत्थुकामकिलेसकामविवेकवचनतो येव च एतेसं पठपेन सङ्किलेसवत्थुप्पहानं, दुतियेन सङ्किलेसप्पहानं, पठमेन लोलभावस्स हेतुपरिच्चागो, दुतियेन बालभावस्स, पठमेन च प्रयोगसुद्धि, दुतियेन आसयपोसनं विभावितं होती ति विज्जातब्बं । एस ताव नयो कामेही ति एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे ।

८५. किलेसकामपक्खे पन छन्दो ति च रागो ति च एवमादीहि अनेकभेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिपेतो । सो च अकुसलपरियापन्नो पि समानो, “ तत्थ-कतमे कामा ? छन्दो कामो ” ति [विभंग २५६] आदिना नयेन विभङ्गे ज्ञानपटिपक्खतो विसुं वुत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुतियपदे । अनेकभेदतो चस्स कामतो ति अवत्वा कामेहि ति वुत्तं ।

८६. अज्जेसम्पि च धम्मनं अकुसलभावे विज्जमाने, “ तत्थ कतमे अकुसला धम्मा ?

कामच्छन्दो ” ति [विभगं २५६] आदिना नयेन विभङ्गे उपरि ज्ञानज्ञानं पञ्चनीकपटिपक्ख-
भावदस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानि । नीवरणानि हि ज्ञानङ्गपञ्चनीकानि । तेसं ज्ञानज्ञानेव
पटिपक्खानि । विद्मंसकानि विघातकानी ति वुत्तं होति । तथा हि, “ समाधि कामच्छन्दस्स
पटिपक्खो, पीति व्यापादस्स, वितक्को थीनमिद्वस्स, सुखं उद्वच्चकुक्कुच्चस्स, विचारो विचि-
किच्छाया ” ति [] पेटके वुत्तं ।

८७. एवमेत्थ, विविच्चेव कामेही ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खम्भनविवेको वुत्तो होति ।
विविच्च अकुसलेहि धम्मेही ति इमिना पञ्चन्नपि नीवरणानं । अगहितगहणेन पन पठमेन
कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं । तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेद-
विसयस्स लोभस्स, दुतियेन आघातवत्थुभेदादिविसयानं दोसमोहानं । ओघादिसु वा धम्मेसु
पठमेन कामोघ-कामयोग-कामासव-कामुपादान-अभिज्झाकायगन्थ-कामरागसंयोजनानं, दुतियेन
अवसेस-ओघ-योगासव-उपादान-गन्थ-संयोजनानं । पठमेन च तण्हाय तंसम्पयुत्तकानञ्च, दुतियेन
अविज्जाय तंसम्पयुत्तकानञ्च । अपि च पठमेन लोभसम्पयुत्तानं अङ्गं चित्तुप्पादानं, दुतियेन
सेसानं चतुन्नं अकुसलचित्तुप्पादानं विक्खम्भनविवेको वुत्तो होती ति वेदितव्वो । अयं ताव,
विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेही ति एत्थ अत्थप्पकासना ।

८८. एत्तावता च पठमस्स ज्ञानस्स प्हानङ्गं दस्सेत्वा इदानीं सम्पयोगङ्गं दस्सेतुं सवितक्कं
सविचारं ति आदि वुत्तं । तत्थ वितक्कनं वितक्को । ऊहनं ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्मणे
चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो, आहननपरियाहननरसो,—तथा हि, तेन योगावचरो आरम्मणं
वितक्काहतं वितक्कपरियाहतं करोती ति वुच्चति,—आरम्मणे चित्तस्स आनयनपञ्चुपट्टानो ।
विचरणं विचारो । अनुसञ्चरणं ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्मणानुमज्जनलक्खणो, तत्थ
सहजातानुयोजनरसो, चित्तस्स अनुप्पबन्धनपञ्चुपट्टानो ।

८९. सन्ते पि च नेसं कत्थचि अविप्पयोगे, ओल्लारिकडेन पुव्वङ्कमडेन च घण्टाभिघातो
विय चेतसो पठमाभिनिपातो वितक्को, सुखुमडेन अनुमज्जनसभावेन च घण्टानुरवो विय
अनुप्पबन्धो विचारो । विष्फारवा चेत्थ वितक्को पठमुप्पत्तिकाले परिप्फन्दनभूतो चित्तस्स, आकासे
उप्पतितुकामस्स पक्खिनो पक्खविक्खेपो विय, पदुमाभिमुखपातो विय च गन्धानुबन्धचेतसो
भमरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिप्फन्दनभावो चित्तस्स, आकासे उप्पतितस्स पक्खिनो
पक्खप्पसारणं विय, परिब्भमनं विय च पदुमाभिमुखपतितस्स भमरस्स पदुमस्स उपरिभागे ।

९०. दुक्कनिपातइकथायं पन, “ आकासे गच्छतो महासकुणस्स उभोहि पक्खेहि वातं
गहेत्वा पक्खे सन्निसीदापेत्वा गमनं विय आरम्मणे चेतसो अभिनिरोपनभावेन पवत्तो वितक्को,
वातगहणत्थं पक्खे फन्दापयमानस्स गमनं विय अनुमज्जनसभावेन पवत्तो विचारो ” ति
[] वुत्तं । तं अनुप्पबन्धेन पवत्तियं युज्जति । सो पन नेसं विसो पठमदुतियज्ज्ञानेसु
पाकटो होति ।

९१. अपि च मलग्गहितं कंसभाजनं एकेन हत्थेन दळ्हं गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णतेल-
वालण्डुपकेन परिमज्जन्तस्स दळ्हं गहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो ।
तथा कुम्भकारस्स दण्डपहारेन चक्कं भमयित्वा भाजनं करोन्तस्स उप्पीळनहत्थो विय वितक्को,
इतो चितो च सञ्चरणहत्थो विय विचारो । तथा मण्डलं करोन्तस्स मज्जे सन्निरुज्झित्वा ठित-
कण्ठको विय अभिनिरोपनो वितक्को, बहि परिब्भमनकण्ठको विय अनुमज्जनो विचारो ।

९२. इति इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन सह वत्तति, रुक्खो विय पुप्फेन
फलेन चा ति इदं ज्ञानं, सवितक्कं सविचारं ति वुच्चति । विभङ्गे पन, “ इमिना च वितक्केन
इमिना च विचारेन उपेतो होति, समुपेतो ” ति [विभंग २५७] आदिना नयेन पुग्गलाधि-
द्धाना देसना कता । अत्थो पन तत्रापि एवमेव दड्ढब्बो ।

९३. विवेकजं ति एत्थ, विवित्ति विवेको । नीवरणविगमो ति अत्थो । विवित्तो ति वा
विवेको । नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके
जातं ति विवेकजं ।

९४. पीतिसुखं ति एत्थ, पीणयती ति पीति । सा सप्पियायनलक्खणा, कायचित्तपीणन-
रसा, फरणरसा वा, ओदग्यपच्चुपद्धाना । सा पनेसा, खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका
पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीती ति पञ्चविधा होति । तत्थ खुदिका पीति सरीरे लोमहंसमत्तमेव
कातुं सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जुप्पादसदिसा होति । ओक्कन्तिका पीति समुदतीरं
वीचि विय कायं ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा भिज्जति । उब्बेगा पीति बलवती होति, कायं उद्भगं
क्त्वा आकासे लङ्घापनप्पमाणप्पत्ता ।

९५. तथा हि पुण्णवल्लिकवासी महातिस्सत्थेरो पुण्णमदिवसे सायं चेतियङ्गणं गन्त्वा
चन्दालोकं दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा, इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतियं
वन्दती ति पकतिया दिट्ठारम्मणवसेन बुद्धारम्मणं उब्बेगापीति उप्पादेत्वा सुधातले पढटचित्र-
गेण्डुको विय आकासे उप्पतित्वा महाचेतियङ्गणे येव पतिट्ठासि ।

९६. तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिरसये वत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवबुद्धा-
रम्मणाय उब्बेगापीतिया आकासे लङ्घेसि । तस्सा किर मातापितरो सायं धम्मसवनत्थाय विहारं
गच्छन्ता, अम्म, त्वं गरुभारा अकाले विचरितुं न सक्कोसि, मयं तुय्हं पत्तिं कत्वा धम्मं
सोस्सामा ति अगमंसु । सा गन्तुकामा पि तेसं वचनं पटिवाहितुं अंसक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा
घराजिरे ठत्वा चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासचेतियं ओलोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अइस,
चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूजं कत्वा पदक्खिणं करोन्तियो, भिक्खुसङ्घस्स च
गणसज्झायसइं अस्सोसि । अथस्सा, धज्जा वत्तिमे, ये विहारं गन्त्वा एवरूपे चेतियङ्गणे
अनुसञ्चरितुं, एवरूपञ्च मधुरं धम्मकथं सोतुं लभन्ती ति मुत्तारासिसदिसं चेतियं पस्सन्तिया

एव उब्बेगा पीति उदपादि । सा आकासे लङ्घित्वा मातापितुन्नं पुरिमतरं येव आकासतो चेतियङ्गणे ओरुह्य चेतियं वन्दित्वा धम्मं सुणमाना अट्ठासि ।

९७. अथ नं मातापितरो आगन्त्वा, अम्म, त्वं कतरेन मग्गेन आगतासी ति पुच्छिसु । सा, आकासेन आगताम्हि, न मग्गेना ति वत्वा, अम्म आकासेन नाम खीणासवा सञ्चरन्ति, त्वं कथं आगता ति वुत्ता आह—मय्हं चन्दालोकेन चेतियं ओलोकेन्तिया ठिताय बुद्धारम्भणा बलवपीति उप्पज्जि, अथाहं नेव अत्तनो ठितभावं, न निसिन्नभावं अज्जासिं, गहितनिमित्तेनव पन आकासे लङ्घित्वा चेतियङ्गणे पतिट्ठिताम्ही ति । एवं उब्बेगा पीति आकासे लङ्घापन-प्पमाणा होति ।

९८. फरणापीतिया पन उप्पनाय सकलसरीरं, धमित्वा पूरितवात्थि विय, महता उदकोधेन पक्खन्तपब्बतकुच्छि विय च, अनुपरिष्कुटं होति ।

९९. सा पनेसा पञ्चविधा पीति गम्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पस्सद्धिं परिपूरेति, कायपस्सद्धिञ्च चित्तपस्सद्धिञ्च । पस्सद्धिं गम्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधमपि सुखं परिपूरेति, कायिकञ्च चेतसिकञ्च । सुखं गम्भं गण्हन्तं परिपाकं गच्छन्तं तिविधं समाधिं परिपूरेति, खणिकसमाधिं, उपचारसमाधिं, अप्पनासमाधिं ति । तासु या अप्पनासमाधिस्स मूलं हुत्वा वट्ठमाना समाधिसम्पयोगं गता फरणा पीति, अयं इमस्मिं अत्थे अधिप्पेता पीती ति ।

१००. इतरं पन सुखनं सुखं । सुहु वा खादति खणाति च कायचित्तावाधं ति सुखं । तं सातलक्खणं, सम्पयुत्तानं उपब्रूहनरसं, अनुगहपञ्चुपट्टानं । सति पि च नेसं कत्थचि अविप्पयोगे, इडारम्भणपटिलाभतुट्ठि पीति, पटिलद्वस्सानुभवनं सुखं । यत्थ पीति, तत्थ सुखं । यत्थ सुखं, तत्थ न नियमतो पीति । सङ्खारक्खन्धसङ्गहिता पीति, वेदनाक्खन्धसङ्गहितं सुखं । कन्तार-खिन्नस्स वनन्तुदकदस्सनसवनेसु विय पीति, वनच्छायापवेसनउदकपरिभोगेसु विय सुखं । तस्मिं तस्मिं समये पाकटभावतो चेतं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

१०१. इति अयञ्च पीति इदञ्च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इदं ज्ञानं पीतिसुखं ति वुच्चति । अथ वा, पीति च सुखञ्च पीतिसुखं, धम्मविनयादयो विय । विवेकजं पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति एवमपि विवेकजं-पीतिसुखं । यथेव हि ज्ञानं, एवं पीतिसुखमपेत्थ विवेकजमेव होति । तञ्चस्स अत्थि, तस्मा एकपदेनेव, विवेकजं-पीतिसुखं ति पि वत्तुं युज्जति । विभङ्गे पन, “ इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं ” ति [विभंग २५७] आदिना नयेन वुत्तं । अत्थो पन तत्थापि एवमेव दट्ठव्वो ।

१०२. पठमं ज्ञानं ति इदं परतो आविभविस्सति [४।११९] । उपसम्पज्जा ति उपगन्त्वा । पापुणित्वा ति वुत्तं होति । उपसम्पादयित्वा वा । निष्पादेत्वा ति वुत्तं होति । विभङ्गे पन, “ उपसम्पज्जा ति पठमस्स ज्ञानस्स लाभो पटिलाभो पत्ति सम्पत्ति कुसना सच्छिकिरिया उपसम्पदा ” ति [विभंग २५७] वुत्तं । तस्सापि एवमेव अत्थो दट्ठव्वो ।

१०३. विहरती ति तदनुरूपेन इरियापथविहारेन इतिवुत्तप्पकारज्ञानसमङ्गी हुत्वा अत्तभावस्स इरियं, वुत्ति, पालनं, यपनं, यापनं, चारं, विहारं अभिनिष्पादेति । वुत्तं हेतं विभङ्गे— “ विहरती ति इरियति, वसति, पालेति, यपेति, यापेति, चरति, विहरति, तेन वुच्चति विहरती ” ति [विभंग २५२] ।

१०४. यं पन वुत्तं, पञ्चङ्गविप्पहीनं पञ्चङ्गसमन्नागतं ति [४।७९] तत्थ, काम-छन्दो, व्यापादो, थीनमिद्दं, उद्धच्चकुक्कुच्चं, विचिकिच्छा ति इमेसं पञ्चन्नं नावरणानं पहानवसेन पञ्चङ्गविप्पहीनता वेदितब्बा । न हि एतेसु अप्पहीनेसु ज्ञानं उप्पजति । तेनस्सेतानि पंहीनंङ्गानी ति वुच्चन्ति । किञ्चापि हि ज्ञानक्खणे अज्जे पि अकुसला धम्मा पहीयन्ति, तथा पि एतानेव विसेसेन ज्ञानन्तरायकरानि ।

१०५. कामच्छन्देन हि नानाविसयपलोभितं चित्तं न एकत्तारम्मणे समाधियति, काम-च्छन्दाभिभूतं वा तं न कामधातुप्पहानाय पटिपदं पटिपज्जति, व्यापादेन चारम्मणे पटिहज्जमानं न निरन्तरं पवत्तति, थीनमिद्दाभिभूतं अकम्मज्जं होति, उद्धच्चकुक्कुच्चपरेतं अवूपसन्तमेव हुत्वा परिब्भमति, विचिकिच्छाय उपहतं ज्ञानाधिगमसाधिकं पटिपदं नारोहति । इति विसेसेन ज्ञानन्तरायकरत्ता एतानेव पहानङ्गानी ति वुत्तानि ।

१०६. यस्मा पन वितक्को आरम्मणे चित्तं अभिनिरोपेति, विचारो अनुप्पबन्धति, तेहि अविक्खेपाय सम्पादितपयोगस्स चेतसो पयोगसम्पत्तिसम्भवा पीति पीणनं, सुखञ्च उपब्रूहनं करोति, अथ नं ससेससम्पयुत्तधम्मं एतेहि अभिनिरोपनानुप्पबन्धनपीणनानुब्रूहनेहि अनुगगहिता एकगता एकत्तारम्मणे समं सम्मा च आधियति, तस्मा, वितक्को, विचारो, पीति, सुखं, चित्तेकगता ति इमेसं पञ्चन्नं उप्पत्तिवसेन पञ्चङ्गसमन्नागतता वेदितब्बा ।

१०७. उप्पनेसु हि एतेसु पञ्चसु ज्ञानं उप्पन्नं नाम होति । तेनस्स एतानि पञ्च समन्ना-गतङ्गानी ति वुच्चन्ति । तस्मा न एतेहि समन्नागतं अज्जदेव ज्ञानं नाम अत्थी ति गहेतब्बं । यथा पन अङ्गमत्तवसेनेव चतुरङ्गिनी सेना, पञ्चङ्गिकं तुरियं, अङ्गिको च मग्गो ति वुच्चति, एवमिदम्पि अङ्गमत्तवसेनेव पञ्चङ्गिकं ति वा पञ्चङ्गसन्नागतं ति वा वुच्चती ति वेदितब्बं ।

१०८. एतानि च पञ्चङ्गानि किञ्चापि उपचारक्खणे पि अत्थि, अथ खो उपचारे पकति-चित्ततो बलवतरानि, इध पन उपचारतो पि बलवतरानि रूपावचरलक्खणप्पत्तानि । एत्थ हि वितक्को सुविसदेन आकारेन आरम्मणे चित्तं अभिनिरोपयमानो उपज्जति, विचारो अतिविय आरम्मणं अनुमज्जमानो, पीतिसुखं सब्बावन्तम्पि कायं फरमानं । तेमेवाह—“ नास्स किञ्चि सब्बावतो कायस्स विवेकजेन पीतिसुखेन अप्फुटं होती ” ति [दी १।७३] । चित्तेकगता पि, हेट्ठिमिह्मि समुगपटले उपरिमं समुगपटलं विय, आरम्मणे सुफुसिता हुत्वा उपज्जति । अयमेतेसं इतरेहि विसेसो ।

१०९. तत्थ चित्तेकगता किञ्चापि, सवितक्कं सविचारं ति इमस्मिं पाठे न निदिडा, तथा

पि विभङ्गे, “ ज्ञानं ति वितक्को विचारो पीति सुखं चित्तेकगता ” ति [विभंग २५७] एवं वुत्तत्ता अङ्गमेव । येन हि अधिप्यायेन भगवता उद्देशो कतो, सो येव तेन विभङ्गे पकासितो ति ।

११०. **तिविधकल्याणं दसलक्खणसम्पन्नं** ति एत्थ पन आदिमज्झपरियोसानवसेन तिविधकल्याणता, तेसं येव च आदिमज्झपरियोसानानं लक्खणवसेन दसलक्खणसम्पन्नता वेदितव्वा ।

१११. तत्रायं पाळि—“ पठमस्स ज्ञानस्स पटिपदाविसुद्धि आदि, उपेक्खानुब्रूहना मज्झे, सम्पहंसना परियोसानं । पठमस्स ज्ञानस्स पटिपदाविसुद्धि आदि । आदिस्सं कति लक्खणानि ? आदिस्स तीणि लक्खणानि । यो तस्स परिपन्थो ततो चित्तं विसुज्झति, विसुद्धत्ता चित्तं मज्झिमं समथनिमित्तं पटिपज्जति, पटिपन्नत्ता तत्थ चित्तं पक्खन्दति, यच्च परिपन्थतो चित्तं विसुज्झति, यच्च विसुद्धत्ता चित्तं मज्झिमं समथनिमित्तं पटिपज्जति, यच्च पटिपन्नत्ता तत्थ चित्तं पक्खन्दति,—पठमस्स ज्ञानस्स पटिपदाविसुद्धि आदि,—आदिस्स इमानि तीणि लक्खणानि । तेन वुच्चति पठमं ज्ञानं आदिकल्याणञ्चेव होति तिलक्खणसम्पन्नञ्च ।

११२. “ पठमस्स ज्ञानस्स उपेक्खानुब्रूहना मज्झे । मज्झस्स कति लक्खणानि ? मज्झस्स तीणि लक्खणानि । विसुद्धं चित्तं अज्झुपेक्खति, समथपटिपन्नं अज्झुपेक्खति, एकत्तुपट्ठानं अज्झुपेक्खति, यच्च विसुद्धं चित्तं अज्झुपेक्खति, यच्च समथपटिपन्नं अज्झुपेक्खति, यच्च एकत्तुपट्ठानं अज्झुपेक्खति,—पठमस्स ज्ञानस्स उपेक्खानुब्रूहना मज्झे,—मज्झस्स इमानि तीणि लक्खणानि । तेन वुच्चति पठमं ज्ञानं मज्झेकल्याणञ्चेव होति तिलक्खणसम्पन्नञ्च ।

११३. “ पठमस्स ज्ञानस्स सम्पहंसना परियोसानं । परियोसानस्स कति लक्खणानि ? परियोसानस्स चत्तारि लक्खणानि । तत्थ जातानं धम्मानं अनतिवत्तनेन सम्पहंसना, इन्द्रियानं एकरसङ्गेन सम्पहंसना, तदुपगविरियवाहनङ्गेन सम्पहंसना, आसेवनङ्गेन सम्पहंसना,—पठमस्स ज्ञानस्स सम्पहंसना परियोसानं,—परियोसानस्स इमानि चत्तारि लक्खणानि । तेन वुच्चति पठमं ज्ञानं परियोसानकल्याणञ्चेव होति चतुलक्खणसम्पन्नञ्चा ” ति [पटि १।१६७-६८] ।

११४. तत्र, **पटिपदाविसुद्धि** नाम ससम्भारिको उपचारो, **उपेक्खानुब्रूहना** नाम अप्पना, **सम्पहंसना** नाम पञ्चेवेक्खणा ति एवमेके वर्णयन्ति । यस्मा पन, “ एकत्तगतं चित्तं पटिपदाविसुद्धिपक्खन्तञ्चेव होति उपेक्खानुब्रूहितञ्च, जाणेन च सम्पहंसितं ” ति [पटि १ । १६७] पाळियं वुत्तं, तस्मा अन्तोअप्पनायमेव आगमनवसेन पटिपदाविसुद्धि, तत्रमज्झुत्तुपेक्खाय किच्चवसेन उपेक्खानुब्रूहना, धम्मानं अनतिवत्तनादिभावसाधनेन परियोदपक्खस्स जाणस्स किच्चनिष्पत्तिवसेन सम्पहंसना च वेदितव्वा ।

११५. कथं ? यस्मिं हि वारे अप्पना उप्पज्जति, तस्मिं यो नीवरणसङ्घातो किलेसगणो तस्स ज्ञानस्स परिपन्थो, ततो चित्तं विसुज्झति, विसुद्धत्ता आवरणविरहितं हुत्वा मज्झिमं समथ-

निमित्तं पटिपज्जति । मज्झिमं समथनिमित्तं नाम समप्पवत्तो अप्पनासमाधि येव । तदनन्तरं पन पुरिमचित्तं एकसन्ततिपरिणामनयेन तथत्तं उपगच्छमानं मज्झिमं समथनिमित्तं पटिपज्जति नाम । एवं पटिपन्नत्ता तथत्तूपगमनेन तत्थ पक्खन्दति नाम । एवं ताव पुरिमचित्ते विज्जमानाकार-निष्कादिका पठमस्स ज्ञानस्स उप्पादक्खणे येव आगमनवसेन पटिपदाविसुद्धि वेदितव्वा ।

११६. एवं विसुद्धस्स पन तस्स पुन विसोधेतव्वाभावतो विसोधने व्यापारं अकरोन्तो विसुद्धं चित्तं अज्झुपेक्खति नाम । समथभावूपगमनेन समथपटिपन्नस्स पुन समाधाने व्यापारं अकरोन्तो समथपटिपन्नं अज्झुपेक्खति नाम । समथपटिपन्नभावतो एव चस्स किलेससंसर्गं पहाय एकत्तेन उपड्वित्तस्स पुन एकत्तुपट्टाने व्यापारं अकरोन्तो एकत्तुपट्टानं अज्झुपेक्खति नाम । एवं तत्रमज्झत्तुपेक्खाय किच्चवसेन उपेक्खानुब्रूहना वेदितव्वा ।

११७. ये पनेते एवं उपेक्खानुब्रूहिते तत्थ जाता समाधिपज्जासङ्घाता युगान्धधम्मा अज्जमज्जं अनतिवत्तमाना हुत्वा पवत्ता, यानि च सद्वादीनि इन्द्रियानि नानाकिलेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्तिरसेन एकरसानि हुत्वा पवत्तानि, यच्चैस तदुपगं तेसं अनतिवत्तनएकरसभावानं अनुच्छविकं विरियं वाहयति, या चस्स तस्मिं खणे पवत्ता आसेवना,—सब्बे पि ते आकारा, यस्मा जाणेन सङ्किलेस-त्रोदानेसु तं तं आदीनवच्च आनिसंसच्च दिस्वा, तथा तथा सम्पहंसितत्ता विसोधि-तत्ता परियोदपितत्ता निष्फन्ना व, तस्मा धम्मानं अनतिवत्तनादिभावसाधनेन परियोदपकस्स जाणस्स किच्चनिष्फत्तिवसेन सम्पहंसना वेदितव्वा ति वुत्तं ।

११८. तत्थ, यस्मा उपेक्खावसेन जाणं पाकटं होति, यथाह—“ तथापग्गाहितं चित्तं साधुकं अज्झुपेक्खति, उपेक्खावसेन पज्जावसेन पज्जिन्द्रियं अधिमत्तं होति, उपेक्खावसेन नानत्तकिलेसेहि चित्तं विमुच्चति, विमोक्खवसेन पज्जावसेन पज्जिन्द्रियं अधिमत्तं होति, विमुत्तत्ता ते धम्मा एकरसा होन्ति, एकरसङ्गेन भावना ” ति [पटि २।२५], तस्मा जाणकिच्चभूता सम्पहंसना परियोसानं ति वुत्ता ।

११९. इदानी, पठमं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिणं ति एत्थ, गणनानुपुब्बता पठमं । पठमं उप्पन्नं ति पि पठमं । आरम्मणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्ञापनतो वा ज्ञानं । पथवी-मण्डलं सकलङ्गेन पथवीकसिणं ति वुच्चति, तं निस्साय पटिलद्धनिमित्तम्पि, पथवीकसिणनिमित्ते पटिलद्धज्ञानम्पि । तत्र इमस्मिं अत्थे ज्ञानं पथवीकसिणं ति वेदितव्वं । तं सन्धाय वुत्तं—पठमं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिणं ति [४।७९] ।

१२०. एवमधिगते पन एतस्मिं तेन योगिना वालवेधिना वियं सूदेन विय च आकारा परिग्गहेतव्वा । यथा हि सुकुसलो धनुग्गहो वालवेधाय कम्मं कुरुमानो यस्मिं वारे वालं विज्जति, तस्मिं वारे अक्कन्तपदानच्च धनुदण्डस्स च जियाय च सरस्स च आकारं परिग्गण्हेय्य, एवं मे ठितेन एवं धनुदण्डं एवं जियं एवं सरं गहेत्वा वालो विद्धो ति । सो ततो पट्टाय तथेव ते आकारे सम्पादेन्तो अविरावेत्वा वालं विज्जेय्य । एवमेव योगिना पि, इमं नाम मे भोजनं

भुञ्जित्वा एवरूपं पुग्गलं सेवमानेन एवरूपे सेनासने इमिना नाम इरियापथेन इमस्मिं काले इदं अधिगतं ति एते भोजनसप्पायादयो आकारा परिग्गहेतब्बा । एवं हि सो नडे वा तस्मिं ते आकारे सम्पादेत्वा पुन उप्पादेतुं, अप्पगुणं वा तं पगुणं करोन्तो पुनप्पुनं अप्पेतुं सक्खिस्सति ।

१२१. यथा च कुसलो सूदो भत्तारं परिविस्सन्तो, तस्स यं यं रुचिया भुञ्जति तं तं सल्लक्खेत्वा ततो पट्टाय तादिसं येव उपनामेन्तो लाभस्स भागी होति । एवमयम्पि अधिगतक्खणे भोजनादयो आकारे गहेत्वा ते सम्पादेन्तो नडे नडे पुनप्पुनं अप्पनाय लाभो होति । तस्मा तेन वालवेधिना विय सूदेन विय च आकारा परिग्गहेतब्बा ।

१२२. वुत्तम्पि चेतं भगवता—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो राजानं वा राजमहामत्तं वा नानच्चयेहि सूपेहि पच्चुपडितो अस्स, अम्बिलग्गेहि पि तित्तकग्गेहि पि कटु-कग्गेहि पि मधुरग्गेहि पि खारिकेहि पि अखारिकेहि पि लोणिकेहि पि अलोणिकेहि पि । सखो सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो सकस्स भत्तु निमित्तं उग्गण्हाति, इदं वा मे अज्ज भत्तु सूपेय्यं रुच्चति, इमस्स वा अभिहरति, इमस्स वा बह्वं गण्हाति, इमस्स वा वण्णं भासति, अम्बिलगं वा मे अज्ज भत्तु सूपेय्यं रुच्चति, अम्बिलग्गस्स वा अभिहरति, अम्बिलग्गस्स वा बह्वं गण्हाति, अम्बिलग्गस्स वा वण्णं भासति....पे....अलोणिकस्स वा वण्णं भासती ति । सखो सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो लाभो चैव होति अच्छादनस्स, लाभो वेतनस्स, लाभो अभिहारानं । तं किस्स हेतु ? तथा हि सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो सकस्स भत्तु निमित्तं उग्गण्हाति । एवमेव खो, भिक्खवे, इधेक्कञ्चो पण्डितो वियत्तो कुसलो भिक्खु काये कायानुपस्सी विहरति....पे....वेदनासु वेदना....चित्ते चित्ता....धम्मेषु धम्मानुपस्सी विहराति, आतापी सम्पजानो सतिमा विनेय्य लोके अभिज्झादोमनस्सं । तस्स धम्मेषु धम्मानुपस्सिनो विहरतो चित्तं समाधियति, उपक्खिलेसा पहीयन्ति । सो तं निमित्तं उग्गण्हाति । सखो सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो भिक्खु लाभो चैव होति दिट्ठधम्मसुखविहारानं, लाभो सतिस्सम्पजञ्जस्स । तं किस्स हेतु ? तथा हि सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो भिक्खु सकस्स चित्तस्स निमित्तं उग्गण्हाती ” ति [सं ५।१५१-५२] ।

१२३. निमित्तगहणेन चस्स पुन ते आकारे सम्पादयतो अप्पनामत्तमेव इज्झति, न चिरट्ठानं । चिरट्ठानं पन समाधिपरिपन्थानं धम्मानं सुविसोधितत्ता होति ।

१२४. यो हि भिक्खु कामादीनवपच्चवेक्खणादीहि कामच्छन्दं न सुट्ठु विक्खम्भेत्वा, काय-पस्सद्धिवसेन कायदुड्डुल्लं न सुट्ठु पटिपस्सद्धं कत्वा, आरम्भधातुमनसिकारादिवसेन थीनमिद्धं न सुट्ठु पटिधिनादेत्वा, समथनिमित्तमनसिकारादिवसेन उद्धच्चकुक्कुच्चं न सुट्ठु समूहतं कत्वा, अज्जे पि समाधिपरिपन्थे धम्मे न सुट्ठु विसोधेत्वा ज्ञानं समापज्जति, सो, अविसोधितं आसयं पविट्ठभमरो विय, अविसुद्धं उय्यानं पविट्ठराजा विय च, खिप्पमेव निक्खमति ।

१२५. यो पन समाधिपरिपन्थे धम्मे सुट्ठु विसोधेत्वा ज्ञानं समापज्जति, सो, सुविसोधितं

आसयं पविट्टभमरो विय, सुपरिसुद्धं उय्यानं पविट्टराजा विय च, सकलम्पि दिवसभागं अन्तो-
समापत्तियं येव होति । तेनाहु पोरणा—

“ कामेसु छन्दं पटिघं विनोदये, उद्धच्चमिद्धं विचिकिच्छपञ्चमं ।

विवेकपामुज्जकरेन चेतसा राजा व सुद्धन्तगतो तद्धि रमे ” ति [] ॥

१२६. तस्मा चिरड्डितिकामेन परिवन्धकधम्मे विसोधेत्वा ज्ञानं समापज्जितब्बं, चित्तभावना-
वेपुल्लत्थञ्च यथालब्धं पटिभागनिमित्तं वड्ढेतब्बं । तस्स द्वे वड्ढनाभूमियो, उपचारं वा अप्पना
वा । उपचारं पत्वा पि हि तं वड्ढेतुं वड्ढति, अप्पनं पत्वा पि । एकस्मिं पन ठाने अवस्सं
वड्ढेतब्बं । तेन वुत्तं—यथालब्धं पटिभागनिमित्तं वड्ढेतब्बं ति ।

१२७. तत्रायं वड्ढनानयो । तेन योगिना तं निमित्तं पत्तवड्ढन-पूर्ववड्ढन-भत्तवड्ढन-लतावड्ढन-
दुस्सवड्ढनयोगेन अवड्ढेत्वा, यथा नाम कस्सको कसितव्वड्ढानं नङ्गलेन परिच्छिन्दित्वा परिच्छेद-
ब्भन्तरे कसति, यथा वा पन भिक्खू सीमं बन्धन्ता पठमं निमित्तानि सल्लक्खेत्वा पच्छा बन्धन्ति,
एवमेव तस्स यथालब्धस्स निमित्तस्स अनुक्रमेण एकङ्गुल-द्वङ्गुल-तिवङ्गुल चतुरङ्गुलमत्तं मनसा
परिच्छिन्दित्वा यथापरिच्छिन्नपरिच्छेदं वड्ढेतब्बं, अपरिच्छिन्दित्वा पन न वड्ढेतब्बं । ततो विदत्थि-
रतन-पमुख-परिवेण-विहारसीमानं गाम-निगम-जनपद-रज्ज-समुद्दसीमानञ्च परिच्छेदवसेन वड्ढयन्तेन
चक्कवाळपरिच्छेदेन वा ततो वा पि उत्तरिं परिच्छिन्दित्वा वड्ढेतब्बं ।

१२८. यथा हि हंसपोतका पक्खानं उड्डितकालतो पड्डाय परित्तं परित्तं पदेसं उप्पतन्ता
परिचयं कत्वा अनुक्रमेण चन्दिमसुरियसन्तिकं गच्छन्ति, एवमेव भिक्खु वुत्तनयेन निमित्तं परि-
च्छिन्दित्वा वड्ढन्तो याव चक्कवाळपरिच्छेदा, ततो वा उत्तरिं वड्ढेति ।

१२९. अथस्स तं निमित्तं वड्ढितवड्ढितड्डाने पथविया उक्कूल-विकूल-नदीविदुग्ग-पव्वतविसमेसु
सङ्कुसतसमम्भाहतं उसभचम्मं विय होति । तस्मिं पन निमित्ते पत्तपठमज्ज्ञानेन आदिकम्मिकेन
समापज्जनबहुलेन भवितव्वं, न पञ्चवेक्खणबहुलेन भवितव्वं । पञ्चवेक्खणबहुलस्स हि ज्ञानज्ज्ञानि
थूलानि दुब्बलानि हुत्वा उपड्डहन्ति । अथस्स तानि एवं उपड्डितत्ता उपरिउत्सक्कनाय पञ्चयतं
नापज्जन्ति । सो अप्पगुणे ज्ञाने उत्सक्कमानो पठमज्ज्ञाना च परिहायति, न च सक्कोति
दुतियं पापुणित्तुं ।

१३०. तेनाहु भगवा—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, गावी पव्वतेय्या बाला अब्यत्ता अखेत्तञ्जू
अकुसला विसमे पव्वते चरित्तुं, तस्सा एवमस्स, यन्नूनाहं अगतपुव्वञ्चेव दिसं गच्छेय्यं,
अखादितपुव्वानि च तिणानि खादेय्यं, अपीतपुव्वानि च पानीयानि पिवेय्यं ति । सा
पुरिमं पादं न सुप्पतिड्डितं पतिट्ठापेत्वा पच्छिमं पादं उद्धरेय्य । सा न चेव अगतपुव्वं दिसं
गच्छेय्य, न च अखादितपुव्वानि तिणानि खादेय्य, न च अपीतपुव्वानि पानीयानि
पिवेय्य । यस्मिञ्चस्सा पदेसे ठिताय एवमस्स, यन्नूनाहं अगतपुव्वञ्चेव पे
पिवेय्यं ति, तच्च पदेसं न सोत्थिना पच्चागच्छेय्य । तं किस्स हेतु ? तथा हि सा, भिक्खवे,

गावी पब्वतेय्या बाला अब्यत्ता अखेत्तञ्जू अकुसला विसमे पब्वते चरितुं । एवमेव खो, भिक्खवे, इधेकच्चो भिक्खु बालो अब्यत्तो अखेत्तञ्जू अकुसलो विविच्चेव कामेहि....पे....पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरितुं । सो तं निमित्तं नासेवति, न भावेति, न बहुलीकरोति, न स्वाधिष्ठितमधिष्ठाति । तस्स एवं होति—यन्नूनाहं वितक्कविचारानं वूपसमा....पे....दुतियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरेय्यं ति । सो न सक्कोति वितक्कविचारानं वूपसमा....पे....दुतियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरितुं । तस्सेवं होति—यन्नूनाहं विवेच्चेव कामेहि....पे....पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरेय्यं ति । सो न सक्कोति विविच्चेव कामेहि....पे....पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरितुं । अयं वुच्चति, भिक्खवे, भिक्खु उभतो भट्ठो, उभतो परिहीनो, सेय्यथा पि गावी पब्वतेय्या बाला अब्यत्ता अखेत्तञ्जू अकुसला विसमे पब्वते चरितुं ” ति [अं ४ । ४१८-१९] ।

१३१. तस्मानेन तस्मिं येव ताव पठमज्ज्ञाने पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना भवितव्वं । तत्रिमा पञ्च वसियो—आवज्जनावसी, समापज्जनावसी अधिष्ठानवसी, वुड्डानवसी, पच्चवेक्खणावसी ति । “ पठमं ज्ञानं यत्थिच्छकं यदिच्छकं यावदिच्छकं आवज्जति, आवज्जनाय दन्धायितत्तं नत्थी ति आवज्जनावसी । पठमं ज्ञानं यत्थिच्छकं....पे....समापज्जति, समापज्जनाय दन्धायितत्तं नत्थी ति समापज्जनावसी ” [पटि १।१००] । एवं सेसा पि विथारेतव्वा ।

१३२. अयं पनेत्थ अत्थप्पकासना । पठमज्ज्ञानतो वुड्डाय पठमं वितक्कं आवज्जयतो भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा उपपन्नावज्जनानन्तरं वितक्कारम्मणानेव चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, ततो द्वे भवङ्गानि, ततो पुन विचारारम्मणं आवज्जनं, वुत्तनयेनेव जवनानी ति एवं पञ्चसु ज्ञानङ्गेषु यदा निरन्तरं चित्तं पेसेतुं सक्कोति, अथस्स आवज्जनावसी सिद्धा होति । अयं पन मत्थकप्पत्ता वसी भगवतो यमकपाटिहारिये लब्भति, अज्जेसं वा एवरूपे काले । इतो परं सीघतरा आवज्जनावसी नाम नत्थि ।

१३३. आयस्मतो पन महामोग्गल्लानस्स नन्दोपनन्दनागराजदमने' विय सीघं समापज्जनसमत्थता समापज्जनावसी नाम ।

१३४. अच्छरामत्तं वा दसच्छरामत्तं वा खणं ठपेतुं समत्थता अधिष्ठानवसी नाम । तथेव लहं वुड्डातुं समत्थता वुड्डानवसी नाम ।

१३५. तदुभयदस्सत्थं बुद्धरक्खितत्थेरस्स वत्थुं कथेतुं वड्ढति । सो हायस्मा उपसम्पदाय अट्ठवस्सिको हुत्वा थेरम्बत्थले महारोहणगुत्तत्थेरस्स गिलानुपट्ठानं आगतानं तिसमत्तानं इद्धिमन्तसहस्सानं मज्झे निसिन्नो, थेरस्स यागुं पटिग्गाहयमानं उपट्ठकनागराजानं गहेस्सामी ति आकासतो पक्खदन्तं सुपण्णराजानं दिस्वा तावदेव पब्वतं निम्भिनित्वा नागराजानं बाहायं गहेत्वा तत्थ पाविसि । सुपण्णराजा पब्वते पहारं दत्वा पलायि । महाथेरो आह—सचे, आवुसो, रक्खितो नाभविस्स, सब्बे व गारह्हा अस्सामा ति ।

१३६. पञ्चवेक्खणावसी पन आवज्जनावसिया एव वुत्ता । पञ्चवेक्खणाजवनानेव हि तत्थ आवज्जनानन्तरानी ति ।

१३७. इमासु पन पञ्चसु वसीसु चिण्णवसिना पगुणपठमज्झानतो बुड्ढाय, अयं समा-
पत्ति आसन्ननीवरणपच्चत्थिका, वितक्कविचारानं ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोसं
दिस्वा दुतियं ज्ञानं सन्ततो मनसिकरित्वा पठमज्झाने निकन्ति परियादाय दुतियाधिगमाय
योगो कातब्बो ।

१३८. अथस्स यदा पठमज्झाना बुड्ढाय सतस्स सम्पजानस्स ज्ञानङ्गानि पञ्चवेक्खतो वितक्क-
विचारा ओळारिकतो उपडहन्ति, पीतिसुखञ्चेव चित्तेकगता च सन्ततो उपड्ढाति, तदास्स
ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तङ्गपट्टिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनप्पुनं मनसि-
करोतो, इदानीं दुतियज्झानं उपपज्जिस्सती ति भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा तदेव पथवीकसिर्णं आरम्भणं
क्त्वा मनोद्वारावज्जनं उपज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येस
अवसाने एकं रूपावचरं दुतियज्झानिकं, सेसानि वुत्तप्पकारानेव कामावचरानी ति ।

१३९. एत्तावता चेस, “ वितक्कविचारानं वूपसमा अज्झत्तं सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावं
अवितक्कं अविचारं समाधिजं पीतिसुखं दुतियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति ” [विभंग २४५] ।
एवमनेन द्वङ्गविष्णहीनं तिवङ्गसमन्नागतं तिविधकल्याणं दसलक्खणसम्पन्नं दुतियं ज्ञानं अधिगतं
होति पथवीकसिर्णं ।

१४०. तत्थ वितक्कविचारानं वूपसमा ति, वितक्कस्स च विचारस्स चा ति इमेसं द्विन्नं
वूपसमा समतिक्रमा । दुतियज्झानक्खणे अपातुभावा ति वुत्तं होति । तत्थ किञ्चापि दुतियज्झाने
सब्बे पि पठमज्झानधम्मा न सन्ति,—अज्जे येव हि पठमज्झाने फस्सादयो, अज्जे इध,—
ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अङ्गस्स समतिक्रमा पठमज्झानतो परेसं दुतियज्झानादीनं
अधिगमो होती ति दीपनत्थं, वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

१४१. अज्झत्तं ति इध नियकज्झत्तं अधिप्पेतं । विभङ्गे पन, “ अज्झत्तं पच्चत्तं ” ति
[विभंग २५८] एत्तकमेव वुत्तं । यस्मा च नियकज्झत्तं अधिप्पेतं, तस्मा अत्तनि जातं,
अत्तनो सन्ताने निब्बत्तं ति अयमेत्थ अत्थो ।

१४२. सम्पसादनं ति, सम्पसादनं वुच्चति सद्वा । सम्पसादनयोगतो ज्ञानमपि सम्पसादनं,
नीलवण्णयोगतो नीलं कत्थं विय । यस्मा वा तं ज्ञानं सम्पसादनसमन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोभ-
वूपसमनेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मा पि सम्पसादनं ति वुत्तं । इमस्मिञ्च अत्थविकप्पे, सम्प-
सादनं चेतसो ति एवं पदसम्बन्धो वेदितब्बो । पुरिमस्मिं पन अत्थविकप्पे चेतसो ति एतं
एकोदिभावेन सद्धिं योजेतब्बं ।

१४३. तत्रायं अत्थयोजना । एको उदेती ति एकोदि । वितक्कविचारेहि अनज्झारूढहत्ता
अगो सेट्ठो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेट्ठो पि हि लोके एको ति वुच्चति । वितक्कविचारविरहितो

वा एको असहायो हुत्वा इति पि वक्तुं वदति । अथ वा, सम्पयुक्तधम्मे उदायतीति उदि । उद्घापेतीति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चाति एकोदि । समाधिस्सेतं अधिवचनं । इति इमं एकोदि भावेति वद्वेतीति इदं दुतियज्ज्ञानं एकोदिभावं । सो पनायं एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स न जीवस्स, तस्मा एतं चेतसो एकोदिभावंति वुत्तं ।

१४४. न नु चायं सद्भा पठमज्ज्ञाने पि अत्थि, अयञ्च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावञ्चाति वुत्तं ? वुच्चते । अदुं हि पठमज्ज्ञानं वितक्कविचार-कखोभेन, वीचितरङ्गसमाकुलमिव जलं, न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सतिया पि सद्भाय सम्पसादनंति न वुत्तं । न सुप्पसन्नत्ता येव चेत्य समाधि पि न सुदु पाकटो, तस्मा एकोदिभावंति पि न वुत्तं । इमस्मि पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिवोधाभावेन लद्धोकासा बलवती सद्भा, बलवसद्भासहाय-पटिलाभेनेव च समाधि पि पाकटो, तस्मा इदमेव एवं वुत्तंति वेदितव्यं ।

१४५. विभङ्गे पन, “ सम्पसादनंति या सद्भा सद्वहना ओक्कपना अभिप्पसादो । चेतसो एकोदिभावंति या चित्तस्स ठिति....पे....सम्मासमाधी ” ति [विभंग २५८] एतकमेव वुत्तं । एवं वुत्तेन पन तेन सद्धिं अयं अत्थवर्णना यथा न विरुज्झति, अज्जदत्थु संसन्दति चेव समेति च, एवं वेदितव्या ।

१४६. अवितक्कं अविचारंति, भावनाय पहीनत्ता एतस्मिं एतस्स वा वितक्को नत्थीति अवितक्कं । इमिना व नयेन अविचारं । विभङ्गे पि वुत्तं—“ इति अयञ्च वितक्को अयञ्च विचारो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्थङ्गता अब्भत्थङ्गता आपिता व्यप्पिता सोसिता विसोसिता व्यन्तीकता, तेन वुच्चति अवितक्कं अविचारं ” ति [विभंग २५८] । एत्थाह— न नु च, वितक्कविचारानं वूपसमाति इमिना पि अयमत्थो सिद्धो, अथ कस्मा पुन वुत्तं, अवितक्कं अविचारंति ? वुच्चते । एवमेतं, सिद्धो वायं अत्थो । न पनेतं तदत्थदीपकं । न नु अवोचुम्ह, ओल्लारिकस्स पन ओल्लारिकस्स अङ्गस्स समतिक्रमा पठमज्ज्ञानतो परेसं दुतियज्ज्ञानादीनं समधिगमो होतीति दस्सनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमाति एवं वुत्तंति [४१४०] ?

१४७. अपि च, वितक्कविचारानं वूपसमा इदं सम्पसादनं, न किलेसकालुस्सियस्स, वितक्क-विचारानञ्च वूपसमा एकोदिभावं, न उपचारज्ज्ञानमिव नीवरणप्पहाना, पठमज्ज्ञानमिव च न अङ्गपातुभावाति एवं सम्पसादन-एकोदिभावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचनं । तथा वितक्कविचारानं वूपसमा इदं अवितक्कं अविचारं, न ततियचतुत्थज्ज्ञानानि विय, चक्खुविज्जाणादीनि विय च अभावाति एवं अवितक्क-अविचारभावस्स हेतुपरिदीपकञ्च, न वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपकं । वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपकमेव पन, अवितक्कं अविचारंति इदं वचनं । तस्मा पुरिमं वत्वा पि वत्तव्वमेवाति ।

१४८. समाधिजंति, पठमज्ज्ञानसमाधितो सम्पयुत्तसमाधितो वा जातंति अत्थो । तत्थ किञ्चापि पठमप्पि सम्पयुत्तसमाधितो जातं, अथ खो अयमेव समाधि समाधीति वत्तव्वतं ।

अग्रहति, वितक्कविचारक्खोभविरहेन अतिविय अचलत्ता सुप्पसन्नत्ता च, तस्मा इमस्स वण्ण-
भणनत्थं इदमेव समाधिजं ति वुत्तं । पीतिसुखं ति इदं वुत्तनयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बता
दुतियं । इदं दुतियं समापज्जती ति पि दुतियं ।

१४९. यं पन वुत्तं, द्वुक्कविप्पहीनं तिवङ्कसमन्नागतं ति [४।१३९], तत्थ वितक्क-
विचारानं पहानवसेन द्वुक्कविप्पहीनता वेदितब्बा । यथा च पठमज्ज्ञानस्स उपचारक्खणे
नीवरणानि पहीयन्ति, न तथा इमस्स वितक्कविचारा । अप्पनाक्खणे येव पनेतं विना तेहि
उप्पज्जति, तेनस्स ते पहानङ्गं ति वुच्चन्ति ।

१५०. पीति, सुखं, चित्तेकग्गता ति इमेसं पन तिण्णं उप्पत्तिवसेन तिवङ्कसमन्नागतता
वेदितब्बा । तस्मा यं विभङ्गे, “ ज्ञानं ति सम्पसादो पीति सुखं चित्तस्स एकग्गता ” ति
[विभंग २५८] वुत्तं, तं सपरिक्खारं ज्ञानं दस्सेतुं परियायेन वुत्तं । ठपेत्वा पन सम्पसादनं,
निप्परियायेन उपनिज्ज्ञानलक्खणप्पत्तानं अङ्गानं वसेन तिवङ्किकमेव एतं होति । यथाह—“ कतमं
तस्मिं समये तिवङ्किकं ज्ञानं होति ? पीति सुखं चित्तस्स एकग्गता ” ति [विभंग २६३] ।
सेसं पठमज्ज्ञाने वुत्तनयमेव ।

१५१. एवं अधिगते पन तस्मिप्पि वुत्तनयेनेव पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना हुत्वा, पगुण-
दुतियज्ज्ञानतो वुड्डाय, अयं समापत्ति आसन्नवितक्कविचारपच्चत्थिका, “ यदेव तत्थ पीतिगतं
चेतसो उब्बिलवित्तं, एतेनेतं ओळारिकं अक्खायती ” ति [दी १।३७] वुत्ताय पीतिया
ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोसं दिक्वा ततियज्ज्ञानं सन्ततो मनसिकरित्वा दुतिय-
ज्ज्ञाने निकन्ति परियादाय ततियाधिगमाय योगो कातब्बो ।

१५२. अथस्स यदा दुतियज्ज्ञानतो वुड्डाय सतस्स सम्पजानस्स ज्ञाभङ्गानि पञ्चवेक्खतो
पीति ओळारिकतो उपट्ठाति, सुखञ्चेव एकग्गता च सन्ततो उपट्ठाति, तदास्स ओळारिकङ्क-
प्पहानाय सन्तङ्गपटिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनप्पुनं मनसिकरोतो, इदानि
ततियज्ज्ञानं उप्पज्जिस्सती ति भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा तदेव पथवीकसिणं आरम्भणं कत्वा मनो-
द्वारावज्जनं उप्पज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येसं अवसाने
एकं रूपवचरं ततियज्ज्ञानिकं, सेसानि वुत्तनयेनेव कामावचरानी ति ।

१५३. एत्तावता च पनेस “ पीतिया च विरागा उपेक्खको च विहरति, सतो च सम्प-
जानो सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेति, यं तं अरिया आचिक्खन्ति, उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति
ततियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति ” [विभंग २४५] । एवमनेन एकङ्कविप्पहीनं दुवङ्कसमन्नागतं
तिविधकल्याणं दसलक्खणसम्पन्नं ततियं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिणं ।

१५४. तत्थ, पीतिया च विरागा ति, विरागो नाम वुत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं
वा समतिकम्भो वा । उभिन्नं पन अन्तरा चसब्बो सम्पिण्डनत्थो । सो वूपसमं वा
सम्पिण्डेति वितक्कविचारानं वूपसमं वा । तत्थ यदा वूपसममेव सम्पिण्डेति, तदा, पीतिया च

विरागा, किञ्च भिष्यो वूपसमा चा ति एवं योजना वेदितव्या । इमिस्सा च योजनाय विरागो जिगुच्छन्त्यो होति, तस्मा, पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चा ति अयमत्थो दट्ठब्बो । यदा पन वितक्कविचारवूपसमं सम्पिण्डेति, तदा, पीतिया च विरागा, किञ्च भिष्यो वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति एवं योजना वेदितव्या । इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्रमन्त्यो होति, तस्मा, पीतिया च समतिक्रमा वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति अयमत्थो दट्ठब्बो ।

१५५. कामञ्चेते वितक्कविचारा दुतियज्ज्ञाने येव वूपसन्ता, इमस्स पन ज्ञानस्स मग्गपरि-दीपनत्थं वर्णभणनत्थञ्चेतं वुत्तं । वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति हि वुत्ते इदं पञ्जायति—नून वितक्कविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा ति । यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानम्पि सक्कायदिट्ठादीनं, “ पञ्चन्नं ओरम्भागियानं संयोजनानं पहाना’ ” ति [अं १।२३२] एवं पहानं वुच्चमानं वर्णभणनं होति, तदधिगमाय उस्सुक्कानं उस्साहजनकं, एवमेव इध अवूप-सन्तानग्पि वितक्कविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वर्णभणनं होति । तेनायमत्थो वुत्तो—पीतिया च समतिक्रमा वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति ।

१५६. उपेक्खको च विहरती ति एत्थ, उपपत्तितो इक्खती ति उपेक्खा । समं पस्सति, अपक्खपतिता ह्रुत्वा पस्सती ति अत्थो । ताय विसदाय विपुल्लाय थामगताय समन्नागतत्ता ततियज्ज्ञानसमङ्गी उपेक्खको ति वुच्चति । उपेक्खा पन दसविधा होति, छल्लङ्गुपेक्खा, ब्रह्म-विहारपेक्खा, बोज्झङ्गुपेक्खा, विरियुपेक्खा, सङ्कारुपेक्खा, वेदनुपेक्खा, विपस्सनुपेक्खा, तत्रमज्झ-त्तुपेक्खा, ज्ञानुपेक्खा, पारिसुद्धिउपेक्खा ति ।

१५७. तत्थ या, “ इध खीणासवो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सतो सम्पजानो ” ति [अं ३।२७९] एवमागता खीणासवस्स छसु द्वारेसु इडानिड्ढल्लारम्मणापाथे परिसुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अयं छल्लङ्गुपेक्खा नाम ।

१५८. या पन, “ उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरती ” ति [दी १।२५१] एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं ब्रह्मविहारपेक्खा नाम ।

१५९. या, “ उपेक्खासम्बोज्झङ्गं भावेति विवेकनिस्सितं ” ति [म १।११]^१ एवमागता सहजातधम्मानं मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं बोज्झङ्गुपेक्खा नाम ।

१६०. या पन, “ कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसिकरोती ” ति [अं १।२५७] एवमागता अनच्चारद्वनातिसिथिलविरियसङ्काता उपेक्खा, अयं विरियुपेक्खा नाम ।

१६१. या, “ कति सङ्कारुपेक्खा समाधिवसेन उप्पज्जन्ति ? कति सङ्कारुपेक्खा विपस्सना-

१ निकायेसु परिक्रिया ति पाठो, सं ५।६९, २३७, २८५, ३७६। म १।२२६, ३५० एवमादिसु च ठानेसु दिस्सति ।
२ सं ५।६४, ७२ एवमादिसु ठानेसु पि ।

वसेन उप्पज्जन्ति ? अइ सङ्खारुपेक्खा समाधिवसेन उप्पज्जन्ति । दस सङ्खारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ती ” ति [पटि १।६४] एवमागता नीवरणादिपटिसङ्खासन्तिट्ठना गहणे मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं सङ्खारुपेक्खा नाम ।

१६२. या पन, “ यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति उपेक्खासहगतं ” ति [धम्म २९] एवमागता अदुक्खमसुखसज्जिता उपेक्खा, अयं वेदनुपेक्खा नाम ।

१६३. या, “ यदत्थि यं भूतं तं पजहति, उपेक्खं पटिलभती ” ति [] एवमागता विचिन्ने मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं विपस्सनुपेक्खा नाम ।

१६४. या पन छन्दादिसु येवापनकेसु आगता सहजातानं समयाहितभूता उपेक्खा, अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खा नाम ।

१६५. या, “ उपेक्खको च विहरती ” ति [विभंग २४५] एवमागता अगगसुखे पि तस्मिं अपक्खपातजननी उपेक्खा, अयं ज्ञानुपेक्खा नाम ।

१६६. या पन, “ उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं ज्ञानं ” ति [विभंग २४५] एवमागता सब्बपच्चनीकपरिसुद्धा पच्चनीकवूपसमने पि अव्यापारभूता उपेक्खा, अयं पारिसुद्धिउपेक्खा नाम ।

१६७. तत्थ छळङ्गुपेक्खा च ब्रह्मविहारुपेक्खा च बोज्झङ्गुपेक्खा च तत्रमज्झत्तुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धिउपेक्खा च अत्थतो एका तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति । तेन तेन अवत्थाभेदेन पनस्सा अयं भेदो, एकस्सापि सतो सत्तस्स कुमार-युव-थेर-सेनापति-राजादिवसेन भेदो विय । तस्मा, तासु यत्थ छळङ्गुपेक्खा, न तत्थ बोज्झङ्गुपेक्खादयो, यत्थ वा पन बोज्झङ्गुपेक्खा न तत्थ छळङ्गुपेक्खादयो होन्ती ति वेदितव्वा । यथा चेतासं अत्थतो एकाभावो, एवं सङ्खारुपेक्खा-विपस्सनुपेक्खानम्पि । पज्जा एव हि सा किच्चवसेन द्विधा भिन्ना ।

१६८. यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सप्पं अजपददण्डं गहेत्वा परियेसमानस्स तं थुसकोडके निपन्नं दिस्वा, सप्पो नु खो नो ति अवलोकेन्तस्स सोवत्थिकत्तयं दिस्वा निब्बेमतिकस्स, सप्पो न सप्पो ति विचिन्ने मज्झत्तता होति, एवमेव या आरद्धविपस्सकस्स विपस्सनात्राणेन लक्खणत्तये दिट्ठे सङ्खारानं अनिच्चभावादिविचिन्ने मज्झत्तता उप्पज्जति, अयं विपस्सनुपेक्खा नाम ।

१६९. यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपददण्डेन गाळ्हं सप्पं गहेत्वा, किं ताहं इमं सप्पं अविहेत्तेन्तो अत्तानञ्च इमिना अडंसापेन्तो मुञ्चेय्यं ति मुञ्चनाकारमेव परियेसतो गहणे मज्झत्तता होति, एवमेव या लक्खणत्तयस्स दिट्ठता आदित्ते विय तयो भवे पस्सतो सङ्खारगहणे मज्झत्तता, अयं सङ्खारुपेक्खा नाम ।

१७०. इति विपस्सनुपेक्खाय सिद्धाय सङ्खारुपेक्खा पि सिद्धा व होति । इमिना पनेसा विचिन्नगहणेसु मज्झत्तसङ्खातेन किच्चेन द्विधा भिन्ना ति । विरियुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अज्जमज्जञ्च अवसेसाहि च अत्थतो भिन्ना एवा ति ।

१७१. इति इमासु उपेक्खासु ज्ञानुपेक्खा इध अधिप्पेता । सा मज्झत्तलक्खणा, अनाभोगरसा,

अव्यापारपञ्चपट्टाना, पीतिविरागपट्टाना ति । एत्थाह—न नु अयं अत्थतो तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति, सा च पठमदुतियज्ज्ञानेसु पि अत्थि, तस्मा तत्रापि, उपेक्खको च विरहती ति एवमयं वत्तन्ना सिया, सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिव्यत्तकिच्चतो । अपरिव्यत्तं हि तस्सा तत्थ किच्चं वितक्कादीहि अभिभूतत्ता । इध पनायं वितक्कविचारपीतीहि अनभिभूतत्ता उक्खित्तसिरा विय हुत्वा परिव्यत्तकिच्चा जाता, तस्मा वुत्ता ति । निडिता, उपेक्खको च विहरती ति एतस्स सब्बसो अत्थवर्णना ।

१७२. इदानी, सतो च सम्पजानो ति एत्थ, सरती ति सतो, सम्पजानाती ति सम्प-जानो । पुग्गलेन सति च सम्पजज्जञ्च वुत्तं । तत्थ सरणलक्खणा सति, असम्मुत्सनरसा, आरक्खपञ्चपट्टाना । असम्भोहलक्खणं सम्पजज्जञ्च, तीरणरसं, पविचयपञ्चपट्टानं ।

१७३. तत्थ किच्चापि इदं सतिसम्पजज्जञ्च पुरिमज्ज्ञानेसु पि अत्थि,—मुट्ठसतिस्स हि असम्पजानस्स उपचारमत्तम्पि न सम्पज्जति, पगेव अप्पना,—ओळारिकत्ता पन तेसं ज्ञानानं, भूमियं विय पुरिसस्स, चित्तस्स गति सुखा होति । अब्बत्तं तत्थ सतिसम्पजज्जञ्चकिच्चं । ओळारिकङ्कप्पहानेन पन सुखुमत्ता इमस्स ज्ञानस्स, पुरिसस्स खुरधारायं विय, सतिसम्पजज्जञ्च-किच्चपरिग्गहिता एव चित्तस्स गति इच्छित्तन्ना ति इधेव वुत्तं ।

१७४. किञ्च भिय्यो, यथा धेनूपगो वच्छो धेनुतो अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनुं उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुखं पीतितो अपनीतं, तं सतिसम्पजज्जञ्चारक्खेन अरक्खियमानं पुनदेव पीति उपगच्छेय्य, पीतिसम्पयुत्तमेव सिया । सुखे वा पि सत्ता सारज्जन्ति, इदञ्च अति-मधुरं सुखं, ततो परं सुखाभावा । सतिसम्पजज्जञ्चानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अज्जथा ति इमम्पि अत्थविसेसं दस्सेतुं इदं इधेव वुत्तं ति वेदितब्बं ।

१७५. इदानी, सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेती ति एत्थ किच्चापि ततियज्ज्ञानसमङ्गिनो सुखपटिसंवेदनाभोगो नत्थि, एवं सन्ते पि, यस्मा तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, यं वा तं नामकायसम्पयुत्तं सुखं, तंसमुद्धानेनस्स यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो फुटो, यस्स फुटत्ता ज्ञाना वुड्डितो पि सुखं पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमत्थं दस्सेन्तो, सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेती ति आह ।

१७६. इदानी, यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति एत्थ, यंज्ञानहेतु यंज्ञानकारणा, तं ततियज्ज्ञानसमङ्गिपुग्गलं बुद्धादयो अरिया “आचिक्खन्ति, देसेन्ति, पज्जापेन्ति, पट्टेप्पन्ति, विवरन्ति, विभजन्ति, उत्तानीकरोन्ति, पकासेन्ति” [विभंग २५९] । पसंसन्ती ति अधिप्पायो । किन्ति ? उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति, तं ततियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती ति एवमेत्थ योजना वेदितब्बा ।

१७७. कस्मा पन तं ते एवं पसंसन्ती ति ? पसंसारहतो । अयं हि यस्मा अतिमधुरसुखे सुखपारमिष्पत्ते पि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्थ सुखाभिसङ्गेन आकङ्खियति, यथा च पीति न उप्पज्जति, एवं उपडितसतिताय सतिमा, यस्मा च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव च

असङ्किलिङ्गं सुखं नामकायेन पटिसंवेदेति, तस्मा पसंसारहो होति । इति पसंसारहतो नं अरिया ते एवं पसंसाहेतुभूते गुणे पकासेन्तो, उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति एवं पसंसन्ती ति वेदितब्बं । ततियं ति गणनानुपुब्बता ततियं, इदं ततियं समापज्जती ति ततियं ।

१७८. यं पन वुत्तं, एकङ्गविप्पहीनं दुवङ्गसमन्नागतं ति [४।१५३] एत्थ पीतिया पहानवसेन एकङ्गविप्पहीनता वेदितब्बा । सा पनेसा, दुतियज्ज्ञानस्स वितक्कविचारा विय, अप्पनाक्खणे येव पहीयति, तेनस्स सा पहानङ्गं ति वुच्चति ।

१७९. सुखं चित्तेकगता ति इमेसं पन द्विनं उप्पत्तिवसेन दुवङ्गसमन्नागतता वेदितब्बा । तस्मा यं विभङ्गे, “ ज्ञानं ति उपेक्खा सति सम्पज्जब्बं सुखं चित्तस्सेकगता ” ति [विभंग २६०] वुत्तं, तं सपरिक्खारं ज्ञानं दस्सेतुं परियायेन वुत्तं । ठपेत्वा पन उपेक्खा-सतिसम्पज्जब्बानि, निप्परियायेन उपनिज्ज्ञानलक्खणप्पत्तानं अङ्गानं वसेन दुवङ्गिकमेवेतं होति । यथाह—“ कतमं तस्मिं समये दुवङ्गिकं ज्ञानं होति ? सुखं चित्तस्सेकगता ” ति [विभंग २६४] । सेसं पठमज्ज्ञाने वुत्तनयमेव ।

१८०. एवं अधिगते पन तस्मिं पित्तं वुत्तनयेनेव पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना हुत्वा पगुणततियज्ज्ञानतो वुडाय, अयं समापत्ति आसन्नपीतिपच्चत्थिका, “ यदेव तत्थ सुखमिति चेतसो आभोगो, एतेनेतं ओळारिकमक्खायती ” ति [दी १।३७] एवं वुत्तस्स सुखस्स ओळारिकता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोसं दिस्वा चतुत्थज्ज्ञानं सन्ततो मनसिकरित्वा ततियज्ज्ञाने निकम्ति परियादाय चतुत्थाधिगमाय योगो कातब्बो ।

१८१. अथस्स यदा ततियज्ज्ञानतो वुडाय सतस्स सम्पज्ज्ञानस्स ज्ञानङ्गानि पच्चवेक्खतो चेतसिकसोमनस्ससङ्घातं सुखं ओळारिकतो उपट्ठाति, उपेक्खावेदना चेव चित्तेकगता च सन्ततो उपट्ठाति, तदास्स ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तङ्गपटिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनपुनं मनसिकरोतो, इदानीं चतुत्थज्ज्ञानं उप्पजिस्सती ति भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा तदेव पथवी-कसिणं आरम्भणं कत्वा मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि उप्पज्जन्ति, येसं अवसाने एकं रूपावचरं चतुत्थज्ज्ञानिकं, सेसानि वुत्तप्पकारानेव कामावचरानि ।

१८२. अयं पन विसेसो । यस्मा सुखा वेदना अदुक्खमसुखाय वेदनाय आसेवनपच्चयेन पच्चयो न होति, चतुत्थज्ज्ञाने च अदुक्खमसुखाय वेदनाय उप्पज्जितब्बं, तस्मा तानि उपेक्खा-वेदनासम्पयुत्तानि होन्ति, उपेक्खासम्पयुत्तता येव चेत्य पीति परिहायती ति ।

१८३. एत्तावता चेस “ सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना पुब्बे व सोमनस्स-दोमनस्सानं अत्थङ्गमा अदुक्खमसुखं उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति ” [विभंग २४५] । एवमनेन एकङ्गविप्पहीनं दुवङ्गसमन्नागतं तिविधकल्याणं दसलक्खण-सम्पन्नं चतुत्थं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिणं ।

१८४. तथ, सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना ति कायिकसुखस्स च कायिक-
दुक्खस्स च पहाना । पुब्बे वा ति तच्च खो पुब्बे व, न चतुर्थज्ज्ञानकखणे । सोमनस्स-
दीमनस्सानं अत्थक्कमा ति चेतसिकसुखस्स च चेतसिकदुक्खस्स चा ति इमेसग्गि द्विन्नं पुब्बे
व अत्थक्कमा । पहाना इच्चैव वुत्तं होति ।

१८५. कदा पन नेसं पहानं होती ति ? चतुन्नं ज्ञानानं उपचारकखणे । सोमनस्सं हि
चतुर्थज्ज्ञानस्स उपचारकखणे येव पहीयति, दुक्ख-दोमनस्स-सुखानि पठम-दुतिय-ततियानं
उपचारकखणेषु । एवमेतेसं पहानक्कमेन अवुत्तानम्मि, इन्द्रियविभङ्गे [विभंग १२२] पन
इन्द्रियानं उद्देसक्कमेनेव इधापि वुत्तानं सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सानं पहानं वेदितव्वं ।

१८६. यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारकखणे येव पहीयन्ति, अथ कस्मा,
“ कथं चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध, भिक्खवे, भिक्खु विविच्चैव कामेहि
....पे....पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति....
कथं चुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रियं....सुखिन्द्रियं....सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध,
भिक्खवे, भिक्खु सुखस्स च पहाना....पे....चतुर्थं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं
सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झती ” ति [सं ५।२१३-१५] एवं ज्ञानस्वेव निरोधो वुत्तो
ति ! अतिसयनिरोधत्ता । अतिसयनिरोधो हि नेसं पठमज्ज्ञानादिसु, न निरोधो येव । निरोधो
येव पन उपचारकखणे, नातिसयनिरोधो ।

१८७. तथा हि नानावज्जने पठमज्ज्ञानूपचारे निरुद्धस्सापि दुक्खिन्द्रियस्स ङंसमकसादि-
सम्पस्सेन वा विसमासनुपतापेन वा सिया उप्पत्ति, न त्वेव अन्तोअप्पनायं । उपचारे वा
निरुद्धम्पेतं न सुट्ठु निरुद्धं होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तोअप्पानायं पन पीतिफरणेन
सम्बो कायो सुखोक्कन्तो होति । सुखोक्कन्तकायस्स च सुट्ठु निरुद्धं होति दुक्खिन्द्रियं,
पटिपक्खेन विहतत्ता ।

१८८. नानावज्जने येव च दुतियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स, यस्मा एतं
वितक्कविचारपच्चये पि कायकिलमथे चित्तुपघाते च सति उप्पज्जति, वितक्कविचाराभावे च नेव
उप्पज्जति, यत्थ पन उप्पज्जति, तत्थ वितक्कविचारभावे, अप्पहीना एव च दुतियज्ज्ञानूपचारे
वितक्कविचारा ति तत्थस्स सिया उप्पत्ति, न त्वेव दुतियज्ज्ञाने, पहीनपच्चयत्ता ।

१८९. तथा ततियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सापि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुद्धानपणीतरूपफुटकायस्स
सिया उप्पत्ति, न त्वेव ततियज्ज्ञाने । ततियज्ज्ञाने हि सुखस्स पच्चयभूता पीति
सम्बसो निरुद्धा ति । तथा चतुर्थज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सापि सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता,
अप्पनाप्पत्ताय उपेक्खाय अभावेन सम्मा अनतिकन्तत्ता च सिया उप्पत्ति, न त्वेव चतुर्थज्ज्ञाने ।
तस्मा येव च, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झती ति तत्थ तत्थ अपरिसेसगहणं कतं ति ।

१९०. एत्थाह—अथेवं, तस्स तस्स ज्ञानस्सुपचारे पहीना पि एता वेदना इध कस्मा

समाहटा ति ? सुखगहणत्थं । या हि अयं अदुक्खमसुखं ति एत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुखमा दुविज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतुं । तस्मा यथा नाम दुइस्स यथा तथा वा उपसङ्कमित्वा गहेतुं असक्कुणेय्यस्स गोणस्स सुखगहणत्थं गोपो एकस्मिं वजे सब्बा गावो समाहरति, अथेकेकं नीहरन्तो पटिपाटिया आगतं, अयं सो, गण्हथ नं ति तम्पि गाहयति, एवमेव भगया सुखगहणत्थं सब्बा एता समाहरि । एवं हि समाहटा एता दस्सेत्वा, यं नेव सुखं न दुखं न सोमनस्सं न दोमनस्सं, अयमदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का होति एसा गाहयितुं ।

१९१. अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोतिमुत्तिया पच्चयदस्सनत्थञ्चापि एता वुत्ता ति वेदितब्बा । दुक्खप्पहानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह—“ चत्तारो खो, आवुसो, पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया । इधावुसो, भिक्खु सुखस्स च पहाना....पे.... चतुत्थं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । इमे खो, आवुसो, चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतो-विमुत्तिया समापत्तिया ” ति [म १।२९६] ।

१९२. यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सक्कायदिडिआदयो ततियमग्गस्स वण्णभणनत्थं तत्थ पहीना ति वुत्ता, एवं वण्णभणनत्थम्पेतस्स ज्ञानस्स ता इध वुत्ता ति वेदितब्बा । पच्चयघातेन वा एत्थ रागदोसानं अतिदूरभावं दस्सेतुम्पेता वुत्ता ति वेदितब्बा । एतासु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्सं रागस्स । दुक्खं दोमनस्सस्स पच्चयो, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिघातेन चस्स सप्पच्चया रागदोसा हता ति अतिदूरे होन्ती ति ।

१९३. अदुक्खमसुखं ति दुक्खाभावेन अदुक्खं, सुखाभावेन असुखं । एतेनेत्थ दुक्ख-सुखपटिपक्खभूतं ततियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखाभावमत्तं । ततियवेदना नाम अदुक्खमसुखा, उपेक्खा ति पि वुच्चति । सा, इडानिडविपरीतानुभवनलक्खणा, मज्झत्तरसा, अविभूतपच्चुपड्डाना, सुखानिरोधपदड्डाना ति वेदितब्बा ।

१९४. उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धिं । इमस्मिञ्चि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति, या च तस्सा सतिया पारिसुद्धि, सा उपेक्खाय कता, न अज्जेन, तस्मा एतं उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति वुच्चति । विभङ्गे पि वुत्तं—“ अयं सति इमाय उपेक्खाय विसदा होति परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुच्चति उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ” ति [विभंग २६१] । याय च उपेक्खाय एत्थ सतिया पारिसुद्धि होति, सा अत्थतो तत्रमज्झत्तता वेदितब्बा । न केवल-ञ्चेत्थ ताय सति येव परिसुद्धा, अपि च खो सब्बे पि सम्पयुत्तवम्मा । सतिसीसेन पन देसना वुत्ता ।

१९५. तत्थ किञ्चापि अयं उपेक्खा हेडा पि तीसु ज्ञानेषु विज्जति, यथा पन दिवा सुरियप्पभाभिभवा, सोम्मभावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा सभागाय रत्तिया अलाभा दिवा विज्जमाना पि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता, एवमयम्पि तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवा, सभागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया अप्पटिलाभा विज्जमाना

पि पठमादिज्ज्ञानभेदेसु अपरिसुद्धा होति । तस्मा च अपरिसुद्धाय, दिवा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पभा विय, सहजाता पि सतिआदयो अपरिसुद्धा व होन्ति । तस्मा तेसु एकस्मि उपेक्खा-सतिपरिसुद्धिं ति न वुत्तं । इध पन वितक्कादिपञ्चनीकधम्मतेजाभिभवाभावा, सभागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया पटिलाभा अयं तत्रमज्झतुपेक्खाचन्दलेखा अतिविय परिसुद्धा । तस्मा परिसुद्धत्ता, परिसुद्धचन्दलेखापभा विय, सहजाता पि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियोदाता । तस्मा इदमेव उपेक्खासतिपरिसुद्धिं ति वुत्तं ति वेदितब्बं ।

१९६. चतुत्थं ति गणनानुपुब्बता चतुत्थं, इदं चतुत्थं समापज्जती ति चतुत्थं ।

१९७. यं पन वुत्तं, एकङ्गविप्पहीनं दुवङ्गसमन्नागतं ति [४।१८३] तत्थ सोमनस्स प्हानवसेन एकङ्गविप्पहीनता वेदितब्बा । तच्च पन सोमनस्स एकवीथियं पुरिमजवनेसु येव पहीयति, तेनस्स तं प्हानङ्गं ति वुच्चति । उपेक्खावेदना चित्तस्सेकग्गता ति इमेसं पन द्विन्नं उप्पत्तिवसेन दुवङ्गसमन्नागतता वेदितब्बा । सेसं पठमज्ज्ञाने वुत्तनयमेव । एस ताव चतुक्कज्ज्ञाने नयो ।

१९८. पञ्चकज्ज्ञानं पन निव्वत्तेन्तेन पगुणपठमज्ज्ञानतो बुडाय, अयं समापत्ति आसन्न-नीवरणपच्चत्थिका, वितक्कस्स ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोसं दिस्वा दुतियज्ज्ञानं सन्ततो मनसिकरित्वा पठमज्ज्ञाने निकन्ति परियादाय दुतियाधिगमाय योगो कातब्बो ।

१९९. अथस्स यदा पठमज्ज्ञाना बुडाय सतस्स सम्पजानस्स ज्ञानङ्गानि पच्चवेक्खतो वितक्कमत्तं ओळारिकतो उपड्ढाति, विचारादयो सन्ततो, तदास्स ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तङ्ग-पटिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनप्पुनं मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव दुतियज्ज्ञानं उप्पज्जति । तस्स वितक्कमत्तमेव प्हानङ्गं, विचारादीनि चत्तारि समन्नागतङ्गानि । सेसं वुत्तप्पकारमेव ।

२००. एवं अधिगते पन तस्मिम्पि वुत्तनयेनेव पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना हुत्वा पगुण-दुतियज्ज्ञानतो बुडाय, अयं समापत्ति आसन्नवितक्कपच्चत्थिका, विचारस्स ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोसं दिस्वा ततियज्ज्ञानं सन्ततो मनसिकरित्वा दुतियज्ज्ञाने निकन्ति परियादाय ततियाधिगमाय योगो कातब्बो ।

२०१. अथस्स यदा दुतिज्ज्ञानतो बुडाय सतस्स सम्पजानस्स ज्ञानङ्गानि पच्चवेक्खतो विचारमत्तं ओळारिकतो उपड्ढाति, पीतिआदीनि सन्ततो, तदास्स ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तङ्ग-पटिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनप्पुनं मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव ततियज्ज्ञानं उप्पज्जति । तस्स विचारमत्तमेव प्हानङ्गं, चतुक्कनयस्स दुतियज्ज्ञाने विय पीतिआदीनि तीणि समन्नागतङ्गानि । सेसं वुत्तप्पकारमेव ।

२०२. इति यं चतुक्कनये दुतियं, तं द्विधा भिन्दित्वा पञ्चकनये दुतियश्चेव ततियश्च होति । यानि च तत्थ ततियचतुत्थानि, तानि चतुत्थपञ्चमानि होन्ति, पठमं पठममेवा ति ।

इति साधुजनपापुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे पथवीकसिणनिद्देसो नाम
चतुत्थो परिच्छेदो ।

पञ्चमो परिच्छेदो सेसकसिणनिदेसो

१. इदानीं पथवीकसिणानन्तरे आपोकसिणे वित्थारकथा होति । यथेव हि पथवीकसिणं, एवं आपोकसिणम्पि भावेतुकामेन सुखनिसिन्नेन आपस्मिं निमित्तं गण्हितब्बं, कते वा अकते वा ति [४।२२] सब्बं वित्थारेतब्बं । यथा च इध, एवं सब्बत्थ । इतो परं हि एत्तकम्पि अवत्वा विसेसमत्तमेव वक्खाम ।

२. इधापि पुब्बे कताधिकारस्स पुञ्जवतो अकते आपस्मिं पोक्खरणि या वा तळाके वा लोणियं वा समुदे वा निमित्तं उपपज्जति । चूळसीक्खेस्स विय । तस्स किरायस्मतो, लाभसक्कारं पहाय विवित्तवासं वसिस्सामी ति महात्तिथे नावं आरूढित्वा जम्बुदीपं गच्छतो अन्तरा महासमुदं ओलोकयतो तप्पटिभागं कसिणनिमित्तं उदपादि ।

३. अकताधिकारेन चत्तारो कसिणदोसे परिहरन्तेन नीलपीतलोहितोदातवण्णानं अञ्जतरवण्णं आपं अगहेत्वा, यं पन भूमिं असम्पत्तमेव आकासे सुद्धक्खेन गहितं उदकं, अञ्जं वा तथारूपं विप्पसन्नं अनाविलं, तेन पत्तं वा कुण्डिकं वा समत्तिचित्तं पूरेत्वा विहारपच्चन्ते वुत्तप्पकारे पटिच्छन्ने ओकासो ठपेत्वा सुखनिसिन्नेन न वण्णो पच्चवेक्खितब्बो, न लक्खणं मनसिकातब्बं, निस्सयसवण्णमेव कत्वा उस्सदवसेन पण्णत्तिधम्मे चित्तं ठपेत्वा, अम्बु, उदकं, वारि, सलिलं ति आदिषु आपोनामेषु पाकटनामवसेनेव, आपो आपो ति भावेतब्बं ।

४. तस्सेवं भावयतो अनुक्कमेन वुत्तनयेनेव निमित्तद्वयं उपपज्जति । इध पन उग्गहानिमित्तं चलमानं विय उपट्ठाति । सचे फेणवुब्बुळकमिस्सं उदकं होति, तादिसमेव उपट्ठाति, कसिणदोसो पज्जायति । पटिभागनिमित्तं पन निष्परिप्फन्दं आकासे ठपितमणितालवण्टं विय मणिमयादासमण्डलं विय च हुत्वा उपट्ठाति । सो तस्स सह उपट्ठानेनेव उपचारज्झानं, वुत्तनयनेव चतुक्कपच्चकज्झानानि पापुणाती ति । आपोकसिणं ।

५. तेजोकसिणं भावेतुकामेन पि तेजस्मिं निमित्तं गण्हितब्बं । तत्थ कताधिकारस्स पुञ्जवतो अकते निमित्तं गण्हन्तस्स दीपसिखाय वा उद्धने वा पत्तपचनट्ठाने वा दवडाहे वा यत्थ कत्थच्चिदेव अग्गिजालं ओलोकेन्तस्स निमित्तं उपपज्जति । चित्तगुत्तथेरस्स विय । तस्स हायस्मतो धम्मसवनदिवसे उपोसथागारं पविट्ठस्स दीपसिखं ओलोकेन्तस्सेव निमित्तं उपज्जि ।

६. इतरेन पन कातब्बं । तत्रिदं करणविधानं—सिनिद्धानि सारदारूनि फालेत्वा सुक्खापेत्वा घटिकं घटिकं कत्वा पटिरूपं रुक्खमूलं वा मण्डपं वा गन्त्वा पत्तपचनाकारेण राप्तिं कत्वा आलिम्पेत्वा कटसारके वा चम्मे वा पटे वा विदत्थिचतुरङ्गुलप्पमाणं छिदं कातब्बं । तं

पुरतो ठपेत्वा वुत्तनयेनेव निसीदित्वा हेडा तिणकडं वा उपरि धूमसिखं वा अमनसिकरित्वा वेमज्जे घनजालाय निमित्तं गण्हितब्बं ।

७. नीलं ति वा पीतं ति वा ति आदिवसेन वण्णो न पच्चवेक्खितब्बो । उण्हत्तवसेन लक्खणं न मनसिकातब्बं । निस्सयसवण्णमेव कत्वा उस्सदवसेन पण्णात्तिधम्मे चित्तं ठपेत्वा, पावको, कण्हवत्तनि, जातवेदो, हुतासनो ति आदिसु अग्गिनामेसु पाकटनामवसेनेव, तेजो तेजो ति भावेतब्बं ।

८. तस्सेवं भावयतो अनुक्कमेन वुत्तनयेनेव निमित्तद्वयं उप्पज्जाति । तत्थ उग्गहनिमित्तं जालं छिजित्वा छिजित्वा पतनसदिसं हुत्वा उपट्ठाति । अकते गण्हन्तस्स पन कसिणदोसो पज्जायति, अलातखण्डं वा अङ्गारपिण्डो वा छारिका वा धूमो वा उपट्ठाति । पटिभागनिमित्तं निच्चलं आकासे ठपितरत्तकम्बलखण्डं विय, सुवण्णतालवण्टं विय, कञ्चनत्थम्भो विय च उपट्ठाति । सो तस्स सह उपट्ठानेनेव उपचारज्ज्ञानं, वुत्तनयेनेव चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानानि पापुणाती ति । तेजो कसिणं ।

९. वायो कसिणं भावेतुकामेनापि वायुस्मिं निमित्तं गण्हितब्बं । तच्च खो दिड्ढवसेन वा फुड्ढवसेन वा । वुत्तं हेतं अड्ढकथासु—“ वायो कसिणं उग्गण्हन्तो वायुस्मिं निमित्तं गण्हाति, उच्छगं वा एरितं समेरितं उपलक्खेति, वेळ्ळगं वा रुक्खगं वा केसगं वा एरितं समेरितं उपलक्खेति, कायस्मिं वा फुड्ढं उपलक्खेति ” ति [] ।

१०. तस्मा समसीसड्डितं घनपत्तं उच्छुं वा वेळुं वा रुक्खं वा चतुरङ्गुलपमाणघनकेसस्स पुरिसस्स सीसं वा वातेन पहरियमानं दिस्वा, अयं वातो एतस्मिं ठाने पहरती ति सति ठपेत्वा, यं वा पनस्स वातपानन्तरिकाय वा भित्तिच्छिदेन वा पविसित्वा वातो कायप्पदेसं पहरति, तत्थ सति ठपेत्वा वात-मालुत-अनिलादिसु वातनामेसु पाकटनामवसेनेव, वातो वातो ति भावेतब्बं ।

११. इध उग्गहनिमित्तं उद्धनतो ओतारितमत्तस्स पायासस्स उसुमवड्डिसदिसं चलं हुत्वा उपट्ठाति । पटिभागनिमित्तं सन्निसिन्नं हेति निच्चलं । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ति । वायो कसिणं ।

१२. तदनन्तरं पन, “ नीलकसिणं उग्गण्हतो नीलकस्मिं निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ” ति [] वचनतो कताधिकारस्स पुज्जवतो ताव तथारूपं मालागच्छं वा पूजाड्डाने पुप्फसन्थरं वा नीलवत्थमणीनं वा अज्जतरं दिस्वा व निमित्तं उप्पज्जाति ।

१३. इतरेन नीलुप्पलगिरिकाणि कादीनि पुप्फानि गहेत्वा, यथा केसरं वा वण्टं वा न पज्जायति, एवं चङ्कोटकं वा करण्डपटलं वा पत्तेहि येव समतित्तिकं पूरेत्वा सन्थरितब्बं । नीलवण्णेन वा वत्थेन भण्डिकं बन्धित्वा पूरेतब्बं । मुखवट्टियं वा अस्स भेरितलमिव बन्धितब्बं । कंसनील-पलासनील-अञ्जननीलानं वा अज्जतरेन धातुना पथवीकसिणे वुत्तनयेन संहारिमं वा भित्तिं येव वा कसिणमण्डलं कत्वा विसभागवण्णेन परिच्छिन्दितब्बं । ततो पथवीकसिणे वुत्तनयेन, नीलं नीलं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

१४. इधापि उग्गहनिमित्ते कसिणदोसो पज्जायति, केसरदण्डकपत्तन्तरिकादीनि उपट्ठ-

हन्ति । पटिभागनिमित्तं कसिणमण्डलतो मुञ्चित्वा आकासे मणितालवण्टसदिसं उपट्ठाति । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ति । **नीलकसिणं ।**

१५. पीतकसिणे पि एसेव नयो । वुत्तं हेतं—“ पीतकसिणं उग्गण्हन्तो पीतकस्मिं निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ” ति [] । तस्मा इधापि कताधिकारस्स पुञ्जवतो तथारूपं मालागच्छं वा पुप्फसन्थरं वा पीतवत्थ-धातूनं वा अञ्जतरं दिस्वा व निमित्तं उप्पज्जति । चित्तगुत्तत्थेरस्स विय । तस्स किरायस्मतो चित्तलपब्बते पतङ्ग-पुप्फेहि कतं आसनपूजं पस्सतो सह दस्सनेनेव आसनण्णमाणं निमित्तं उदपादि ।

१६. इतरेण कणिकारपुप्फादीहि वा पीतवत्थेन वा धातुना वा नीलकसिणे वुत्तनयेनेव कसिणं कत्वा, पीतकं पीतकं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । सेसं तादिसमेवा ति । **पीतकसिणं ।**

१७. लोहितकसिणे पि एसेव नयो । वुत्तं हेतं—“ लोहितकसिणं उग्गण्हन्तो लोहित-कस्मिं निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ” ति [] । तस्मा इधापि कताधिकारस्स पुञ्जवतो तथारूपं बन्धुजीवकादिमालागच्छं वा पुप्फसन्थरं वा लोहितकवत्थमणिधातूनं वा अञ्जतरं दिस्वा व निमित्तं उप्पज्जति ।

१८. इतरेण जयसुमन-बन्धुजीवक-रत्तकोरण्डकादिपुप्फेहि वा रत्तवत्थेन वा धातुना वा नीलकसिणे वुत्तनयेनेव कसिणं कत्वा, लोहितकं लोहितकं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । सेसं तादिसमेवा ति । **लोहितकसिणं ।**

१९. ओदातकसिणे पि, “ ओदातकसिणं उग्गण्हन्तो ओदातस्मिं निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ” ति [] वचनतो कताधिकारस्स ताव पुञ्जवतो तथारूपं मालागच्छं वा वस्सिकसुमनादिपुप्फसन्थरं वा कुमुद-पदुमरासिं वा ओदातवत्थ-धातूनं वा अञ्जतरं दिस्वा व निमित्तं उप्पज्जति, तिपुमण्डल-रजतमण्डल-चन्दमण्डलेसु पि उप्पज्जति येव ।

२०. इतरेण वुत्तप्पकारेहि ओदातपुप्फेहि वा ओदातवत्थेन वा धातुना वा नीलकसिणे वुत्तनयेनेव कसिणं कत्वा, ओदातं ओदातं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । सेसं तादिसमेवा ति । **ओदातकसिणं ।**

२१. आलोककसिणे पन, “ आलोककसिणं उग्गण्हन्तो आलोकस्मिं निमित्तं गण्हाति भित्तिच्छिद्दे वा तालच्छिद्दे वा वातपानन्तरिकाय वा ” ति [] वचनतो कताधिकारस्स ताव पुञ्जवतो, यं भित्तिच्छिद्दादीनं अञ्जतरेण सुरियालोको वा चन्दालोको वा पविसित्त्वा भित्तिं वा भूमियं वा मण्डलं समुट्ठापेति, घनपण्णरुक्खसाखन्तरेण वा घनसाखामण्डपन्तरेण वा निक्खमित्त्वा भूमियमेव मण्डलं समुट्ठापेति, तं दिस्वा व निमित्तं उपज्जति ।

२२. इतरेणापि तदेव वुत्तप्पकारं ओभासमण्डलं, ओभासो ओभासो ति वा, आलोको आलोको ति वा भावेतब्बं । तथा असक्कोन्तेन घटे दीपं जालेत्वा घटमुखं पिदहित्वा घटे छिद्दं कत्वा भित्तिमुखं ठपेतब्बं । तेन छिद्देन दीपालोको निक्खमित्त्वा भित्तिं मण्डलं करोति, तं, आलोको आलोको ति भावेतब्बं । इदं इतरेहि चिरड्ढितिकं होति ।

२३. इध उग्गहनिमित्तं भित्तिं वा भूमियं वा उद्धितमण्डलसदिसमेव होति । पटिभाग-
निमित्तं घनविप्पसन्नं आलोकपुञ्जसदिसं । सेसं तादिसमेवा ति । आलोककसिणं ।

२४. परिच्छिन्नाकासकसिणे पिं, “ आकासकसिणं उग्गण्हन्तो आकासस्मिं निमित्तं
गण्हाति भित्तिच्छिदे वा ताळच्छिदे वा वातपानन्तरिकाय वा ” ति [] वचनतो
कताधिकारस्स ताव पुञ्जवतो भित्तिच्छिदादिसु अञ्जतरं दिस्वा व निमित्तं उप्पज्जति ।

२५. इतरेण सुच्छन्नमण्डपे वा चम्म-कटसारकादीनं वा अञ्जतरस्मिं विदत्थिचतुरङ्गुल-
प्पमाणं छिदं क्त्वा, तदेव वा भित्तिच्छिदादिभेदं छिदं, आकासो आकासो ति भावेतब्बं ।

२६. इध उग्गहनिमित्तं सद्धिं भित्तिपरियन्तादीहि छिदसदिसमेव होति, वड्ढियमानम्पि न
वड्ढति । पटिभागनिमित्तं आकासमण्डलमेव हुत्वा उपट्ठाति, वड्ढियमानञ्च वड्ढति । सेसं पथवी-
कसिणे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ति । परिच्छिन्नाकासकसिणं ।

२७. इति कसिणानि दसबलो दस यानि अवोच सञ्चधम्मदसो ।

रूपावचरहि चतुक्कपञ्चकज्झानहेतूनि ॥

एवं तानि च तेसञ्च भावनानयमिमं विदित्वान् ।

तेस्सेव अयं भिद्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

२८. इमेसु हि पथवीकसिणवसेन, “ एको पि हुत्वा बहुधा होती ” ति [दी १।७८]
आदिभावो, आकासे वा उदके वा पथविं निम्मिनित्वा पदसा गमनं ठाननिसज्जादिकप्पनं वा,
परित्त-अप्पमाणनयेन अभिभायतनपटिलाभो ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

२९. आपोकसिणवसेन, पथवियं उम्मुज्जनं निम्मुज्जनं, उदकवुड्डिसमुप्पादनं, नदीसमुहादि-
निम्मानं, पथवीपञ्चतपासादादीनं कप्पनं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३०. तेजोकसिणवसेन, धूमायना पज्जलना अङ्गारवुड्डिसमुप्पादनं, तेजसा तेजपरियादानं,
यदेव सो इच्छति तस्स दहनसमत्थतता, दिब्बेन चक्खुना रूपदस्सनत्थाय आलोककरणं,
पारिनिब्बानसमये तेजोधातुया सरीरज्जापनं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३१. वायोकसिणवसेन, वायुगतिगमनं, वातवुड्डिसमुप्पादनं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३२. नीलकसिणवसेन, नीलरूपनिम्मानं, अन्धकारकरणं, सुवण्णदुब्बण्णनयेन अभिभाय-
तनपटिलाभो, सुभविमोक्खाधिगमो ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३३. पीतकसिणवसेन पीतकरूपनिम्मानं, सुवण्णं ति अधिमुच्चना, वुत्तनयेनेव अभिभा-
यतनपटिलाभो, सुभविमोक्खाधिगमो चा ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३४. लोहितकसिणवसेन, लोहितकरूपनिम्मानं, वुत्तनयेनेव अभिभायतनपटिलाभो,
सुभविमोक्खाधिगमो ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३५. ओदातकसिणवसेन, ओदातरूपनिम्मानं, थीनमिदस्स दूरभावकरणं, अन्धकारविधमनं
दिब्बेनचक्खुना रूपदस्सनत्थाय आलोककरणं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३६. आलोककसिणवसेन, सप्पभासरूपनिम्मानं, थीनमिद्धस्स दूरभावकरणं, अन्धकार-विधमनं, दिब्बेन चक्खुना रूपदस्सनत्थं आलोककरणं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३७. आकासकसिणवसेन, पटिच्छन्नानं विवटकरणं, अन्तोपथवीपम्बतादिसु पि आकासं निम्भिनित्वा इरियापथकप्पनं, तिरोकुङ्कादिसु असज्जमानगमनं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३८. सब्बानेव, “ उद्धं अधो तिरियं अद्वयं अप्पमाणं ” ति इमं पभेदं लभन्ति । वुत्तं हेतं—“ पथवीकसिणमेको सज्जानाति, उद्धं अधो तिरियं अद्वयं अप्पमाणं ” ति [म २।१४, अं ५।४६] आदि ।

३९. तत्थ उद्धं ति उपरि गगनतलाभिमुखं । अधो ति हेट्ठा भूमितलाभिमुखं । तिरियं ति खेत्तमण्डलमिव समन्ता परिच्छिन्दितं । एकच्चो हि उद्धमेव कसिणं वड्ढेति, एकच्चो अधो, एकच्चो समन्ततो । तेन तेन वा कारणेन एवं पसारेति, आलोकमिव दिब्बचक्खुना रूपदस्सनकामो । तेन वुत्तं—उद्धं अधो तिरियं ति । अद्वयं ति इदं पन एकस्स अज्जभावानुपगमनत्थं वुत्तं । यथा हि उदकं पविट्ठस्स सब्बदिसासु उदकमेव होति, न अज्जं, एवमेव पथवीकसिणं पथवीकसिणमेव होति, नत्थि तस्स अज्जो कसिणसम्भेदो ति । एस नयो सब्बत्थ । अप्पमाणं ति इदं तस्स फरणअप्पमाणवसेन वुत्तं । तं हि चेतसा फरन्तो सकलमेव फरति, न अयमस्स आदि, इदं मज्झं ति पमाणं गण्हाती ति ।

४०. “ ये च ते सत्ता कम्मावरणेन वा समन्नागता, किलेसावरणेन वा समन्नागता, विपाकावरणेन वा समन्नागता अस्सद्धा अच्छन्दिका दुप्पज्जा अभब्बा नियामं ओक्कमितुं कुसलेसु धम्मेषु सम्पत्तं ” ति [विभंग ३४१] वुत्ता, तेसं एकस्स पि एककसिणे पि भावना न इज्झति ।

४१. तत्थ, कम्मावरणेन समन्नागता ति आनन्तरियकम्मसमङ्गिनो । किलेसावरणेन समन्नागता ति नियतमिच्छादिट्ठिका चेव उभतोव्यञ्जनक-पण्डका च । विपाकावरणेन समन्नागता ति अहेतुक-द्विहेतुकपटिसन्धिका । अस्सद्धा ति बुद्धादिसु सद्धाविरहिता । अच्छन्दिका ति अपञ्चनीकपटिपदायं छन्दविरहिता । दुप्पज्जा ति लोкийलोकुत्तरसम्मादिट्ठिया विरहिता । अभब्बा नियामं ओक्कमितुं कुसलेसु धम्मेषु सम्पत्तं ति कुसलेसु धम्मेषु नियामसङ्घातं सम्पत्तसङ्घातश्च अरियमगं ओक्कमितुं अभब्बा ति अत्थो ।

४२. न केवलञ्च कसिणे येव, अज्जेसु पि कम्मद्धानेसु एतेसं एकस्स पि भावना न इज्झति । तस्मा विगतविपाकावरणेन पि कुलपुत्तेन कम्मावरणञ्च किलेसावरणञ्च आरका परिवज्जेत्वा सद्धम्म-सवन-सप्पुरिसूपनिस्सयादीहि सद्धञ्च छन्दञ्च पज्जञ्च वड्ढेत्वा कम्मद्धानानुयोगे योगो करणीयो ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे सेसकसिणनिद्देशो नाम
पञ्चमो परिच्छेदो ।

छट्टो परिच्छेदो असुभकम्मट्टाननिद्देशो

१. कसिणानन्तरं उदिद्वेसु पन, उद्धुमातकं, विनीलकं, विपुब्बकं, विच्छिदकं, विक्खा-
यितकं, विक्खित्तकं, हतविक्खित्तकं, लोहितकं, पुल्लवकं, अट्टिकं ति [३।१०५] दससु
अविज्जाणकअसुभेसु, भस्ता विय वायुना, उद्धं जीवितपरियादाना यथानुक्रमं समुग्गतेन सून-
भावेन उद्धुमातत्ता उद्धुमातं, उद्धुमातमेव उद्धुमातकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमातं ति
उद्धुमातकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं ।

२. विनीलं वुच्चति विपरिभिन्नवण्णं, विनीलमेव विनीलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं
विनीलं ति **विनीलकं** । मंसुस्सदड्डानेसु रत्तवण्णस्स, पुब्बसन्नचयड्डानेसु सेतवण्णस्स, येमुग्घेन
च नीलवण्णस्स, नीलड्डाने नीलसाटकपारुतस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचनं ।

३. परिभिन्नड्डानेसु विस्सन्दमानपुब्बं विपुब्बं, विपुब्बमेव विपुब्बकं । पटिकूलत्ता वा
कुच्छितं विपुब्बं ति **विपुब्बकं** । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं ।

४. विच्छिदं वुच्चति द्विधा छिन्दनेन अपवारितं, विच्छिदमेव विच्छिदकं । पटिकूलत्ता वा
कुच्छितं विच्छिदं ति **विच्छिदकं** । वेमज्जे छिन्नस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं ।

५. इतो च एत्तो च विविधाकारेण सोणसिङ्गालादीहि खायितं ति विक्खायितं, विक्खा-
यितमेव विक्खायितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खायितं ति **विक्खायितकं** । तथारूपस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं ।

६. विविधं खित्तं विक्खित्तं, विक्खित्तमेव विक्खित्तकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं
विक्खित्तं ति **विक्खित्तकं** । अज्जेन हत्थं अज्जेन पादं अज्जेन सीसं ति एवं ततो ततो
खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं ।

७. हतञ्च तं पुरिमनयेनेव विक्खित्तकञ्चा ति **हतविक्खित्तकं** । काकपदाकारेण
अङ्गपञ्चङ्गेसु सत्थेन हनित्वा वुत्तनयेन विक्खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं ।

८. लोहितं किरति विक्खित्तपति, इतो चितो च पग्घरती ति **लोहितकं** । पग्घरितलोहित-
मक्खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं ।

९. पुल्लवा वुच्चन्ति किमियो । पुल्लवे किरती ति **पुल्लवकं** । किमिपरिपुण्णस्स छव-
सरीरस्सेतं अधिवचनं ।

१०. अट्टि येव अट्टिकं, पटिकूलत्ता वा कुच्छितं अट्टी ति **अट्टिकं** । अट्टिसङ्खलिकाय पि
एकट्टिकस्स पि एतं अधिवचनं ।

११. इमानि च पन उद्धुमातकादीनि निस्साय उप्पन्ननिमित्तानम्पि निमित्तेसु पटिलद्ध-
ज्ज्ञानानम्पि एतानेव नामानि ।

१२. तत्थ उद्धुमातकसरीरे उद्धुमातकनिमित्तं उप्पादेत्वा उद्धुमातकसङ्घातं ज्ञानं भावेतुकामेन
योगिना पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव वुत्तप्पकारं आचरियं उपसङ्कमित्वा कम्मट्टानं उग्गहेतब्बं । तेनस्स
कम्मट्टानं कथेन्तेन, असुभनिमित्तत्थाय गमनविधानं, समन्ता निमित्तुपलक्खणं, एकादसविधेन
निमित्तग्गाहो, गतागतमग्गपच्चवेक्खणं ति एवं अप्पनाविधानपरियोसानं सब्बं कथेतब्बं । तेनापि
सब्बं साधुकं उग्गहेत्वा पुब्बे वुत्तप्पकारं सेनासनं उपगन्त्वा उद्धुमातकनिमित्तं परियेसन्तेन विहातब्बं ।

१३. एवं विहरन्तेन च, असुकस्मिं नाम गामद्वारे वा अटविमुखे वा पन्थे वा पब्बतपादे
वा रुक्खमूले वा सुसाने वा उद्धुमातकसरीरं निक्खित्तं ति कथेन्तानं वचनं सुत्वा पि, न
तावदेव अतित्थेन पक्खन्दन्तेन विय गन्तब्बं ।

१४. कस्मा ? असुभं हि नामेतं वाळ्मिगाधिष्ठितम्पि अमनुस्साधिष्ठितम्पि होति । तत्रस्स
जीवितन्तरायो पि सिया । गमनमग्गो वा पनेत्थ गामद्वारेन वा न्हानतित्थेन वा केदारकोटिया वा
होति । तत्थ विसभागरूपं आपाथमागच्छति । तदेव वा सरीरं विसभागं होति । पुरिसस्स हि
इत्थिसरीरं, इत्थिया वा पुरिससरीरं विसभागं । तदेतं अधुना मतं सुभतो पि उपट्ठाति । तेनस्स
ब्रह्मचरियन्तरायो पि सिया । सचे पन, न यिदं मादिसस्स भारियं ति अत्तानं तक्कयति, एवं
तक्कयमानेन गन्तब्बं ।

१५. गच्छतेन च सङ्खत्थेरस्स वा अज्जतरस्स वा अभिज्जातस्स भिक्खुनो कथेत्वा गन्तब्बं ।

१६. कस्मा ? सचे हिस्स सुसाने अमनुस्ससीहव्यग्वादीनं रूपसदादिअनिट्ठारम्मणाभिभूतस्स
अङ्गपच्चङ्गानि वा वेधेन्ति, भुत्तं वा न परिसण्ठाति, अज्जो वा आवाधो होति, अथस्स सो
विहारे पत्तचीवरं सुरक्खित्तं करिस्सति, दहरे वा सामणेरे वा पहिणित्वा तं भिक्खुं पाटिजग्गिस्सति ।

१७. अपि च, सुसानं नाम निरासङ्कट्टानं ति मज्जमाना कतकम्मा पि अकतकम्मा पि
चोरा समोसरन्ति । ते मनुस्सेहि अनुबन्धा भिक्खुस्स समीपे भण्डकं छुट्ठेत्वा पि पलायन्ति ।
मनुस्सा, सहोद्धं चोरं अदस्सामा ति भिक्खुं गहेत्वा विहेठेन्ति । अथस्स सो, मा इमं विहेठयित्थ,
ममायं कथेत्वा इमिना नाम कम्मेन गतो ति ते मनुस्से सज्जापेत्वा सोत्थिभावं करिस्सति ।
अयं आनिसंसो कथेत्वा गमने ।

१८. तस्मा वुत्तप्पकारस्स भिक्खुनो कथेत्वा असुभनिमित्तदस्सने सज्जाताभिलासेन, यथा
नाम खत्तियो अभिसेकट्टानं, यजमानो यज्जसालं, अधनो वा पन निधिट्टानं पीतिसोमनस्सजातो
गच्छति, एवं पीतिसोमनस्सं उप्पादेत्वा अट्ठकथासु वुत्तेन विधिना गन्तब्बं ।

१९. वुत्तं हेतं—“उद्धुमातकं असुभनिमित्तं उग्गण्हन्तो एको अटुतियो गच्छति, उपट्ठि-
ताय सतिया असम्मुट्ठाय, अन्तोगतोहि इन्द्रियेहि, अबहिगतेन मानसेन, गतागतमग्गं पच्चवेक्ख-
मानो । यस्मिं पदेसे उद्धुमातकं असुभनिमित्तं निक्खित्तं होति, तस्मिं पदेसे पासाणं वा वम्मिकं

वा रुक्खं वा गच्छं वा लतं वा सनिमित्तं करोति, सारम्मणं करोति, सनिमित्तं कत्वा सारम्मणं कत्वा उद्धुमातकं असुभनिमित्तं सभावभावतो उपलक्खेति, वण्णतो पि लिङ्गतो पि सण्णानतो पि दिसतो पि ओकासतो पि परिच्छेदतो पि सन्धितो विवरतो निन्नतो थलतो समन्ततो । सो तं निमित्तं सुगहितं करोति, सुपधारितं उपधारेति, सुववत्थितं ववत्थपेति ।

२०. “ सो तं निमित्तं सुगहितं कत्वा सुपधारितं उपधारेत्वा सुववत्थितं ववत्थपेत्वा एको अदुतियो गच्छति, उपड्डिताय सति या असम्मुट्ठाया, अन्तो गते हि इन्द्रिये हि, अबहिगतेन मानसेन गतागतमगं पच्चवेक्खमानो । सो चङ्कमन्तो पि तब्भागियं येव चङ्कमं अधिद्धाति, निसीदन्तो पि तब्भागियं येव आसनं पञ्जापेति ।

२१. “ समन्ता निमित्तुपलक्खणा किमत्थिया किमानिसंसा ति ? समन्ता निमित्तुपलक्खणा असम्मोहत्था असम्मोहानिसंसा । एकादसविधेन निमित्तग्गाहो किमत्थियो किमानिसंसो ति ? एकादसविधेन निमित्तग्गाहो उपनिबन्धनत्थो उपनिबन्धनानिसंसो । गतागतमगपच्चवेक्खणा किमत्थिया किमानिसंसा ति ? गतागतमगपच्चवेक्खणा वीथिसम्पटिपादनत्था वीथिसम्पटिपादनानिसंसा ।

२२. “ सो आनिसंसदस्सावी रतनसज्जी हुत्वा चित्तिकारं उपड्डपेत्वा सम्पियायमानो तस्मिं आरम्मणे चित्तं उपनिबन्धति, अद्वा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा परिमुच्चिस्सामी ति । सो विविच्चेव कामेहि....पे....पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । तस्साधिगतं होति रूपावचरं पठमं ज्ञानं, दिब्बो च विहारो, भावनामयञ्च पुञ्जकिरियवत्थुं ” ति [] ।

२३. तस्मा यो चित्तसज्जत्तत्थाय सीवथिकदस्सनं गच्छति, सो गण्डि पहरित्वा गणं सन्निपातेत्वा पि गच्छतु । कम्मट्ठानसीसेन पन गच्छन्तेन एककेन अदुतियेन मूलकम्मट्ठानं अविस्सज्जेत्वा तं मनसिकरोन्तेनेव सुसाने सेणादिपरिस्सयविनोदनत्थं कत्तरदण्डं वा यड्ढिं वा गहेत्वा सुपड्डितभावसम्पादनेन असम्मुट्ठं सति कत्वा मनच्छट्ठानञ्च इन्द्रियानं अन्तोगतभावसम्पादनतो अबहिगतमनेन हुत्वा गन्तब्बं ।

२४. विहारतो निक्खमन्तेनेव असुकदिसाय असुकद्वारेन निक्खन्तोम्ही ति द्वारं सल्लक्खेतब्बं । ततो येन मग्गेन गच्छति, सो मग्गो ववत्थपेतब्बो, अयं मग्गो पाचीनदिसाभिमुखो वा गच्छति, पच्छिम....उत्तर....दक्खिणदिसाभिमुखो वा विदिसाभिमुखो वा ति, इमस्मिं पन ठाने वामतो गच्छति, इमस्मिं ठाने दक्खिणतो, इमस्मिञ्चस्स ठाने पासाणो, इमस्मिं वम्भिको, इमस्मिं रुक्खो, इमस्मिं गच्छो, इमस्मिं लता ति । एवं गमनमगं ववत्थपेन्तेन निमित्तट्ठानं गन्तब्बं, नो च खो पटिवातं ।

२५. पटिवातं गच्छन्तस्स हि कुणपगन्धो घानं पहरित्वा मत्थलुङ्गं वा सङ्खोभेय्य, आहारं वा छङ्गोपेय्य, विष्पटिसारं वा जनेय्य, ईदिसं नाम कुणपट्ठानं आगतोम्ही ति । तस्मा पटिवातं वज्जेत्वा अनुवातं गन्तब्बं । सचे अनुवातमग्गेन न सक्का होति गन्तुं, अन्तरा पब्बतो वा पपातो

वा पासाणो वा वति वा कण्टकाधानं वा उदकं वा चिक्खल्लं वा होति, चीवरकणेन नासं पिदहित्वा गन्तब्बं । इदमस्स गमनवत्तं ।

२६. एवं गतेन पन न ताव असुभनिमित्तं ओलोकेतब्बं, दिसा ववत्थपेतब्बा । एकस्मिं हि दिसाभागे ठितस्स आरम्मणञ्च न विभूतं हुत्वा खायति, चित्तञ्च न कम्मनियं होति । तस्मा तं वज्जेत्वा, यत्थ ठितस्स आरम्मणञ्च विभूतं हुत्वा खायति, चित्तञ्च कम्मनियं होति, तत्थ ठातब्बं । पटिवातानुवातञ्च पहातब्बं । पटिवाते ठितस्स हि कुणपगन्धेन उब्बाळ्हस्स चित्तं विधावति । अनुवाते ठितस्स, सचे तत्थ अधिवत्था अमनुस्सा होन्ति, ते कुञ्जित्वा अनत्थं करोन्ति । तस्मा ईसकं उक्कम्म नातिअनुवाते ठातब्बं ।

२७. एवं तिट्ठमानेनापि नातिदूरे नाच्चासन्ने नानुपादं नानुसीसं ठातब्बं । अतिदूरे ठितस्स हि आरम्मणं अविभूतं होति, अच्चासन्ने भयं उप्पज्जति । अनुपादं वा अनुसीसं वा ठितस्स सब्बं असुभं समं न पज्जायति । तस्मा नातिदूरे नाच्चासन्ने, ओलोकेन्तस्स फासुकड्डाने सरीर-वेमज्झभागे ठातब्बं ।

२८. एवं ठितेन, तस्मिं पदेसे पासाणं वा....पे....लतं वा सनिमित्तं करोति ति एवं वुत्तानि समन्ता निमित्तानि उपलक्खेतब्बानि ।

२९. तत्रिदं उपलक्खणविधानं । सचे तस्स निमित्तस्स समन्ता चक्खुपथे पासाणो होति, सो, अयं पासाणो उच्चो वा नीचो वा, खुदको वा महन्तो वा, तम्बो वा काळो वा सेतो वा, दीघो वा परिमण्डलो वा ति ववत्थपेतब्बो । ततो, इमस्मिं नाम ओकासे अयं पासाणो इदं असुभनिमित्तं, इदं असुभनिमित्तं अयं पासाणो ति सल्लक्खेतब्बं ।

३०. सचे वम्मिको होति, सो पि उच्चो वा नीचो वा, खुदको वा महन्तो वा, तम्बो वा काळो वा सेतो वा, दीघो वा परिमण्डलो वा ति ववत्थपेतब्बो । ततो, इमस्मिं नाम ओकासे अयं वम्मिको इदं असुभनिमित्तं ति सल्लक्खेतब्बं ।

३१. सचे रुक्खो होति, सो पि अस्सत्थो वा निग्रोधो वा कच्छको वा कापित्थनो वा, उच्चो वा नीचो वा, खुदको वा महन्तो वा, काळो वा सेतो वा ति ववत्थपेतब्बो । ततो, इमस्मिं नाम ओकासे अयं रुक्खो इदं असुभनिमित्तं ति सल्लक्खेतब्बं ।

३२. सचे गच्छो होति, सो पि सिन्दि वा करमन्दो वा कनवीरो वा कुरण्डको वा, उच्चो वा नीचो वा, खुदको वा महन्तो वा ति ववत्थपेतब्बो । ततो, इमस्मिं नाम ओकासे अयं गच्छो इदं असुभनिमित्तं ति सल्लक्खेतब्बं ।

३३. सचे लता होति, सा पि लाबु वा कुम्भण्डी वा सामा वा काळवल्ली वा पूतिलता वा ति ववत्थपेतब्बा । ततो, इमस्मिं नाम ओकासे अयं लता इदं असुभनिमित्तं, इदं असुभनिमित्तं अयं लता ति सल्लक्खेतब्बं ।

३४. यं पन वुत्तं, सनिमित्तं करोति, सारम्मणं करोती ति, तं इधेव अन्तोगधं ।

पुनपुनं वक्तृपेन्तो हि सनिमित्तं करोति नाम । अयं पासाणो इदं असुभनिमित्तं, इदं असुभ-
निमित्तं अयं पासाणो ति एवं द्वे द्वे समासेत्वा समासेत्वा वक्तृपेन्तो सारम्मणं करोति नाम ।

३५. एवं सनिमित्तं सारम्मणञ्च क्त्वा पुन, सभावभावतो वक्तृपती ति वुत्तत्ता व्यास
सभावभावो अनञ्जसाधारणो अत्तनियो उद्धुमातकभावो, तेन मनसिकातब्बं । वणितं उद्धुमातकं
ति एवं सभावेन सरसेन वक्तृपेतब्बं ति अत्थो । एवं वक्तृपेत्वा, वण्णतो पि लिङ्गतो पि
सण्ठानतो पि दिसतो पि ओकासतो पि परिच्छेदतो पी ति छब्बिधेन निमित्तं गहेतब्बं ।

३६. कथं ? तेन हि योगिना इदं सरीरं काळस्स वा ओदातस्स वा मङ्गुरच्छविनो वा
ति वण्णतो वक्तृपेतब्बं ।

३७. लिङ्गतो पन, इत्थिलिङ्गं वा पुरिसलिङ्गं वा ति अवक्तृपेत्वा, पठमवये वा मज्झिम-
वये वा पच्छिमवये वा ठितस्स इदं सरीरं ति वक्तृपेतब्बं ।

३८. सण्ठानतो उद्धुमातकस्स सण्ठानवसेनेव, इदमस्स सीससण्ठानं, इदं गीवसण्ठानं,
इदं हत्थसण्ठानं, इदं उरसण्ठानं, इदं उदरसण्ठानं, इदं नाभिसण्ठानं, इदं कटिसण्ठानं, इदं
ऊरुसण्ठानं, इदं जङ्घसण्ठानं, इदं पादसण्ठानं ति वक्तृपेतब्बं ।

३९. दिसतो पन, इमस्मिं सरीरे द्वे दिसा—नाभिया अधो हेडिमदिसा, उद्धं उपरिम-
दिसा ति वक्तृपेतब्बं । अथ वा, अहं इमिस्सा दिसाय ठितो असुभनिमित्तं इमिस्सा
ति वक्तृपेतब्बं ।

४०. ओकासतो पन, इमस्मिं नाम ओकासे हत्था, इमस्मिं पादा, इमस्मिं सीसं, इमस्मिं
मज्झिमकायो ठितो ति वक्तृपेतब्बं । अथ वा, अहं इमस्मिं ओकासे ठितो असुभनिमित्तं
इमस्मिं ति वक्तृपेतब्बं ।

४१. परिच्छेदतो इदं सरीरं अधो पादतलेन, उपरि केसमत्थकेन, तिरियं तचेन परि-
च्छिन्नं, यथा परिच्छिन्ने च ठाने द्वत्तिसकुणपभरितमेवा ति वक्तृपेतब्बं । अथ वा, अयमस्स
हत्थपरिच्छेदो, अयं पादपरिच्छेदो, अयं सीसपरिच्छेदो, अयं मज्झिमकायपरिच्छेदो ति वक्तृ-
पेतब्बं । यत्तकं वा पन ठानं गण्हाति, तत्तकमेव इदं ईदिसं उद्धुमातकं ति परिच्छिन्दितब्बं ।

४२. पुरिसस्स पन इत्थिसरीरं, इत्थिया वा पुरिससरीरं न वट्ठति । विसभागे सरीरे
आरम्मणं न उपट्ठति, विप्फन्दनस्सेव पच्चयो होति । “ उग्घाटिता पि हि इत्थि पुरिसस्स चित्तं
परियादाय तिड्ढती ” ति [] मज्झिमवक्कथायं वुत्तं । तस्मा सभागसरीरे येव एवं
छब्बिधेन निमित्तं गण्हतब्बं ।

४३. यो पन पुरिमबुद्धानं सन्तिके आसेवितकम्मट्ठानो परिहट्ठधुतङ्को परिमदितमहाभूतो
परिगृहीतसङ्कारो वक्तृपितनामरूपो उग्घाटितसत्तसञ्जो कतसमणधम्मो वासितवासनो
भावितभावनो सब्बीजो आणुत्तरो अप्पकिळेसो कुलपुत्तो, तस्स ओलोकितओलोकितट्ठाने येव
पटिभागनिमित्तं उपट्ठति । नो चे एवं उपट्ठति, अथेव छब्बिधेन निमित्तं गण्हतो उपट्ठति ।

४४. यस्स पन एवाम्पि न उपट्ठाति, तेन, सन्धितो, विवरतो, निन्नतो, थलतो, समन्ततो ति पुन पञ्चविधेन निमित्तं गहेतब्बं ।

४५. तत्थ सन्धितो ति असीतिसतसन्धितो । ऊद्धुमातके पन कथं असीतिसतसन्धियो ववत्थपेत्तसति ? तस्मानेन, तयो दक्खिणहत्थसन्धी, तयो वामहत्थसन्धी, तयो दक्खिणपाद-सन्धी, तयो वामपादसन्धी, एको गीवसन्धि, एको कटिसन्धी ति एवं चुद्धसमहासन्धिवसेन सन्धितो ववत्थपेतब्बं ।

४६. विवरतो ति, विवरं नाम हत्थन्तरं पादन्तरं उदरन्तरं कण्ठन्तरं ति एवं विवरतो ववत्थपेतब्बं । अक्खीनम्पि निमीलितभावो वा उम्मीलितभावो वा, मुखस्स च पिहितभावो वा विवटभावो वा ववत्थपेतब्बो ।

४७. निन्नतो ति यं सरीरे निन्नङ्गानं अक्खिकूपो वा अन्तोमुखं वा गलवाटको वा, तं ववत्थपेतब्बं । अथ वा, अहं निन्ने ठितो, सरीरं उन्नते ति ववत्थपेतब्बं ।

४८. थलतो ति यं सरीरे उन्नतङ्गानं जण्णुकं वा उरो वा नलाटं वा, तं ववत्थपेतब्बं । अथ वा, अहं थले ठितो सरीरं निन्ने ति ववत्थपेतब्बं ।

४९. समन्ततो ति सब्बं सरीरं समन्ततो ववत्थपेतब्बं । सकलसरीरे जाणं चारेत्वा यं ठानं विभूतं हुत्वा उपट्ठाति, तत्थ, उद्धुमातकं उद्धुमातकं ति चित्तं ठपेतब्बं । सचे एवम्पि न उपट्ठाति, उदरपरियोसानं अतिरेकं उद्धुमातकं होति तत्थ, उद्धुमातकं उद्धुमातकं ति चित्तं ठपेतब्बं ।

५०. इदानी, सो तं निमित्तं सुगहितं करोती ति आदिसु अयं विनिच्छयकथा । तेन योगिना तस्मिं सरीरे यथावुत्तनिमित्तग्गाहवसेन सुद्धु निमित्तं गण्हितब्बं, सति सुपड्डितं कत्वा आवज्जितब्बं, एवं पुनप्पुनं करोन्तेन साधुकं उपधारेतब्बञ्चेव ववत्थपेतब्बञ्च । सरीरतो नानिदूरे नाञ्चासन्ने पदेसे ठितेन वा निसिन्नेन वा चक्खुं उम्मीलेत्वा ओलोकेत्वा निमित्तं गण्हितब्बं । उद्धुमातकपटिकूलं उद्धुमातकपटिकूलं ति सतक्खत्तुं सहस्सक्खत्तुं उम्मीलेत्वा ओलोकेतब्बं, निमीलेत्वा आवज्जितब्बं ।

५१. एवं पुनप्पुनं करोन्तस्स उग्गहनिमित्तं सुगहितं होति । कदा सुगहितं होति ? यदा उम्मीलेत्वा ओलोकेन्तस्स निमीलेत्वा आवज्जेन्तस्स च एकसदिसं हुत्वा आपाथं आगच्छति, तदा सुगहितं नाम होति ।

५२. सो तं निमित्तं एवं सुगहितं कत्वा सुपधारितं उपधारेत्वा सुववत्थितं ववत्थपेत्वा, सचे तथेव भावनापरियोसानं पत्तुं न सक्कोति, अथानेन आगमनकाले वुत्तनयेनेव एककेन अदुतियेन तदेव कम्मङ्गानं मनसिकरोन्तेन सुपड्डितं सति कत्वा अन्तोगतोहि इन्द्रियेहि अबहिगतेन मानसेन अत्तनो सेनासनमेव गन्तब्बं ।

५३. सुसाना निक्खमन्तेनेव आगमनमग्गो ववत्थपेतब्बो—येन मग्गेन निक्खन्तोस्मि, अयं मग्गो पाचीनदिसाभिमुखो वा गच्छति, पच्छिम....उत्तर....दक्खिणदिसाभिमुखो वा

गच्छति, विदिसाभिमुखो वा गच्छति, इमस्मिं वा पन ठाने वामतो गच्छति, इमस्मिं दक्खिणतो, इमस्मिञ्चस्स ठाने पासाणो, इमस्मिं वम्मिको, इमस्मिं रुक्खो, इमस्मिं गच्छो, इमस्मिं लता ति ।

५४. एवं आगमनमगं ववत्थपेत्वा आगतेन चङ्कमन्तेनापि तब्भागियो व चङ्कमो अधिष्ठा-
तब्बो । असुभनिमित्तदिसाभिमुखे भूमिप्पदेसे चङ्कमितब्बं ति अत्थो । निसीदन्तेन आसनम्पि
तब्भागियमेव पञ्जपेतब्बं ।

५५. सचे पन तस्स दिसायं सोब्भो वा पपातो वा रुक्खो वा वति वा कललं वा होति
न सक्का तंदिसाभिमुखे भूमिप्पदेसे चङ्कमितुं, आसनम्पि अनोकासत्ता न सक्का पञ्जपेतुं, तं
दिसं अनवल्लोकेन्तेनापि ओकासानुरूपे ठाने चङ्कमितब्बञ्चेव निसीदितब्बञ्च, चित्तं पन
तंदिसाभिमुखं येव कातब्बं ।

५६. इदानी, समन्ता निमित्तुपलक्खणा किमत्थिया ति आदिपज्झानं असम्मोहत्था
ति आदिप्हि विस्सज्जने अयं अधिप्पायो । यस्स हि अवेलायं उद्धुमातकनिमित्तद्वानं गन्त्वा
समन्ता निमित्तुपलक्खणं कत्वा निमित्तगहणत्थं चक्खुं उम्मीलत्वा ओल्लोकेन्तस्सेव, तं मतसरीरं
उद्धहित्वा ठितं वियं, अज्झोत्थरमानं विय, अनुबन्धमानं विय च हुत्वा उपट्ठाति, सो तं बीमच्छं
भेरवारम्मणं दिस्वा विक्खित्तचित्तो उम्मत्तको विय होति, भयं छम्भित्तं लोमहंसं पापुणाति ।
पाळियं हि विभत्तअट्ठतिसारम्मणेसु अज्जं एवरूपं भेरवारम्मणं नाम नत्थि । इमस्मिं हि कम्मद्वाने
ज्ञानविब्भन्तको नाम होति । कस्मा ? अतिभेरवत्ता कम्मद्वानस्स ।

५७. तस्मा तेन योगिना सन्थम्भित्वा सति सुपड्डितं कत्वा, मतसरीरं उद्धहित्वा अनु-
बन्धनकं नाम नत्थि, सचे हि सो एतस्स समीपे ठितो पासाणो वा लता वा आगच्छेय्य,
सरीरम्पि आगच्छेय्य, यथा पन सो पासाणो वा लता वा नागच्छति, एवं सरीरम्पि नागच्छति,
अयं पन तुह्मं उपट्ठानाकारो सज्जाजो सज्जासम्भयो, कम्मद्वानं ते अज्ज उपड्डितं, मा भायि
भिक्षू ति तासं विनोदेत्वा हासं उप्पादेत्वा तस्मिं निमित्ते चित्तं सञ्चरापेतब्बं । एवं विसेसं
अधिगच्छति । इदमेतं सन्धाय वुत्तं—समन्ता निमित्तुपलक्खणा असम्मोहत्था ति ।

५८. एकादसविधेन पन निमित्तग्गाहं सम्पादेन्तो कम्मद्वानं उपनिबन्धति । तस्स हि
चक्खूनि उम्मीलत्वा ओल्लोकनपच्चया उग्गहनिमित्तं उप्पज्जति, तस्मिं मानसं चारेन्तस्स पटिभाग-
निमित्तं उप्पज्जति । तत्थ मानसं चारेन्तो अप्पनं पापुणाति । अप्पनायं ठत्वा विपस्सनं वट्ठेन्तो
अरहत्तं सच्छिकरोति । तेन वुत्तं—एकादसविधेन निमित्तग्गाहो उपनिबन्धनत्था ति ।

५९. गतागतमगपच्चवेक्खणा वीथिसम्पटिपादनत्था ति एत्थ पन, या गतमगस्स
च आगतमगस्स च पच्चवेक्खणा वुत्ता, सा कम्मद्वानवीथिया सम्पटिपादनत्था ति अत्थो ।

६०. सचे हि इमं भिक्षुं कम्मद्वानं गहेत्वा आगच्छन्तं अन्तरामग्गे केचि, अज्ज भन्ते
कतमी ति दिवसं वा पुच्छन्ति, पज्जं वा पुच्छन्ति, पटिसन्थारं वा करोन्ति, अहं कम्मद्वानिको
ति तुण्हीभूतेन गन्तुं न वइति । दिवसो कथेतब्बो । पज्जो विस्सज्जेतब्बो । सचे न जानाति

न जानामी ति वत्तब्बं । धम्मिको पटिसन्थारो कातब्बो । तस्सेवं करोन्तस्स उग्गहितं तरुण-
निमित्तं नस्सति । तस्मिं नस्सन्ते पि दिवसं पुट्ठेन कथेतब्बमेव । पञ्चं अजानन्तेन, न जानामी
ति वत्तब्बं । जानन्तेन एकंसेन कथेतुम्पि वट्ठति । पटिसन्थारो पि कातब्बो । आगन्तुकं पन
भिक्षुं दिस्वा आगन्तुकपटिसन्थारो कातब्बो व । अवसेसानि पि चेतियङ्गणवत्त-बोधियङ्गणवत्त-
उपोसथागारवत्त - भोजनसाला - जन्ताघर-आचरियुपञ्जाय-आगन्तुक - गमिकवत्तादीनि सब्बानि
खन्धकवत्तानि पूरेतब्बानेव ।

६१. तस्स तानि पूरेन्तस्सापि तं तरुणनिमित्तं नस्सति, पुन गन्त्वा निमित्तं गण्हिस्सामी
ति गन्तुकामस्सापि अमनुस्सेहि वा वाळमिगेहि वा अधिङ्कित्ता सुसानम्पि गन्तुं न सक्का होति,
निमित्तं वा अन्तरधायति । उट्ठुमातकं हि एकमेव वा द्वे वा दिवसे ठत्वा विनीलकादिभावं
गच्छति । सब्बकम्मट्टानेसु एतेन समं दुल्लभकम्मट्टानं नाम नत्थि ।

६२. तस्मा एवं नट्ठे निमित्ते तेन भिक्षुना रत्तिट्टाने वा दिवाट्टाने वा निसीदित्वा, अहं
इमिना नाम द्वारेन विहारो निक्खमित्वा असुकदिसाभिमुखं मग्गं पटिपजित्वा असुकस्मिं नाम
ठाने वामं गण्हि, असुकस्मिं दक्खिणं, तस्स असुकस्मिं ठाने पासाणो, असुकस्मिं वग्गिक-रुक्ख-
गच्छ-लतानं अञ्जतरं, सोहं तेन मग्गेन गन्त्वा असुकस्मिं नाम ठाने असुभं अदसं, तत्थ
असुकदिसाभिमुखो ठत्वा एवञ्चेवञ्च समन्ता निमित्तानि सल्लक्खेत्वा एवं असुभनिमित्तं उग्गहेत्वा
असुकदिसाय सुसानतो निक्खमित्वा एवरूपेन नाम मग्गेन इदञ्चिदञ्च करोन्तो आगन्त्वा इध
निसिन्नो ति एवं याव पल्लङ्कं आभुजित्वा निसिन्नट्टानं, ताव गतागतमग्गो पञ्चवेक्खितब्बो ।

६३. तस्सेवं पञ्चवेक्खतो तं निमित्तं पाकटं होति, पुरतो निक्खित्तं विय उपट्ठति ।
कम्मट्टानं पुरिमाकारेनेव वीथिं पटिपज्जति । तेन वुत्तं—गतागतमग्गपञ्चवेक्खणा वीथि-
सम्पटिपादनत्था ति ।

६४. इदानी, आनिसंसदस्सावी रतनसञ्जी हुत्वा चित्तिकारं उपट्ठपेत्वा
सम्पियायमानो तस्मिं आरम्भणे चित्तं उपनिबन्धनी ति एत्थ, उट्ठुमातकपटिक्खले मानसं
चारेत्वा ज्ञानं निब्बत्तेत्वा ज्ञानपदट्टानं विपस्सनं वट्ठेन्तो, अट्ठा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा
परिमुच्चिस्सामी ति एवं आनिसंसदस्साविना भवितब्बं ।

६५. यथा पन दुग्गतो पुरिसो महग्गं मणिरतनं लभित्वा, दुल्लभं वत मे लद्धं ति तस्मिं
रतनसञ्जी हुत्वा गारवं जनेत्वा विपुलेन पेमेन सम्पियायमानो तं रक्खेय्य, एवमेव, दुल्लभं मे
इदं कम्मट्टानं लद्धं, दुग्गतस्स महग्गमणिरतनसदिसं,—चतुधातुकम्मट्टानिको हि अत्तनो चत्तारो
महाभूते परिगण्हाति, आनापानकम्मट्टानिको अत्तनो नासिकायातं परिगण्हाति, कसिणकम्म-
ट्टानिको कसिणं कत्वा यथासुखं भावेति, एवं इतरानि कम्मट्टानानि सुलभानि, इदं पन एकमेव
वा द्वे वा दिवसे तिट्ठति, ततो परं विनीलकादिभावं पापुणाती ति—नत्थि इतो दुल्लभतरं ति
तस्मिं रतनसञ्जिना हुत्वा चित्तिकारं उपट्ठपेत्वा सम्पियायमानेन तं निमित्तं रक्खितब्बं । रत्तिट्टाने

च दिवाङ्माने च, उद्भुमातकपटिकूलं उद्भुमातकपटिकूलं ति तत्थ पुनपुनं चित्तं उपनिबन्धितम्बं, पुनपुनं तं निमित्तं आवज्जितम्बं मनसिकातम्बं, तक्काहतं वितक्काहतं कातम्बं ।

६६. तस्सेवं करोतो पटिभागनिमित्तं उप्पज्जति । तत्रिदं निमित्तद्वयस्स नानाकरणं । उग्गहनिमित्तं विरूपं वीभच्छं भेरवदस्सन्तं हुत्वा उपड्ढाति । पटिभागनिमित्तं पन यावदत्थं भुञ्जित्वा निपन्नो थूलक्कपच्चङ्गपुरिसो विय ।

६७. तस्स पटिभागनिमित्तपटिलाभसमकालमेव बहिद्धा कामानं अमनसिकारा विक्खम्भन-वसेन कामच्छन्दो पहीयति, अनुनयप्पहानेव चस्स लोहितप्पहानेव पुब्बो विय व्यापादो पि पहीयति, तथा आरद्धविरियताय थीनमिद्धं, अविष्पटिसारकरसन्तधम्मानुयोगवसेन उद्धच्चकुक्कुच्चं, अधिगत-विसेसस्स पच्चक्खताय पटिपत्तिदेसके सत्थरि पटिपत्तियं पटिपत्तिफले च विचिकिच्छा ति पञ्च नीवरणाति पहीयन्ति । तस्मिं येव च निमित्ते चेतसो अभिनिरोपनलक्खणो वितक्को, निमित्तानुमज्जनकिच्चं साधयमानो विचारो, पटिलद्धविसेसाधिगमपच्चया पीति, पीतिमनस्स पस्सद्धिसम्भवतो पस्सद्धि, तंनिमित्तं सुखं, सुखितस्स चित्तसमाधिसम्भवतो सुखानिमित्ता एकग्गता चा ति ज्ञानङ्गानि पातुभवन्ति ।

६८. एवमस्स पठमज्ज्ञानपटिबिम्बभूतं उपचारज्ज्ञानम्पि तं खणं येव निब्बत्तति । इतो परं याव पठमज्ज्ञानस्स अप्पना चेव वसिप्पत्ति च, ताव सम्बं पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितम्बं ।

६९. इतो परेसु पन विनीलकादिसु पि यं तं, “ उद्भुमातकं असुभानिमित्तं उग्गण्हन्तो एको अदुतियो गच्छति उपड्डिताय सतिआ ” ति आदिना नयेन गमनं आदि कत्वा लक्खणं वुत्तं, तं सम्बं, विनीलकं असुभानिमित्तं उग्गण्हन्तो, विपुब्बकं असुभानिमित्तं उग्गण्हन्तो ति एवं तस्स तस्स वसेन तत्थ तत्थ उद्भुमातकपदमत्तं परिवत्तेत्वा वुत्तनयेनेव सविनिच्छयाधिप्पायं वेदितम्बं ।

७०. अयं पन विसेसो । विनीलके, विनीलकपटिकूलं विनीलकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्तेतम्बो । उग्गहनिमित्तञ्चेत्थ कवरकवरवण्णं हुत्वा उपड्ढाति, पटिभागनिमित्तं पन उस्सद-वसेन उपड्ढाति ।

७१. विपुब्बके, विपुब्बकपटिकूलं विपुब्बकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्तेतम्बो । उग्गह-निमित्तं पनेत्थ पग्घरन्तमिव उपड्ढाति, पटिभागनिमित्तं निच्चलं सन्निसिन्नं हुत्वा उपड्ढाति ।

७२. विच्छिदकं युद्धमण्डले वा चोराटवियं वा सुसाने वा, यत्थ राजानो चोरे छिन्दापेन्ति, अरज्जे वा पन सीहव्यग्घेहि छिन्नपुरिसड्डाने लब्भति । तस्मा तथारूपं ठानं गत्वा, सचे नाना-दिसायं पतितम्पि एकावज्जेन आपाथं आगच्छति, इच्चेतं कुसलं, नो चे आगच्छति, सयं हत्थेन न परामसितम्बं । परामसन्तो हि विस्सासं आपज्जति । तस्मा आरामिकेन वा समणुद्देसेन वा अज्जेन वा केनाचि एकड्डाने कारेतम्बं । अलभन्तेन कत्तरयड्डिया वा दण्डकेन वा एकङ्गुलन्तरं कत्वा उप-नामेतम्बं । एवं उपनामेत्वा, विच्छिदकपटिकूलं विच्छिदकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्तेतम्बो । तत्थ उग्गहनिमित्तं मज्जे छिदं विय उपड्ढाति, पटिभागनिमित्तं पन परिपुण्णं हुत्वा उपड्ढाति ।

७३. विस्वायितके, विस्वायितकपटिकूलं विस्वायितकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्ते-
तब्बो । उग्गहनिमित्तं पनेत्थ तहिं तहिं खायितसदिसमेव उपट्ठाति, पटिभागनिमित्तं परिपुण्णं
हुत्वा उपट्ठाति ।

७४. विस्वित्तकम्पि विच्छिदके वुत्तनयेनेव अङ्गुलङ्गुलन्तरं कारेत्वा वा कत्वा वा, विस्वित्तक-
पटिकूलं विस्वित्तकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एत्थ उग्गहनिमित्तं पाकटन्तरं
हुत्वा उपट्ठाति, पटिभागनिमित्तं पन परिपुण्णं हुत्वा उपट्ठाति ।

७५. हतविस्वित्तकम्पि विच्छिदके उत्तप्पकारेसु येव ठानेसु लब्भति । तस्मा तत्थ गन्त्वा
वुत्तनयेनेव अङ्गुलङ्गुलन्तरं कारेत्वा वा कत्वा वा, हतविस्वित्तकपटिकूलं हतविस्वित्तकपटिकूलं
ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । उग्गहनिमित्तं पनेत्थ पञ्चायमानं पहारमुखं विय होति, पटिभाग-
निमित्तं परिपुण्णमेव हुत्वा उपट्ठाति ।

७६. लोहितकं युद्धमण्डलादिसु लद्धपहारानं हत्थपादादिसु वा छिन्नेसु भिन्नगण्डपिळका-
दीनं वा मुखतो पघरमानकाले लब्भति । तस्मा तं दिस्वा, लोहितकपटिकूलं लोहितकपटिकूलं
ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एत्थ उग्गहनिमित्तं, वातप्पहता विय रत्तपाका, चलमानाकारं
उपट्ठाति, पटिभागनिमित्तं पन सन्निसिन्नं हुत्वा उपट्ठाति ।

७७. पुलुवकं द्वीह-तीहच्चयेन कुणपस्स नवहि वणमुखेहि किमिरासिपघरणकाले होति ।
अपि च तं सोण-सिङ्गाल-अमनुस्स-गो-महिंस-हत्थि-अस्स-अजगरादीनं सरीरप्पमाणमेव हुत्वा
सालिभत्तरासि विय तिड्ढति । तेसु यत्थ कत्थाचि, पुलुवकपटिकूलं पुलुवकपटिकूलं ति मनसि-
कारो पवत्तेतब्बो । चूळपिण्डपातिक-तिस्सत्थेरस्स हि काळदीघपापिया अन्तो हत्थिकुणपे निमित्तं
उपट्ठासि । उग्गहनिमित्तं पनेत्थ चलमानं विय उपट्ठाति, पटिभागनिमित्तं सालिभत्तपिण्डो विय
सन्निसिन्नं हुत्वा उपट्ठाति ।

७८. अट्ठिकं, “ सो पस्सेय्य सरीरं सीवथिकाय छड्ढितं अट्ठिसङ्खलिकं समंसलोहितं
न्हारुसम्बन्धं ” ति [दी २।२९६, म १।५८] आदिना नयेन नानप्पकारतो वुत्तं । तस्मा
यत्थ तं निक्खित्तं होति, तत्थ पुरिमनयेनेव गन्त्वा समन्ता पासाणादीनं वसेन सनिमित्तं
सारम्मणं कत्वा, इदं अट्ठिकं ति संभावभावतो उपलक्खेत्वा वण्णादिवसेन एकादसहाकारेहि
निमित्तं उग्गहेतब्बं । तं पन, वण्णतो सेतं ति ओलोकेन्तस्स न उपट्ठाति, ओदातकासिणसम्भेदो
होति । तस्मा अट्ठिकं ति पटिकूलवसेनेव ओलोकेतब्बं ।

७९. लिङ्गं ति इध हत्थादीनं नामं । तस्मा हत्थ-पाद-सीस-उर-बाहु-काटि-ऊरु-जङ्घानं
वसेन लिङ्गतो ववत्थपेतब्बं । दीघ-रस्स-वट्ठ-चतुरस्स-खुद्दक-महन्तवसेन पन सण्ठानतो
ववत्थपेतब्बं । दिसोकासा वुत्तनया एव [६।३९, ४०] । तस्स तस्स अट्ठिनो परियन्तवसेन
परिच्छेदतो ववत्थपेत्वा, यदेत्थ पाकटं हुत्वा उपट्ठाति, तं गहेत्वा अप्पना पापुणितब्बा ।
तस्स तस्स अट्ठिनो निन्नङ्गान-थलङ्गानवसेन पन निन्नतो च थलतो च ववत्थपेतब्बं । पदेस-

वसेनापि, अहं निन्ने ठितो अट्ठि थले, अहं थले अट्ठि निन्ने ति पि ववत्थपेतब्बं । द्विजं पन अट्ठिकानं घटितघटितट्टानवसेन सन्धितो ववत्थपेतब्बं । अट्ठिकानं येव अन्तरवसेन विवरतो ववत्थपेतब्बं । सब्बत्थेव पन जाणं चारेत्वा इमस्मिं ठाने इदमत्थी ति समन्ततो ववत्थपेतब्बं । एवम्पि निमित्ते अनुपड्डहन्ते नलाटड्डिम्हि चित्तं सण्णपेतब्बं । यथा चेत्थ, एवं इदं एकादसविधेन निमित्तगहणं इतो पुरिमेसु पुल्लुवकादिसु पि युज्जमानवसेन सल्लक्खेतब्बं ।

८०. इदञ्च पन कम्मट्टानं सकलाय पि अट्ठिकसङ्खलिकाय एकस्मिम्पि अट्ठिके सम्पज्जति । तस्मा तेसु यत्थ कत्थचि एकादसविधेन निमित्तं उग्गहेत्वा, अट्ठिकपटिक्कूलं अट्ठिकपटिक्कूलं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । इध उग्गहनिमित्तम्पि पटिभागनिमित्तम्पि एकसदिसमेव होती ति वुत्तं, तं एकस्मिं अट्ठिके युत्तं । अट्ठिकसङ्खलिकाय पन उग्गहनिमित्ते पज्जायमाने विवरता, पटिभाग-निमित्ते परिपुण्णभावो युज्जति । एकट्ठिके पि च उग्गहनिमित्तेन बीभच्छेन भयानकेन भवितब्बं, पटिभागनिमित्तेन पीतिसोमनस्सजनकेन, उपचारावहत्ता ।

८१. इमस्मिं हि ओकासे यं अट्ठकथासु वुत्तं, तं द्वारं दत्वा व वुत्तं । तथा हि तत्थ, “ चतुसु ब्रह्मविहारेसु दससु च असुभेसु पटिभागनिमित्तं नत्थि । ब्रह्मविहारेसु हि सीमसम्भेदो येव निमित्तं, दससु च असुभेसु निव्विकपणं कत्वा पटिक्कूलभावे येव दिट्ठे निमित्तं नाम होती ” ति [] कत्वा पि पुन अनन्तरमेव, “ दुविधं इध निमित्तं—उग्गहनिमित्तं, पटिभाग-निमित्तं । उग्गहनिमित्तं विरूपं बीभच्छं भयानकं हुत्वा उपट्ठाती ” ति [] आदि वुत्तं । तस्मा यं विचारेत्वा अवोचुम्ह, इदमेवेत्थ युत्तं । अपि च महातिस्सत्थेरस्स दन्ताट्ठिकमत्तावलोक-नेन सकलित्थिसरीरस्स अट्ठिसङ्खाटभावेन उपट्ठानादीनि चेत्थ निदस्सनानी ति ।

८२. इति असुभानि सुभगुणो दस दससतलोचनेन थुतकित्ति ।

यानि अत्रोच दसबलो एकेकज्झानहेत्तुनि ॥

एवं तानि च तेसञ्च भावनानयमिमं विदित्वान ।

तेस्वेव अयं भिग्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

८३. एतेसु हि यत्थ कत्थचि अधिगतज्झानो सुविक्खम्भितरागता वीतरागो विय निल्लो-लुप्पचारो होति । एवं सन्ते पि व्यायं असुभप्पभेदो वुत्तो, सो सरीरसभावप्पत्तिवसेन च राग-चरित्तेभेदवसेन चा ति वेदितब्बो ।

८४. छवसरीरं हि पटिक्कूलभावं आपज्जमानं उद्धुमातकसभावप्पत्तं वा सिया विनीलकादीनं वा अज्जतरसभावप्पत्तं । इति यादिसं यादिसं सक्का होति लद्धं, तादिसे तादिसे, उद्धुमातक-पटिक्कूलं, विनीलकपटिक्कूलं ति एवं निमित्तं गण्हितब्बं एवा ति सरीरसभावप्पत्तिवसेन दसधा असुभप्पभेदो वुत्तो ति वेदितब्बो ।

८५. विसेसतो चेत्थ उद्धुमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिप्पकासनतो सण्ठानरागिनो सप्पायं ।

विनीलकं छविरागविपत्तिष्कासनतो सरीरवणरागिनो सप्पायं । विपुब्बकं कायवणपटिबद्धस्स दुग्गन्धभावस्स पकासनतो मालागन्धादिवसेन समुद्घापितसरीरगन्धरागिनो सप्पायं । विच्छिदकं अन्तोसुसिरभावष्कासनतो सरीरे घनभावरागिनो सप्पायं । विक्खायितकं मंसूपचयसम्पत्ति-विनासप्कासनतो थनादिसु सरीरप्पदेसेसु मंसूपचयरागिनो सप्पायं । विक्खित्तकं अङ्गपच्चङ्गानं विक्खेपप्कासनतो अङ्गपच्चङ्गलीलारागिनो सप्पायं । हतविक्खित्तकं सरीरसङ्घातभेदविकार-प्कासनतो सरीरसङ्घातसम्पत्तिरागिनो सप्पायं । लोहितकं लोहितमक्खितपटिकूलभावष्कासनतो अलङ्कारजनितसोभारागिनो सप्पायं । पुलुवकं कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणभावष्कासनतो काये ममत्तरागिनो सप्पायं । अट्टिकं सरीरङ्गीनं पटिकूलभावष्कासनतो दन्तसम्पत्तिरागिनो सप्पायं ति । एवं रागचरितभेदवसेनापि दसधा असुभप्पभेदो वुत्तो ति वेदितब्बो ।

८६. यस्मा पन दसविधे पि एतस्मिं असुभे, सेय्यथा पि नाम अपरिसण्ठितजलाय सीघसोताय नदिया अरित्तबलेनेव नावा तिड्ढति, विना अरित्तेन न सक्का ठपेतुं, एवमेव दुब्बलत्ता आरम्भणस्स वितक्कबलेनेव चित्तं एकगं हुत्वा तिड्ढति, विना वितक्केन न सक्का ठपेतुं, तस्मा पठमज्झानमेवेत्थ होति, न दुतियादीनि ।

८७. पटिकूले पि च एतस्मिं आरम्भणे, अद्वा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा परिमुच्चि-स्सामी ति एवं आनिसंसदस्साविताय चैव नीवरणसन्तापप्पहानेन च पीतिसोमनस्सं उप्पज्जाति, बह्वं दानि वेतनं लभिस्सामी ति आनिसंसदस्साविनो पुप्फलङ्कस्स गूथरासिम्हि विय, उप्पन्न-व्याधिदुक्खस्स रोगिनो वमनविरेचनप्पवत्तियं विय च ।

८८. दसविधमपि चेतं असुभं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सापि हेतस्स असुचि-दुग्गन्धजेगुच्छपटिकूलभावो एव लक्खणं । तदेतं इमिना लक्खणेन न केवलं मतसरीरे, दन्तट्टिक-दस्साविनो पन चेतियपब्बतवासिनो महातिस्सत्थेरस्स विय, हत्थिक्खन्धगतं राजानं ओलोके-न्तस्स सङ्खरक्खित्तत्थेरूपट्टाकसामणेस्स विय च जीवमानकसरीरे पि उपट्ठाति । यथेव हि मतसरीरं, एवं जीवमानकमपि असुभमेव । असुभलक्खणं पनेत्थ आगन्तुकेन अलङ्कारेण पटि-छन्नत्ता न पज्जायति ।

८९. पकतिया पन इदं सरीरं नाम अतिरेकतिसत्तअट्टिकसमुस्सयं, असीतिसत्तसन्धि-सङ्घटितं, नवन्हारुसतनिबन्धं, नवमंसपेसिसतानुलित्तं, अल्लचम्मपरियोनद्धं, छविया पटिच्छन्नं, ~~विक्खित्तं~~ मेदकथालिका विय निच्चुग्घरितपग्घरितं, किमिसङ्खनिसेवितं, रोगानं आयतनं, दुक्ख-धम्मन् वत्थु, परिभिन्नपुराणगण्डो विय नवहि वणमुखेहि सत्तविस्सन्दनं, यस्स उभोहि अक्खीहि अक्खिगूथको पग्घरति, कण्णबिलेहि कण्णगूथको, नासापुटेहि सिङ्घाणिका, मुखतो आहारपित्तसेम्हरुधिरानि, अधोद्वारेहि उच्चारपस्सावा, नवनवुतिया लोमकूपसहस्सेहि असुचि-सेदयूसो पग्घरति, नीलमक्खिकादयो सम्परिवारेन्ति, यं दन्तकट्ट-मुखधोवन-सीसमक्खन-न्धान-

निवासन-पारुपनादीहि अपटिजग्गित्वा, यथाजातो व फरुसविप्पकिण्णकेसो हुत्वा गामेन गामं विचरन्तो राजा पि पुप्फलङ्कुचण्डालादिषु अञ्जतरो पि समसरीरपटिकूलताय निम्बिसेसो होति । एवं असुचिदुग्गन्धजेगुच्छपटिकूलताय रञ्जो वा चण्डालस्स वा सरीरवेमत्तं नाम नत्थि ।

९०. दन्तकट्ट-मुखधोवनादीहि पनेत्थ दन्तमलादीनि पमज्जित्वा नानावत्थेहि हिरिकोपीनं पटिच्छादेत्वा नानावण्णेन सुरभिविलेपनेन विलिम्पित्वा पुप्फाभरणादीहि अलङ्कारित्वा, अहं ममं ति गहेतब्बाकारप्पत्तं करोन्ति । ततो इमिना आगन्तुकेन अलङ्कारेण पटिच्छन्नत्ता तदस्स याथावसरसं असुभलक्खणं असज्जानन्ता पुरिसा इत्थिसु, इत्थियो च पुरिसेसु रतिं करोन्ति । परमत्थतो पनेत्थ रजितव्वकयुत्तङ्गानं नाम अणुमत्तम्पि नत्थि ।

९१. तथा हि केस-लोम-नख-दन्त-खेळ-सिङ्घाणिक-उच्चार-पस्सावादिसु एकोद्दासम्पि सरीरतो बहि पतितं सत्ता हत्थेन छुपितुम्पि न इच्छन्ति, अट्टियन्ति, हरायन्ति, जिगुच्छन्ति । यं यं पनेत्थ अवसेसं होति, तं तं एवं पटिकूलम्पि समानं, अविज्जन्धकारपरियोनद्धा अत्तसिनेह-रागरत्ता, इट्ठं कन्तं निब्बं सुखं अत्ता ति गण्हन्ति । ते एवं गण्हन्ता अटवियं किंसुकरुक्खं दिस्वा रुक्खतो अपतितं पुप्फं, अयं मंसपेसि, अयं मंसपेसी ति विहञ्जमानेन जरसिङ्गालेन समानतं आपज्जन्ति ।

९२. तस्मा,

यथा पि पुप्फितं दिस्वा सिङ्गालो किंसुकं वने ।
मंसरुक्खो मया लद्धो इति गन्त्वान वेगसा ॥
पतितं पतितं पुप्फं ङंसित्वा अतिलोलुपो ।
नयिदं मंसं अदुं मंसं यं रुक्खस्मिं ति गण्हति ॥
कोद्दासं पतितं येव असुभं ति तथा बुधो ।
अगहेत्त्वान गण्हेय्य सरीरद्वम्पि नं तथा ॥
इमं हि सुभतो कायं गहेत्वा तत्थ मुच्छिता ।
बाला करोन्ता पापानि, दुक्खा न परिमुच्चरे ॥
तस्मा पस्सेय्य मेधावी जीवतो वा मतस्स वा ।
सभावं पूतिकायस्स सुभभावेन वज्जितं ॥

९३. वुत्तं हेतं—

“ दुग्गन्धो असुचि कायो कुणपो उक्करूपमो ।
निन्दितो चक्खुभूतेहि कायो बालाभिनन्दितो ॥
अल्लचम्मपटिच्छन्नो नवद्वारो महावणो ।
समन्ततो पग्गरति असुचि पूतिगन्धियो ॥

सच्चे इमस्स कायस्स अन्तो बाहिरको सिया ।

दण्डं नून गहेत्वान काके सोणे निवारये ” ति [] ॥

९४. तस्मा दब्बजातिकेन भिक्खुना जीवमानसरीरं वा होतु मतसरीरं वा, यत्थ यत्थ असुभाकारो पञ्जायति, तत्थ तत्थेव निमित्तं गहेत्वा कम्मट्टानं अप्पनं पापेतब्बं ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे असुभकम्मट्टाननिद्देशो नाम
छट्ठो परिच्छेदो ।

सत्तमो परिच्छेदो छानुस्सतिनिद्देशो

१. असुभानन्तरं उद्दिष्टासु पन दससु अनुस्सतिषु, पुनष्पुनं उप्पज्जनतो सति येव अनुस्सति । पवत्तितब्बद्धानिद्दि येव वा पवत्तत्ता सद्वापब्बजितस्स कुलपुत्तस्स अनुरूपा सती ति पि अनुस्सति । बुद्धं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **बुद्धानुस्सति** । बुद्धगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । धम्मं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **धम्मानुस्सति** । स्वाक्खाततादि-धम्मगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । सङ्खं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **सङ्खानुस्सति** । सुपटिपन्नतादि-सङ्खगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । सीलं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **सीलानुस्सति** । अखण्डतादि-सीलगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । चागं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **चागानुस्सति** । मुत्तचागतादि-चागगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । देवता आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **देवतानुस्सति** । देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो सद्दादि-गुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । मरणं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **मरणानुस्सति** । जीवित्तिन्द्रियुपच्छेदारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । केसादिभेदं रूपकायं गता, काये वा गता ति कायगता, कायगता च सा सति चा ति कायगतसती ति वत्तब्बे रस्सं अक्त्वा **कायगतासती** ति वुत्ता । केसादि-कायकोट्टासनिमित्तारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । आना-पाने आरब्भ उप्पन्ना सति **आनापानसति** । अस्सासपस्सासनिमित्तारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । उपसमं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **उपसमानुस्सति** । सब्बदुक्खूपसमारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं ।

२. इति इमासु दससु अनुस्सतिषु बुद्धानुस्सतिं ताव भावेतुकामेन अवेच्चप्पसादसमन्ना-गतेन योगिना पटिरूपे सेनासने रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ इति पि सो भगवा अरहं सम्मा-सबुद्धो विज्जाचरणसम्पन्नो सुगतो लोकविदू अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथि सत्था देवमनुस्सानं बुद्धो भगवा ” ति [अं ३।२८५] एवं बुद्धस्स भगवतो गुणा अनुस्सरितब्बा ।

३. तत्रायं अनुस्सरणनयो । सो भगवा इति पि अरहं, इति पि सम्मासम्बुद्धो....पे.... इति पि भगवा ति अनुस्सरति । इमिना च इमिना च कारणेना ति वुत्तं होति ।

४. तत्थ, आरक्त्ता, अरीनं अरानञ्च हतत्ता, पच्चयादीनं अरहत्ता, पापकरणे रहाभावा ति इमेहि ताव कारणेहि सो भगवा अरहं ति अनुस्सरति ।

५. आरका हि सो सब्बकिल्लेसेहि सुविदूरविदूरे ठितो, मग्गेन सवासनानं किल्लेसानं विद्धंसितत्ता ति आरक्त्ता अरहं ।

सो ततो आरका नाम यस्स येनासमङ्गिता ।

असमङ्गी च दोसेहि नाथो तेनारहं मतो ति ॥

६. ते च अनेन किलेसारयो मग्गेन हता ति अरीनं हतत्ता पि अरहं ।

यस्मा रागादिसङ्घाता सब्बे पि अरयो हता ।

पञ्जासत्थेन नाथेन, तस्मा पि अरहं मतो ति ॥

७. यञ्चेतं अविज्जाभवतण्हामयनाभि पुञ्जादिअभिसङ्खारारं जरामरणनेमि आसवसमुदय-
मयेन अक्खेन विज्झित्वा तिभवरथे समायोजितं अनादिकालप्पवत्तं संसारचक्रं, तस्सानेन
बोधिमण्डे विरियपादेहि सीलपथवियं पतिट्ठाय सद्दाहत्थेन कम्मक्खयकरं जाणफरसुं गहेत्वा सब्बे
अरा हता ति अरानं हतत्ता पि अरहं ।

८. अथ वा, संसारचक्रं ति अनमतगं संसारवट्ठं वुच्चति । तस्स च अविज्जा नाभि
मूलत्ता, जरामरणं नेमि परियोसानन्त, सेसा दसधम्मा अरा अविज्जामूलकत्ता जरामरणपरियन्तत्ता च ।

९. तत्थ दुक्खादिसु अज्जाणं अविज्जा । कामभवे च अविज्जा कामभवे सङ्खारानं
पच्चयो होति । रूपभवे अविज्जा रूपभवे सङ्खारानं पच्चयो होति । अरूपभवे अविज्जा अरूपभवे
सङ्खारानं पच्चयो होति ।

१०. कामभवे सङ्खारा कामभवे पटिसन्धिविज्जाणस्स पच्चया होन्ति । एस नयो इतरेसु ।

११. कामभवे पटिसन्धिविज्जाणं कामभवे नामरूपस्स पच्चयो होति । तथा रूपभवे ।
अरूपभवे नामस्सेव पच्चयो होति ।

१२. कामभवे नामरूपं कामभवे सळायतनस्स पच्चयो होति । रूपभवे नामरूपं रूपभवे
तिण्णं आयतनानं पच्चयो होति । अरूपभवे नामं अरूपभवे एकस्स आयतनस्स पच्चयो होति ।

१३. कामभवे सळायतनं कामभवे छब्बिधस्स फस्सस्स पच्चयो होति । रूपभवे तीणि
आयतनानि रूपभवे तिण्णं फस्सानं पच्चया होन्ति । अरूपभवे एकं मनायतनं अरूपभवे एकस्स
फस्सस्स पच्चयो होति ।

१४. कामभवे छ फस्सा कामभवे छन्नं वेदनानं पच्चया होन्ति । रूपभवे तयो फस्सा
तत्थेव तिस्सन्नं । अरूपभवे एको तत्थेव एकस्सा वेदनाय पच्चयो होति ।

१५. कामभवे छ वेदना कामभवे छन्नं तण्हाकायानं पच्चया होन्ति । रूपभवे तिस्सो
तत्थेव तिण्णं । अरूपभवे एका वेदना अरूपभवे एकस्स तण्हाकायस्स पच्चयो होति । तत्थ
सा सा तण्हा तस्स तस्स उपादानस्स, उपादानादयो भवादीनं ।

१६. कथं ? इधेक्को, कामे परिभुज्जिस्सामी ति कामुपादानपच्चया कायेन दुच्चरितं चरति,
वाचाय दुच्चरितं चरति, मनसा दुच्चरितं चरति, दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उपपज्जति ।
तत्थस्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्मनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो, खन्धानं निब्बत्ति
जाति, परिपाको जरा, भेदो मरणं ।

१७. अपरो, सगसम्पत्तिं अनुभविस्सामी ति तथेव सुचरितं चरति, सुचरितपारिपूरिया सगगे उपपज्जति । तत्थस्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो ति सो एव नयो ।

१८. अपरो पन, ब्रह्मलोकसम्पत्तिं अनुभविस्सामी ति कामुपादानपच्चया एव मेत्तं भावेति, करुणं, मुदितं, उपेक्खं भावेति, भावनापारिपूरिया ब्रह्मलोके निब्बत्तति । तत्थस्स निब्बत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो ति सो एव नयो ।

१९. अपरो, अरूपभवे सम्पत्तिं अनुभविस्सामी ति तथेव आकासानाञ्चायतनादिसमापत्तियो भावेति, भावनापारिपूरिया तत्थ तत्थ निब्बत्तति, तत्थस्स निब्बत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्मनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो, खन्धानं निब्बत्ति जाति, परिपाको जरा, भेदो मरणं ति । एसेव नयो सेसुपादानमूलिकासु पि योजनासु ।

२०. एवमयं “ अविज्जा हेतु, सङ्खारा हेतुसमुप्पन्ना, उभो पेते हेतुसमुप्पन्ना ति पच्चयपरिगगहे पञ्चा धम्मङ्कित्तिजाणं । अतीतमि अद्धानं अनागतमि अद्धानं अविज्जा हेतु, सङ्खारा हेतुसमुप्पन्ना, उभो पेते हेतुसमुप्पन्ना ति पच्चयपरिगगहे पञ्चा धम्मङ्कित्तिजाणं ” ति [पटि १।५०] । एतेनेव नयेन सब्बपदानि वित्थारेत्त्वानि ।

२१. तत्थ अविज्जा-सङ्खारा एको सङ्खेपो, विज्जाण-नामरूप-सलायतन-कस्स-वेदना एको, तण्हपादान-भवा एको, जाति-जरामरणं एको । पुरिमसङ्खेपो चेत्थ अतीतो अद्धा, द्वे मज्झिमा पच्चुप्पन्नो, जाति-जरामरणं अनागतो । अविज्जासङ्खारगहणेन चेत्थ तण्हपादानभवा गहिता व होन्ती ति इमे पञ्च धम्मा अतीते कम्मवट्ठं, विज्जाणादयो पञ्च एतरहि विपाकवट्ठं, तण्हपादानभवगहणेन अविज्जासङ्खारा गहिता होन्ती ति इमे पञ्च धम्मा एतरहि कम्मवट्ठं, जातिजरामरणापदेसेन विज्जाणादीनं निदिट्ठता इमे पञ्च धम्मा आयति विपाकवट्ठं । ते आकारतो वीसतिविधा होन्ति । सङ्खारविज्जाणानञ्चेत्थ अन्तरा एको सन्धि, वेदनातण्हानमन्तरा एको, भवजातीनमन्तरा एको ति ।

२२. इति भगवा एतं चतुसङ्खेपं तियद्धं वीसताकारं तिसन्धि पटिच्चसमुप्पादं सब्बकारतो जानाति पस्सति अज्जासि पटिविज्जति । “ तं जातङ्गेन जाणं, पजाननङ्गेन पञ्चा, तेन वुच्चति, पच्चयपरिगगहे पञ्चा धम्मङ्कित्तिजाणं ” ति (पटि १।५२] इमिना धम्मङ्कित्तिजाणेन भगवा ते धम्मे यथाभूतं अत्वा तेसु निब्बिन्दन्तो विरज्जन्तो विमुच्चन्तो वुत्तप्पकारस्स इमस्स संसारचक्कस्स अरे हनि विहनि विद्धंसेसि । एवमि अरानं हतत्ता अरहं ।

अरा संसारचक्कस्स हता जाणासिना यतो ।

लोकनाथेन तेनेस अरहं ति पवुच्चति ॥

२३. अग्गदक्खिण्येयत्ता च चीवरादिपच्चये अरहति, पूजाविसेसञ्च,—तेनेव च उप्पन्ने तथागते ये केचि महेसक्खा देव-मनुस्सा न ते अज्जत्थ पूजं करोन्ति, तथा हि ब्रह्मा सहम्पति सिनेरुमत्तेन रतनदामेन तथागतं पूजेसि, यथाब्रलञ्च अज्जे देवा, मनुस्सा च त्रिम्भिसार-

कोसलराजादयो, परिनिब्बुतम्पि च भगवन्तं उद्दिस्स छन्नवुतिकोटिधनं विस्सजेत्वा असोक-
महाराजा सकलजम्बुदीपे चतुरासीति विहारसहस्सानि पतिट्ठापेसि, को पन वादो अज्जेसं
पूजाविसेसानं ति—पच्चयादीनं अरहत्ता पि अरहं ।

पूजाविसेसं सह पच्चयेहि यस्मा अयं अरहति लोकनाथो ।

अथानुरूपं अरहं ति लोके तस्मा जिनो अरहति नाममेतं ॥

२४. यथा च लोके ये केचि पण्डितमानिनो बाला असिलोकभयेन रहो पापं करोन्ति,
एवमेस न कदाचि करोती ति पापकरणे रहाभावतो पि अरहं ।

यस्मा नत्थि रहो नाम पापकम्मेसु तादिनो ।

रहाभावेन तेनेस अरहं इति विस्सुतो ॥

२५. एवं सब्बथा पि,

आरकत्ता हतत्ता च किलेसारीन सो मुनि ।

हतसंसारचक्कारो पच्चयादीन चारहो ।

न रहो करोति पापानि, अरहं तेन वुच्चती ति ॥

२६. सम्मा सामञ्च सब्बधम्मानं बुद्धत्ता पन सम्मासम्बुद्धो । तथा हि एस सब्बधम्मे
सम्मा सामञ्च बुद्धो, अभिज्जेय्ये धम्मे अभिज्जेय्यतो बुद्धो, परिज्जेय्ये धम्मे परिज्जेय्यतो,
पहातब्बे धम्मे पहातब्बतो, सच्छिकातब्बे धम्मे सच्छिकातब्बतो, भावेतब्बे धम्मे भावेतब्बतो ।
तेनेव चाह—

“ अभिज्जेय्यं अभिज्जातं, भावेतब्बञ्च भावितं ।

पहातब्बं पहीनं मे, तस्मा बुद्धोस्मि ब्राह्मणा ” ति [सु ५५८] ॥

२७. अपि च, चक्खु दुक्खसच्चं, तस्स मूलकारणभावेन समुट्ठापिका पुरिमतण्हा
समुदयसच्चं, उभिनं अप्पवत्ति निरोधसच्चं, निरोधपजानना पटिपदा मग्गसच्चं ति एवं एकेक-
पदुद्वारेणापि सब्बधम्मे सम्मा सामञ्च बुद्धो । एस नयो सोत-घान-जिह्वा-काय-मनेसु ।

२८. एतेनेव नयेन रूपादीनि छ आयतनानि, चक्खुविज्जाणादयो छ विज्जाणकाया,
चक्खुसम्फस्सादयो छ फस्सा, चक्खुसम्फस्सजादयो छ वेदना, रूपसज्जादयो छ सज्जा,
रूपसञ्चेतनादयो छ चेतना, रूपतण्हादयो छ तण्हाकाया, रूपवितक्कादयो छ वितक्का, रूप-
विचारादयो छ विचारा, रूपक्खन्धादयो पञ्चक्खन्धा, दस कसिणानि, दस अनुस्सतियो,
उद्धुमातकसज्जादिवसेन दस सज्जा, केसादयो द्वत्तिसाकारा, द्वादसायतनानि, अट्टारस धातुयो,
कामभवादयो नव भवा, पठमादीनि चत्तारि ज्ञानानि, मेत्ताभावनादयो चतस्सो अप्पमज्जा,
चतस्सो अरूपसमापत्तियो, पटिलोमतो जरामरणादीनि, अनुलोमतो अविजादीनि पटिच्चसमु-
प्पादक्कानि च योजेतब्बानि ।

२९. तत्रायं एकपदयोजना—“ जरामरणं दुक्खसच्चं, जाति समुदयसच्चं, उभिनम्पि नि-

स्सरणं निरोधसच्चं, निरोधपजानना पटिपदा मग्गसच्चं ” ति [पटि २।११३] । एवं एकेकपदुद्गारेण सब्बधम्मं सम्मा सामञ्च बुद्धो अनुबुद्धो पटिबुद्धो । तेन वुत्तं—सम्मा सामञ्च सब्बधम्मं वुत्तं पन सम्मासम्बुद्धो ति ।

३०. विज्जाहि पन चरणेन च सम्पन्नत्ता विज्जाचरणसम्पन्नो । तत्थ विज्जा ति तिस्सो पि विज्जा, अट्ठ पि विज्जा । तिस्सो विज्जा भयभेरवसुत्ते वुत्तनयेनेव वेदितब्बा, अट्ठ अम्बट्ठसुत्ते । तत्र हि विपस्सनात्राणेन मनोमयिद्विया च सह छ अभिज्जा परिगगहेत्वा अट्ठ विज्जा वुत्ता ।

३१. चरणं ति, सीलसंवरो, इन्द्रियेषु गुत्तद्वारता, भोजने मत्तञ्जुता, जागरियानुयोगो, सत्त सद्धम्मा, चत्तारि रूपावचरञ्जानानी ति इमे पन्नरस धम्मा वेदितब्बा । इमे येव हि पन्नरस धम्मा, यस्मा एतेहि चरति अरियसावको गच्छति अमतं दिसं, तस्मा चरणं ति वुत्ता । यथाह—
“ इध, महानाम, अरियसावको सीलवा होती ” ति [म १।३५५] सब्बं मज्झिमपण्णासके वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । भगवा इमाहि विज्जाहि इमिना च चरणेन समन्नागतो, तेन वुच्चति विज्जाचरणसम्पन्नो ति ।

३२. तत्थ विज्जासम्पदा भगवतो सब्बञ्जुतं पूरेत्वा ठिता, चरणसम्पदा महाकारुणिकतं । सो सब्बञ्जुताय सब्बसत्तानं अत्थानत्थं आत्वा महाकारुणिकताय अनत्थं परिवज्जेत्वा अत्थे नियोजेति, यथा तं विज्जाचरणसम्पन्नो । तेनस्स सावका सुपटिपन्ना होन्ति, नो दुप्पटिपन्ना, विज्जाचरणविपन्नानं सावका अत्तन्तपादयो विय ।

३३. सोभणगमनत्ता, सुन्दरं ठानं गतत्ता, सम्मा गतत्ता, सम्मा च गदत्ता सुगतो । गमनप्पि हि गतं ति वुच्चति, तच्च भगवतो सोभणं परिसुद्धमनवज्जं । किं पन तं ति ? अरियमग्गो । तेन हेस गमनेन खेमं दिसं असज्जमानो गतो ति सोभणगमनत्ता सुगतो । सुन्दरञ्चेस ठानं गतो अमतं निब्बानं ति सुन्दरं ठानं गतत्ता पि सुगतो ।

३४. सम्मा च गतो तेन तेन मग्गेन पहीने किलेसे पुन अपच्चागच्छन्तो । वुत्तं हेतं—
“ सोतापत्तिमग्गेन ये किलेसा पहीना, ते किलेसे न पुनेति न पच्चेति न पच्चागच्छती ति सुगतो....पे....अरहमत्तग्गेन ये किलेसा पहीना, ते किलेसे न पुनेति न पच्चेति न पच्चागच्छती ति सुगतो ” ति [] । सम्मा वा गतो दीपङ्करपादमूलतो पभुति याव बोधिमण्डा ताव समतिसपारमीपूरिताय सम्मापटिपत्तिया सब्बलोकस्स हितसुखमेव करोन्तो, सस्सतं उच्छेदं, कामसुखं अत्तकिलमथं ति इमे च अन्ते अनुपगच्छन्तो गतो ति सम्मा गतत्ता पि सुगतो ।

३५. सम्मा चेस गदति, युत्तङ्गाने युत्तमेव वाचं भासती ति सम्मा गदत्ता पि सुगतो । तत्रिदं साधकसुत्तं—“ यं तथागतो वाचं जानाति अभूतं अतच्छं अनत्थसंहितं, सा च परेसं अप्पिया अमनापा, न तं तथागतो वाचं भासति । यम्पि तथागतो वाचं जानाति भूतं तच्छं अनत्थसंहितं, सा च परेसं अप्पिया अमनापा, तम्पि तथागतो वाचं न भासति । यच्च खो तथागतो वाचं जानाति भूतं तच्छं अत्थसंहितं, सा च परेसं अप्पिया अमनापा, तत्र कालञ्चू

तथागतो होति तस्सा वाचाय वेय्याकरणाय । यं तथागते वाचं जानाति अभूतं अतच्छं अनत्थ-
संहितं, सा च परेसं पिया मनापा, न तं तथागतो वाचं भासति । यम्पि तथागतो वाचं
जानाति भूतं तच्छं अनत्थसंहितं सा च परेसं पिया मनापा, तम्पि तथागतो वाचं न भासति ।
यच्च खो तथागतो वाचं जानाति भूतं तच्छं अत्थसंहितं, सा च परेसं पिया मनापा, तत्र
कालञ्जू तथागतो होति तस्सा वाचाय वेय्याकरणाया ” ति [म १।३९५] । एवं सम्मा
गदत्ता पि सुगतो ति वेदितब्बो ।

३६. सब्बथा पि विदितलोकत्ता पन लोकविदू । सो हि भगवा, सभावतो समुदयतो
निरोधतो निरोधूपायतो ति सब्बथा लोकं अवेदि, अज्जासि, पटिविज्झि । यथाह—“ यत्थ
खो, आवुसो, न जायति न जीयति न मीयति न चवति न उपपज्जति, नाहं तं गमनेन
लोकस्सन्तं जातेय्यं दिट्ठेय्यं पत्तेय्यं ति वदामि । न चाहं, आवुसो, अप्पत्वा व लोकस्सन्तं
दुक्खस्सन्तकिरियं वदामि । अपि चाहं, आवुसो, इमस्मिं येव व्याममत्ते कळेवरे ससाज्जिम्हि
समनके लोकञ्च पज्जपेमि, लोकसमुदयञ्च लोकनिरोधञ्च लोकनिरोधगामिनिञ्च पटिपदं ।

गमनेन न पत्तब्बो लोकस्सन्तो कुदाचनं ।

न च अप्पत्वा लोकन्तं दुक्खा अत्थि पमोचनं ॥

तस्मा ह्वे लोकविदू सुमेधो लोकन्तगू वुसितब्रह्मचरियो ।

लोकस्स अन्तं समितावि अत्वा नासीसती लोकमिमं परञ्चा ” ति

[सं १।६२, अं २।४८-५०] ॥

३७. अपि च तयो लोका—सङ्खारलोको, सत्तलोको, ओकासलोको ति । तत्थ, “एको
लोको, सब्बे सत्ता आहारड्डितिका ” ति [पटि १।१२२] आगतट्ठाने सङ्खारलोको वेदितब्बो ।
“ सस्सतो लोको ति वा असस्सतो लोको ति वा ” ति [म १।४२६] आगतट्ठाने सत्तलोको ।
“ यावता चन्दिमसुरिया परिहरन्ति दिसा भन्ति विरोचमाना ।

ताव सहस्सधा लोको एत्थ ते वत्तती वसो ” ति [म १।३२८] ॥

आगतट्ठाने ओकासलोको । तम्पि भगवा सब्बथा अवेदि ।

३८. तथा हिस्स, “एको लोको, सब्बे सत्ता अहारड्डितिका । द्वे लोका, नामञ्च रूपञ्च ।
तयो लोका, तिस्सो वेदना । चत्तारो लोका, चत्तारो आहारा । पञ्च लोका, पञ्चपादानक्खन्धा ।
छ लोका, छ अज्झत्तिकानि आयतनानि । सत्त लोका, सत्त विज्जाणड्डितियो । अट्ठ लोका, अट्ठ
लोकधम्मा । नव लोका, नव सत्तावासा । दस लोका, दसायतनानि । द्वादस लोका, द्वादसा-
यतनानि । अट्ठारस लोका, अट्ठारस धातुयो ” ति [पटि १।१२२] अयं सङ्खारलोको पि
सब्बथा विदितो ।

३९. यस्मा पनेस सब्बेसम्पि सत्तानं आसयं जानाति, अनुसयं जानाति, चरितं जानाति,
अधिमुत्ति जानाति, अप्परजक्खे महारजक्खे, तिक्खिन्द्रिये मुदिन्द्रिये, स्वाकारे द्वाकारे, सुविज्जा-
पये दुक्खिज्जापये, भब्बे अभब्बे सत्ते जानाति, तस्मास्स सत्तलोको पि सब्बथा विदितो ।

४०. यथा च सत्तलोको, एवं ओकासलोको पि । तथा हेस—एकं चक्रवालं आयामतो च विथारतो च योजनानं द्वादस सतसहस्सानि चतुत्तिस सतानि च पञ्चासञ्च योजनानि । परिक्वेपतो पन,

सब्बं सतसहस्सानि छत्तिस परिमण्डलं ।
दस चेव सहस्सानि अङ्गुलानि सतानि च ॥

४१. तत्थ

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन सङ्घातायं वसुन्धरा ॥

तस्सा येव सन्धारकं

चत्तारि सतसहस्सानि अट्ठेव नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन जलं वाते पतिट्ठितं ॥

तस्सापि सन्धारको

नव सतसहस्सानि मालुतो नभमुग्गतो ।
सट्ठिञ्चेव सहस्सानि, एसा लोकस्स सण्ठिति ॥

४२. एवं सण्ठितो चेत्थ योजनानं

चतुरासीति सहस्सानि अञ्जोगाळ्हो महण्णवे ।
अच्चुग्गतो तावदेव सिनेरु पब्बतुत्तमो ॥
ततो उपङ्गुपङ्गेन पमाणेन यथाक्कमं ।
अञ्जोगाळ्हुग्गता दिब्बा नानारतनचित्तिता ॥
युगन्धरो ईसधरो करवीको सुदस्सनो ।
नेमिन्धरो विनतको अस्सकण्णो गिरि ब्रहा ॥
एते सत्त महा सेला सिनेरुस्स समन्ततो ।
महाराजानमावासा देवयक्खनिसेविता ॥
योजनानं सतानुच्चो हिमवा पञ्च पब्बतो ।
योजनानं सहस्सानि तीणि आयतवित्थतो ॥
चतुरासीतिसहस्सेहि कूटेहि पटिमण्डितो ।
तिपञ्चयोजनक्खन्ध-परिक्वेपा नगब्धया ॥
पञ्चासयोजनक्खन्ध-साखायामा समन्ततो ।
सतयोजनवित्थिण्णा तावदेव च उग्गता ॥
जम्बु, यस्सानुभावेन जम्बुदीपो पकासितो ।

४३. यञ्चेतं जम्बुया पमाणं, एतदेव असुरानं चित्रपाटलिया, गरुळानं सिम्बलिरुक्खस्स

अपरगोयाने कदम्बस्स, उत्तरकुरूसु कप्परुक्खस्स, पुब्बविदेहे सिरीसस्स, तावर्तिसेसु पारि-
च्छत्तकस्सा ति । तेनाहु पोराणा—

“ पाटलि, सिम्बलि, जम्बु, देवानं पारिच्छत्तको ।
कदम्बो, कप्परुक्खो च सिरीसेन भवति सत्तमं ” ति [] ॥
द्वेअसीति सहस्सानि अज्झोगाळ्हो महण्णवे ।
अञ्जुग्गतो तावदेव चक्कवाळसिल्लच्चयो ॥
परिक्खिपित्वा तं सब्बं लोकधातुमयं ठितो ।

४४. तत्थ चन्दमण्डलं एकूनपञ्जासयोजनं, सुरियमण्डलं पञ्जासयोजनं । तावर्तिसम्भवनं
दससहस्सयोजनं, तथा असुरभवनं, अवीचि महानिरयो, जम्बुदीपो च । अपरगोयानं सत्तसहस्स-
योजनं, तथा पुब्बविदेहं । उत्तरकुरू अड्डसहस्सयोजनं । एकमेको चेत्थ महादीपो पञ्चसत-
पञ्चसत-परित्तिदीपपरिवारो । तं सब्बम्पि एकं चक्कवाळं, एका लोकधातु । तदन्तरेसु लोकन्तरिय-
निरया ।—एवं अनन्तानि चक्कवाळानि, अनन्ता लोकधातुयो भगवा अनन्तेन बुद्धजाणेन
अवेदि, अज्जासि, पटिविज्झि ।

४५. एवमस्स ओकासलोको पि सब्बथा विदितो । एवम्पि सब्बथा विदितलोकत्ता लोकविद् ।

४६. अत्तना पन गुणेहि विसिद्धतरस्स कस्सचि अभावतो नत्थि एतस्स उत्तरो ति
अनुत्तरो । तथा हेस सीलगुणेनापि सब्बं लोकं अभिभवति, समाधि-पञ्जा-विमुत्ति-विमुत्ति-
जाणदस्सनगुणेनापि । सीलगुणेनापि असमो असमसमो अप्पटिमो अप्पटिभागो अप्पटिपुग्गलो....
पे....विमुत्तिजाणदस्सनगुणेनापि । यथाह—“ न खो पनाहं समनुपस्सामि सदेवके लोके
समारके....पे....सदेवमनुस्साय पजाय अत्तना सीलसम्पन्नतरं ” ति [सं १।१३९] वित्थारो ।
एवं अगगप्पसादसुत्तादीनि [अं २।३४], “ न मे आचरियो अत्थी ” ति [म १।१७१]
आदिका गाथायो च वित्थारेत्तब्बा ।

४७. पुरिसदम्मे सारेती ति पुरिसदम्मसारथि । दमेति, विनेती ति वुत्तं होति । तत्थ
पुरिसदम्मा ति अदन्ता दमेतुं युत्ता तिरच्छानपुरिसा पि मनुस्सपुरिसा पि अमनुस्सपुरिसा पि ।
तथा हि भगवता तिरच्छानपुरिसा पि, अपललो नागराजा, चूळोदरो, महोदरो, अग्गिसिखो,
धूमसिखो, आरवाळो नागराजा, धनपालको हत्थी ति एवमादयो दमिता निब्बिसा कता
सरणेषु च सीलेसु च पतिट्ठापिता । मनुस्सपुरिसा पि सच्चकनिगण्ठपुत्त-अम्बडमाणव-पोक्खरसाति-
सोणदण्ड-कूटदन्तादयो, अमनुस्सपुरिसा पि आळवक-सूचिलोम-खरलोमयक्ख-सक्कदेवराजादयो
दमिता विनीता विचित्रेहि विनयनूपायेहि । “ अहं खो, केसि, पुरिसदम्मे सण्हेन पि विनेमि,
फरुसेन पि विनेमि, सण्हफरुसेन पि विनेमी ” ति [अं २।११२] इदञ्चेत्थ सुत्तं वित्थारेत्तब्बं ।

४८. अपि च भगवा विमुद्धसीलादीनं पठमज्झानादीनि सोतापन्नादीनञ्च उत्तरिमग्ग-

पटिपदं आचिक्खन्तो दन्ते पि दमेति येव । अथ वा, अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथी ति एकमेविदं अत्थपदं । भगवा हि तथा पुरिसदम्मे सारोति, यथा एकपलङ्केनेव निसिन्ना अट्ठ दिसा असज्ज-
माना धावन्ति, तस्मा अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथी ति बुच्चति । “ हत्थिदमकेन, भिक्खवे,
हत्थिदम्मो सारितो एकं येव दिसं धावती ” ति [म ३।२२२] इदञ्चेत्थ सुत्तं वित्थारेतब्बं ।

४९. दिट्ठधम्मिकसम्परायिकपरमत्थेहि यथारहं अनुसासती ति सत्था । अपि च,
“ सत्था ति सत्था भगवा सत्थवाहो । यथा सत्थवाहो सत्थे कन्तारं तारेति, चोरकन्तारं
तारेति, वाळकन्तारं तारेति, दुब्भिक्खकन्तारं तारेति, निरुदककन्तारं तारेति, उत्तारेति,
नित्तारेति, पतारेति, खेमन्तभूमिं सम्पापेति, एवमेव भगवा सत्था सत्थवाहो सत्ते कन्तारं
तारेति, जातिकन्तारं तारेती ” ति [मनि ४४६] आदिना निद्देसनयेन पेत्य अत्थो वेदितब्बो ।

५०. देवमनुस्सानं ति देवानञ्च मनुस्सानञ्च । उक्कट्टपरिच्छेदवसेन भब्बपुग्गलपरिच्छेद-
वसेन चेत्तं बुत्तं । भगवा पन तिरिच्छानगतानम्पि अनुसासनिप्पदानेन सत्था येव । ते पि हि
भगवतो धम्मसवनेन उपनिस्सयसम्पत्तिं पत्वा, ताय एव उपनिस्सयसम्पत्तिया दुतिये वा ततिये
वा अत्तभावे मग्गफलभागिनो होन्ति ।

५१. मण्डूकदेवपुत्तादयो चेत्थ निदस्सनं । भगवति किर गगगराय पोक्खरणिा तीरे
चम्पानगरवासीनं धम्मं देसियंमाने एको मण्डूको भगवतो सरे निमित्तं अग्गहेसि । तं एको
वच्छपालको दण्डं ओलुब्भ तिट्ठन्तो सीसे सनिरुज्झित्वा अट्ठासि । सो तावदेव कालं कत्वा
तावतिसभवने द्वादसयोजनिके कनकविमाने निब्बत्ति, सुत्तप्पबुद्धो विय च तत्थ अञ्जुरासङ्घ-
परिवुत्तं अत्तानं दिस्वा, अरे अहम्पि नाम इध निब्बत्तो ! किं नु खो कम्मं अकासिं ति
आवज्जन्तो, न अञ्जं किञ्चि अइस, अञ्जत्र भगवतो सरे निमित्तग्गाहा । सो तावदेव सह
विमानेन आगन्वा भगवतो पादे वन्दि । भगवा जानन्तो व पुच्छि—

“ को मे वन्दति पादानि, इद्धिया यससा जलं ।

अभिक्कन्तेन वण्णेन सब्बा ओभासयं दिसा ” ति ॥

“ मण्डूको हं पुरे आसि उदके बारिगोचरो ।

तव धम्मं सुणन्तस्स अवधी वच्छपालको ” ति [विमान ४९] ॥

भगवा तस्स धम्मं देसेसि । चतुरासीतिया पाणसहस्सानं धम्माभिसमयो अहोसि । देवपुत्तो
पि सोतापत्तिफले पतिट्ठाय सितं कत्वा पक्कामी ति ।

५२. यं पन किञ्चि अत्थि जेय्यं नाम, सब्बस्सेव बुद्धत्ता विमोक्खन्तिकजाणवसेन बुद्धो ।
यस्मा वा चत्तारि सच्चानि अत्तना पि बुज्झि, अञ्जे पि सत्ते बोधेसि, तस्मा एवमादीहि पि
कारणेहि बुद्धो । इमस्स च पनत्थस्स विज्जापनत्थं, “ बुज्झिता सच्चानी ति बुद्धो, बोधेता
पजाया ति बुद्धो ” ति [मनि ४५७] एवं पवत्तो सब्बो पि निद्देसनयो, पटिसम्भिदानयो
[पटि १।१७४] वा वित्थारेतब्बो ।

५३. भगवा ति इदं पनस्स गुणविसिद्धसम्बसत्तुत्तमगरुगारवाधिवचनं । तेनाहु पोराणा—

“ भगवा ति वचनं सेट्ठं भगवा ति वचनमुत्तमं ।

गरुगारवयुत्तो सो भगवा तेन वुच्चती ” ति [] ॥

५४. चतुब्बिधं वा नामं—आवत्थिकं, लिङ्गिकं, नेमित्तिकं, अधिच्चसमुपपन्नं ति ।
अधिच्चसमुपपन्नं नाम लोकियवोहारेण यादिच्छकं ति वुत्तं होति । तत्थ वच्छो, दम्मो, बलिवहो
ति एवमादि आवत्थिकं । दण्डी, छत्ती, सिखी, करी ति एवमादि लिङ्गिकं । तेविज्जो,
छळभिज्जो ति एवमादि नेमित्तिकं । सिरिवट्ठको, धनवट्ठको ति एवमादि वचनत्थं अन-
पेक्खित्वा पवत्तं अधिच्चसमुपपन्नं ।

५५. इदं पन भगवा ति नामं नेमित्तिकं । न महामायाय, न सुद्धोदनमहाराजेन, न
असीतिया आतिसहस्सेहि कतं, न सक्कसन्तुसितादीहि देवताविसेसेहि । वुत्तम्पि चेतं धम्म-
सेनापतिना—“ भगवा ति नेतं नामं मातरा कतं....पे....विमोक्खन्तिकमेतं बुद्धानं भगवन्तानं
बोधिया मूले सह सम्बञ्जुतआणस्स पटिलाभा सच्छिका पञ्जत्ति यदिदं भगवा ” ति
[मनि १४३] ।

५६. यंगुणनेमित्तिकञ्चेतं नामं, तेसं गुणानं पकासनत्थं इमं गाथं वदन्ति—

भगी भजी भागि विभत्तवा इति अकासि भगं ति गरू ति भाग्यवा ।

बहूहि आयेहि सुभावित्तनो भवन्तगो सो भगवा ति वुच्चती ति ॥

निहेसे वुत्तनयेनेव [मनि १४२] चेत्य तेसं तेसं पदानं अत्थो दट्ठब्बो ।

५७. अयं पन अपरो नयो ।

भाग्यवा भगवा युत्तो भगेहि च विभत्तवा ।

भत्तवा वन्तगमनो भवेसु भगवा ततो ति ॥

५८. तत्थ, “ वण्णागमो वण्णविपरिययो ” ति [काशिका ६।३।१०९] आदिकं
निरुत्तिलक्खणं गहेत्वा, सदनयेन वा पिसोदरादिपक्खेपलक्खणं गहेत्वा, यस्मा लोकियलोकुत्तर-
सुखाभिनिव्वत्तकं दानसीलादिपारप्पत्तं भाग्यमस्स अत्थि, तस्मा भाग्यवा ति वत्तब्बे भगवा ति
वुच्चती ति जातब्बं ।

५९. यस्मा पन लोभ-दोस-मोह-विपरीतमनसिकार-अहिरिकानोत्तप्प-कोधूपनाह-मक्ख-
पळास-इस्सा-मच्छरिय-माया-साठेय्य-थम्भ-सारम्भ-मानातिमान-मदप्पमाद-तण्हा - आविज्जा-तिविधा-
कुसलमूल-दुच्चरित-संकिलेस-मल-विसम-सञ्जा-वितक्क - पपञ्च - चतुब्बिधविपरियेस - आसव - गन्थ-
ओव-योग-अगति-तण्हुपादान-पञ्चचेतोखिल-विनिबन्ध-नीवरणाभिनन्दना - छविवादमूल-तण्हाकाय-
सत्तानुसय-अट्ठमिच्छत्त-नवतण्हामूलक-दसाकुसलकम्मपथ - द्वासट्ठिदिट्ठिगत - अट्ठसततण्हाविचरित-
प्पभेद-सम्बदरथ-परिळाह-किलेससतसहस्सानि, सङ्खेपतो वा पञ्च किलेस-खन्ध-अभिसङ्खार-देवपुत्त-
मच्चुमारे अभज्जि, तस्मा भगत्ता एतेसं परिस्सयानं भगवा ति वत्तब्बे भगवा ति वुच्चति ।
आह चेत्य—

“ भग्गरागो भग्गदोसो भग्गमोहो अनासवो ।

भग्गास्स पापका धम्मा, भग्वा तेन वुच्चती ” ति [] ॥

६०. भाग्यवताय चस्स सतपुञ्जलक्खणधरस्स रूपकायसम्पत्ति दीपिता होति, भग्गदोसताय धम्मकायसम्पत्ति । तथा लोकियसरिक्खकानं बहुमतभावो, गहट्टपब्बजितेहि अभिगमनीयता, अभिगतानञ्च नेसं कायचित्तदुक्खापनयने पटिबलभावो, आमिसदान-धम्मदानेहि उपकारिता, लोकिय-लोकुत्तरसुखेहि च संयोजनसमत्थता दीपिता होति ।

६१. यस्मा च लोके इस्सरिय-धम्म-यस-सिरि-काम-पयत्तेसु छसु धम्मेसु भगसहो पवत्तति,—परमञ्चस्स सकचित्ते इस्सरियं, अणिमा-लघिमादिकं वा लोकियसम्मतं सब्बाकार-परिपूरं अत्थि, तथा लोकुत्तरो धम्मो, लोकतयव्यापको यथाभुच्चगुणाधिगतो अतिविय परिसुद्धो यसो, रूपकायदस्सनव्यावटजननयनप्पसादजननसमत्था सब्बाकारपरिपूरा सब्बङ्गपच्चङ्गसिरि, यं यं एतेन इच्छितं पत्थितं अत्ताहितं परहितं वा तस्स तस्स तथेव अभिनिष्फन्नत्ता इच्छितनिष्फत्ति-सञ्जितो कामो, सब्बलोकगरुभावप्पत्तिहेतुभूतो सम्मावायामसङ्गातो पयत्तो च अत्थि,—तस्मा इमेहि भगेहि युत्तत्ता पि, भग्गा अस्स सन्ती ति इमिना अत्थेन भग्वा ति वुच्चति ।

६२. यस्मा पन कुसलादीहि भेदेहि सब्बधम्मे, खन्धायतन-धातु-सच्च-इन्द्रिय-पटिच्च-समुप्पादादीहि वा कुसलादिधम्मे, पीळन-सङ्गत-सन्ताप-विपरिणामङ्गेन वा दुक्खं अरियसच्चं, आयूहन-निदान-संयोग-पल्लिबोधङ्गेन समुदयं, निस्सरण-विवेकासङ्गत-अमत्तङ्गेन निरोधं, निध्यानिक-हेतु-दस्सनाधिपतेय्यङ्गेन मग्गं विभत्तवा,—विभजित्वा विवरित्वा देसितवा ति वुत्तं होति,—तस्मा विभत्तवा ति वत्तब्बे भग्वा ति वुच्चति ।

६३. यस्मा च एस दिब्ब-ब्रह्म-अरियविहारे काय-चित्त-उपधिविवेके सुञ्जताप्पणिहिता-निमित्तविमोक्खे अञ्जे च लोकिय-लोकुत्तरे उत्तरिमनुस्सधम्मे भाजि सेवि बह्वलं अकासि, तस्मा भत्तवा ति वत्तब्बे भग्वा ति वुच्चति ।

६४. यस्मा पन तीसु भवेसु तण्हासङ्गातं गमनं अनेन वन्तं, तस्मा, भवेसु वन्तगमनो ति वत्तब्बे भवसइतो भकारं, गमनसइतो गकारं, वन्तसइतो वकारञ्च दीघं कत्वा आदाय भग्वा ति वुच्चति, यथा लोके, मेहनस्स खस्स माला ति वत्तब्बे मेखला ति ।

६५. तस्सेवं, इमिना च इमिना च कारणेन सो भग्वा अरहं....पे....इमिना च इमिना च कारणेन भग्वा ति बुद्धगुणे अनुस्सरतो “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति, न दोसपरियुद्धितं, न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति तथागतं आरब्भ ” [अं ३।२८५] ।

६६. इच्चस्स एवं रागादिपरियुद्धानाभावेन विक्खम्भितनीवरणस्स कम्मद्धानाभिमुखताय उजुगताचित्तस्स बुद्धगुणपोणा वितक्कविचारा पवत्तन्ति, बुद्धगुणे अनुवितक्कयतो अनुविचारयतो पीति उपपज्जति, पीतिमनस्स पीतिपदद्धानाय पस्सद्धिया कायचित्तदरथा पटिप्पस्सम्भन्ति, पस्सद्ध-

दरथस्स कायिकम्पि चेतसिकम्पि सुखं उप्पज्जति, सुखिनो बुद्धगुणारम्मणं ह्रुत्वा चित्तं समाधियतीति अनुक्रमेण एकक्खणे ज्ञानज्ञानि उप्पज्जन्ति । बुद्धगुणानं पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं बुद्धगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नता बुद्धानुस्सतिच्चेव सङ्खं गच्छति ।

६७. इमञ्च पन बुद्धानुस्सतिमनुयुत्तो भिक्खु सत्थरि सगारवो होति सप्पतिस्सो, सद्भावेपुल्लं सतिवेपुल्लं पञ्जावेपुल्लं पुञ्जवेपुल्लञ्च अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो होति, भयभेरवसहो, दुक्खाधिवासनसमत्थो, सत्थारा संवाससज्जं पटिलभति, बुद्धगुणानुस्सतिया अज्झावुत्थञ्चस्स सररीरम्पि चेतियघरमिव पूजारहं होति, बुद्धभूमियं चित्तं नमति, वीतिक्रमितब्बवत्थुसमायोगे चस्स सम्मुखा सत्थारं पस्सतो विय हिरोत्तपं पच्चुपट्ठाति, उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा ह्वे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय बुद्धानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं ताव बुद्धानुस्सतियं वित्थारकथामुखं ।

६८. धम्मानुस्सतिं भावेतुकामेनापि रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “स्वाक्खातो भगवता धम्मो सन्दिट्ठिको अकालिको एहिपस्सिको ओपनेत्थिको पच्चत्तं वेदितब्बो विज्जूही ” ति [अं ३।२८५] एवं परियत्तिधम्मस्स च नवविधस्स च लोकुत्तरधम्मस्स गुणा अनुस्सरितब्बा ।

६९. स्वाक्खातो ति इमस्मिं हि पदे परियत्तिधम्मो पि सङ्गहं गच्छति, इतरेसु लोकुत्तरधम्मो व । तत्थ परियत्तिधम्मो ताव, स्वाक्खातो आदि-मज्झ-परियोसानकल्याणत्ता, सात्थसव्यञ्जनकेवलपरिपुण्णपरिसुद्धब्रह्मचरियप्पकासनत्ता च । यं हि भगवा एकगाथम्पि देसेति, सा समन्तभद्रकत्ता धम्मस्स पठमपादेन आदिकल्याणा, दुतिय-ततियपादेहि मज्जेकल्याणा, पच्छिमपादेन परियोसानकल्याणा । एकानुसन्धिकं सुत्तं निदानेन आदिकल्याणं, निगमनेन परियोसानकल्याणं, सेसेन मज्जेकल्याणं । नानानुसन्धिकं सुत्तं पठमानुसन्धिना आदिकल्याणं, पच्छिमेन परियोसानकल्याणं, सेसेहि मज्जेकल्याणं । अपि च सनिदान-सउप्पत्तिकत्ता आदिकल्याणं, वेनेय्यानं अनुरूपतो अत्थस्स अविपरीतताय च हेतूदाहरणयुत्ततो च मज्जेकल्याणं, सोत्तूनं सद्भापटिलाभजननेन निगमनेन च परियोसानकल्याणं ।

७०. सकलो पि सासनधम्मो अत्तनो अत्थभूतेन सीलेन आदिकल्याणो, समथविपस्सना-मग्गफलेहि मज्जेकल्याणो, निब्बानेन परियोसानकल्याणो । सीलसमाधीहि वा आदिकल्याणो, विपस्सनामग्गेहि मज्जेकल्याणो, फल-निब्बानेहि परियोसानकल्याणो । बुद्धसुबोधिताय वा आदिकल्याणो, धम्मसुधम्मताय मज्जेकल्याणो, संघसुप्पटिपत्तिया परियोसानकल्याणो । तं सुत्वा तथत्ताय पटिपन्नेन अधिगन्तब्बाय अभिसम्बोधिया वा आदिकल्याणो, पच्चेकबोधिया मज्जेकल्याणो, सावकबोधिया परियोसानकल्याणो ।

७१. सुय्यमानो चेस नीवरणविक्खम्भनतो सवनेन पि कल्याणमेव आवहती ति आदि-
कल्याणो, पटिपज्जियमानो समथविपस्सनासुखावहनतो पटिपत्तिया पि कल्याणं आवहती ति
मज्झेकल्याणो, तथापटिपन्नो च पटिपत्तिफले निष्ठिते तादिभावावहनतो पटिपत्तिफलेन पि
कल्याणं आवहती ति परियोसानकल्याणो ति एवं आदिमज्झपरियोसानकल्याणत्ता स्वाक्खातो ।

७२. यं पनेस भगवा धम्मं देसेन्तो सासनब्रह्मचरियं मग्गब्रह्मचरियञ्च पकासेति, नाना-
नयेहि दीपेति, तं यथानुरूपं अत्थसम्पत्तिया सात्थं, व्यञ्जनसम्पत्तिया सब्यञ्जनं । सङ्कासन-
पकासन-विवरण-विभजन-उत्तानीकरण-पञ्चत्ति-अत्थपदसमायोगतो सात्थं, अक्खर-पद-व्यञ्जना-
कार-निरुत्ति-निद्देससम्पत्तिया सब्यञ्जनं । अत्थगम्भीरता-पटिवेधगम्भीरताहि सात्थं, धम्म-
गम्भीरता-देसनागम्भीरताहि सब्यञ्जनं । अत्थ-पटिमानपटिसम्भिदाविसयतो सात्थं, धम्म-निरुत्ति-
पटिसम्भिदाविसयतो सब्यञ्जनं । पण्डितवेदनीयतो सरिक्खकजनप्पसादकं ति सात्थं, सद्देय्यतो
लोकियजनप्पसादकं ति सब्यञ्जनं । गम्भीराधिष्णायतो सात्थं, उत्तानपदतो सब्यञ्जनं । उपने-
तब्बस्स अभावतो सकलपरिपुण्णभावेन केवलपरिपुण्णं, अपनेतब्बस्स अभावतो निद्दोसभावेन
परिसुद्धं । अपि च, पटिपत्तिया अधिगमव्यत्तितो सात्थं, परियत्तिया आगमव्यत्तितो सब्यञ्जनं,
सीलादि-पञ्चधम्मक्खन्धयुत्ततो केवलपरिपुण्णं, निरुपक्किलेसतो नित्थरणत्थाय पवत्तितो
लोकामिसनिरपेक्खतो च परिसुद्धं ति एवं सात्थ-सब्यञ्जन-केवलपरिपुण्ण-परिसुद्धब्रह्मचरिय-
पकासनत्ता स्वाक्खातो ।

७३. अत्थविपल्लासाभावतो वा सुद्ध अक्खातो ति स्वाक्खातो । यथा हि अञ्जतिथि-
यानं धम्मस्स अत्थो विपल्लासं आपज्जति, अन्तरायिका ति वुत्तधम्मानं अन्तरायिकत्ताभावतो,
निय्यानिका ति च वुत्तधम्मानं निय्यानिकत्ताभावतो, तेन ते दुरक्खातधम्मा येव होन्ति, न
तथा भगवतो धम्मस्स अत्थो विपल्लासं आपज्जति, इमे धम्मा अन्तरायिका, इमे धम्मा निय्यानिका
ति एवं वुत्तधम्मानं तथाभावानतिक्रमनतो ति । एवं ताव परियत्तिधम्मो स्वाक्खातो ।

७४. लोकुत्तरधरधम्मो पन निब्बानानुरूपाय पटिपत्तिया, पटिपदानुरूपस्स च निब्बानस्स
अक्खातत्ता स्वाक्खातो । यथाह—“ सुपञ्चत्ता खो पन तेन भगवता सावकानं निब्बान-
गामिनी पटिपदा, संसन्दति निब्बानञ्च पटिपदा च । सेय्यथा पि नाम गङ्गोदकं यमुनोदकेन
संसन्दति समेति, एवमेव सुपञ्चत्ता खो पन तेन भगवता सावकानं निब्बानगामिनी पटिपदा,
संसन्दति निब्बानञ्च पटिपदा चा ” ति [दी २।२२३] ।

७५. अरियमग्गो चेत्थ अन्तद्वयं अनुपगम्म मज्झिमापटिपदाभूतो व, मज्झिमा पटिपदा
ति अक्खातत्ता स्वाक्खातो । सामञ्जफलानि पटिप्पस्सद्धकिलेसानेव, पटिप्पस्सद्धकिलेसानी ति
अक्खातत्ता स्वाक्खातानि । निब्बानं सस्सतामतताणलेणादिसभावमेव, सस्सतादिसभाववसेन
अक्खातत्ता स्वाक्खातं ति । एवं लोकुत्तरधम्मो पि स्वाक्खातो ।

७६. सन्दिट्ठिको ति एत्थ पन अरियमग्गो ताव अत्तनो सन्ताने रागादीनं अभावं

करोन्तेन अरियपुग्गलेन सामं दड्ढो ति सन्दिट्ठको । यथाह—“ रत्तो खो, ब्राह्मण, रागेन अभिभूतो परियादिण्णचित्तो अत्तब्याबाधाय पि चेतेति, परब्याबाधाय पि चेतेति, उभयब्याबाधाय पि चेतेति, चेतसिकम्पि दुक्खं दोमनस्सं पटिसंवेदेति । रागे पहीने नेव अत्तब्याबाधाय चेतेति, न परब्याबाधाय चेतेति, न उभयब्याबाधाय चेतेति, न चेतसिकं दुक्खं दोमनस्सं पटिसंवेदेति । एवम्पि खो, ब्राह्मण, सन्दिट्ठको धम्मो होती ” ति [अं १।१५६-५७] ।

७७. अपि च नवविधो पि लोकुत्तरधम्मो, येन येन अधिगतो होति, तेन तेन परसद्वाय गन्तव्वतं हिवा पच्चवेक्खणजाणेन संयं दड्ढो ति सन्दिट्ठको ।

७८. अथ वा, पसत्था दिट्ठि सन्दिट्ठि, सन्दिट्ठिया जयती ति सन्दिट्ठिको । तथा हेत्थ अरियमग्गो सम्पयुत्ताय, अरियफलं कारणभूताय, निब्बानं विसयीभूताय सन्दिट्ठिया किलेसे जयति । तस्मा, यथा, रथेन जयती ति रथिको, एवं नवविधो पि लोकुत्तरधम्मो, सन्दिट्ठिया जयती ति सन्दिट्ठिको ।

७९. अथ वा, दिट्ठं ति दस्सनं वुच्चति, दिट्ठमेव सन्दिट्ठं । दस्सनं ति अत्थो । सन्दिट्ठं अरहती ति सन्दिट्ठिको । लोकुत्तरधम्मो हि भावनाभिसमयवसेन सच्छिकिरियाभिसमयवसेन च दिस्समानो येव वट्ठमयं निवत्तेति । तस्मा, यथा, वत्थं अरहती ति वत्थिको, एवं, सन्दिट्ठं अरहती ति सन्दिट्ठिको ।

८०. अत्तनो फलदानं सन्धाय नास्स कालो ति अकालो । अकालो येव अकालिको । न पञ्चाहसत्ताहादिभेदं कालं खेपेत्वा फलं देति, अत्तनो पन पवत्तिसमनन्तरमेव फलदो ति वुत्तं होति ।

८१. अथ वा, अत्तनो फलदाने पकडो कालो पत्तो अस्सा ति कालिको । को सो ? लोकियो कुसलधम्मो । अयं पन समनन्तरफलत्ता न कालिको ति अकालिको । इदं मग्गमेव सन्धाय वुत्तं ।

८२. एहि पस्स इमं धम्मं ति एवं पवत्तं एहिपस्सविधिं अरहती ति एहिपास्सिको । कस्मा पनेस तं विधिं अरहती ति ? विज्जमानत्ता परिसुद्धता च । रित्तमुड्डियं हि, हिरज्जं वा सुवण्णं वा अत्थी ति वत्वा पि, एहि पस्स इमं ति न सक्का वत्तुं । कस्मा ? अविज्जमानत्ता । विज्जमानम्पि च गूथं वा मुत्तं वा मनुज्जभावप्पकासनेन चित्तसम्पहंसनत्थं, एहि पस्स इमं ति न सक्का वत्तुं, अपि च खो पन तिणेहि वा पण्णेहि वा पटिच्छादेतव्वमेव होति । कस्मा ? अपरिसुद्धता । अयं पन नवविधो पि लोकुत्तरधम्मो सभावतो विज्जमानो, विगतवलाहके आकासे सम्पुण्णचन्दमण्डलं विय, पण्डुकम्बले निक्खित्तजातिमणि विय च परिसुद्धो, तस्मा विज्जमानत्ता परिसुद्धता च एहिपस्सविधिं अरहती ति एहिपास्सिको ।

८३. उपनेतव्वो ति ओपनेयिको । अयं पनेत्थ विनिच्छयो । उपनयनं उपनयो । आदित्तं चेळं वा सीसं वा अज्झुपेक्खित्वा पि भावनावसेन अत्तनो चित्ते उपनयनं अरहती ति ओपनयिको, ओपनयिको व ओपनेयिको । इदं सङ्गते लोकुत्तरधम्मो युज्जति । असङ्गतो पन, अत्तनो चित्तेन उपनयनं अरहती ति ओपनेयिको । सच्छिकिरियावसेन अल्लीयनं अरहती ति अत्थो ।

८४. अथ वा, निब्बानं उपनेती ति अरियमग्गो उपनेय्यो । सच्छिकातब्बतं उपनेतब्बो ति फलनिब्बानधम्मो उपनेय्यो । उपनेय्यो एव ओपनेय्यिको ।

८५. पच्चत्तं वेदितब्बो विञ्जूही ति सब्बेहि पि उग्घटितञ्जूआदीहि विञ्जूहि अत्तनि अत्तनि वेदितब्बो, भावितो मे मग्गो, अधिगतं फलं, सच्छिकतो निरोधो ति । न हि उपज्जायेन भाविते मग्गे सद्धिविहारिकस्स किलेसा पहीयन्ति । न सो तस्स फलसमापत्तिया फासु विहरति । न तेन सच्छिकतं निब्बानं सच्छिकरोति । तस्मा न एस परस्स सीसे आभरणं विय दड्ढब्बो । अत्तनो पन चित्ते येव दड्ढब्बो, अनुभवितब्बो विञ्जूही ति वुत्तं होति । बालानं पन अविसयो चेस ।

८६. अपि च, स्वाक्खातो अयं धम्मो । कस्मा ? सन्दिड्डिकत्ता । सन्दिड्डिको अकालिकत्ता । अकालिको एहिपस्सिकत्ता । यो च एहिपस्सिको, सो नाम ओपनेय्यिको होती ति ।

८७. तस्सेवं स्वाक्खाततादिभेदे धम्मगुणे अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति, न दोस.....पे.....न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति धम्मं आरब्भा ” ति [अं ३।२८५] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । धम्मगुणानं पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधि-मुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं धम्मगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता धम्मानुस्सतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

८८. इमञ्च पन धम्मानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु, एवं ओपनेय्यिकस्स धम्मस्स देसेतारं इमिना पङ्गेन समन्नागतं सत्थारं नेव अतीतंसे समनुपस्सामि, न पनेतरहि अज्जत्र तेन भगवता ति एवं धम्मगुणदस्सनेनेव सत्थरि सगारवो होति सप्पतिस्सो, धम्मे गरुचित्तिकारो, सद्भादिवेपुल्लं अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो होति, भयभेरवसहो, दुक्खाधिवासनसमत्थो, धम्मेन संवाससज्जं पटिलभति, धम्मगुणानुस्सतिया अज्झावुत्थञ्चस्स सरीरम्पि चेतियघरमिव पूजारहं होति, अनुत्तर-धम्माधिगमाय चित्तं नमति, वीतिक्कमितब्बवत्थुसमायोगे चस्स धम्मसुधम्मतं समनुस्सरतो हिरोत्तप्पं पच्चुपट्ठाति, उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय धम्मानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं धम्मानुस्सतियं वित्थारकथामुखं ।

८९. सङ्गानुस्सतिं भावेतुकामेनापि रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ सुपटिपन्नो भगवतो सावक-सहो, उजुपटिपन्नो भगवतो सावकसहो, जायपटिपन्नो भगवतो सावकसहो, सामीचिपटिपन्नो भगवतो सावकसहो, यदिदं चत्तारि पुरिसयुगानि अट्ठ पुरिसपुग्गला, एस भगवतो सावकसहो आहुनेय्यो, पाहुनेय्यो, दक्खिणेय्यो, अङ्गलिकरणीयो, अनुत्तरं पुज्जक्खेत्तं लोकस्सा ” ति [अं ३।२८६] एवं अरियसङ्गगुणा अनुस्सरितब्बा ।

९०. तथ सुपटिपन्नो ति सुडु पटिपन्नो । सम्मापटिपदं, अनिवत्तिपटिपदं, अनुलोमपटिपदं, अपच्चनीकपटिपदं, धम्मानुधम्मपटिपदं पटिपन्नो ति वुत्तं होति । भगवतो ओवादानुसासनि सक्कच्चं सुणन्ती ति सावका । सावकानं सद्धो सावकसद्धो । सीलदिट्ठिसामञ्जसाय सद्धातभावं आपन्नो सावकसमूहो ति अत्थो । यस्मा पन सा सम्मापटिपदा उजु अवङ्का अकुटिला अजिम्हा, अरियो च जायो ति पि वुच्चति, अनुच्छविकत्ता च सामीची ति पि सद्धं गता, तस्मा तं पटिपन्नो अरियसद्धो उजुपटिपन्नो आयपटिपन्नो सामीचिपटिपन्नो ति पि वुत्तो ।

९१. एत्थ च ये मग्गहा, ते सम्मापटिपत्तिसमङ्गिताय सुपटिपन्ना, ये फलहा, ते सम्मापटिपदाय अधिगन्तव्वस्स अधिगतत्ता अतीतं पटिपदं उपादाय सुपटिपन्ना ति वेदितव्वा ।

९२. अपि च स्वाक्खाते धम्मविनये यथानुसिद्धं पटिपन्नत्ता पि अपण्णकपटिपदं पटिपन्नत्ता पि सुपटिपन्नो । मज्झिमाय पटिपदाय अन्तद्वयं अनुपगम्म पटिपन्नत्ता कायवचीमनोवङ्ककुटिलजिम्हदोसप्पहानाय पटिपन्नत्ता च उजुपटिपन्नो । जायो वुच्चति निव्वानं, तदत्थाय पटिपन्नत्ता आयपटिपन्नो । यथापटिपन्ना सामीचिकम्माराहा होन्ति, तथापटिपन्नत्ता सामीचिपटिपन्नो ।

९३. यदिदं ति यानि इमानि । चत्तारि पुरिसयुगानी ति, युगळवसेन पठममग्गहो फलहो ति इदमेकं युगळं ति एवं चत्तारि पुरिसयुगळानि होन्ति । अट्ठ पुरिसपुग्गला ति, पुरिसपुग्गलवसेन एको पठममग्गहो एको फलहो ति इमिना नयेन अट्ठेव पुरिसपुग्गला होन्ति । एत्थ च, पुरिसो ति वा पुग्गलो ति वा एकत्थानि एतानि पदानि । वेनेय्यवसेन पनेतं वुत्तं । एस भगवतो सावकसद्धो ति यानिमानि युगळवसेन चत्तारि पुरिसयुगानि, पाटियेकतो अट्ठ पुरिसपुग्गला, एस भगवतो सावकसद्धो ।

९४. आहुनेय्यो ति आदिसु, आनेत्वा हुनितव्वं ति आहुनं । दूरतो पि आनेत्वा सीलवन्तेसु दातव्वं ति अत्थो । चतुन्नं पच्चयानमेतं अधिवचनं । तं आहुनं पटिगहेतुं युत्तो तस्स महप्फलकरणतो ति आहुनेय्यो ।

९५. अथ वा, दूरतो पि आगन्वा सव्वसापतेय्यमपि एत्थ हुनितव्वं ति आहवनीयो । सक्कादीनमपि वा आहवनं अरहती ति आहवनीयो । यो चायं ब्राह्मणानं आहवनीयो नाम अग्नि, यत्थ हुतं महप्फलं ति तेसं लद्धि, सचे हुतस्स महप्फलताय आहवनीयो, सद्धो व आहवनीयो । सद्धे हुतं हि महप्फलं होति । यथाह—

“ यो च वस्ससतं जन्तु अग्निं परिचरे वने ।

एकञ्च भावितत्तानं मुहुत्तमपि पूजये ।

सा येव पूजना सेय्यो, यञ्चे वस्ससतं हुतं ” ति [ध १०७] ॥

तदेतं निकायन्तरे आहवनीयो ति पदं इध आहुनेय्यो ति इमिना पदेन अत्थतो एकं, व्यञ्जनतो पनेत्थ किञ्चिमत्तमेव नानं, इति आहुनेय्यो ।

९६. पाहुनेय्यो ति एत्थ पन, पाहुनं वुच्चति दिसाविदिसतो आगतानं पियमनापानं जाति-

मित्तानं अत्थाय सक्कारेण पटियत्तं आगन्तुकदानं । तम्पि ठपेत्वा ते तथारूपे पाहुनके सङ्खस्सेव दातुं युत्तं । पाहुणञ्च पटिग्गहेतुं युत्तो सङ्खसदिसो हि पाहुनको नत्थि । तथा हेस एकबुद्धन्तरे च दिस्सति, अब्बोकिण्णञ्च पियमनापत्तकरेहि धम्महेहि समन्नागतो ति । एवं पाहुनमस्स दातुं युत्तं, पाहुनञ्च पटिग्गहेतुं युत्तो ति पाहुनेय्यो । येसं पन पाहवनीयो ति पाळि, तेसं, यस्मा सङ्खो पुब्बकारं अहरति, तस्मा सब्बपठमं आनेत्वा एत्थ हुनितब्बं ति **पाहवनीयो** । सब्बप्पकारेण वा आहवनं अहरती ति पाहवनीयो । स्वायामिध तेनेव अत्थेन **पाहुनेय्यो** ति वुच्चति ।

९७. दक्खिणा ति पन परलोकं सद्वित्त्वा दातव्वदानं वुच्चति । तं दक्खिणं अहरति, दक्खिणाय वा हितो, यस्मा नं महप्फलकरणताय विसोधेती ति **दक्खिणेय्यो** । उभो हत्थे सिरस्मिं पतिट्ठापेत्वा सब्बलोकेन कयिरमानं अञ्जलिकम्मं अहरती ति **अञ्जलिकरणीयो** ।

९८. **अनुत्तरं पुञ्जक्खेत्तं लोकस्सा** ति सब्बलोकस्स असदिसं पुञ्जविरूहनट्ठानं । यथा हि रज्जो वा अमच्चस्स वा सालीनं वा यत्थानं वा विरूहनट्ठानं, रज्जो सालिक्खेत्तं रज्जो यवक्खेत्तं ति वुच्चति, एवं सङ्खो सब्बलोकस्स पुञ्जानं विरूहनट्ठानं । सङ्खं निस्साय हि लोकस्स नानप्पकार-हितसुखसंवत्तनिकानि पुञ्जानि विरूहन्ति । तस्मा सङ्खो अनुत्तरं पुञ्जक्खेत्तं लोकस्सा ति ।

९९. एवं सुपटिपन्नतादिभेदे सङ्खगुणे अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति, न दोस....पे....न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति सङ्खं आरब्भा ” ति [अं ३।२८६] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उपपज्जन्ति । सङ्खगुणानं पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधि-मुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं सङ्खगुणानुस्सरणवसेन उपपन्नत्ता सङ्खानुस्सतिच्चेव सङ्खं गच्छति ।

१००. इमञ्च पन सङ्खानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु सङ्खे सगारवो होति सप्पतिस्सो, सद्दादिवेपुल्लं अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो होति, भयभेरवसहो, दुक्खाधिवासनसमत्थो, सङ्खेन संवाससज्जं पटिलभति, सङ्खगुणानुस्सतिया अज्झावुत्थञ्चस्स सरीरं सन्निपतितसङ्खमिव उपोसथागारं पूजारहं होति, सङ्खगुणाधिगमाय चित्तं नमति, वीतिक्कमित्तव्वक्थुसमायोगे चस्स सम्मुखा सङ्खं पस्सतो विय हिरोत्तप्पं पच्चुपट्ठाति, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं माहानुभावाय सङ्खानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं सङ्खानुस्सतियं वित्थारकथामुखं ।

१०१. सीलानुस्सतिं भावेतुकामेन पन रहोगतेन पटिसल्लीनेन, अहो वत मे सीलानि “ अखण्डानि अच्छिद्धानि असबलानि अकम्मासानि भुजिस्सानि विञ्जूपसत्थानि अपरामट्ठानि समाधिसंवत्तनिकानी ” ति [अं ३।२८६] एवं अखण्डतादिगुणवसेन अत्तनो सीलानि अनुस्सरितव्वानि । तानि च गहङ्गेन गहङ्गसीलानि, पब्बजितेन पब्बजितसीलानि ।

१०२. गहड्डीसीलानि वा होन्तु पम्बजितसीलानि वा, येसं आदिग्धि वा अन्ते वा एकस्मि
न भिन्नं, तानि, परियन्तछिन्नसाटको विय न खण्डानी ति अखण्डानि । येसं वेमज्जे एकस्मि
न भिन्नं, तानि, मज्जे विनिविद्धसाटको विय न छिद्धानि ति अच्छिद्धानि । येसं पटिपाटिया
द्वे वा तीणि वा न भिन्नानि, तानि, पिड्डिया वा कुच्छिया वा उड्डितेन दीघवट्टादिसण्ठानेन
विसभागवण्णेन काळरत्तादीनं अज्जतरसरीरवण्णा गावी विय न सबलानी ति असबलानि । यानि
अन्तरन्तरा न भिन्नानि, तानि, विसभागबिन्दुविचित्रा गावी विय न कम्मासानी ति अकम्मासानि ।

१०३. अविसेसेन वा सब्बानि पि सत्तविधेन मेथुनसंयोगेन कोधुपनाहादीहि च पापधम्मेहि
अनुपेहतत्ता अखण्डानि अच्छिद्धानि असबलानि अकम्मासानि [१।१४३-५२] ।

१०४. तानि येव तण्हादासव्यतो मोचेत्वा भुजिस्सभावकरणेन भुजिस्सानि, बुद्धादीहि
विज्जूहि पसत्थत्ता विज्जूपसत्थानि, तण्हादिडीहि अपरामद्वत्ता, केनचि वा, अयं ते सीलसु
दोसो ति एवं परामद्वं असक्कुण्येयताय अपरामद्वानि, उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिं वा, अथ वा
पन मग्गसमाधिं फलसमाधिश्चापि संवत्तेन्ती ति समाधिसंवत्तनिकानि ।

१०५. एवं अखण्डतादिगुणवसेन अत्तनो सीलानि अनुस्सरतो, “ नेवस्स तस्मिं समये
रागपरियुड्डितं चित्तं होति, न दोस....पे....न मोहपरियुड्डितं चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं
समये चित्तं होति सीलं आरम्भा ” ति [अं ३।२८६] पुरिमनयेनेव विक्खम्भितनीवरणस्स
एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । सीलगुणानं पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधिमुत्त-
ताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं सीलगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता
सीलानुस्सतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

१०६. इमञ्च पन सीलानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु सिक्खाय सगारवो होति, सभागवुत्ति,
पटिसन्धारे अप्पमत्तो, अत्तानुवादादिभयविरहितो, अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावी, सद्भादिवेषुल्लं
अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो होति, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय सीलानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं सीलानुस्सतियं वित्थारकथामुखं ।

१०७. चागानुस्सतिं भावेतुकामेन पन पकतिया चागाधिमुत्तेन निच्चप्पवत्तदानसंविभागेन
भवितव्वं । अथ वा पन भावनं आरभन्तेन, इतो दानि पभुति सति पटिग्गाहके अन्तमसो
एकालोपमत्तप्पि दानं अदत्वा न भुजिस्सामी ति समादानं कत्वा तं दिवसं गुणविसिडेसु
पटिग्गाहकेसु यथासात्ति यथाबलं संविभागेन दानं दत्वा तत्थ निमित्तं गणित्वा र्होगतेन
पटिसल्लीनेन, “ लाभा वत मे सुलद्धं वत मे, योहं मच्छेरमलपरियुड्डिताय पजाय विगतमल-
मच्छेरेन चेतसा विहरामि, मुत्तचागो पयतपाणि वोत्सग्गरतो याचयोगो दानसंविभागरतो ” ति
[अं ३।२८७] एवं विगतमलमच्छेरतादिगुणवसेन अत्तनो चागो अनुस्सरितव्वो ।

१०८. तत्थ, लाभा वत मे ति मय्हं वत लाभा, वरं । ये इमे, “ आयुं खो पन दत्वा आयुस्स भागी होति दिब्बस्स वा मानुस्स वा ” इति [अं ३।४२] च, “ ददं पियो होति भजन्ति नं बहू ” इति [अं ३।४०] च, “ ददमानो पियो होति, सतं धम्ममनुक्कमं ” इति [अं ३।४१] च, एवमादीहि नयेहि भगवता दायकस्स लाभा संवण्णिता, ते मय्हं अवस्सं भागिनो ति अधिप्पायो ।

१०९. सुलद्धं वत मे ति यं मया इदं सासनं मनुस्सत्तं वा लद्धं, तं सुलद्धं वत मे । कस्मा ! योहं मच्छेरमलपरियुडिताय पजाय....पे....दानसंविभागरतो ति ।

११०. तत्थ मच्छेरमलपरियुडिताया ति मच्छेरमलेन अभिभूताय । पजाया ति पजायनवसेन सत्ता वुच्चन्ति । तस्मा, अत्तनो सम्पत्तीनं परसाधारणभावमसहनलक्खणेन चित्तस्स पभस्सरभावदूसकानं कण्हधम्मानं अज्जतरेन मच्छेरमलेन अभिभूतेसु सत्तेसू ति अयमेत्थ अत्थो ।

१११. विगतमलमच्छेरेना ति अज्जेसम्पि रागदोसादिमलानश्चेव मच्छेरस्स च विगतत्ता विगतमलमच्छेरेन । चेतसा विहरामी ति यथावुत्तप्पकारचित्तो हुत्वा वसामी ति अत्थो । सुत्तेसु पन महानामस्स सक्कस्स सोतापन्नस्स सतो निस्सयविहारं पुच्छतो निस्सयविहारवसेन देसितत्ता, अगारं अज्झावसामी ति वुत्तं । तत्थ, अभिभवित्वा वसामी ति अत्थो ।

११२. मुत्तचागो ति विस्सड्ढचागो । पयतपाणी ति परिसुद्धहत्थो । सक्कच्चं सहत्था देय्य-धम्मं दातुं सदा धोतहत्थो येवा ति वुत्तं होति । वोस्सग्गरतो ति, वोस्सज्जनं वोस्सग्गो । परिच्चागो ति अत्थो । तस्मिं वोसग्गे सतताभियोगवसेन रतो ति वोस्सग्गरतो । याचयोगो ति, यं यं परे याचन्ति, तस्स तस्स दानतो याचनयोगो ति अत्थो । याजयोगो ति पि पाठो । यजनसङ्घा-तेन याजेन युत्तो ति अत्थो । दानसंविभागरतो ति दाने च संविभागे च रतो । अहं हि दानश्च देमि, अत्तना परिमुञ्जितब्बतो पि च संविभागं करोमि, एत्थेव चस्मि उभये रतो ति एवं अनुस्सरती ति अत्थो ।

११३. तस्सेवं विगतमलमच्छेरेतादिगुणवसेन अत्तनो चागं अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुडितं चित्तं होति, न दोस....पे....न मोहपरियुडितं चित्तं होति, उज्जुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति चागं आरब्भा ” ति [अं ३।२८७] पुरिमनयेनैव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उपपज्जन्ति । चागगुणानं पन गम्भीरताय नानप्पकारचागगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं चागगुणानुस्सरणवसेन उपपन्नत्ता चागानुस्सतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

११४. इमश्च पन चागानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु भिय्योसो मत्ताय चागाधिमुत्तो होति, अलोभज्ज्ञासयो, मेत्ताय अनुलोमकारी, विसारदो, पीतिपामुज्जब्रह्मलो, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय चागानुस्सतिया सदा ति ।

इदं चागानुस्सतियं विथारकथामुखं ।

११५. देवतानुस्सतिं भावेतुकामेन पन अरियमग्गवसेन समुदागतेहि सद्वादीहि गुणेहि समन्नागतेन भवितव्वं । ततो रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ सन्ति देवा चातुमहाराजिका, सन्ति देवा तावतिसा, यामा, तुसिता, निम्मानरतिनो, परनिम्मितवसवत्तिनो, सन्ति देवा ब्रह्म-कायिका, सन्ति देवा ततुत्तरिं, यथारूपाय सद्वाय समन्नागता ता देवता इतो चुता तत्थ उप-पन्ना, मद्दम्पि तथारूपा सद्वा संविज्जति, यथारूपेन सीलेन....यथारूपेन सुतेन....यथारूपेन चागेन....यथारूपाय पञ्चाय समन्नागता ता देवता इतो चुता तत्थ उपपन्ना, मद्दम्पि तथारूपा पञ्चा संविज्जती ” ति [अं ३।२८७] एवं देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो सद्वादिगुणा अनुस्सरितव्वा ।

११६. सुत्ते पन, “ यस्मिं, महानाम, समये अरियसावको अत्तनो च तासञ्च देवतानं सद्दञ्च सीलञ्च सुतञ्च चागञ्च पञ्चञ्च अनुस्सरति, नेवस्स तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होती ” ति [अं ३।२८७-८८] वुत्तं । किञ्चापि वुत्तं, अथ खो तं सक्खिद्वाने ठपेतव्वं, देवतानं अत्तनो सद्वादीहि समानगुणदीपनत्थं वुत्तं ति वेदितव्वं । अट्ठकथायं हि, “ देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो गुणे अनुस्सरती ” ति [] दब्बं कत्वा वुत्तं ।

११७. तस्मा पुब्बभागे देवतानं गुणे अनुस्सरित्वा पि अपरभागे अत्तनो संविज्जमाने सद्वादिगुणे अनुस्सरतो चस्स, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति, न दोस....पे.... न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति देवता आरब्भा ” ति [अं ३।२८८] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । सद्वादिगुणानं पन गम्भीरताय नानपकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं देवतानं गुणसदिसद्वादिगुणानुस्सरणवसेन देवतानुस्सतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

११८. इमञ्च पन देवतानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु देवतानं पियो होति मनापो, भिय्योसो मत्ताय सद्वादिवेपुल्लं अधिगच्छति, पीतिपामुज्जब्रह्मलो विहरति, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय देवतानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं देवतानुस्सतियं विथारकथामुखं ।

११९. यं पन एतासं विथारदेसनायं, “ उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति तथागतं आरब्भा ” ति आदीनि क्त्वा, “ उजुगतचित्तो खो पन, महानाम, अरियसावको लभति

अत्थवेदं, लभति धम्मवेदं, लभति धम्मपसंहितं पामुज्जं, पमुदितस्स पीति जायता ” ति [अं ३।२८५-८८] वुत्तं, तत्थ, इति पि सो भगवा ति आदीनं अत्थं निस्साय उप्पन्नं तुड्ढिं सन्धाय, लभति अत्थवेदं ति वुत्तं । पाळिं निस्साय उप्पन्नं तुड्ढिं सन्धाय, लभति धम्मवेदं, उभयवसेन लभति धम्मपसंहितं पामुज्जं ति वुत्तं ति वेदितब्बं ।

१२०. यच्च देवतानुस्सतियं, देवता आरब्भा ति वुत्तं, तं पुब्बभागे देवता आरब्भ पवत्तचित्तवसेन, देवतागुणसदिसे वा देवताभावनिष्फादके गुणे आरब्भ पवत्तचित्तवसेन वुत्तं ति वेदितब्बं ।

१२१. इमा पन छ अनुस्सतियो अरियसावकानं येव इज्झन्ति । तेसं हि बुद्ध-धम्म-सङ्खगुणा पाकटा होन्ति । ते च अखण्डतादिगुणेहि सालेहि, विगतमलमच्छेरेन चागेन, महानुभावानं देवतानं गुणसदिसेहि सद्भादिगुणेहि समन्नागता ।

१२२. महानामसुत्ते च सोतापन्नस्स निस्सयविहारं पुट्ठेन भगवता सोतापन्नस्स निस्सय-विहारदस्सनत्थमेव एता वित्थारतो कथिता [अं ३।२८५-८८] ।

१२३. गेधसुत्ते पि, “ इध, भिक्खवे, अरियसावको तथागतं अनुस्सरति, इति पि सो भगवा....पे....उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति, निक्खन्तं मुत्तं वुड्ढितं गेधम्हा । गेधो ति खो, भिक्खवे, पञ्चत्तेतं कामगुणानं अधिवचनं । इदम्पि खो, भिक्खवे, आरम्भणं करित्वा एवमिधेकच्चे सत्ता विसुज्झन्ती ” ति [अं ३।३१२] एवं अरियसावकस्स अनुस्सतिवसेन चित्तं विसोधेत्वा उत्तरि परमत्थविसुद्धिअधिगमत्थाय कथिता ।

१२४. आयस्मता महाकच्चानेन देसिते सम्भाधोकासुत्ते पि, “ अच्छरियं, आवुसो, अब्भुतं, आवुसो, यावच्चिदं तेन भगवता जानता पस्सता अरहता सम्मासम्बुद्धेन सम्भाधे ओकासा-धिगमो अनुबुद्धो सत्तानं विसुद्धिया....पे....निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं छ अनुस्सति-द्धानानि । कतमानि छ ? इधावुसो, अरियसावको तथागतं अनुस्सरति....पे....एवमिधेकच्चे सत्ता विसुद्धिधम्मा भवन्ती ” ति [अं ३।३१४-१५] एवं अरियसावकस्सेव परमत्थविसुद्धि-धम्मताय ओकासाधिगमवसेन कथिता ।

१२५. उपोसथसुत्ते पि, “ कथञ्च, विसाखे, अरियूपोसथो होति ? उपक्किलिडस्स, विसाखे, चित्तस्स उपक्कमेन परियोदपना होति । कथञ्च, विसाखे, उपक्किलिडस्स चित्तस्स उपक्कमेन परियोदपना होति ? इध, विसाखे, अरियसावको तथागतं अनुस्सरती ” ति [अं १।२०६-११] एवं अरियसावकस्सेव उपोसथं उपवसतो चित्तविसोधनकम्मट्ठानवसेन उपोसथस्स महण्फलभावदस्सनत्थं कथिता ।

१२६. एकादसनिपाते पि, “ सद्दो, महानाम, आराधको होति, नो अस्सद्दो । आरद्ध-विरियो....उपडितसति....समाहितो....पञ्चवा, महानाम, आराधको होति, नो दुप्पञ्जो । इमेसु खो त्वं, महानाम, पञ्चसु धम्मेसु पतिट्ठाय छ धम्मे उत्तरि भावेय्यासि । इध त्वं, महानाम,

तथागतं अनुस्सरेय्यासि, इति पि सो भगवा ” ति [अं ५।३२९-३२] एवमरियसावकस्सेव,
 “ तेसं नो, भन्ते, नानाविहारेण विहरतं केनस्स विहारेण विहरितब्बं ” ति [अं ५।३२८]
 पुच्छतो विहारदस्सनत्थं कथिता ।

१२७. एवं सन्ते पि परिसुद्धसीलादिगुणसमन्नागतेन पुथुज्जनेनापि मनसिकातब्बा ।
 अनुस्सववसेनापि हि बुद्धादीनं गुणे अनुस्सरतो चित्तं पसीदति येव, यस्सानुभावेन नीवरणानि
 विक्खम्भेत्वा उल्लारपामुज्जो विपस्सनं आरभित्वा अरहत्तं येव सच्छिकरेय्य ।

१२८. कटक्कन्धकारवासी फुस्सदेवत्थेरो विय । सो किरायस्मा मारेण निम्मितं बुद्धरूपं
 दिस्वा, अयं ताव सरागदोसमोहो एवं सोभति, कथं नु खो भगवा न सोभति ? सो हि सन्नसो
 बीतरागदोसमोहो ति बुद्धारम्भणं पीतिं पटिलभित्वा विपस्सनं वड्ढेत्वा अरहत्तं पापुणी ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे
 समाधिभावनाधिकारे छअनुस्सतिनिद्देशो नाम
 सत्तमो परिच्छेदो ।

अट्टमो परिच्छेदो

अनुस्सतिकम्मद्वाननिद्देशो

१. इदानीं इतो अनन्तराय मरणसतिया भावनानिद्देशो अनुपत्तो । तत्थ मरणं ति एकभवपरियापन्नस्स जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदो । यं पनेतं अरहन्तानं वट्ठदुक्खसमुच्छेदसङ्घातं समुच्छेदमरणं, सङ्घारानं खणभङ्गसङ्घातं खणिकमरणं, रुक्खो मतो, लोहं मतं ति आदिसु सम्मुतिमरणञ्च, न तं इध अधिपेतं ।

२. यं पि चेत्तं अधिपेतं तं, कालमरणं अकालमरणं ति दुविधं होति । तत्थ कालमरणं पुञ्जक्खयेन वा आयुक्खयेन वा उभयक्खयेन वा होति । अकालमरणं कम्मुपच्छेदकम्मवसेन ।

३. तत्थ यं विज्जमानाय पि आयुसन्तानजनकपच्चयसम्पत्तिया केवलं पटिसन्धिजनकस्स कम्मस्स विपक्कविपाकत्ता मरणं होति, इदं पुञ्जक्खयेन मरणं नाम । यं गतिकालाहारादि-सम्पत्तिया अभावेन अज्जकालपुरिसानं विय वस्ससतमत्तपरिमाणस्स आयुनो खयवसेन मरणं होति, इदं आयुक्खयेन मरणं नाम । यं पन दूसिमार-कलाबुराजादीनं विय तं खणं येव ठाना चावनसमत्थेन कम्मुना उपच्छिन्नसन्तानानं, पुरिमकम्मवसेन वा सत्थाहरणादीहि उपक्कमेहि उपच्छिज्जमानसन्तानानं मरणं होति, इदं अकालमरणं नाम । तं सब्बम्पि वुत्तप्पकारेन जीवितिन्द्रियुपच्छेदेन सङ्गहितं । इति जीवितिन्द्रियुपच्छेदसङ्घातस्स मरणस्स सरणं मरणसति ।

४. तं भावेतुकामेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन, मरणं भविस्सति, जीवितिन्द्रियं उप-च्छिज्जिस्सती ति वा, मरणं मरणं ति वा योनिसो मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

५. अयोनिसो पवत्तयतो हि इड्ढजनमरणानुस्सरणे सोको उप्पज्जति, विजातमातुया पिय-पुत्तमरणानुस्सरणे विय । अनिड्ढजनमरणानुस्सरणे पामुज्जं उप्पज्जति, वेरीनं वेरिमरणानुस्सरणे विय । मज्झत्तजनमरणानुस्सरणे संवेगो न उप्पज्जति, मतकळेवरदस्सने छवडाहकस्स विय । अत्तनो मरणानुस्सरणे सन्तासो उप्पज्जति, उक्खित्तासिकं वधकं दिस्वा भीरुकजातिकस्स विय ।

६. तदेतं सब्बम्पि सतिसंवेगजाणविरहतो होति । तस्मा तत्थ तत्थ हतमतसत्ते ओलोकेत्वा दिट्ठपुब्बसम्पत्तीनं सत्तानं मतानं मरणं आवज्जित्वा सतिञ्च संवेगञ्च जाणञ्च योजेत्वा, मरणं भविस्सती ति आदिना नयेन मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एवं पवत्तेन्तो हि योनिसो पवत्तेति । उपायने पवत्तेती ति अत्थो ।

७. एवं पवत्तयतो येव हि एकच्चस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, मरणारम्भणा सति सण्ठाति, उपचारप्पत्तमेव कम्मद्वानं होति ।

८. यस्स पन एत्तावता न होति, तेन, वधकपच्चुपट्टानतो, सम्पतिविपत्तितो, उपसं-

हरणतो, कायबहुसाधारणतो, आयुदुब्बलतो, अनिमित्ततो, अद्धानपरिच्छेदतो, खणपरित्ततो ति इमेहि अट्ठहाकारेहि मरणं अनुस्सरितब्बं ।

९. तत्थ वधकपच्चुपट्टानतो ति वधकस्स विय पच्चुपट्टानतो । यथा हि, इमस्स सीसं छिन्दिस्सामी ति असिं गहेत्वा गीवाय चारयमानो वधको पच्चुपट्टितो व होति, एवं मरणमपि पच्चुपट्टितमेवा ति अनुस्सरितब्बं । कस्मा ? सह जातिया आगततो, जीवितहरणतो च ।

१०. यथा हि अहिच्छत्तकमकुलं मत्थकेन पंसुं गहेत्वा व उग्गच्छति, एवं सत्ता जरा-मरणं गहेत्वा व निब्बत्तन्ति । तथा हि नेसं पटिसन्धिचित्तं उप्पादानन्तरमेव जरं पत्वा पब्बत-सिखरतो पतितसिल्या विय भिज्जति सद्दिं सम्पयुत्तक्खन्धेहि । एवं खणिकमरणं ताव सहजातिया आगतं । जातस्स पन अवस्सं मरणतो इधाधिप्पेतं मरणमपि सहजातिया आगतं ।

११. तस्मा एस सत्तो जातकालतो पट्टाय, यथा नाम उट्ठितो सुरियो अत्थाभिमुखो गच्छतेव गतगतट्टानतो ईसकमपि न निवत्तति, यथा वा नदी पब्बतेय्या सीघसोता हारहारिनी सन्दतेव वत्ततेव ईसकमपि न निवत्तति, एवं ईसकमपि अनिवत्तमानो मरणाभिमुखो व याति । तेन वुत्तं—

“ यमेकरत्तिं पठमं गम्भे वसति मानवो ।

अब्भुट्ठितो व सो याति, स गच्छं न निवत्तती ” ति

[जातक ४।४९४] ॥

१२. एवं गच्छतो चस्स, गिम्हाभित्तानं कुलदीनं खयो विय, पातो आपोरसानुगत-बन्धनानं दुमफलानं पतनं विय, मुग्गराभिताळितानं मत्तिकभाजनानं भेदो विय, सुरियरस्मि-सम्फुट्टानं उस्सावबिन्दूनं विद्धंसनं विय च मरणमेव आसन्नं होति । तेनाह—

“ अच्चयन्ति अहोरत्ता, जीवितं उपरुज्झति ।

आयु खीयति मच्चानं, कुलदीनं व ओदकं ” [सं १।१०९] ॥

“ फलानमिव पक्कानं पातो पपततो भयं ।

एवं जातान मच्चानं निच्चं मरणतो भयं ॥

यथा पि कुम्भकारस्स कतं मत्तिकभाजनं ।

खुदकञ्च महन्तञ्च यं पक्कं यञ्च आमकं ।

सब्बं भेदनपरियन्तं, एवं मच्चान जीवितं ” [सु ५७६-७७] ॥

“ उस्सावो व तिणग्गम्हि सुरियस्सुग्गमनं पति ।

एवमायु मनुस्सानं, मा मं, अम्म, निवारया ” ति [जातक ४।१२२] ॥

१३. एवं उक्खित्तासिको वधको विय सह जातिया आगतं पनेतं मरणं गीवाय असिं चारयमानो सो वधको विय जीवितं हरति येव, न आहरित्वा निवत्तति । तस्मा सह जातिया आगततो जीवितहरणतो च उक्खित्तासिको वधको विय मरणमपि पच्चुपट्टितमेवा ति । एवं वधकपच्चुपट्टानतो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

१४. सम्पत्तिविपत्तितो ति, इध सम्पत्ति नाम तावदेव सोमति, याव नं विपत्ति नाभिभवति । न च सा सम्पत्ति नाम अत्थि, या विपत्तिं अतिक्रम्म तिष्ठेय्य । तथा हि,

सकलं मेदिनिं भुत्वा दत्त्वा कोटिसतं सुखी ।

अङ्गामलकमत्तस्स अन्ते इस्सरतं गतो ॥

तेनेव देहबन्धेन पुञ्जग्धि खयमागते ।

मरणाभिमुखो सो पि असोको सोकमागतो ति ॥

१५. अपि च सब्बं आरोग्यं व्याधिपरियोसानं, सब्बं योव्वनं जरापरियोसानं, सब्बं ज्ञेयं मरणपरियोसानं, सब्बो येव लोकसन्निवासो जातिया अनुगतो, जराय अनुसटो, व्याधिना अभिभूतो, मरणेन अब्भाहतो । तेनाह—

“ यथा पि सेला विपुला नभं आहच्च पव्वता ।

समन्ता अनुपरियेय्युं निष्पोथेन्ता चतुदिसा ॥

एवं जरा च मच्चु च अधिवत्तन्ति पाणिने ।

खत्तिये ब्राह्मणे वेस्से सुदे चण्डालपुक्कुसे ।

न किञ्चि परिवज्जेति, सब्बमेवाभिद्वति ॥

न तत्थ हत्थिनं भूमि, न रथानं, न पत्तिया ।

न चापि मन्तयुद्धेन सक्का जेतुं धनेन वा ” ति [सं १।१०२] ॥

एवं जीवितसम्पत्तिया मरणविपत्तिपरियोसानतं ववत्थपन्तेन सम्पत्तिविपत्तितो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

१६. उपसंहरणतो ति परेहि सद्धि अत्तनो उपसंहरणतो । तत्थ सत्तहाकारेहि उपसंहरणतो मरणं अनुस्सरितब्बं—यसमहत्ततो, पुञ्जमहत्ततो, थाममहत्ततो, इद्धिमहत्ततो, पञ्जामहत्ततो, पच्चेकबुद्धतो, सम्मासम्बुद्धतो ति ।

१७. कथं ? इदं मरणं नाम महायसानं महापरिवारानं सम्पन्नधनवाहनानं महासम्मत्तमन्धातुमहासुदस्सनदब्बहनेमिनिमिप्पभुतीनम्पि उपरि निरासङ्गमेव पतितं, किमङ्ग पन मय्हं उपरि न पतिस्सति ?

महायसा राजवरा, महासम्मत्तादयो ।

ते पि मच्चुवसं पत्ता, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं ताव यसमहत्ततो अनुस्सरितब्बं ।

१८. कथं पुञ्जमहत्ततो ?

जोतिको जटिलो उगो मेण्डको अथ पुण्णको ।

एते चञ्जे च ये लोके महापुञ्जा ति विस्सुता ।
सब्बे मरणमापन्ना, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं पुञ्जमहत्ततो अनुस्सरितब्बं ।

१९. कथं थाममहत्ततो ?

वासुदेवो बलदेवो भीमसेनो युधिष्ठिलो ।
चाणुरो यो महामल्लो अन्तकस्स वसं गता ॥
एवं थामबद्धपेता इति लोकहिं विस्सुता ।
एते पि मरणं याता, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं थाममहत्ततो अनुस्सरितब्बं ।

२०. कथं इद्धिमहत्ततो ?

पादङ्गुलकमत्तेन वेजयन्तमकम्पयि ।
यो नामिद्धिमतं सेट्ठो दुतियो अगगसावको ॥
सो पि मच्चुमुखं घोरं, मिगो सीहमुखं विय ।
पविट्ठो सह इद्धीहि, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं इद्धिमहत्ततो अनुस्सरितब्बं ।

२१. कथं पञ्जामहत्ततो ?

लोकनाथं ठपेत्वान ये चञ्जे अत्थि पाणिनो ।
पञ्जाय सारिपुत्तस्स कलं नाग्घन्ति सोळसिं ॥
एवं नामं महापञ्जो पठमो अगगसावको ।
मरणस्स वसं पत्तो, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं पञ्जामहत्ततो अनुस्सरितब्बं ।

२२. कथं पञ्चेकबुद्धतो ? ये पि ते अत्तनो जाणविरियव्रलेन सब्बकिलेससत्तुनिम्मथनं
कत्वा पञ्चेकबोधिं पत्वा खग्गविसाणकप्पा सयम्भुनो, ते पि मरणतो न मुत्ता, कुतो पनाहं
मुच्चिस्सामी ति ?

तं तं निमित्तमागम्म वीमंसन्ता महेसयो ।
सयम्भू जाणतेजेन ये पत्ता आसवक्खयं ॥
एक चरियनिवासेन खग्गसिङ्गसमूपमा ।
ते पि नातिगता मच्चुं, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं पञ्चेकबुद्धतो अनुस्सरितब्बं ।

२३. कथं सम्मासम्बुद्धतो ? यो पि सो भगवा असीतिअनुव्यञ्जनपटिमण्डित-द्वत्तिस-
महापुरिसलक्खणविचित्ररूपकायो सब्बाकारपरिसुद्धसीलक्खन्धादिगुणरतनसमिद्धधम्मकायो यस्-

महत्त-पुञ्जमहत्त-थाममहत्त-इद्धिमहत्त-पञ्चामहत्तानं पारं गतो असमो असमसमो अप्पटिपुग्गलो अरहं सम्मासम्बुद्धो, सो पि साल्लिवुड्डिनिपातेन महाअग्गिक्खन्धो विय मरणवुड्डिनिपातेन ठानसो वूपसन्तो ।

एवं महानुभावस्स यं नामेतं महेसिनो ।

न भयेन न लज्जाय मरणं वसमागतं ॥

निल्लज्जं वीतसारज्जं सब्बसत्ताभिमद्दं ।

तयिदं मादिसं सत्तं कथं नाभिभविस्सती ति ॥

एवं सम्मासम्बुद्धतो अनुस्सरितब्बं ।

२४. तस्सेवं यसमहत्ततादिसम्पन्नेहि परेहि सार्द्धं मरणसामञ्जताय अत्तानं उपसंहरित्वा, तेसं विय सत्तविसेसानं मय्हम्पि मरणं भविस्सती ति अनुस्सरतो उपचारप्पत्तं कम्मट्ठानं होती ति । एवं उपसंहरणतो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

२५. कायबहुसाधारणतो ति, अयं कायो बहुसाधारणो, असीतिया ताव किमि-कुलानं साधारणो । तत्थ छविनिस्सिता पाणा छविं खादन्ति, चम्मनिस्सिता चम्मं खादन्ति, मंसनिस्सिता मंसं खादन्ति, न्हारुनिस्सिता न्हारुं खादन्ति, अड्डिनिस्सिता अड्डिं खादन्ति, मिज्जनिस्सिता मिज्जं खादन्ति, तत्थेव जायन्ति जीयन्ति मियन्ति उच्चारपस्सावं करोन्ति । कायो च नेसं पसूतिघरञ्चेव गिलानसाला च सुसानञ्च वच्चकुटी च पस्सावदोणिका च । स्वायं तेसम्पि किमीनं पकोपेन मरणं निगच्छति येव । यथा च असीतिया किमिकुलानं, एवं अज्झत्तिकानं येव अनेकसतानं रोगानं, बाहिरानञ्च अहिविच्छिकादीनं मरणस्स पच्चयानं साधारणो ।

२६. यथा हि चतुमहापथे ठपिते लक्खाम्हि सब्बदिसाहि आगता सर-सत्ति-तोमर-पासाणादयो निपतन्ति, एवं काये पि सब्बूपदवा निपतन्ति । स्वायं तेसम्पि उपदवानं निपातेन मरणं निगच्छति येव । तेनाह भगवा—“ इध, भिक्खवे, भिक्खु दिवसे निक्खन्ते रत्तिया पतिहिताय इति पटिसञ्चिक्खति, बहुका खो मे पच्चया मरणस्स, अहि वा मं डंसेय्य, विच्छिको वा मं डंसेय्य, सतपदी वा मं डंसेय्य, तेन मे अस्स कालकिरिया, सो ममस्स अन्तरायो, उपक्खल्लिवा वा पपतेय्यं, भत्तं वा मे भुत्तं व्यापजेय्य, पित्तं वा मे कुप्पेय्य, सेम्हं वा मे कुप्पेय्य, सत्थका वा मे वाता कुप्पेय्युं, तेन मे अस्स कालकिरिया, सो ममस्स अन्तरायो ति [अं ३।३०६] । एवं कायबहुसाधारणतो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

२७. आयुदुब्बलतो ति, आयु नामेतं अबलं दुब्बलं । तथा हि सत्तानं जीवितं अस्सासपस्सासूपनिबन्धञ्चेव इरियापथूपनिबन्धञ्च सीतुण्हूपनिबन्धञ्च महाभूतूपनिबन्धञ्च आहारूपनिबन्धञ्च ।

२८. तदेतं अस्सासपस्सासानं समवुत्तितं लभमानमेव पवत्तति, बहि निक्खन्तनासिकावाते पन अन्तो अपविसन्ते, पविडे वा अनिक्खमन्ते मतो नाम होति । चतुन्नं इरियापथानाम्पि

समवुत्तितं लभमानमेव पवत्तति, अञ्जतरञ्जतरस्स पन अधिमत्तताय आयुसङ्कारा उपच्छिज्जन्ति । सीतुण्हानम्पि समवुत्तितं लभमानमेव पवत्तति, अतिसीतेन पन अतिउण्हेन वा अभिभूतस्स विपज्जति । महाभूतानम्पि समवुत्तितं लभमानमेव पवत्तति, पथवीधातुया पन आपोधातुआदीनं वा अञ्जतरञ्जतरस्स कोपेन बलसम्पन्नो पि पुग्गलो पत्थद्वकायो वा अतिसारादिवसेन किञ्चिन्नपूतिकायो वा महाडाहपरेतो वा सम्भिज्जमानसन्धिबन्धनो वा हुत्वा जीवितक्खयं पापुणाति । कबळीकाराहारम्पि युत्तकाले लभन्तस्सेव जीवितं पवत्तति, आहारं अलभमानस्स पन परिक्खयं गच्छती ति । एवं आयुदुब्बलतो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

२९. अनिमित्ततो ति अवक्थानतो । परिच्छेदाभावतो ति अत्थो । सत्तानं हि

जीवितं व्याधि कालो च देहनिक्खेपनं गति ।

पञ्चेते जीवलोकास्मि अनिमित्ता न नायरे ॥

३०. तत्थ जीवितं ताव, एत्तकमेव जीवितब्बं, न इतो परं ति एवं वक्थानाभावतो अनिमित्तं । कललकाले पि हि सत्ता मरन्ति, अब्बुद-पेसि-घन-मासिक-द्वेमास-तेमास-चतुमास-पञ्चमास-दसमासकाले पि, कुच्छितो निक्खन्तसमये पि । ततो परं वस्ससतस्स अन्तो पि बहि पि मरन्ति येव ।

३१. व्याधि पि, इमिना व व्याधिना सत्ता मरन्ति, न अञ्जेना ति एवं वक्थानाभावतो अनिमित्तो । चक्खुरोगेनापि हि सत्ता मरन्ति, सोतरोगादीनं अञ्जतरेनापि ।

३२. कालो पि, इमस्मिं येव काले मरितब्बं न अञ्जस्मिं ति एवं वक्थानाभावतो अनिमित्तो । पुब्बण्हे पि हि सत्ता मरन्ति, मज्झन्तिकादीनं अञ्जतरस्मिम्पि ।

३३. देहनिक्खेपनम्पि, इधेव मियमानानं देहेन पतितब्बं, न अञ्जत्रा ति एवं वक्थानाभावतो अनिमित्तं । अन्तोगामे जातानं हि बहिगामे पि अत्तभावो पतति, बहिगामे जातानम्पि अन्तोगामे । तथा, थलजानं वा जले, जलजानं वा थले ति अनेकप्पकारतो वित्थारेतब्बं ।

३४. गति पि, इतो चुतेन इय निव्वत्तितब्बं ति एवं वक्थानाभावतो अनिमित्ता । देव-लोकतो हि चुता मनुस्सेसु पि निव्वत्तन्ति, मनुस्सलोकतो चुता देवल्लोकादीनम्पि यत्थ कत्थचि निव्वत्तन्ती ति एवं यन्तयुत्तगोणो त्रिय गतिपञ्चके लोको सम्परिवत्तती ति । एवं अनिमित्ततो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

३५. अट्ठानपरिच्छेदतो ति, मनुस्सानं जीवितस्स नाम एतरहि परित्तो अट्ठा, यो चिरं जीवति, सो वस्ससत्तं, अप्पं वा भिय्यो । तेनाह भगवा—“अप्पमिदं, भिक्खवे, मनुस्सानं आयु, गमनीयो सम्परायो, कत्तब्बं कुसलं, चरितब्बं ब्रह्मचरियं, नत्थि जातस्स अमरणं । यो, भिक्खवे, चिरं जीवति, सो वस्ससत्तं, अप्पं वा भिय्यो ति ।....

अप्पमायु मनुसानं, हीळेय्य नं सुपोरिसो ।

चरेय्यादित्तसीसो व नत्थि मच्चुस्सनागमो ” ति [सं १।१०८] ॥

अपरमि आह—“ भूतपुब्बं, भिक्खवे, अरको नाम सत्था अहोसी ” ति [अं४।१३६-३८]
सब्बं पि सत्तहि उपमाहि अलङ्कृतं सुत्तं विथारेतब्बं ।

३६. अपरमि आह—“ योयं, भिक्खवे, भिक्खु एवं मरणसतिं भावेति, अहो वताहं रत्तिन्दिवं जीवेय्यं, भगवतो सासनं मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति, यो पायं, भिक्खवे, भिक्खु एवं मरणसतिं भावेति, अहो वताहं दिवसं जीवेय्यं, भगवतो सासनं मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति, यो पायं, भिक्खवे, भिक्खु एवं मरणसतिं भावेति, अहो वताहं तदन्तरं जीवेय्यं, यदन्तरं एकं पिण्डपातं भुज्जामि, भगवतो सासनं मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति, यो पायं, भिक्खवे, भिक्खु एवं मरणसतिं भावेति, अहो वताहं तदन्तरं जीवेय्यं, यदन्तरं चत्तारो पञ्च आलोपे सङ्गादित्वा अज्झोहरामि, भगवतो सासनं मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति,—इमे बुच्चन्ति, भिक्खवे, भिक्खू पमत्ता विहरन्ति, दन्वं मरणसतिं भावेन्ति आसवानं खयाय ।

३७. “ यो च ख्वायं, भिक्खवे, भिक्खु एवं मरणसतिं भावेति, अहो वताहं तदन्तरं जीवेय्यं, यदन्तरं एकं आलोपं सङ्गादित्वा अज्झोहरामि, भगवतो सासनं मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति, यो पायं, भिक्खवे, भिक्खु एवं मरणसतिं भावेति, अहो वताहं तदन्तरं जीवेय्यं, यदन्तरं अस्ससित्वा वा पस्ससामि, पस्ससित्वा वा अस्ससामि, भगवतो सासनं मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति,—इमे बुच्चन्ति, भिक्खवे, भिक्खू अपमत्ता विहरन्ति, तिक्खं मरणसतिं भावेन्ति आसवानं खयाया ” ति [अं ३।३०५-६] ।

३८. एवं चतुपञ्चालोपसङ्गादनमत्तं अविस्सासियो परित्तो जीवितस्स अद्दा ति । एवं अद्धानपरिच्छेदतो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

३९. खणपरित्तो ति, परमत्थतो हि अतिपरित्तो सत्तानं जीवितक्खणो, एकचित्त-
पवत्तिमतो येव । यथा नाम रथचक्रं पवत्तमानमि एकेनेव नेमिप्पदेसेन पवत्तति, तिड्ढमानमि
एकेनेव तिड्ढति, एवमेव एकचित्तक्खणिक्कं सत्तानं जीवितं, तस्मिं चित्ते निरुद्धमत्ते सत्तो निरुद्धो ति
बुच्चति । यथाह—“ अतीते चित्तक्खणे जीवित्थ, न जीवति, न जीविस्सति, अनागते चित्तक्खणे
न जीवित्थ, न जीवति, जीविस्सति, पच्चुप्पन्ने चित्तक्खे, न जीवित्थ, जीवति, न जीविस्सति ।

जीवितं अत्तभावो च सुखदुक्खा च केवला ।

एकचित्तसमायुक्ता लङ्घसो वत्तते खणो ॥....

ये निरुद्धा मरन्तस्स तिड्ढमानस्स वा इध ।

सब्बे पि सदिसा खन्धा गता अप्पटिसन्धिया ॥....

अनिब्बत्तेन न जातो, पच्चुप्पन्नेन जीवति ।

चित्तभङ्गा मतो लोको, पञ्जत्ति परमत्थिया ” ति [मनि ४२] ॥

एवं खणपरित्तो मरणं अनुस्सरितब्बं ।

४०. इति इमेसं अङ्गं आकारानं अज्जतरज्जतरेन अनुस्सरतो पि पुनप्पुनं मनसिकार-
वसेन चित्तं आसेवनं लभति, मरणारम्भणा सति सन्तिट्ठति, नीवरणानि विक्खम्भन्ति, ज्ञानङ्गानि
पातुभवन्ति । सभावधम्मत्ता पन, संवेजनीयत्ता च आरम्भणस्स अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव
ज्ञानं होति । लोकुत्तरज्ज्ञानं पन दुतिय-चतुत्थानि च आरुप्पज्ज्ञानानि सभावधम्मे पि भावना-
विसेनेन अप्पनं पापुणन्ति । विमुद्धिभावनानुक्रमवसेन हि लोकुत्तरं अप्पनं पापुणाति, आरम्भणाति-
क्रमभावनावसेन आरुप्पं । अप्पनापत्तस्सेव हि ज्ञानस्स आरम्भणसमतिक्रमनमत्तं तत्थ होति ।
इध पन तदुभयमपि नत्थि, तस्मा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं मरणसतिबलेन उप्पन्नत्ता
मरणसतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

४१. इमञ्च पन मरणसति अनुयुत्तो भिक्खु सततं अप्पमत्तो होति, सब्बभवेसु अनभि-
रतिसज्जं पटिलभति, जीवितनिकन्तिं जहति, पापगरही होति, असन्निधिबहुलो, परिकखारेसु
विगतमलमच्छेरो, अनिच्चसज्जा चस्स परिचयं गच्छति, तदनुसारेनेव च दुक्खसज्जा अनत्तसज्जा
च उपट्ठाति, यथा अभावितमरणा सत्ता सहसा वाळमिग-यक्ख-सप्प-चोर-वधकाभिभूता विय
मरणसमये भयं सन्तासं सम्मोहमापज्जन्ति, एवं अनापज्जित्वा अभयो असम्मूळ्हो कालं करोति,
सचे दिट्ठे व धम्मे अमत्तं नाधिगमेति, कायस्स भेदा सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमैधसो ।

एवं महानुभावाय मरणस्सतिया सदा ति ॥

इदं मरणसतियं वित्थारकथामुखं ।

४२. इदानीं यं तं अज्जत्र बुद्धुप्पादा अप्पवत्तपुब्बं, सब्बतित्थियानं अविशयभूतं, तेसु तेसु
सुत्तन्तेसु, “ एकधम्मो, भिक्खवे, भावितो बहुलीकतो महतो संवेगाय संवत्तति, महतो अत्थाय
संवत्तति, महतो योगक्खेमाय संवत्तति, महतो सतिसम्पज्ज्जाय संवत्तति, ञ्णदस्सनपटिलाभाय
संवत्तति, दिट्ठधम्मसुखविहाराय संवत्तति, त्रिज्जाविमुत्तिफलसच्छिकिरियाय संवत्तति । कतमो
एकधम्मो ? कायगतासति [अं १।४३]....अमत्तं ते, भिक्खवे, परिभुज्जन्ति, ये कायगतासतिं परि-
भुज्जन्ति । अमत्तं ते, भिक्खवे, न परिभुज्जन्ति, ये कायगतासतिं न परिभुज्जन्ति ।^१ अमत्तं तेसं, भिक्खवे,
परिभुत्तं....अपरिभुत्तं....परिहीनं....अपरिहीनं....विरद्धं....आरद्धं...येसं कायगतासति आरद्धा”
ति [अं १।४५] एवं भगवता अनेकेहि आकारेहि पसंसित्वा, “ कथं भाविता च, भिक्खवे,
कयगतासति कथं बहुलीकता महप्फला होति महानिसंसा ? इध, भिक्खवे, भिक्खु अरज्जगतो
वा ” ति [म ३।८९] आदिना नयेन, आनापानपब्बं, इरियापथपब्बं, चतुसम्पज्जपब्बं,
पटिक्कूलमनसिकारपब्बं, धातुमनसिकारपब्बं, नव सीवधिकपब्बानी ति इमेसं चुदसन्नं, पब्बानं
वसेन कायगतासतिकम्मट्ठानं निदिट्ठं, तस्स भावनानिद्देशो अनुप्पत्तो ।

४३. तत्थ यस्मा, इरियापथपब्बं, चतुसम्पज्जपब्बं, धातुमनसिकारपब्बं ति इमानि तीणि

१ पाळियं इमानि सुत्तानि उप्पट्ठिपाटिया आगतानि ।

विपस्सनावसेन वुत्तानि, नव सीवथिकपब्बानि विपस्सनाजाणेषु येव आदीनवानुपस्सनावसेन वुत्तानि,—या पि चेत्थ उद्धुमातकादिसु समाधिभावना इज्जेय्य, सा असुभनिदेसे पकासिता येव,—अनापानपब्बं पन पटिकूलमनसिकारपब्बञ्च इमानेवेत्थ द्वे समाधिवसेन वुत्तानि । तेसु आनापानपब्बं अनापानसतिवसेन विसुं कम्मडानं येव ।

४४. यं पनेतं, “ पुन च परं, भिक्खवे, भिक्खु इममेव कायं उद्धं पादतला अधो केसमत्थका तचपरियन्तं पूरं नानप्पकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खति—अत्थि इमस्मिं काये केसा लोमा....पे....मुत्तं ” ति [म ३।९०] एवं मत्थलुङ्गं अट्ठिमिज्जेन सङ्गहेत्वा पटिकूलमनसिकार-वसेन देसितं द्वत्तिसाकारकम्मडानं, इदमिध कायगतासती ति अधिप्पेतं ।

४५. तत्थायं पाळिवण्णनापुब्बङ्गमो भावनानिदेसो । इममेव कायं ति इमं चतुमहा-भूतिकं पूतिकायं । उद्धं पादतला ति पादतलतो उपरि । अधो केसमत्थका ति केसगगतो हेडा । तचपरियन्तं ति तिरियं तचपरिच्छिन्नं । पूरं नानप्पकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खती ति नानप्पकारकेसादिसुचिभरितो अयं कायो ति पस्सति । कथं ? अत्थि इमस्मिं काये केसा....पे....मुत्तं ति ।

४६. तत्थ अत्थी ति संविज्जन्ति । इमस्मिं ति व्यायं, उद्धं पादतला अधो केसमत्थका तचपरियन्तो पूरो नानप्पकारस्स असुचिनो ति वुच्चति, तस्मिं । काये ति सरीरे । सरीरं हि असुचिसञ्चयतो कुच्छित्तानं केसादीनञ्चेव चक्खुरोगादीनञ्च रोगसतानं आयभूततो कायो ति वुच्चति । केसा लोमा ति एते केसादयो द्वत्तिसाकारा । तत्थ, अत्थि इमस्मिं काये केसा, अत्थि इमस्मिं काये लोमा ति एवं सम्बन्धो वेदितव्वो ।

४७. इमस्मिं हि, पादतला पडाय उपरि, केसमत्थका पडाय हेडा, तचतो पडाय परितो ति एतके ब्याममत्ते कळेवरे सब्बाकारेन पविचिनन्तो न कोचि किञ्चि मुत्तं वा मणिं वा वेलुरियं वा अगहं वा कुङ्कुमं वा कप्पूरं वा वासचुण्णादिं वा अणुमत्तम्पि सुचिभावं पस्सति, अथ खो परमदुग्गन्धजेगुच्छं अस्सिरिकदस्सनं नानप्पकारं केसलोमादिभेदं असुचिं येव पस्सति । तेन वुत्तं—अत्थि इमस्मिं काये केसा लोमा....पे....मुत्तं ति । अयमेत्थ पदसम्बन्धतो वण्णना ।

४८. इमं पन कम्मडानं भावेतुकामेन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन वुत्तप्पकारं कल्याणमित्तं उपसङ्गमित्वा [३।६१-७३] इदं कम्मडानं गहेतव्वं । तेनापिस्स कम्मडानं कथेन्तेन सत्तधा उग्गहकोसल्लं, दसधा च मनसिकारकोसल्लं आचिक्खितव्वं । तत्थ, वचसा, मानसा, वण्णतो, सण्ठानतो, दिसतो, ओकासतो, परिच्छेदतो ति एवं सत्तधा उग्गहकोसल्लं आचिक्खितव्वं ।

४९. इमस्मिं हि पटिकूलमनसिकारकम्मडाने यो पि तिपिटको होति तेनापि मनसिकार-काले पठमं वाचाय सज्झायो कातव्वो । एकच्चस्स हि सज्झायं करोन्तस्सेव कम्मडानं पाकटं होति । मलयवासिमहादेवत्थेरस्स सन्तिके उग्गहितकम्मडानानं द्विन्नं थेरानं विय । थेरो किर तेहि कम्मडानं याचितो, चत्तारो मासे इमं येव सज्झायं करोथा ति द्वत्तिसाकारे पाळिं अदासि ।

ते, किञ्चापि नेसं द्वे तयो निकाया पगुणा, पदक्खिणग्गाहिताय पन चत्तारो मासे द्वात्तिसाकारं सज्झायन्ता व सोतापन्ना अहेसुं । तस्मा कम्मङ्गानं कथेन्तेन आचरियेन अन्तेवासिको वत्तब्बो, पठमं ताव वाचाय सज्झायं करोही ति ।

५०. करोन्तेन च तचपञ्चकादीनि परिच्छिन्दित्वा अनुलोमपटिलोमवसेन सज्झायो कातब्बो । केसा, लोमा, नखा, दन्ता, तचो ति हि वत्वा पुन पटिलोमतो, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्बं ।

५१. तदनन्तरं वक्कपञ्चके, मंसं, न्हारु, अड्ढि, अड्ढिमिञ्जं, वक्कं ति वत्वा पुन पटिलोमतो, वक्कं, अड्ढिमिञ्जं, अड्ढि, न्हारु, मंसं, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्बं ।

५२. ततो पप्फासपञ्चके, हृदयं, यकनं, किलोमकं, पिहकं, पप्फासं ति वत्वा पुन पटिलोमतो, पप्फासं, पिहकं, किलोमकं, यकनं, हृदयं, वक्कं, अड्ढिमिञ्जं, अड्ढि, न्हारु, मंसं, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्बं ।

५३. ततो मत्थलुङ्गपञ्चके, अन्तं, अन्तगुणं, उदरियं, करीसं, मत्थलुङ्गं ति वत्वा पुन पटिलोमतो, मत्थलुङ्गं, करीसं, उदरियं, अन्तगुणं, अन्तं, पप्फासं, पिहकं, किलोमकं, यकनं, हृदयं, वक्कं, अड्ढिमिञ्जं, अड्ढि, न्हारु, मंसं, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्बं ।

५४. ततो मेदच्छक्के, पित्तं, सेम्हं, पुब्बो, लोहितं, सेदो, मेदो ति वत्वा पुन पटिलोमतो मेदो, सेदो, लोहितं, पुब्बो, सेम्हं, पित्तं, मत्थलुङ्गं, करीसं, उदरियं, अन्तगुणं, अन्तं, पप्फासं, पिहकं, किलोमकं, यकनं, हृदयं, वक्कं, अड्ढिमिञ्जं, अड्ढि, न्हारु, मंसं, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्बं ।

५५. ततो मुत्तच्छक्के, अस्सु, वसा, खेळो, सिङ्खाणिका, लसिका, मुत्तं ति वत्वा पुन पटिलोमतो, मुत्तं, लसिका, सिङ्खाणिका, खेळो, वसा, अस्सु, मेदो, सेदो, लोहितं, पुब्बो, सेम्हं, पित्तं, मत्थलुङ्गं, करीसं, उदरियं, अन्तगुणं, अन्तं, पप्फासं, पिहकं, किलोमकं, यकनं, हृदयं, वक्कं, अड्ढिमिञ्जं, अड्ढि, न्हारु, मंसं, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्बं ।

५६. एवं कालसतं कालसहस्सं कालसतसहस्समि वाचाय सज्झायो कातब्बो । वचसा सज्झायेन हि कम्मङ्गानतन्ति पगुणा होति, न इतो चितो च चित्तं विधावति, कोडासा पाकटा होन्ति, हत्थसङ्खलिका विय, वतिपादपन्ति विय च खायन्ति ।

५७. यथा पन वचसा, तथेव मनसा पि सज्झायो कातब्बो । वचसा सज्झायो हि मनसा सज्झायस्स पच्चयो होति । मनसा सज्झायो लक्खणपटिवेधस्स पच्चयो होति ।

५८. वण्णतो ति केसादीनं वण्णो ववत्थपेतब्बो । सण्ठानतो ति तेसं येव सण्ठानं ववत्थपेतब्बं । दिसतो ति, इमस्मिं हि सरीरे नाभितो उद्धं उपरिमा दिसा, अधो हेडिमा दिसा, तस्मा अयं कोडासो इमिस्सा नाम दिसाया ति दिसा ववत्थपेतब्बा । ओकासतो ति, अयं कोडासो इमस्मिं नाम ओकासे पतिट्ठितो ति एवं तस्स तस्स ओकासो ववत्थपेतब्बो ।

५९. परिच्छेदतो ति, सभागपरिच्छेदो विसभागपरिच्छेदो ति द्वे परिच्छेदा । तत्थ, अयं कोट्टासो हेट्ठा च उपरि च तिरियञ्च इमिना नाम परिच्छिन्नो ति एवं सभागपरिच्छेदो वेदितव्वो । केसा न लोमा, लोमा पि न केसा ति एवं अमिस्सकतावसेन विसभागपरिच्छेदो वेदितव्वो ।

६०. एवं सत्तधा उग्गहकोसल्लं आचिक्खन्तेन पन, इदं कम्मट्ठानं असुक्खिं सुत्ते पटि-
कूलवसेन कथितं, असुक्खिं धातुवसेना ति जत्वा आचिक्खितव्वं । इदं हि महासतिट्ठाने
पटिकूलवसेनेव कथितं । महाहत्थिपदोपम-महाराहुलोवाद-धातुविभङ्गेषु धातुवसेन कथितं ।
कायगतासतिसुत्ते पन यस्स वण्णतो उपट्ठाति, तं सन्धाय चत्तारि ज्ञानानि विभत्तानि । तत्थ
धातुवसेन कथितं विपस्सनाकम्मट्ठानं होति, पटिकूलवसेन कथितं समथकम्मट्ठानं । तदेतं इध
समथकम्मट्ठानमेवा ति ।

६१. एवं सत्तधा उग्गहकोसल्लं आचिक्खित्वा, अनुपुब्बतो, नातिसीघतो, नातिसणिकतो,
विक्खेपपटिबाहनतो, पण्णत्तिसमतिक्रमनतो, अनुपुब्बमुच्चनतो, अप्पनातो, तयो च सुत्तन्ता
ति एवं दसधा मनसिकारकोसल्लं आचिक्खितव्वं ।

६२. तत्थ अनुपुब्बतो ति, इदं हि सज्झायकरणतो पट्ठाय अनुपटिपाटिया मनसिकातव्वं,
न एकन्तरिकाय । एकन्तरिकाय हि मनसिकारोन्तो, यथा नाम अकुसलो पुरिसो द्वत्तिसपदं
निस्सेणं एकन्तरिकाय आरोहन्तो किलन्तकायो पतति, न आरोहनं सम्पादेति, एवमेव भावना-
सम्पत्तिवसेन अधिगन्तव्वस्स अस्सादस्स अनधिगमा किलन्तचित्तो पतति, न भावनं सम्पादेति ।

६३. अनुपुब्बतो मनसिकरोन्तेनापि च नातिसीघतो मनसिकातव्वं । अतिसीघतो
मनसिकरोतो हि, यथा नाम तियोजनं मगं पटिपज्जित्वा ओक्कमनविस्सज्जनं असल्लक्खित्वा सीधेन
जवेन सतक्खत्तुम्पि गमनागमनं करोतो पुरिसस्स, किञ्चापि अद्धानं परिक्खयं गच्छति, अथ खो
पुच्छित्वा व गन्तव्वं होति, एवमेव केवलं कम्मट्ठानं परियोसानं पापुणाति, अधिभूतं पन होति,
न विसेसं आवहति । तस्मा नातिसीघतो मनसिकातव्वं ।

६४. यथा च नातिसीघतो, एवं नातिसणिकतो पि । अतिसणिकतो मनसिकरोतो हि,
यथा नाम तदहे व तियोजनं मगं गन्तुकामस्स पुरिसस्स अन्तरामगे रुक्खपव्वत्ततळाकादिसु
विलम्बमानस्स मगो परिक्खयं न गच्छति, द्वीह-तीहेन परियोसापेतव्वो होति, एवमेव
कम्मट्ठानं परियोसानं न गच्छति, विसेसाधिगमस्स पच्चयो न होति ।

६५. विक्खेपपटिबाहनतो ति कम्मट्ठानं विस्सज्जेत्वा बहिद्धा पुथुत्तारम्मणे चेतसो
विक्खेपो पटिबाहितव्वो । अप्पटिबाहतो हि, यथा नाम एकपदिकं पपातमगं पटिपन्नस्स पुरिसस्स
अक्कमनपदं असल्लक्खित्वा इतो चित्तो च विलोकयतो पदवारो विरज्जति, ततो सतपोरिसे पपाते
पतितव्वं होति, एवमेव बहिद्धा विक्खेपे सति कम्मट्ठानं परिहायति परिधंसति । तस्मा विक्खेप-
पटिबाहनतो मनसिकातव्वं ।

६६. पण्णत्तिसमतिकमनतो ति या अयं, केसा लोमा ति आदिका पण्णत्ति, तं अतिकमत्वा पटिकूलं ति चित्तं ठपेतब्बं । यथा हि उदकदुल्लभकाले मनुस्सा अरञ्जे उदपानं दिस्वा तत्थ तालपण्णादिकं किञ्चिदेव सञ्जाणं बन्धित्वा तेन सञ्जाणेन आगन्त्वा न्हायन्ति चेव पिवन्ति च, यदा पन नेसं अभिण्हसञ्चारेन आगतागतपदं पाकटं होति, तदा सञ्जाणेन किञ्च न होति, इच्छित्तिच्छित्तक्खणे गन्त्वा न्हायन्ति चेव पिवन्ति च, एवमेव पुब्बभागे, केसा लोमा ति पण्णत्तिवसेन मनसिकरोतो पटिकूलभावो पाकटो होति । अथ, केसा लोमा ति पण्णत्ति समतिकमत्वा पटिकूलभावे येव चित्तं ठपेतब्बं ।

६७. अनुपुब्बमुञ्चनतो ति यो यो कोडासो न उपडाति, तं तं मुञ्चन्तेन अनुपुब्ब-मुञ्चनतो मनसिकातब्बं । आदिकम्मिकस्स हि केसा ति मनसिकरोतो मनसिकारो गन्त्वा मुत्तं ति इमं परियोसानकोडासमेव आहच्च तिड्ढति, मुत्तं ति च मनसिकरोतो मनसिकारो गन्त्वा केसा ति इमं आदिकोडासमेव आहच्च तिड्ढति । अथस्स मनसिकरोतो मनसिकरोतो केचि कोडासा उपडहन्ति, केचि न उपडहन्ति । तेन ये ये उपडहन्ति तेसु तेसु ताव कम्मं कातब्बं, याव द्दोसु उपडित्तसु तेसम्पि एको सुद्धतरं उपडाति । एवं उपडित्तं पन तमेव पुनप्पुनं मनसिकरोन्तेन अप्पना उप्पादेतब्बा ।

६८. तत्रायं उपमा—यथा हि द्वात्तिसतालके तालवने वसन्तं मक्कटं गहेतुकामो लुदो आदिग्धि ठिततालस्स पण्णं सरेन विज्झित्वा उक्कुट्ठिं करेय्य, अथ सो मक्कटो पटिपाटिया तस्मिं तस्मिं ताले पतित्वा परियन्ततालमेव गच्छेय्य, तत्थ पि गन्त्वा लुदेन तथेव कते पुन तेनेव नयेन आदितालं आगच्छेय्य, सो एवं पुनप्पुनं पटिपाटियमानो उ उक्कुट्ठिड्डाने येव उड्डहित्वा अनुक्कमेन एकस्मिं ताले निपतित्वा तस्स वेमज्जे मकुलतालपण्णसूचिं दब्ब्हं गहेत्वा विज्झियमानो पि न उड्डहेय्य, एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं ।

६९. तत्रिदं ओपम्मसंसन्दनं—यथा हि तालवने द्वात्तिस ताला, एवं इमस्मिं काये द्वात्तिस कोडासा । मक्कटो विय चित्तं । लुदो विय योगावचरो । मक्कटस्स द्वात्तिसतालके तालवने निवासो विय योगिनो चित्तस्स द्वात्तिसकोडासके काये आरम्भणवसेन अनुसञ्चरणं । लुदेन आदिग्धि ठिततालस्स पण्णं सरेन विज्झित्वा उक्कुट्ठिया कताय मक्कटस्स तस्मिं तस्मिं ताले पतित्वा परियन्ततालगमनं विय योगिनो केसा ति मनसिकारे आरद्धे पटिपाटिया गन्त्वा परि-योसानकोडासे येव चित्तस्स सण्ठानं । पुन पच्चागमने पि एसेव नयो । पुनप्पुनं पटिपाटिय-मानस्स मक्कटस्स उक्कुट्ठिड्डाने उड्डानं विय पुनप्पुनं मनसिकरोतो केसुचि केसुचि उपडित्तसु अनुपडहन्ते त्रिस्सज्जेवा उपडित्तसु परिकम्मकरणं । अनुक्कमेन एकस्मिं ताले निपतित्वा तस्स वेमज्जे मकुलतालपण्णसूचिं दब्ब्हं गहेत्वा विज्झियमानस्सापि अनुड्डानं विय अवसाने द्दोसु उपडित्तसु यो सुद्धतरं उपडाति तमेव पुनप्पुनं मनसिकरित्वा अप्पनाय उप्पादनं ।

७०. अपरा पि उपमा—यथा नाम पिण्डपातिको भिक्खु द्वात्तिसकुलं गामं उपनिस्साय

वसन्तो पठमगेहे येव द्वे भिक्खा लभित्वा परतो एकं विस्सज्जेय्य, पुन दिवसे तिस्सो लभित्वा परतो द्वे विस्सज्जेय्य, ततियदिवसे आदिग्धि येव पत्तपूरं लभित्वा आसनसालं गन्त्वा परिभुञ्जेय, एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं ।

७१. द्रुत्तिसकुलगामो विय हि द्रुत्तिसाकारो । पिण्डपातिको विय योगावचरो । तस्स तं गामं उपनिस्साय वासो विय योगिनो द्रुत्तिसाकारे परिकम्मकरणं । पठमगेहे द्वे भिक्खा लभित्वा परतो एकस्सा विस्सज्जनं विय, दुतियदिवसे तिस्सो लभित्वा परतो द्विनं विस्सज्जनं विय च मनसिकरोतो मनसिकरोतो अनुपट्ठहन्ते विस्सज्जेत्वा उपट्ठितेसु याव कोट्टासद्वये परिकम्मकरणं । ततियदिवसे आदिग्धि येव पत्तपूरं लभित्वा आसनसालाय निसीदित्वा परिभोगो विय द्वीसु यो सुट्ठुतरं उपट्ठाति तमेव पुनपुनं मनसिकरित्वा अप्पनाय उप्पादनं ।

७२. अप्पनातो ति अप्पनाकोट्टासतो । केसादिसु एकेकस्मि कोट्टासे अप्पना होती ति वेदितब्बा ति अयमेवेत्थ अधिप्पायो ।

७३. तयो च सुत्तन्ता ति, अधिचित्तं, सीतिभावो, बोज्झङ्गकोसल्लं ति इमे तयो सुत्तन्ता विरियसमाधियोजनत्थं वेदितब्बा ति अयमेत्थ अधिप्पायो ।

७४. तत्थ, “ अधिचित्तमनुयुत्तेन, भिक्खवे, भिक्खुना तीणि निमित्तानि कालेन कालं मनसिकातब्बानि । कालेन कालं समाधिनिमित्तं मनसिकातब्बं, कालेन कालं पग्गहनिमित्तं मनसिकातब्बं, कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसिकातब्बं । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं समाधिनिमित्तं येव मनसिकरेय्य, ठानं तं चित्तं कौसजाय संवत्तेय्य । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं पग्गहनिमित्तं येव मनसिकरेय्य, ठानं तं चित्तं उद्धच्चाय संवत्तेय्य । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं उपेक्खानिमित्तं येव मनसिकरेय्य, ठानं तं चित्तं न सम्मा समाधियेय्य आसवानं खयाय । यतो च खो, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु कालेन कालं समाधिनिमित्तं....पग्गहनिमित्तं....उपेक्खानिमित्तं मनसिकरोति, तं होति चित्तं मुदुञ्च कमञ्जञ्च पभस्सरञ्च, न च पभङ्गु, सम्मा समाधियति आसवानं खयाय ।

७५. “ सेय्यथा पि, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा उक्कं बन्धति, उक्कं बन्धित्वा उक्कामुखं आलिम्पेति, उक्कामुखं आलिम्पेत्वा सण्डासेन जातरूपं गहेत्वा उक्कामुखे पक्खिपित्वा कालेन कालं अभिधमति, कालेन कालं उदकेन परिष्फोसेति, कालेन कालं अज्झुपेक्खति । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं एकन्तं अभिधमेय्य, ठानं तं जातरूपं डहेय्य । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं एकन्तं उदकेन परिष्फोसेय्य, ठानं तं जातरूपं निब्बायेय्य । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं एकन्तं अज्झुपेक्खेय्य, ठानं तं जातरूपं न सम्मापरिपाकं गच्छेय्य । यतो च खो, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं कालेन कालं अभिधमति, कालेन कालं उदकेन परिष्फोसेति, कालेन कालं अज्झुपेक्खति, तं होति

जातरूपं मुदुञ्च कम्मञ्च पभस्सरञ्च, न च पभङ्गु, सम्मा उपेति कम्माय, यस्सा यस्सा च पिळ्ळन्धनविक्रितिया आकङ्कति, यदि पट्टिकाय, यदि कुण्डलाय, यदि गीवेय्याय, यदि सुवण्णमालाय, तञ्चस्स अत्थं अनुभोति ।

७६. “एवमेव खो, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तेन भिक्खुना....पे....सम्मा समाधियति आसवानं खयाय, यस्स यस्स च अभिज्जासच्छिकरणीयस्स धम्मस्स चित्तं अभिनिन्नामेति अभिज्जासच्छिकरियाय, तत्र तत्रेव सक्खिबम्बतं पापुणाति, सति सति आयतने ” ति [अं १।२५६-५८] इदं सुत्तं अधिचित्तं ति वेदितव्वं ।

७७. “छहि, भिक्खवे, धम्मेहि समन्नागतो भिक्खु भव्वो अनुत्तरं सीतिभावं सच्छिकातुं । कतमेहि छहि ? इध, भिक्खवे, भिक्खु यस्मिं समये चित्तं निग्गहेतव्वं, तस्मिं समये चित्तं निग्गण्हाति । यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतव्वं, तस्मिं समये चित्तं पग्गण्हाति । यस्मिं समये चित्तं सम्पहंसितव्वं, तस्मिं समये चित्तं सम्पहंसेति । यस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खितव्वं, तस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खति । पणीतायिमुत्तिको च होति, निब्बानाभिरतो । इमेहि खो, भिक्खवे, छहि धम्मेहि समन्नागतो भिक्खु भव्वो अनुत्तरं सीतिभावं सच्छिकातुं ” ति [अं ३।४३५] इदं सुत्तं सीतिभावो ति वेदितव्वं ।

७८. बोञ्जङ्गकोसल्लं पन, “एवमेव खो, भिक्खवे, यस्मिं समये लीनं चित्तं होति, अकालो तस्मिं समये पस्सद्दिस्सम्बोञ्जङ्गस्स भावनाया ” ति [सं ५।११३] अप्पनाकोसल्लकथायं दस्सितमेव [४।५१, ५७] ।

७९. इति इदं सत्तविधं उग्गहकोसल्लं सुगहितं कत्वा इदञ्च दसविधं मनसिकारकोसल्लं सुहु ववत्थपेत्वा तेन योगिना उभयकोसल्लवसेन कम्मट्ठानं साधुकं उग्गहेतव्वं ।

८०. सचे पनस्स आचरियेन सद्धिं एकविहारे येव फासु होति, एवं वित्थारेन अकथापेत्वा कम्मट्ठानं सुहु ववत्थपेत्वा कम्मट्ठानं अनुयुञ्जन्तेन विसेसं लभित्वा लभित्वा उपरूपरि कथापेतव्वं । अज्जत्थ वसितुकामेन यथावुत्तेन विधिना वित्थारतो कथापेत्वा पुनप्पुनं परिवत्तेत्वा सव्वं गण्ठिठट्ठानं छिन्दित्वा पथवीकसिणनिद्देशे वुत्तनयेनेव अननुरूपं सेनासनं पहाय अनुरूपे विहरन्तेन खुद्दकपल्लिबोधुपच्छेदं कत्वा पटिकूलमनसिकारे परिकम्मं कातव्वं ।

८१. करोन्तेन पन केसेसु ताव निमित्तं गहेतव्वं । कथं ? एकं वा द्वे वा केसे लुञ्चित्वा हत्थतले ठपेत्वा वण्णो ताव ववत्थपेतव्वो । छिन्नट्ठाने पि केसे ओलोकेतुं वट्ठति । उदकपत्ते वा यागुपत्ते वा ओलोकेतुम्पि वट्ठति येव । काळककाले दिस्वा काळका ति मनसिकातव्वा, सेतकाले सेता ति, मिस्सककाले पन उस्सदवसेन मनसिकातव्वा होन्ति । यथा च केसेसु, एवं सकले पि तचपञ्चके दिस्वा व निमित्तं गहेतव्वं ।

८२. एवं निमित्तं गहेत्वा सव्वकोडासे वण्ण-सण्ठान-दिसोकास-परिच्छेदवसेन ववत्थपेत्वा वण्ण-सण्ठान-गन्ध-आसयोकासवसेन पञ्चधा पटिकूलता ववत्थपेतव्वा ।

८३. तत्रायं सब्बकोडासेसु अनुपुब्बकथा । केसा ताव पकतिवण्णेन काळका अहारिडक-
वण्णा । सण्ठानतो दीघवड्डलिकातुलादण्डसण्ठाना । दिसतो उपरिमदिसाय जाता । ओकासतो,
उभोसु पस्सेसु कण्णचूळिकाहि, पुरतो नलाटन्तेन, पच्छतो गलवाटकेन परिच्छिन्नं सीसकटाह-
वेठनं अल्लचम्मं केसानं ओकासो । परिच्छेदतो केसा सीसवेठनचम्मे वीहग्गमत्तं पविसित्वा
पतिडितेन हेडा अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना, द्वे केसा
एकतो नत्थी ति अयं सभागपरिच्छेदो । केसा न लोमा, लोमा न केसा ति एवं अवसेस-
एकतिसकोडासेहि अमिस्सीकता केसा नाम पाटियेक्को एकोकोडासो ति अयं विसभागपरिच्छेदो ।
इदं केसानं वण्णादितो ववत्थापनं ।

८४. इदं पन नेसं वण्णादिवसेन पञ्चधा पटिकूलतो ववत्थापनं । केसा नामेते वण्णतो
पि पटिकूला, सण्ठानतो पि गन्धतो पि आसयतो पि ओकासतो पि पटिकूला ।

८५. मनुज्जे पि हि यागुपत्ते वा भत्तपत्ते वा केसवण्णं किञ्चि दिस्वा, केसमिस्सकमिदं,
हरथ नं ति जिगुच्छन्ति, एवं केसा वण्णतो पटिकूला । रत्तिं भुज्जन्ता पि केससण्ठानं अक्कवाकं
वा मकचिवाकं वा छुपित्वा तथेव जिगुच्छन्ति । एवं सण्ठानतो पटिकूला ।

८६. तेलमक्खनपुप्फधूपादिसङ्कारविरहितानञ्च केसानं गन्धो परमजेगुच्छो होति, ततो
जेगुच्छतरो अग्गिम्हि पक्खित्तानं । केसा हि वण्णसण्ठानतो अप्पटिकूला पि सियुं, गन्धेन
पन पटिकूला येव । यथा हि दहरस्स कुमारस्स वच्चं वण्णतो हलिदिवण्णं, सण्ठानतो पि
हलिदिपिण्डसण्ठानं, सङ्कारडाने छड्ढितं उद्धुमातककाळसुनखसरीरं वण्णतो तालपक्कवण्णं,
सण्ठानतो वड्ढेवा विस्सड्डमुदिकसण्ठानं, दाठा पिस्स सुमनमकुलसदिसा ति उभयम्पि वण्ण-
सण्ठानतो सिया अप्पटिकूलं, गन्धेन पन पटिकूलमेव, एवं केसा पि सियुं वण्णसण्ठानतो
अपटिकूला, गन्धेन पन पटिकूला येवा ति ।

८७. यथा पन असुचिडाने गामनिस्सन्देन जातानि सूपेथ्यपण्णानि नागरिकमनुस्सानं
जेगुच्छानि होन्ति अपरिभोगानि, एवं केसा पि पुब्बलोहितमुत्तकरीसपित्तसेम्हादिनिस्सन्देन
जातत्ता जेगुच्छा ति । इदं नेसं आसयतो पाटिकुल्यं ।

८८. इमे च केसा नाम गूथरासिम्हि उड्डितकण्णिकं विय एकतिसकोडासरासिम्हि जाता ।
ते सुसानसङ्कारडानादिसु जातसाकं विय, परिखादिसु जातकमलकुवलयदिपुष्पं विय च असुचि-
डाने जातत्ता परमजेगुच्छा ति । इदं नेसं ओकासतो पाटिकुल्यं ।

८९. यथा च केसानं, एवं सब्बकोडासानं वण्णसण्ठानगन्धासयोकासवसेन पञ्चधा
पटिकूलता वेदितम्भा । वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन पन सब्बे पि विसुं विसुं ववत्थपेतम्भा ।

९०. तत्थ लोमा ताव पकतिवण्णतो न केसा विय असम्भिनकाळका, काळपिङ्गला
पन होन्ति । सण्ठानतो ओनतग्गा तालमूलसण्ठाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो
ठपेत्वा केसानं पतिडितोकासञ्च हत्थपादतलानि च येभुय्येन अवसेससरीरवेठनचम्मे जाता ।

परिच्छेदतो सरीरवेठनचम्मं लिखामत्तं पविसित्वा पतिट्ठितेन हेडा अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना, द्वे लोमा एकतो नत्थि । अयं नेसं सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९१. नखा ति वीसतिया नखपत्तानं नामं । ते सब्बे पि वण्णतो सेता । सण्ठानतो मच्छसकल्लिकसण्ठाना । दिसतो, पादनखा हेडिमदिसाय, हत्थनखा उपरिमदिसाया ति द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो अङ्गुलीनं अगगपिट्ठेसु पतिट्ठिता । परिच्छेदतो द्वीसु दिसासु अङ्गुलि-कोटिमंसेहि, अन्तो अङ्गुलिपिट्ठिमंसेन, बहि चेव अगगे च आकासेन, तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना, द्वे नखा एकतो नत्थि । अयं नेसं सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९२. दन्ता ति परिपुण्णदन्तस्स द्रत्तिस दन्तट्टिकानि । ते पि वण्णतो सेता । सण्ठानतो अनेकसण्ठाना । तेसं हि हेडिमाय ताव दन्तपाळिया मज्झे चत्तारो दन्ता मत्तिकापिण्डे पटिपाटिया ठपितअलाबुवीजसण्ठाना । तेसं उभोसु पस्सेसु एकेको एकमूलको एककोटिको मल्लिकमकुलसण्ठानो । ततो एकेको द्विमूलको द्विकोटिको यानकउपत्थम्भिनीसण्ठानो । ततो द्वे द्वे तिमूलका तिकोटिका । ततो द्वे द्वे चतुमूला चतुकोटिका ति । उपरिमपाळिया पि एसेव नयो । दिसतो उपरिमदिसाय जाता । ओकासतो द्वीसु हनुकडिकेसु पतिट्ठिता । परिच्छेदतो हेडा हनुकडिके पतिट्ठितेन अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना, द्वे दन्ता एकतो नत्थि । अयं नेसं सभागपरिच्छेदो । विसभाग परिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९३. तच्चो ति सकलसरीरं वेठेत्वा ठितचम्मं । तस्स उपरि काळसामपीतादिवण्णा छवि नाम, या सकलसरीरतो पि सङ्गद्धियमाना बदरट्टिमत्ता होति । तच्चो पन वण्णतो सेतो येव । सो चस्स सेतभावो अग्गिजालाभिघात-पहरणप्पहारादीहि विट्ठंसिताय छविया पाकटो होति । सण्ठानतो सरीरसण्ठानो व होति । अयमेत्थ सङ्खेपो ।

९४. वित्थारतो पन पादङ्गुलित्तचो कोसकारककोससण्ठानो । पिट्ठिपादत्तचो पुटबन्ध-उपाहनसण्ठानो । जहत्तचो भत्तपुटक-तालपण्णसण्ठानो । ऊरुत्तचो तण्डुलभरित-दीघत्थविक-सण्ठानो । आनिसदत्तचो उदकपूरितपटपरिस्सावनसण्ठानो । पिट्ठित्तचो फलकोनद्धचम्मसण्ठानो । कुच्छित्तचो वीणादोणिकोनद्धचम्मसण्ठानो । उरत्तचो येमुय्येन चतुरस्ससण्ठानो । उभयबाहु-त्तचो तूणिरोनद्धचम्मसण्ठानो । पिट्ठिहत्थत्तचो खुरकोससण्ठानो, फणकत्थविकसण्ठानो वा । हत्थङ्गुलित्तचो कुञ्चिककोसकसण्ठानो । गीवत्तचो गलकञ्चुकसण्ठानो । मुखत्तचो छिद्दावच्छिद्-कीटकुलावकसण्ठानो । सीसत्तचो पत्तत्थविकसण्ठानो ति ।

९५. तचपस्मिगण्हकेन च योगावचरेन उत्तरोद्धतो पट्टाय उपरिमुखं आणं पेसेत्वा पठमं ताव मुखं परियोनन्धित्वा ठितचम्मं ववत्थपेतब्बं, ततो नलाटट्टिचम्मं । ततो थविकाय पक्खित्त-पत्तस्स च थविकाय च अन्तरेन हत्थमिव सीसट्टिकस्स च सीसचम्मस्स च अन्तरेण आणं पेसेत्वा

अट्टिकेन सद्धिं चम्मस्स एकावद्धभावं वियोजेन्तेन सीसचम्मं ववत्थपेतब्बं । ततो खन्धचम्मं, ततो अनुलोमेन पटिलोमेन च दक्खिणहत्थचम्मं । अथ तेनेव नयेन वामहत्थचम्मं, ततो पिट्टिचम्मं ववत्थपेत्वा अनुलोमेन पटिलोमेन च दक्खिणपादचम्मं । अथ तेनेव नयेन वामपादचम्मं, ततो अनुक्कमेनेव वत्थिउदरहृदयगीवचम्मानी ववत्थपेतब्बानि । अथ गीवचम्मनन्तरं हेट्ठिमहनुचम्मं ववत्थपेत्वा अधरोद्वपरियोसानं पापेत्वा निट्ठपेतब्बं । एवं ओळारिकोळारिकं परिगण्हन्तस्स सुखुमप्पि पाकटं होति ।

९६. दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो सकलसरीरं परियोन्धित्वा ठितो । परिच्छेदतो हेडा पतिट्ठिततलेन, उपरि आकासेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९७. मंसं ति नव मंसपेसिसतानि । तं सञ्चम्पि वण्णतो रत्तं किंसुकपुष्कसदिसं । सण्ठानतो जङ्घपिण्डिकमंसं तालपण्णपुटभत्तसण्ठानं । ऊरुमंसं निसदपोतसण्ठानं । आनिसदमंसं उद्धनकोटिसण्ठानं । पिट्टिमंसं तालगुळपटलसण्ठानं । पासुकद्वयमंसं कोडलिकाय कुच्छियं तनुमत्तिकालेपसण्ठानं । थनमंसं वट्टेत्वा अवक्खित्तमत्तिकापिण्डसण्ठानं । बाहुद्वयमंसं द्विगुणं कत्वा ठपितनिच्चम्ममहामूसिकसण्ठानं । एवं ओळारिकोळारिकं परिगण्हन्तस्स सुखुमप्पि पाकटं होति ।

९८. दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो साधिकानि तीणि अट्टिसतानि अनुलिम्पित्वा ठितं । परिच्छेदतो हेडा अट्टिसट्ठाने पतिट्ठिततलेन, उपरि तचेन, तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९९. न्हारू ति नव न्हारुसतानि । वण्णतो सञ्चे पि न्हारू सेता । सण्ठानतो नानासण्ठाना । एतेसु हि गीवाय उपरिमभागतो पडाय पञ्च महान्हारू सरीरं विनन्धमाना पुरिमपस्सेन ओत्तिण्णा, पञ्च पच्छिमपस्सेन, पञ्च दक्खिणपस्सेन, पञ्च वामपस्सेन, दक्खिणहत्थं विनन्धमाना पि हत्थस्स पुरिमपस्सेन पञ्च, पच्छिमपस्सेन पञ्च, तथा वामहत्थं विनन्धमाना, दक्खिणपादं विनन्धमाना पि पादस्स पुरिमपस्सेन पञ्च, पच्छिमपस्सेन पञ्च, तथा वामपादं विनन्धमाना पी ति एवं सरीरधारका नाम सट्ठि महान्हारू कायं विनन्धमाना ओत्तिण्णा, ये कण्डरा ति पि वुच्चन्ति । ते सञ्चे पि कन्दळमकुलसण्ठाना । अञ्जे पन तं तं पदेसं अञ्जोत्थरित्वा ठिता ततो सुखुमतरा सुत्तरज्जुकसण्ठाना । अञ्जे ततो सुखुमतरा पूतिलतासण्ठाना । अञ्जे ततो सुखुमतरा महावीणातन्तिसण्ठाना । अञ्जे थूलसुत्तकसण्ठाना । हत्थपादपिट्ठिसु न्हारू सकुणपादसण्ठाना । सीसे न्हारू दारकानं सीसजालकसण्ठाना । पिट्टियं न्हारू आतपे पसारितअल्लजालकसण्ठाना । अवसेसा तं तं अङ्गपञ्चङ्गानुगता न्हारू सरीरे पटिमुक्कजालकञ्चुकसण्ठाना ।

१००. दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो सकलसरीरे अट्टीनि आबन्धित्वा ठिता । परिच्छेदतो हेडा तिण्णं अट्टिसतानं उपरि पतिट्ठिततलेहि, उपरि मंसचम्मानी आहच्च ठितपदेसेहि,

तिरियं अञ्चमञ्चेन परिच्छिन्ना । अयं नेसं सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

१०१. अट्ठी ति, ठपेत्वा द्रुत्तिस दन्तङ्गीनि, अवसेसानि चतुसङ्घि हत्थङ्गीनि, चतुसङ्घि पादङ्गीनि, चतुसङ्घि मंसनिस्सितानि मुदुअङ्गीनि, द्वे पण्हकङ्गीनि, एकेकस्मि पादे द्वे गोप्फकङ्गीनि, द्वे जङ्घङ्गीनि, एकं जण्णुकङ्घि, एकं ऊरुङ्घि, द्वे कटिअङ्गीनि, अडारस पिङ्घिकण्टकङ्गीनि, चतुवीसति पासुकङ्गीनि, चुदस उरङ्गीनि, एकं हृदयङ्घि, द्वे अक्खकङ्गीनि, द्वे कोङ्घङ्गीनि, द्वे बाहङ्गीनि, द्वे द्वे अग्गबाहङ्गीनि, सत्त गीवङ्गीनि, द्वे हनुकङ्गीनि, एकं नासिकङ्घि, द्वे अक्खिङ्गीनि, द्वे कण्णङ्गीनि, एकं नलाटङ्घि, एकं मुद्धनङ्घि, नव सीसकपालङ्गीनी ति एवं तिमतानि अङ्घिसतानि । तानि सञ्चानि पि वण्णतो सेतानि । सण्ठानतो नानासण्ठानानि ।

१०२. तत्थ हि अग्गपादङ्गुलिअङ्गीनि कतकबीजसण्ठानानि । तदनन्तरानि मज्झपम्बङ्गीनि पनसङ्घिसण्ठानानि । मूलपम्बङ्गीनि पणवसण्ठानानि । पिङ्घिपादङ्गीनि कोट्टितकन्दळकन्दरासिसण्ठानानि । पण्हकङ्घि एकङ्घितालफलबीजसण्ठानं ।

१०३. गोप्फकङ्गीनि बद्धकीळागोळकसण्ठानानि । जङ्घङ्गीनं गोप्फकङ्घिसु पतिङ्घितङ्घानं अनपनीततचसिन्दिकळीरसण्ठानं । खुदकजङ्घङ्घिकं धनुकदण्डसण्ठानं, महन्तं मिलातसण्णपिङ्घिसण्ठानं । जण्णुकङ्घि एकतोपरिक्खीणफेणकसण्ठानं । तत्थ जङ्घङ्घिकस्स पतिङ्घितङ्घानं अतिखिणग्गगोसिङ्गसण्ठानं । ऊरुङ्घि दुत्तच्छित्तासिफरसुदण्डसण्ठानं । तस्स कटिङ्घिह पतिङ्घितङ्घानं कीळागोळकसण्ठानं । तेन कटिङ्घिनो पतिङ्घितङ्घानं अग्गच्छिन्नमहापुन्नागफलसण्ठानं ।

१०४. कटिअङ्गीनि द्वे पि एकावद्धानि हुत्वा कुम्भकारिकउद्धनसण्ठानानि, पाटियेक्कं कम्मारकूटयोत्तसण्ठानानि । कोटियं ठितं आनिसदङ्घि अधोमुखं कत्वा गहितसण्णफणसण्ठानं, सत्तङ्घानेसु छिद्दावच्छिदं । पिङ्घिकण्टकङ्गीनि अब्भन्तरतो उपरूपरि ठपित्सीसपङ्घवेठकसण्ठानानि, बहिरतो वट्टनावळिसण्ठानानि । तेसं अन्तरन्तरा ककचदन्तसदिसा द्वे तयो कण्टका होन्ति ।

१०५. चतुवीसतिया पासुकङ्घिसु अपरिपुण्णानि अपरिपुण्णअसिसण्ठानानि, परिपुण्णानि परिपुण्णअसिसण्ठानानि, सञ्चानि पि ओदातकुक्कुटस्स पसारितपक्खसण्ठानानि । चुदस उरङ्गीनि जिण्णसन्दमानिकपञ्जरसण्ठानानि । हृदयङ्घि दब्बिफणसण्ठानं । अक्खकङ्गीनि खुदकलोहवासिदण्डसण्ठानानि । कोङ्घङ्गीनि एकतोपरिक्खीणसीहळकुद्दालसण्ठानानि ।

१०६. बाहङ्गीनि आदासदण्डकसण्ठानानि । अग्गबाहङ्गीनि यमकतालकन्दसण्ठानानि । मणिबन्धङ्गीनि एकतो अल्लियापेत्वा ठपितसीसकपङ्घवेठकसण्ठानानि । पिङ्घिहत्थङ्गीनि कोट्टितकन्दळकन्दरासिसण्ठानानि । हत्थङ्गुलिसु मूलपम्बङ्गीनि पणवसण्ठानानि, मज्झिमपम्बङ्गीनि अपरिपुण्णपनसङ्घिसण्ठानानि, अग्गपम्बङ्गीनि कतकबीजसण्ठानानि ।

१०७. सत्त गीवङ्गीनि दण्डेन विज्झित्वा पट्टिपाटिया ठपितवंसकळीरचकलकसण्ठानानि । हेड्डिमं हनुकङ्घि कम्मरानं अयोक्कूटयोत्तकसण्ठानं, उपरिमं अवलेखनसत्थकसण्ठानं । अक्खिकूप-

नासाकूपडीनि अपनीतमिञ्जतरुणतालडिसण्ठानानि । नलाटडि अधोमुखटपितसङ्ख्खालककपाल-
सण्ठानं । कण्णचूळिकडीनि न्हापितखुरकोससण्ठानानि । नलाटकण्णचूळिकानं उपरि
पट्टबन्धनोकासे अडि सङ्कुटितघटपुण्णपटलखण्डसण्ठानं । मुद्दनडि मुखच्छिन्नवङ्कनाळिकेरसण्ठानं ।
सीसडीनि सिब्बेत्वा ठपितजजरलाबुकटाहसण्ठानानि ।

१०८. दिसतो द्वीसु दिसासु जातानि । ओकासतो अविसेसेन सकलसरीरे ठितानि ।
विसेसेन पनेत्थ सीसडीनि गीवडिसु पतिडितानि । गीवडीनि पिडिकण्टकडिसु, पिडिकण्टकडीनि
कटिअडिसु, कटिअडीनि ऊरुडिसु, ऊरुडीनि जण्णुकडिसु, जण्णुकडीनि जङ्घडिसु, जङ्घडीनि
गोष्फकडिसु, गोष्फकडीनि पिडिपादडिसु पतिडितानि । परिच्छेदतो अन्तो अडिमिञ्जेन, उपरितो
मंसेन, अगगे मूले च अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्नानि । अयं नेसं सभागपरिच्छेदो । विसभाग-
परिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

१०९. अडिमिञ्जं ति तेसं अडीनं अब्भन्तरगतं मिञ्जं । तं वण्णतो सेतं । सण्ठानतो
महन्तमहन्तानं अडीनं अब्भन्तरगतं वेळुनाळियं पक्खित्तसेदित-महावेत्तगसण्ठानं, खुद्धानुखुद्द-
कानं अब्भन्तरगतं वेळुयाडिपब्बेसु पक्खित्तसेदित-तनुवेत्तगसण्ठानं । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं ।
ओकासतो अडीनं अब्भन्तरे पतिडितं । परिच्छेदतो अडीनं अब्भन्तरतलेहि परिच्छिन्नं । अयमस्स
सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११०. वक्कं ति एकवन्धना द्वे मंसपिण्डका । तं वण्णतो मन्दरत्तं पालिभदकअडिवण्णं ।
सण्ठानतो दारकानं यमककीळागोल्लकसण्ठानं, एकवण्टपटिबद्धअम्बफलद्वयसण्ठानं वा । दिसतो
उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो गलवाटका निक्खन्तेन एकमूलेन थोकं गन्त्वा द्विधामिन्नेन
थूलन्हारुना विनिबन्धं हुत्वा हृदयमंसं परिक्खित्त्वा ठितं । परिच्छेदतो वक्कं वक्कभागेन परिच्छिन्नं ।
अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

१११. हृदयं ति हृदयमंसं । तं वण्णतो रत्तं पदुमपत्तपिडिवण्णं । सण्ठानतो बाहिरपत्तानि
अपनेत्वा अधोमुखठपितपदुममकुलसण्ठानं, बहि मट्ठं, अन्तो कोसातकीफलस्स अब्भन्तरसदिसं,
पञ्जवन्तानं थोकं विकसितं, मन्दपञ्जानं मकुलितमेव । अन्तो चस्स पुन्नागडिपतिट्ठानमत्तो
आवाटको होति, यत्थ अद्रपसतमत्तं लोहितं सण्ठाति, यं निस्साय मनोधातु च मनोविञ्जाण-
धातु च वत्तन्ति ।

११२. तं पनेतं रागचरितस्स रत्तं होति, दोसचरितस्स काळकं, मोहचरितस्स मंसधोवन-
उदकसदिसं, वितक्कचरितस्स कुलत्थयूसवण्णं, सद्दाचरितस्स कणिकारपुष्पवण्णं, पञ्जाचरितस्स
अच्छं विप्पसन्नमनाविलं पण्डरं परिसुद्धं निद्धोतजातिमणि विय जुतिमन्तं खायति ।

११३. दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानं मज्झे पति-
डितं । परिच्छेदतो हृदयं हृदयभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो
पन केससदिसो येव ।

११४. यकन ति यमकमंसपटलं । तं वण्णतो रत्तं पण्डुकधातुकं, नातिरत्तकुमुदस्स पत्तपिट्ठि-
वण्णं । सण्ठानतो मूले एकं अग्गे यमकं कोविळारपत्तसण्ठानं । तच्च दन्धानं एकमेव होति
महन्तं, पञ्चवन्तानं द्वे वा तीणि वा खुदकानि । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो
द्विन्नं थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपस्सं निस्साय ठितं । परिच्छेदतो यकनं यकनभागेन परिच्छिन्नं ।
अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११५. किलोमकं ति पटिच्छन्नापटिच्छन्नभेदतो दुविधं परियोनहनमंसं । तं दुविधम्पि
वण्णतो सेतं दुकूलपिलोतिकवण्णं । सण्ठानतो अत्तनो ओकाससण्ठानं । दिसतो पटिच्छन्नकिलोमकं
उपरिमाय दिसाय, इतरं द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो पटिच्छन्नकिलोमकं हृदयश्च वक्कश्च
पटिच्छादेत्वा, अपटिच्छन्नकिलोमकं सकलसरीरे चम्मस्स हेडतो मंसं परियोनन्धित्वा ठितं ।
परिच्छेदतो हेडो मंसेन, उपरि चमेन, तिरियं किलोमकभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभाग-
परिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११६. पिहकं ति उदरजिब्हामंसं । तं वण्णतो नीलं निग्गुण्डिपुष्पवण्णं । सण्ठानतो सत्त-
ज्जुल्लप्पमाणं अबन्धनं कालवच्छकजिब्हासण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो
हृदयस्स वामपस्से उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठितं, यस्मिं पहरणपहारेन बहि निक्खन्ते
सत्तानं जीवितक्खयो होति । परिच्छेदतो पिहकभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो ।
विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११७. पप्फासं ति द्वत्तिसमंसखण्डणभेदं पप्फासमंसं । तं वण्णतो रत्तं नातिपक्कउदुम्बर-
फलवण्णं । सण्ठानतो विसमच्छिन्नबहुलपूवखण्डसण्ठानं, अब्भन्तरे असितपीतानं अभावे उग्गतेन
कम्मजतेजुस्मना अब्भाहतत्ता सङ्खादितपलालपिण्डमिव निरसं निरोजं । दिसतो उपरिमाय
दिसाय जातं । ओकासतो सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानमन्तरे हृदयश्च यकनश्च उपरि छादेत्वा
ओलम्बन्तं ठितं । परिच्छेदतो पप्फासभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभाग-
परिच्छेदो पन केससदिसो व ।

११८. अन्तं ति पुरिसस्स द्वत्तिसहत्थं, इत्थिया अट्ठवीसतिहत्थं एकवीसतिया ठानेसु
ओभग्गा अन्तवट्ठि । तदेतं वण्णतो सेतं सक्खरसुधावण्णं । सण्ठानतो लोहितदोणियं आभुजित्वा
ठपितसीसच्छिन्नसप्पसण्ठानं । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो उपरि गलवाटके हेडो च
करीसमग्गे विनिबन्धत्ता गलवाटककरीसमग्गपरियन्ते सरीरब्भन्तरे ठितं । परिच्छेदतो अन्तभागेन
परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

११९. अन्तगुणं ति अन्तभोगाद्वानेसु बन्धनं । तं वण्णतो सेतं दकसीतलिकमूलवण्णं ।
सण्ठानतो दकसीतलिकमूलसण्ठानमेव । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो कुदालफरसु-
कम्मादीनि करोन्तानं यन्ताकड्डनकाले यन्तसुत्तकमिव यन्तफलकानि अन्तभोगे एकतो अगलन्ते
आबन्धित्वा, पादपुञ्जलरज्जुमण्डलकस्स अन्तरा तं सिञ्चित्वा ठितरज्जुका विय एकवीसतिया

अन्तभोगानं अन्तरा ठितं । परिच्छेदतो अन्तगुणभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो ।
विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२०. उदरियं ति उदरे भयं असितपीतखायितसायितं । तं वण्णतो अज्झोहटाहारवण्णं ।
सण्णानतो परिस्सावने सिथिलवन्धतण्डुलसण्णानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो
उदरे ठितं ।

१२१. उदरं नाम उभतो निष्पीळियमानस्स अल्लसाटकस्स मज्झे सज्जातफोटकसदिसं
अन्तपटलं, बहि मट्ठं, अन्तो मंसकसम्भुपलिवेठनकिलिङ्गपावारपुष्फकसदिसं, कुथितपनसतचस्स
अव्भन्तरसदिसं ति पि वत्तुं वड्ढति । यत्थ तक्कोटका गण्डुप्पादका तालहीरका सूचिमुखका
पठन्तुसुत्तका इच्चवमादिद्वत्तिसकुलपभेदा किमयो आकुलव्याकुला सण्डसण्डचारिनो
हुत्वा निवसन्ति ये पानभोजनादिमिह अविज्जमाने उल्लङ्घित्वा विरवन्ता हृदयमंसं अभिहनन्ति,
पानभोजनादिअज्झोहरणवेलायच्च उद्वंमुखा हुत्वा पठमज्झोहटे द्वे तयो आलोपे तुरितंतुरिता वि-
लुम्पन्ति, यं तेसं किमीनं सूतिघरं वच्चकुटी गिलानसाला सुसानच्च होति । यत्थ, सेय्यथा पि नाम
चण्डालगामद्वारे चन्दनिकाय निदाघसमये थूलफुसितके देवे वस्सन्ते उदकेन बुद्ध्यमानं मुत्त-
करीस-चम्म-अट्ठि-न्हारुखण्ड-खेळ-सिद्धाणिक-लोहितपभुतिनानाकुणपजातं निपत्तिवा कदमोदका-
लुळितं द्वीहतीहच्चयेन सज्जातकिमिकुलं सुरियातपसन्तापवेगकुथितं उपरि फेणबुब्बुळके मुञ्चन्तं
अभिनीलवण्णं परमदुग्गन्धजेगुच्छं, नेव उपगन्तुं न दट्ठुं अरहरूपतं आपजित्वा तिड्ढति, पगेव
घायितुं सायितुं वा, एवमेव नानपकारं पानभोजनादि दन्तमुसलसञ्चुणितं जिह्वाहत्थपरिवात्तितं
खेळलालापलिबुद्धं तङ्गणविगतवण्णगन्धरसादिसम्पदं, तन्तवायखलि-सुवानवमथुसदिसं निपत्तिवा
पित्तसेम्हवातपलिवेठितं हुत्वा उदरग्निसन्तापवेगकुथितं किमिकुलाकुलं उपरूपरि फेणबुब्बुळकानि
मुञ्चन्तं परमकसम्भुदुग्गन्धजेगुच्छभावं आपजित्वा तिड्ढति, यं सुत्वा पि पानभोजनादिसु
अमनुज्जता सण्ठाति, पगेव पज्जाचक्खुना अवलोकेत्वा । यत्थ च पतितं पानभोजनादि पञ्चधा
विवेकं गच्छति, एकं भागं पाणका खादन्ति, एकं भागं उदरग्निं ज्ञापेति, एको भागो मुत्तं होति,
एको भागो करीसं, एको भागो रसभावं आपजित्वा सोणितमंसादीनि उपब्रूहयति ।

१२२. परिच्छेदतो उदरपटलेन चैव उदरियभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो ।
विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२३. करीसं ति वच्चं । तं वण्णतो येभुय्येन अज्झोहटाहारवण्णमेव होति । सण्णानतो
ओकाससण्णानं । दिसतो हेडिमाय दिसाय जातं । ओकासतो पक्कासये ठितं ।

१२४. पक्कासयो नाम हेडा नाभिपिडिकण्टकमूलानं अन्तरे अन्तावसाने उब्बेधेन अङ्ग-
ङ्गुलमत्तो वेळुनाळिकसदिसो । यत्थ, सेय्यथा पि नाम उपरि भूमिभागे पतितं वस्सोदकं
ओगळित्वा हेडा भूमिभागं पूरेत्वा तिड्ढति, एवमेव यं किञ्चि आमासये पतितं पानभोजनादि तं

उदरगिना केणुदेहकं पक्कं पक्कं निसदाय पिसितमिव सण्हभावं आपजित्वा अन्तत्रिलेन ओ-
गळित्वा, ओमदित्वा वेल्लुपम्ब्रेपक्खिपमानपण्डुमत्तिका विय सन्निचितं हुत्वा तिड्ढति ।

१२५. परिच्छेदतो पक्कासयपटलेन चैव करीसभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्स सभाग-
परिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२६. मत्थल्लुङ्गं ति सीसकटाहम्भन्तरे ठितमिज्जरासि । तं वण्णतो सेतं अहिच्छत्तक-
पिण्डिवण्णं, दधिभावं असम्पत्तदुड्ढखीरवण्णं ति पि वत्तुं वड्ढति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं ।
दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो सीसकटाहम्भन्तरे चत्तारो सिम्बनिमग्गे निस्साय,
समोधानेत्वा ठपिता चत्तारो पिड्डपिण्डा विय समोहितं तिड्ढति । परिच्छेदतो सीसकटाहस्स
अम्भन्तरतलेहि चैव मत्थल्लुङ्गभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभाग-
परिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२७. पित्तं ति द्वे पित्तानि, बद्धपित्तञ्च अबद्धपित्तञ्च । तत्थ बद्धपित्तं वण्णतो बहल-
मधुकतेलवण्णं, अबद्धपित्तं मिलातआकुलिपुष्पवण्णं । सण्ठानतो उभयम्पि ओकाससण्ठानं ।
दिसतो बद्धपित्तं उपरिमाय दिसाय जातं, इतरं द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो अबद्धपित्तं
ठपेत्वा केस-लोम-दन्त-नखानं मंसविनिमुत्तड्डानञ्चैव थद्धसुक्खचम्मञ्च, उदकमिव तेलबिन्दु अव-
सेससरीरं व्यापेत्वा ठितं, यम्हि कुपिते अक्खीनि पीतकानि होन्ति भमन्ति, गत्तं कम्पति
कण्डूयति । बद्धपित्तं हृदयपष्कासानं अन्तरे यकनमंसं निस्साय पतिड्ढिते महाकोसातकीकोसक-
सदिसे पित्तकोसके ठितं, यम्हि कुपिते सत्ता उम्भत्तका होन्ति विपल्लत्थचित्ता, हिरोत्तप्पं छड्ढत्वा
अकातब्बं करोन्ति, अभासितब्बं भासन्ति, अचिन्तितब्बं चिन्तेन्ति । परिच्छेदतो पित्तभागेन
परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२८. सेम्हं ति सरीरम्भन्तरे एकपत्तपूरप्पमाणं सेम्हं । तं वण्णतो सेतं नागबलापण्णरसवण्णं ।
सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो उदरपटले ठितं । यं
पानभोजनादिअञ्जोहरणकाले, सेय्यथा पि नाम उदके सेवालपणकं कडे वा कथले वा पतन्ते
छिजित्वा द्विधा हुत्वा पुन अञ्जोत्थरित्वा तिड्ढति, एवमेव पानभोजनादिम्हि निपतन्ते छिजित्वा
द्विधा हुत्वा पुन अञ्जोत्थरित्वा तिड्ढति । यम्हि च मन्दीभूते, पक्कगण्डो विय, पूतिकुक्कुटण्डामिव
च उदरं परमजेगुच्छं कुणपगन्धं होति, ततो उग्गतेन च गन्धेन उदेको पि मुखम्पि दुग्गन्धं
पूतिकुणपसदिसं होति, सो च पुरिसो, अपेहि दुग्गन्धं वायसी ति वत्तब्बतं आपज्जति । यञ्च
वड्ढित्वा बहलत्तमापन्नं, पिधानफलकमिव वच्चकुटियं, उदरपटलस्स अम्भन्तरे येव कुणपगन्धं
सन्निरुम्भित्वा तिड्ढति । परिच्छेदतो सेम्हभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो ।
विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२९. पुब्बो ति पूतिलोहितवसेन पवत्तपुब्बं । तं वण्णतो पण्डुपलासवण्णो, मत्तसरीरे
पन पूतिबहलाचामवण्णो होति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु होति ।

ओकासतो पन पुब्बस्स ओकासो नाम निबद्धो नत्थि, यत्थ सो सन्निचितो तिद्देय्य । यत्र यत्र पन खाणुकण्टकपहरणगिजालादीहि अभिहते सरीरप्पदेसे लोहितं सण्ठहिंत्वा पच्चति, गण्डपीळकादयो वा उप्पज्जन्ति, तत्र तत्र तिड्ढति । परिच्छेदतो पुब्बभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३०. लोहितं ति द्वे लोहितानि, सन्निचितलोहितञ्च संसरणलोहितञ्च । तत्थ सन्निचितलोहितं निपक्कबहल्लाखारसवण्णं, संसरणलोहितं अच्छल्लाखारसवण्णं । सण्ठानतो उभयम्पि ओकास-सण्ठानं । दिसतो सन्निचितलोहितं उपरिमाय दिसाय जातं, इतरं द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो संसरणलोहितं, ठपेत्वा केसलोमदन्तनखानं मंसविनिमुत्तङ्गानञ्चैव थदसुक्खचम्मञ्च, धमनिजाला-नुसारेन सब्बं उपादिण्णसरीरं फरिंत्वा ठितं । सन्निचितलोहितं यकनङ्गानस्स हेद्वाभागं पूरेत्वा एकपत्तपूरमत्तं हृदय-वक्क-पप्फासानं उपरि थोकं थोकं पग्घरन्तं वक्कहृदयकनपप्फासे तेमयमानं ठितं । तस्मिं हि वक्कहृदयादीनि अतेमेन्ते सत्ता पिपाभिता होन्ति । परिच्छेदतो लोहितभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३१. सेदो ति लोमकूपादीहि पग्घरणकआपोधातु । सो वण्णतो विप्पसन्नतिलतेलवण्णो । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो सेदस्स ओकासो नाम निबद्धो नत्थि, यत्थ सो लोहितं विय सदा तिद्देय्य । यदा पन अगिसन्ताप-सुरियसन्ताप-उतु-विकारादीहि सरीरं सन्तप्पति, तदा उदकतो अब्बूळ्हमत्तविसमच्छिन्नभिसमुळालकुमुदनाळकलापो विय सब्बकेसलोमकूपविवरेहि पग्घरति । तस्मा तस्स सण्ठानम्पि केसलोमकूपविवरानं वसेनेव वेदितव्वं । सेदपरिगण्हकेन च योगिना केसलोमकूपविवरे पूरेत्वा ठितवसेनेव सेदो मनसि-कातव्वो । परिच्छेदतो सेदभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३२. मेदो ति थीनसिनेहो । सो वण्णतो फालितहल्लिद्विण्णो । सण्ठानतो थूलसरीरस्स ताव चम्ममंसन्तरे ठपितहल्लिद्विण्णदुकूलपिलोतिकसण्ठानो होति, किससरीरस्स, जंघमं ऊरु-मंसं पिड्डिकण्टकनिसितं पिड्डिमंसं उदरवट्टिमंसं ति एतानि निस्साय दिगुणतिगुणं कत्वा ठपित-हल्लिद्विण्णदुकूलपिलोतिकसण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो थूलस्स सकल-सरीरं फरिंत्वा, किसस्स जंघमंसादीनि निस्साय ठितो । यं सिनेहसङ्गं गतम्पि परमजेगुच्छत्ता नेव मुद्धनि तेलत्थाय, न नासतेलादीनं अत्थाय गण्हन्ति । परिच्छेदतो हेद्वा मंसेन, उपरि चम्मेन, तिरियं मेदभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३३. अस्सू ति अक्खीहि पग्घरणकआपोधातु । तं वण्णतो विप्पसन्नतिलतेलवण्णं । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो अक्खिकूपकेसु ठितं । न चेत्तं, पित्तकोसके पित्तमिव, अक्खिकूपकेसु सदा सन्निचितं तिड्ढति । यदा पन सत्ता सो-

मनस्सजाता महाहसितं हसन्ति, दोमनस्सजाता रोदन्ति परिदेवन्ति, तथारूपं वा विसमाहारं आहरन्ति, यदा च नेसं अक्खीनि धूमरजपंसुकादीहि अभिहञ्जन्ति, तदा एतेहि सोमनस्स-दोमनस्स-विसभागाहार-उत्तुहि समुड्ढित्वा अक्खिकूपके पूरेत्वा तिड्ढति वा पग्घरति वा । अस्सुपरिग्गण्हकेन पन योगिना अक्खिकूपके पूरेत्वा ठितवसेनेव परिग्गण्हितव्वं । परिच्छेदतो अस्सुभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३४. वसा ति विलीनसिनेहो । सा वण्णतो नाळिकेरतेलवण्णा, आचामे आसित्ततेल-वण्णा ति पि वत्तुं वड्ढति । सण्ठानतो न्हानकाले पसन्नउदकस्स उपरि परिब्भमन्तासिनेहविन्दु-विसटसण्ठाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो येभुय्येन हत्थतल-हत्थपिड्ढि-पादतल-पादपिड्ढि-नासापुट-नलाट-अंसकूटेषु ठिता । न चेसा एतेसु ओकासेसु सदा विलीना व हुत्वा तिड्ढति । यदा पन अगिसन्ताप-सुरियसन्ताप-उतुविसभाग-धातुविसभागेहि ते पदेसा उस्मा-जाता होन्ति, तदा तत्थ, न्हानकाले पसन्नउदकूपरिसिनेहविन्दुविसटो विय, इतो चितो च सञ्चरति । परिच्छेदतो वसाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्सा सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३५. खेळो ति अन्तोमुखे फेणमिस्सा आपोधातु । सो वण्णतो सेतो फेणवण्णो । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो, फेणसण्ठानो ति पि वत्तुं वड्ढति । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातो । ओकासतो उभोहि कपोलपस्सेहि ओरुय्ह जिब्हाय ठितो । न चेस एत्थ सदा सन्निचितो हुत्वा तिड्ढति । यदा पन सत्ता तथारूपं आहारं पस्सन्ति वा सरन्ति वा, उण्हतित्तकटुकलोगम्बिलानं वा किञ्चि मुखे ठपेन्ति, यदा वा नेसं हृदयं आगिलायति, किस्मिञ्चिदेव वा जिगुच्छा उप्पज्जति, तदा खेळो उप्पज्जित्वा उभोहि कपोलपस्सेहि ओरुय्ह जिब्हाय सण्ठाति । अग्गजिब्हाय चेस तनुको होति, मूलजिब्हाय बहलो । मुखे पक्खित्तञ्च पुथुकं वा तण्डुलं वा अञ्जं वा किञ्चि खादनीयं नदीपुलिने खतकूपसलिलं विय परिक्खयं अगच्छन्तो व तेमेतुं समत्थो होति । परि-च्छेदतो खेळभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३६. सिङ्घाणिका ति मत्थलुङ्गतो पग्घरणकअसुचि । सा वण्णतो तरुणतालङ्किमिञ्ज-वण्णा । सण्ठानतो ओकाससण्ठाना । दिसतो उपरिमाय दिसाय जाता । ओकासतो नासापुटे पूरेत्वा ठिता । न चेसा एत्थ सदा सन्निचिता हुत्वा तिड्ढति, अथ खो, यथा नाम पुरिसो पदुमिनिपत्ते दधिं वन्धित्वा हेडा कण्ठकेन विञ्जेय्य, अथानेन छिद्देन दधिसुत्तं गळित्वा बहि पतेय्य, एवमेव यदा सत्ता रोदन्ति, विसभागाहार-उतुवसेन वा सञ्जातधातुक्खोभा होन्ति, तदा अन्तो नीतो पूतिभेस्सभावं आपन्नं मत्थलुङ्गं गळित्वा तालुमत्थकविवरेन ओतरित्वा नासापुटे पूरेत्वा तिड्ढति वा पग्घरति वा । सिङ्घाणिकापरिग्गण्हकेन च योगिना नासापुटे पूरेत्वा ठितवसेनेव परिग्गण्हितव्वं । परिच्छेदतो सिङ्घाणिकाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्सा सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३७. लसिका ति सरीरसन्धीनं अब्भन्तरे पिच्छिलकुणपं । सा वण्णतो कणिकार-
निध्यासवण्णा । सण्ठानतो ओकाससण्ठाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो
अड्डिसन्धीनं अब्भञ्जनकिच्चं साधयमाना असीतिसतसन्धीनं अब्भन्तरे ठिता । यस्स चेसा मन्दा होति,
तस्स उड्डहन्तस्स निसीदन्तस्स अभिक्कमन्तस्स पटिक्कमन्तस्स समिञ्जन्तस्स पसारेन्तस्स अड्डिकानि
कटकटायन्ति, अच्छरासदं करोन्तो विय सञ्चरति, एकयोजन-द्वियोजनमत्तं अद्धानं गतस्स वायो-
धातु कुप्पति, गत्तानि दुक्खन्ति । यस्स पन बहुका होति तस्स उद्धाननिसज्जादिसु न अट्ठीनि
कटकटायन्ति, दीघम्पि अद्धानं गतस्स न वायोधातु कुप्पति, न गत्तानि दुक्खन्ति । परिच्छेदतो
लसिकाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्सा सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३८. मुत्तं ति मुत्तरसं । तं वण्णतो मासखारोदकवण्णं । सण्ठानतो अधोमुखद्वपितउदक-
कुम्भअब्भन्तरगतउदकसण्ठानं । दिसतो हेड्डिमाय दिसाय जातं । ओकासतो वत्थिस्स अब्भन्तरे
ठितं । वत्थि नाम वत्थिपुटो वुच्चति । यत्थ, सेय्यथा पि चन्दनिकाय पक्खित्ते अमुखे खणघटे
चन्दनिकारसो पविसति, न चस्स पविसनमग्गो पञ्जायति, एवमेव सरीरतो मुत्तं पविसति, न
चस्स पविसनमग्गो पञ्जायति, निक्खमनमग्गो पन पाकटो होति । यम्हि च मुत्तस्स भरिते,
पस्सावं करोमा ति सत्तानं आयूहन् होति । परिच्छेदतो वत्थिअब्भन्तरेण चैव मुत्तभागेन च
परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३९. एवं हि केसादिके कोट्टासे वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन वत्थपेत्वा, अनु-
पुब्बतो नातिसीघतो ति [८१६२-६६] आदिना नयेन वण्णसण्ठानगन्धासयोकासवसेन पञ्चधा
पटिक्कूला ति मनसिकरोतो, पण्णत्तिसमतिक्रमावसाने, सेय्यथा पि चक्खुमतो पुरिसस्स वत्तिस-
वण्णानं कुसुमानं एकसुत्तकगन्धितं मालं ओलोकेन्तस्स सब्बपुष्पानि अपुब्बापरियमिव पाकटानि
होन्ति, एवमेव, अत्थि इमस्मिं काये केसा ति इमं कायं ओलोकेन्तस्स सब्बे ते धम्मा अपुब्बापरिया
व पाकटा होन्ति । तेन वुत्तं मनसिकारकोसल्लकथायं—आदिकाम्मिकस्स हि केसा ति मनसिकरोतो
मनसिकारो गन्त्वा मुत्तं ति इमं परियोसानकोट्टासमेव आहच्च तिड्ढती ति [८१६७] ।

१४०. सचे पन बहिद्धा पि मनसिकारं उपसंहरति, अथस्स एवं सब्बकोट्टासेसु पाकटी-
भूतेसु आहिण्डन्ता मनुस्सतिरच्छानादयो सत्ताकारं विजहित्वा कोट्टासरासिवसेनेव उपड्डहन्ति, तेहि
च अज्झोहरियमानं पानभोजनादि कोट्टासरासिम्हि पक्खिपमानमिव उपड्डाति ।

१४१. अथस्स अनुपुब्बमुञ्चनादिवसेन, पटिक्कूला पटिक्कूला ति पुनपुनं मनसिकरोतो अनु-
क्कमेन अप्पना उप्पज्जति । तत्थ केसादीनं वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन उपड्डानं उग्गह-
निमित्तं, सब्बाकारतो पटिक्कूलवसेन उपड्डानं पटिभागनिमित्तं । तं आसेवतो भावयतो वुत्तनयेन
असुभकम्मद्वानेसु विय पठमज्झानवसेनेव अप्पना उप्पज्जति । सा यस्स एको व कोट्टासो पाकटो
होति, एकस्मिं वा कोट्टासे अप्पनं पत्वा पुन अज्जस्मिं योगं न करोति, तस्स एका व उप्पज्जति ।

१४२. यस्स पन अनेके कोट्टासा पाकटा होन्ति, एकस्मिं वा ज्ञानं पत्वा पुन अज्जस्मिम्पि योगं

करोति, तस्स, मल्लकत्थेरस्स विय, कोट्टासगणनाय पठमज्झानानि निव्वत्तन्ति । सो किरायस्मा दीघभाणकअभयत्थेरं हत्थे गहेत्वा, आवुसो अभय, इमं ताव पज्झं उग्गण्हाहीति वत्वा आह—
मल्लकत्थेरो द्वत्तिसकोट्टासेसु द्वत्तिसाय पठमज्झानानं लाम्भी, सचे रत्तिं एकं दिवा एकं समापज्जति,
अतिरेकद्वमासेन पुन सम्पज्जति, सचे पन देवासिकं एकं समापज्जति, अतिरेकमासेन पुन सम्पज्जतीति ।

१४३. एवं पठमज्झानवसेन इज्झमानप्पि चेतं कम्मट्ठानं वण्णसण्ठानादिसु सतिबलेन
इज्झनतो कायगतासतीति वुच्चति ।

१४४. इमञ्च कायगतासतिं अनुयुत्तो भिक्खु, “अरतिरतिसहो होति, न च नं अरति
सहति, उप्पन्नं अरतिं अभिमुय्य अभिमुय्य विहरति, भयभेरवसहो होति, न च नं भयभेरवं
सहति, उप्पन्नं भयभेरवं अभिमुय्य अभिमुय्य विहरति, खमो होति सीतस्स उण्हस्स....पे....
पाणहरानं अधिवासकजातिको होति ” [म ३।९.७], केसादीनं वण्णभेदं निस्साय चतुन्नं
ज्ञानानं लाम्भी होति, छ अभिज्जा पटिविज्जाति ।

तस्मा हवे अप्पमत्तो अनुयुज्जेथ पण्डितो ।

एवं अनेकानिसंसं इमं कायगतासतिं ति ॥

इदं कायगतासतियं वित्थारकथामुखं ।

१४५. इदानि यं तं भगवता, “अयम्पि खो, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधि भावितो बहुली-
कतो सन्तो चेव पणीतो च असेचनको च सुखो च विहारो, उप्पन्नुप्पन्ने च पापके अकुसले
धम्मे ठानसो अन्तरधापेति वूपसमेती ” ति [सं ५।३२१] एवं पसंसित्वा, “कथं भावितो
च, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधि, कथं बहुलीकतो सन्तो चेव पणीतो च असेचनको च सुखो
च विहारो, उप्पन्नुप्पन्ने च पापके अकुसले धम्म ठानसो अन्तरधापेति वूपसमेति ? इध, भिक्खवे,
भिक्खु अरज्जगतो वा रुक्खमूलगतो वा सुज्जागारगतो वा निसीदति पल्लङ्कं आभुजित्वा उजुं
कायं पणिधाय परिमुखं सति उपट्ठपेत्वा । सो सतो व अस्ससति, सतो व पस्ससति, दीघं वा
अस्ससन्तो, दीघं अस्ससामीति पजानाति, दीघं वा पस्ससन्तो....पे....रस्सं वा अस्ससन्तो....
पे....रस्सं वा पस्ससन्तो, रस्सं पस्ससामीति पजानाति । सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी
ति सिक्खति, सब्बकायपटिसंवेदी पस्ससिस्सामीति सिक्खति । पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससि-
स्सामीति सिक्खति, पस्सम्भयं कायसङ्खारं पस्ससिस्सामीति सिक्खति । पीतिपटिसंवेदी....
सुखपटिसंवेदी....चित्तसङ्खारपटिसंवेदी....पस्सम्भयं चित्तसङ्खारं....चित्तपटिसंवेदी....अभिप्प-
मोदयं चित्तं....समादहं चित्तं....विमोचयं चित्तं....अनिच्चानुपस्सी....विरागानुपस्सी....निरोधा-
नुपस्सी....पटिनिस्सगानुपस्सी अस्ससिस्सामीति सिक्खति, पटिनिस्सगानुपस्सी पस्ससिस्सामी
ति सिक्खतीति ” ति [सं ५।३२२] एवं सोल्लसवत्थुकं आनापानसतिकम्मट्ठानं निदिट्ठं, तस्स
भावनानिद्देशो अनुप्पत्तो ।

१४६. सो पन यस्मा पाळिवण्णनानुसारेनेव वुच्चमानो सब्बाकारपरिपूरो होति, तस्मा

अयमेत्थ पाळिवण्णनापुब्बङ्गमो निहेसो । कथं भावितो च, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधी ति एत्थ ताव, कथं ति आनापानसतिसमाधिभावनं नानप्पकारतो वित्थारेतुकम्यता पुच्छा । भावितो च, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधी ति नानप्पकारतो वित्थारेतुकाम्यताय पुट्ठधम्मनिदस्सनं । कथं बहुलीकतो....पे....वूपसमेती ति एत्थापि एसेव नयो ।

१४७. तत्थ भावितो ति उप्पादितो, वड्ढितो वा । आनापानसतिसमाधी ति आनापान-परिगाहिकाय सतिया सार्द्धं सम्पयुत्तो समाधि, आनापानसतियं वा समाधि आनापानसति-समाधि । बहुलीकतो ति पुनप्पुनं कतो ।

१४८. सन्तो चेव पणीतो चा ति सन्तो चेव पणीतो चेव । उभयत्थ एवसद्देन नियमो वेदितव्वो । किं वुत्तं होति ? अयं हि, यथा असुभकम्मट्ठानं केवलं पटिवेधवसेन सन्तञ्च पणीतञ्च, ओळारिकारम्मणत्ता पन पटिकूलारम्मणत्ता च आरम्मणवसेन नेव सन्तं, न पणीतं, न एवं केनचि परियायेन असन्तो वा अप्पणीतो वा, अथ खो आरम्मणसन्तताय पि सन्तो वूपसन्तो निब्बुतो, पटिवेधसङ्घातअङ्गसन्तताय पि । आरम्मणपणीतताय पि पणीतो अतित्तिकरो, अङ्गपणीतताय पी ति । तेन वुत्तं—सन्तो चेव पणीतो चा ति ।

१४९. असेचनको च सुखो च विहारो ति एत्थ पन, नास्स सेचनं ति असेचनको, अनासित्तको अब्बोकिण्णो पाटियेक्को आवेणिको । नत्थि एत्थ परिकम्मेन वा उपचारेन वा सन्तता, आदिसमन्नाहारतो पभुति अत्तनो सभावेनेव सन्तो च पणीतो चा ति अत्थो । केचि पन असेचनको ति अनासित्तको ओजवन्तो सभावेनेव मधुरो ति वदन्ति । एवमयं असेचनको च, अप्पितप्पितक्खणे कायिकचेतसिकसुखपटिलाभाय संवत्तनतो सुखो च विहारो ति वेदितव्वो ।

१५०. उप्पन्नप्पन्ने ति अविक्खम्भिते अविक्खम्भिते । पापके ति लामके । अकुसले धम्मे ति अकोसलसम्भूते धम्मे । ठानसो अन्तरधापेती ति खणेनेव अन्तरधापेति, विक्खम्भेति । वूपसमेती ति सुट्ठु उपसमेति, निब्बेधभागियत्ता वा अनुपुब्बेन अरियमग्गवुद्धिप्पत्तो समु-च्छिन्दति । पटिप्पस्सम्भेती ति वुत्तं होति ।

१५१. अयं पनेत्थ सङ्खेपत्थो—भिक्खवे, केन पकारेन, केनाकारेन, केन विधिना भावितो आनापानसतिसमाधि, केन पकारेन बहुलीकतो सन्तो चेव....पे....वूपसमेती ति ?

१५२. इदानी तमत्थं वित्थारेन्तो, इध भिक्खवे ति आदिमाह । तत्थ, इध, भिक्खवे, भिक्खु ति भिक्खवे इमस्मिं सासने भिक्खु । अयं हि एत्थ इधसद्दो सब्बप्पकारआनापानसति-समाधिनिव्वत्तकस्स पुगलस्स सन्निस्सयभूतसासनपरिदीपनो, अञ्जसासनस्स तथाभावपटि-सेधनो च । वुत्तं हेतं—“इधेव, भिक्खवे, समणो....पे....सुञ्जा परप्पवादा समणेहि अञ्जे” ति [म १।६३, अं २।२३८] । तेन वुत्तं—इमस्मिं सासने भिक्खु ति ।

१५३. अरञ्जगतो वा....पे....सुञ्जागारगतो वा ति इदमस्स आनापानसतिसमाधि-भावनानुरूपसेनासनपरिगाहपरिदीपनं । इमस्स हि भिक्खुनो दीघरत्तं रूपादिसु आरम्मणेसु अनु-

विसटं चित्तं आनापानसतिसमाधिआरम्भणं अभिरूहितुं न इच्छति, कूटगोणयुत्तरथो विय उप्पथ-
मेव धावति । तस्मा, सेय्यथा पि नाम गोपो कूटधेनुया खीरं पिवित्वा वड्ढितं कूटवच्छं दमेतुकामो
धेनुतो अपनेत्वा एकमन्ते महन्तं थम्भं निखणित्वा तत्थ योत्तेन बन्धेय्य, अथस्स सो वच्छो इतो
चित्तो च विप्फन्दित्वा पलायितुं असक्कोन्तो तमेव थम्भं उपनिसीदेय्य वा उपनिपज्जेय्य वा, एवमेव
इमिना पि भिक्खुना दीघरत्तं रूपारम्भणादिरसपानवाड्ढितं दुड्ढचित्तं दमेतुकामेन रूपादिआरम्भणतो
अपनेत्वा अरञ्जं वा....पे....सुञ्जागारं वा पविसित्वा तत्थ अग्गासपस्सासथम्भे सतियोत्तेन
बन्धितब्बं । एवमस्स तं चित्तं इतो चित्तो च विप्फन्दित्वा पि पुब्बे आचिण्णारम्भणं अलभमानं
सतियोत्तं छिन्दित्वा पलायितुं असक्कोन्तं, तमेवारम्भणं उपचारप्पनावसेन उपनिसीदति चेव
उपनिपज्जति च ।

१५४. तेनाहु पोरणा—

“ यथा थम्भे निबन्धेय्य वच्छं दम्मं नरो इय ।

बन्धेय्येवं सकं चित्तं सतियारम्भणे दळ्हं ” ति [] ॥

एवमस्सेतं सेनासनं भावनानुरूपं होति । तेन वुत्तं—इदमस्स आनापानसतिसमाधिभावानानुरूप-
सेनासनपरिगहपरिदीपनं ति ।

१५५. अथ वा, यस्मा इदं कम्मट्ठानप्पभेदे मुद्धभूतं सब्बमुद्ध-पच्चेकमुद्ध-मुद्धसावकानं
विसेसाधिगमदिट्ठधम्मसुखविहारपदट्ठानं आनापानसतिकम्मट्ठानं इत्थि-पुरिस-हत्थि-अस्सादिसद-
समाकुलं गामन्तं अपरिच्चजित्वा न सुकरं भावेतुं, सदकण्टकत्ता ज्ञानस्स, अगामके पन अरञ्जे
सुकरं योगावचरेन इदं कम्मट्ठानं परिगहेत्वा आनापानचतुत्थज्ज्ञानं निव्वत्तेत्वा तदेव पादकं
कत्वा सङ्घारे सम्मसित्वा अगमकलं अरहत्तं सम्पापुणितुं, तस्मास्स अनुरूपसेनासनं दस्सेन्तो
भगवा, अरञ्जगतो वा ति आदिमाह ।

१५६. वत्थुविज्जाचरियो विय हि भगवा । सो यथा वत्थुविज्जाचरियो नगरभूमिं पस्सित्वा
सुद्धु उपपरिक्खित्वा, एत्थ नगरं मापेथा ति उपदिसति, सोत्थिना च नगरे निष्ठिते राजकुलतो
महासक्कारं लभति, एवमेव योगावचरस्स अनुरूपसेनासनं उपपरिक्खित्वा, एत्थ कम्मट्ठानं
अनुयुञ्जितब्बं ति उपदिसति, ततो तत्थ कम्मट्ठानं अनुयुत्तेन योगिना कमेन अरहत्ते पत्ते,
सम्मासम्बुद्धो वत सो भगवा ति महन्तं सक्कारं लभति ।

१५७. अयं पन भिक्खु दीपिसदिसो ति वुच्चति । यथा हि महादीपिराजा अरञ्जे तिणगहनं
वा वनगहनं वा पच्चतगहनं वा निस्साय निलीयित्वा वनमहिंस-गोकण-सूकरादयो मिगे
गण्हाति, एवमेव अयं अरञ्जादिसु कम्मट्ठानं अनुयुञ्जन्तो भिक्खु यथाक्रमेण सोतापत्ति-सकदा-
गामि-अनागामि-अरहत्तमग्गे चेव अरियफलञ्च गण्हाती ति वेदितव्वो । तेनाहु पोरणा—

“ यथा पि दीपिको नाम निलीयित्वा गण्हाति मिगे ।

तथेवायं बुद्धपुत्तो युत्तयोगो विपस्सको ।

अरञ्जं पविसित्वान गण्हाति फलमुत्तमं ” ति [मिलिन्द ३६५] ॥

तेनस्स परक्कमजवयोग्गभूमिं अरञ्जसेनासनं दस्सेन्तो भगवा, अरञ्जगतो वा ति आदिमाह ।

१५८. तत्थ अरञ्जगतो ति, अरञ्जं नाम, “ निक्खमित्वा बहि इन्दखीला सव्वमेतं अरञ्जं ” ति च, “ आरञ्जकं नाम सेनासनं पञ्चधनुसतिकं पच्छिमं ” ति [२।४९] च एवं वुत्तलक्खणेसु अरञ्जेसु यं किञ्चि पविवेकसुखं अरञ्जं गतो । रुक्खमूलगतो ति रुक्खसमीपं गतो । सुञ्जागारगतो ति सुञ्जं विवित्तोकासं गतो । एत्थ च ठपेत्वा अरञ्जञ्च रुक्खमूलञ्च, अवसेस-सत्तविधसेनासनं गतो पि सुञ्जागारगतो ति वत्तुं वड्ढति ।

१५९. एवमस्स उतुत्तयानुकूलं धातुचरियानुकूलञ्च आनापानसतिभावनानुरूपं सेनासनं उपदिसित्वा अलीनानुद्धच्चपक्खिकं सन्तभिरियापथं उपदिसन्तो निसीदती ति आह । अथस्स निसज्जाय दब्बभायं, अस्सासपस्सासानं पवत्तनसुखतं, आरम्मणपरिग्गहूपायञ्च दस्सेन्तो, पल्लङ्कं आभुजित्वा ति आदिमाह ।

१६०. तत्थ पल्लङ्कं ति समन्ततो ऊरुवद्भासनं । आभुजित्वा ति बन्धित्वा । उजुं कायं पणिधाय ति उपरिसीरं उजुं ठपेत्वा, अट्टारस पिड्डिकण्टके कोटिया कोटिं पटिपादेत्वा । एवं हि निसीदन्तस्स चम्ममंसन्हारूनि न पणमन्ति । अथस्स या तेसं पणमनपच्चया खणे खणे वेदना उप्पज्जेयुं, ता न उप्पज्जति, तासु अनुप्पज्जमानासु चित्तं एकगं होति, कम्मडानं न परिपतति, बुद्धिं फाति उपगच्छति ।

१६१. परिमुखं सति उपट्ठपेत्वा ति कम्मडानाभिमुखं सति ठपयित्वा । अथ वा, “ परी ति परिग्गहड्ढो, मुखं ति निथ्यानड्ढो, सती ति उपड्डानड्ढो, तेन वुच्चति परिमुखं सति ” ति [पटि १।१७६] एवं पटिसम्भिदायं वुत्तनयेन पेत्थ अत्थो दड्ढब्बो । तत्रायं सङ्खेपे—परिग्गहितनिथ्यानसति कत्वा ति ।

१६२. सो सतो व अस्ससति, सतो पस्ससती ति सो भिक्खु एवं निसीदित्वा एवञ्च सति उपट्ठपेत्वा तं सति अविजहन्तो, सतो एव अस्ससति, सतो पस्ससति । सतोकारी होती ति वुत्तं होति ।

१६३. इदानीं येहाकारेहि सतोकारी होति ते दस्सेतुं, दीघं वा अस्ससन्तो ति आदिमाह । वुत्तं हेतं पटिसम्भिदायं, सो सतो व अस्ससति, सतो पस्ससती ति एतस्सेव विभङ्गे—“ बत्तिंसाय आकारेहि सतोकारी होति, दीघं अस्सासवसेन चित्तस्स एकगतं अविक्खेपं पजानतो सति उपड्डिता होति, ताय सतिथा, तेन आणेन सतोकारी होति, दीघं पस्सासवसेन....पे....पटिनि-स्सगानुपस्सी अस्सासवसेन, पटिनिस्सगानुपस्सी पस्सासवसेन चित्तस्स एकगतं अविक्खेपं पजानतो सति उपड्डिता होति, ताय सतिथा, तेन आणेन सतोकारी होती ” ति [पटि १।१७६-७७] ।

१६४. तत्थ, दीघं वा अस्ससन्तो ति दीघं वा अस्सासं पवत्तयन्तो । “ अस्सासो ति बहि निक्खमनवातो, पस्सासो ति अन्तो पविसनवातो ” ति विनयट्ठकथायं वुत्तं । सुत्तन्तड-

कथासु पन उप्पटिपाटिया आगतं । तत्थ सब्वेसम्पि गम्भसेय्यकानं मातुकुच्छितो निक्खमनकाले पठमं अब्भन्तरवातो बहि निक्खमति, पच्छा बाहिरवातो सुखुमरजं गहेत्वा अब्भन्तरं पविसन्तो ताळुं आहच्च निब्बायति । एवं ताव अस्सासपस्सासा वेदितब्बा ।

१६५. या पन तेसं दीघ-रस्सता, सा अद्धानवसेन वेदितब्बा । यथा हि ओकासद्धानं फरित्वा ठितं उदकं वा वालिका वा, दीघं उदकं दीघा वालिका, रस्सं उदकं रस्सा वालिका ति बुच्चति, एवं चुण्णविचुण्णा पि अस्सासपस्सासा हत्थिसरीरे अहिसरीरे च तेसं अत्तभाव-सङ्घातं दीघं अद्धानं सणिकं पूरेत्वा सणिकमेव निक्खमन्ति, तस्मा दीघा ति बुच्चन्ति, सुनखससादीनं अत्तभावसङ्घातं रस्सं अद्धानं सीघं पूरेत्वा सीघमेव निक्खमन्ति, तस्मा रस्सा ति बुच्चन्ति ।

१६६. मनुस्सेसु पन केचि हत्थिअहिआदयो विय कालद्धानवसेन दीघं अस्ससन्ति च पस्ससन्ति च, केचि सुनखससादयो विय रस्सं । तस्मा तेसं कालवसेन दीघमद्धानं निक्खमन्ता च पविसन्ता च ते दीघा, इत्तरमद्धानं निक्खमन्ता च पविसन्ता च रस्सा ति वेदितब्बा ।

१६७. तत्रायं भिक्खु नवहाकारेहि दीघं अस्ससन्तो पस्ससन्तो च, दीघं अस्ससामी पस्स-सामी ति पजानाति । एवं पजानन्तो चस्स एकेनाकारेन कायानुपस्सनासतिपट्टानभावना सम्पज्जती ति वेदितब्बा ।

१६८. यथाह पटिसम्भिदायं—“ कथं दीघं अस्ससन्तो, दीघं अस्ससामी ति पजानाति, दीघं पस्ससन्तो, दीघं पस्ससामी ति पजानाति ? दीघं अस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति, दीघं पस्सासं अद्धानसङ्घाते पस्ससति, दीघं अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति पि पस्स-सति पि । दीघं अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससतो पि पस्ससतो पि च्छन्दो उप्पज्जति । छन्दवसेन ततो सुखुमतरं दीघं अस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति, छन्दवसेन ततो सुखुमतरं दीघं पस्सासं....पे....दीघं अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति पि पस्ससति पि । छन्द-वसेन ततो सुखुमतरं दीघं अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससतो पि पस्ससतो पि पामुज्जं उप्पज्जति । पामुज्जवसेन ततो सुखुमतरं दीघं अस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति, पामुज्जवसेन ततो सुखुमतरं दीघं पस्सासं....पे....दीघं अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति पि पस्ससति पि । पामुज्जवसेन ततो सुखुमतरं दीघं अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससतो पि पस्ससतो पि दीघं अस्सासपस्सासा चित्तं विवट्ठति, उपेक्खा सण्ठाति । इमेहि नवहि आकारेहि दीघं अस्सासपस्सासा कायो, उपट्टानं सति, अनुपस्सना जाणं । कायो उपट्टानं, नो सति । सति उपट्टानञ्चैव सति च । ताव सतिथा, तेन जाणेन तं कायं अनुपस्सति, तेन बुच्चति, काये कायानुपस्सना सतिपट्टानभावना ” ति [पटि १।१७७] ।

१६९. एस नयो रस्सपदे पि । अयं पन विसेसो—यथा एत्थ, दीघं अस्सासं अद्धानसङ्घाते ति बुत्तं, एवमिध, “ रस्सं अस्सासं इत्तरसङ्घाते अस्ससती ” ति [पटि १।१८२]

आगतं । तस्मा रस्सवसेन याव, “ तेन वुच्चति, काये कायानुपस्सना सतिपडानभावना ” ति [पटि १।१८३] ताव योजेतब्बं ।

१७०. एवमयं अद्धानवसेन इत्तरवसेन च इमेहि आकारेहि अस्सासपस्सासे पजानन्तो, दीघं वा अस्ससन्तो दीघं अस्ससामी ति पजानाति....पे...रस्सं वा पस्ससन्तो रस्सं पस्ससामी ति पजानाती ति वेदितब्बो । एवं पजानतो चस्स

दीघो रस्सो च अस्सासो पस्सासो पि च तादिसो ।

चत्तारो वण्णा वत्तन्ति नासिकगो व भिक्खुनो ति ॥

१७१. सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी....पे....पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति, सकलस्स अस्सासकायस्स आदिमज्झपरियोसानं विदितं करोन्तो पाकटं करोन्तो अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, सकलस्स पस्सासकायस्स आदिमज्झपरियोसानं विदितं करोन्तो पाकटं करोन्तो पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । एवं विदितं करोन्तो पाकटं करोन्तो जाणसम्पयुत्तचित्तेन अस्ससति चेव पस्ससति च, तस्मा, अस्ससिस्सामी पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वुच्चति ।

१७२. एकस्स ।ह भिक्खुनो चुण्णविचुण्णवितते अस्सासकाये पस्सासकाये वा आदि पाकटो होति, न मज्झपरियोसानं । सो आदिमेव परिगगहेतुं सक्कोति, मज्झपरियोसाने किलमति । एकस्स मज्झं पाकटं होति, न आदिपरियोसानं....एकस्स परियोसानं पाकटं होति, न आदिमज्झं । सो परियोसानं येव परिगगहेतुं सक्कोति, आदिमज्झे किलमति । एसस्स सब्बम्पि पाकटं होति । सो सब्बं पि परिगगहेतुं सक्कोति, न कत्थचि किलमति । तादिसेन भवितब्बं ति दस्सेन्तो आह—सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी ति....पे....पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति ।

१७३. तत्थ सिक्खती ति एवं घटति, वायमति । यो वा तथाभूतस्स संवरो, अयमेत्थ अधिसीलसिक्खा, यो तथाभूतस्स समाधि, अयं अधिचित्तसिक्खा, या तथाभूतस्स पज्जा, अयं अधिपज्जासिपक्खा ति इमा तिस्रो सिक्खायो तस्मि आरम्भणे, ताव सतिया, तेन मनसिकारेन सिक्खति, आसेवति, बहुलीकरोती ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो ।

१७४. तत्थ, यस्मा पुरिमनये केवलं अस्ससितब्बं पस्ससितब्बमेव, न च अज्जं किञ्चि कातब्बं, इतो पडाय पन जाणुप्पादनादिसु योगो करणीयो, तस्मा तत्थ, अस्ससामी ति पजानाति, पस्ससामी ति पजानातिच्चेव वत्तमानकालवसेन पाळिं वत्वा, इतो पडाय कत्तब्बस्स जाणुप्पादनादिनो आकारस्स दस्सनत्थं, सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी ति आदिना नयेन अनागतवचनवसेन पाळि आरोपिता ति वेदितब्बा ।

१७५. पस्सम्भयं कायसङ्गारं अस्ससिस्सामी ति...पे....पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति, ओळारिकं कायसङ्गारं पस्सम्भेन्तो पटिपस्सम्भेन्तो निरोधेन्तो वूपसमेन्तो, अस्ससिस्सामी पस्ससिस्सामी ति सिक्खति ।

१७६. तत्र एवं ओळारिकसुखुमता च पस्सद्धि च वेदितब्बा । इमस्स हि भिक्खुनो पुब्बे

अपरिगृहितकाले कायो च चित्तञ्च सदरथा हन्ति ओळारिका । कायचित्तानं ओळारिकत्ते अवूपसन्ते अस्सासपस्सासा पि ओळारिका हन्ति, बलवतरा हुत्वा पवत्तन्ति, नासिका नप्पहोति, मुखेन अस्ससन्तो पि पस्ससन्तो पि तिड्ढति । यदा पनस्स कायो पि चित्तम्पि परिगृहिता हन्ति, तदा ते सन्ता हन्ति वूपसन्ता । तेषु वूपसन्तेसु अस्सासपस्सासा सुखुमा हुत्वा पवत्तन्ति, अत्थि नु खो नत्थी ति विचेतब्बताकारप्पत्ता हन्ति ।

१७७. सेय्यथा पि पुरिस्स धावित्वा पब्बता वा ओरोहित्वा महामारं वा सीसतो ओरोपेत्वा ठितस्स ओळारिका अस्सासपस्सासा हन्ति, नासिका नप्पहोति, मुखेन अस्ससन्तो पि पस्ससन्तो पि तिड्ढति । यदा पनेस तं परिस्समं विनोदेत्वा न्हत्वा च पिणित्वा च अल्लसाटकं हृदये कत्वा सीताय छायाय निपन्नो होति, अथस्स ते अस्सासपस्सासा सुखुमा हन्ति, अत्थि नु खो नत्थी ति विचेतब्बताकारप्पत्ता । एवमेव इमस्स भिक्खुनो पुब्बे अपरिगृहितकाले कायो च....पे....विचेतब्बताकारप्पत्ता हन्ति ।

१७८. तं किस्स हेतुः ? तथा हिस्स पुब्बे अपरिगृहितकाले, ओळारिकोळारिके कायसङ्कारे पस्सम्भेमी ति आभोग-समन्नाहार-मनसिकार-पञ्चवेक्खणा नत्थि, परिगृहितकाले पन अत्थि । तेनस्स अपरिगृहितकालतो परिगृहितकाले कायसङ्कारो सुखुमो होति । तेनाहु पोराना—

“ सारद्धे काये चित्ते च अधिमत्तं पवत्तति ।

असारद्धमिह कायमिह सुखुमं सम्पवत्तती ” ति [] ॥

१७९. परिगृहे पि ओळारिको पठमज्झानूपचारे सुखुमो, तस्मिम्पि ओळारिको पठमज्झाने सुखुमो, पठमज्झाने च दुतियज्झानूपचारे च ओळारिको दुतियज्झाने सुखुमो, दुतियज्झाने च ततियज्झानूपचारे च ओळारिको ततियज्झाने सुखुमो, ततियज्झाने च चतुत्थज्झानूपचारे च ओळारिको चतुत्थज्झाने अतिसुखुमो अप्पवत्तिमेव पापुणाती ति । इदं ताव दीघभाणक-संयुत्त-भाणकानं मतं । मज्झिमभाणका पन, पठमज्झाने ओळारिको दुतियज्झानूपचारे सुखुमो ति एवं हेट्ठिम-हेट्ठिमज्झानतो उपरूपपरिज्झानूपचारे पि सुखुमतरं इच्छन्ति । सब्बेसं येव पन मतेन अपरिगृहितकाले पवत्तकायसङ्कारो परिगृहितकाले पटिप्पस्सम्भति, परिगृहितकाले पवत्त-कायसङ्कारो पठमज्झानूपचारे....पे....चतुत्थज्झानूपचारे पवत्तकायसङ्कारो चतुत्थज्झाने पटिप्प-स्सम्भति । अयं ताव समये नयो ।

१८०. विपस्सनायं पन, अपरिगृहे पवत्तो कायसङ्कारो ओळारिको महाभूतपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको उपादारूपपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको सकलरूपपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको अरूपपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको रूपारूपपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको पञ्चयपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको सपञ्चयनामरूपदस्सने सुखुमो, सो पि ओळारिको लक्खणारम्मणिकविपस्सनाय सुखुमो, सो पि दुब्बलविपस्सनाय ओळारिको बलव-विपस्सनाय सुखुमो । तत्थ पुब्बे वुत्तनयेनेव पुरिस्स पुरिस्स पच्छिमेन पच्छिमेन पटिप्पस्सद्धि वेदितब्बा । एवमेत्थ ओळारिकसुखुमता च पस्सद्धि च वेदितब्बा ।

१८१. पटिसम्भिदायं पनस्स सद्धिं चोदनासोधनाहि एवमत्थो वुत्तो—“ कथं पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी....पे....पस्ससिस्सामी ति सिक्खति ? कतमे कायसङ्खारा ? दीघं अस्सासा....पस्सासा कायिका एते धम्मा कायपटिबद्धा कायसङ्खारा । ते कायसङ्खारे पस्सम्भेन्तो निरोधेन्तो वूपसमेन्तो सिक्खति....पे....यथारूपेहि कायसङ्खारेहि कायस्स आनमना, विनमना, सन्नमना, पणमना, इज्जना, फन्दना, चलना, कम्पना,—पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, पस्सम्भयं कायसङ्खारं पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । यथारूपेहि कायसङ्खारेहि कायस्स न आनमना, न विनमना, न सन्नमना, न पणमना, अनिज्जना, अफन्दना, अचलना, अकम्पना,—सन्तं सुखुमं पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी....पस्ससिस्सामी ति सिक्खति ।

१८२. “ इति किर, पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, पस्सम्भयं कायसङ्खारं पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । एवं सन्ते वातूपलद्धिया च पभावना न होति, अस्सासपस्सासानञ्च पभावना न होति, आनापानसतिया च पभावना न होति, आनापानसति-समाधिस्स च पभावना न होति, न च नं तं समापत्तिं पण्डिता समापज्जन्ति पि बुद्धहन्ति पि ।

१८३. “ इति किर, पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । एवं सन्ते वातूपलद्धिया च पभावना होति, अस्सासपस्सासानञ्च पभावना होति, आनापानसतिया च पभावना होति, आनापानसतिसमाधिस्स च पभावना होति, तञ्च नं समापत्तिं पण्डिता समापज्जन्ति पि बुद्धहन्ति पि ।

१८४. “ यथा कथं विय ? सेय्यथा पि कंसे आकोटिते पठमं ओळारिका सदा पवत्तन्ति, ओळारिकानं सदानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि ओळारिके सदे अथ पच्छा सुखुमका सदा पवत्तन्ति, सुखुमकानं सदानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि सुखुमके सदे अथ पच्छा सुखुमसदनिमित्तारम्मणता पि चित्तं पवत्तन्ति, एवमेव पठमं ओळारिका अस्सासपस्सासा पवत्तन्ति, ओळारिकानं अस्सासपस्सासानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि ओळारिके अस्सासपस्सासे अथ पच्छा सुखुमका अस्सासपस्सासा पवत्तन्ति, सुखुमकानं अस्सासपस्सासानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि सुखुमके अस्सासपस्सासे अथ पच्छा सुखुमअस्सासपस्सास-निमित्तारम्मणता पि चित्तं न विक्खेपं गच्छति । एवं सन्ते वातूपलद्धिया च पभावना होति, अस्सासपस्सासानञ्च पभावना होति, आनापानसतिया च पभावना होति, आनापानसति-समाधिस्स च पभावना होति, तञ्च नं समापत्तिं पण्डिता समापज्जन्ति पि बुद्धहन्ति पि ।

१८५. “ पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्सासपस्सासा कायो, उपद्धानं सति, अनुपस्सना जाणं । कायो उपद्धानं, नो सति । सति उपद्धानञ्चैव सति च । ताय सतिया तेन जाणेन तं कायं अनुपस्सति, तेन वुच्चति, काये कायानुपस्सना सतिपद्धानभावना ” ति [पटि १।१८४-८६] । अर्यं तावेत्थ कायानुपस्सनावसेन वुत्तस्स पठमचतुक्कस्स अनुपुब्बपदवण्णना ।

१८६. यस्मा पनेत्थ इदमेव चतुक्कं आदिकम्मिकस्स कम्मङ्गानवसेन वुत्तं, इतरानि पन तीणि चतुक्कानि एत्थ पत्तज्झनस्स वेदना-चित्त-धम्मानुपस्सनावसेन वुत्तानि, तस्मा इदं कम्मङ्गानं भावेत्वा आनापानचतुत्थज्झानपदङ्गानाय विपस्सनाय सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणितुकामेन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन पुब्बे वुत्तनयेनेव सीलपरिसोधनादीनि सब्बकिच्चानि कत्वा वुत्त-प्पकारस्स आचरियस्स सन्तिके पञ्चसन्धिकं कम्मङ्गानं उग्गहेतब्बं ।

१८७. तत्रिमे पञ्च सन्धियो—उग्गहो, परिपुच्छा, उपङ्गानं, अप्पना, लक्खणं ति । तत्थ उग्गहो नाम कम्मङ्गानस्स उग्गण्हनं । परिपुच्छा नाम कम्मङ्गानस्स परिपुच्छना । उपङ्गानं नाम कम्मङ्गानस्स उपङ्गानं । अप्पना नाम कम्मङ्गानस्स अप्पना । लक्खणं नाम कम्मङ्गानस्स लक्खणं । एवं लक्खणमिदं कम्मङ्गानं ति कम्मङ्गानसभावूपधारणं ति वुत्तं होति ।

१८८. एवं पञ्चसन्धिकं कम्मङ्गानं उग्गण्हन्तो अत्तना पि न किलमति, आचरियमिपि न विहेसेति । तस्मा थोकं उदिसापेत्वा बहुं कालं सज्झायित्वा एवं पञ्चसन्धिकं कम्मङ्गानं उग्गहेत्वा आचरियस्स सन्तिके वा अज्जत्र वा पुब्बे वुत्तप्पकारे सेनासने वसन्तेन उपच्छिन्नखुदकपालिबोधेन कतभत्तकिच्चेन भत्तसम्मदं पटिविनोदेत्वा सुखनिसिन्नेन रतनत्तयगुणानुस्सरणेन चित्तं सम्पहंसित्वा आचरियुग्गहतो एकपदमिपि असम्मुहन्तेन इदं आनापानसतिकम्मङ्गानं मनसिकातब्बं ।

१८९. तत्रायं मनसिकारविधि—

गणना, अनुबन्धना, फुसना, ठपना, सल्लक्खणा ।

विवट्टना, पारिसुद्धि, तेसश्च पटिपस्सना ॥

तत्थ गणना ति गणना येव । अनुबन्धना ति अनुबहना । फुसना ति फुड्डानं । ठपना ति अप्पना । सल्लक्खणा ति विपस्सना । विवट्टना ति मग्गो । पारिसुद्धी ति फलं । तेसश्च पटिपस्सना ति पञ्चवेक्खणा ।

१९०. तत्थ इमिना आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन पठमं गणनाय इदं कम्मङ्गानं मनसिकातब्बं । गणन्तेन च पञ्चन्नं हेट्ठा न ठपेतब्बं, दसन्नं उपरि न नेतब्बं, अन्तरा खण्डं न दस्सेतब्बं । पञ्चन्नं हेट्ठा ठपेन्तस्स हि सम्भाधे ओकासे चित्तुपादो विष्फन्दति, सम्भाधे वजे सन्निरुद्धगोगणो विय । दसन्नमिपि उपरि नेन्तस्स गणननिस्सितको चित्तुपादो होति । अन्तरा खण्डं दस्सेन्तस्स, सिखापत्तं नु खो मे कम्मङ्गानं, नो ति चित्तं विकम्पति । तस्मा एते दोसे वज्जेत्वा गणेतब्बं ।

१९१. गणन्तेन च पठमं दन्धगणनाय धज्जमापकगणनाय गणेतब्बं । धज्जमापको हि नाळिं पूरेत्वा एकं ति बत्वा ओकिरति, पुन पूरेन्तो किञ्चि कचवरं दिस्वा तं छेदन्तो, एकं एकं ति वदति । एस नयो, द्वे द्वे ति आदिसु । एवमेव इमिना पि अस्सासपस्सासेसु यो उपट्ठाति, तं गहेत्वा, एकं एकं ति आदि कत्वा याव, दस दसा ति पवत्तमानं पवत्तमानं उपलक्खेत्वा व गणेतब्बं ।

१९२. तस्सेवं गणयतो निक्खमन्ता च पविसन्ता च अस्सासपस्सासा पाकटा होन्ति । अथानेन तं दन्धगणनं धञ्जमापकगणनं पहाय सीघगणनाय गोपालकगणनाय गणेतब्बं । छेको हि गोपालको सक्खरायो उच्छङ्गेन गहेत्वा रज्जुदण्डहत्यो पातो व वजं गन्त्वा गावो पिड्डियं पहरित्वा पल्लिघत्थम्भमत्थके निसिन्नो द्वारं पत्तं पत्तं येव गाविं, एको द्वे ति सक्खरं खिपित्वा खिपित्वा गणेति । तियामरत्तिं सम्बाधे ओकासे दुक्खं बुत्थगोगणो निक्खमन्तो निक्खमन्तो अञ्जमञ्जं उपनिघंसन्तो वेगेन पुञ्जपुञ्जो हुत्वा निक्खमति । सो वेगेन, तीणि चत्तारि पञ्च दसा ति गणेति येव ।

१९३. एवं इमस्सापि पुरिमनयेन गणयतो अस्सासपस्सासा पाकटा हुत्वा सीघं सीघं पुनप्पुनं सञ्चरन्ति । ततो नेन, पुनप्पुनं सञ्चरन्ती ति अत्वा अन्तो च बहि च अगहेत्वा द्वारं पत्तं पत्तं येव गहेत्वा, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च छ, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च छ सत्त....पे....अट्ट....नव....दसा ति सीघं सीघं गणेतब्बमेव । गणनपटिबद्धे हि कम्मट्ठाने गणनबलेनेव चित्तं एकगं होति, अस्तित्पत्थम्भनवसेन चण्डसोते नावाट्टपनामिव ।

१९४. तस्सेवं सीघं सीघं गणयतो कम्मट्ठानं निरन्तरं पवत्तं विय हुत्वा उपट्ठाति । अथ, निरन्तरं पवत्तती ति अत्वा अन्तो च बहि च वातं अपरिग्गहेत्वा पुरिमनयेनेव वेगेन गणेतब्बं । अन्तो पविसनवातेन हि सद्धिं चित्तं पवेसयतो अब्भन्तरे वातव्भाहतं मेद-पूरितं विय होति । बहि निक्खमनवातेन सद्धिं चित्तं नीहरतो बहिद्धा पथुत्तारम्मणे चित्तं विक्खिपति । फुट्टफुट्टोकासे पन सतिं ठपेत्वा भावेन्तस्सेव भावना सम्पज्जति । तेन वुत्तं—अन्तो च बहि च वातं अपरिग्गहेत्वा पुरिमनयेनेव वेगेन गणेतब्बं ति ।

१९५. कीवचिरं पनेतं गणेतब्बं ति ? याव विना गणनाय अस्सासपस्सासारम्मणे सति सन्तिट्ठति । बहि विसटवितक्कविच्छेदं क्त्वा अस्सासपस्सासारम्मणे सतिसण्ठपनत्थं येव हि गणना ति ।

१९६. एवं गणनाय मनसिकत्वा अनुबन्धनाय मनसिकातब्बं । अनुबन्धना नाम गणनं पटिसंहरित्वा सतिया निरन्तरं अस्सासपस्सासानं अनुगमनं । तच्च खो न आदिमज्झपरियोसानानु-गमनवसेन ।

१९७. बहि निक्खमनवातस्स हि नाभि आदि, हृदयं मज्झं, नासिका परियोसानं । अब्भन्तरं पविसनवातस्स नासिकगं आदि, हृदयं मज्झं, नाभि परियोसानं । तच्चस्स अनुगच्छतो विक्खेपगतं चित्तं सारद्धाय चेव होति इज्जनाय च । यथाह—“ अस्सासादिमज्झपरियोसानं सतिया अनुगच्छतो अज्झत्तं विक्खेपगतेन चित्तेन कायो पि चित्तमपि सारद्धा च होन्ति इज्जिता च फन्दिता च । पस्सासादिमज्झपरियोसानं सतिया अनुगच्छतो बहिद्धा विक्खेपगतेन चित्तेन कायो पि चित्तं पि सारद्धा च होन्ति इज्जिता च फन्दिता चा ” ति [पटि १।१६५] । तस्मा अनुबन्धनाय मनसिकरोन्तेन न आदिमज्झपरियोसानवसेन मनसिकातब्बं । अपि च खो फुसनावसेन च ठपनावसेन च मनसिकातब्बं ।

१९८. गणनानुबन्धनावसेन विय हि फुसनाठपनावसेन विसुं मनसिकारो नत्थि । फुड्ड-फुड्डङ्गाने येव पन गणेन्तो गणनाय च फुसनाय च मनसिकरोति । तत्थेव गणनं पटिसंहरित्वा ते सतिया अनुबन्धन्तो, अप्पनावसेन च चित्तं ठपेन्तो, अनुबन्धनाय च फुसनाय च ठपनाय च मनसिकरोती ति वुच्चति । स्वायमत्थो अड्कथासु वुत्तपङ्गुळदोवारिकूपमाहि, पटिसम्भिदायं वुत्तककचूपमाय च वेदितब्बो ।

१९९. तत्रायं पङ्गुळोपमा । सेय्यथा पि पङ्गुळो दोलाय कीळतं मातापुत्तानं दोलं खिपित्वा तत्थेव दोलाथम्भमूले निसिन्नो कमेन आगच्छन्तस्स च गच्छन्तस्स च दोलाफलकस्स उभो कोटियो मज्झच्च पस्सति, न च उभोकोटि-मज्झानं दस्सनत्थं व्यावटो होति । एवमेव भिक्खु सतिवसेन उपनिबन्धनथम्भमूले ठत्वा अस्सासपस्सासदोलं खिपित्वा तत्थेव निमित्ते सतिया निसीदन्तो कमेन आगच्छन्तानञ्च गच्छन्तानञ्च फुड्डङ्गाने अस्सासपस्सासानं आदि-मज्झ-परियोसानं सतिया अनुगच्छन्तो, तत्थ च चित्तं ठपेन्तो पस्सति, न च तेसं दस्सनत्थं व्यावटो होति । अयं पङ्गुळोपमा ।

२००. अयं पन दोवारिकूपमा । सेय्यथा पि दोवारिको नगरस्स अन्तो च बहि च, को त्वं ? कुतो वा आगतो ? कुहिं वा गच्छसि ? किं वा ते हत्थे ति न वीमंसति,—न हि तस्स ते भारा,—द्वारप्पत्तं द्वारप्पत्तं येव पन वीमंसति । एवमेव इमस्स भिक्खुनो अन्तो पविट्ठवाता च बहि निक्खन्तवाता च न भारा होन्ति, द्वारप्पत्ता द्वारप्पत्ता येव भारा ति । अयं दोवारिकूपमा ।

२०१. ककचूपमा पन आदितो पट्टाय एवं वेदितब्बा । वुत्तं हेतं—

“ निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्भणमेकचित्तस्स ।

अजानतो च तयो धम्मे भावना नुपलब्भति ॥

निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्भणमेकचित्तस्स ।

जानतो व तयो धम्मे भावना उपलब्भती ति ।

२०२. “ कथं इमे तयो धम्मा एकचित्तस्स आरम्भणा न होन्ति, न चिमे तयो धम्मा अविदिता होन्ति, न च चित्तं विक्खेपं गच्छति, पधानञ्च पज्जायति, पयोगञ्च साधेति, विसेस-मधिगच्छति ? सेय्यथा पि रुक्खो समे भूमिभागे निक्खित्तो, तमेनं पुरिसो ककचेन छिन्देय्य, रुक्खे फुड्ककचदन्तानं वसेन पुरिसस्स सति उपड्डिता होति, न आगते वा गते वा ककचदन्तं मनसिकरोति, न च आगता वा गता वा ककचदन्ता अविदिता होन्ति, पधानञ्च पज्जायति, पयोगञ्च साधेति, विसेसमधिगच्छति । यथा रुक्खो समे भूमिभागे निक्खित्तो, एवं उपनि-बन्धनानिमित्तं । यथा ककचदन्ता, एवं अस्सासपस्सासा । यथा रुक्खे फुड्ककचदन्तानं वसेन पुरिसस्स सति उपड्डिता होति, न आगते वा गते वा ककचदन्ते मनसिकरोति, न आगता वा गता वा ककचदन्ता अविदिता होन्ति, पधानञ्च पज्जायति, पयोगञ्च साधेति, विसेसमधि-गच्छति, एवमेव भिक्खु नासिकगो वा मुखानिमित्ते वा सति उपड्डेत्वा निसिन्नो होति, न

आगते वा गते वा अस्सासपस्सासे मनसिकरोति, न आगता वा गता वा अस्सासपस्सासा अविदिता ह्येति, पधानञ्च पञ्चायति, पयोगञ्च साधेति, विसेसमधिगच्छति ।

२०३. “ पधानं ति कतमं पधानं ? आरद्धविरियस्स कायो पि चित्तमपि कम्मनियं होति, इदं पधानं । कतमो पयोगो ? आरद्धविरियस्स उपक्खिलेसा पहीयन्ति, वितक्का वूपसमन्ति, अयं पयोगो । कतमो विसेसो ? आरद्धविरियस्स संयोजना पहीयन्ति, अनुसया व्यन्तीह्येति, अयं विसेसो । एवं इमे तयो धम्मा एकचित्तस्स आरम्भणा न ह्येति, न चिमे तयो धम्मा अविदिता ह्येति, न च चित्तं विकल्पेण गच्छति, पधानञ्च पञ्चायति, पयोगञ्च साधेति, विसेसमधिगच्छति ।

“ आनापानसति यस्स परिपुण्णा सुभाविता ।

अनुपुब्बं परिचिता तथा बुद्धेन देसिता ।

सो इमं लोकं पभासेति अब्भा मुत्तो व चन्दिमा ” ति [पटि १।१७०-७२] ॥

अयं ककचूपमा । इध पनस्स आगतागतवसेन मनसिकारमत्तमेव पयोजनं ति वेदितव्वं ।

२०४. इदं कम्मडानं मनसिकरोतो कस्सचि न चिरेनेव निमित्तञ्च उप्पज्जाति, अवसेस-
ज्ञानङ्गपटिमण्डिता अप्पनासङ्काता ठपना च सम्पज्जाति ।

२०५. कस्सचि पन गणनावसेनेव मनसिकारकालतो पभुति,—यथा सारद्धकायस्स मञ्चे वा पीठे वा निसीदतो मञ्चपीठं ओणमति विकूजति, पच्चत्थरणं वल्लिं गण्हाति, असारद्धकायस्स पन निसीदतो नेव मञ्चपीठं ओणमति, न विकूजति, न पच्चत्थरणं वल्लिं गण्हाति तूलपिचुपूरितं विय पञ्चपीठं होति । कस्मा ? यस्मा असारद्धो कायो लहुको होति । एवमेव गणनावसेन मनसिकारकालतो पभुति—अनुक्कमतो ओळारिकअस्सासपस्सासनिरोधवसेन कायदरथे वूपसन्ते कायो पि चित्तमपि लहुकं होति, सरीरं आकासे लङ्घनाकारपत्तं विय होति ।

२०६. तस्स ओळारिके अस्सासपस्सासे निरुद्धे सुखुमस्सासपस्सासनिमित्तारम्मणं चित्तं पवत्ताति । तस्मिंश्च निरुद्धे अपरापरं ततो सुखुमतरं सुखुमतरं निमित्तारम्मणं पवत्ताति येव ।

२०७. कथं ? यथा पुरिसो महतिया लोहसलाकाय कंसथालं आकोट्येय, एकप्पहारेन महासद्धो उप्पजेय्य, तस्स ओळारिकसद्धारम्मणं चित्तं पवत्तेय्य, निरुद्धे ओळारिके सद्धे अथ पच्छा सुखुमसद्धानिमित्तारम्मणं, तस्मिंश्च निरुद्धे अपरापरं ततो सुखुमतरं सुखुमतरं सद्धानिमित्तारम्मणं पवत्तेय्य, एवं ति वेदितव्वं । उक्तमपि चेत्तं—“ सेय्यथा पि कंसे आकोटिते ” ति [पटि १।१८५] विथारो ।

२०८. यथा हि अज्जानि कम्मडानानि उपरूपरि विभूतानि ह्येति, न तथा इदं । इदं पन उपरूपरि भावेन्तस्स सुखुमत्तं गच्छति, उपडानमपि न उपगच्छति । एवं अनुपडहन्ते पन तस्मिं तेन भिक्खुना उड्डायासना चम्मखण्डं पप्फोटेत्वा न गन्तव्वं । किं कातव्वं ? आचरियं पुच्छि-
स्सामी ति वा, नडं दानि मे कम्मडानं ति वा न बुद्धातव्वं । इरियापथं विकोपेत्वा गच्छतो हि कम्मडानं नवनवमेव होति । तस्मा यथा निसिन्नेनेव देसतो आहरितव्वं ।

२०९. तत्रायं आहरणूपायो । तेन भिक्खुना कम्मट्ठानस्स अनुपट्ठानभावं अत्वा, इति पटिसञ्चिक्खितब्बं—इमे अस्सासपस्सासा नाम कत्थ अत्थि, कत्थ नत्थि, कस्स वा अत्थि, कस्स वा नत्थि ति ! अथेवं पटिसञ्चिक्खतो, इमे अन्तोमातुकुच्छियं नत्थि, उदके निमुग्गानं नत्थि, तथा असञ्जीभूतानं, मतानं, चतुत्थज्झान समापन्नानं, रूपारूपभवसमङ्गीनं, निरोध-समापन्नानं ति अत्वा एवं अत्तना व अत्ता पटिचोदेतब्बो, न नु त्वं पण्डित, नेव मातुकुच्छिगतो, न उदके निमुग्गो, न असञ्जीभूतो, न मतो, न चतुत्थज्झानसमापन्नो, न रूपारूपभवसमङ्गी, न निरोधसमापन्नो, अत्थि येव ते अस्सासपस्सासा, मन्दपञ्जताय पन परिग्गहेतुं न सक्कोसी ति । अथानेन पकतिफुट्ठवसेन चित्तं ठपेत्वा मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

२१०. इमे हि दीघनासिकस्स नासापुटं घट्टेन्ता पवत्तन्ति, रस्सनासिकस्स उत्तरोट्ठं । तस्मानेन इमं नाम ठानं घट्टेन्ती ति निमित्तं ठपेतब्बं । इममेव हि अत्थवसे पटिच्च वुत्तं भगवता—“नाहं, भिक्खवे, मुट्ठस्सतिस्स असम्पजानस्स आनापानसतिभावनं वदामी” ति [सं ५।३३७] ।

२११. किञ्चापि हि यं किञ्चि कम्मट्ठानं सतस्स सम्पजानस्सेव सम्पज्जाति, इतो अञ्जं पन मनसिकरोन्तस्स पाकटं होति । इदं पन आनापानसतिकम्मट्ठानं गरुकं गरुकभावनं बुद्ध-पञ्चेकबुद्ध-बुद्धपुत्तानं महापुरिसानं येव मनसिकारभूमिभूतं, न चेव इत्तरं, न इत्तरसत्तसमासेवितं, यथा यथा मनसिकारिरति, तथा तथा सन्तञ्चेव होति सुखुमञ्च । तस्मा एत्थ बलवती सति च पञ्जा च इच्छितब्बा ।

२१२. यथा हि मट्ठसाटकस्स तुनकरणकाले सूचि पि सुखुमा इच्छितब्बा, सूचिपास-वेधनम्पि ततो सुखुमतरं । एवमेव मट्ठसाटकसादिसस्स इमस्स कमट्ठानस्स भावनाकाले सूचिपटि-भागा सति पि सूचिपासवेधेनपटिभागा तंसम्पयुत्ता पञ्जा पि बलवती इच्छितब्बा । ताहि च पन सति-पञ्जाहि समन्नागतेन तेन भिक्खुना न ते अस्सासपस्सासा अञ्जत्र पकतिफुट्ठोकासा परियोसितब्बा ।

२१३. यथा पन कस्सको कसिं कसित्वा बलिवदे मुञ्चित्वा गोचरमुखे कत्वा छायाय निसिन्नो विस्समेय्य । अथस्स ते बलिवदा वेगेन अटविं पविसेय्युं । यो होति छेको कस्सको, सो पुन ते गहेत्वा योजेतुकामो न तेसं अनुपदं गत्वा अटविं आहिण्डति, अथ खो रस्मिञ्च पतोदञ्च गहेत्वा उजुकमेव तेसं निपातनतित्थं गत्वा निसीदति वा निपज्जति वा । अथ ते गोणे दिवसभागं चरित्वा निपातनतित्थं ओतरित्वा न्हत्वा च पिवित्वा च पञ्चुत्तरित्वा ठिते दिस्वा रस्मिया बन्धित्वा पतोदेन विज्झन्तो आनेत्वा योजेत्वा पुन कम्मं करोति । एवमेव तेन भिक्खुना न ते अस्सासपस्सासा अञ्जत्र पकतिफुट्ठोकासा परियेसित-तब्बा, सतिरस्मिं पन पञ्जापतोदञ्च गहेत्वा पकतिफुट्ठोकासे चित्तं ठपेत्वा मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एवं हिस्स मनसिकरोतो न चिरस्सेव ते उपट्ठहन्ति, निपातनतित्थे विय गोणा । ततो नेन सतिरस्मिया बन्धित्वा तस्मिं येव ठाने योजेत्वा पञ्जापतोदेन विज्झन्तेन पुनपुनं कम्मट्ठानं अनुयुञ्जितब्बं ।

२१४. तस्सेवमनुयुञ्जतो न चिरस्सेव निमित्तं उपट्ठाति । तं पनेतं न सम्बेसं एकदिसं होति । अपि च खो कस्सचि सुखसम्पत्तं उप्पादयमानो तूलपिचु विय, कप्पासपिचु विय, वातधारा विय च उपट्ठाती ति एकच्चे आहु ।

२१५. अयं पन अट्ठकथासु विनिच्छयो । इदं हि कस्सचि तारकरूपं विय, मणिगुळिका विय, मुत्तागुळिका विय च, कस्सचि खरसम्पत्तं हुत्वा कप्पासट्ठि विय, दारुसारसूचि विय च, कस्सचि दीघपामङ्गसुत्तं विय, कुसुमदामं विय, धूमसिखा विय च, कस्सचि वित्थतं मक्कटकसुत्तं विय, वलाहकपटलं विय, पटुमपुष्पं विय, रथचक्रं विय, चन्दमण्डलं विय, सुरियमण्डलं विय च उपट्ठाति ।

२१६. तच्च पनेतं,—यथा सम्बहुलेसु भिक्खुसु सुत्तन्तं सज्झायित्वा निसिन्नेसु, एकेन भिक्खुना, तुम्हाकं कीदिसं हुत्वा इदं सुत्तं उपट्ठाती ति वुत्ते, एको, मय्हं महती पम्बतेय्या नदी विय हुत्वा उपट्ठाती ति आह, अपरो, मय्हं एका वनराजि विय, अज्जो, मय्हं एको सीतच्छायो साखासम्पन्नो फलभारभरितरुक्खो विया ति । तेसं हि तं एकमेव सुत्तं सज्जानानताय नानतो उपट्ठाति,—एवं एकमेव कम्मट्ठानं सज्जानानताय नानतो उपट्ठाति । सज्जजं हि एतं सज्जानिदानं सज्जापभवं । तस्मा सज्जानानताय नानतो उपट्ठाती ति वेदितव्वं ।

२१७. एत्थ च अज्जमेव अस्सासारम्मणं चित्तं, अज्जं पस्सासारम्मणं, अज्जं निमित्ता-रम्मणं । यस्स हि इमे तयो धम्मा नत्थि, तस्स कम्मट्ठानं नेव अप्पनं न उपचारं पापुणाति । यस्स पनिमे तयो धम्मा अत्थि, तस्सेव कम्मट्ठानं उपचारच्च अप्पनञ्च पापुणाति । वुत्तं हेतं—

“ निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्मणमेकचित्तस्स ।

अजानतो च तयो धम्मे भावना नुपलब्भति ॥

निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्मणमेकचित्तस्स ।

जानतो व तयो धम्मे भावना उपलब्भती ” ति [पटि १।१७०-७१] ॥

२१८. एवं उपट्ठिते पन निमित्ते तेन भिक्खुना आचरियस्स सन्तिकं गत्वा आरोचेतव्वं, मय्हं, भन्ते, एवरूपं नाम उपट्ठाती ति । आचरियेन पन, एतं निमित्तं ति वा न वा निमित्तं ति न वत्तव्वं, एवं होति, आवुसो ति वत्वा, पुनप्पुनं मनसिकरोही ति वत्तव्वो । निमित्तं ति हि वुत्ते वोसानं आपजेय्य, न निमित्तं ति वुत्ते निरासो विसीदेय्य । तस्मा तदुभयमपि अवत्वा मनसिकारे येव नियोजेतव्वो ति । एवं ताव दीघभाणका । मज्झिमभाणका पनाहु—निमित्त-मिदं, आवुसो, कम्मट्ठानं पुनप्पुनं मनसिकरोहि सप्पुरिसा ति वत्तव्वो ति ।

२१९. अथानेन निमित्ते येव चित्तं ठपेतव्वं । एवमस्सायं इतो पभुति ठपनावसेन भावना होति । वुत्तं हेतं पोरणोहि—

“ निमित्ते ठपयं चित्तं नानाकारं विभावयं ।

धीरो अस्सासपस्सासे सकं चित्तं निबन्धती ” ति [] ॥

२२०. तस्सेवं निमित्तुपट्टानतो पभुति नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति, किलेसा सन्नि-
सिन्ना व, सति उपड्डिता येव, चित्तं उपचारसमाधिना समाहितमेव ।

२२१. अथानेन तं निमित्तं नेव वण्णतो मनसिकातब्बं, न लक्खणतो पच्चवेक्खितब्बं,
अपि च खो, खत्तियमहेसिया चक्खवत्तिगम्भो विय, कस्सकेन सालि-यवगम्भो विय च,
आवासादीनि सत्त असप्पायानि वज्जेत्वा तानेव सत्त सप्पायानि सेवन्तेन साधुकं रक्खितब्बं ।
अथ नं एवं रक्खित्वा पुनप्पुनं मनसिकारवसेन बुद्धिं विरूळ्हिह गमयित्वा दसविधं अप्पना-
कोसल्लं सम्पादेतब्बं, विरियसमता योजेतब्बा ।

२२२. तस्सेवं घटन्तस्स पथवीकसिणे वुत्तानुक्रमेनेव तस्मिं निमित्ते चतुक्क-पञ्चकज्ज्ञानानि
निव्वत्तन्ति । एवं निव्वत्तचतुक्कपञ्चकज्ज्ञानो पनेत्थ भिक्खु सल्लक्खणाविवट्टनात्रसेन कम्मट्ठानं
वड्ढेत्वा पारिसुद्धिं पत्तुकामो तदेव ज्ञानं पञ्चहाकारेहि वसिष्पत्तं पगुणं कत्वा नामरूपं ववत्थ-
पेत्वा विपस्सनं पड्डपेति ।

२२३. कथं ? सो हि समापत्तितो बुड्ढाय, अस्सासपस्सानं समुदयो करजकायो च चित्तञ्चा
ति पस्सति, यथा कम्मरगगरिया धममानाय भस्तञ्च पुरिसस्स च तज्जं वायामं पटिच्च वातो
सञ्चरति, एवमेव कायञ्च चित्तञ्च पटिच्च अस्सासपस्सासा ति, ततो अस्सासपस्सासे च कायञ्च
रूपं ति, चित्तञ्च तंसम्पयुत्तधम्मे च अरूपं ति ववत्थपेति । अयमेत्थ सङ्खेपो । वित्थारतो पन
नामरूपववत्थानं परतो आविभविस्सति [१८।३-२४] ।

२२४. एवं नामरूपं ववत्थपेत्वा तस्स पच्चयं परियेसति । परियेसन्तो च नं दिस्वा तीसु
पि अद्भासु नामरूपस्स पवत्तिं आरब्भ कल्लं वितरति । वित्तिण्णकल्लो कलापसम्मसनवसेन
तिलक्खणं आरोपेत्वा उदयम्बयानुपस्सनाय पुब्बभागे उप्पन्ने ओभासादयो दस विपस्सनुपक्खिलेसे
पहाय, उपक्खिलेसविमुत्तं पटिपदाजाणं मग्गो ति ववत्थपेत्वा उदयं पहाय भङ्गानुपस्सनं पत्वा,
निरन्तरं भङ्गानुपस्सनेन भयतो उपड्डितेसु सब्बसङ्खारेसु निव्विन्दन्तो विरजन्तो विमुच्चन्तो
यथाक्कमेन चत्तारो अरियमग्गे पापुणित्वा अरहत्तफले पतिट्ठाय एकूनवीसतिभेदस्स पच्चवेक्खणा-
जाणस्स परियन्तं पत्तो सदेवकस्स लोकस्स अग्गदक्खिण्यो होति ।

२२५. एत्तावता चस्स गणनं आदिं कत्वा पटिपस्सनापरियोसाना आनापानसतिसमाधि-
भावना समत्ता होती ति । अयं सब्बाकारतो पठमचतुक्कवण्णना ।

२२६. इतरेसु पन तीसु चतुक्केसु यस्मा विसुं कम्मट्ठानभावनानयो नाम नत्थि, तस्मा
अनुपदवण्णनानयेनेव नेसं एवं अत्थो वेदितम्भो । पीतिपटिसंवेदी ति पीति पटिसंविदितं
करोन्तो, पाकटं करोन्तो, अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । तत्थ द्वीहाकारेहि
पीति पटिसंविदिता होति, आरम्भणतो च असम्भोहतो च ।

२२७. कथं आरम्भणतो पीति पटिसंविदिता होति ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जति, तस्स

समापत्तिक्खणे ज्ञानपटिलाभेन आरम्भणतो पीति पटिसंविदिता होति, आरम्भणस्स पटिसंविदितत्ता । कथं असम्मोहतो ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जित्वा बुड्डाय ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं खयतो वयतो सम्मसति, तस्स विपस्सनक्खणे लक्खणपटिवेधेन असम्मोहतो पीति पटिसंविदिता होति ।

२२८. बुत्तं हेतं पटिसम्भिदायं—“ दीधं अस्सासवसेन चित्तस्स एकगगतं अविक्खेपं पजानतो सति उपड्डिता होति, ताय सतिया, तेन जाणेन सा पीति पटिसंविदिता होति । दीधं पस्सासवसेन....रस्सं अस्सासवसेन....रस्सं पस्सासवसेन....सब्बकायपटिसंवेदी अस्सासपस्सासवसेन....पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्सासपस्सासवसेन चित्तस्स एकगगतं अविक्खेपं पजानतो सति उपड्डिता होति, ताय सतिया तेन जाणेन सा पीति पटिसंविदिता होति, आवज्जतो सा पीति पटिसंविदिता होति, जानतो, पस्सतो, पच्चवेक्खतो, चित्तं अधिद्वहतो, सद्भाय अधिमुच्चतो, विरियं पग्गण्हतो, सति उपड्डापयतो, चित्तं समादहतो, पज्जाय पजानतो, अभिज्जेय्यं....परिज्जेय्यं....पहातब्बं....भावेतब्बं....सच्छिकातब्बं सच्छिकरोतो सा पीति पटिसंवेदिता होति । एवं सा पीति पटिसंविदिता होती ” ति [पटि १।१८७] ।

२२९. एतेनेव नयेन अवसेसपदानि पि अत्थतो वेदितव्वानि । इदं पनेत्थ विसेसमत्तं—तिण्णं ज्ञानानं वसेन सुखपटिसंवेदिता, चतुन्नाम्पि वसेन चित्तसङ्खारपटिसंवेदिता वेदितव्वा । चित्तसङ्खारो ति वेदनादयो द्वे खन्धा । सुखपटिसंवेदिपदे चेत्थ विपस्सनाभूमिदस्सनत्थं, “ सुखं ति द्वे सुखानि, कायिकञ्च सुखं चेतसिकञ्च ” ति [पटि १।१८८] पटिसम्भिदायं बुत्तं । पस्सम्भयं चित्तसङ्खारं ति ओळारिकं चित्तसङ्खारं पस्सम्भेन्तो । निरोधेन्तो ति अत्थो । सो वित्थारतो कायसङ्खारे बुत्तनयेनेव वेदितव्वो [८।१७६-१८५] ।

२३०. अपि चेत्थ पीतिपदे पीतिसीसेन वेदना बुत्ता, सुखपदे सरूपेनेव वेदना, द्वीसु चित्तसङ्खारपदेसु, “ सज्जा च वेदना च, चेतसिका एते धम्मा चित्तपटिवद्वा चित्तसङ्खारा ” ति [पटि १।१८८] वचनतो, सज्जासम्पयुत्ता वेदना ति एवं वेदनानुपस्सनानयेन इदं चतुक्कं भासितं ति वेदितव्वं ।

२३१. ततियचतुक्के पि चतुन्नं ज्ञानानं वसेन चित्तपटिसंवेदिता वेदितव्वा । अभिप्पमोदयं चित्तं ति, चित्तं मोदेन्तो पमोदेन्तो हासेन्तो पहासेन्तो अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । तत्थ द्वीहाकारेहि अभिप्पमोदो होति, समाधिवसेन च विपस्सनावसेन च । कथं समाधिवसेन ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जाति, सो समापत्तिक्खणे सम्पयुत्तपीतिया चित्तं आमोदेति, पमोदेति । कथं विपस्सनावसेन ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जित्वा बुड्डाय ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं खयतो वयतो सम्मसति, एवं विपस्सनक्खणे ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं आरम्भणं कत्वा चित्तं आमोदेति पमोदेति । एवं पटिपन्नो, अभिप्पमोदयं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति बुच्चति ।

२३२. **समादहं चित्तं** ति, पठमज्झानादिवसेन आरम्भणे चित्तं समं आदहन्तो, समं ठपेन्तो । तानि वा पन ज्ञानानि समापजित्वा बुडाय ज्ञानसम्पयुत्तं चित्तं खयतो वयतो सम्मसतो विपस्सनक्खणे लक्खणपटिवेधेन उपपज्जति खणिकचित्तेकगता, एवं उपपन्नाय खणिकचित्तेकगताय वसेन पि आरम्भणे चित्तं समं आदहन्तो, समं ठपेन्तो, समादहं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति बुच्चति ।

२३३. **विमोचयं चित्तं** ति, पठमज्झानेन नीवरणेहि चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो, दुतियेन वितक्कविचारेहि, ततियेन पीतिया, चतुत्थेन सुखदुक्खेहि चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो । तानि वा ज्ञानानि समापजित्वा बुडाय ज्ञानसम्पयुत्तं चित्तं खयतो वयतो सम्मसति, सो विपस्सनक्खणे अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जातो चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो, दुक्खानुपस्सनाय सुखसज्जातो, अनत्तानुपस्सनाय अत्तसज्जातो, निब्बिदानुपस्सनाय नन्दितो, विरागानुपस्सनाय रागतो, निरोधानुपस्सनाय समुदयतो, पटिनिस्सगानुपस्सनाय आदानतो चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो अस्ससति चेव पस्ससति च, तेन बुच्चति, विमोचयं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति । एवं चित्तानुपस्सनावसेन इदं चतुक्कं भासितं ति वेदितब्बं ।

२३४. चतुत्थचतुक्के पन **अनिच्चानुपस्सी** ति एत्थ ताव अनिच्चं वेदितब्बं, अनिच्चता वेदितब्बा, अनिच्चानुपस्सना वेदितब्बा, अनिच्चानुपस्सी वेदितब्बो । तत्थ **अनिच्चं** ति पञ्चक्खन्धा । कस्मा ! उप्पादवयज्जथत्तभावा । **अनिच्चता** ति तेसं येव उप्पादवयज्जथत्तं, हुत्वा अभावो वा । निब्बत्तानं तेनेवाकारेण अठ्ठा खणभङ्गेन भेदो ति अत्थो । **अनिच्चानुपस्सना** ति तस्सा अनिच्चताय वसेन रूपादिषु अनिच्चं ति अनुपस्सना । **अनिच्चानुपस्सी** ति ताय अनुपस्सनाय समन्नागतो । तस्मा एवम्भूतो अस्ससन्तो च पस्ससन्तो च इध, अनिच्चानुपस्सी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वेदितब्बो ।

२३५. **विरागानुपस्सी** ति एत्थ पन द्वे विरागा, खयविरागो च अच्चन्तविरागो च । तत्थ खयविरागो ति सङ्खारानं खणभङ्गो । अच्चन्तविरागो ति निब्बानं । विरागानुपस्सना ति तदुभयदस्सनवसेन पवत्ता विपस्सना च मग्गो च । ताय दुविधाय पि अनुपस्सनाय समन्नागतो हुत्वा अस्ससन्तो पस्ससन्तो च, विरागानुपस्सी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वेदितब्बो । **निरोधानुपस्सी**-पदे पि एसेव नयो ।

२३६. **पटिस्सगानुपस्सी** ति एत्थापि द्वे पटिनिस्सग्गा, परिच्चागपटिनिस्सग्गो च पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो च । पटिनिस्सग्गो येव अनुपस्सना पटिनिस्सगानुपस्सना । विपस्सना-मग्गानं एतमधिवचनं । विपस्सना हि तदङ्गवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्खारेहि किलेसे परिच्चजति, सङ्खतदोसदस्सनेन च तच्चिपरीते निब्बाने तन्निन्नताय पक्खन्दती ति परिच्चागपटिनिस्सग्गो चेव, पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो ति च बुच्चति । मग्गो समुच्छेदवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्खारेहि किलेसे परिच्चजति, आरम्भणकरणेन च निब्बाने पक्खन्दती ति परिच्चागपटिनिस्सग्गो चेव,

पक्खन्दनपटिनिस्सगो ति च वुच्चति । उभयग्णि पन पुरिमपुरिमत्राणानं अनु अनु पस्सनतो अनुपस्सना ति वुच्चति । ताय दुविधाय पि पटिनिस्सगानुपस्सनाय समन्नागतो हुत्वा अस्ससन्तो पस्ससन्तो च, पटिनिस्सगानुपस्सी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वेदितब्बो ।

२३७. इदं चतुत्थचतुक्कं सुद्धविपस्सनावसेनेव वुत्तं, पुरिमामि पन तीणि समथ-विपस्सनावसेन । एवं चतुत्तं चतुक्कानं वसेन सोळसवत्थुकाय आनापानसतिया भावना वेदितब्बा । एवं सोळसवत्थुवसेन च पन अयं आनापानसति महप्फला होति महानिसंसा ।

२३८. तत्रस्स “ अयग्णि खो, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधि भावितो बहुलीकतो सन्तो चैव पणीतो चा ” ति [सं ५।३२१] आदिवचनतो सन्तभावादिवसेनापि महानिसंसता वेदितब्बा, वितक्कुपच्छेदसमत्थताय पि । अयं हि सन्त-पणीत-असेचनक-सुखविहारत्ता समाधि-अन्तरायकरणं वितक्कानं वसेन इतो चितो च चित्तस्स विधावनं विच्छिन्दित्वा आनापानारम्भणाभिमुखमेव चित्तं करोति । तेनेव वुत्तं—“ आनापानसति भावेतब्बा वितक्कुपच्छेदाया ” ति [अं ४।३५३] ।

२३९. विज्ञा-विमुत्तिपारिपूरिया मूलभावेनापि चस्सा महानिसंसता वेदितब्बा । वुत्तं हेतं भगवता—“ आनापानसति, भिक्खवे, भाविता बहुलीकता चत्तारो सतिपड्डाने परिपूरेति । चत्तारो सतिपड्डाना भाविता बहुलीकता सत्त बोज्झङ्गे परिपूरेन्ति । सत्त बोज्झङ्गा भाविता बहुलीकता विज्ञाविमुत्ति परिपूरेन्ती ” ति [म ३।८२] ।

२४०. अपि च चरिमकानं अस्सासपस्सासानं विदितभावकरणतो पिस्सा महानिसंसता वेदितब्बा । वुत्तं हेतं भगवता—“ एवं भाविताय खो, राहुल, आनापानसतिया, एवं बहुलीकताय, ये पि ते चरिमका अस्सासपस्सासा, ते पि विदिता व निरुज्झन्ति, नो अविदिता ” ति [म १।४२५-२६] ।

२४१. तत्थ निरोधवसेन तयो चरिमका, भवचरिमका, ज्ञानचरिमका, चुतिचरिमका ति । भवेसु हि कामभवे अस्सासपस्सासा पवत्तन्ति, रूपारूपभवेसु नप्पवत्तन्ति, तस्मा ते भवचरिमका । ज्ञानेसु पुरिमे ज्ञानत्तये पवत्तन्ति, चतुत्थे नप्पवत्तन्ति, तस्मा ते ज्ञानचरिमका । ये पन चुतिचित्तस्स पुरतो सोळसमेन चित्तेन सद्धिं उप्पज्जित्वा चुतिचित्तेन सह निरुज्झन्ति, इमे चुतिचरिमका नाम । इमे इध चरिमका ति अधिष्येता ।

२४२. इमं किर कम्मट्ठानं अनुयुत्तस्स भिक्खुनो आनापानारम्भणस्स सुद्धु परिग्गहितत्ता, चुतिचित्तस्म पुरतो सोळसमस्स चित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पादं आवज्जयतो उप्पादो पि नेसं पाकटो होति, ठितिं आवज्जयतो ठिति पि नेसं पाकटा होति, भङ्गं आवज्जयतो च भङ्गो पि नेसं पाकटो होति ।

२४३. इतो अज्जं कम्मट्ठानं भावेत्वा अरहत्तं पत्तस्स भिक्खुनो हि आयुअन्तरं परिच्छिन्नं वा होति, अपरिच्छिन्नं वा । इमं पन सोळसवत्थुक्कं आनापानसतिं भावेत्वा अरहत्तं पत्तस्स आयुअन्तरं परिच्छिन्नमेव होति । सो, एत्तकं दानि मे आयुसङ्गारा पवत्तिस्सन्ति, न इतो परं ति

ज्वा अत्तनो धम्मताय एव सरीरपटिज्जगन-निवासनपारुपनादीनि सब्बकिच्चानि कत्वा अक्खीनि निमीलेति । कोटपम्बतविहारवासी तिस्सत्थेरो विय, महाकरञ्जियविहारवासी महातिस्सत्थेरो विय, देवपुत्तमहारट्ठे पिण्डपातिकितिस्सत्थेरो विय, चित्तलम्बतविहारवासिनो द्वे भातियत्थेरा विय च ।

२४४. तत्रिदं एकवत्थुपरिदीपनं । द्वेभातियत्थेरानं किरिको पुण्णमुपोसथदिवसे पाति-
मोक्खं ओसापेत्वा भिक्खुसङ्घपरिवुतो अत्तनो वसनङ्गानं गन्वा चङ्कमे ठितो चन्दालोक्कं ओलोकेत्वा अत्तनो आयुसङ्घारे उपधारेत्वा भिक्खुसङ्घं आह—तुम्हेहि कथं परिनिब्बायन्ता भिक्खू दिट्ठपुब्बा ति ? तत्र केचि आहंसु—अहेहि आसने निसिन्नका व परिनिब्बायन्ता दिट्ठ-
पुब्बा ति, केचि अहेहि आकासे पलङ्कं आभुजित्वा निसिन्नका ति । थेरो आह—अहं दानि वो चङ्कमन्तमेव परिनिब्बायमानं दस्सेस्सामी ति । ततो चङ्कमे लेखं कत्वा, अहं इतो चङ्कम-
कोटितो परकोटिं गन्वा निवत्तमानो इमं लेखं पत्वा व परिनिब्बायिस्सामी ति वत्वा चङ्कमं ओरुह्म परभागं गन्वा निवत्तमानो एकेन पादेन लेखं अक्कन्तक्खणे येव परिनिब्बायि ।

तस्मा हवे अप्पमत्तो अनुयुञ्जेथ पण्डितो ।

एवं अनेकानिसंसं आनापानसतिं सदा ति ॥

इदं आनापानसतियं विथारकथामुखं ।

२४५. आनापानसतिया अनन्तरं उदिट्ठं पन उपसमानुस्सतिं भावेतुकामेन रहोगतेन पटि-
सल्लीनेन, “ यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्गता वा असङ्गता वा, विरागो तेसं धम्मानं अग्गमक्खायति, यदिदं मदनिम्मदनो पिपासविनयो आलयसमुग्घातो वट्ठुपच्छेदो तण्हक्खयो विरागो निरोधो निब्बानं ” ति [अं २।३४] एवं सब्बदुक्खूपसमसङ्घातस्स निब्बानस्स गुणा अनुस्सरित्त्वा ।

२४६. तत्थ यावता ति यत्तका । धम्मा ति सभाया । सङ्गता वा असङ्गता वा ति सङ्गम्म समागम्म पच्चयेहि कता वा अकता वा । विरागो तेसं धम्मानं अग्गमक्खायती ति तेसं सङ्गतासङ्गतधम्मानं विरागो अग्गमक्खायति, सेट्ठो उत्तमो ति बुच्चति ।

२४७. तत्थ विरागो ति न रागाभावभत्तमेव, अथ खो, यदिदं मदनिम्मदनो....पे....
निब्बानं ति यो सो मदनिम्मदनो ति आदीनि नामानि असङ्गतधम्मो लभति, सो विरागो ति पच्चेत्त्वा । सो हि यस्मा तं आगम्म सब्बे पि मानमद-पुरिसमदादयो मदा निम्मदा अमदा होन्ति, विनस्सन्ति, तस्मा मदनिम्मदनो ति बुच्चति । यस्मा च तं आगम्म सब्बा पि कामपिपासा विनयं अब्भत्थं याति, तस्मा पिपासविनयो ति बुच्चति । यस्मा पन तं आगम्म पञ्चकामगुणालया समुग्घातं गच्छन्ति, तस्मा आलयसमुग्घातो ति बुच्चति । यस्मा च तं आगम्म तेभूमकवट्ठं उपच्छिज्जति, तस्मा वट्ठुपच्छेदो ति बुच्चति । यस्मा पन तं आगम्म सब्बसो तण्हा खयं गच्छति, विरज्जति, निरुज्जति च, तस्मा तण्हक्खयो विरागो निरोधो ति बुच्चति । यस्मा पनेस चतस्सो योनियो, पञ्च गतियो, सत्त विज्जाणडितियो, नव च सत्तावासे

अपरापरभावाय विननतो, आबन्धनतो, संसिब्बनतो वानं ति लद्धवोहाराय तण्हाय निक्खन्तो, निस्सटो, विसंयुत्तो, तस्मा निब्बानं ति बुच्चती ति ।

२४८. एवमेतेसं मदनिम्मदनतादीनं गुणानं वसेन निब्बानसङ्गातो उपसमो अनुस्सरितब्बो । ये वा पनञ्जे पि भगवता, “ असङ्खतञ्च वो, भिक्खवे, देसिस्सामि....सच्चञ्च....पारञ्चसुदुइसञ्च....अजरञ्च....धुवञ्च....निप्पपञ्चञ्च....अमतञ्च....सिवञ्च....खेमञ्च अब्भुतञ्चअनीतिकञ्च....अव्यापञ्चञ्च....विसुद्धिञ्च....दीपञ्च....ताणञ्च वो, भिक्खवे, देसिस्सामी ” ति [सं ४।३६०-७२] आदिसु सुत्तेसु उपसमगुणा वुत्ता, तेसमि वसेन अनुस्सरितब्बो येव ।

२४९. तस्सेवं मदनिम्मदनतादिगुणवसेन उपसमं अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति, न दोस....न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति । उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति उपसमं आरब्भा ” ति [७।६५ आदि] बुद्धानुस्सतिआदिसु वुत्तनयेनेव विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उपपज्जन्ति । उपसमगुणानं पन गम्भीरताय, नानप्पकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं उपसमगुणानुस्सरणवसेन उपपन्नत्ता उपसमानुस्सतिच्चेव सङ्खं गच्छति ।

२५०. छ अनुस्सतियो विय च अयमि अरियसावकस्सेव इज्झाति । एवं सन्ते पि उपसमगरुकेन पुथुज्जेनापि मनसिकातब्बा । सुतवसेनापि हि उपसमे चित्तं पसीदति ।

२५१. इमञ्च पन उपसमानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु सुखं सुपति, सुखं पटिबुज्जति, सन्तिन्द्रियो होति सन्तमानसो, हिरोत्तप्पसमन्नागतो, पासादिको, पणीताधिमुत्तिको, सब्बचारानं गरु च भावनीयो च, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमतो भावयेथ विचक्खणो ।

एवं अनेकानिसंसं अरिये उपसमे सतिं ति ॥

इदं उपसमानुस्सतियं वित्थारकथामुखं ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे अनुस्सतिकम्पट्टाननिद्देशो नाम
अट्ठमो परिच्छेदो ।

नवमो परिच्छेदो ब्रह्मविहारनिर्देशो

१. अनुस्सतिकम्पद्धानानन्तरं उद्दिष्टेषु पन, मेत्ता करुणा मुदिता उपेक्खा ति इमेसु चतूसु ब्रह्मविहारेसु मेत्तं भावेतुकामेन ताव आदिकम्भिकेन योगावचरेन उपच्छिन्नपल्लिवोधेन गहितकम्पद्धानेन भत्तकिञ्चं कत्वा भत्तसम्पदं पटिविनोदेत्वा विवित्ते पदेसे सुपञ्जत्ते आसने सुखानिसिन्नेन आदितो ताव दोसे आदीनवो खन्तियञ्च आनिसंसो पञ्चवेत्तिखतब्बो ।

२. कस्मा ? इमाय हि भावनाय दोसो पहातब्बो, खन्ति अधिगन्तब्बा, न च सका किञ्चि अदिट्ठादीनवं पहातुं अविदितानिसंसं वा अधिगन्तुं । तस्मा, “ दुट्ठो खो, आवुसो, दोसेन अभिभूतो परियादिण्णचित्तो पाणप्पि हन्ती ” ति [अं १।२।१६] आदीनं सुत्तानं वसेन दोसे आदीनवो दट्ठब्बो,

“ खन्ती परमं तपो तित्तिक्खा निब्बानं परमं वदन्ति बुद्धा ” [दी २।४९ ध १८४],

“ खन्तिबलं बलानीकं, तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ” [ध ३९९],

“ खन्त्या भिय्यो न विज्जती ” ति [सं १।२।२२]

आदीनं वसेन खन्तियं आनिसंसो वेदितब्बो ।

३. अथेवं दिट्ठादीनवतो दोसतो चित्तं विवेचनत्थाय विदितानिसंसाय च खन्तिया संयोजनत्थाय मेत्ताभावना आरभितब्बा । आरभन्तेन च आदितो व पुग्गलदोसा जानितब्बा, इमेसु पुग्गलेसु मेत्ता पठमं न भावेतब्बा, इमेसु नेव भावेतब्बा ति ।

४. अयं हि मेत्ता, अप्पियपुग्गले अतिप्पियसहायके मज्झत्ते वेरिपुग्गले ति इमेसु चतूसु पठमं न भावेतब्बा, लिङ्गविसभागे ओधिसो न भावेतब्बा, कालङ्कते न भावेतब्बा व ।

५. किंकारणा अप्पियादिसु पठमं न भावेतब्बा ? अप्पियं हि पियट्ठाने ठपेन्तो किलमति, अतिप्पियसहायकं मज्झत्तट्ठाने ठपेन्तो किलमति, अप्पमत्तके पि चस्स दुक्खे उप्पन्ने आरोदना-कारप्पत्तो विय होति, मज्झत्तं गरुट्ठाने च पियट्ठाने च ठपेन्तो किलमति, वेरिमनुस्सरतो कोधो उप्पज्जति । तस्मा अप्पियादिसु पठमं न भावेतब्बा ।

६. लिङ्गविसभागे पन तमेव आरब्ध ओधिसो भावेन्तस्स रागो उप्पज्जति । अज्जतरो किर अमच्चपुत्तो कुल्लपकत्थेरं पुच्छि, भन्ते, कत्थ मेत्ता भावेतब्बा ति ? थेरो, पियपुग्गले ति आह । तस्स च अत्तनो भरिया पिया होति, सो तस्सा मेत्तं भावेन्तो सब्बरत्ति भित्तियुद्ध-मकासि । तस्मा लिङ्गविसभागे ओधिसो न भावेतब्बा ।

७. कालङ्कते पन भावेन्तो नेव अप्पनं, न उपचारं पापुणाति । अज्जतरो किर दहर-

भिक्षु आचरियं आरब्ध मेत्तं आरभि । तस्स मेत्ता नप्पवत्तति । सो महाथेरस्स सन्तिकं गत्वा, भन्ते, पगुणा व मे मेत्ताज्ञानसमापत्ति, न च नं समापज्जितुं सक्कोमि, किं नु खो कारणं ति आह । थेरो, निमित्तं, आवुसो, गवेसा ति आह । सो गवेसन्तो आचरियस्स मतभावं ज्ञत्वा अज्जं आरब्ध मेत्तायन्तो समापत्तिं अप्पेसि । तस्मा कालङ्कते न भावेतब्बा व ।

८. सब्बपठमं पन, अहं सुखितो होमि निहुक्खो ति वा, अवेरो अब्बापज्झो अनीघो सुखी अत्तानं परिहरामी ति वा, एवं पुनप्पुनं अत्तनि येव भावेतब्बा ।

९. एवं सन्ते यं विभङ्गे वुत्तं, “ कथञ्च भिक्षु मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति ? सेय्यथा पि नाम एकं पुग्गलं पियं मनापं दिस्वा मेत्तायेय्य, एवमेव सब्बे सत्ते मेत्ताय फरती ” ति [विभंग २७२], यञ्च पटिसम्भिदायं, “ कतमेहि पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति ? सब्बे सत्ता अवेरा अब्बापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु । सब्बे पाणा....सब्बे भूता....सब्बे पुग्गला....सब्बे अत्तभावपरियापन्ना अवेरा अब्बापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३०] आदि वुत्तं, यञ्च मेत्तसुत्ते,

“ सुखिनो वा खेमिनो होन्तु, सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता ” ति [सु १४५] आदि वुत्तं, तं विरुज्जति, न हि तत्थ अत्तनि भावना वुत्ता ति चे,—तञ्च न विरुज्जति ।

१०. कस्मा ? तं हि अप्पनावसेन वुत्तं, इदं सक्खिभाववसेन । सचे पि हि वस्ससत्तं वस्स-सहस्सं वा अहं सुखितो होमी ति आदिना नयेन अत्तनि मेत्तं भावेति, नेवस्स अप्पना उपपज्जति । अहं सुखितो होमी ति भावयतो पन, यथा अहं सुखकामो दुक्खपटिक्कूलो, जीवितुकामो अमरितुकामो च एवं अज्जे पि सत्ता ति अत्तानं सक्खिं कत्वा अज्जसत्तेसु हित-सुखकामता उपपज्जति । भगवता पि च,

“ सब्बा दिसा अनुपरिगम्भ चेतसा नेवज्झगा पियतरमत्तना क्वचि ।

एवं पियो पुथु अत्ता परेसं, तस्मा न हिंसे परमत्तकामो ” ति [सं १।७५, उ४८] ॥ वदता अयं नयो दस्सितो ।

११. तस्मा सक्खिभावत्थं पठमं अत्तानं मेत्ताय फरित्वा तदनन्तरं सुखप्पवत्तन्तत्थं थ्वास्स पियो मनापो गरु भावनीयो आचरियो वा आचरियमत्तो वा उपज्झायो वा उपज्झायमत्तो वा, तस्स तामि पियवचनादीनि पियमानापत्तकारणानि, सीलसुतादीनि गरुभावनीयत्तकारणानि च अनुस्सरित्वा, एस सप्पुरिसो सुखी होतु निहुक्खो ति आदिना नयेन मेत्ता भावेतब्बा । एवरूपे च पुग्गले कामं अप्पना सम्पज्जति ।

१२. इमिना पन भिक्षुना तावतकेनेव तुट्ठिं अनापज्जित्वा सीमसम्भेदं कत्तुकामेन तद-नन्तरं अतिप्पियसहायके, अतिप्पियसहायकतो मज्जते, मज्जत्ततो वेरिपुग्गले मेत्ता भावेतब्बा । भावेन्तेन च एकेकस्मि कोट्टासे मुट्ठं कम्मनियं चित्तं कत्वा तदनन्तरे तदनन्तरे उपसहरितब्बं ।

१३. यस्स पन वेरिपुग्गलो वा नत्थि, महापुरिसजातिकत्ता वा अनत्थं करोन्ते पि परि

वेरिसञ्जा नुप्पज्जति, तेन, मज्झत्ते मे मेत्ताचित्तं कम्मनियं जातं, इदानीं नं वेरिम्हि उपसंहरामी
ति व्यापारो व न कातब्बो । यस्स पन अत्थि, तं सन्धाय वुत्तं—मज्झत्ततो वेरिपुग्गले मेत्ता
भावेतब्बा ति ।

१४. सचे पनस्स वेरिम्हि चित्तं उपसंहरतो तेन कतापराधानुस्सरणेन पटिघं उप्पज्जति,
अथानेन पुरिमपुग्गलेसु यत्थ कत्थचि पुनप्पुनं मेत्तं समापज्जित्वा वुड्ढित्वा पुनप्पुनं तं पुग्गलं
मेत्तायन्तेन पटिघं विनोदेतब्बं ।

१५. सचे एवम्पि वायमतो न निब्बाति, अथ

ककचूपमओवादआदीनं अनुसारतो ।

पटिघस्स पहाणाय घटितब्बं पुनप्पुनं ॥

तच्च खो इमिना आकारेन अत्तानं ओवदन्तेनेव—अरे कुञ्चनपुरिस, न नु वुत्तं भगवता,
“ उभतो दण्डकेन चे पि, भिक्खवे, ककचेन चोरा ओचरका अङ्गमङ्गानि ओकन्तेय्युं,
तत्रापि यो मनो पदोसेय्य, न मे सो तेन सासनकरो ” ति [म १।१२९] च ?

“ तस्सेव तेन पापियो यो कुद्धं पटिकुञ्जति ।

कुद्धं अप्पटिकुञ्जन्तो सङ्गमं जेति दुज्जयं ॥

उभिन्नमत्थं चरति, अत्तनो च परस्स च ।

परं सङ्कुपितं जत्वा यो सतो उपसम्मती ” ति [सं १।१६२] च ?

“ सत्तिमे, भिक्खवे, धम्मा सपत्तकन्ता सपत्तकरणा कोधनं आगच्छन्ति इत्थि वा
पुरिसं वा । कतमे सत्त ? इध, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स एवं इच्छति, अहो वतायं
दुब्बण्णो अस्सा ति । तं किस्स हेतु ? न, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स वण्णवताय नन्दति ।
कोधनायं, भिक्खवे, पुरिसपुग्गलो कोधाभिभूतो कोधपरेतो, किञ्चापि सो होति सुन्हातो
सुविलित्तो कप्पितकेसमस्सु ओदातवत्थवसनो, अथ खो सो दुब्बण्णो व होति कोधाभिभूतो ।
अयं, भिक्खवे, पठमो धम्मो सपत्तकन्तो सपत्तकरणो कोधनं आगच्छति इत्थि वा पुरिसं वा ।
पुन च परं, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स एवं इच्छति, अहो वतायं दुक्खं सयेय्या ति ...पे....
न पचुरत्थो अस्सा ति....पे ...न भोगवा अस्सा ति...पे ...न यसवा अस्सा ति ...पे....न
मित्तवा अस्सा ति...पे....न कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सगं लोकं उपपज्जेय्या ति ।
तं किस्स हेतु ? न, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स सुगतिगमनेन नन्दति । कोधनायं, भिक्खवे,
पुरिसपुग्गलो कोधाभिभूतो कोधपरेतो कायेन दुच्चरितं चरति, वाचाय....मनसा दुच्चरितं
चरति, सो कायेन....वाचाय....मनसा दुच्चरितं चरित्वा कायस्स भेदा परं मरणा अपायं
दुग्गतिं विनिपातं निरयं उपपज्जति कोधाभिभूतो ” ति [अं ४।९४-९६] च ? “ सेय्यथा
पि भिक्खवे, छवालान्तं उभतो पदित्तं मज्झे गूथगतं नेव गामे कट्ठत्थं फरति, न अरञ्जे कट्ठत्थं
फरति, तथूपमाहं, भिक्खवे, इमं पुरिसपुग्गलं वदामी ” ति [अं २।९५, इ ९०] चा ति !

सो दानि त्वं एवं कुञ्जन्तो न चेव भगवतो सासनकरो भविस्ससि, पटिकुञ्जन्तो च कुद्ध-
पुरिसतो पि पापियो हुत्वा न दुज्जयं सङ्गामं जेस्ससि, सपत्तकरणे च धम्मे अत्तना व अत्तनो
करिस्ससि, छावालात्पमो च भविस्ससी ति ।

१६. तस्सेवं घटयतो वायमतो सचे तं पटिघं वूपसम्मति, इच्चेतं कुसलं, नो चे वूप-
सम्मति अथ यो यो धम्मो तस्स पुग्गलस्स वूपसन्तो होति परिसुद्धो, अनुस्सरियमानो पसादं
आवहति, तं तं अनुस्सरित्वा आघातो पटिविनोदेतब्बो ।

१७. एकच्चस्स हि कायसमाचारो व उपसन्तो होति, उपसन्तभावो चस्स बह्वं वत्तपटि-
पत्तिं करोन्तस्स सब्बजनेन आयति, वचीसमाचारमनोसमाचारा पन अवूपसन्ता होन्ति । तस्स ते
अचिन्तेत्वा कायसमाचारवूपसमो येव अनुस्सरितब्बो ।

१८. एकच्चस्स वचीसमाचारो व उपसन्तो होति, उपसन्तभावो चस्स सब्बजनेन आयति,—
सो हि पकतिया व पटिसन्धारकुसलो होति सखिलो सुखसम्भासो सम्मोदको उत्तानमुखो पुब्ब-
भासी, मधुरेन सरेन धम्मं ओसारेति, परिमण्डलेहि पदव्यञ्जनेहि धम्मकथं कथेति,—कायसमा-
चारमनोसमाचारा पन अवूपसन्ता होन्ति । तस्स ते अचिन्तेत्वा वचीसमाचारवूपसमो येव
अनुस्सरितब्बो ।

१९. एकच्चस्स मनोसमाचारो व उपसन्तो होति, उपसन्तभावो चस्स चेतियवन्दनादिसु
सब्बजनस्स पाकटो होति । यो हि अवूपसन्तचित्तो होति, सो चेतियं वा बोधिं वा थेरे वा
वन्दमानो न सक्कच्चं वन्दति, धम्मसवनमण्डले विस्सित्तचित्तो वा पचलायन्तो वा निसीदति ।
उपसन्तचित्तो पन ओकप्पेत्वा सक्कच्चं वन्दति, ओहितसोतो अट्ठित्वा कायेन वा वाचाय वा
चित्तप्पसादं आविकरोन्तो धम्मं सुणाति । इति एकच्चस्स मनोसमाचारो व उपसन्तो होति,
कायवचीसमाचारा अवूपसन्ता होन्ति । तस्स ते अचिन्तेत्वा मनोसमाचारवूपसमो येव अनुस्सरितब्बो ।

२०. एकच्चस्स पन इमेसु तीसु धम्मेसु एको पि अवूपसन्तो होति । तस्मिं पुग्गले,
किञ्चापि एस इदानि मनुस्सलोके चरति, अथ खो कतिपाहस्स अच्चयेन अट्ठमहानिरय-सोळस-
उस्सदनिरयपरिपूरको भविस्ससी ति कारुज्जं उपडपेतब्बं । कारुज्जग्गि हि पटिच्च आघातो
वूपसम्मति । एकच्चस्स तयो पिमे धम्मा वूपसन्ता होन्ति । तस्स यं यं इच्छति, तं तं
अनुस्सरितब्बं । तादिसे हि पुग्गले न दुक्करा होति मेत्ताभावना ति ।

२१. इमस्स च अत्थस्स आविभावत्थं, “ पञ्चिमे, आवुसो, आघातपटिविनया, यत्थ
भिक्खुनो उप्पन्नो आघातो सब्बसो पटिविनोदेतब्बो ” ति [अं ३।१८६-९०] इदं पञ्चक-
निपाते आघातपटिविनयसुत्तं विथारेतब्बं ।

२२. सचे पनस्स एवम्पि वायमतो आघातो उप्पज्जति येव, अथानेन एवं अत्ता
ओवदितब्बो—

अत्तनो विसये दुक्खं कतं ते यदि वेरिना ।

किं तस्साविसये दुक्खं सचित्ते कत्तुमिच्छसि ॥

बहूपकारं हित्वान् जातिवग्गं रुदम्मुखं ।
 महानत्थकरं कोधं सपत्तं न जहासि किं ॥
 यानि रक्खसि सीलानि, तेसं मूलनिकन्तनं ।
 कोधं नामुपलाळेसि, को तया सादिसो जळो ॥
 कतं अनरियं कम्मं परेन इति कुञ्जसि ।
 किं नु त्वं तादिसं येव यो सयं कत्तुमिच्छसि ॥
 दोसेतुकामो यदि तं अमनापं परो करि ।
 दोसुप्पादेन तस्सेव किं पूरेसि मनोरथं ॥
 दुक्खं तस्स च नाम त्वं कुद्धो काहसि वा न वा ।
 अत्तानं पनिदानेव कोधदुक्खेन बाधसि ॥
 कोधन्धा अहितं मग्गं आरूढ्हा यदि वेरिनो ।
 कस्मा तुवम्पि कुञ्जन्तो तेसं येवानुसिक्खासि ॥
 यं दोसं तव निस्साय सत्तुना अप्पियं कतं ।
 तमेव दोसं छिन्दस्सु, किमद्धाने विहज्जसि ॥
 खणिकत्ता च धम्मानं, येहि खन्धेहि ते कतं ।
 अमनापं निरुद्धा ते, कस्स दानीध कुञ्जसि ॥
 दुक्खं करोति यो यस्स, तं विना कस्स सो करे ।
 सयम्पि दुक्खहेतु त्वमिति किं तस्स कुञ्जसी ति ॥

२३. सचे पनस्स एवं अत्तानं ओवदतो पि पटिघं नेव वूपसम्मति, अथानेन अत्तनो च परस्स च कम्मस्सकता पच्चवेक्खितब्बा । तथ अत्तनो ताव एवं पच्चवेक्खितब्बा—अम्भो, त्वं तस्स कुद्धो किं करिस्ससि ? न नु तवेवेतं दोसनिदानं कम्मं अनत्थाय संवत्तिस्सति ? कम्मस्सको हि त्वं, कम्मदायादो, कम्मयोनि, कम्मबन्धु, कम्मपटिसरणो, यं कम्मं करिस्ससि तस्स दायदो भविस्ससि । इदञ्च ते कम्मं नेव सम्मासम्बोधिं, न पच्चेकबोधिं, न सावकभूमिं, न ब्रह्मत्तसकत्तचक्रवत्तिपदेसरज्जादिसम्पत्तीनं अज्जतरं सम्पत्तिं साधेतुं समत्थं, अथ खो सासनतो चावेत्वा विघासादादिभावस्स चेव नेरयिकादिदुक्खविसेसानञ्च ते संवत्तनिकमिदं कम्मं । सो त्वं इदं करोन्तो उभोहि हत्थेहि वीतच्चिके वा अङ्गारे, गूथं वा गहेत्वा परं पहारितुकामो पुरिसो विय अत्तानमेव पठमं दहसि चेव, दुग्गन्धञ्च करोसी ति ।

२४. एवं अत्तनो कम्मस्सकतं पच्चवेक्खित्वा परस्स पि एवं पच्चवेक्खितब्बा—एसो पि तव कुञ्जित्वा किं करिस्ससि ? न नु एतस्सेवेतं अनत्थाय संवत्तिस्सति ? कम्मस्सको हि अयमायस्मा कम्मदायादो....पे....यं कम्मं करिस्ससि, तस्स दायदो भविस्ससि । इदञ्चस्स कम्मं नेव सम्मासम्बोधिं, न पच्चेकबोधिं, न सावकभूमिं, न ब्रह्मत्तसकत्तचक्रवत्तिपदेसरज्जादिसम्पत्तीनं

अञ्जतरं सम्पत्तिं साधेतुं समर्थं, अथ खो सासनतो चावेत्वा विधासादादिभावस्स चेव नेरयि-
कादिदुक्खविसेसानञ्चस्स संवत्तनिकमिदं कम्मं । स्वायं इदं करोन्तो पटिवाते ठत्वा परं रजेन
ओकिरितुकामो पुरिसो विय अत्तानं येव ओकिरति । वुत्तं हेतं भगवता—

“ यो अप्पदुड्ढस्स नरस्स दुस्सति सुद्धस्स पोसस्स अनङ्गणस्स ।

तमेव बालं पच्चेति पापं सुखुमो रजो पटिवातं व खित्तो ” ति [ध १२५] ॥

२५. सचे पनस्स एवं कम्मस्सकतम्पि पच्चवेक्खतो नेव वूपसम्मति, अधानेन सत्थु पुब्ब-
चरियगुणा पच्चवेक्खितत्वा ।

२६. तत्रायं पच्चवेक्खणानयो । अभ्भो पब्बजित, न नु ते सत्था पुब्बे व सम्बोधा अन-
भिसम्बुद्धो बोधिसत्तो पि समानो चत्तारि असङ्खेय्यानि कप्पसत्तसहस्सञ्च पारमियो पूरयमानो तत्थ
तत्थ वधकेसु पि पच्चत्थिकेसु चित्तं नप्पदूसोसि ?

२७. सेय्यथिदं—सीलवजातके ताव, अत्तनो देविया पदुडेन पापअमच्चेन आनीतस्स
पटिरञ्जो तियोजनसत्तं रज्जं गण्हन्तस्स निसेधनत्थाय उड्डितानं अमच्चानं आवुधम्पि छुपितुं न
अदासि । पुन सद्धिं अमच्चसहस्सेन आमकसुसाने गलप्पमाणं भूमिं खणित्वा निखञ्जमानो
चित्तप्पदोसमत्तम्पि अक्त्वा कुणपखादनत्थं आगतानं सिङ्गालानं पंसुवियूहनं निस्साय पुरिसकारं
क्त्वा पटिलद्धजीवितो यक्खानुभावेन अत्तनो सिरिगम्भं ओरुह्म सिरिसयने सयितं पच्चत्थिकं
दिस्वा कोपं अक्त्वा व अञ्जमञ्जं सपथं क्त्वा तं मित्तद्धाने ठपयित्वा आह—

“ आसिंसेथेव पुरिसो न निब्बिन्देय्य पण्डितो ।

पस्सामि वोहमत्तानं यथा इच्छि तथा अहुं ” ति [जातक ११२६७] ॥

२८. खन्तिवादिजातके दुम्भेधेन कासिरञ्जा, किंवादी त्वं, समणा ति पुट्ठो, खन्तिवादी
नामाहं ति वुत्ते सकण्टकाहि कसाहि ताळेत्वा हत्थपादेसु छिज्जमानेसु कोपमत्तम्पि न अकासि ।

२९. अनञ्छरियञ्चेतं, यं महल्लको पब्बज्जूपगतो एवं करेय्य, चूल-धम्मपालजातके पन
उत्तानंसेय्यको पि समानो,

“ चन्दनरसानुलित्ता बाहा छिज्जन्ति धम्मपालस्स ।

दायादस्स पथञ्ज्या, पाणा मे, देव, रुञ्जन्ती ” ति [जातक ३१८१] ॥

एवं विष्पलपमानाय मातुया पितरा महापतापेन नाम रञ्जा वंसकळीरेसु विय चतूसु हत्थपादेसु
छेदापितेसु, तावता पि च सन्तुट्ठिं अनापजित्वा, सीसमस्स छिन्दथा ति आणत्ते, अयं दानि ते
चित्तं सन्निगण्हनकालो, इदानि, अभ्भो धम्मपाल, सीसच्छेदाणापके पितरि, सीसच्छेदके पुरिसे,
परिदेवमानाय मातरि, अत्तनि चा ति इमेसु चतूसु समचित्तो होही ति दब्बहसमादानं अधिद्वाय
पदुट्ठाकारमत्तम्पि न अकासि ।

३०. इदञ्चापि अनञ्छरियमेव, यं मनुस्सभूतो एवमकासि, तिरञ्छानभूतो पि पन छहन्तो

नाम वारणो हुत्वा विसपीतेन सल्लेन नाभियं विद्धो पि ताव अनत्थकारिहिं लुइके चित्तं नप्पदूसेसि । यथाह—

“ समप्पितो पुथुसल्लेन नागो, अदुइच्चित्तो लुइकं अज्झभासि ।

किमत्थियं, कस्स वा सम्म हेतु ममं वधि कस्स वायं पयोगो”ति [जातक ५।५१] ॥
एवं बत्वा च, कासिरज्जो महेसिया तव दन्तानमत्थाय पेसितोहि, भदन्ते, ति वुत्ते तस्सा मनोरथं पूरेन्तो छब्बणारस्मिनिच्छरणसमुज्जलितचारुसोभे अत्तनो दन्ते छेत्वा अदासि ।

३१. महाकपि हुत्वा अत्तना येव पब्बतपपाततो उद्धरितेन पुरिसेन,

“ भक्खो अयं मनुस्सानं यथेवज्जे वने मिगा ।

यं नूनिमं वधित्वान छातो खादेय्य वानरं ॥

असितो व गमिस्सामि मंसमादाय सम्बलं ।

कन्तारं नित्थरिस्सामि, पाथेय्यं मे भाविस्सती ” ति [जातक ५।७१] ॥

एवं चिन्तेत्वा सिलं उक्खिपित्वा मत्थके सम्पदालिते, अस्सुपुण्णेहि नेत्तेहि तं पुरिसं उदिक्खमानो,

“ माय्योसि मे, भदन्ते, त्वं नामेतादिसं करि ।

त्वं खोसि नाम दीघावु अज्जं वारेतुमरहसी ” ति [जातक ५।७१] ॥

यत्वा तस्मिं पुरिसे चित्तं अप्पदूसेत्वा अत्तनो च दुक्खं अचिन्तेत्वा तमेव पुरिसं खेमन्त-
भूमिं सम्पापेसि ।

३२. भूरिदत्तो नाम नागराजा हुत्वा उपोसथङ्गानि अधिङ्गान्य वम्मिकमुद्धनि सयमानो कप्पुडानगिसदिसेन ओसथेन सकलसरीरे सिञ्चमानो पि, पेळाय पक्खिपित्वा सकलजम्बुदीपे कीळापियमानो पि तस्मिं ब्राह्मणे मनोपदोसमत्तम्पि न अकासि । यथाह—

“ पेळाय पक्खिपन्ते पि मद्दन्ते पि च पाणिना ।

आलम्बाने न कुप्पामि सीलखण्डभया ममा ” ति [च ८५] ॥

३३. चम्पेय्यो पि नागराजा हुत्वा अहितुण्डिकेन विहेठियमानो मनोपदोसमत्तम्पि न उप्पादेसि । यथाह—

“ तदा पि मं धम्मचारिं उपवुत्थउपोसथं ।

अहितुण्डिको गहेत्वान राजद्वारहिं कीळति ॥

यं सो वण्णं चिन्तयति नीलं पीतञ्च लोहितं ।

तस्स चित्तानुवत्तन्तो होमि चिन्तितसन्निभो ॥

थलं करेय्यं उदकं, उदकम्पि थलं करे ।

यदिहं तस्स कुप्पेय्यं खणेन छारिकं करे ॥

यदि चित्तवसी हेस्सं, परिहायिस्सामि सीलतो ।

सीलेन परिहीनस्स उत्तमत्थो न सिञ्चती ” ति [च ८५-८६] ॥

३४. सङ्कपालनागराजा ह्रुत्वा तिखिणाहि सत्तीहि अट्टसु ठानेसु ओविञ्चित्वा पहारमुखेहि सकण्टका लतायो पवेसेत्वा नासाय दब्धं रज्जुं पक्खिपित्वा सोळसहि भोजपुत्तेहि काजेनादाय बुद्धमानो धरणीतले धंसियमानसरीरो महन्तं दुक्खं पच्चनुभोन्तो कुञ्चित्वा ओलोकितमत्तेनेव सब्बे भोजपुत्ते भस्मं कातुं समत्थो पि समानो चक्खुं उम्मीलेत्वा पदुहाकारमत्तम्पि न अकासि । यथाह—

“ चातुदसि पञ्चदसिञ्चळार, उपोसथं निच्चमुपावसामि ।

अथागमुं सोळस भोजपुत्ता रज्जुं गहेत्वान दब्धञ्च पासं ॥

लेत्वान नासं अतिकस्स रज्जुं, नयिसु मं सम्परिगह्म लुहा ।

एतादिसं दुक्खमहं तितिक्खं उपोसथं अप्पटिकोपयन्तो” ति [जातक ५।१७२-७३] ॥

३५. न केवलञ्च एतानेव, अञ्जानि पि मातुपोसकजातकादिसु अनेकानि अच्छरियानि अकासि । तस्स ते इदानि सब्बञ्जुतं पत्तं सदेवके लोके केनचि अप्पटिसमखन्तिगुणं तं भगवन्तं सत्थारं अपदिसतो पटिघचित्तं नाम उप्पादेतुं अतिविय अयुक्तं अप्पटिरूपं ति ।

३६. सचे पनस्स एवं सत्थु पुब्बचरियगुणं पच्चवेक्खतो पि दीघरत्तं किलेसानं दासब्बं उपगतस्स नेव तं पटिघं वूपसम्मति, अथानेन अनमतगिगयानि पच्चवेक्खितम्बानि । तत्र हि वुत्तं—“ न सो, भिक्खवे, सत्तो सुलभरूपो, यो न माता भूतपुब्बो....यो न पिता भूतपुब्बोयो न माता....यो न भगिनी....यो न पुत्तो....यो न धीता भूतपुब्बो ” ति [सं २।१८९-९०] । तस्मा तस्मिं पुग्गले एवं चित्तं उप्पादेतब्बं—अयं किर मे अतीते माता ह्रुत्वा दसमासे कुञ्चित्वा परिहरित्वा मुत्तकरीसखेळसिङ्गाणिकादीनि हरिचन्दनं विय अजिगुच्छमानो अपनेत्वा उरे नच्चापेन्तो, अङ्गेन परिहरमानो पोसेसि, पिता ह्रुत्वा अजपथसङ्कुपथादीनि गन्त्वा वाणिज्जं पयोजयमानो, मय्हं अत्थाय जीवितम्पि परिञ्चित्वा उभतो व्यूळ्हे सङ्गामे पविसित्वा, नावाय महासमुदं पक्खन्दित्वा, अञ्जानि च दुक्करानि करित्वा, पुत्तके पोसेस्सामी ति तेहि तेहि उपायेहि धनं संहरित्वा मं पोसेसि, माता, भगिनी, पुत्तो, धीता च ह्रुत्वा पि, इदञ्चिदञ्च उपकारं अकासी ति तत्र मे नप्पटिरूपं मनं पदूसेतुं ति ।

३७. सचे पन एवम्पि चित्तं निब्बापेतुं न सक्कोति येव, अथानेन एवं मेत्तानिसंसा पच्चवेक्खितम्बा—अम्भो पब्बजित, न नु वुत्तं भगवता, “ मेत्ताय भिक्खवे, चेतोविमुत्तिया आसेविताय भाविताय बहुलीकताय यानीकताय वत्थुकताय अनुद्धिताय परिचिताय सुसमारद्दाय एकादसानिसंसा पाटिकङ्का । कतमे एकादस ? सुखं सुपति, सुखं पटिबुज्झति, न पापकं सुपिनं पस्सति, मनुस्सानं पियो होति, अमनुस्सानं पियो होति, देवता रक्खन्ति, नास्स अग्नि वा विसं वा सत्थं वा कमति; तुवटं चित्तं समाधियति, मुखवण्णो विप्पसीदति, असम्भूळ्हो कालं करोति, उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो ब्रह्मलोकूपगो होती ” ति [अं ५।३४२] ! सचे त्वं इदं चित्तं न निब्बापेस्ससि, इमेहि आनिसंसेहि परिबाहिरो भविस्ससी ति ।

३८. एवमपि निम्बापेतुं असक्कोन्तेन पन धातुविनिम्भोगो कातब्बो । कथं ? अम्भो पम्बजित, त्वं एतस्स कुञ्जमानो कस्स कुञ्जसि ? किं केसानं कुञ्जसि, उदाहु लोमानं, नखानंपे....मुत्तस्स कुञ्जसि ? अथ वा पन केसादिसु पथवीधातुया कुञ्जसि, आपोधातुया, तेजो-धातुया, वायोधातुया कुञ्जसि ? ये वा पञ्चक्खन्धे, द्वादसायतनानि, अट्टारस धातुयो उपादाय अयमायस्मा इत्थन्नामो ति वुच्चति, तेसु किं रूपक्खन्धस्स कुञ्जसि, उदाहु वेदना-सञ्जा-सङ्खार-विज्जाणक्खन्धस्स कुञ्जसि ? किं वा चक्खायतनस्स कुञ्जसि, किं रूपायतनस्स कुञ्जसिपे....किं मनायतनस्स कुञ्जसि, किं धम्मायतनस्स कुञ्जसि ? किं वा चक्खुधातुया कुञ्जसि, किं रूपधातुया, किं चक्खुविज्जाणधातुया....पे....किं मनोधातुया, किं धम्मधातुया, किं मनोविज्जाणधातुया ति ? एवं हि धातुविनिम्भोगं करोतो आरग्गे सासपस्स विय आकासे चित्तकम्मस्स विय च कोधस्स पतिट्ठानट्ठानं न होति ।

३९. धातुविनिम्भोगं पन कातुं असक्कोन्तेन दानसंविभागो कातब्बो । अत्तनो सन्तकं परस्स दातब्बं, परस्स सन्तकं अत्तना गहेतब्बं । सचे पन परो भिन्नाजीवो होति अपरिभोगा-रहपरिक्खारो, अत्तनो सन्तकमेव दातब्बं । तस्सेवं करोतो एकन्तेनेव तस्मिं पुग्गले आघातो वूपसम्मति । इतरस्स च अतीतजातितो पडाय अनुबन्धो पि कोधो तं खणं येव वूपसम्मति । चित्तलपम्बतविहारे तिकखत्तुं वुड्ढापितप्पेनासनेन पिण्डपातिकत्थेरेन, अयं, भन्ते, अट्ठकहापण-ग्घनको पत्तो मम मातरा उपासिकाय दिन्नो, धम्मियो लाभो, महाउपासिकाय पुञ्जलाभं करोथा ति क्त्वा दिन्नं पत्तं लद्धमहाथेरस्स विय । एवं महानुभावं हेतं दानं नाम । वुत्तमपि चेत्तं—

“ अदन्तदमनं दानं, दानं सब्बत्थसाधकं ।

दानेन पियवाचाय उण्णमन्ति नमन्ति चा ” ति [] ॥

४०. तस्सेवं वेरिपुग्गले वूपसन्तपटिघस्स, यथा पियातिप्पियसहायकमञ्जत्तेसु, एवं तस्मिम्पि मेत्तावसेन चित्तं पवत्तति । अथानेन पुनपुनं मेत्तायन्तेन, अत्तनि पियपुग्गले मञ्जत्ते वेरिपुग्गले ति चतूसु जनेसु समचित्ततं सम्पादेन्तेन सीमसम्भेदो कातब्बो ।

४१. तस्सिदं लक्खणं । सचे इमस्मिं पुग्गले पियमञ्जत्तवेरीहि सद्धिं अत्तचतुत्थे एकस्मिं पदेसे निसिन्ने चोरा आगन्त्वा, भन्ते, एकं भिक्खुं अम्हाकं देथा ति क्त्वा, किंकारणा ति वुत्ते, तं मारेत्वा गल्लोहितं गहेत्वा बलिकरणत्थाया ति वदेय्युं, तत्र चेसो भिक्खु, असुकं वा असुकं वा गण्हन्तु ति चिन्तेय्य, अकतो व होति सीमसम्भेदो । सचे पि, मं गण्हन्तु, मा इमे तयो ति चिन्तेय्य, अकतो व होति सीमसम्भेदो । कस्मा ? यस्स यस्स हि गहणं इच्छति, तस्स तस्स अहितेसी होति, इतरेसं येव हितेसी होति । यदा पन चतुन्नं जनानमन्तरे एकम्पि चोरानं दातब्बं न पस्सति, अत्तनि च तेसु च तीसु जनेसु सममेव चित्तं पवत्तेति, कतो होति सीमसम्भेदो ।

४२. तेनाहु पोरणा—

“ अत्तानि हितमज्झत्ते अहिते च चतुब्बिधे ।
यदा पस्सति नानत्तं हितचित्तो व पाणिनं ।
न निकामलाभी मेत्ताय कुसली ति पवुच्चति ॥
यदा चतस्सो सीमायो सम्भिन्ना होन्ति भिक्खुनो ।
समं फरति मेत्ताय सब्बलोकं सदेवकं ।
महाविसेसो पुरिमेन यस्स सीमा न नायती ” ति [] ॥

४३. एवं सीमसम्भेदसमकालमेव च इमिना भिक्खुना निमित्तञ्च उपचारञ्च लब्धं होति । सीमसम्भेदे पन कते तमेव निमित्तं आसेवन्तो भावेन्तो बहुलीकरोन्तो अप्पकासिरेनेव पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव अप्पनं पापुणाति । एत्तावतानेन अधिगतं होति पञ्चङ्गविष्णहीनं पञ्चङ्गसमन्नागतं तिविधकल्याणं दसलक्खणसम्पन्नं पठमं ज्ञानं मेत्तासहगतं । अधिगते च तस्मिं तदेव निमित्तं आसेवन्तो भावेन्तो बहुलीकरोन्तो अनुपुब्बेन चतुक्कनयेन दुतियततियज्झानानि पञ्चकनये दुतियततियचतुत्थज्झानानि च पापुणाति ।

४४. सो हि पठमज्झानादीनं अज्जतरवसेन “ मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति, तथा दुतियं, तथा ततियं, तथा चतुत्थि, इति उद्धमधो तिरियं सब्बधि सब्बत्तताय सब्बावन्तं लोकं मेत्तासहगतेन चेतसा विपुलेन महगतेन अप्पमाणेन अवेरेन अब्यापज्जेन फरित्वा विहरति ” [विभंग २७२, दी १।२५०, म १।३८ आदि] । पठमज्झानादिवसेन अप्पनापत्तचित्तस्सेव हि अयं विकुब्बना सम्पज्जति ।

४५. एत्थ च मेत्तासहगतेना ति मेत्ताय समन्नागतेन । चेतसा ति चित्तेन । एकं दिसं ति एतं एकस्सा दिसाय पठमपरिगहितं सत्तं उपादाय एकदिसापेरियापन्नसत्तफरणवसेन वुत्तं । फरित्वा ति फुसित्वा, आरम्भणं कत्वा । विहरती ति ब्रह्मविहाराधिष्ठितं इरियापथविहारं पवत्तेति । तथा दुतियं ति यथा पुरत्थिमादिसु दिसासु यं किञ्चि एकं दिसं फरित्वा विहरति, तथेव तदनन्तरं दुतियं, ततियं, चतुत्थिञ्चा ति अत्थो ।

४६. इति उद्धं ति एतेनेव नयेन उपरिमं दिसं ति वुत्तं होति । अधो तिरियं ति अधो दिसम्पि तिरियंदिसम्पि एवमेव । तत्थ च अधो ति हेडा, तिरियं ति अनुदिसासु । एवं सब्ब-दिसासु अस्समण्डले अस्समिव मेत्तासहगतं चित्तं सारेति पि पञ्चासारेति पी ति । एत्तावता एकमेकं दिसं परिगृहेत्वा ओधिसो मेत्ताफरणं दस्सितं ।

४७. सब्बधी ति आदि पन अनोधिसो दस्सनत्थं वुत्तं । तत्थ सब्बधी ति सब्बत्थ । सब्बत्तताया ति सब्बेसु हीनमज्झिमुक्कड्ढमित्तसपत्तमज्झत्तादिप्पभेदेसु अत्तताय । अयं परसत्तो ति विभागं अकत्वा अत्तसमताया ति वुत्तं होति । अथ वा, सब्बत्तताया ति सब्बेन चित्तभावेन । ईसकम्पि बहि अविकिम्बपमानो ति वुत्तं होति । सब्बावन्तं ति सब्बसत्तवन्तं । सब्बसत्तयुत्तं ति अत्थो । लोकं ति सत्तलोकं ।

४८. विपुलेना ति एवमादि परियायदस्सनतो पनेत्थ पुन मेत्तासहगतेना ति वुत्तं । यस्मा वा एत्थ ओधिसो फरणे विय पुन तथा-सदो इति-सदो वा न वुत्तो, तस्मा पुन मेत्ता-सहगतेन चेतसा ति वुत्तं । निगमनवसेन वा एतं वुत्तं । विपुलेना ति एत्थ च फरणवसेन विपुलता दट्ठम्भा । भूमिवसेन पन एतं महग्गतं, पगुणवसेन च अप्पमाणसत्तारम्मणवसेन च अप्पमाणं, व्यापादपच्चत्थिकप्पहानेन अवेरं, दोमनस्सप्पहानतो अब्यापज्झं । निहुक्खं ति वुत्तं होति । अयं, मेत्तासहगतेन चेतसा ति आदिना नयेन वुत्ताय विकुब्बनाय अत्थो ।

४९. यथा चायं अप्पनाप्पत्तचित्तस्सेव विकुब्बना सम्पज्जति, तथा यम्पि पटिसम्भिदायं, “ पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति, सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति, दसहाकारेहि दिसा फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ती ” ति [पटि २।१३०] वुत्तं, तम्पि अप्पनाप्पत्तचित्तस्सेव सम्पज्जती ति वेदितब्बं ।

५०. तत्थ च, “ सब्बे सत्ता अवेरा अब्यापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु, सब्बे पाणा....सब्बे भूता....पे....सब्बे पुगला....सब्बे अत्तभावपरियापन्ना अवेरा....पे.... परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३०-३१] इमेहि पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा मेत्ता चेतो-विमुत्ति वेदितब्बा ।

५१. “ सब्बा इत्थियो अवेरा....पे....अत्तानं परिहरन्तु, सब्बे पुरिसा....सब्बे अरिया.... सब्बे अनरिया....सब्बे देवा....सब्बे मनुस्सा....सब्बे विनिपातिका अवेरा....पे.... परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३१] इमेहि सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति वेदितब्बा ।

५२. “ सब्बे पुरत्थिमाय दिसाय सत्ता अवेरा....पे....अत्तानं परिहरन्तु, सब्बे पच्छिमाय दिसाय....सब्बे....उत्तराय दिसाय....सब्बे दक्खिणाय दिसाय....सब्बे पुरत्थिमाय अनुदिसाय.... सब्बे पाच्छिमाय अनुदिसाय....सब्बे उत्तराय अनुदिसाय....सब्बे दक्खिणाय अनुदिसाय... सब्बे हेड्डिमाय दिसाय....सब्बे उपरिमाय दिसाय सत्ता अवेरापे....परिहरन्तु । सब्बे पुरत्थिमाय दिसाय पाणा....पे....भूता, पुगला, अत्तभावपरियापन्ना अवेरा....पे....परिहरन्तु । सब्बा पुरत्थिमाय दिसाय इत्थियो, सब्बे पुरिसा, अरिया, अनरिया, देवा, मनुस्सा, विनिपातिका अवेरा....पे....परिहरन्तु, सब्बा पच्छिमाय दिसाय, उत्तराय, दक्खिणाय, पुरत्थिमाय अनुदिसाय, पच्छिमाय....उत्तराय....दक्खिणाय अनुदिसाय, हेड्डिमाय दिसाय, उपरिमाय दिसाय इत्थियो....पे....विनिपातिका अवेरा अब्यापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३१] इमेहि दसहाकारेहि दिसा फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति वेदितब्बा ।

५३. तत्थ सब्बे ति अनवसेसपरियादानमेतं । सत्ता ति रूपादिसु खन्धेषु छन्दरागेन सत्ता विसत्ता ति सत्ता । वुत्तं हेतं भगवता—“ रूपे खो, राध, यो छन्दो यो रागो या नन्दि या तण्हा, तत्र सत्तो, तत्र विसत्तो, तस्मा सत्तो ति वुच्चति....वेदनाय....सञ्जाय....सङ्गारेसु विञ्जाणे यो छन्दो यो रागो या नन्दि या तण्हा, तत्र सत्तो, तत्र विसत्तो, तस्मा सत्तो ति

वुच्चती ” ति [सं ३।१९०] । रुद्धिसदेन पन वितरागेषु पि अयं बोहारो वत्तति येव, विळीवमये पि बीजनीविसेसे तालवण्टबोहारो विय । अक्खरचिन्तका पन अत्थं अविचारेत्वा, नाममत्तमेतं ति इच्छन्ति । ये पि अत्थं विचारेन्ति, ते सत्तयोगेन सत्ता ति इच्छन्ति ।

५४. पाणनताय पाणा । अस्सासपस्सासायत्तवुत्तिताया ति अत्थो । भूतत्ता भूता । सम्भू-
तत्ता अभिनिब्बत्तत्ता ति अत्थो । पुं ति वुच्चति निरयो, तस्मिं गलन्ती ति पुग्गला । गच्छन्ती ति
अत्थो । अत्तभावो वुच्चति सरीरं, खन्धपञ्चकमेव वा, तं उपादाय पञ्जत्तिमत्तसम्भावतो । तस्मि
अत्तभावे परियापन्ना ति अत्तभावपरियापन्ना । परियापन्ना ति परिच्छिन्ना, अन्तोगधा ति अत्थो ।

५५. यथा च सत्ता ति वचनं, एवं सेसानि पि रुद्धिवसेन आरोपेत्वा सम्बानेतानि
सम्बसत्तवेवचनानी ति वेदितव्वानि । कामञ्च अज्जानि पि, सम्बे जन्तू सम्बे जीवा ति आदीनि
सम्बसत्तवेवचनानि अत्थि, पाकटवसेन पन इमानेव पञ्च गहेत्वा, पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा
मेत्ता चेतोविमुत्ती ति वुत्तं ।

५६. ये पन, सत्ता पाणा ति आदीनं न केवलं वचनमत्ततो व, अथ खो अत्थतो पि
नानत्तमेव इच्छेय्युं, तेसं अनोधिसो फरणा विरुज्झति । तस्मा तथा अत्थं अगहेत्वा इमेसु पञ्चसु
आकारेषु अज्जतरवसेन अनोधिसो मेत्ता फरितव्वा । एत्थ च, सम्बे सत्ता अवेरा होन्तू ति
अयमेका अप्पना । अब्बापज्झा होन्तू ति अयमेका अप्पना । अब्बापज्झा ति व्यापादरहिता ।
अनीघा होन्तू ति अयमेका अप्पना । अनीघा ति निदुक्खा । सुखी अत्तानं परिहरन्तू ति अय-
मेका अप्पना । तस्मा इमेसु पि पदेसु यं यं पाकटं होति, तस्स तस्स वसेन मेत्ता फरितव्वा ।
इति पञ्चसु आकारेषु चतुन्नं अप्पनानं वसेन अनोधिसो फरणे वीसति अप्पना होन्ति ।

५७. ओधिसो फरणे पन सत्तसु आकारेषु चतुन्नं वसेन अट्ठीसति । एत्थ च, इत्थियो
पुरिसा ति लिङ्गवसेन वुत्तं । अरिया अनरिया ति अरिय-पुत्थुज्जनवसेन । देवा मनुस्सा विनि-
पातिका ति उपपत्तिवसेन ।

५८. दिसाफरणे पन, सम्बे पुरत्थिमाय दिसाय सत्ता ति आदिना नयेन एकमेकिस्सा
दिसाय वीसति वीसति कत्वा द्वे सतानि । सम्बो पुरत्थिमाय दिसाय इत्थियो ति आदिना नयेन
एकमेकिस्सा दिसाय अट्ठीसति अट्ठीसति कत्वा असीति द्वे सतानी ति चत्तारि सतानि असीति
च अप्पना । इति सम्बानि पि पटिसम्भिदायं वुत्तानि अट्ठीसाधिकानि पञ्च अप्पनासतानी ति ।

५९. इति एतासु अप्पनासु यस्सा कस्साचि वसेन मेत्तं चेतोविमुत्तिं भावेत्वा अयं योगा-
वचरो, सुखं सुपती ति [९।३७] आदिना नयेन वुत्ते एकादसानिसंसे पटिलभति ।

६०. तत्थ, सुखं सुपती ति, यथा सेसा जना सम्परिवत्तमाना काकच्छमाना दुक्खं
सुपन्ति, एवं असुप्पिवा सुखं सुपति, निदं ओक्कन्तो पि समापत्तिं समापन्नो विय होति ।

६१. सुखं पटिबुज्झती ति, यथा अज्जे नित्थुनन्ता विजम्भन्ता सम्परिवत्तन्ता दुक्खं
पटिबुज्झन्ति, एवं अप्पटिबुज्झित्वा विकसमानमिव पदुमं सुखं निव्विकारं पटिबुज्झति ।

६२. न पापकं सुपिनं पस्सती ति सुपिनं पस्सन्तो पि भइकमेव सुपिनं पस्सति, चेतियं वन्दन्तो विय, पूजं करोन्तो विय, धम्मं सुणन्तो विय च होति । यथा पन अञ्जे अत्तानं चोरेहि सम्परिवारितं विय, वाळेहि उपहुतं विय, पपाते पतन्तं विय च पस्सन्ति, एवं पापकं सुपिनं न पस्सति ।

६३. मनुस्सानं पियो होती ति उरे आमुत्तमुत्ताहारो विय, सीसे पिलन्धमाला विय च मनुस्सानं पियो होति मनापो ।

६४. अमनुस्सानं पियो होती ति यथेव मनुस्सानं, एवं अमनुस्सानं पियो होति । विसाखत्थेरो विय । सो किर पाटलिपुत्ते कुटुम्बियो अहोसि । सो तथेव वसमानो अस्सोसि, तम्बपणिदीपो किर चेतियमालालङ्कतो कासावपज्जोतो, इच्छित्तिच्छित्तद्धाने येव एत्थ सक्का निसीदितुं वा निपज्जितुं वा, उतुसप्पायं सेनासनसप्पायं पुग्गलसप्पायं धम्मसवनसप्पायं ति सब्बमेत्थ सुलभं ति ।

६५. सो अत्तनो भोगक्खन्धं पुत्तदारस्स निय्यादेत्वा दसन्ते बन्धेन एककहापणेनेव घरा निक्खमित्वा समुहतीरे नावं उदिक्खमानो एकमासं वसि । सो वोहारकुसलताय इमस्मिं ठाने भण्डं किणित्वा असुकस्मिं विक्रिणन्तो धम्मिकाय वाणिजाय, तेनेवन्तरमासेन सहस्सं अभिसंहरी ति—अनुपुब्बेन महाविहारं आगत्वा पब्बज्जं याचि ।

६६. सो पब्बाजनत्थाय सीमं नीतो तं सहस्सत्थविक्रं ओवट्टिकन्तरेन भूमियं पातेसि । किमेतं ति च बुत्ते, कहापणसहस्सं, भन्ते ति क्त्वा, उपासक, पब्बजितकालतो पडाय न सक्का विचारेतुं इदनेवेतं विचारेही ति बुत्ते, विसाखस्स पब्बज्जद्धानं आगता मा रित्तहत्था गमिसू ति मुञ्चित्वा सीममालके विप्पकिरित्वा पब्बजित्वा उपसम्पन्नो ।

६७. सो पञ्चवस्सो हुत्वा द्वे मातिका पगुणा क्त्वा पवारित्वा अत्तनो सप्पायं कम्मद्धानं गहेत्वा एकेकस्मिं विहारे चत्तारो मासे क्त्वा समवत्तवासं वसमानो चरि । एवं चरमानो

वनन्तरे ठितो थेरो विसाखो गज्जमानको ।

अत्तनो गुणमेसन्तो इममत्थं अभासथ—॥

यावता उपसम्पन्नो, यावता इध आगतो ।

एत्थन्तरे खलितं नत्थि, अहो लाभो ते मारिसा ति ॥

६८. सो चित्तलपब्बतविहारं गच्छन्तो द्वेधापथं पत्वा, अयं नु खो मग्गो उदाहु अयं ति चिन्तयन्तो अट्ठासि । अथस्स पब्बते अधिवत्था देवता हत्थं पसारेत्वा, एस मग्गो ति दस्सेसि ।

६९. सो चित्तलपब्बतविहारं गत्वा तत्थ चत्तारो मासे वसित्वा, पच्चूसे गमिस्सामी ति चिन्तेत्वा निपज्जि । चङ्कमसीसे मणिलरुक्खे अधिवत्था देवता सोपानफलके निसीदित्वा परोदि । थेरो, को एसे ति आह । अहं, भन्ते, मणिलिया ति । किस्स रोदसी ति ? तुम्हाकं गमनं पटिच्चा ति । मयि इध वसन्ते तुम्हाकं को गुणो ति ? तुम्हेसु, भन्ते, इध वसन्तेसु अमनुस्सा

अञ्जमञ्जं मेतं पटिलभन्ति, ते दानि तुम्हेसु गतेसु कलहं करिस्सन्ति, दुद्धुल्लम्पि कथयिस्सन्ती ति । थेरो, सचे मयि इध वसन्ते तुम्हाकं फासु विहारो होति, सुन्दरं ति वत्वा अञ्जे पि चत्तारो मासे तथेव वसित्वा, पुन तथेव गमनचित्तं उप्पादेसि । देवता पि पुन तथेव रोदि । एतेनेव उपायेन थेरो तथेव वसित्वा तथेव परिनिब्बायी ति । एवं मेत्ताविहारी भिक्खु अमनुस्सानं पियो होति ।

७०. देवता रक्खन्ती ति पुत्तमिव मातापितरो देवता रक्खन्ति ।

७१. नास्स अग्गि वा विसं वा सत्थं वा कमती ति मेत्ताविहारिस्स काये, उत्तराय उपासिकाय विय अग्गि वा, संयुत्तभाणक-चूळसिक्खेस्सेव विसं वा, सङ्किच्चसामणेस्सेव सत्थं वा न कमति, न पविसति । नास्स कार्यं विकोपेती ति वुत्तं हाति ।

७२. धेनुवत्थुम्पि चेत्थ कथयन्ति । एका किर धेनु वच्छकस्स खीरधारं मुञ्चमाना अट्टासि । एको लुद्धको, तं विज्झिस्सामी ति हत्थेन सम्परिवत्तेत्वा दीघदण्डसत्तिं मुञ्चि । सा तस्सा सरीरं आहञ्च तालपण्णं विय पवट्टमाना गता, नेव उपचारबलेन, न अप्पनाबलेन, केवलं वच्छके बलवपियचित्ताय । एवं महानुभावा मेत्ता ति ।

७३. तुवटं चित्तं समाधियती ति मेत्ताविहारिनो खिप्पमेव चित्तं समाधियति, नत्थि तस्स दन्धायित्तं ।

७४. मुखवण्णो विप्पसीदती ति बन्धना पमुत्तं तालपक्कं विय चस्स विप्पसन्नवण्णं मुखं होति ।

७५. असम्मूळ्हो कालं करोती ति मेत्ताविहारिनो सम्मोहमरणं नाम नत्थि, असम्मूळ्हो व निदं ओक्कमन्तो विय कालं करोति ।

७६. उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो ति मेत्तासमापत्तितो उत्तरिं अरहत्तं अधिगन्तुं असक्कोन्तो, इतो चवित्वा सुत्तप्पबुद्धो विय ब्रह्मलोकं उपपज्जती ति ।

अयं मेत्ताभावनाय वित्थारकथा ।

७७. करुणं भावेतुक्कामेन पन निक्करुणताय आदीनवं करुणाय च आनिसंसं पच्चवेक्खित्वा करुणाभावना आरभितब्बा । तच्च पन आरभन्तेन पठमं पियपुग्गलादिषु न आरभितब्बा । पियो हि पियट्टाने येव तिड्ढति । अतिप्पियसहायको अतिप्पियसहायकट्टाने येव, मज्झत्तो मज्झत्तट्टाने येव, अप्पियो अप्पियट्टाने येव, वेरी वेरिट्टाने येव तिड्ढति । लिङ्गविसभाग-कालङ्कता अखेत्तमेव ।

७८. “ कथञ्च भिक्खु करुणासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरात ? सेय्यथा पि नाम एकं पुग्गलं दुग्गतं दुरूपेत्तं दित्वा करुणायेय्य, एवमेव सब्बसत्ते करुणाय फरती ” ति [विभंग २७३] विभङ्गे वुत्तत्ता सब्बपठमं ताव किञ्चिदेव करुणायितब्बं विरूपं परम-किञ्छप्पत्तं दुग्गतं दुरूपेत्तं कपणपुरिसं छिन्नहत्थपादं कपलं पुरतो ठपेत्वा अनाथसालाय निसिन्नं

हृत्थपादेहि पग्वरन्तकिमिगणं अट्ठस्सरं करोन्तं दिस्वा, किच्छं वतायं सत्तो आपन्नो, अप्पेव नाम इमम्हा दुक्खा मुच्चेय्या ति करुणा पवत्तेतब्बा । तं अलभन्तेन सुखितो पि पापकारी पुग्गलो वज्जेन उपमेत्वा करुणायितब्बो ।

७९. कथं ? सेय्यथा पि सह भण्डेन गहितं चोरं, वधेथ नं ति रज्जो आणाय राजपुरिसा बन्धित्वा चतुक्के चतुक्के पहारसतानि देन्ता आघातनं नेन्ति । तस्स मनुस्सा खादनीयम्पि भोजनीयम्पि माला-गन्ध-विलेपन-तम्बूलानि पि देन्ति । किञ्चापि सो तानि खादन्तो चेव परिभुज्जन्तो च सुखितो भोगसमप्पितो विय गच्छति, अथ खो तं नेव कोचि, सुखितो अयं महाभोगो ति मज्जति । अज्जदत्थु अयं वराको इदानी मरिस्सति, यं यदेव हि अयं पदं निक्खिपति, तेन तेन सन्तिके मरणस्स होती ति तं जनो करुणायति । एवमेव करुणाकम्म-ट्ठानिकेन भिक्खुना सुखितो पि पुग्गलो एवं करुणायितब्बो—अयं वराको किञ्चापि इदानी सुखितो सुसज्जितो भोगे परिभुज्जति, अथ खो तीसु द्वारेसु एकेनापि कतस्स कल्याणकम्मस्स अभावा इदानी अपायेसु अनप्पकं दुक्खं दोमनस्सं पटिसंवेदिस्सती ति ।

८०. एवं तं पुग्गलं करुणायित्वा, ततो परं एतनेव उपायेन पियपुग्गले, ततो मज्जत्ते, ततो वेरिम्ही ति अनुक्कमेन करुणा पवत्तेतब्बा ।

८१. सचे पनस्स पुब्बे वुत्तनयेनेव वेरिम्हि पटिघं उप्पज्जति, तं मेत्ताय वुत्तनयेनेव [९।१४-३९] वूपसमेतब्बं । यो पि चेत्थ कतकुसलो होति, तम्पि जाति-रोग-भोगव्यस-नादीनं अज्जतरेन व्यसनेन समन्नागतं दिस्वा वा सुत्वा वा, तेसं अभावे पि वड्ढुक्खं अनतीतत्ता दुक्खितो व अयं ति एवं सब्बथा पि करुणायित्वा, वुत्तनयेनेव [९।४१-४२] अत्तनि वियपुग्गले मज्जत्ते वेरिम्ही ति चतूसु जनेसु सीमसम्भेदं कत्वा तं निमित्तं आसेवन्तेन भावेन्तेन बहुलीकरोन्तेन मेत्ताय वुत्तनयेनेव तिकचतुक्कज्ज्ञानवसेन अप्पना वट्ठेतब्बा ।

८२. अज्जुत्तरइकथायं पन, पठमं वेरिपुग्गलो करुणायितब्बो, तस्मिं चित्तं मुदुं कत्वा दुग्गतो, ततो पियपुग्गलो, ततो अत्ता ति अयं कपो वुत्तो । सो, दुग्गतं दुरूपेतं ति पाळिया न समेति । तस्मा वुत्तनयेनेवेत्थ भावनं आरभित्वा सीमसम्भेदं कत्वा अप्पना वट्ठेतब्बा ।

८३. ततो परं, पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा, सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा, सदहा-कारेहि दिसाफराणा ति अयं विकुब्बना, सुखं सुपती ति आदयो आनिसंसा च मेत्तायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ति ।

अयं करुणाभावनाय वित्थारकथा ।

८४. मुदिताभावनं आरभन्तेनापि न पठमं पियपुग्गलादिसु आरभितब्बा । न हि पियो पियभावमत्तेनेव मुदिताय पदट्ठानं होति, पगेव मज्जत्तवेरिनो । लिङ्गविसभागकालङ्कता अखेत्तमेव ।

८५. अतिप्पियसहायको पन सिया पदट्ठानं, यो अइकथायं सोण्डसहायो ति वुत्तो । सो हि मुदितमुदितो व होति, पठमं हसित्वा पच्छा कथेति । तस्मा सो वा पठमं मुदिताय

फरितब्बो, पियपुग्गलं वा सुखितं सज्जितं मोदमानं दिस्वा वा सुत्वा वा, मोदति वतायं सत्तो, अहो साधु, अहो सुद्धू ति मुदिता उप्पादेतब्बा । इममेव हि अत्थवसं पटिच्च विभङ्गे वुत्तं—“ कथञ्च भिक्खु मुदितासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति ? सेय्यथा पि नाम एकं पुग्गलं पियं मनापं दिस्वा मुदितो अस्स, एवमेव सब्बे सत्ते मुदिताय फरती ” ति [विभंग २७४] ।

८६. सचे पिस्स सो सोण्डसहायो वा पियपुग्गलो वा अतीते सुखितो अहोसि, सम्पत्ति पन दुग्गतो दुरूपेतो, अतीतमेव चस्स सुखितभावं अनुस्सरित्वा, एस अतीते एवं महाभोगो महापरिवारो निच्चं मुदितो अहोसी ति तमेवस्स मुदिताकारं गहेत्वा मुदिता उप्पादेतब्बा । अनागते वा पन पुन तं सम्पत्तिं लभित्वा हत्थिक्खन्ध-अस्सपिट्ठि-सुवण्णसिंविकादीहि विचरिस्सती ति अनागतप्पिस्स मुदिताकारं गहेत्वा मुदिता उप्पादेतब्बा । एवं पियपुग्गले मुदितं उप्पादेत्वा, अथ मज्झत्ते, ततो वेरिम्ही ति अनुक्रमेण मुदिता पवत्तेतब्बा ।

८७. सचे पनस्स पुब्बे वुत्तनयेनेव वेरिम्हि पटिच्चं उप्पज्जति, तं मेत्तायं वुत्तनयेनेव वृप-समेत्वा, इभेसु च तीसु जनेसु अत्तनि चा ति चतूसु जनेसु समचित्ताय सीमसम्भेदं कत्वा तं निमित्तं आसेवन्तेन भावेन्तेन बहुलीकरोन्तेन मेत्तायं वुत्तनयेनेव तिकचतुक्कज्ज्ञानवसेन अप्पना वड्ढेतब्बा । ततो परं, पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा, सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा, दसहाकारेहि दिसाफरणा ति अयं विकुब्बना, सुखं सुपती ति आदयो अनिसंसा च मेत्तायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ति ।

अयं मुदिताभावनाय वित्थारकथा ।

८८. उपेक्खाभावं भावेतुकामेन पन मेत्तादिसु पटिलद्धतिकचतुक्कज्ज्ञानेन पगुणततिय-ज्ज्ञाना वुड्ढाय, सुखिता होन्तू ति आदिवसेन सत्तकेलायनमनसिकारयुत्तत्ता, पटिघानुनय-समीपचारित्ता, सोमनस्सयोगेन ओळारिकत्ता च पुरिमासु आदीनवं, सन्तभावत्ता उपेक्खाय आनिसंसञ्च दिस्वा य्वायं पकतिमज्झत्तो पुग्गलो, तं अज्झुपेक्खित्वा उपेक्खा उप्पादेतब्बा, ततो पियपुग्गलादिसु । वुत्तं हेतं—“ कथञ्च भिक्खु उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति ? सेय्यथा पि नाम एकं पुग्गलं नेव मनापं न अमनापं दिस्वा उपेक्खको अस्स, एवमेव सब्बे सत्ते उपेक्खाय फरती ” ति [विभंग २७५] ।

८९. तस्मा वुत्तनयेनेव मज्झत्तपुग्गले उपेक्खं उप्पादेत्वा, अथ पियपुग्गले, ततो सोण्ड-सहायके, ततो वेरिम्ही ति एवं इमेसु च तीसु जनेसु अत्तनि चा ति सब्बत्थ मज्झत्तवसेन सीमसम्भेदं कत्वा तं निमित्तं आसेवितब्बं भावेतब्बं बहुलीकातब्बं ।

९०. तस्सेवं करोतो पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव चतुत्थज्ज्ञानं उप्पज्जति । किं पनेतं पथवीकसिणादिसु उप्पन्नततियज्ज्ञानस्सापि उप्पज्जती ति । नुप्पज्जति । कस्मा ? आरम्मण-विसभागताय । मेत्तादिसु उप्पन्नततियज्ज्ञानस्सेव पन उप्पज्जति, आरम्मणसभागताया ति । ततो परा पन विकुब्बना च आनिसंसपटिलोभो च मेत्तायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ति ।

अयं उपेक्खाभावनाय वित्थारकथा ।

९१. ब्रह्मत्तमेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

भिय्यो एतेसु अयं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

९२. एतासु हि मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खासु अत्थतो ताव, मेज्जती ति मेत्ता । सिनिह्वती ति अत्थो । मित्ते वा भवा, मित्तस्स वा एसा पवत्ती ति पि मेत्ता । परदुक्खे सति साधूनं हृदयकम्पनं करोती ति करुणा । किणाति वा परदुक्खं, हिंसति विनासेती ति करुणा । किरियति वा दुक्खितेसु, फरणवसेन पसारियती ति करुणा । मोदन्ति ताव तंसमङ्गिनो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा तं ति मुदिता । अवेरा होन्तू ति आदिव्यापारपहानेन मज्झत्त-भावूपगमनेन च उपेक्खती ति उपेक्खा ।

९३. लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारप्पवत्तिलक्खणा मेत्ता, हितूपसंहाररसा, आघातविनय-पञ्चुपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना । व्यापादूपसमो एतिस्सा सम्पत्ति, सिनेहसम्भवो विपत्ति ।

९४. दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा करुणा, परदुक्खासहनरसा, अविहिंसापञ्चुपट्टाना, दुक्खाभिभूतानं अनाथभावदस्सनपदट्टाना । विहिंसूपसमो तस्सा सम्पत्ति, सोकसम्भवो विपत्ति ।

९५. पमोदनलक्खणा मुदिता, अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपञ्चुपट्टाना, सत्तानं सम्पत्ति-दस्सनपदट्टाना । अरतिवूपसमो तस्सा सम्पत्ति, पहाससम्भवो विपत्ति ।

९६. सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा उपेक्खा, सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिघानुनय-वूपसमपञ्चुपट्टाना, कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा मुच्चिस्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो वा न परिहायिस्सन्ती ति एवं पवत्तकम्मस्सकतादस्सनपदट्टाना । पटिघानुनयवूपसमो तस्सा सम्पत्ति, गेहसिताय अज्जाणुपेक्खाय सम्भवो विपत्ति ।

९७. चतुन्नमि पनेतेसं ब्रह्मविहारानं विपस्सनासुखञ्चेव भवसम्पत्ति च साधारणप्पयोजनं, व्यापादादिपटिघातो आवेणिक । व्यापादपटिघातप्पयोजना हेत्थ मेत्ता, विहिंसाअरतिरागपटिघात-प्पयोजना इतरा । वुत्तमि चेत्तं—“ निस्सरणं हेत्तं, आवुसो, व्यापादस्स, यदिदं मेत्ता चेतो-विमुत्ति....निस्सरणं हेत्तं, आवुसो, विहेसाय, यदिदं करुणा चेतोविमुत्ति....निस्सरणं हेत्तं, आवुसो, अरतिया, यदिदं मुदिता चेतोविमुत्ति....निस्सरणं हेत्तं, आवुसो, रागस्स, यदिदं उपेक्खा चेतोविमुत्ती ” ति [दी ३।२४८-४९]

९८. एकमेकस्स चेत्य आसन्न-दूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्मविहारस्स हि, समीप-चारो विय पुरिसस्स सपत्तो, गुणदस्सनसभागताय रागो आसन्नपच्चत्थिको । सो लद्धं ओतारं लभति । तस्मा ततो सुद्धु मेत्ता रक्खितब्बा । पब्बतादिगहननिस्सितो विय पुरिसस्स सपत्तो, सभागविसभागताय व्यापादो दूरपच्चत्थिको । तस्मा ततो निब्भयेन मेत्तायितब्बं । मेत्तायिस्सति च नाम कोपञ्च करिस्सती ति अट्ठानमेत्तं ।

९९. करुणाब्रह्मविहारस्स, “ चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं मनापानं मनोरमानं

लोकामिसपटिसंयुत्तानं अपटिलाभं वा अपटिलाभतो समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्धपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति दोमनस्सं, यं एवरूपं दोमनस्सं, इदं वुच्चति गेहसितं दोमनस्सं ” ति [म ३।२।१८] आदिना नयेन आगतं गेहसितं दोमनस्सं विपत्तिदस्सन-सभागताय आसन्नपच्चत्थिकं । सभागविसभागताय विहिंसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन करुणायितव्वं । करुणश्च नाम करिस्सति पाणिआदीहि च विहेठिस्सती ति अट्टानमेतं ।

१००. मुदिताब्रह्मविहारस्स, “ चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इडानं....पे....लोकामिसपटिसं-युत्तानं पटिलाभं वा पटिलाभतो समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्धपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति सोमनस्सं, यं एवरूपं सोमनस्सं, इदं वुच्चति गेहसितं सोमनस्सं ” ति [म ३।२।१७] आदिना नयेन आगतं गेहसितं सोमनस्सं सम्पत्तिदस्सनसभागताय आसन्न-पच्चत्थिकं । सभागविसभागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन मुदिता भावेतव्वं । पमुदितो च नाम भविस्सति, पन्तसेनासनेसु च अधिकुसलवम्मेषु वा उक्कण्ठिस्सती ति अट्टानमेतं ।

१०१. उपेक्खाब्रह्मविहारस्स पन, “ चक्खुना रूपं दिस्वा उप्पज्जति उपेक्खा बालस्स मूळइस्स पुथुज्जनस्स अनोधिजिनस्स अविपाकजिनस्स अनादीनवदस्साविनो अस्सुतवतो पुथु-ज्जनस्स, या एवरूपा उपेक्खा, रूपं सा नातिवत्तति, तस्मा सा उपेक्खा गेहसिता ति वुच्चती ” ति [म ३।२।१९] आदिना नयेन आगता गेहसिता अज्जाणुपेक्खा दोसगुणअविचारणवसेन सभागत्ता आसन्नपच्चत्थिका । सभागविसभागताय राग-पटिघा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन उपेक्खितव्वं । उपेक्खिस्सति च नाम रज्जिस्सति च पटिहज्जिस्सति चा ति अट्टानमेतं ।

१०२. सब्बेसमिपि च एतेसं कत्तुकामताच्छन्दो आदि, नीवरणादिविक्खम्भनं मज्झं, अप्पना परियोसानं, पज्जत्तिथम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा सत्ता आरम्भणं, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्भणवट्टनं ।

१०३. तत्रायं वट्टनक्कमो । यथा हि कुसलो कस्सको कसितव्वट्टानं परिच्छिन्दित्वा कसति, एवं पठममेव एकं आवासं परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु, इमस्मिं आवासे सत्ता अवेरा होन्तू ति आदिना नयेन मेत्ता भावेतव्वं । तत्थ चित्तं मुदुं कम्मनियं कत्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितव्वं । ततो अनुक्कमेन, तयो, चत्तारो, पञ्च, छ, सत्त, अट्ठ, नव, दस, एका रच्छा, उपट्ठगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका दिसा ति एवं याव एकं चक्कवाळं, ततो वा पन भिय्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु मेत्ता भावेतव्वं । तथा करुणादयो ति । अयमेत्थ आरम्भणवट्टनक्कमो ।

१०४. यथा पन कसिणानं निस्सन्दो आरुण्णा, समाधिनिस्सन्दो नेवसज्जानासज्जायतनं, विपस्सनानिस्सन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्सनानिस्सन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहार-त्तयनिस्सन्दो एत्थ उपेक्खाब्रह्मविहारो । यथा हि थम्भे अनुस्सापेत्वा तुलासङ्घाटं अनारोपेत्वा न सक्का आकासे कूटगोपानसियो ठपेतुं, एवं पुरिमेसु ततियज्ज्ञानं विना न सक्का चतुत्थं भावेतुं ति ।

१०५. एत्थ सिया—कस्मा पनेता मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खां ब्रह्मविहारा ति वुच्चन्ति ? कस्मा च चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? अभिधम्मं च कस्मा अप्पमज्जा ति वुत्ता ति ?

१०६. वुच्चते । सेट्ठेन ताव निदोसभावेन चेत्थ ब्रह्मविहारता वेदितब्बा । सत्तेसु सम्पापटि-पत्तिभावेन हि सेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मानो निदोसचित्ता विहरन्ति, एवं एतेहि सम्पयुत्ता योगिनो ब्रह्मसमा हुत्वा विहरन्ती ति सेट्ठेन निदोसभावेन च ब्रह्मविहारा ति वुच्चन्ति ।

१०७. कस्मा च चतस्सो वा ति आदिपञ्चस्स पन इदं विसज्जनं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो, हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ॥

१०८. एतासु हि, यस्मा मेत्ता व्यापादबहुलस्स, करुणा विहेसाबहुलस्स, मुदिता अरति-बहुलस्स, उपेक्खा रागबहुलस्स विसुद्धिमग्गो, यस्मा च हितूपसंहार-अहितापनयन-सम्पत्ति-मोदन-अनाभोगवसेन चतुर्विधो येव सत्तेसु मनसिकारो, यस्मा च यथा माता दहर-गिलान-योव्वनपत्त-सकिच्चपुत्तेसु चतूसु पुत्तेसु दहरस्स अभिवुट्ठिकामा होति, गिलानस्स गेलज्जाप-नयनकामा, योव्वनपत्तस्स योव्वनसम्पत्तिया चिरट्टितिकामा, सकिच्चपुत्तस्स किस्मिञ्चि परियाये अब्यावटा होति, तथा अप्पमज्जाविहारिकेनापि सब्बसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितव्वं, तस्मा इतो विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो व अप्पमज्जा ।

१०९. यस्मा पन चतस्सो पेता भावेतुकामेन पठमं हिताकारप्पवत्तिवसेन सत्तेसु पटिपज्जि-तव्वं, हिताकारप्पवत्तिलक्खणा च मेत्ता, ततो एवं पत्थितहितानं सत्तानं दुक्खाभिभवं दिस्वा वा सुत्वा वा सम्भावेत्वा वा दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिवसेन दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा च करुणा, अथेवं पत्थितहितानं पत्थितदुक्खापगमानञ्च नेसं सम्पित्तिं दिस्वा सम्पत्तिपमोदनवसेन पमोदनलक्खणा च मुदिता, ततो परं पन कत्तव्वाभावतो अज्झुपेक्खकत्तसङ्गातेन मज्झत्ताकारेन पटिपज्जितव्वं, मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा च उपेक्खा, तस्मा इतो हितादिआकारवसा पनासं पठमं मेत्ता वुत्ता, अथ करुणा, मुदिता, उपेक्खा ति अयं कमो वेदितव्वो ।

११०. यस्मा पन सब्बा पेता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, अप्पमाणा हि सत्ता एतासं गोचरभूता, एकसत्तस्सापि च एत्तके पदेसे मेत्तादयो भावेतव्वा ति एवं पमाणं अगहेत्वा सकलफरणवसेनेव पवत्ता ति, तेन वुत्तं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो, हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ति ॥

१११. एवं अप्पमाणगोचरताय एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा तिस्रो तिक-चतुक्क-ज्ज्ञानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साविष्ययोगतो । कस्मा पनासं सोमनस्सेन अविष्ययोगो ति ? दोमनस्ससमुट्ठितानं व्यापादादीनं निस्सरणत्ता । पच्छिमा पन अवसेसएकज्ज्ञानिका वं ।

कस्मा ? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्ता ब्रह्मविहारुपेक्खा उपेक्खा-
वेदनं विना वत्तती ति ।

११२. यो पनेवं वदेय्य, यस्मा भगवता अट्ठकनिपाते चतूसु पि अप्पमज्जासु अविसेसेन
वुत्तं—“ ततो त्वं भिक्खु इमं समाधिं सवितक्कम्पि सविचारं भावेय्यासि, अवितक्कम्पि विचार-
मत्तं भावेय्यासि, अवितक्कम्पि अविचारं भावेय्यासि, सप्पीतिकम्पि भावेय्यासि, निप्पीतिकम्पि
भावेय्यासि, सातसहगतम्पि भावेय्यासि, उपेक्खासहगतम्पि भावेय्यासी ” ति [अं ४।३००],
तस्मा चतस्सो पि अप्पमज्जा चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानिका ति, सो, मा हेवं तिस्स वचनीयो ।

११३. एवं हि सति, कायानुपस्सनादयो पि चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानिका सियुं । वेदनानुपस्स-
नादिसु च पठमज्ज्ञानम्पि नत्थि, पगेव दुत्तियादीनि । तस्मा ब्यञ्जनच्छायामत्तं गहेत्वा मा
भगवन्तं अब्भाचिक्खि । गम्भीरं हि बुद्धवचनं । तं आचरिये पयिरुपासित्वा अधिप्पायतो गहेतब्बं ।

११४. अयं हि तत्र अधिप्पायो । “ साधु मे भन्ते भगवा सङ्घित्तेन धम्मं
देसेतु, यमहं भगवतो धम्मं सुत्वा एको वूपकडो अप्पमत्तो आतापी पहितत्तो विहरेय्यं ” ति
[अं ४।२९९] एवं आयाचितधम्मदेसनं किर तं भिक्खुं, यस्मा सो पुब्बे पि धम्मं सुत्वा
तत्थेव वसति, न समणधम्मं कातुं गच्छति, तस्मा नं भगवा, “ एवमेव पनिधेकञ्चे मोघपुरिसा
मज्जेव अज्झेसन्ति, धम्मे च भासिते ममज्जेव अनुबन्धितब्बं मज्जन्ती ” ति [अं ४।२९९]
अपसादेत्वा पुन, यस्मा सो अरहत्तस्स उपनिस्सयसम्पन्नो, तस्मा नं ओवदन्तो आह—
“ तस्मातिह ते भिक्खु एवं सिक्खितब्बं, अज्झत्तं मे चित्तं ठितं भविस्सति सुसण्ठितं, न
चुप्पन्ना पापका अकुसला धम्मा चित्तं परियादाय ठस्सन्ती ति । एवं हि ते, भिक्खु, सिक्खित-
तब्बं ” ति [अं ४।२९९] इमिना पनस्स ओवादेन नियकज्झत्तवसेन चित्तेकगतामत्तो
मूलसमाधि वुत्तो ।

११५. ततो एत्तकेनेव सन्तुड्ढिं अनापजित्वा एवं सो समाधि वट्ठेतब्बो ति दस्सेतुं, “ यतो
खो ते, भिक्खु, अज्झत्तं चित्तं ठितं होति सुसण्ठितं, न चुप्पन्ना पापका अकुसला धम्मा चित्तं
परियादाय तिड्ढन्ति, ततो ते, भिक्खु, एवं सिक्खितब्बं, मेत्ता मे चेतोविमुत्ति भाविता भवि-
स्सति बहुलीकता यानीकता वत्थुकता अनुड्ढिता परिचिता सुसमारद्धा ति । एवं हि ते भिक्खु
सिक्खितब्बं ” ति [अं ४।२९९-३००] एवमस्स मेत्तावसेन भावनं वत्वा पुन, “ यतो खो ते,
भिक्खु, अयं समाधि एवं भावितो होति बहुलीकतो, ततो त्वं, भिक्खु, इमं समाधिं सवितक्कम्पि
सविचारं भावेय्यासि....पे....उपेक्खासहगतम्पि भावेय्यासी ” ति [अं ४।३००] वुत्तं ।

११६. तस्सत्थो—यदा ते, भिक्खु, अयं मूलसमाधि एवं मेत्तावसेन भावितो होति, तदा
त्वं तावत्केनापि तुड्ढिं अनापजित्वा व इमं मूलसमाधिं अज्जेसु पि आरम्भणेषु चतुक्कपञ्चक-
ज्ज्ञानानि पापयमानो, सवितक्कम्पि सविचारं ति आदिना नयेन भावेय्यासी ति ।

११७. एवं वत्वा च पुन, करुणादिअवसेसब्रह्मविहारपुब्बङ्गमम्पिस्स अज्जेसु आरम्भणेषु

चतुष्कपञ्चकज्ञानवसेन भावनं करेय्यासीति दस्सेन्तो, “ यतो खो ते, भिक्खु, अयं समाधि एवं भावितो होति बहुलीकतो, ततो ते, भिक्खु, एवं सिक्खितब्बं, करुणा मे चेतोविमुत्ती ” ति [अं ४।३००] आदिमाह ।

११८. एवं मेत्तादिपुब्बङ्गमं चतुष्क-पञ्चकज्ञानवसेन भावनं दस्सेत्वा पुन कायानुपस्सनादि-पुब्बङ्गमं दस्सेतुं, “ यतो खो ते, भिक्खु, अयं समाधि एवं भावितो होति बहुलीकतो, ततो ते, भिक्खु, एवं सिक्खितब्बं, काये कायानुपस्सी विहरिस्सामी ” ति आदिं क्त्वा, “ यतो खो ते, भिक्खु, अयं समाधि एवं भावितो भविस्सति सुभावितो, ततो त्वं, भिक्खु, येन येनेव गग्घसि फासुज्जेव गग्घसि, यत्थ यत्थेव ठस्ससि फासुज्जेव ठस्ससि, यत्थ यत्थेव निसीदिस्ससि फासुज्जेव निसीदिस्ससि, यत्थ यत्थेव सेय्यं कप्पेस्ससि फासुज्जेव सेय्यं कप्पेस्ससी ” ति [अं ४।३०१] अरहत्तानिकूटेन देसनं समापेसि । तस्मा तिकचतुष्कज्ञानिका व मेत्तादयो, उपेक्खा पन अवसेसएकज्ञानिका वा ति वेदितब्बा । तथेव च अभिधम्भे विभत्ता ति ।

११९. एवं तिकचतुष्कज्ञानवसेन चैव अवसेस एकज्ञानवसेन च द्विधा ठितानग्घि एतासं सुभपरमादिवसेन अज्जमज्जं असदिस्सो आनुभावविसेसो वेदितब्बो । हलिद्वसनसुत्तस्मि हि एता सुभपरमादिभावेन विसेसेत्वा वुत्ता । यथाह—“सुभपरमाहं, भिक्खवे, मेतं चेतोविमुत्ति वदामि....आकासानञ्चायतनपरमाहं, भिक्खवे, करुणं चेतोविमुत्ति वदामि....विज्जाणञ्चायतन-परमाहं, भिक्खवे, मुदितं चेतोविमुत्ति वदामि....आकिञ्चञ्चायतनपरमाहं, भिक्खवे, उपेक्खं चेतोविमुत्ति वदामी ” ति [सं ५।११९-२१] ।

१२०. कस्मा पनेता एवं वुत्ता ति ? तस्स तस्स उपनिस्सयत्ता । मेत्ताविहारिस्स हि सत्ता अप्पटिकूला होन्ति । अथस्स अप्पटिकूलपरिचया अप्पटिकूलेसु परिसुद्धवण्णेसु नीलादिसु चित्तं उपसंहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्तं पक्खन्दति । इति मेत्ता सुभविमोक्खस्स उपनिस्सयो होति, न ततो परं, तस्मा सुभपरमा ति वुत्ता ।

१२१. करुणाविहारिस्स दण्डाभिघातादिरूपनिमित्तं सत्तदुक्खं समनुपस्सन्तस्स करुणाय पवत्तिसम्भवतो रूपे आदीनवो सुपरिविदितो होति । अथस्स परिविदितरूपादीनवत्ता पथवी-कसिणादिसु अज्जतरं उग्घाटेत्वा रूपनिस्सरणे आकासे चित्तं उपसंहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्तं पक्खन्दति । इति करुणा आकासानञ्चायतनस्स उपनिस्सयो होति, न ततो परं, तस्मा आकासानञ्चायतनपरमा ति वुत्ता ।

१२२. मुदिताविहारिस्स पन तेन तेन पामुज्जकारणेन उप्पन्नपामुज्जं सत्तानं विज्जाणं समनु-पस्सन्तस्स मुदिताय पवत्तिसम्भवतो विज्जाणगहणपरिचितं चित्तं होति । अथस्स अनुक्कमाधि-गतं आकासानञ्चायतनं अतिक्रम्म आकासनिमित्तगोचरे विज्जाणे चित्तं उपसंहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्तं पक्खन्दति । इति मुदिता विज्जाणञ्चायतनस्स उपनिस्सयो होति, न ततो परं, तस्मा विज्जाणञ्चायतनपरमा ति वुत्ता ।

१२३. उपेक्खाविहारिस्स पन, सत्ता सुखिता वा होन्तु, दुक्खतो वा विमुच्चन्तु, सम्पत्त-
सुखतो वा मा विमुच्चन्तु ति आभोगाभावतो सुखदुक्खादिपरमत्थगाहविमुखभावतो अविज्जमान-
गहणदुक्खं चित्तं होति । अथस्स परमत्थगाहतो विमुखभावपरिचितचित्तस्स, परमत्थतो
अविज्जमानगहणदुक्खचित्तस्स च अनुक्कमाधिगतं विज्जाणञ्चायतनं समतिक्रम्म सभावतो
अविज्जमाने परमत्थभूतस्स विज्जाणस्स अभावे चित्तं उपसंहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्तं
पक्खन्दति । इति उपेक्खा आकिञ्चञ्जायनस्स उपनिस्सयो होति, न ततो परं, तस्मा
आकिञ्चञ्जायतनपरमा ति वुत्ता ति ।

१२४. एवं सुभपरमादिवसेन एतासं आनुभावं विदित्वा, पुन सव्वा पेता दानादीनं सब्ब-
कल्याणधम्मानं परिपूरिका ति वेदितव्वा । सत्तेसु हि हितज्ज्ञासयताय, सत्तानं दुक्खासहनताय,
पत्तसम्पत्तिविसेसानं चिरट्टितिकामताय, सब्बसत्तेसु च पक्खपाताभावेन समप्पवत्तचित्ता महासत्ता,
इमस्स दातव्वं इमस्स न दातव्वं ति विभागं अक्त्वा सब्बसत्तानं सुखनिदानं दानं देन्ति, तेसं उपघातं
परिवज्जयन्ता सीलं समादियन्ति, सीलपरिपूरणत्थं नेक्खम्मं भजन्ति, सत्तानं हिताहितेसु असम्मोह-
त्थाय पञ्चं परियोदपन्ति, सत्तानं हितसुखत्थाय निचं विरियमारभन्ति, उत्तमविरियवसेन वीरभावं
पत्ता पि च सत्तानं नानप्पकारकं अपरायं खमन्ति, इदं वो दस्साम करिस्सामा ति कतं पटिञ्चं
न विसंवादेन्ति, तेसं हितसुखाय अविचलाधिष्ठाना होन्ति, तेसु अविचलाय मेत्ताय पुब्बकारिनो
होन्ति, उपेक्खाय पच्चुपकारं नासिंसन्ती ति एवं पारमियो पूरेत्वा यः दसबल-चतुवेसारज्ज-
लअसाधारणजाण-अट्टारसबुद्धधम्मपभेदे सब्बे पि कल्याणधम्मे ारिपूरेन्ती ति एवं दानादिसब्ब-
कल्याणधम्मपरिपूरिका एता व होन्ती ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते त्रिसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे ब्रह्मविहारनिद्देशो नाम
नवमो परिच्छेदो ।

दसमो परिच्छेदो आरुपपनिद्देशो

१. ब्रह्मविहारानन्तरं उद्दिष्टेषु पन चतुसु आरुपेषु आकासानश्चायतनं ताव भावेतु-
कामो, “ दिस्सन्ते खो पन रूपाधिकरणं दण्डादानसत्थादानकलहविग्गहविवादा, नत्थि खो
पनेतं सब्बसो आरुपे ति, सो इति पटिसङ्गाय रूपानं येव निब्बिदाय विरागाय निरोधाय
पटिपन्नो होती “ ति [म १।४१०] वचनतो एतेसं दण्डादानादीनश्चेव चक्खुसोतरोगादीनश्च
आबाधसहस्सानं वसेन करजरूपे आदीनवं दिस्वा तस्स समतिक्रमाय ठपेत्वा परिच्छिन्नाकास-
कसिणं नवसु पथवीकसिणादिसु अञ्जतरस्मिं चतुत्थज्ज्ञानं उप्पादेति ।

२. तस्स किञ्चापि रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानवसेन करजरूपं अतिक्रन्तं होति, अथ खो
कसिणरूपमपि यस्मा तप्पटिभागमेव, तस्मा तमपि समतिक्रमितुकामो होति ।

३. कथं ? यथा अहिभीरुको पुरिसो अञ्जे सप्पेन अनुबन्धो वेगेन पलायित्वा पलात-
ट्टाने लेखाचित्तं तालपण्णं वा वल्लिं वा रज्जुं वा फलिताय वा पन पथविया फलितन्तरं दिस्वा
भायतेव उत्तसतेव, नेव नं दक्खितुकामो होति । यथा च, अनत्थकारिना वेरिपुरिसेन सद्धि
एकगामे वसमानो पुरिसो तेन वधवन्धगेहज्ज्ञापनादीहि उपहुतो अञ्जं गामं वासत्थाय गन्त्वा
तत्रापि वेरिना समानरूपसदसमुदाचारं पुरिसं दिस्वा भायतेव उत्तसतेव, नेव नं दक्खितु-
कामो होति ।

४. तत्रिदं ओपम्मसंसन्दनं । तेसं हि पुरिसानं अहिना वेरिना वा उपहुतकालो विय
भिक्खुनो आरम्मणवसेन करजरूपसमङ्गिकालो । तेसं वेगेन पलायनअञ्जगामगमनानि विय
भिक्खुनो रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानवसेन करजरूपसमतिक्रमनकालो । तेसं पलातट्टाने च अञ्ज-
गामे च लेखाचित्ततालपण्णादीनि चेव वेरिसदिसं पुरिसश्च दिस्वा भयसन्तासअदस्सनकामता
विय भिक्खुनो, कसिणरूपमपि तप्पटिभागमेव इदं ति सल्लक्खेत्वा तमपि समतिक्रमितुकामता ।
सूकराभिहतसुनख-पिसाचभीरुकादिका पि चेत्थ उपमा वत्तम्बा ।

५. एवं सो तस्मा चतुत्थज्ज्ञानस्स आरम्मणभूता कसिणरूपा निब्बिज्ज पक्कमितुकामो
पञ्चहाकारेहि चिण्णवसी हुत्वा पगुणरूपावचरचतुत्थज्ज्ञानतो बुड्ढाय तस्मिं ज्ञाने, इदं मया
निब्बिण्णं रूपं आरम्मणं करोती ति च, आसन्नसोमनस्सपच्चत्थिकं ति च, सन्तविमोक्खतो
ओळारिकं ति च आदीनवं पस्सति । अङ्गोळारिकता पनेत्थ नत्थि । यथेव हेतं रूपं दुवङ्गिकं,
एवं आरुपानि पी ति ।

६. सो तत्थ एवं आदीनवं दिस्वा निकन्ति परियादाय आकासानश्चायतनं सन्ततो

मनसिकरित्वा चक्रवाळपरियन्तं वा यत्तकं इच्छति तत्तकं वा कसिणं पथरित्वा तेन फुडोकासं, आकासो ति वा, अनन्तो आकासो ति वा मनसिकरोन्तो उग्घाटेति ।

७. कसिणं उग्घाटेन्तो हि नेव किलञ्जं विय संवेहेति, न कपालतो पूर्वं विय उद्गरति । केवलं पन तं नेव आवज्जति, न मनसिकरोति, न पच्चवेक्खति । अनावज्जन्तो अमनसिकरोन्तो अप्पच्चवेक्खन्तो च, अज्जदत्थु तेन फुडोकासं, आकासो आकासो ति मनसिकरोन्तो कसिणं उग्घाटेति नाम ।

८. कसिणमपि उग्घाटियमानं नेव उब्बट्टति न विवट्टति । केवलं इमस्स आमनसिकारञ्च, आकासो आकासो ति मनसिकारञ्च पटिच्च उग्घाटितं नाम होति, कसिणुग्घाटिमाकासमत्तं पञ्चायति । कसिणुग्घाटिमाकासं ति वा, कसिणफुडोकासो ति वा, कसिणविवित्ताकासं ति वा, सब्बमेतं एकमेव ।

९. सो तं कसिणुग्घाटिमाकासनिमित्तं, आकासो आकासो ति पुनप्पुनं आवज्जति, तक्काहतं वितक्काहतं करोति । तस्सेयं पुनप्पुनं आवज्जयतो, तक्काहतं वितक्काहतं करोतो नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति सन्तिट्ठति, उपचारेण चित्तं समाधियति । सो तं निमित्तं पुनप्पुनं आसेवेति भावेति बहुलीकरोति ।

१०. तस्सेयं पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो पथवीकसिणादिसु रूपावचरचित्तं विय आकासे आकासानञ्चायतनचित्तं अप्पेति । इधापि हि पुरिमभागे तीणि चत्तारि वा जवनानि कामावचरानि उपेक्खावेदनासम्पयुत्तानेव होन्ति, चतुत्थं पञ्चमं वा अरूपावचरं । सेसं पथवीकसिणे वुत्तनयमेव ।

११. अयं पन विसेसो । एवं उप्पन्ने अरूपावचरचित्ते सो भिक्खु, यथा नाम यान-प्पतोळि-कुम्भिमुखादीनं अज्जतरं नीलपिलोतिकाय वा पीतलोहितोदातादीनं वा अज्जतराय पिलोतिकाय बन्धित्वा पेक्खमानो पुरिसो वातवेगेन वा अज्जेन वा केनचि अपनीताय पिलोतिकाय आकासं येव पेक्खमानो तिडेय्य, एवमेव पुब्बे कसिणमण्डलं ज्ञानचक्खुना पेक्खमानो विहरित्वा, आकासो आकासो ति इमिना परिकम्ममनसिकारेण सहसा अपनीते तस्मिं निमित्ते आकासं येव पेक्खमानो विहरति ।

१२. एतावता चेस, “ सब्बसो रूपसज्जानं समतिक्कमा पटिघसज्जानं अथङ्गमानान्तसज्जानं अमनसिकारा, अनन्तो आकासो ति आकासानञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विभंग २४५] वुच्चति ।

१३. तथ सब्बसां ति सब्बाकारेण, सब्बासं वा । अनवसेसानं ति अत्थो । रूपसज्जानं ति सज्जासीसेन वुत्तरूपावचरज्ज्ञानानञ्चेव तदारम्भणानञ्च । रूपावचरज्ज्ञानमपि हि रूपं ति वुच्चति, “ रूपी रूपानि पस्सती ” ति [दी २।७०, १११] आदिसु । तस्स आरम्भणमपि, “ बहिद्धा रूपानि पस्सति सुवण्णदुब्बण्णानी ” ति [दी २।११०] आदिसु ।

तस्मा इध, रूपे सञ्जा रूपसञ्जा ति एवं सञ्जासीसेन वृत्तरूपावचरज्ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सञ्जा अस्सा ति रूपसञ्जं । रूपमस्स नामं ति वृत्तं होति । एवं पथवीकसिणादिभेदस्स तदारम्भणस्स चेत्तं अधिवचनं ति वेदितव्वं ।

१४. समतिक्रमा ति विरागा निरोधा च । किं वृत्तं होति ? एतासं कुसल-विपाक-किरियवसेन पञ्चदस्सन्नं ज्ञानसङ्घातानं, एतेसञ्च पथवीकसिणादिवसेन नवन्नं आरम्भणसङ्घातानं रूपसञ्जानं, सब्बाकारेन अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च, विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति । न हि सक्का सब्बसो अनतिक्रन्तरूपसञ्जेन एत्तं उपसम्पज्ज विहरितुं ति ।

१५. तत्थ यस्मा आरम्भणे अविरत्तस्स सञ्जासमतिक्रमो न होति, समतिक्रन्तासु च सञ्जासु आरम्भणं समतिक्रन्तमेव होति, तस्मा आरम्भणसमतिक्रमं अवत्वा, “ तत्थ कतमा रूप-सञ्जा ? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा सञ्जा सञ्जानना सञ्जानितत्तं, इमा वुच्चन्ति रूपसञ्जायो । इमा रूपसञ्जायो अतिक्रन्तो होति वीति-क्रन्तो समतिक्रन्तो, तेन वुच्चति, सब्बसो रूपसञ्जानं समतिक्रमा ” ति [विभंग २६१] एवं विभङ्गे सञ्जानं येव समतिक्रमो वृत्तो । यस्मा पन आरम्भणसमतिक्रमेन पत्तव्वा एता समापत्तियो, न एकस्मिं येव आरम्भणे पठमज्ज्ञानादीनि विय, तस्मा अयं आरम्भणसमतिक्रम-वसेनापि अत्थवण्णना कता ति वेदितव्वं ।

१६. पटिघसञ्जानं अत्थङ्गमा ति, चक्खादीनं वत्थूनं, रूपादीनं आरम्भणानञ्च पटिघातेन समुप्पन्ना सञ्जा पटिघसञ्जा । रूपसञ्जादीनं एत्तं अधिवचनं । यथाह—“ तत्थ कतमा पटिघसञ्जा ? रूपसञ्जा सदसञ्जा गन्धसञ्जा रससञ्जा फोड्ढव्वसञ्जा, इमा वुच्चन्ति पटिघसञ्जायो ” ति [विभंग २६१] । तासं, कुसलविपाकानं पञ्चन्नं, अकुसलविपाकानं पञ्चन्नं ति सब्बसो दसन्नमि पटिघसञ्जानं अत्थङ्गमा पहाना असमुप्पादा । अप्पवर्ति कत्वा ति वृत्तं होति ।

१७. कामञ्चेता पठमज्ज्ञानादीनि समापन्नस्सापि न सन्ति । न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारवसेन चित्तं पवत्तति । एवं सन्ते पि, अञ्जत्थ पहीनानं सुखदुक्खानं चतुत्थज्ज्ञाने विय, सक्कायदिट्ठादीनं ततियमग्गे विय च इमस्मिं ज्ञाने उत्साहजननत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वचनं वेदितव्वं ।

१८. अथ वा, किञ्चापि ता रूपावचरं समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वत्तुं वट्ठति । न केवलञ्च वत्तुं, एकंसेनेव एवं धारेतुमि वट्ठति ।

१९. तासं हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्ता येव पठमं ज्ञानं समापन्नस्स, सद्दो कण्ठको ति

वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्ता येव अरूपसमापत्तीनं आनेज्जता सन्तविमोक्खता च वुत्ता । आळारो च कालामो अरूपसमापन्नो पञ्चमत्तानि सकटसतानि निस्साय अतिक्रमन्तानि नेव अदस, न पन सद्दं अस्सोसी ति ।

२०. नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा ति नानत्ते वा गोचरे पवत्तानं सञ्ज्ञानं, नानत्तानं वा सञ्ज्ञानं । यस्मा हि एता, “ तत्थ कतमा नानत्तसञ्ज्ञा ? असमापन्नस्स मनोधातुसमङ्गिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमङ्गिस्स वा सञ्ज्ञा सञ्ज्ञानना सञ्ज्ञानितत्तं, इमा वुच्चन्ति नानत्तसञ्ज्ञायो ” ति [विभंग २६१] एवं विभङ्गे विभजित्वा वुत्ता इध अधिप्पेता असमापन्नस्स मनोधातु-मनोविज्जाणधातुसङ्गहिता सञ्ज्ञा रूपसदादिभेदे नानत्ते नानासभावे गोचरे पवत्तन्ति, यस्मा चेता, अट्ट कामावचर-कुसलसञ्ज्ञा, द्वादस अकुसलसञ्ज्ञा, एकादस कामावचर-कुसलविपाकसञ्ज्ञा, द्वे अकुसलविपाकसञ्ज्ञा, एकादस कामावचरकिरियसञ्ज्ञा ति एवं चतुचत्तालीसम्पि सञ्ज्ञा नानत्ता नानासभावा अज्जमज्जं असदिसा, तस्मा नानत्तसञ्ज्ञा ति वुत्ता । तासं सब्बसो नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा अनावज्जना असमन्नाहारा अपच्चवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पच्चवेक्खति, तस्मा ति वुत्तं होति ।

२१. यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसञ्ज्ञा पटिघसञ्ज्ञा च इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवे पि न विज्जन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरणकाले, तस्मा तासं, समतिक्रमा अत्थङ्गमा ति द्वेधा पि अभावो येव वुत्तो । नानत्तसञ्ज्ञासु पन यस्मा, अट्ट कामावचर-कुसलसञ्ज्ञा, नव किरियसञ्ज्ञा, दसाकुसलसञ्ज्ञा ति इमा सत्तवीसति सञ्ज्ञा इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवे विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकारा ति वुत्तं ति वेदितब्बं । तत्रापि हि इमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरन्तो तासं अमनसिकारा येव उपसम्पज्ज विहरति । ता पन मनसिकारोन्तो असमापन्नो होती ति ।

२२. सङ्खेपतो चेत्थ, रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा ति इमिना सब्बरूपावचरधम्मनं पहानं वुत्तं । पटिघसञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा ति इमिना सब्बेसं कामावचरचित्त-चेतसिकानं पहानञ्च अमनसिकारो च वुत्तो ति वेदितब्बो ।

२३. अनन्तो आकासो ति एत्थ नास्स उप्पादन्तो वा वयन्तो वा पञ्चायती ति अनन्तो । आकासो ति कसिणुग्घाटिमाकासो वुच्चति । मनसिकारवसेनापि चेत्थ अनन्तता वेदितब्बा । तेनेव विभङ्गे वुत्तं—“ तस्मिं आकासे चित्तं ठेपेति सण्ठपेति, अनन्तं फरति, तेन वुच्चति अनन्तो आकासो ” ति [विभंग २६२] ।

२४. आकासानञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरती ति एत्थ पन, नास्स अन्तो ति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासानञ्चं । तं आकासानञ्चं अधिद्वानट्ठेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स, देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्चायतनं ।

उपसम्पज्ज विहरती ति तं आकासानञ्चायतनं पत्वा निष्पादेत्वा तदनुरूपेण इरियापथ-
विहारेण विहरति ।

अयं आकासानञ्चायतनकम्मद्वाने वित्थारकथा ।

२५. विज्जाणञ्चायतनं भावेतुकामेन पन पञ्चहाकारेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तियं
चिण्णवसीभावेन, आसन्नरूपावचरज्झानपच्चत्थिका अयं समापत्ति, नो च विज्जाणञ्चायतनमिव
सन्ता ति आकासानञ्चायतने आदीनवं दिस्वा, तत्थ निकन्ति परियादाय, विज्जाणञ्चायतनं
सन्ततो मनसिकरित्वा तं आकासं फरित्वा पवत्तविज्जाणं, विज्जाणं विज्जाणं ति पुनप्पुनं
आवज्जितब्बं, मनसिकातब्बं, पच्चवेक्खितब्बं, तक्काहतं वितक्काहतं कातब्बं । अनन्तं अनन्तं
ति पन न मनसिकातब्बं ।

२६. तस्सेवं तस्मिं निमित्ते पुनप्पुनं चित्तं चारेन्तस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति
सन्तिट्ठति, उपचारेण चित्तं समाधियति । सो तं निमित्तं पुनप्पुनं आसेवाति भावेति बहुलीकरोति ।
तस्सेवं करोतो आकासे आकासानञ्चायतनं विय आकासफुटे विज्जाणे विज्जाणञ्चायतनचित्तं
अप्पेति । अप्पनानयो पनेत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

२७. एत्तावता चेस, “ सब्बसो आकासानञ्चायतनं समतिकम्मा, अनन्तं विज्जाणं ति
विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विभंग २४५] वुच्चति ।

२८. तत्थ सब्बसो ति इदं वुत्तनयमेव । आकासानञ्चायतनं समतिकम्मा
ति एत्थ पन पुब्बे धुत्तनयेनेव ज्ञानम्पि आकासानञ्चायतनं, आरम्मणम्पि । आरम्मणम्पि हि
पुरिमनयेनेव, आकासानञ्चायतनं तं पठमस्स आरुप्पज्झानस्स आरम्मणत्ता देवानं देवायतनं विय
अधिट्ठानट्ठेन आयतनञ्चा ति आकासानञ्चायतनं । तथा आकासानञ्चायतनं तं, तस्स ज्ञानस्स
सज्जातिहेतुत्ता, कम्बोजा अस्सानं आयतनं ति आदीनि विय सज्जातिदेसट्ठेन आयतनञ्चा ति पि
आकासानञ्चायतनं । एवमेतं, ज्ञानञ्च आरम्मणञ्चा ति उभयम्पि अप्पवत्तिकरणेण च अमनसि-
करणेण च समतिकम्मित्वा व यस्मा इदं विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयम्पेतं
एकज्झं कत्वा, आकासानञ्चायतनं समतिकम्मा ति इदं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

२९. अनन्तं विज्जाणं ति तं येव, अनन्तो आकासो ति एवं फरित्वा पवत्तविज्जाणं ।
अनन्तं विज्जाणं ति एवं मनसिकरोन्तो ति वुत्तं होति । मनसिकारवसेन वा अनन्तं । सो हि
तं आकासारम्मणं विज्जाणं अनवसेसतो मनसिकरोन्तो अनन्तं ति मनसिकरोति ।

३०. यम्पि विभङ्गे वुत्तं, “ अनन्तं विज्जाणं ति, तं येव आकासं विज्जाणेन फुटं
मनसिकरोति, अनन्तं फरति, तेन वुच्चति अनन्तं विज्जाणं ” ति [विभंग २६२], तत्थ
विज्जाणेना ति उपयोगत्थे करणवचनं वेदितब्बं । एवं हि अइकथाचरिया तस्स अत्थं वण्णयन्ति ।
अनन्तं फरति, तं येव आकासं फुटं विज्जाणं मनसिकरोती ति वुत्तं होति ।

३१. विज्ञाणञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहरती ति एत्थ पन, नास्स अन्तो ति अनन्तं अनन्तमेव आनञ्चं, विज्ञाणं आनञ्चं विज्ञाणानञ्चं ति अवत्वा, विज्ञाणञ्चं ति वुत्तं । अयं हेत्थ रूढिदसदो । तं विज्ञाणञ्चं अधिद्वानङ्गेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स देवानं देवायतनमिवा ति विज्ञाणञ्जायतनं । सेसं पुरिमसदिसमेवा ति ।

अयं विज्ञाणञ्जायतनकम्मद्वाने वित्थारकथा ।

३२. आकिञ्चञ्जायतनं भावेतुकामेन पन पञ्चहाकारेहि विज्ञाणञ्जायतनसमापत्तिर्यं चिण्णवसीभावेन आसन्नआकासानञ्जायतनपञ्चथिका अयं समापत्ति, नो च आकिञ्चञ्जायतनमिव सन्ता ति विज्ञाणञ्जायतने आदीनवं दिस्वा तत्थ निकन्ति परियादाय आकिञ्चञ्जायतनं सन्ततो मनसिकरित्वा तस्सेव विज्ञाणञ्जायतनारम्भणभूतस्स आकासानञ्जायतनविज्ञाणस्स अभावो, सुज्जता, विवित्ताकारो मनसिकातब्बो ।

३३. कथं ? तं विज्ञाणं अमनसिकरित्वा, नत्थि नत्थी ति वा, सुज्जं सुज्जं ति वा, विवित्तं विवित्तं ति वा पुनपुनं आवज्जितब्बं, मनसिकातब्बं, पञ्चवेक्खितब्बं, तक्काहतं वितक्काहतं कातब्बं ।

३४. तस्सेवं तस्मिं निमित्ते चित्तं चारेन्तस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति सन्तिट्ठति, उपचारेण चित्तं समाधियति । सो तं निमित्तं पुनपुनं आसेवति भावेति बहुलीकरोति । तस्सेवं करोतो आकासे फुटे महग्गतविज्ञाणे विज्ञाणञ्जायतनं विय तस्सेव आकासं फरित्वा पवत्तस्स महग्गतविज्ञाणस्स सुज्जविवित्तनत्थिभावे आकिञ्चञ्जायतनचित्तं अप्पेति । एत्थापि च अप्पनानयो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

३५. अयं पन विसेसो । तस्मिं हि अप्पनाचित्ते उप्पन्ने, सो भिक्खु, यथा नाम पुरिसो मण्डलमालादिसु केनचिदेव करणीयेन सन्निपातितं भिक्खुसङ्घं दिस्वा कत्थचि गत्त्वा, सन्निपात-किञ्चावसाने उद्वाय पक्कन्तेसु भिक्खुसु आगत्त्वा द्वारे ठत्वा पुन तं ठानं ओलोकेन्तो सुज्जमेव पस्सति, विवित्तमेव पस्सति, नास्स एवं होति, एत्तका नाम भिक्खू कालङ्कता वा दिसापक्कन्ता वा ति, अथ खो, सुज्जमिदं विवित्तं ति नत्थिभावमेव पस्सति, एवमेव पुब्बे आकासे पवत्तित-विज्ञाणं विज्ञाणञ्जायतनज्ज्ञानचक्खुना पस्सन्तो विहरित्वा, नत्थि नत्थी ति आदिना परिकम्म-मनसिकारेण अन्तरहिते तस्मिं विज्ञाणे तस्स अपगमसङ्कातं अभावमेव पस्सन्तो विहरति ।

३६. एत्तावतां चेस, “सब्बसो विज्ञाणञ्जायतनं समतिकम्म, नत्थि किञ्ची ति आकिञ्च-ञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विभंग २४५] वुच्चति ।

३७. इधापि सब्बसो ति इदं वुत्तनयमेव । विज्ञाणञ्जायतनं ति एत्थापि च पुब्बे वुत्तनयेनेव ज्ञानमपि विज्ञाणञ्जायतनं, आरम्भणमपि । आरम्भणमपि हि पुरिमनयेनेव विज्ञाणञ्च तं, दुत्तियस्स आरुप्पज्ज्ञानस्स आरम्भणत्ता देवानं देवायतनं विय अधिद्वानङ्गेन आयतनञ्चा

ति विज्ञाणञ्चायतनं । तथा विज्ञाणञ्च तं, तस्सेव ज्ञानस्स सञ्जातिहेतुत्ता, कम्बोजा अस्सानं आयतनं ति आदीनि विय सञ्जातिदेसडेनायतनञ्चा ति पि विज्ञाणञ्चायतनं । एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्भणञ्चा ति उभयपि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्रमित्वा व यस्मा इदं आकिञ्चञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयम्पेतं एकज्झं कत्वा, विज्ञाणञ्चायतनं समतिक्रम्मा ति इदं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

३८. नत्थि किञ्ची ति, नत्थि नत्थि, सुज्झं सुज्झं, विवित्तं विवित्तं ति एवं मनसिकरोन्तो ति वुत्तं होति । यम्पि विभङ्गे वुत्तं, “ नत्थि किञ्ची ति तं येव विज्ञाणं अभावेति, विभावेति अन्तरधापेति, नत्थि किञ्ची ति पस्सति, तेन वुच्चति नत्थि किञ्ची ” ति [विभंग २६२], तं किञ्चापि खयतो सम्मसनं विय वुत्तं, अथ ख्वस्स एवमेव अत्थो दट्ठब्बो । तं हि विज्ञाणं अनायज्जन्तो अमनसिकरोन्तो अप्पच्चेक्खन्तो केवलमस्स नत्थिभावं सुज्झभावं विवित्तभावमेव मनसिकरोन्तो, अभावेति विभावेति अन्तरधापेती ति वुच्चति, न अज्जथा ति ।

३९. आकिञ्चञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहरती ति एथ पन, नास्स किञ्चनं ति अकिञ्चनं । अन्तमसो भङ्गमत्तम्पि अस्स अवसिड्ढं नत्थी ति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चज्झं । आकासानञ्चायतनविज्ञाणापगमस्सेतं अधिवचनं । तं आकिञ्चज्झं अधिद्वानडेन आयतनमस्स ज्ञानस्स, देवानं देवायतनमिवा ति आकिञ्चञ्जायतनं । सेसं पुरिमसदिसमेवा ति ।

अयं आकिञ्चञ्जायतनकम्मद्वाने वित्थारकथा ।

४०. नेवसज्जानासज्जायतनं भावेतुकामेन पन पञ्चहाकारेहि आकिञ्चञ्जायतनसमापत्तियं चिण्णवसीभावेन, आसन्नविज्ञाणञ्चायतनपच्चत्थिका अयं समापत्ति, नो च नेवसज्जानासज्जायतनं विय सन्ता ति वा, “ सज्जा रोगो, सज्जा गण्डो, सज्जा सल्लं....एतं सन्तं, एतं पणीतं यदिदं नेवसज्जानासज्जा ” ति [म २।२३१] वा एवं आकिञ्चञ्जायतने आदीनवं, उपरि आनिसंसञ्च दिस्वा आकिञ्चञ्जायतने निकर्त्तं परियादाय नेवसज्जानासज्जायतनं सन्ततो मनसिकरित्वा, सा व अभावं आरम्भणं कत्वा पवत्तिता आकिञ्चञ्जायतनसमापत्ति, सन्ता सन्ता ति पुनप्पुनं आवज्जितब्बा, मनसिकातब्बा, पच्चवेक्खितब्बा, तक्काहता वितक्काहता कातब्बा ।

४१. तस्सेवं तस्मिं निमित्ते पुनप्पुनं मानसं चारेन्तस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति सन्तिट्ठति, उपचारेन चित्तं समाधियति । सो तं निमित्तं पुनप्पुनं आसेवति, भावेति, बहुलीकरोति । तस्सेवं करोतो, विज्ञाणापगमे आकिञ्चञ्जायतनं विय, आकिञ्चञ्जायतनसमापत्ति-सङ्घातेसु चतुसु खन्धेसु नेवसज्जानासज्जायतनचित्तं अप्पेति । अप्पनानयो पनेत्थ वुत्त-नयेनेव वेदितब्बो ।

४२. एत्तावता चेस, “ सज्जसो आकिञ्चञ्जायतनं समतिक्रम्म नेवसज्जानासज्जायतनं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विभंग २४५] वुच्चति ।

४३. इथापि सब्वसो ति इदं वुत्तनयमेव । आकिञ्चञ्जायतनं समतिकम्मा ति एत्थापि पुब्बे वुत्तनयेनेव ज्ञानग्णि आकिञ्चञ्जायतनं, आरम्मणग्णि । आरम्मणं पि हि पुरिमनयेनेव आकिञ्चञ्जञ्च तं, ततियस्स अरूपज्ज्ञानस्स आरम्मणत्ता देवानं देवायतनं विय अधिद्वान्हेनाय-तनञ्चा ति आकिञ्चञ्जायतनं । तथा आकिञ्चञ्जञ्च तं, तस्सेव ज्ञानस्स सञ्जातिहेतुत्ता, कम्बोजा अस्सानं आयतनं ति आदीनि विय सञ्जातिदेसहेनायतनञ्चा ति पि आकिञ्चञ्जायतनं । एवमेतं, ज्ञानञ्च आरम्मणञ्चा ति उभयग्णि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिकमित्वा व यस्मा इदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयग्गेतं एकज्झं कत्वा, आकिञ्चञ्जायतनं समतिकम्मा ति इदं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

४४. नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति एत्थ पन, याय सञ्जाय भावतो तं नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति वुच्चति, यथा पटिपन्नस्स सा सञ्जा होति, तं ताव दस्सेतुं विभङ्गे, “नेवसञ्जी-नासञ्जी” ति उद्धरित्वा, “तं येव आकिञ्चञ्जायतनं सन्ततो मनसिकरोति, सङ्कारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन वुच्चति नेवसञ्जी-नासञ्जी” ति [विभंग २६३] वुत्तं ।

४५. तत्थ, सन्ततो मनसिकरोती ति, सन्ता वतायं समापत्ति, यत्र हि नाम नत्थिभावग्णि आरम्मणं करित्वा ठस्सती ति एवं सन्तारम्मणताय तं सन्ता ति मनसिकरोति । सन्ततो चे मनसिकरोति, कथं समतिकमो होती ति ? असमापज्जितुकामताय । सो हि किञ्चापि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स, अहमेतं आवज्जिस्सामि, समापज्जिस्सामि, अधिद्वहिस्सामि, बुद्धिस्सामि, पच्चवेक्खिस्सामी ति एस अभोगो, समन्नाहारो, मनसिकारो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्जायतनतो नेवसञ्जानासञ्जायतनस्स सन्ततरपणीततरताय ।

४६. यथा हि राजा महच्च राजानुभावेन हत्थिक्खन्धवरगतो नगरवार्थियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिप्पिके एकं वत्थं दब्धं निवासेत्वा एकेन सीसं वेठेत्वा दन्तचुण्णादीहि समोकिण्ण-गत्ते अनेकानि दन्तविकतिआदीनि सिप्पानि करोन्ते दिस्वा, अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिप्पानि करिस्सन्ती ति एवं तेसं छेकताय तुस्सति, न चस्स एवं होति, अहो वताहं रज्जं पहाय एवरूपो सिप्पिको भवेय्यं ति । तं किस्स हेतु ? रज्जिसिरिया महानि-संसताय । सो सिप्पिनो समतिकमित्वा व गच्छति । एवमेव एस किञ्चापि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स, अहमेतं समापत्तिं आवज्जिस्सामि, समापज्जिस्सामि, अधिद्वहिस्सामि, बुद्धिस्सामि, पच्चवेक्खिस्सामी ति नेव एस अभोगो, समन्नाहारो, मनसिकारो होति ।

४७. सो तं सन्ततो मनसिकरोन्तो पुब्बे वुत्तनयेन तं परमसुखुमं अप्पनापत्तं सज्जं पापुणाति, याय नेवसञ्जीनासञ्जी नाम होति, सङ्कारावसेससमापत्तिं भावेती ति वुच्चति । सङ्कारावसेससमापत्तिं ति अच्चन्तसुखुमभावप्पत्तसङ्कारं चतुत्थारुपसमापत्तिं ।

४८. इदानि, यं तं एवं अधिगताय सञ्जाय वसेन नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति वुच्चति,

तं अत्यतो दस्सेतुं, “ नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति नेवसञ्जानासञ्जायतनं समापन्नस्स वा उप-
पन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा ” ति [विभंग २६३] वुत्तं । तेसु
इध समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधिपेता ।

५९. वचनत्थो पनेत्थ ओळारिकाय सञ्जाय अभावतो सुखुमाय च भावतो नेवस्स ससम्प-
युत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सञ्जा नासञ्जा ति नेवसञ्जानासञ्जं । नेवसञ्जानासञ्जञ्च तं, मनायतन-
धम्मायतनपरियापन्नता आयतनञ्चा ति नेवसञ्जानासञ्जायतनं ।

५०. अथ वा, यायमेत्थ सञ्जा, सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव सञ्जा,
सङ्कारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा ति नेवसञ्जानासञ्जा । नेवसञ्जानासञ्जा च सा
सेसधम्मनं अधिद्धानडेनायतनञ्चा ति नेवसञ्जानासञ्जायतनं । न केवलञ्चेत्थ सञ्जा व एदिसी,
अथ खो वेदना पि नेव वेदना नावेदना, चित्तप्पि नेव चित्तं नाचित्तं, फस्सो पि नेव फस्सो
नाफस्सो । एस नयो सेससम्पयुत्तधम्मेसु । सञ्जासीसेन पनायं देसना कता ति वेदितञ्चा ।

५१. पत्तमक्खनतेल्लपभुतीहि च उपमाहि एस अत्थो विभावेतब्बो । सामणेरो किर तेलेन
पत्तं मक्खेत्वा ठपेसि । तं यागुपानकाले थेरो, पत्तमाहारा ति आह । सो, पत्ते तेलमत्थि, भन्ते
ति आह । ततो, आहर, सामणेर, तेलं, नाळिं पूरेस्सामी ति वुत्ते, नत्थि, भन्ते, तेलं ति
आह । तत्थ, यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुया सद्धि अकप्पियडेन तेलमत्थी ति होति, नाळिपूरणा-
दीनं वसेन नत्थी ति होति, एवं सा पि सञ्जा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव सञ्जा,
सङ्कारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

५२. किं पनेत्थ सञ्जाकिच्चं ति ? आरम्भणसञ्ज्ञाननञ्चेव विपस्सनाय च विसयभावं
उपगन्त्वा निब्बिदाजननं । दहनकिच्चमिव हि सुखोदके तेजोधातु, सञ्ज्ञाननकिच्चम्पेसा पटुं कातुं
न सक्कोति, सेससमापत्तिषु सञ्जा विय विपस्सनाय विसयभावं उपगन्त्वा निब्बिदाजननम्पि
कातुं न सक्कोति ।

५३. अञ्जेसु हि खन्धेसु अकताभिनिवेसो भिक्खु नेवसञ्जानासञ्जायतनक्खन्धे सम्म-
सित्वा निब्बिदं पत्तुं समत्थो नाम नत्थि, अपि च आयस्मा सारिपुत्तो, पकतिविपस्सको पन
महापञ्जो सारिपुत्तसदिसो व सक्कुणेत्य । सो पि, “ एवं किर मे धम्मा अहुत्वा सम्भोति, हुत्वा
पटिवेन्ती ” ति [म ३।२८] एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपदधम्मविपस्सनावसेन । एवं
सुखुमत्तं गता एसा समापत्ति ।

५४. यथा च पत्तमक्खनतेल्लपमाय, एवं मग्गूदकूपमाय पि अयमत्थो विभावेतब्बो ।
मग्गप्पाटिपन्नस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणेरो थोकमुदकं दिस्वा, उदकं भन्ते, उपाहना
ओमुञ्चथा ति आह । ततो थेरेन, सचे उदकमत्थि, आहर न्हानसाटिकं, न्हायिस्सामा ति वुत्ते,
नत्थि, भन्ते ति आह । तत्थ, यथा उपाहनतेमनमत्तडेन उदकं अत्थी ति होति, न्हायनडेन

नत्थी ति होति, एवम्पि सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव सञ्जा, सङ्गारावसेससुखुम-
भावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

५५. न केवलञ्च एताहेव, अञ्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि एस अत्थो विभावेतब्बो ।
उपसम्पज्ज विहरती ति इदं वुत्तनयमेवा ति ।

अयं नेवसञ्जानासञ्जायतनकम्मद्वाने वित्थारकथा ।

५६. असदिसरूपो नाथो आरुप्यं यं चतुब्बिधं आह ।
तं इति आत्वा तस्मिं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

५७. आरुप्यसमापत्तियो हि

आरम्भणातिक्रमतो चतस्सो पि भवन्तिमा ।

अङ्गातिक्रममेतासं न इच्छन्ति विभाविनो ॥

५८. एतासु हि रूपनिमित्तातिक्रमतो पठमा, आकासातिक्रमतो दुतिया, आकासे पवत्तित-
विज्जाणातिक्रमतो ततिया, आकासे पवत्तितविज्जाणस्स अपगमातिक्रमतो चतुत्थी ति सब्बथा
आरम्भणातिक्रमतो चतस्सो पि भवन्तिमा आरुप्यसमापत्तियो ति वेदितब्बा । अङ्गातिक्रमं पन
एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमापत्तिसु विय एतासु अङ्गातिक्रमो अत्थि ।
सब्बासु पि हि एतासु, उपेक्खा चित्तेकग्गता ति द्वे एव ज्ञानङ्गानि होन्ति ।

५९. एवं सन्ते पि

सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।

उपमा तत्थ विज्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

६०. यथा हि चतुभूमकस्स पासादस्स हेड्डिमतले दिब्बनच्चगीतवादित-सुरभिगन्धमाला-
भोजनसयनच्छादनादिवसेन पणीता पञ्चकामगुणा पञ्चपडिता अस्सु, दुतिये ततो पणीततरा,
ततिये ततो पणीततरा, चतुत्थे सब्बपणीता । तत्थ किञ्चापि तानि चत्तारि पि पासादतलानेव,
नत्थि नेसं पासादतलभावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसमिद्धिविसेसेन पन हेड्डिमतो हेड्डिमतो उपरिमं
उपरिमं पणीततरं होति । यथा च एकाय इत्थिया कन्तित-थूल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं
चतुप्पल-तिपल-द्विपल-एकपलसाटिका अस्सु, आयामेन च वित्थारेन च समप्पमाणा । तत्थ
किञ्चापि ता साटिका चतस्सो पि आयामतो च वित्थारतो च समप्पमाणा, नत्थि तासं पमाणतो
विसेसो, सुखसम्पत्त-सुखुमभाव-महग्घभावेहि पन पुरिमाय पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीत-
तरा होन्ति । एवमेव किञ्चापि चतूसु एतासु, उपेक्खा चित्तेकग्गता ति एतानि द्वे येव अङ्गानि
होन्ति, अथ खो भावनाविसेसेन तेसं अङ्गानं पणीत-पणीततरभावेन सुप्पणीततरा होन्ति
पच्छिमा पच्छिमा इधा ति वेदितब्बा ।

६१. एवं अनुपुब्बेन पणीत-पणीता चेता

असुचिम्हि मण्डपे लग्गो एको, तं निस्सितो परो ।

अञ्जो बहि अनिस्साय तं, तं निस्साय चापरो ॥

ठितो, चत्तहि एतेहि पुरिसोहि यथाक्रमं ।

समानताय ज्ञातव्वा चतस्सो पि विभाविना ॥

६२. तत्रायमर्थयोजना । असुचिम्हि किर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसो आगन्त्वा तं असुचिं जिगुच्छमानो तं मण्डपं हत्थेहि आलम्बित्वा तत्थ लग्गो लगितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा तं मण्डपे लग्गं पुरिसं निस्सितो । अथञ्जो आगन्त्वा चिन्तेसि—यो एस मण्डपलग्गो, यो च तं निस्सितो, उभो पेते दुट्ठिता, धुवो च नेसं मण्डपपाते पातो, हन्दाहं बहि येव तिट्ठामी ति । सो तं निस्सितं अनिस्साय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डप-लग्गस्स च तन्निस्सितस्स च अखेमभावं चिन्तेत्वा बहिट्ठितञ्च सुट्ठितं मन्त्वा तं निस्साय अट्ठासि ।

६३. तत्थ असुचिम्हि देसे मण्डपो विय कसिणुग्घाटिमाकासं दट्ठव्वं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मणं आकासानञ्जायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्जायतनं आरब्भ पवत्तं विज्जाणञ्जायतनं । तेसं द्विन्नप्पि अखेमभावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं बहिट्ठितो विय आकासानञ्जायतनं आरम्मणं अक्त्वा तदभावारम्मणं आकिञ्चञ्जायतनं । मण्डपलग्गस्स तन्निस्सितस्स च अखेमत्तं चिन्तेत्वा बहिट्ठितञ्च सुट्ठितो ति मन्त्वा तं निस्साय ठितो विय विज्जाणाभावसङ्घाते बहिपदेसे ठितं आकिञ्चञ्जायतनं आरब्भ पवत्तं नेवसञ्जानासञ्जायतनं दट्ठव्वं ।

६४. एवं पवत्तमानञ्च

आरम्मणं करोतेव अञ्जाभावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसम्पि राजानं वुत्तिहेतु जनो यथा ॥

६५. इदं हि नेवसञ्जानासञ्जायतनं, आसन्नविज्जाणञ्जायतनपञ्चथिका अयं समापत्ती ति एवं दिट्ठदोसम्पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अञ्जस्स आरम्मणस्स अभावा आरम्मणं करोतेव । यथा किं ? दिट्ठदोसम्पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो । यथा हि असंयतं फरुसकाय-वच्ची-मनो-समाचारं कञ्चि सब्बदिसम्पतिं राजानं, फरुससमाचारो अयं ति एवं दिट्ठदोसम्पि अञ्जत्थ वुत्ति अलभमानो जनो वुत्तिहेतु निस्साय वत्तत्ति, एवं दिट्ठदोसम्पि तं आकिञ्चञ्जायतनं, अञ्जं आरम्मणं अलभमानमिदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं आरम्मणं करोतेव ।

६६. एवं कुरुमानञ्च

आरुळ्हो दीघनिस्सोणिं यथा निस्सेणिबाहुकं ।
 पब्बतग्गञ्च आरुळ्हो यथा पब्बतमत्थकं ॥
 यथा वा गिरिमारुळ्हो अत्तनो येव जण्णुकं ।
 ओलुब्भति, तथा तं तं ज्ञानमोलुब्भ वत्तती ति ॥
 इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
 समाधिभावनाधिकारे आरुप्यनिद्देशो नाम
 दसमो परिच्छेदो ।

एकादशमो परिच्छेदो

समाधिनिर्देशो

१. इदानी आरुपानन्तरं, एका सञ्जा ति एवं उद्दिष्टाय [३।१०५] आहारे पटिकूल-सञ्जाय भावनानिर्देशो अनुपपत्तो । तत्थ आहरती ति आहारो । सो चतुर्विधो, कबळीकाराहारो, फस्साहारो, मनोसञ्चेतनाहारो, विञ्जाणाहारो ति ।

२. को पनेत्थ किमाहरती ति ? कबळीकाराहारो ओजडमकं रूपं आहरति । फस्साहारो तिस्सो वेदना आहरति । मनोसञ्चेतनाहारो तीसु भवेसु पटिसन्धि आहरति । विञ्जाणाहारो पटिसन्धिक्खणे नामरूपं आहरति ।

३. तेसु कबळीकाराहारे निकन्तिभयं, फस्साहारे उपगमनभयं, मनोसञ्चेतनाहारे उप-पत्तिभयं, विञ्जाणाहारे पटिसन्धिभयं । एवं सप्पटिभयेसु च तेसु कबळीकाराहारो पुत्तमंसूपमेन दीपेतब्बो, फस्साहारो निच्चम्मगावूपमेन, मनोसञ्चेतनाहारो अङ्गारकासूपमेन, विञ्जाणाहारो सत्तिसत्तूपमेना ति ।

४. इमेसु पन चत्तसु आहारेसु असित-पीत-खायित-सायितप्पभेदो कबळीकारो आहारो ष इमस्मिं अथे आहारो ति अधिप्पेतो । तस्मिं आहारे पटिकूलाकारगहणवसेन उप्पन्ना सञ्जा आहारे पटिकूलसञ्जा ।

५. तं आहारे पटिकूलसञ्जं भावेतुकामेन कम्मट्ठानं उग्गहेत्वा उग्गहतो एकपदम्पि अविरज्जन्तेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन असित-पीत-खायित-सायितप्पभेदे कबळीकाराहारे दसहा-कारेहि पटिकूलता पच्चवेक्खितब्बा । सेत्थयिदं—गमनतो, परियेसनतो, परिभोगतो, आसयतो, निधानतो, अपरिपक्कतो, परिपक्कतो, फलतो, निस्सन्दतो, सम्मक्खनतो ति ।

६. तत्थ गमनतो ति, एवं महानुभावे नाम सासने पब्बजितेन सकलरत्तिं बुद्धवचन-सञ्ज्ञायं वा समणधम्मं वा कत्वा कालस्सेव बुडाय चेतियङ्गण-बोधियङ्गणवत्तं कत्वा पानीयं परिभोज-नीयं उपड्डपेत्वा परिवेणं सम्मज्जित्वा सरीरं पटिजग्गित्वा आसनं आरुह्ण वीस-तिसवारे कम्मट्ठानं मनसिकरित्वा उडाय पत्तचीवरं गहेत्वा निज्जनसम्भाधानि पविवेकसुखानि छायूदकसम्पन्नानि सुचीनि सीतलानि रमणीयभूमिभागानि तपोवनानि पहाय अरियं विवेकरत्तिं अनपेक्खित्वा, सुसानाभिमुखेन सिङ्गलेन विय, आहारत्थाय गामाभिमुखेन गन्तव्वं ।

७. एवं गच्छता च मञ्चम्हा वा पीठम्हा वा ओतरणतो पडाय पादरजघरगोलिकवच्चादि-सम्परिकिण्णं पच्चत्थरणं अक्कमितव्वं होति । ततो अप्पेकदा मूसिकजतुकवच्चादीहि उपहतत्ता अन्तोगम्भतो पटिकूलतरं पमुखं दड्ढव्वं होति । ततो उद्धकपारावतादिवच्चसम्मक्खितत्ता उपरिम-

तलतो पटिकूलतरं हेडिमतलं, ततो कदाचि कदाचि वातेरितेहि पुराणतिणपण्णेहि गिलान-
सामणेराणं मुत्तकरीसखेळसिङ्घाणिकाहि वस्सकाले उदकचिक्खल्लादीहि च सङ्गिलिङ्गत्ता हेडिम-
तलतो पटिकूलतरं परिवेणं, परिवेणतो पटिकूलतरा विहाररच्छा दड्ढब्बा होति ।

८. अनुपुब्बेन पन बोधिञ्च चेतियञ्च वन्दिता वितक्कमाळके ठितेन, मुत्तारासिसदिसं
चेतियं मोरपिञ्जकलापमनोहरं बोधि देवविमानसम्पत्तिसस्सरिकं सेनासनञ्च अनपलोकेत्वा एवरूपं
नाम रमणीयं पदेसं पिड्ढि कत्वा आहारहेतु गन्तव्वं भविस्सती ति पक्कमित्वा गाममगं पटिपन्नेन
खाणुकण्टकमग्गो पि उदकवेगभिन्नविसमग्गो पि दड्ढब्बो होति ।

९. ततो गण्डं पटिच्छादेन्तेन विय निवासनं निवासेत्वा, वणचोळकं बन्वन्तेन विय
काय बन्धनं बन्धित्वा, अडिसङ्घटं पटिच्छादेन्तेन विय चीवरं पारुपित्वा, भेसज्जकपालं नीहर-
न्तेन विय पत्तं नीहरित्वा गामद्वारसमीपं पापुणन्तेन हत्थिकुणप-अस्सकुणप-गोकुणप-महिंसकुणप-
मनुस्सकुणप-अहिकुणप-कुक्कुरकुणपानि पि दड्ढब्बानि भवन्ति । न केवलञ्च दड्ढब्बानि, गन्धो पि
नेसं घानं पटिहनमानो अधिवासेतब्बो होति । ततो गामद्वारे ठत्वा चण्डहत्थिअस्सादिपरिस्सय-
परिवज्जनत्थं गामरच्छा ओलोकेतब्बा होन्ति ।

१०. इच्चेतं पच्चत्थरणादि अनेककुणपपरियोसानं पटिकूलं आहारहेतु अक्कमितब्बञ्च दड्ढब्बञ्च
घायितब्बञ्च होति, अहो वत भो पटिकूलो आहारो ति एवं गमनतो पटिकूलता पच्चवेक्खितब्बा ।

११. कथं परियेसनतो ? एवं गमनपटिकूलं अधिवासेत्वा पि गामं पविडेन सङ्घाटि-
पारुतेन कपणमनुस्सेन विय कपालहत्थेन घरपटिपाटिया गामवीथिसु चरितव्वं होति, यत्थ
वस्सकाले अक्कन्तक्कन्तद्धाने याव पिण्डिकमंसा पि उदकचिक्खले पादा पविसन्ति, एकेन हत्थेन
पत्तं गहेतव्वं होति, एकेन चीवरं उक्खिपितव्वं, गिम्हकाले वातवेगेन समुद्धितेहि पंसुतिणरजेहि
ओकिण्णसरीरेन चरितव्वं होति । तं तं गेहद्वारं पत्वा मच्छधोवन-मंसधोवन-तण्डुलधोवन-
खेळ-सिङ्घाणिक-सुनखसूकरवच्चादीहि सम्मिस्सानि किमिकुलाकुलानि नीलमक्खिकपरिकिण्णानि
ओलिगल्लानि चैव चन्दनिकट्टानानि च दड्ढब्बानि होन्ति, अक्कमितब्बानि पि । यतो ता
मक्खिका उड्ढहित्वा सङ्घाटियम्पि पत्ते पि सीसे पि निलीयन्ति ।

१२. घरं पविडस्सापि केचि देन्ति, केचि न देन्ति । ददमाना पि एकच्चे हिंथ्यो पक्कभत्तम्पि
पुराणखज्जकम्पि पूतिकुम्भाससूपादीनि पि ददन्ति । अददमाना पि केचिदेव, अतिच्छथ भन्ते ति
वदन्ति । केचि पन अपस्समाना विय तुण्ही होन्ति, केचि अञ्जेन मुखं करोन्ति, केचि,
गच्छ रे मुण्डका ति आदीहि फरुसवाचाहि समुदाचरन्ति । एवं कपणमनुस्सेन विय गामे
पिण्डाय चरित्वा निक्खमितव्वं ति ।

१३. इच्चेतं गामण्येसनतो पडाय याव निक्खमना उदकचिक्खल्लादिपटिकूलं आहारहेतु
अक्कमितब्बञ्चेव दड्ढब्बञ्च अधिवासेतव्वञ्च होति, अहो वत भो पटिकूलो आहारो ति एवं परि-
येसनतो पटिकूलता पच्चवेक्खितब्बा ।

१४. कथं परिभोगतो ? एवं परियिद्धाहारेण पन बहिगामे फासुकड्डाने सुखनिसिन्नेन याव तत्थ हत्थं न ओतारेति, ताव तथारूपं गरुडानियं भिक्खू वा लज्जिमनुस्सं वा दिस्वा निमन्तेतुम्पि सक्का होति, भुञ्जितुकामताय पनेत्थ हत्थे ओतरितमत्ते, गण्हथा ति वदन्तेन लज्जितब्बं होति । हत्थं पन ओतारेत्वा महन्तस्स पञ्चङ्गुलिअनुसारेण सेदो पग्घरमानो सुक्खथद्द-भत्तम्पि तेमेन्तो मुदुं करोति ।

१५. अथ तस्मिं परिमद्दनमत्तेनापि सम्भिन्नसोभे आलोपं कत्वा मुखे ठपिते हेडिमदन्ता उदुक्खलकिच्चं सार्धेन्ति, उपरिमा मुसलकिच्चं, जिह्वा हत्थकिच्चं । तं तत्थ सुवानदोणियं सुवान-पिण्डमिव दन्तमुसलेहि कोट्टेत्वा जिह्वाय सम्परिवत्तियमानं जिह्मगो तनुपसन्नखेळो मक्खेति, वेमज्झतो पट्टाय बहलखेळो मक्खेति, दन्तकडेन असम्पत्तड्डाने दन्तगूथको मक्खेति ।

१६. सो एवं विचुण्णितमक्खितो तं खणं येव अन्तरहितवण्णगन्धसङ्गारविसेसो सुवान-दोणियं ठितसुवानवमथु विय परमजेगुच्छभावं उपगच्छति । एवरूपो पि सामानो चक्खुस्स आपाथमतीतत्ता अज्झोहरितब्बो होती ति एवं परिभोगतो पटिकूलता पच्चवेक्खितब्बा ।

१७. कथं आसयतो ? एवं परिभोगं उपगतो च पनेस अन्तो पविसमानो, यस्मा बुद्ध-पच्चेकबुद्धानम्पि रज्जो पि चक्कवत्तिस्स पित्त-सेम्ह-पुब्ब-लोहितासयेसु चतूसु अज्जतरो आसयो होति येव, मन्दपुज्जानं पन चत्तारो पि आसया होन्ति, तस्मा यस्स पित्तासयो अधिको होति तस्स बहलमधुकतेलमक्खितो विय परमजेगुच्छो होति, यस्स सेम्हासयो अधिको होति तस्स नागबलापण्णरसमक्खितो विय, यस्स पुब्बासयो अधिको होति तस्स पूतितक्कमक्खितो विय, यस्स लोहितासयो अधिको होति तस्स रजनमक्खितो विय परमजेगुच्छो होती ति एवं आसयतो पटिकूलता पच्चवेक्खितब्बा ।

१८. कथं निधानतो ? सो इमेसु चतूसु आसयेसु अज्जतरेण आसयेन मक्खितो अन्तो-उदरं पविसित्वा नेव सुवण्णभाजने न मणिरजतादिभाजनेसु निधानं गच्छति । सचे पन दसवस्सिकेन अज्झोहरियति, दस वस्सानि अधोतवच्चकूपसदिसे ओकासे पतिट्ठहति । सचे वीस-तिस-चत्तालीस-पज्जास-सट्ठि-सत्तति-असीति-नवुतिवस्सिकेन, सचे वस्ससतिकेन अज्झो-हरियति, वस्ससतं अधोतवच्चकूपसदिसे ओकासे पतिट्ठहती ति एवं निधानतो पटिकूलता पच्चवेक्खितब्बा ।

१९. कथं अपरिपक्वतो ? सो पनायमाहारो एवरूपे ओकासे निधानमुपगतो याव अपरिपक्वो होति, ताव तस्मिं येव यथावुत्तप्पकारे परमन्धकारतिमिसे नानाकुणपगन्धवासितपवन-विचरिते अतिदुग्गन्धजेगुच्छे पदेसे, यथा नाम निदावे अकालमेधे अभिवुड्ढि चण्डालगामद्वारे आवाटे पतितानि तिणपण्णकिलञ्जखण्डआहिकुक्कुरमनुस्सकुणपादीनि सुरियातपेन सन्तत्तानि फणबुब्बुलकाचितानि तिङ्गन्ति, एवमेव तं दिवसम्पि हिज्जो पि ततो पुरिमे दिवसे पि अज्झो-

२३७

उत्तरमानो दन्ते दन्तमलभावेन सम्मक्खेति, जिह्वा-तालुण्यभुतीनि खेळसेम्हादिभावेन, अक्खि-कण्ण-नासा-अधोमग्गादिके अक्खिगूथक-कण्णगूथक-सिङ्खणिका-मुत्तकरिसादिभावेन सम्मक्खेति, येन सम्मक्खितानि इमानि द्वारानि दिवसे दिवसे धोवियमानानि पि नेव सुचीनि न मनोरमानि होन्ति, येसु एकच्चं धोवित्वा हत्थो पुन उदकेन धोवितब्बो होति, एकच्चं धोवित्वा द्वत्तिक्खत्तुं गोमयेन पि मत्तिकाय पि गन्धचुण्णेन पि धोवतो पटिक्कूलता न विगच्छती ति एवं सम्मक्खनतो पटिक्कूलता पच्चवेक्खितब्बा ।

२५. तस्सेवं दसहाकारोहि पटिक्कूलतं पच्चवेक्खतो तक्काहतं वितक्काहतं करोन्तस्स पटिक्कूलाकारवसेन कबळीकाराहारो पाकटो होति । सो तं निमित्तं पुनप्पुनं आसेवति भावेति बहुलीकरोति । तस्सेवं करोतो नीवरणानि विक्खम्भन्ति, कबळीकाराहारस्स सभावधम्मताय गम्भीरत्ता अप्पनं अप्पत्तेन उपचारसमाधिना चित्तं समाधियति । पटिक्कूलाकारगहणवसेन पनेत्थ सञ्जा पाकटा होति । तस्मा इदं कम्मट्ठानं, आहारे पटिक्कूलसञ्जा इच्चैव सङ्गं गच्छति ।

२६. इमञ्च पन आहारे पटिक्कूलसञ्जं अनुयुत्तस्स भिक्खुनो रसतण्हाय चित्तं पटिलीयति, पटिकुटति पटिवट्ठति । सो, कन्तारनित्थरणत्थिको विय पुत्तमंसं, विगतमदो आहारं आहारेति यावदेव दुक्खस्स नित्थरणत्थाय । अथस्स अप्पकसिरेनेव कबळीकाराहारपरिञ्जामुखेन पञ्चकामगुणिको रागो परिञ्जं गच्छति । सो पञ्चकामगुणपरिञ्जामुखेन रूपक्खन्धं परिजानाति । अपरिपक्कादिपटिक्कूलभाववसेन चस्स कायगतासतिभावना पि पारिपूर्तिं गच्छति । असुभसञ्जाय अनुलोमपटिपदं पटिपन्नो होति । इमं पन पटिपत्तिं निस्साय दिडे व धम्मे अमतपरियोसानतं अनभिसम्भुणन्तो सुगतिपरायनो होती ति ।

अयं आहारे पटिक्कूलसञ्जाभावनाय वित्थारकथा ।

२७. इदानी आहारे पटिक्कूलसञ्जानन्तरं, एकं ववत्थानं ति एवं उदिट्ठस्स [३।१०५] चतुधातुववत्थानस्स भावनानिर्देशो अनुप्पत्तो । तत्थ, ववत्थानं ति सभावूपलक्खणवसेन सन्निट्ठानं । चतुन्नं धातून्नं ववत्थानं चतुधातुववत्थानं । धातुमनसिकारो, धातुकम्मट्ठानं, चतुधातुववत्थानं ति अत्थतो एकं । तयिदं द्विधा आगतं, सङ्खेपतो च वित्थारतो च । सङ्खेपतो महासतिपट्ठाने आगतं, वित्थारतो महाहत्थिपदूपमे, राहुलोवादे, धातुविभङ्गे च ।

२८. तं हि, “ सेय्यथा पि, भिक्खवे, दक्खो गोघातको वा गोघातकन्तेवासी वा गाविं वधित्वा चातुम्महापथे बिलसो पटिविभजित्वा निसिन्नो अस्स । एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु इममेव कायं यथाठितं यथापणिहितं धातुसो पच्चवेक्खति, अत्थि इमस्मिं काये पथवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु ” ति [दी २।२९४] एवं तिक्खपञ्चस्स धातुकम्मट्ठानिकस्स वसेन महासतिपट्ठाने सङ्खेपतो आगतं ।

२९. तस्सत्थो—यथा छेको गोघातको वा तस्सेव वा भत्तवेतनभतो अन्तेवासिको गाविं

वधित्वा विनिविज्जित्वा चतस्सो दिसागतानं महापथानं वेमज्झङ्गानसङ्गाते चातुम्महापथे कोट्टासं कत्वा निसिन्नो अस्स, एवमेव भिक्खु चतुन्नं इरियापथानं येन केनचि आकारेण ठितत्ता यथाठितं, यथाठितत्ता व यथापणिहितं कायं, अत्थि इमस्मिं काये पथवीधातु....पे....वायोधातु ति एवं धातुसो पच्चवेक्खति ।

३०. किं वुत्तं होति ? यथा गोघातकस्स गाविं पोसेन्तस्स पि आघातनं आहरन्तस्स पि आहरित्वा तत्थ बन्धित्वा ठपेन्तस्स पि वधेन्तस्स पि वधितं मतं पस्सन्तस्स पि तावदेव गावी ति सज्जा य अन्तरधायति, याव नं पदालेत्वा बिलसो न विभजति । विभजित्वा निसिन्नस्स पन गाविसज्जा अन्तरधायति, मंससज्जा पवत्ताति । नास्स एवं होति, अहं गाविं विक्किणामि, इमे गाविं हरन्ती ति । अथ ख्वस्स, अहं मंसं विक्किणामि इमे पि मंसं हरन्तिच्चेव होति । एवमेव इमस्सापि भिक्खुनो पुब्बे बालपुथुज्जनकाले गिहिभूतस्स पि पब्बजितस्स पि तावदेव सत्तो ति वा, पोसो ति वा, पुग्गलो ति वा सज्जा न अन्तरधायति, याव इममेव कायं यथा-ठितं यथापणिहितं घनविनिब्भोगं कत्वा धातुसो न पच्चवेक्खति । धातुसो पच्चवेक्खतो पन सत्तसज्जा अन्तरधायति, धातुवसेनेव चित्तं सन्तिट्ठति । तेनाह भगवा, “ सेय्यथा पि, भिक्खवे, दक्खो गोघातको वा....पे....निसिन्नो अस्स । एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु....पे....वायोधातु ” ति ।

३१. महाहत्थिपदूपमे पन, “ कतमा चावुसो, अज्झत्तिका पथवीधातु ? यं अज्झत्तं पच्चत्तं कक्खळं खरिगतं उपादिण्णं, सेय्यथिदं, केसा लोमा....पे... उदरियं करीसं, यं वा पनज्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं कक्खळं खरिगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका पथवीधातु ” ति [म १।१८५] च, “ कतमा चावुसो अज्झत्तिका आपोधातु ? यं अज्झत्तं पच्चत्तं आपो आपोगतं उपादिण्णं, सेय्यथिदं, पित्तं....पे....मुत्तं, यं वा पनज्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं आपो आपोगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका आपोधातु ” ति [म १।१८७] च, “ कतमा चावुसो, अज्झत्तिका तेजोधातु ? यं अज्झत्तं पच्चत्तं तेजो तेजोगतं उपादिण्णं, सेय्यथिदं, येन च सन्तप्पति, येन च जरियति, येन च परिड्य्हति, येन च असितपीतखायितसायितं सम्मा परिणामं गच्छति, यं वा पनज्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं तेजो तेजोगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका तेजोधातु ” ति [म १।१८८] च, “ कतमा चावुसो, अज्झत्तिका वायोधातु ? यं अज्झत्तं पच्चत्तं वायो वायोगतं उपादिण्णं, सेय्यथिदं, उद्धङ्गमा वाता, अधोगमा वाता, कुञ्चिसया वाता, कोट्टसया वाता, अङ्गमङ्गानुसारिणो वाता, अस्ससो पस्सासो इति वा, यं वा पनज्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं वायो वायोगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका वायोधातु ” ति [म १।१८८] च एवं नातितिकवपञ्जस्स धातुकम्मद्वानिकस्स वसेन वित्थारतो आगतं । यथा चेत्थ, एवं राहुलोवाद-धातुविभङ्गेषु पि ।

३२. तत्रायं अनुत्तानपदवर्णना । अञ्ज्ञत्तं पञ्चत्तं ति इदं ताव उभयम्पि नियेकस्स अधिवचनं । नियकं नाम अत्तनिजात्तं । ससन्तानपरियापन्नं ति अत्थो । तयिदं यथा लोके इत्थिसु कथा अधित्थी ति वुच्चति, एवं अत्तानि पवत्तत्ता अञ्ज्ञत्तं, अत्तानं पटिच्च पवत्तत्ता पञ्चत्तं ति वुच्चति ।

३३. कक्खळं ति थद्धं । खरिगतं ति फरुसं । तत्थ पठमं लक्खणवचनं, दुतियं आकारवचनं । कक्खळलक्खणा हि पथवीधातु । सा फरुसाकारा होति, तस्मा खरिगतं ति वुत्ता । उपादिण्णं ति दळ्हं आदिण्णं । अहं ममं ति एवं दळ्हं आदिण्णं, गहितं, परामद्धं ति अत्थो ।

३४. सेय्यथिदं ति निपातो । तस्स तं कतमं ति चे ति अत्थो । ततो तं दस्सेन्तो, केसा लोमा ति आदीनि आह । एत्थ च, मत्थलुङ्गं पक्खिपित्वा वीसतिया आकारेहि पथवीधातु निदिद्धा ति वेदितम्भा । यं वा पनञ्जम्पि किञ्चि ति अवसेसेसु तीसु कोट्टासेसु पथवीधातु सङ्गहिता ।

३५. विस्सन्दनभावेन तं तं ठानं अप्पोति पप्पोती ति आपो । कम्मसमुद्धानादिवसेन नानाविधेषु आपेषु गतं ति आपोगतं । किं तं ? आपोधातुया आवन्धनलक्खणं ।

३६. तेजनवसेन तेजो । वुत्तनयेनेव तेजेसु गतं ति तेजोगतं । किं तं ? उण्हत्तलक्खणं । येन चा ति येन तेजोधातुगतेन कुपितेन अयं कायो सन्तप्पति, एकाहिकजरादिभावेन उसुमजातो होति । येन च जरियती ति येन अयं कायो जीरति, इन्द्रियवेकल्लतं, बलपरिक्खयं, वल्लिपलितादिभावञ्च पापुणाति । येन च परिडय्हती ति येन कुपितेन अयं कायो डय्हति, सो च पुगुलो, डय्हामि डय्हामी ति कन्दन्तो सतधोतसप्पि-गोक्षीसचन्दनादिलेपञ्चेव तालवण्टवातञ्च पञ्चासिंसति । येन च असितपीतखायितसायितं सम्मा परिणामं गच्छती ति येनेतं असितं वा ओदनादि, पीतं वा पानकादि, खायितं वा पिङ्गलज्जाकादि, सायितं वा अम्बपक्क-मधुफाणितादि सम्मा परिपाकं गच्छति । रसादिभावेन विवेकं गच्छती ति अत्थो । एत्थ च पुरिमा तयो तेजा चतुसमुद्धाना, पळ्ळिमो कम्मसमुद्धानो व ।

३७. वायनवसेन वायो । वुत्तनयेनेव वायेसु गतं ति वायोगतं । किं तं ? वित्थम्भनलक्खणं । उद्धङ्गमा वाता ति उग्मारहिक्कादिपवत्तका उद्धं आरोहणवाता । अधोगमा वाता ति उच्चारपस्सावादिनीहरणका अधो ओरोहणवाता । कुच्छिसया वाता ति अन्तानं बहि वाता । कोट्टसया वाता ति अन्तानं अन्तो वाता । अङ्गमङ्गानुसारिनो वाता ति धमनिजालानुसारेण सकलसरीरे अङ्गमङ्गानि अनुसटा समिअनपसारणादिनिब्बत्तका वाता । अस्ससो ति अन्तो पविसननासिकावातो । पस्सासो ति बहिनिक्खमननासिकावातो । एत्थ च पुरिमा पञ्च चतुसमुद्धाना, अस्सासपस्सासा चित्तसमुद्धाना व । सब्बत्थ, यं वा पनञ्जम्पि किञ्ची ति इमिना पदेन अवसेसकोट्टासेसु आपोधातुआदयो सङ्गहिता ।

३८. इति वीसतिया आकारोहि पथवीधातु, द्वादसहि आपोधातु, चतुर्हि तेजोधातु, छहि वायोधातु ति द्वाचत्तालीसाय आकारोहि चतस्रो धातुयो विथारिता होन्ती ति । अयं तावेत्य पाळिवण्णना ।

३९. भावनानये पनेत्य तिक्खपञ्जस्स भिक्खुनो, केसा पथवीधातु, लोमा पथवीधातु ति एवं विथारतो धातुपरिग्गहो पपञ्चतो उपड्ढाति । यं थद्धलक्खणं, अयं पथवीधातु, यं आबन्धनलक्खणं, अयं आपोधातु, यं परिपाचनलक्खणं, अयं तेजोधातु, यं विथम्भनलक्खणं, अयं वायोधातु ति एवं मनसिकरोतो पनस्स कम्मट्ठानं पाकटं होति । नातितिक्खपञ्जस्स पन एवं मनसिकरोतो अन्धकारं अविभूतं होति, पुरिमनयेन विथारतो मनसिकरोन्तस्स पाकटं होति ।

४०. कथं ? यथा द्वीसु भिक्खुसु बहुपेय्यालं तन्ति सज्झायन्तेसु, तिक्खपञ्जो भिक्खु सर्कि वा द्वक्खत्तुं वा पेय्यालमुखं विथारेत्वा ततो परं उभतो कोटिवसेनेव सज्झायं करोन्तो गच्छति । तत्र नातितिक्खपञ्जो एवं वत्ता होति—किंसज्झायो नाम एस ओड्डपरियाहृतमत्तं कातुं न देति, एवं सज्झाये कयिरमाने कदा तन्ति पगुणा भविस्सती ति ? सो आगतागतं पेय्यालमुखं विथारेत्वा व सज्झायं करोति । तमेनं इतरो एवमाह—किंसज्झायो नामेस परियो-सानं गन्तुं न देति, एवं सज्झाये कयिरमाने कदा तन्ति परियोसानं गमिस्सती ति ? एवमेव तिक्खपञ्जस्स केसादिवसेन विथारतो धातुपरिग्गहो पपञ्चतो उपड्ढाति, यं थद्धलक्खणं, अयं पथवीधातु ति आदिना नयेन सङ्खेपतो मनसिकरोतो कम्मट्ठानं पाकटं होति । इतरस्स तथा मनसिकरोतो अन्धकारं अविभूतं होति, केसादिवसेन विथारतो मनसिकरोन्तस्स पाकटं होति ।

४१. तस्मा इमं कम्मट्ठानं भावेतुकामेन तिक्खपञ्जेन ताव रहोगतेन पटिसल्लीनेन सकलप्पि अत्तनो रूपकायं आवज्जेत्वा, यो इमस्मिं काये थद्धभावो वा खरभावो वा, अयं पथवीधातु, यो आबन्धनभावो वा द्रवभावो वा, अयं आपोधातु, यो परिपाचनभावो वा उण्हभावो वा, अयं तेजोधातु, यो विथम्भनभावो वा समुदीरणभावो वा, अयं वायोधातु ति एवं सङ्घितेन धातुयो परिग्गहेत्वा पुनप्पुनं, पथवीधातु आपोधातु ति धातुमत्ततो निस्सत्ततो निजीवतो आवज्जितब्बं मनसिकातब्बं पच्चवेक्खितब्बं ।

४२. तस्सेवं वायममानस्स न चिरेनेव धातुप्पभेदावभासनपञ्चापरिग्गहितो सभावधम्मा-रम्मणत्ता अप्पनं अप्पत्तो उपचारमत्तो समाधि उप्पज्जति ।

४३. अथ वा पन, ये इमे चतुन्नं महाभूतानं निस्सत्तभावदस्सनत्थं धम्मसेनापतिना, “ अट्ठिञ्च पटिच्च न्हारुञ्च पटिच्च मंसञ्च पटिच्च चम्मञ्च पटिच्च आकासो परिवारितो रूपं त्वेव सङ्गं गच्छती ” ति [म १।१९०] चत्तारो कोट्टासा वुत्ता, तेसु तं तं अन्तरानुसारिना आणहत्थेन विनिब्बुजित्वा, यो एतेसु थद्धभावो वा खरभावो वा अयं पथवीधातु ति पुरिमनयेनेव

धातुयो परिगृहेत्वा पुनपुनं, पथवीधातु आपोधातु ति धातुमत्ततो निस्सत्ततो निजीवतो आवज्जितब्बं मनसिकातब्बं पच्चवेक्खितब्बं ।

४४. तस्सेवं वायममानस्स न चिरेनेव धातुप्पभेदावभासनपञ्जापरिगृहितो सभावधम्मार्म्मणत्ता अप्पनं अप्पत्तो उपचारमत्तो समाधि उप्पज्जति । अयं सङ्केपतो आगते चतुधातुववत्थाने भावनानयो ।

४५. वित्थारतो आगते पन एवं वेदितब्बो । इदं कम्मट्ठानं भावेतुकामेन हि नातितिकखपञ्जेन योगिना आचरियसन्तिके द्वाचत्तालीसाय आकारेहि वित्थारतो धातुयो उग्गण्हित्वा वुत्तप्पकारे सेनासने विहरन्तेन कतसब्बकिच्चेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन, ससम्भारसङ्केपतो, ससम्भारविभत्तितो, सलक्खणसङ्केपतो, सलक्खणविभत्तितो ति एवं चतुहाकारेहि कम्मट्ठानं भावेतब्बं ।

४६. तत्थ कथं ससम्भारसङ्केपतो भावेति ? इध भिक्खु वीसतिया कोट्टासेसु थद्धाकारं पथवीधातु ति ववत्थपेति, द्वादससु कोट्टासेसु यूसगतं उदकसङ्घातं आबन्धनाकारं आपोधातु ति ववत्थपेति, चतूसु कोट्टासेसु परिपाचनकतेजं तेजोधातु ति ववत्थपेति, छसु कोट्टासेसु वित्थम्भनाकारं वायोधातु ति ववत्थपेति । तस्सेवं ववत्थापयतो येव धातुयो पाकटा होन्ति । ता पुनपुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

४७. यस्स पन एवं भावयतो कम्मट्ठानं न इज्झति, तेन ससम्भारविभत्तितो भावेतब्बं । कथं ? तेन हि भिक्खुना, यं तं कायगतासतिकम्मट्ठाननिर्देशे सत्तथा उग्गहकोसल्लं, दसधा मनसिकारकोसल्लञ्च वुत्तं [८१४८-७८], द्वत्तिसाकारे ताव तं सब्बं अपरिहापेत्वा तच्चपञ्चकादीनं अनुलोमपटिलोमतो वचसा सज्झायं आदिं कत्वा सब्बं तत्थ वुत्तविधानं कातब्बं । अयमेव हि विसेसो—तत्थ वण्ण-सण्ठान-दिसोकास-परिच्छेदवसेन केसादयो मनसिकरित्वा पि पटिकूलवसेन चित्तं ठपेतब्बं, इध धातुवसेन । तस्मा वण्णादिवसेन पञ्चधा पञ्चधा केसादयो मनसिकरित्वा अवसाने एवं मनसिकारो पवत्तेतब्बो—

४८. इमे केसा नाम सीसकटाहपल्लिवेठनचम्मे जाता । तत्थ, यथा वम्मिकमत्थके जातेसु कुण्ठतिणेषु न वम्मिकमत्थको जानाति, मयि कुण्ठतिणानि जातानी ति, न पि कुण्ठतिणानि जानन्ति, मयं वम्मिकमत्थके जातानी ति, एवमेव न सीसकटाहपल्लिवेठनचम्मं जानाति, मयि केसा जाता ति, न पि केसा जानन्ति, मयं सीसकटाहवेठनचम्मे जाता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति केसा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातु ति ।

४९. लोमा सरीरवेठनचम्मे जाता । तत्थ, यथा सुञ्जगामट्ठाने जातेसु दब्बतिणकेसु न सुञ्जगामट्ठानं जानाति, मयि दब्बतिणकानि जातानी ति, न पि दब्बतिणकानि जानन्ति, मयं सुञ्जगामट्ठाने जातानी ति एवमेव न सरीरवेठनचम्मं जानाति, मयि लोमा जाता ति, न

पि लोमा जानन्ति, मयं सरीरवेठनचम्मे जाता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लोमा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५०. नखा अङ्गुलीनं अगोसु जाता । तत्थ, यथा कुमारकेसु दण्डकेहि मधुकट्टिके विज्झित्वा कीळन्तेसु न दण्डका जानन्ति, अम्हेसु मधुकट्टिका ठपिता ति, न पि मधुकट्टिका जानन्ति, मयं दण्डकेसु ठपिता ति, एवमेव न अङ्गुलियो जानन्ति, अम्हाकं अगोसु नखा जाता ति, न पि नखा जानन्ति, मयं अङ्गुलीनं अगोसु जाता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति नखा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५१. दन्ता हनुकट्टिकेसु जाता । तत्थ, यथा वड्ढकीहि पासाणउदुक्खलकेसु केनचिदेव सिलेसजातेन बन्धित्वा ठपितत्थम्भेसु न उदुक्खला जानन्ति, अम्हेसु थम्भा ठिता ति, न पि थम्भा जानन्ति, मयं उदुक्खलेसु ठिता ति, एवमेव न हनुकट्टीनि जानन्ति, अम्हेसु दन्ता जाता ति, न पि दन्ता जानन्ति, मयं हनुकट्टिसु जाता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति दन्ता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५२. तच्चो सकलसरीरं परियोनन्धित्वा ठितो । तत्थ, यथा अल्लगोचम्मपरियोनद्धाय महावीणाय न महावीणा जानाति, अहं अल्लगोचम्मेन परियोनद्धा ति, न पि अल्लगोचम्मं जानाति, मया महावीणा परियोनद्धा ति, एवमेव न सरीरं जानाति, अहं तचेन परियोनद्धं ति, न पि तच्चो जानाति, मया सरीरं परियोनद्धं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति तच्चो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५३. मंसं अट्टिसङ्घाटं अनुलिम्पित्वा ठितं । तत्थ, यथा महामत्तिकालित्ताय भित्तिया न भित्ति जानाति, अहं महामत्तिकाय लिता ति, न पि महामत्तिका जानाति, मया भित्ति लिता ति, एवमेव न अट्टिसङ्घाटो जानाति, अहं नवपेसिसतप्पभेदेन मंसेन लिता ति, न पि मंसं जानाति, मया अट्टिसङ्घाटो लिता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मंसं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५४. न्हारू सरीरम्भन्तरे अट्ठीनि आबन्धमाना ठिता । तत्थ, यथा वल्लीहि विनद्धेसु कुण्डारुसु न कुण्डारुनि जानन्ति, मयं वल्लीहि विनद्धानी ति, न पि वल्लियो जानन्ति, अम्हेहि कुण्डारुनि विनद्धानी ति, एवमेव न अट्ठीनि जानन्ति, मयं न्हारूहि आबन्धानी ति, न पि

न्हारू जानन्ति, अम्हेहि अडीनि आवन्धानी ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति न्हारू नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५५. अट्टिसु पण्हकट्ठि गोप्फकट्ठि उक्खिपित्वा ठितं, गोप्फकट्ठि जङ्घट्ठि उक्खिपित्वा ठितं, जङ्घट्ठि ऊरुट्ठि उक्खिपित्वा ठितं, ऊरुट्ठि कटिट्ठि उक्खिपित्वा ठितं, कटिट्ठि पिट्ठिकण्टकं उक्खिपित्वा ठितं, पिट्ठिकण्टको गीवट्ठि उक्खिपित्वा ठितो, गीवट्ठि सीसट्ठि उक्खिपित्वा ठितं, सीसट्ठि गीवट्ठिके पतिट्ठितं, गीवट्ठि पिट्ठिकण्टके पतिट्ठितं, पिट्ठिकण्टको कटिट्ठिभि पतिट्ठितो, कटिट्ठि ऊरुट्ठिके पतिट्ठितं, ऊरुट्ठि जङ्घट्ठिके पतिट्ठितं, जङ्घट्ठि गोप्फकट्ठिके पतिट्ठितं, गोप्फकट्ठि पण्हकट्ठिके पतिट्ठितं ।

५६. तत्थ, यथा इड्क-दारु-गोमयादिसञ्चयेसु न हेड्डिमा हेड्डिमा जानन्ति, मयं उपरिमे उपरिमे उक्खिपित्वा ठिता ति, न पि उपरिमा उपरिमा जानन्ति, मयं हेड्डिमेसु हेड्डिमेसु पतिट्ठिता ति, एवमेव न पण्हकट्ठि जानाति, अहं गोप्फकट्ठि उक्खिपित्वा ठितं ति, न गोप्फकट्ठि जानाति, अहं जङ्घट्ठि उक्खिपित्वा ठितं ति, न जङ्घट्ठि जानाति, अहं ऊरुट्ठि उक्खिपित्वा ठितं ति, न ऊरुट्ठि जानाति, अहं कटिट्ठि उक्खिपित्वा ठितं ति, न कटिट्ठि जानाति, अहं पिट्ठिकण्टकं उक्खिपित्वा ठितं ति, न पिट्ठिकण्टको जानाति, अहं गीवट्ठि उक्खिपित्वा ठितो ति, न गीवट्ठि जानाति, अहं सीसट्ठि उक्खिपित्वा ठितं ति, न सीसट्ठि जानाति, अहं गीवट्ठिभि पतिट्ठितं ति, न गीवट्ठि जानाति, अहं पिट्ठिकण्टके पतिट्ठितं ति, न पिट्ठिकण्टको जानाति, अहं कटिट्ठिभि पतिट्ठितो ति, न कटिट्ठि जानाति, अहं ऊरुट्ठिभि पतिट्ठितं ति, न ऊरुट्ठि जानाति, अहं जङ्घट्ठिभि पतिट्ठितं ति, न जङ्घट्ठि जानाति, अहं गोप्फकट्ठिभि पतिट्ठितं ति, न गोप्फकट्ठि जानाति, अहं पण्हकट्ठिभि पतिट्ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अट्ठि नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५७. अट्ठिमिज्जं तेसं तेसं अडीनं अब्भन्तरे ठितं । तत्थ, यथा वेळुपब्बादीनं अन्तो पक्खित्तसिन्नवेत्तग्गादिसु न वेळुपब्बादीनि जानन्ति, अम्हेसु वेत्तग्गादीनि पक्खित्तानी ति, न पि वेत्तग्गादीनि जानन्ति, मयं वेळुपब्बादिसु ठितानी ति, एवमेव न अडीनि जानन्ति, अम्हाकं अन्तो मिज्जं ठितं ति, न पि मिज्जं जानाति, अहं अडीनं अन्तो ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अट्ठिमिज्जं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५८. वक्कं गलवाटकतो निक्खन्तेन एकमूलेन थोकं गन्त्वा द्विधा भिन्नेन थूलन्हारुना विनिबन्धं हुत्वा हृदयमंसं परिक्खिपित्वा ठितं । तत्थ, यथा वण्टूपनिबन्धे अम्बफलद्वये न वण्टं जानाति, मया अम्बफलद्वयं उपनिबन्धं ति, न पि अम्बफलद्वयं जानाति, अहं वण्टेन उपनिबन्धं

ति, एवमेव न थूलहारु जानाति, मया वक्कं उपनिबन्धं ति, न पि वक्कं जानाति, अहं थूलहारुना उपनिबन्धं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति वक्कं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

५९. हृदयं सरीरम्भन्तरे उरड्विपञ्जरमञ्जं निस्साय ठितं । तत्थ, यथा जिण्णसन्दमानिक-पञ्जरं निस्साय ठपिताय मंसपेसिया न जिण्णसन्दमादिकपञ्जरम्भन्तरं जानाति, मं निस्साय मंसपेसि ठपिता ति, न पि मंसपेसि जानाति, अहं जिण्णसन्दमानिकपञ्जरं निस्साय ठिता ति, एवमेव न उरड्विपञ्जरम्भन्तरं जानाति, मं निस्साय हृदयं ठितं ति, न पि हृदयं जानाति, अहं उरड्विपञ्जरं निस्साय ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति हृदयं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६०. यकनं अन्तो सरीरे द्विन्नं थनानम्भन्तरे दक्खिणपस्सं निस्साय ठितं । तत्थ, यथा उक्खलिकपालपस्सहि लग्गे यमकमंसपिण्डे न उक्खलिकपालपस्सं जानाति, मयि यमकमंस-पिण्डो लग्गो ति, न पि यमकमंसपिण्डो जानाति, अहं उक्खलिकपालपस्से लग्गो ति, एवमेव न थनायं अम्भन्तरे दक्खिणपस्सं जानाति, मं निस्साय यकनं ठितं ति, न पि यकनं जानाति, अहं थनानं अम्भन्तरे दक्खिणपस्सं निस्साय ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति यकनं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६१. किलोमकेसु पटिच्छन्नकिलोमकं हृदयञ्च वक्कञ्च परिवारेत्वा ठितं, अप्पटिच्छन्न-किलोमकं सकलसरीरे चम्मस्स हेइतो मंसं परियोनन्धित्वा ठितं । तत्थ, यथा पिलोतिकपलिवेठिते मंसं न मंसं जानाति, अहं पिलोतिकाय पलिवेठितं ति, न पि पिलोतिका जानाति, मया मंसं पलिवेठितं ति, एवमेव न वक्कहृदयानि सकलसरीरे च मंसं जानाति, अहं किलोमकेन पटिच्छन्नं ति, न पि किलोमकं जानाति, मया वक्कहृदयानि सकलसरीरे च मंसं पटिच्छन्नं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति किलोमकं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६२. पिहकं हृदयस्स वामपस्से उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठितं । तत्थ, यथा कोट्टमत्थकपस्सं निस्साय ठिताय गोमयपिण्डिया न कोट्टमत्थकपस्सं जानाति, गोमयपिण्डि मं निस्साय ठिता ति, न पि गोमयपिण्डि जानाति, अहं कोट्टमत्थकपस्सं निस्साय ठिता ति, एवमेव न उदरपटलस्स मत्थकपस्सं जानाति, पिहकं मं निस्साय ठितं ति, न पि पिहकं जानाति, अहं उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पिहकं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६३. पप्फासं सरीरम्भन्तरे द्विन्नं थनानमन्तरे हृदयञ्च यकनञ्च उपरि छादेत्वा ओलम्भन्तं

ठितं । तत्थ, यथा जिण्णकोट्ठम्भन्तरे लम्बमाने सकुणकुलावके न जिण्णकोट्ठम्भन्तरं जानाति, मयि सकुणकुलावको लम्बमानो ठितो ति, न पि सकुणकुलावको जानाति, अहं जिण्णकोट्ठम्भन्तरे लम्बमानो ठितो ति, एवमेव न तं सरीरम्भन्तरं जानाति, मयि पप्फासं लम्बमानं ठितं ति, न पि पप्फासं जानाति अहं एवरूपे सरीरम्भन्तरे लम्बमानं ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खण-रहिता एते धम्मा । इति पप्फासं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६४. अन्तं गलवाटककरीसमगपरियन्ते सरीरम्भन्तरे ठितं । तत्थ, यथा लोहितदोणिकाय ओभञ्जित्वा ठपिते छिन्नसीसधम्मनिकळेवरे न लोहितदोणि जानाति, मयि धम्मनिकळेवरं ठितं ति, न पि धम्मनिकळेवरं जानाति, अहं लोहितदोणिया ठितं ति, एवमेव न सरीरम्भन्तरं जानाति, मयि अन्तं ठितं ति, न पि अन्तं जानाति, अहं सरीरम्भन्तरे ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अन्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६५. अन्तगुणं अन्तन्तरे एकवीसतिअन्तभोगे बन्धित्वा ठितं । तत्थ, यथा पादपुञ्छन-रज्जुमण्डलकं सिम्बित्वा ठितेसु रज्जुकेसु न पादपुञ्छनरज्जुमण्डलकं जानाति, रज्जुका मं सिम्बित्वा ठिता ति, न पि रज्जुका जानन्ति, मयं पादपुञ्छनरज्जुमण्डलकं सिम्बित्वा ठिता ति, एवमेव न अन्तं जानाति, अन्तगुणं मं आबन्धित्वा ठितं ति, न पि अन्तगुणं जानाति, अहं अन्तं आबन्धित्वा ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अन्तगुणं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६६. उदरियं उदरे ठितं असितपीतखायितसायितं । तत्थ, यथा सापानदोणियं ठिते सुवानवमथुम्हि न सापानदोणि जानाति, मयि सुवानवमथु ठितो ति, न पि सुवानवमथु जानाति, अहं सापानदोणियं ठितो ति, एवमेव न उदरं जानाति, मयि उदरियं ठितं ति न पि उदरियं जानाति, अहं उदरे ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति उदरियं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६७. करीसं पक्कासयसङ्घाते अङ्गुलवेळुपब्बसदिसे अन्तपरियोसाने ठितं । तत्थ, यथा वेळुपब्बे ओमदित्वा पक्खित्ताय सण्हपण्डुमत्तिकाय न वेळुपब्बं जानाति, मयि पण्डुमत्तिका ठिता ति, न पि पण्डुमत्तिका जानाति, अहं वेळुपब्बे ठिता ति, एवमेव न पक्कासयो जानाति, मयि करीसं ठितं ति, न पि करीसं जानाति, अहं पक्कासये ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति करीसं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६८. मत्थलुङ्गं सीसकटाहम्भन्तरे ठितं । तत्थ, यथा पुराणलाबुकटाहे पक्खित्ताय पिट्ठपिण्डिया न लाबुकटाहं जानाति, मयि पिट्ठपिण्डि ठिता ति, न पि पिट्ठपिण्डि जानाति, अहं लाबुकटाहे ठिता ति, एवमेव न सीसकटाहम्भन्तरं जानाति, मयि मत्थलुङ्गं ठितं ति, न पि मत्थलुङ्गं जानाति, अहं सीसकटाहम्भन्तरे ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मत्थलुङ्गं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६९. पित्तेसु अबद्धपित्तं जीवितिन्द्रियपटिबद्धं सकलसरीरं व्यापेत्वा ठितं, बद्धपित्तं पित्तकोसके ठितं । तत्थ, यथा पूर्वं व्यापेत्वा ठिते तेले न पूर्वं जानाति, तेलं मं व्यापेत्वा ठितं ति, न पि तेलं जानाति, अहं पूर्वं व्यापेत्वा ठितं ति, एवमेव न सरीरं जानाति, अबद्धपित्तं मं व्यापेत्वा ठितं ति, न पि अबद्धपित्तं जानाति, अहं सरीरं व्यापेत्वा ठितं ति । यथा वस्सोदकेन पुण्णे कोसातकीकोसके न कोसातकीकोसको जानाति, मयि वस्सोदकं ठितं ति, न पि वस्सोदकं जानाति, अहं कोसातकीकोसके ठितं ति, एवमेव न पित्तकोसको जानाति, मयि बद्धपित्तं ठितं ति, न पि बद्धपित्तं जानाति, अहं पित्तकोसके ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पित्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७०. सेम्हं एकपत्तपूरप्पमाणं उदरपटले ठितं । तत्थ, यथा उपरि सञ्जातफेणपटलाय चन्दनिकाय न चन्दनिका जानाति, मयि फेणपटलं ठितं ति, न पि फेणपटलं जानाति, अहं चन्दनिकाय ठितं ति, एवमेव न उदरपटलं जानाति, मयि सेम्हं ठितं ति, न पि सेम्हं जानाति, अहं उदरपटले ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सेम्हं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७१. पुब्बो अनिबद्धोकासो, यत्थ यत्थेव खाणुकण्टकप्पहरणअग्गिजालादीहि अभिहते सरीरप्पेदेसे लोहितं सण्ठहित्वा पच्चति, गण्डपिलकादयो वा उप्पज्जन्ति, तत्थ तत्थ तिट्ठति । तत्थ, यथा फरसुप्पहारादिवसेन पग्घरितनिय्यासे रुक्खे न रुक्खस्स पहारादिप्पदेसा जानन्ति, अम्हेसु निय्यासो ठितो ति, न पि निय्यासो जानाति, अहं रुक्खस्स पहारादिप्पदेसेसु ठितो ति, एवमेव न सरीरस्स खाणुकण्टकादीहि अभिहतप्पदेसा जानन्ति अम्हेसु पुब्बो ठितो ति, न पि पुब्बो जानाति, अहं तेसु पदेसेसु ठितो ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पुब्बो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७२. लोहितेसु संसरणलोहितं पित्तं विय सकलसरीरं व्यापेत्वा ठितं, सन्निचितलोहितं

यकनडानस्स हेडाभागं पूरेत्वा एकपत्तपूरमत्तं वक्कंहदययकनपण्णासानि तेमेत्तं । तत्थ संसरणलोहिते अब्बपित्तसदिसो व विनिच्छयो । इतरं पन, यथा जज्जरकपाले ओवढे उदके हेडा लेडुखण्डादीनि तेमियमाने न लेडुखण्डादीनि जानन्ति, मयं उदकेन तेमियामा ति, न पि उदकं जानाति, अहं लेडुखण्डादीनि तेमेमी ति, एवमेव न यकनस्स हेडाभागडानं वक्कादीनि वा जानन्ति, मयि लोहितं ठितं अहे वा तेमियमानं ठितं ति, न पि लोहितं जानाति, अहं यकनस्स हेडाभागं पूरेत्वा वक्कादीनि तेमियमानं ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लोहितं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७३. सेदो अगिसन्तापादिकालेषु केसलोमकूपविवरानि पूरेत्वा तिड्ढति चेव पग्घरति च । तत्थ, यथा उदका अब्बूळ्हमत्तेसु भिसमुलाल-कुमुदनाळ-कलपेसु न भिसादिकलापविवरानि जानन्ति, अहेहि उदकं पग्घरती ति, न पि भिसादिकलापविवरेहि पग्घरन्तं उदकं जानाति, अहं भिसादिकलापविवरेहि पग्घरामी ति, एवमेव न केसलोमकूपविवरानि जानन्ति, अहेहि सेदो पग्घरती ति, न पि सेदो जानाति, अहं केसलोमकूपविवरेहि पग्घरामी ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सेदो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७४. मेदो थूलस्स सकलसरीरं फरिखा, किसस्स जह्ममंसादीनि निस्साय ठितो पत्थीन-सिनेहो । तत्थ, यथा हलिदिपिलोतिकपटिच्छन्ने मंसपुञ्जे न मंसपुञ्जो जानाति, मं निस्साय हलिदिपिलोतिका ठिता ति, न पि हलिदिपिलोतिका जानाति, अहं मंसपुञ्जं निस्साय ठिता ति, एवमेव न सकलसरीरे जह्मादिसु वा ठितं मंसं जानाति, मं निस्साय मेदो ठितो ति, न पि मेदो जानाति, अहं सकलसरीरे जह्मादिसु वा मंसं निस्साय ठितो ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मेदो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो पत्थीनयूसो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७५. अस्सु यदा सज्जायति तदा अक्खिकूपके पूरेत्वा तिड्ढति वा पग्घरति वा । तत्थ, यथा उदकपुण्णेषु तरुणतालडिकूपकेसु न तरुणतालडिकूपका जानन्ति, अहेसु उदकं ठितं ति, न पि तरुणतालडिकूपकेसु उदकं जानाति, अहं तरुणतालडिकूपकेसु ठितं ति, एवमेव न अक्खिकूपका जानन्ति, अहेसु अस्सु ठितं ति, न पि अस्सु जानाति, अहं अक्खिकूपकेसु ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अस्सु नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७६. वसा अगिसन्तापादिकाले हत्थतल-हत्थपिडि-पादतल-पादपिडि-नासापुट-नलाट-अंसकूटेसु ठितविलीनस्नेहो । तत्थ, यथा पक्खित्ततेले आचामे न आचामो जानाति, मं तेलं

अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठितं ति, न पि तेलं जानाति, अहं आचामं अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठितं ति, एवमेव न हृत्थतलादिपदेसो जानाति, मं वसा अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठिता ति, न पि वसा जानाति, अहं हृत्थतलादिपदेसं अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठिता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति वसा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७७. खेळो तथारूपे खेलुप्पत्तिपञ्चये सति उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा जिह्वातले तिष्ठति । तत्थ, यथा अब्बोच्छिन्नउदकनिस्सन्दे नदीतीररूपे न कूपतलं जानाति, मयि उदकं सन्तिष्ठती ति, न पि उदकं जानाति, अहं कूपतले सन्तिष्ठामी ति, एवमेव न जिह्वातलं जानाति, मयि उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा खेळो ठितो ति, न पि खेळो जानाति, अहं उभोहि कपोलपस्सेहि ओतरित्वा जिह्वातले ठितो ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति खेळो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७८. सिङ्घाणिका यदा सञ्जायति तदा नासापुटे पूरेत्वा तिष्ठति वा पग्घरति वा । तत्थ, यथा पूतिदधिभरिताय सिपिकाय न सिपिका जानाति, मयि पूतिदधि ठितं ति, न पि पूतिदधि जानाति, अहं सिपिकाय ठितं ति, एवमेव न नासापुटा जानन्ति, अम्हेसु सिङ्घाणिका ठिता ति, न पि सिङ्घाणिका जानाति, अहं नासापुटेसु ठिता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सिङ्घाणिका नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७९. लसिका अट्टिसन्धीनं अब्भञ्जनकिञ्चं साधयमाना असीतिसतसन्धिसु ठिता । तत्थ, यथा तेलब्भञ्जिते अक्खे न अक्खो जानाति, मं तेलं अब्भञ्जित्वा ठितं ति, न पि तेलं जानाति, अहं अक्खं अब्भञ्जित्वा ठितं ति, एवमेव न असीतिसतसन्धियो जानन्ति, लसिका अम्हे अब्भञ्जित्वा ठिता ति, न पि लसिका जानाति, अहं असीतिसतसन्धियो अब्भञ्जित्वा ठिता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लसिका नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

८०. मुत्तं वत्थिस्स अभन्तरे ठितं । तत्थ, यथा चन्दनिकाय पक्खित्ते अमुखे रवणघटे न रवणघटो जानाति, मयि चन्दनिकारसो ठितो ति, न पि चन्दनिकारसो जानाति, अहं रवणघटे ठितो ति, एवमेव न वत्थि जानाति, मयि मुत्तं ठितं ति, न पि मुत्तं जानाति, अहं वत्थिम्हि ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मुत्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

८१. एवं केसादिषु मनसिकारं पवत्तेत्वा, येन सन्तप्पति अयं इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो परिपाचनाकारो तेजोधातू ति, येन जरियति.... येन परिड्हति....येन असितपीतखायितसायितं सम्मापरिणामं गच्छति, अयं इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो परिपाचनाकारो तेजोधातू ति एवं तेजोकोडासेषु मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

८२. ततो उद्धङ्गमे वाते उद्धङ्गमवसेन परिगगहेत्वा, अधोगमे अधोगमवसेन, कुच्छिसये कुच्छिसयवसेन, कोडसये कोडसयवसेन, अङ्गमङ्गानुसारिने अङ्गमङ्गानुसारिवसेन, अस्सासपस्सासे अस्सासपस्सासवसेन परिगगहेत्वा, उद्धङ्गमा वाता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो विथम्भनाकारो वायोधातू ति, अधोगमा वाता नाम.... कोडसया वाता नाम....अङ्गमङ्गानुसारिनी वाता नाम....अस्सासपस्सासा वाता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो विथम्भनाकारो वायोधातू ति एवं वायोकोडासेषु मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

८३. तस्सेवं पवत्तमनसिकारस्स धातुयो पाकटा होन्ति । ता पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

८४. यस्स पन एवं भावयतो कम्मडानं न इज्झति, तेन सलक्खणसङ्केपतो भावेतब्बं । कथं ? वीसतिया कोडासेषु थद्वलक्खणं पथवीधातू ति वक्थपेतब्बं, तथेव आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति, परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति, विथम्भनलक्खणं वायोधातू ति । द्वादससु कोडासेषु आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति वक्थपेतब्बं, तथेव परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति, विथम्भनलक्खणं वायोधातू ति, थद्वलक्खणं पथवीधातू ति । चतूसु कोडासेषु परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति वक्थपेतब्बं, तेन अविनिम्बुत्तं विथम्भनलक्खणं वायोधातू ति, थद्वलक्खणं पथवीधातू ति, आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति । छसु कोडासेषु विथम्भनलक्खणं वायोधातू ति वक्थपेतब्बं, तथेव थद्वलक्खणं पथवीधातू ति, आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति, परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति । तस्सेवं वक्थपयतो धातुयो पाकटा होन्ति । ता पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

८५. यस्स पन एवमपि भावयतो कम्मडानं न इज्झति, तेन सलक्खणविभत्तितो भावेतब्बं । कथं ? पुब्बे वुत्तनयेनेव केसादयो परिगगहेत्वा, केसमिह थद्वलक्खणं पथवीधातू ति वक्थपेतब्बं, तथेव आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति, परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति, विथम्भनलक्खणं वायोधातू ति । एवं सब्बकोडासेषु एकेकस्मिं कोडासे चतस्सो चतस्सो धातुयो वक्थपेतब्बा । तस्सेवं वक्थपयतो धातुयो पाकटा होन्ति । ता पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

८६. अपि च खो पन, वचनन्थतो, कलापतो, चुण्णतो, लक्खणादितो, समुद्धानतो, नानत्तेकत्ततो, विनिब्भोगाविनिब्भोगतो, सभागविसभागतो, अज्झत्तिकबाहिरविसेसतो, सङ्गहतो, पच्चयतो, असमन्नाहारतो, पच्चयविभागतो ति इमेहि पि आकारेहि धातुयो मनसिकातब्बा ।

८७. तत्थ वचनन्थतो मनसिकरोन्तेन, पत्थटत्ता पथवी, अप्पोति आपियति अप्पायती ति वा आपो, तेजती ति तेजो, वायती ति वायो, अविसेसेन पन सलक्खणधारणतो दुक्खा-दानतो दुक्खाधानतो च धातू ति एवं विसेससामञ्जवसेन वचनन्थतो मनसिकातब्बा ।

८८. कलापतो ति, या अयं, केसा लोमा ति आदिना नयेन वीसतिया आकारेहि पथवीधातु, पित्तं सेम्हं ति च आदिना नयेन द्वादसहाकारेहि आपोधातु निदिद्धा, तत्थ यस्मा वण्णो गन्धो रसो ओजा, चतस्सो चापि धातुयो ।

अट्ठधम्मसमोधाना होति केसा ति सम्मुति ।

तेसं येव विनिब्भोगा नत्थि केसा ति सम्मुति ॥

तस्मा केसा पि अट्ठधम्मकलापमत्तमेव, तथा लोमादयो ति । यो पनेत्थ कम्मसमुद्धानो कोट्टासो, सो जीवीतिन्द्रयेन च भावेन च सद्धिं दसधम्मकलापो पि, उस्सदवसेन पन, पथवीधातु आपोधातू ति सङ्गं गतो ति । एवं कलापतो मनसिकातब्बा ।

८९. चुण्णतो ति इमस्मिं हि सरीरे मज्झिमेन पमाणेन परिग्गह्माना परमाणुभेदसञ्चुण्णा सुखुमरजभूता पथवीधातु दोणमत्ता सिया, सा ततो उपट्ठप्पमाणाय आपोधातुया सङ्गहिता, तेजोधातुया अनुपालिता, वायोधातुया वित्थम्भिता न विकिरति, न विद्धंसति, अविकिरियमाना अविद्धंसियमाना अनेकविधं इत्थिपुरिसलिङ्गादिभावविकल्पं उपगच्छति, अणुथूलदीघरस्सधिर-कठिनादिभावञ्च पकासेति ।

९०. यूसगता आबन्धनाकारभूता पनेत्थ आपोधातु पथवीपतिट्ठिता तेजानुपालिता वायो-वित्थम्भिता न पग्घरति, न परिस्सवति, अपग्घरमाना अपरिस्सवमाना पीणितपीणितभावं दस्सेति ।

९१. असितपीतादिपाचका चेत्थ उसुमाकारभूता उण्हत्तलक्खणा तेजोधातु पथवी-पतिट्ठिता आपोसङ्गहिता वायोवित्थम्भिता इमं कायं परिपाचेति, वण्णसम्पत्तिञ्चस्स आवहति, ताय च पन परिपाचितो अयं कायो न पूतिभावं दस्सेति ।

९२. अङ्गमङ्गानुसटा चेत्थ समुदीरणवित्थम्भनलक्खणा वायोधातु पथवीपतिट्ठिता आपो-सङ्गहिता तेजानुपालिता इमं कायं वित्थम्भेति, ताय च पन वित्थम्भितो अयं कायो न परि-पटति, उजुकं ठाति, अपराय वायोधातुया समब्भाहतो गमनद्धान-निसज्ज-सयन-इरियापथेषु विज्जन्ति दस्सेति, समिज्जेति, सम्पसारेति, हत्थपादं लाळेति । एवमेतं इत्थिपुरिसादिभावेन बालजनवञ्चनं मायारूपसदिसं धातुयन्तं पवत्तती ति । एवं चुण्णतो मनसिकातब्बा ।

९३. लक्खणादितो ति, पथवीधातु किलक्खणा, किरसा, किपच्चुपड्डाना ति एवं चतस्सो पि धातुयो आवजेत्वा, पथवीधातु कक्खळत्तलक्खणा, पतिट्ठानरसा, सम्पटिच्छनपच्चुपड्डाना, आपोधातु पघरणलक्खणा, ब्रूहनरसा, सङ्गहपच्चुपड्डाना, तेजोधातु उण्हत्तलक्खणा, परिपाचनरसा, मद्धानुप्पदानपच्चुपड्डाना, वायोधातु विथम्भनलक्खणा, समुदीरणरसा, अभिनीहारपच्चुपड्डाना ति एवं लक्खणादितो मनसिकातब्बा ।

९४. समुद्धानतो ति, ये इमे पथवीधातुआदीनं विथारतो दस्सनवसेन केसादयो द्वा-चत्तालीस कोट्टासा दस्सिता, तेसु, उदरियं, करीसं, पुब्बो, मुत्तं ति इमे चत्तारो कोट्टासा उतु-समुद्धाना व, अस्सु, सेदो, खेळो, सिट्ठाणिका ति इमे चत्तारो उतुचित्तसमुद्धाना व, असितादि-परिपाचको तेजो कम्मसमुद्धानो व, अस्सासप्प्सासा चित्तसमुद्धाना व, अवसेसा सव्वे पि चतुसमुद्धाना ति एवं समुद्धानतो मनसिकातब्बा ।

९५. नानत्तेकत्ततो ति, सब्बासम्पि धातूनं सलक्खणादितो नानत्तं । अज्जानेव हि पथवीधातुया लक्खणरसपच्चुपड्डानानि, अज्जानि आपोधातुआदीनं । एवं लक्खणादिवसेन पन कम्मसमुद्धानादिवसेन च नानत्तभूतानम्पि एतासं रूप-महाभूत-धातु-धम्म-अनिच्चादिवसेन एकत्तं होति ।

९६. सब्बा पि हि धातुयो रूपनलक्खणं अनतीतत्ता रूपानि, महन्तपातुभावादीहि कारणेहि महाभूतानि । महन्तपातुभावादीही ति, एता हि धातुयो, महन्तपातुभावतो, महाभूतसामञ्जतो, महापरिहारतो, महाविकारतो, महत्ता भूतत्ता चा ति इमेहि कारणेहि महाभूतानी ति बुच्चन्ति ।

९७. तत्थ महन्तपातुभावतो ति एतानि हि अनुपादिण्णसन्ताने पि उपादिण्णसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तेसं अनुपादिण्णसन्ताने,

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।

एत्तकं बहलत्तेन सङ्घाता यं वसुन्धरा ति [७।४१] ॥

आदिना नयेन महन्तपातुभावता बुद्धानुस्सतिनिर्देशे वुत्ता व । उपादिण्णसन्ताने पि मच्छ-कच्छप-देव-दानवादिसरीरवसेन महन्तानेव पातुभूतानि । वुत्तं हेतं—“ सन्ति, भिक्खवे, महासमुदे योजनसत्तिका पि अत्तभावा ” ति [अं ४।२०७, उ ५४, ५६] आदि ।

९८. महाभूतसामञ्जतो ति, एतानि हि, यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं मणिं कत्वा दस्सेति, असुवण्णं येव लेङ्गं सुवण्णं कत्वा दस्सेति, यथा च, सयं नेव यक्खो न पक्खी समानो, यक्खभावम्पि पक्खभावम्पि दस्सेति, एवमेव सयं अनीलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि....अलोहितानि....अनौदातानेव हुत्वा ओदातं उपादारूपं दस्सेन्ती ति मायाकारमहाभूतसामञ्जतो महाभूतानि ।

९९. यथा च यक्खादीनि महाभूतानि यं गणहन्ति, नेव नेसं तस्स अन्तो न बहि ठानं उपलब्धति, न च तं निस्साय न तिङ्गन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अञ्जमञ्जस्स अन्तो न बहि ठितानि हुत्वा उपलब्धन्ति, न च अञ्जमञ्जं निस्साय न तिङ्गन्ती ति अचिन्तेय्यद्धानताय यक्खादिमहाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि ।

१००. यथा च यक्खिनीसङ्घातानि महाभूतानि मनापेहि वण्णसण्ठानविक्षेपेहि अत्तनो भयानकभावं पटिच्छादेत्वा सत्ते वञ्चेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिससरीरादिसु मनापेन छविवण्णेन, मनापेन अत्तनो अङ्गपच्चङ्गसण्ठानेन, मनापेन च हत्थङ्गुलि-पादङ्गुलि-भमुकविक्षेपेन अत्तनो कक्खळत्तादिभेदं सरसलक्खणं पटिच्छादेत्वा बालजनं वञ्चेन्ति, अत्तनो सभावं दहुं न देन्ती ति वञ्चकत्तेन यक्खिनीमहाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि ।

१०१. महापरिहारतो ति महन्तेहि पच्चयेहि हरितव्वतो । एतानि हि, दिवसे दिवसे उपनेतव्वत्ता महन्तेहि घासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानी ति महाभूतानि, महापरिहारानि वा भूतानी ति पि महाभूतानि ।

१०२. महाविकारतो ति, एतानि हि अनुपादिण्णानि पि उपादिण्णानि पि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिण्णानं कप्पवुड्डाने विकारमहत्तं पाकटं होति, उपादिण्णानं धातुक्खोभ-काळे । तथा हि

भूमितो वुड्डिता याव ब्रह्मलोका विधावति ।
अच्चि अच्चिमतो लोके ड्ह्यमान्हि तेजसा ॥
कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळं विलीयति ।
कुपितेन यदा लोको सल्लिलेन विनस्सति ॥
कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळं विकीरति ।
वायोधातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥
पत्थद्दो भवति कायो दड्ढो कड्डमुखेन वा ।
पथवीधातुप्पकोपेन होति कड्डमुखे व सो ॥
पूतिको भवति कायो दड्ढो पूतिमुखेन वा ।
आपोधातुप्पकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥
सन्तत्तो भवति कायो दड्ढो अग्गिमुखेन वा ।
तेजोधातुप्पकोपेन होति अग्गिमुखे व सो ॥
सञ्चिन्नो भवति कायो दड्ढो सत्थमुखेन वा ।
वायोधातुप्पकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

इति महाविकारानि भूतानी ति महाभूतानि ।

१०३. महत्ता भूतत्ता चा ति, एतानि हि महन्तानि महता वायमेन परिगृहेतव्यत्ता, भूतानि विज्जमानत्ता ति, महत्ता भूतत्ता च महाभूतानि । एवं सब्बा पेता धातुयो महन्तपातु-भावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

१०४. सलक्खणधारणतो पन दुक्खादानतो च दुक्खाधानतो च सब्बा पि धातुलक्खणं अनतीतत्ता धातुयो, सलक्खणधारणेन च अत्तनो खणानुरूपधारणेन च धम्मा, खयङ्गेन अनिच्चा, भयङ्गेन दुक्खा, असारकङ्गेन अनत्ता । इति सब्बासम्पि रूप-महाभूत-धातु-धम्म-अनिच्चादिवसेन एकत्तं ति । एवं नानत्तेकत्ततो मनसिकातव्वा ।

१०५. विनिब्भोगाविनिब्भोगतो ति, सङ्कप्पन्ना व एता एकेकस्मिं सब्बपरियन्तिमे सुद्वङ्कादिकलापे पदेसेन अविनिब्भुत्ता, लक्खणेन पन विनिब्भुत्ता ति एवं विनिब्भोगाविनिब्भोगतो मनसिकातव्वा ।

१०६. सभागविसभागतो ति, एवं अविनिब्भुत्तासु चापि एतासु पुरिमा द्वे गरुकत्ता सभागा, तथा पच्छिमा लङ्कुकत्ता, पुरिमा पन पच्छिमाहि पच्छिमा च पुरिमाहि विसभागा ति एवं सभागविसभागतो मनसिकातव्वा ।

१०७. अज्झत्तिकबाहिरविसेसतो ति, अज्झत्तिका धातुयो विज्जाणवत्थुविज्जत्तिइन्द्रियानं निस्सया होन्ति सइस्थिपथा चतुसमुद्धाना, बाहिरा वुत्तविपरीतप्पकारा ति एवं अज्झत्तिक-बाहिरविसेसतो मनसिकातव्वा ।

१०८. सङ्गहतो ति, कम्मसमुद्धाना पथवीधातु कम्मसमुद्धानाहि इतराहि एकसङ्गहा होति समुद्धाननानत्ताभावतो, तथा चित्तादिसमुद्धाना चित्तादिसमुद्धानाही ति एवं सङ्गहतो मनसिकातव्वा ।

१०९. पच्चयतो ति, पथवीधातु आपोसङ्गहिता तेजोअनुपालिता वायोवित्थम्भिता तिण्णं महाभूतानं पतिट्ठा हुत्वा पच्चयो होति, आपोधातु पथवीपतिट्ठिता तेजोअनुपालिता वायोवित्थम्भिता तिण्णं महाभूतानं आबन्धनं हुत्वा पच्चयो होति, तेजोधातु पथवीपतिट्ठिता आपोसङ्गहिता वायोवित्थम्भिता तिण्णं महाभूतानं परिपाचनं हुत्वा पच्चयो होति, वायोधातु पथवीपतिट्ठिता आपोसङ्गहिता तेजोपरिपाचिता तिण्णं महाभूतानं वित्थम्भनं हुत्वा पच्चयो होती ति एवं पच्चयतो मनसिकातव्वा ।

११०. असमन्नाहारतो ति, पथवीधातु चेत्थ, अहं पथवीधातु ति वा, तिण्णं महाभूतानं पतिट्ठा हुत्वा पच्चयो होमी ति वा न जानाति, इतरानि पि तीणि, अम्हाकं पथवीधातु पतिट्ठा हुत्वा पच्चयो होती ति न जानन्ति, एस नयो सब्बत्था ति एवं असमन्नाहारतो मनसिकातव्वा ।

१११. पच्चयविभागतो ति, धातूनं हि कम्मं, चित्तं, आहारो, उतू ति चत्तारो पच्चया । तत्थ कम्मसमुद्धानानं कम्ममेव पच्चयो होति, न चित्तादयो । चित्तादिसमुद्धानानम्पि चित्तादयो व पच्चया होन्ति, न इतरे । कम्मसमुद्धानानञ्च कम्मं जनकपच्चयो होति, सेसानं

परियायतो उपनिस्सयपञ्चयो होति । चित्तसमुद्धानानं चित्तं जनकपञ्चयो होति, सेसानं पञ्चा-
जातपञ्चयो अत्थिपञ्चयो अविगतपञ्चयो च । आहारसमुद्धानानं आहारो जनकपञ्चयो होति,
सेसानं आहारपञ्चयो अत्थिपञ्चयो अविगतपञ्चयो च । उतुसमुद्धानानं उतु जनकपञ्चयो होति,
सेसानं अत्थिपञ्चयो अविगतपञ्चयो च । कम्मसमुद्धानं महाभूतं कम्मसमुद्धानानम्पि महाभूतानं
पञ्चयो होति, चित्तादिसमुद्धानानम्पि, तथा चित्तसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं । उतुसमुद्धानं महाभूतं
उतुसमुद्धानानम्पि महाभूतानं पञ्चयो होति कम्मादिसमुद्धानानम्पि ।

११२. तत्थ कम्मसमुद्धाना पथवीधातु कम्मसमुद्धानानं इतरासं सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-
अत्थि-अविगतवसेन चैव पतिट्ठावसेन च पञ्चयो होति, न जनकवसेन, इतरेसं तिसन्ततिमहाभूतानं
निस्सय-अत्थि-अविगतवसेन पञ्चयो होति, न पतिट्ठावसेन, न जनकवसेन । आपोधातु चेत्य
इतरासं तिण्णं सहजातादिवसेन चैव आबन्धनवसेन च पञ्चयो होति, न जनकवसेन, इतरेसं
तिसन्ततिकानं निस्सय-अत्थि-अविगतपञ्चयवसेनेव, न आबन्धनवसेन, न जनकवसेन । तेजो-
धातु पेत्य इतरासं तिण्णं सहजातादिवसेन चैव परिपाचनवसेन च पञ्चयो होति, न जनकवसेन,
इतरेसं तिसन्ततिकानं निस्सय-अत्थि-अविगतपञ्चयवसेनेव, न परिपाचनवसेन, न जनकवसेन ।
वायोधातु पेत्य इतरासं तिण्णं सहजातादिवसेन चैव वित्थम्भनवसेन च पञ्चयो होति, न
जनकवसेन, इतरेसं तिसन्ततिकानं निस्सय-अत्थि-अविगतपञ्चयवसेनेव, न वित्थम्भनवसेन, न
जनकवसेन । चित्त-आहार-उतुसमुद्धानपथवीधातुआदिसु पि एसेव नयो ।

११३. एवं सहजातादिपञ्चयवसप्पवत्तासु च पनेतासु धातुसु

एकं पटिच्च तिस्रो चतुधा तिस्रो पटिच्च एका च ।

द्वे धातुयो पटिच्च द्वे छद्वा सम्पवत्तन्ति ॥

११४. पथवीआदिसु हि एकेकं पटिच्च इतरा तिस्रो तिस्रो ति एवं एकं पटिच्च तिस्रो
चतुधा सम्पवत्तन्ति । तथा पथवीधातु आदिसु एकेका इतरा तिस्रो पटिच्चा ति एवं तिस्रो
पटिच्च एका चतुधा सम्पवत्तन्ति । पुरिमा पन द्वे पटिच्च पच्छिमा, पच्छिमा च द्वे पटिच्च पुरिमा,
पठम-ततिया पटिच्च दुतिय-चतुत्था, दुतिय-चतुत्था पटिच्च पठम-ततिया, पठम-चतुत्था पटिच्च
दुतिय-ततिया, दुतिय-ततिया पटिच्च पठम-चतुत्था ति एवं द्वे धातुयो पटिच्च द्वे छद्वा सम्पवत्तन्ति ।

११५. तासु पथवीधातु अभिक्कम-पटिक्कमादिकाले उप्पीळनस्स पञ्चयो होति, सा व
आपोधातुया अनुगता पतिट्ठापनस्स, पथवीधातुया पन अनुगता आपोधातु अवक्खेपनस्स,
वायोधातुया अनुगता तेजोधातु उद्धरणस्स, तेजोधातुया अनुगता वायोधातु अतिहरण-
वीतिहरणानं पञ्चयो होती ति एवं पञ्चयविभागतो मनसिकातब्बा ।

११६. एवं वचनत्थादिवसेन मनसिकरोन्तस्सापि हि एकेकेन मुखेन धातुयो पाकटा

होति । ता पुनप्युनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उपपज्जति । स्वायं चतुन्नं धातूनं वक्थापकस्स आणस्सानुभावेन उपपज्जनतो चतुधातुवक्थानं त्वेव सङ्गं गच्छति ।

११७. इदञ्च पन चतुधातुवक्थानमनुयुत्तो भिक्खु सुज्जतं अवगाहति, सत्तसज्जं समुग्धातेति । सो सत्तसज्जाय समूहत्ता वाळमिगयक्खरक्खसादिविकप्पं अनापज्जमानो भयभेरवसहो होति, अरतिरतिसहो, न इड्डानिडेसु उग्धातनिग्धातं पापुणाति, महापज्जो च होति, अमतपरियोसानो वा सुगतिपरायनो वा ति ।

एवं महानुभावं योगिवरसहस्सकीळितं एतं ।

चतुधातुवक्थानं निच्चं सेवेथ मेधावी ति ॥

अयं चतुधातुवक्थानस्स भावनानिर्देशो ।

११८. एत्तावता च यं समाधिस्स विथारं भावनानयञ्च दस्सेतुं, को समाधि, केनङ्गेन समाधी ति, [३।१] आदिना नयेन पज्हाकम्मं कतं, तत्थ, कयं भावेतब्बो ति इमस्स पदस्स सम्बप्पकारतो अत्थवण्णना समत्ता होति ।

११९. दुविधो येव हयं इध अधिप्पेतो समाधि, उपचारसमाधि चेव अप्पनासमाधि च । तत्थ दससु कम्मङ्गानेसु, अप्पनापुब्बभागचित्तेसु च एकग्गता उपचारसमाधि, अवसेसकम्मङ्गानेसु चित्तेकग्गता अप्पनासमाधि । सो दुविधो पि तेसं कम्मङ्गानानं भावितत्ता भावितो होति । तेन वुत्तं—कथं भावेतब्बो ति इमस्स पदस्स सम्बप्पकारतो अत्थवण्णना समत्ता ति ।

१२०. यं पन वुत्तं, समाधिभावनाय को आनिसंसो ति [३।१], तत्थ दिङ्घम्म-सुखविहारादि पञ्चविधो समाधिभावनाय आनिसंसो । तथा हि ये अरहन्तो खीणासवा, समापज्जित्वा एकग्गचित्ता सुखं दिवसं विहरिस्सामा ति समाधिं भावेन्ति, तेसं अप्पनासमाधिभावना दिङ्घम्मसुखविहारानिसंसा होति । तेनाह भगवा—“ न खो पनेते, चुन्द, अरियस्स विनये सल्लेखा वुच्चन्ति, दिङ्घम्मसुखविहारा एते अरियस्स विनये वुच्चन्ती ” ति [म १।४०-४२] ।

१२१. सेखपुथुज्जनानं, समापत्तितो वुड्डाय समाहितेन चित्तेन विपस्सिस्सामा ति भावयतं विपस्सनाय पदङ्गानत्ता अप्पनासमाधिभावना पि, सम्भाधे ओकासाधिगमनयेन उपचारसमाधि-भावना पि विपस्सनानिसंसा होति । तेनाह भगवा—“ समाधिं, भिक्खवे, भावेथ । समाहितो, भिक्खवे, भिक्खु यथाभूतं पजानाती ” ति [सं ३।१३] ।

१२२. ये पन, अड्ढ समापत्तियो निब्बत्तेत्वा अभिज्जापादकं ज्ञानं समापज्जित्वा समापत्तितो वुड्डाय, एको पि हुत्वा बहुधा होती ति [१२।२] वुत्तनया अभिज्जायो पत्थेन्ता निब्बत्तेन्ति, तेसं सति सति आयतने अभिज्जापदङ्गानत्ता अप्पनासमाधिभावना अभिज्जानिसंसा होति । तेनाह भगवा—“ सो यस्स यस्स अभिज्जासच्छिकरणीयस्स धम्मस्स चित्तं अभिनिन्नामेति अभिज्जा-सच्छिकरियाय, तत्र तत्रेव सक्खिभब्बतं पापुणाति, सति सति आयतने ” ति [म ३।९६] ।

१२३. ये, अपरिहीनञ्ज्ञाना ब्रह्मलोके निव्वसिस्सामा ति ब्रह्मलोकूपपत्तिं पत्थेन्ता वा, अपत्थयमाना वा पि पुथुज्जना समाधितो न परिहायन्ति, तेसं भवविसेसावहत्ता अप्पना-समाधिभावना भवविसेसानिसंसा होति । तेनाह भगवा—“ पठमं ज्ञानं परित्तं भावेत्वा कत्थ उपपज्जन्ती ” ति [विभंग ४२४] आदि । उपचारसमाधिभावना पि पन कामावचर-सुगतिभवविसेसं आवहति येव ।

१२४. ये पन अरिया, अट्ठ समापत्तियो निव्वत्तेत्वा निरोधसमापत्तिं समापज्जित्वा सत्त दिवसानि अचित्ता हुत्वा दिट्ठे व धम्मं निरोधं निव्वानं पत्वा सुखं विहरिस्सामा ति समाधिं भावेन्ति, तेसं अप्पनासमाधिभावना निरोधानिसंसा होति । तेनाह—“ सोळसहि जाणचरियाहि नवहि समाधिचरियाहि वसीभावता पञ्जा निरोधसमापत्तिया जाणं ” ति [पटि ११२, ९७] ।

१२५. एवमयं दिट्ठधम्मसुखविहारादि पञ्चविधो समाधिभावनाय आनिसंसो ।

तस्मानेकानिसंसंघि किलेसमलसूदने ।

समाधिभावनायोगे नप्पमज्जेय्य पण्डितो ति ॥

१२६. एत्तावता च, “ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो ” ति [१।१] इमिस्सा गाथाय सील-समाधि-पञ्जामुखेन देसिते विमुद्धिमग्गे समाधि पि परिदीपितो होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे

समाधिनिदेसो नाम

एकादसमो परिच्छेदो ।

पठमो सीलनिदेसो । दुतियो धुतङ्गनिदेसो । ततियो कम्मट्ठानगहणनिदेसो । चतुत्थो पथवीकसिणनिदेसो । पञ्चमो सेसकसिणनिदेसो । छट्ठो असुभनिदेसो । सत्तमो छानुस्सति-निदेसो । अट्ठमो सेसानुस्सतिनिदेसो । नवमो ब्रह्मविहारनिदेसो । दसमो आरुप्पनिदेसो । पटिक्कलसञ्जाधातुववत्थानद्वयनिदेसो एकादसमो ति ।

द्वादसमो परिच्छेदो इद्विविधनिर्देशो

१. इदानीं यासं लोकिकाभिज्ञानं वसेन अयं समाधिभावना, अभिज्ञानिसंसा ति वुत्ता [११।१२२], ता अभिज्ञा सम्पादेतुं, यस्मा पथवीकसिणादिसु अधिगतचतुर्थज्ञानेन योगिना योगो कातब्बो,—एवं हिस्स सा समाधिभावना अधिगतानिसंसा चेव भविस्सति थिरतरा च, सो अधिगतानिसंसाय थिरतराय समाधिभावनाय समन्नागतो सुखेनेव पञ्ञाभावनं सम्पादेस्सति,—तस्मा अभिज्ञाकथं ताव आरभिस्साम ।

२. भगवता हि अधिगतचतुर्थज्ञानसमाधीनं कुलपुत्तानं समाधिभावनानिसंसदस्सनत्थञ्चेव उत्तरुत्तरि पणीतपणीतधम्मदेसनत्थञ्च, “ सो एवं समाहिते चित्ते परिसुद्धे परियोदाते अनङ्गणे विगतूपक्खिलेसे मुदुभूते कम्मनिये ठिते आनेज्जप्पत्ते इद्विविधाय चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेति । सो अनेकविहितं इद्विविधं पच्चनुभोति, एको पि हुत्वा बहुधा होती ” ति [दी १।७७] आदिना नयेन, इद्विविधं, दिव्वसोतधातुजाणं चेतोपरियजाणं, पुब्बेनिवास नुस्सतिजाणं, सत्तानं चुत्तपपाते जाणं ति पञ्च लोकिकाभिज्ञा वुत्ता । तत्थ, एको पि हुत्वा बहुधा होती ति आदिकं इद्विविकुब्बनं कातुकामेन आदिकम्मिकेन योगिना ओदातकसिणपरियन्तेसु अट्टसु कसिणेषु अट्ट अट्ट समापत्तियो निव्वत्तेत्वा, कसिणानुलोमतो, कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो, ज्ञानुक्कन्तिकतो, कसिणुक्कन्तिकतो, ज्ञानकसिणुक्कन्तिकतो, अङ्गसङ्कन्तिकतो, आरम्भणसङ्कन्तिकतो, अङ्गारम्भणसङ्कत्तिकतो, अङ्गवत्थापनतो, आरम्भणवत्थापनतो ति इमेहि चुद्धसहि आकारेहि चित्तं परिदमेतब्बं ।

३. कतमं पनेत्थ कसिणानुलोमं....पे....कतमं आरम्भणवत्थापनं ति ? इध भिक्खु पथवीकसिणे ज्ञानं समापज्जति, ततो आपोकसिणे ति एवं पटिपाटिया अट्टसु कसिणेषु सत्तक्खत्तुम्पि सहस्सक्खत्तुम्पि समापज्जति, इदं कसिणानुलोमं नाम । ओदातकसिणातो पन पडाय तथेव पटिलोमक्कमेन समापज्जनं कसिणपटिलोमं नाम । पथवीकसिणतो पडाय याव ओदातकसिणं ओदातकसिणतो पडाय याव पथवीकसिणं ति एवं अनुलोमपटिलोमवसेन पुनप्पुनं समापज्जनं कसिणानुलोमपटिलोमं नाम ।

४. पठमज्ज्ञानतो पन पडाय पटिपाटिया याव नेवसज्ज्ञानासज्ज्ञायतनं ताव पुनप्पुनं समापज्जनं ज्ञानानुलोमं नाम । नेवसज्ज्ञानासज्ज्ञायतनतो पडाय याव पठमज्ज्ञानं, ताव पुनप्पुनं समापज्जनं ज्ञानपटिलोमं नाम । पठमज्ज्ञानतो पडाय याव नेवसज्ज्ञानासज्ज्ञायतनं, नेवसज्ज्ञा-

नासञ्जायतनतो पडाय च याव पठमञ्ज्ञानं ति एवं अनुलोमपटिलोमवसेन पुनपुनं समापज्जनं **ज्ञानानुलोमपटिलोमं** नाम ।

५. पथवीकसिणे पन पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा तत्थेव ततियं समापज्जति, ततो तदेव उग्घाटेत्वा आकासानञ्जायतनं, ततो आकिञ्चञ्जायतनं ति एवं कसिणं अनुक्कमित्वा ज्ञानस्सेव एकन्तरिकभावेन उक्कमनं **ज्ञानुकन्तिकं** नाम । एवं आपोकसिणादिमूलका पि योजना कातब्बा । पथवीकसिणे पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा पुन तदेव तेजोकसिणे, ततो नीलकसिणे, ततो लोहितकसिणे ति इमिना नयेन ज्ञानं अनुक्कमित्वा **कसिणस्सेव** एकन्तरिकभावेन उक्कमनं **कसिणुकन्तिकं** नाम । पथवीकसिणे पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा ततो तेजोकसिणे ततियं, नीलकसिणं उग्घाटेत्वा आकासानञ्जायतनं, लोहितकसिणतो आकिञ्चञ्जायतनं ति इमिना नयेन ज्ञानस्स चैव कसिणस्स च उक्कमनं **ज्ञानकसिणुकन्तिकं** नाम ।

६. पथविकसिणे पन पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा तत्थेव इतरेसम्पि समापज्जनं **अङ्ग-सङ्कन्तिकं** नाम । पथवीकसिणे पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा तदेव आपोकसिणे तदेव ओदातकसिणे ति एवं सब्बकसिणेषु एकस्सेव ज्ञानस्स समापज्जनं **आरम्भणसङ्कन्तिकं** नाम । पथवीकसिणे पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा आपोकसिणे दुतियं, तेजोकसिणे ततियं, वायोकसिणे चतुत्थं, नीलकसिणं उग्घाटेत्वा आकासानञ्जायतनं, पीतकसिणतो विञ्जाणञ्जायतनं, लोहितकसिणतो आकिञ्चञ्जायतनं, ओदातकसिणतो नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति एवं एकन्तरिकवसेन अङ्गानञ्च **आरम्भणानञ्च सङ्कमनं अङ्गारम्भणसङ्कन्तिकं** नाम ।

७. पठमं ज्ञानं पन पञ्चङ्गिकं ति ववत्थपेत्वा, दुतियं तिवङ्गिकं, ततियं दुवङ्गिकं, तथा चतुत्थं, आकासानञ्जायतनं....पे....नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति एवं ज्ञानङ्गमत्तस्सेव ववत्थापनं **अङ्गववत्थापनं** नाम । तथा, इदं पथवीकसिणं ति ववत्थपेत्वा इदं आपोकसिणं....पे....इदं ओदातकसिणं ति एवं आरम्भणमत्तस्सेव ववत्थापनं **आरम्भणववत्थापनं** नाम । अङ्गारम्भण-ववत्थापनाम्पि एके इच्छन्ति । अट्ठकथासु पन अनागतत्ता अद्धा तं भावनामुखं न होति ।

८. इमेहि पन चुइसहि आकारेहि चित्तं अपरिदमेत्वा पुब्बे अभावितभावनो आदि-कम्मिको योगावचरो इद्धिविकुब्बनं सम्भादेस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । आदिकम्मिस्स हि कसिण-परिकम्मिप्पि भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुप्पादनं भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । उप्पन्ने निमित्ते तं वड्ढेत्वा अप्पनाधिगमो भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । अधिगतप्पनस्स चुइसहाकारेहि चित्तपरिदमनं भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । चुइसहाकारेहि परिदमित्तचित्तस्सापि इद्धिविकुब्बना नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । विकुब्बनधत्तस्सापि खिप्पनिसन्तिभावो नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व खिप्पनिसन्ति होति ।

९. थेरम्बत्थले महारोहणगुत्तथेरस्स गिलानुपट्ठानं आगतेसु तिसमत्तेसु इद्विमन्तसहस्सेसु उपसम्पदाय अट्ठवस्सिको रक्खितथेरो विय । तस्सानुभावो पथवीकसिणनिर्देशे वुत्तो येव [४।१३.५] । तं पनस्सानुभावं दिस्वा थेरो आह—आवुसो सचे रक्खितो नाभवस्सि, सब्बे गरहप्पत्ता अस्साम, नागराजानं रक्खितुं नासक्खिसू ति, तस्मा अत्तना गहेत्वा विचरितब्बं आवुधं नाम मलं सोधेत्वा व गहेत्वा विचरितुं वट्ठती ति । ते थेरस्स ओवादे ठत्वा तिससहस्सा पि भिक्खू खिप्पनिसन्तिनो अहेसुं ।

१०. खिप्पनिसन्तिया पि च सति परस्स पतिट्ठाभावो भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व होति । गिरिभण्डवाहनपूजाय मारेन अङ्गारवस्से पवत्तिते आकासे पथविं मापेत्वा अङ्गारवस्सं परित्तायको थेरो विय ।

११. बलवपुब्बयोगानं पन बुद्ध-पच्चेकबुद्ध-अग्गसावकादीनं विना पि इमिना वुत्तप्पकारेन भावनानुक्कमेन अरहत्तपटिलाभवसेनेव इदञ्च इद्विविकुब्बनं अञ्जे च पटिसम्भिदादिभेदा गुणा इज्झन्ति ।

१२. तस्मा, यथा पिल्लनविकर्ति कत्तुकामो सुवण्णकारो अग्गिधमनादीहि सुवण्णं मुदुं कम्मञ्जं कत्वा व करोति, यथा च भाजनविकर्ति कत्तुकामो कुम्भकारो मत्तिकं सुपरिमदितं मुदुं कत्वा करोति, एवमेव आदिकम्मिकेन इमेहि चुइसहाकारेहि चित्तं परिदमेत्वा छन्दसीस-चित्तसीस-विरियसीस-वीमंसासीससमापजनवसेन चैव आवज्जनादिवसीभाववसेन च मुदुं कम्मञ्जं कत्वा इद्विविधाय योगो करणीयो । पुब्बहेतुसम्पन्नेन कसिणेषु चतुत्थज्ज्ञानमत्ते चिण्णवसिना पि कातुं वट्ठति । यथा पनेत्थ योगो कातब्बो, तं विधि दस्सेन्तो भगवा, सो एवं समाहिते चित्ते ति आदिमाह ।

१३. तत्रायं पाळिनयानुसारेनेव विनिच्छयकथा । तत्थ सो ति सो अधिगतचतुत्थज्ज्ञानो योगी । एवं ति चतुत्थज्ज्ञानक्रमानिदस्सनमेतं । इमिना पठमज्ज्ञानाधिगमादिना कमेन चतुत्थ-ज्ज्ञानं पटिलभित्वा ति वुत्तं होति । समाहिते ति इमिना चतुत्थज्ज्ञानसमाधिना समाहिते । चित्ते ति रूपावचरचित्ते ।

१४. परिसुद्धे ति आदिसु पन उपेक्खासतिपारिसुद्धिभावेन परिसुद्धे । परिसुद्धत्ता येव परियोदाते । पभस्सरे ति वुत्तं होति । सुखादीनं पच्चयानं चातेन विहतरागादिअङ्गणत्ता अनङ्गणे । अनङ्गणत्ता येव विगतूपक्खिलेसे । अङ्गणेन हि तं चित्तं उपक्खिलिस्सति । सुभावितत्ता मुदुभूते । वसीभावप्पत्ते ति वुत्तं होति । वसे वत्तमानं हि चित्तं मुदुं ति वुच्चति । मुदुत्ता येव च कम्मनिये । कम्मक्खमे, कम्मयोगो ति वुत्तं होति ।

१५. मुदुं हि चित्तं कम्मनियं होति, सुधन्तमिव सुवण्णं । तच्च उभयम्पि सुभावितत्ता

येवा ति । यथाह—“ नाहं, भिक्खवे, अज्जं एकधम्ममि समनुपस्सामि, यं एवं भावितं बहुलीकतं मुदुञ्च होति कम्मनियञ्च, यथायिदं, भिक्खवे, चित्तं ” ति [अं १।९] ।

१६. एतेसु पारिसुद्धभावादिसु ठितत्ता ठिते । ठितत्ता येव आनेञ्जप्पत्ते । अचले निरिञ्जने ति वुत्तं होति । मुदुकम्मञ्जभावेन वा अत्तनो वसे ठितत्ता ठिते, सद्दादीहि परिग्गहितत्ता आनेञ्जप्पत्ते ।

१७. सद्दापरिग्गहितं हि चित्तं अस्सद्वियेन न इज्जति, विरियपरिग्गहितं कोसज्जेन न इज्जति, सतिपरिग्गहितं पमादेन न इज्जति, समाधिपरिग्गहितं उद्वचेन न इज्जति, पञ्चापरिग्गहितं अविजाय न इज्जति, ओभासगतं किलेसन्धकारेण न इज्जति । इमेहि छहि धम्मोहि परिग्गहितं आनेञ्जप्पत्तं होति ।

१८. एवं अट्ठङ्गसमन्नागतं चित्तं अभिनीहारक्खमं होति अभिञ्जासच्छिकरणीयानं धम्मानं अभिञ्जासच्छिकिरियाय ।

१९. अपरो नयो । चतुत्थज्ज्ञानसमाधिना समाहिते । नीवरणदूरीभावेन परिसुद्धे । वितक्कादिसमतिक्रमेन परियोदाते । ज्ञानपटिलाभपञ्चयानं पापकानं इच्छावचरानं अभावेन अनङ्गणे । अभिज्ज्ञादीनं चित्तस्स उपक्किलेसानं विगमेन विगतूपक्किलेसे । उभयमपि चेत्तं अनङ्गणसुत्त-वत्थसुत्तानुसारेण वेदितव्वं । वसिष्पत्तिया मुदुभूते । इद्विपादभावूपगमेन कम्मनिये । भावनापारिपूरिया पणीतभावूपगमेन ठिते आनेञ्जप्पत्ते । यथा आनेञ्जप्पत्तं होति एवं ठिते ति अत्थो । एवमपि अट्ठङ्गसमन्नागतं चित्तं अभिनीहारक्खमं होति अभिञ्जासच्छिकरणीयानं धम्मानं अभिञ्जासच्छिकिरियाय पादकं पदज्ञानभूतं ति ।

२०. इद्विविधाय चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेती ति एत्थ इज्जन्नडेन इद्वि । निष्फत्तिअडेन पटिलाभडेन चा ति वुत्तं होति । यं हि निष्फज्जति पटिलब्धति च, तं इज्जती ति वुच्चति । यथाह—“ कामं कामयमानस्स तस्स चेत्तं समिज्जती ” ति [सु ७६६] । तथा, “ नेक्खम्मं इज्जती ति इद्वि....पटिहरती ति पाटिहारियं....अरहत्तमगो इज्जती ति इद्वि....पटिहरती ति पाटिहारियं ” ति [पटि २।२२९] ।

२१. अपरो नयो । इज्जन्नडेन इद्वि । उपायसम्पदायेत्तं अधिवचनं । उपायसम्पदा हि इज्जति, अधिप्पेतफलप्पसवनतो । यथाह—“ अयं खो चित्तो गहपति सीलवा कल्याणधम्मो, सचे पणिदहिस्सति अनागतमद्धानं राजा अस्सं चक्कवत्ती ति इज्जिस्सति सीलवतो चेतोपणिधि विसुद्धता ” ति [सं ४।३०३] ।

२२. अपरो नयो । एताय सत्ता इज्जन्ती ति इद्वि । इज्जन्ती ति इद्वा बुद्धा उक्कंसगता होन्ती ति वुत्तं होति । सा दसविधा । यथाह—“ इद्वियो ति दस इद्वियो । ” पुन च परं आह—“ कतमा दस इद्वियो ? अधिद्वाना इद्वि, विक्खुब्बना इद्वि, मनोमया इद्वि, आणविष्कारा

इन्द्रि, समाधिविष्कारा इन्द्रि, अरिया इन्द्रि, कम्मविपाकजा इन्द्रि, पुञ्जवतो इन्द्रि, विज्जामया इन्द्रि, तत्थ तत्थ सम्पापयोगपच्चया इञ्जनङ्गेन इन्द्री ” ति [पटि २।२०५] ।

२३. तत्थ, “ पकतिया एको बहुकं आवज्जति, सतं वा सहस्सं वा सतसहस्सं वा आवज्जित्वा जाणेन अधिद्वाति, बहुको होमी ” ति [पटि २।२०७] एवं विभजित्वा दस्सिता इन्द्रि अधिद्धानवसेन निष्फन्नत्ता अधिद्धाना इन्द्रि नाम ।

२४. “ सो पकतिवण्णं विजहित्वा कुमारकवण्णं वा दस्सेति नागवण्णं वा....पे.... विविधग्गि सेनाव्यूहं दस्सेती ” ति [पटि २।२१०] एवं आगता इन्द्रि पकतिवण्णविजहन-
विष्कारवसेन पवत्तत्ता विकुब्बना इन्द्रि नाम ।

२५. “ इध भिक्खु इमम्हा काया अञ्जं कायं अभिनिम्भिनाति रूप्पि मनोमयं ” ति [पटि २।२१०] इमिना नयेन आगता इन्द्रि सरीरम्भन्तरे अञ्जस्सेव मनोमयस्स सरीरस्स निष्फत्तिवसेन पवत्तत्ता मनोमया इन्द्रि नाम ।

२६. जाणुप्पत्तितो पुब्बे वा पच्छा वा तंखणे वा जाणानुभावनिब्बत्तो विसेसो जाण-
विष्कारा इन्द्रि नाम । वुत्तं हेतं—“ अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसञ्जाय पहान्हो इञ्जती ति जाणविष्कारा इन्द्रि....पे....अरहत्तमग्गेन सब्बकिलेसानं पहान्हो इञ्जती ति जाणविष्कारा इन्द्रि । आयस्मतो बक्कुलस्स जाणविष्कारा इन्द्रि । आयस्मतो सङ्किच्चस्स जाणविष्कारा इन्द्रि । आयस्मतो भूतपालस्स जाणविष्कारा इन्द्री ” ति [पटि २।२११] ।

२७. तत्थ आयस्मा बक्कुलो दहरो व मङ्गलदिवसे नदिया नहापियमानो धातिया पमादेन सोते पतितो । तमेनं मच्छो गिलित्वा बाराणसीतित्थं अगमासि । तत्र तं मच्छबन्धो गहेत्वा सेट्ठिभरियाय विक्रिणी । सा मच्छे सिनेहं उप्पादेत्वा, अहमेव नं पचिस्सामी ति फालेन्ती मच्छ-
कुच्छियं सुवण्णबिम्बं विय दारकं दिस्वा, पुत्तो मे लद्धो ति सोमनस्सजाता अहोसि । इति मच्छकुच्छियं अरोगभावो आयस्मतो बक्कुलस्स पच्छिमभविक्खस्स तेन अत्तभावेन पटिलभित्तव्व-
अरहत्तमग्गजाणानुभावेन निब्बत्तत्ता जाणविष्कारा इन्द्रि नाम । वत्थु पन वित्थारेन कथेतब्बं ।

२८. सङ्किच्चत्थेरस्स पन गम्भगतस्सेव माता कालमकासि । तस्सा चित्तकं आरोपेत्वा सूलेहि विज्झित्वा ज्ञापियमानाय दारको सूलकोटिया अक्खिकूटे पहारं लभित्वा सदमकासि । ततो नं, दारको जीवति ति ओतारेत्वा कुच्छि फालेत्वा दारकं अय्यिकाय अदंसु । सो ताय पटिजगितो बुद्धिमन्वाय पब्बजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणि । इति वुत्तनयेनेव दारुचित्ताय आरोगभावो आयस्मतो सङ्किच्चस्स जाणविष्कारा इन्द्रि नाम ।

२९. भूतपालदारकस्स पन पिता राजगहे दल्लिदमनुस्सो । सो दारुनं अत्थाय सकटेन अटविं गन्वा दारुभारं कत्वा सायं नगरद्वारसमीपं पत्तो । अथस्स गोणा युगं ओस्सजित्वा नगरं पविसिंसु । सो सकटमूले पुत्तकं निसीदापेत्वा गोणानं अनुपदं गच्छन्तो नगरमेव पाविसि ।

तस्स अनिक्खन्तस्सेव द्वारं पिहितं । दारकस्स वाळयक्खानुचरिते पि बहिनगरे तियामरत्तिं
अरोगभावो वुत्तनयेनेव आणविष्कारा इद्धि नाम । वत्थु पन वित्थारेतब्बं ।

३०. समाधितो पुब्बे वा पच्छा वा तंखणे वा समथानुभावेन निब्बत्तो विसेसो समाधि-
विष्कारा इद्धि । वुत्तं हेतं—“ पठमज्झानेन नीवरणानं प्हानडो इज्झती ति समाधिविष्कारा
इद्धि....पे....नेवसज्झानासज्जायतनसमापत्तिया आकिञ्चज्जायतनसज्जाय प्हानडो इज्झती ति
समाधिविष्कारा इद्धि । आयस्मतो सारिपुत्तस्स समाधिविष्कारा इद्धि । आयस्मतो सज्जीवस्स....
आयस्मतो खाणुकोण्डज्जस्स....उत्तराय उपासिकाय....सामावतिया उपासिकाय समाधिविष्कारा
इद्धी ” ति [पटि २।२११-१२] ।

३१. तत्थ यदा आयस्मतो सारिपुत्तस्स महामोग्गल्लानत्थेरेन सद्धिं कपोतकन्दरायं विहरतो
जुण्हाय रत्तिया नवोरोपितेहि केसेहि अज्झोकासे निसिन्नस्स एको दुड्डयक्खो सहायकेन यक्खेन
वारियमानो पि सीसे प्हारं अदासि, यस्स मेघस्स विय गज्जतो सद्दो अहोसि, तदा थेरो तस्स
पहरणसमये समापत्तिं अप्पेसि । अथस्स तेन प्हारेन न कोचि आबाधो अहोसि । अयं
तस्सायस्मतो समाधिविष्कारा इद्धि । वत्थु पन उदाने आगतमेव [उ ३९-४०] ।

३२. सज्जीवत्थेरं पन निरोधसमापन्नं कालङ्कतो ति सल्लक्खेत्वा गोपालकादयो तिणकट्ट-
गोमयानि सङ्कट्टित्वा अग्गि अदंसु । थेरस्स चीवरे अंसुमत्तप्पि न ज्ञायित्थ । अयमस्स अनु-
पुब्बसमापत्तिवसेन पवत्तसमथानुभावनिब्बत्ता समाधिविष्कारा इद्धि । वत्थु पन सुत्ते आगतमेव
[म १।३३३] ।

३३. खाणुकोण्डज्जत्थेरो पन पकतिया व समापत्तिबहुलो । सो अज्जतरस्मिं अरज्जे
रत्तिं समापत्तिं अप्पेत्वा निसीदि । पञ्चसता चोरा भण्डकं थेनेत्वा गच्छन्ता, इदानि अम्हाकं
अनुपथं आगच्छन्ता नत्थी ति विस्समितुकामा भण्डकं ओरोपयमाना, खाणुको अयं ति मज्ज-
माना थेरस्सेव उपरि सब्बभण्डकानि ठपेसुं । तेसं विस्समित्वा गच्छन्तानं पठमं ठपितभण्डकस्स
गहणकाले कालपरिच्छेदवसेन थेरो बुद्धासि । ते थेरस्स चलनाकारं दिस्वा भीता विरविसु ।
थेरो, मा भायित्थ उपासका, भिक्खु अहं ति आह । ते आगन्त्वा बन्दित्वा थेरगतेन पसादेन
पब्बजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणिसु । अयमेत्थ पञ्चहि भण्डकसतेहि अज्झोत्थटस्स
थेरस्स आबाधाभावो समाधिविष्कारा इद्धि ।

३४. उज्झा उपसिका पुण्णकसेड्डिस्स धीता । तस्सा सिरिमा नाम गणिका इस्सापकता
तत्ततेलकटाहं सीसे आसिद्धि । उत्तरा तं खणं येव मेत्तं समापज्जि । तेलं पोक्खरपत्ततो उदक-
बिन्दु विय विस्साम्मि, अगमहेसी । अयमस्सा समाधिविष्कारा इद्धि । वत्थु पन वित्थारेतब्बं ।

३५. उज्झावती नाम उदेनस्स रज्जो अगमहेसी । मागन्धियब्राह्मणो अत्तनो धीत्ताय
अगमहेसी पत्थयमानो तस्सा वीणाय आसीविसं पक्खिपापेत्वा राजानं आह—महाराज,

सामावती तं मारेतुकामा वीणाय आसीविसं गहेत्वा परिहरती ति । राजा तं दिस्वा कुपितो, सामावतिं वधिस्सामी ति धनुं आरोपेत्वा विसपीतं खुरणं सन्नद्धि । सामावती सपरिवारा राजानं मेत्ताय फरि । राजा सरं नेव खिपितुं न ओरोपेतुं सक्कोन्तो वेधमानो अट्ठासि । ततो नं देवी आह—किं महाराज, किलमसी ति ? आम, किलमामी ति । तेन हि धनुं ओरोपेही ति । सरो रज्जो पादमूले येव पति । ततो नं देवी, महाराज, न अप्पदुट्ठस्स पदुस्सितब्बं ति ओवदि । इति रज्जो सरं मुञ्चितुं अविस्सहनभावो सामावतिया उपासिकाय समाधिक्किफारा इद्दी ति ।

३६. पटिकूलदिसु अपटिकूलसज्जीविहारादिका पन अरिया इद्धि नाम । यथाह—
“ कतमा अरिया इद्धि ? इध भिक्खु सचे आकङ्खति पटिकूले अपटिकूलसज्जी विहरेय्यं ति, अपटिकूलसज्जी तथ विहरति....वे....उपेक्खको तथ विहरति सतो सम्पजानो ” ति [पटि २।२१२] । अयं हि चेतोवसिप्पत्तानं अरियानं येव सम्भवतो अरिया इद्दी ति वुच्चति ।

३७. एताय हि समन्नागतो खीणासवो भिक्खु पटिकूले अनिडे वत्थुस्मि मेत्ताफरणं वा धातुमनसिकारं वा करोन्तो अपटिकूलसज्जी विहरति, अपटिकूले इडे वत्थुस्मि असुभफरणं वा अनिच्चं ति मनसिकारं वा करोन्तो पटिकूलसज्जी विहरति । तथा पटिकूलापटिलेसु तदेव मेत्ताफरणं वा धातुमनसिकारं वा करोन्तो अपटिकूलसज्जी विहरति । अपटिकूलपटिकूलेसु च तदेव असुभफरणं वा अनिच्चं ति मनसिकारं वा करोन्तो पटिकूलसज्जी विहरति । “ चक्खूना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होती ” ति [पटि २।२१३] आदिना नयेन वुत्तं पन छल्लङ्घुपेक्खं पवत्तयमानो पटिकूले च अपटिकूले च तदुभयं अभिनिवज्जेत्वा उपेक्खको विहरति सतो सम्पजानो ।

३८. पटिसम्भिदायं हि, “ कथं पटिकूले अपटिकूलसज्जी विहरति ? अनिड्ढस्मि वत्थुस्मि मेत्ताय वा फरति धातुतो वा उपसंहरती ” ति [पटि २।२१२] आदिना नयेन अयमेव अत्थो विभत्तो । इति चेतोवसिप्पत्तानं अरियानं येव सम्भवतो अरिया इद्दी ति वुच्चति ।

३९. पक्खिआदीनं पन वेहासगमनादिका कम्मविपाकजा इद्धि नाम । यथाह—
“ कतमा कम्मविपाकजा इद्धि ? सब्बेसं पक्खीनं, सब्बेसं देवानं, एकच्चानं मनुस्सानं, एकच्चानञ्च विनिपातिकानं, अयं कम्मविपाकजा इद्दी ” ति [पटि २।२१३] । एत्थ हि सब्बेसं पक्खीनं ज्ञानं वा विपस्सनं वा धिना येव आकासेन गमनं, तथा सब्बेसं देवानं, पठमकप्पिकानञ्च एकच्चानं मनुस्सानं, तथा, पियङ्करमाता यक्खिनी, उत्तरमाता, फुस्समिता, धम्मगुत्ता ति एवमादीनं एकच्चानं विनिपातिकानं आकासेन गमनं कम्मविपाकजा इद्दी ति ।

४०. चक्कवत्तिआदीनं वेहासगमनादिका पन पुज्जवतो इद्धि नाम । यथाह—“ कतमा पुज्जवतो इद्धि ? राजा चक्कवत्ती वेहासं गच्छति सद्धि चतुरङ्गिनिया सेनाय अन्तमसो अस्स-बन्धगोबन्धपुरिसे उपादाय । जौतिकस्स गहपतिस्स पुज्जवतो इद्धि । जटिलकस्स गहपतिस्स

पुञ्जवतो इद्धि । घोसितस्स गहपतिस्स पुञ्जवतो इद्धि । मेण्डकस्स गहपतिस्स पुञ्जवतो इद्धि । पञ्चन्नं महापुञ्जानं पुञ्जवतो इद्धी ” ति [पटि २।२१३] । सङ्खेपतो पन परिपाकं गते पुञ्जसम्भारे इञ्जनकविसेसो पुञ्जवतो इद्धि ।

४१. एत्थ च, जोतिकस्स गहपतिस्स पथविं भिन्दित्वा मणिपासादो उड्ढहि, चतुसट्ठि च कप्परुक्खा ति अयमस्स पुञ्जवतो इद्धि । जटिलकस्स असीतिहत्थो सुवण्णपञ्चतो निब्बत्ति । घोसितस्स सत्तसु ठानेसु मारणत्थाय उपक्कमे कते पि अरोगभावो पुञ्जवतो इद्धि । मेण्डकस्स एकसीतमत्ते पदेसे सत्तरत्तनमयानं मेण्डकानं पातुभावो पुञ्जवतो इद्धि ।

४२. पञ्च महापुञ्जा नाम, मेण्डकसेट्ठी, तस्स भरिया चन्दपदुमसिरि, पुत्तो धनञ्जयसेट्ठी, सुणिसा सुमनदेवी, दासो पुण्णो नामा ति । तेषु सेट्ठिस्स सीसं न्हातस्स आकासं उल्लोकन-काले अट्ठतेल्लस कोट्टसहस्सानि आकासतो रत्तसालीनं पूरन्ति । भरियाय नाळिकोदनमत्तप्पि गहेत्वा सकलजम्बुदीपवासिके परिविसमानाय भत्तं न खीयति । पुत्तस्स सहस्सत्थविकं गहेत्वा सकलजम्बुदीपवासिकानप्पि देन्तस्स कहापणा न खीयन्ति । सुणिसाय एकं वीहितुम्बं गहेत्वा सकलजम्बुदीपवासिकानप्पि भाजयमानाय धञ्जं न खीयति । दासस्स एकेन नङ्गलेन कसतो इतो सत्त इतो सत्ता ति चुइस मग्गा होन्ति । अयं नेसं पुञ्जवतो इद्धि ।

४३. विजाधरादीनं वेहासगमनादिका पन विज्जामया इद्धि । यथाह—“ कतमा विज्जामया इद्धि ? विजाधरा विज्जं परिजपित्वा वेहासं गच्छन्ति, आकासे अन्तलिक्खे हत्थिप्पि दस्सेन्ति....पे....विविधप्पि सेनाव्यूहं दस्सेन्ती ” ति [पटि २।२१३] ।

४४. तेन तेन पन सम्पापयोगेन तस्स तस्स कम्मस्स इञ्जनं तत्थ तत्थ सम्पापयोगपच्चया इञ्जनट्ठेन इद्धि । यथाह—“ नेक्खम्मेन कामच्छन्दस्स पहानट्ठो इञ्जती ति तत्थ तत्थ सम्पा-पयोगपच्चया इञ्जनट्ठेन इद्धि....पे....अरहत्तमग्गेन सब्बकिल्लेसानं पहानट्ठो इञ्जती ति तत्थ तत्थ सम्पापयोगपच्चया इञ्जनट्ठेन इद्धी ” ति [पटि २।२१३-१४] । एत्थ च पटिपत्ति-सङ्घातस्सेव सम्पापयोगस्स दीपनवसेन पुरिमपाळिसदिसा व पाळि आगता । अट्ठकथायं पन, “ सकटव्यूहादिकरणवसेन यं किञ्चि सिण्णकम्मं, यं किञ्चि वेज्जकम्मं, तिण्णं वेदानं उग्गहणं, तिण्णं पिटकानं उग्गहणं, अन्तमसो कसनवपनादीनि उपादाय तं तं कम्मं कत्वा निब्बत्त-विसेसो तत्थ तत्थ सम्पापयोगपच्चया इञ्जनट्ठेन इद्धी ” ति [] आगता ।

४५. इति इमासु दससु इद्धिसु, इद्धिविधाया ति इमस्मिं पदे अधिष्ठाना इद्धि येव आगता । इमस्मिं पनत्थे विकुब्बना-मनोमयाइद्धियो पि इच्छित्तञ्चा एव ।

४६. इद्धिविधाया ति इद्धिकोट्टासाय इद्धिविकप्पाय वा । चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेती ति सो भिक्खु वुत्तप्पकारवसेन तस्मिं चित्ते अभिज्जापादके जाते इद्धि-विधाधिगमत्थाय परिकम्मचित्तं अभिनीहरति, कसिणारम्मणतो अपनेत्वा इद्धिविधाभिमुखं पेसेति । अभिनिन्नामेती ति अधिगन्तब्बइद्धिपोणं इद्धिपञ्चारं करोति ।

४७. सो ति सो एवं कतचित्ताभिनीहारो भिक्खु । अनेकविहितं ति अनेकविधं, नानपकारकं । इन्द्रिविधं ति इन्द्रिकोद्भासं । पच्चनुभोती ति पच्चनुभवति । फस्सेति, सञ्चि-
करोति, पापुणाती ति अत्थो ।

४८. इदानीस्स अनेकविहितभावं दस्सेन्तो, एको पि हुत्वा ति आदिमाह । तत्थ एको
पि हुत्वा ति इन्द्रिकरणतो पुब्बे पकतिया एको पि हुत्वा । बहुधा होती ति बहूनं सन्तिके
चङ्कमितुकामो वा सञ्जायं वा कतुकामो पञ्चं वा पुच्छितुकामो हुत्वा सतप्पि सहस्सप्पि होति ।
कथं पनायमेवं होति ! इन्द्रिया चतस्सो भूमियो, चत्तारो पादा, अड पदानि, सोळस च मूलानि
सम्पादेत्वा जाणेन अधिद्वहन्तो ।

४९. तत्थ चतस्सो भूमियो ति चत्तारि ज्ञानानि वेदितव्वानि । वुत्तं हेतं धम्मसेना-
पतिना—“ इन्द्रिया कतमा चतस्सो भूमियो ? विवेकजभूमि पठमं ज्ञानं, पीतिसुखभूमि दुतियं
ज्ञानं, उपेक्खासुखभूमि ततियं ज्ञानं, अदुक्खमसुखभूमि चतुर्थं ज्ञानं । इन्द्रिया इमा चतस्सो
भूमियो इन्द्रिलाभाय इन्द्रिपटिलाभाय इन्द्रिविकुब्बनताय इन्द्रिविसविताय इन्द्रिवसिताय इन्द्रि-
वेसारजाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०५] । एत्थ च पुरिमानी तीणि ज्ञानानि यस्मा
पीतिफरणेन च सुखफरणेन च सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमित्वा लहुमुदुकम्मञ्जकायो हुत्वा
इन्द्रि पापुणाति, तस्मा इमिना परियायेन इन्द्रिलाभाय संवत्तन्तो सम्भारभूमियो ति वेदितव्वानि,
चतुर्थं पन इन्द्रिलाभाय पकतिभूमि येव ।

५०. चत्तारो पादा ति चत्तारो इन्द्रिपादा वेदितव्वानि । वुत्तं हेतं—“ इन्द्रिया कतमे
चत्तारो पादा ? इध भिक्खु छन्दसमाधिपधानसङ्खारसमन्नागतं इन्द्रिपादं भावेति, विरिय....
चित्त....वीमंसासमाधिपधानसङ्खारसमन्नागतं इन्द्रिपादं भावेति । इन्द्रिया इमे चत्तारो पादा
इन्द्रिलाभाय....पे....इन्द्रिवेसारजाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०५] ।

५१. एत्थ च छन्दहेतुको छन्दाधिको वा समाधि छन्दसमाधि । कतुकम्पताछन्दं
अधिपतिं करित्वा पटिलद्धसमाधिस्सेतं अधिवचनं । पधानभूता सङ्खारा पधानसङ्खारा । चतु-
किच्चसाधकस्स सम्मपधानविरियस्सेतं अधिवचनं । समन्नागतं ति छन्दसमाधिना पधानसङ्खारेहि
च उपेतं ।

५२. इन्द्रिपादं ति, निष्फत्तिपरियायेन वा इञ्जनडेन, इञ्जन्ति एताय सत्ता इद्दा वुद्धा
उक्कंसगता होन्ती ति इमिना वा परियायेन इद्दी ति सङ्खं गतानं अभिज्जाचित्तसम्पयुत्तानं
छन्दसमाधिपधानसङ्खारानं अधिद्वानडेन पादभूतं सेसचित्तचेतसिकरासिं ति अत्थो । वुत्तं हेतं—
“ इन्द्रिपादो ति तथाभूतस्स वेदनाक्खन्धो....पे....विज्जाणक्खन्धो ” ति [विभंग २१७] ।

५३. अथ वा, पज्जते अनेना ति पादो । पापुणीयती ति अत्थो । इन्द्रिया पादो इन्द्रि-
पादो । छन्दादीनमेतं अधिवचनं । यथाह—“ छन्दस्से, भिक्खवे, भिक्खु निस्साय लभति

समार्धि, लभति चित्तस्सेकगतं, अयं वुच्चति छन्दसमाधि । सो अनुप्पन्नानं पापकानं....पे.... पदहति, इमे वुच्चन्ति पधानसङ्कारा । इति अयञ्च छन्दो, अयञ्च छन्दसमाधि, इमे च पधान-सङ्कारा, अयं वुच्चति, भिक्खवे, छन्दसमाधिपधानसङ्कारसमन्नागतो इन्द्रिपादो ” ति [सं ५। २६८] । एवं सेसिन्द्रिपादेसु पि अत्थो वेदितब्बो ।

५४. अट्ट पदानी ति छन्दादीनि अट्ट वेदितब्बानि । वुत्तं हेतं—“ इन्द्रिया कतमानि अट्ट पदानि ? छन्दञ्चे भिक्खु निस्साय लभति समार्धि, लभति चित्तस्सेकगतं, छन्दो न समाधि, समाधि न छन्दो, अञ्जो छन्दो अञ्जो समाधि । विरियञ्चे भिक्खु....चित्तञ्चे भिक्खु.... वीमंसाञ्चे भिक्खु निस्साय लभति समार्धि, लभति चित्तस्सेकगतं, वीमंसा न समाधि, समाधि न वीमंसा, अञ्जा वीमंसा अञ्जो समाधि । इन्द्रिया इमानि अट्ट पदानि इन्द्रिलाभाय...इन्द्रि-वेसारज्जाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०५-६] । एत्थ हि इन्द्रि उप्पादेतुकामताछन्दो समा-धिना एकतो नियुत्तो व इन्द्रिलाभाय संवत्तति, तथा विरियादयो । तस्मा इमानि अट्ट पदानि वुत्तानी ति वेदितब्बानि ।

५५. सोळस मूलानी ति सोळसहि आकारेहि अनेजता चित्तस्स वेदितब्बा । वुत्तं हेतं—“ इन्द्रिया कति मूलानि ? सोळस मूलानि । अनोणतं चित्तं कोसजे न इञ्जती ति अनेजं । अनुण्णतं चित्तं उद्धञ्चे न इञ्जती ति अनेजं । अनभिनतं चित्तं रागे न इञ्जती ति अनेजं । अनपनतं चित्तं व्यापादे न इञ्जती ति अनेजं । अनिस्सितं चित्तं दिट्ठिया न इञ्जती ति अनेजं । अप्पटिबद्धं चित्तं छन्दरागे न इञ्जती ति अनेजं । विप्पमुत्तं चित्तं कामरागे न इञ्जती ति अनेजं । विसंयुत्तं चित्तं किलेसे न इञ्जती ति अनेजं । विमरियादीकतं चित्तं किलेसमरियादे न इञ्जती ति अनेजं । एकत्तगतं चित्तं नानत्तकिलेसे न इञ्जती ति अनेजं । सद्दाय परिग्गहितं चित्तं अस्सद्धिये न इञ्जती ति अनेजं । विरियेन परिग्गहितं चित्तं कोसजे न इञ्जती ति अनेजं । सतिया परिग्गहितं चित्तं पमादे न इञ्जती ति अनेजं । समाधिना परिग्गहितं चित्तं उद्धञ्चे न इञ्जती ति अनेजं । पञ्जाय परिग्गहितं चित्तं अविज्जाय न इञ्जती ति अनेजं । ओभासगतं चित्तं अविज्जन्धकारे न इञ्जती ति अनेजं । इन्द्रिया इमानि सोळस मूलानि इन्द्रिलाभाय....पे.... इन्द्रिवेसारज्जाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०६] ।

५६. कामञ्च एस अत्थो, एवं समाहिते चित्ते ति आदिना पि सिद्धो येव, पठमञ्ज्ञाना-दीनं पन इन्द्रिया भूमि-पाद-पद-मूलभावदस्सनत्थं पुन वुत्तो । पुरिमो च सुत्तेसु आगतनयो, अयं पटिसम्भिदायं । इति उभयत्थ असम्भोहत्थम्पि पुन वुत्तो ।

५७. आणेन अधिद्वहन्तो ति [१२।४८] स्वायमेते इन्द्रिया भूमि-पाद-पद-मूलभूते धम्मे सम्पादेत्वा अभिज्जापादकं ज्ञानं समापजित्वा बुद्ध्य, सचे सतं इच्छति, सतं होमि सतं होमी ति परिकम्भं कत्वा पुन अभिज्जापादकं ज्ञानं समापजित्वा बुद्ध्य अधिद्वहति, अधिद्वानचित्तेन

सहेव सतं होति । सहस्सादिसु पि एसेव नयो । सचे एवं न इज्झति, पुन परिकम्मं कत्वा दुतियम्पि समापजित्वा बुडाय अधिद्धातब्बं । संयुत्तङ्कथायं हि, एकवारं द्वेवारं समापजितुं वट्ठी ति वुत्तं ।

५८. तत्थ पादकज्झानचित्तं निमित्तारम्मणं, परिकम्मचित्तानि सतारम्मणानि वा सहस्सारम्मणानि वा, तानि च खो वण्णवसेन, नो पण्णात्तिवसेन । अधिद्धानाचित्तम्पि तथेव सतारम्मणं वा सहस्सारम्मणं वा । तं पुब्बे वुत्तं अप्पनाचित्तमिव गोत्रभूअनन्तरं एकमेव उप्पज्जति रूपावचरचतुत्थज्झानिकं ।

५९. यम्पि हि पटिसम्भिदायं वुत्तं, “ पकतिया एको बहुकं आवज्जति, सतं वा सहस्सं वा सतसहस्सं वा, आवज्जित्वा जाणेन अधिद्धाति, बहुको होमी ति, बहुको होति, यथा आयस्मा चूळपन्थको ” ति [पटि २।२०७], तत्रापि आवज्जती ति परिकम्मवसेनेव वुत्तं, आवज्जित्वा जाणेन अधिद्धाती ति अभिज्जाजाणवसेन वुत्तं । तस्मा, बहुकं आवज्जति, ततो तेसम्पि परिकम्मचित्तानं अवसाने समापज्जति, समापत्तितो बुडहित्वा पुन, बहुको होमी ति आवज्जित्वा ततो परं पवत्तानं तिण्णं चतुन्नं वा पुब्बभागचित्तानं अनन्तरा उप्पन्नेन सन्निद्धापनवसेन अधिद्धानं ति लब्धनामेन एकेनेव अभिज्जाजाणेन अधिद्धाती ति एवमेत्थ अत्थो दड्ढब्बो ।

६०. यं पन वुत्तं, “ यथा आयस्मा चूळपन्थको ” ति, तं बहुधाभावस्स कायसक्खिदस्सनत्थं वुत्तं । तं पन वत्थुना दीपेतब्बं । ते किर द्वे भातरो पन्थे जातत्ता पन्थका ति नामं लभिसु । तेसं जेहो महापन्थको । सो पब्बजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणि । अरहा हुत्वा चूळपन्थकं पब्बाजेत्वा ,

“ पदुमं यथा कोकनदं सुगन्धं पातो सिया फुल्लमवीतगन्धं ।

अङ्गीरसं पस्स विरोचमानं तपन्तमादिच्चमिवन्तल्लिक्खे ” ति [अं ३।२३९, सं १।८१] ॥ इमं गाथं अदासि । सो तं चत्थहि मासेहि पगुणं कातुं नासक्खि । अथ नं थेरो, अभब्बो त्वं सासने ति विहारतो नीहरि ।

६१. तस्मिञ्च काले थेरो भत्तुदेसको होति । जीवको थेरं उपसङ्कमित्वा, स्वे भन्ते भगवता सद्धिं पञ्च भिक्खुसतानि गहेत्वा अम्हाकं गेहे भिक्खं गण्हथा ति आह । थेरो पि, ठपेत्वा चूळपन्थकं सेसानं अधिवासेमी ति अधिवासेसि । चूळपन्थको द्वारकोड्ढके ठत्वा रोदति । भगवा दिव्वचक्खुना दिस्वा तं उपसङ्कमित्वा, कस्मा रोदसी ति आह । सो तं पवत्तिं आचिक्खि ।

६२. भगवा, न सज्झायं कातुं असक्कोन्तो मम सासने अभब्बो नाम होति, मा सोचि भिक्खू ति तं बाहायं गहेत्वा विहारं पविसित्वा इद्धिया पिलोतिकखण्डं अभिनिम्मिनित्वा अदासि, हन्द, भिक्खु, इमं परिमज्जन्तो, रजोहरणं रजोहरणं ति पुनपुनं सज्झायं करोही ति । तस्स तथा करोतो तं काळवण्णं अहोसि । सो, परिसुद्धं वत्थं नत्थेत्थ दोसो, अत्तभावस्स

पनायं दोसो ति सञ्चं पटिलभित्वा पञ्चसु खन्धेसु आणं ओतारेत्वा विपस्सनं वड्ढेत्वा अनुलोम-
गोत्रभूसमीपं पापेसि ।

६३. अथस्स भगवा ओभासगाथा अभासि—

“ रागो रजो न च पन रेणु वुच्चति रागस्सेतं अधिवचनं रजो ति ।

एतं रजं विप्पजहिन्वा पण्डिता विहरन्ति ते विगतरजस्स सासने ॥

दोसो....पे ...

मोहो रजो न च पन रेणु वुच्चति मोहस्सेतं अधिवचनं रजो ति ।

एतं रजं विप्पजहिन्वा पण्डिता विहरन्ति ते विगतरजस्स सासने” ति [मनि ५०५] ॥

तस्स गाथापरियोसाने चतुपटिसम्भिदाच्छळभिञ्जापरिवारा नव लोकुत्तरधम्मा इत्थगता व
अहेसु ।

६४. सत्था दुतियदिवसे जीवकस्स गेहं अगमासि सद्धिं भिक्खुसङ्घेन । अथ दक्खिणोद-
कावसाने यागुया दिव्यमानाय पत्तं पिदहि । जीवको, किं भन्ते ति पुच्छि । विहारे एको
भिक्खु अत्थी ति । सो पुरिसं पेसेसि, गच्छ अय्यं गहेत्वा सीधं एही ति ।

६५. विहारतो निक्खन्ते पन भगवति

“ सहस्सक्खत्तुं अत्तानं निम्मिनित्वान पन्थको ।

निसीदि अम्बवने रम्मे याव कालप्पवेदना ” ति [थेर ५६३] ॥

६६. अथ सो पुरिसो गन्त्वा कासावेहि एकपज्जोतं आरामं दिस्वा आगन्त्वा भिक्खूहि
भरितो, भन्ते, आरामो, नाहं जानामि कतमो सो अय्यो ति आह । ततो नं भगवा आह—
गच्छ, यं पठमं पस्ससि, तं चीवरकण्णे गहेत्वा, सत्था तं अमन्तेती ति वत्वा आनेही ति ।
सो गन्त्वा थेरस्सेव चीवरकण्णे अगगहेसि । तावदेव सब्बे निम्मिता अन्तरधारिंसु । थेरो,
गच्छ त्वं ति तं उय्योजेत्वा मुखधोवनादिसरीरकिञ्चं निट्ठपेत्वा पठमतरं गन्त्वा पत्तासने निसीदि ।
इदं सन्धाय वुत्तं—यथा आयस्मा चूळपन्थको ति ।

६७. तत्र ये ते बहू निम्मिता, ते अनियमेत्वा निम्मितत्ता इद्धिमता सदिसा व होन्ति,
ठाननिसज्जादिसु वा भासिततुण्हीभावादिसु वा यं यं इद्धिमा करोति, तं तदेव करोन्ति । सचे
पन नानावण्णे कातुकामो होति, केचि पठमवये, केचि मज्झिमवये, केचि पच्छिमवये, तथा
दीघकेसे, उपङ्गमुण्डे, मुण्डे, मिस्सककेसे, उपङ्गुरत्तचीवरे, पण्डुकचीवरे, पदभाण-धम्मकथा-
सरभञ्ज-पञ्हापुच्छन-पञ्हाविस्सज्जन-रजनपचन-चीवरसिम्बन-धोवनादीनि करोन्ते, अपरे पि वा
नानपकारके कातुकामो होति, तेन पादकज्झानतो बुड्ढाय, एतका भिक्खू पठमवया होन्तू ति
आदिना नयेन परिकम्मं कत्वा पुन समापजित्वा बुड्ढाय अधिडातब्बं, अधिडानचित्तेन सद्धिं
इच्छित्तिच्छित्तपकारा येव होन्ती ति । एस नयो, बहुधा पि हुत्वा एको होती ति आदिसु ।

६८. अयं पन विसेसो । इमिना भिक्खुना एवं बहुभावं निम्मिनित्वा पुन, एको व हुत्वा चक्कमिस्सामि, सज्झायं करिस्सामि, पञ्चं पुच्छिस्सामी ति चिन्तेत्वा वा, अयं विहारो अप्प-भिक्खुको, सचे केचि आगमिस्सन्ति, कुतो इमे एत्तका एकसदिसा भिक्खू, अद्दा थेरस्स एस आनुभावो ति मं जानिस्सन्ती ति अप्पिच्छताय वा, अन्तरा व एको होमी ति इच्छन्तेन पादक-ज्झानं समापजित्वा बुद्ध्य, एको होमी ति परिकम्मं कत्वा पुन समापजित्वा बुद्ध्य, एको होमी ति अधिष्ठातब्बं, अधिष्ठानचित्तेन सद्धि येव एको होति । एवं अकरोन्तो पन यथापरिच्छिन्न-कालवसेन सयमेव एको होति ।

६९. आविभावं तिरोभावं ति एत्थ, आविभावं करोति तिरोभावं करोती ति अयमत्थो । इममेव हि सन्धाय पटिसम्भिदायं वुत्तं—“ आविभावं ति केनचि अनावटं होति अप्पटिच्छन्नं विवटं पाकटं । तिरोभावं ति केनचि आवटं होति पटिच्छन्नं पिहितं पटिकुज्जितं ” ति [पटि २।२०७] । तत्रायं इद्धिमा आविभावं कातुकामो अन्धकारं वा आलोकं करोति, पटिच्छन्नं वा विवटं, अनापाथं वा आपाथं करोति ।

७०. कथं ? अयं हि यथा पटिच्छन्नो पि दूरे ठितो पि वा दिस्सति, एवं अत्तानं वा परं वा कातुकामो पादकज्झानतो बुद्ध्य, इदं अन्धकारज्झानं आलोकजातं होतू ति वा, इदं पटिच्छन्नं विवटं होतू ति वा, इदं अनापाथं आपाथं होतू ति वा आवजित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिष्ठाति, सह अधिष्ठाना यथाधिष्ठितमेव होति, परे दूरे ठिता पि पस्सन्ति, सयम्पि पस्सितु-कामो पस्सति ।

७१. एतं पन पाटिहारियं केन कतपुब्बं ति ? भगवता । भगवा हि चूळसुभद्ध्य निमन्तितो विस्सकम्मुना निम्मितेहि पञ्चहि कूटागारसतेहि सावत्थितो सत्तयोजनम्भन्तरं साकेतं गच्छन्तो, यथा साकेतनगरवासिनो सावत्थिवासिके सावत्थिवासिनो च साकेतवासिके पस्सन्ति, एवं अधिष्ठासि, नगरमज्जे च ओतरित्वा पथविं द्विधा भिन्दित्वा याव अवीचिं, आकासञ्च द्विधा वियूहित्वा याव ब्रह्मलोकं दस्सेसि ।

७२. देवोरोहणेनापि च अयमत्थो विभावेतब्बो । भगवा किर यमकपाटिहारियं कत्वा चतुरासीतिपाणसहस्सानि बन्धना पमोचेत्वा, अतीता बुद्धा यमकपाटिहारियावसाने कुहिं गता ति आवजित्वा, तावर्तिसभवनं गता ति अद्दस । अथेकेन पादेन पथवीतलं अक्कमित्वा दुतियं युगन्धरपब्बते पतिट्ठपेत्वा पुन पुरिमपादं उद्धरित्वा सिनेरुमत्थकं अक्कमित्वा तत्थ पण्डुकम्बल-सिलातले वस्सं उपगन्त्वा सन्निपतितानं दससहस्सचक्कवाळदेवतानं आदितो पद्ध्य अभिधम्म-कथं आरभि । भिक्खाचारवेलाय निम्मितबुद्धं मापेसि । सो धम्मं देसेति ।

७३. भगवा नागलतादन्तकट्टं खादित्वा अनोतत्तदहे मुखं धोवित्वा उत्तरकुरूसु पिण्डपातं गहेत्वा अनोतत्तदहतीरे परिभुज्जति । सारिपुत्तत्थेरो तत्थ गन्त्वा भगवन्तं वन्दति । भगवा, अज्ज

एतकं धम्मं देसेसिं ति थेरस्स नयं देति । एवं तयो मासे अब्बोच्छिन्नं अभिधम्मकथं कथेसि । तं सुत्वा असीतिकोटि-देवतानं धम्माभिसमयो अहोसि ।

७४. यमकपाटिहारे सन्निपतिता पि द्वादसयोजना परिसा, भगवन्तं पस्सित्वा व गमिस्सामा ति खन्धावारं बन्धित्वा अट्ठासि । तं चूळअनाथपिण्डिकसेट्ठी येव सब्बपच्चयेहि उपट्ठासि । मनुस्सा, कुहिं भगवा ति जाननत्थाय अनुरुद्धथेरं याचिसु । थेरो आलोकं वट्ठेत्वा अइस दिब्बेन चक्खुना तत्थ वस्सूपगतं भगवन्तं, दिस्वा आरोचेसि ।

७५. ते भगवतो वन्दनत्थाय महामोग्गल्लानत्थेरं याचिसु । थेरो परिसमज्झे येव महापथवियं निम्मुज्जित्वा सिनेरुपब्बतं निम्बिज्जित्वा तथागतपादमूले भगवतो पादे वन्दमानो व उम्मुज्जित्वा भगवन्तं एतदावोच—जम्बुदीपवासिनो, भन्ते, भगवतो पादे वन्दित्वा पस्सित्वा व गमिस्सामा ति वदन्ती ति । भगवा आह—कुहिं पन ते, मोग्गल्लान, एतरहि जेड्ढमाता धम्मसेनापती ति ? सङ्कस्सनगरे, भन्ते ति । मोग्गल्लान, मं दड्ढुकामा स्वे सङ्कस्सनगरं आगच्छन्तु, अहं स्वे महापवारणपुण्णमासिउपोसथदिवसे सङ्कस्सनगरे ओतरिस्सामी ति ।

७६. साधु, भन्ते ति थेरो दसव्रलं वन्दित्वा आगतमग्गेनेव ओरुद्ध मनुस्सानं सन्तिकं सम्पापुणि । गमनागमनकाले च, यथा नं मनुस्सा पस्सन्ति, एवं अधिट्ठासि । इदं तावेत्थ महामोग्गल्लानत्थेरो आविभावपाटिहारियं अकासि । सो एवं आगतो तं पवत्ति आरोचेत्वा, दूरं ति सज्जं अक्त्वा कतपातरासा व निक्खमथा ति आह ।

७७. भगवा सक्कस्स देवरज्जो आरोचेसि—महाराज, स्वे मनुस्सलोकं गच्छामी ति । देवराजा विस्सकम्मं आणापेसि—तात, स्वे भगवा मनुस्सलोकं गन्तुकामो, तिस्सो सोपाणपन्तियो मापेहि, एकं कनकमयं, एकं रजतमयं, एकं मणिमयं ति । सो तथा अकासि ।

७८. भगवा दुतियदिवसे सिनेरुमुद्धनि ठत्वा पुरत्थिमलोकधातुं ओलोकेसि, अनेकानि चक्कवाळसहस्सानि विवटानि हुत्वा एकङ्गणं विय पकासिसु । यथा च पुरत्थिमेन, एवं पच्छिमेन पि उत्तरेन पि दक्खिणेन पि सब्बं विवटमइस । हेट्ठा पि याव अवीचि, उपरि याव अकनिट्ठभवनं, ताव अइस । तं दिवसं किर लोकविवरणं नाम अहोसि । मनुस्सा पि देवे पस्सन्ति, देवा पि मनुस्से । तत्थ नेव मनुस्सा उद्धं उल्लोकेन्ति, न देवा अधो ओलोकेन्ति, सब्बे सम्मुखा व अज्जमज्जं पस्सन्ति ।

७९. भगवा मज्झे मणिमयेन सोपाणेन ओतरति, छकामावचरदेवा वामपस्से कनकमेयेन, सुद्धात्रासा च महाब्रह्मा च दक्खिणपस्से रजतमयेन । देवराजा पत्तचीवरं अगगहेसि, महाब्रह्मा तियोजनिकं सेतच्छत्तं, सुयामो वालवीजनिं, पञ्चसिखो गन्धव्वपुत्तो तिगावुतमत्तं बेलुवपण्डुवीणं गहेत्वा तथागतस्स पूजं करोन्तो ओतरति । तं दिवसं भगवन्तं दिस्वा बुद्धभावाय पिहं अनुप्पादेत्वा ठितसत्तो नाम नत्थि । इदमेत्थ भगवा आविभावपाटिहारियं अकासि ।

८०. अपि च तम्बपण्णिदीपे तळङ्गरवासी धम्मदिन्नत्थेरो पि तिस्समहाविहारे चेतियङ्गणग्घि निसीदित्वा, “ तीहि, भिक्खवे, धम्मेहि समन्नागतो भिक्खु अपण्णकपटिपदं पटिपन्नो होती ” ति [अं १।११३] अपण्णकसुत्तं कथेन्तो हेट्टामुखं बीजनिं अकासि, याव अवीचितो एकङ्गणं अहोसि, ततो उपरिमुखं अकासि, याव ब्रह्मलोका एकङ्गणं अहोसि । थेरो निरयभयेन तज्जेत्वा सगगसुखेन च पलोभेत्वा धम्मं देसेसि । केचि सोतापन्ना अहेसुं, केचि सकदागामी, अनागामी, अरहन्तो ति ।

८१. तिरोभावं कातुकामो पन आलोकं वा अन्धकारं करोति, अपटिच्छन्नं वा पटिच्छन्नं, आपाथं वा अनापाथं करोति । कथं ? अयं हि, यथा अपटिच्छन्नो पि समीपे ठितो पि वा न दिस्सति, एवं अत्तानं वा परं वा कातुकामो पादकञ्जानतो बुडाय, इदं आलोकङ्गानं अन्धकारं होतू ति वा, इदं अपटिच्छन्नं पटिच्छन्नं होतू ति वा, इदं आपाथं अनापाथं होतू ति वा आव-ज्जित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिङ्गाति, सह अधिङ्गानचित्तेन यथाधिङ्गितमेव होति, परे समीपे ठिता पि न पस्सन्ति, सयम्पि अपस्सितुकामो न पस्सति ।

८२. एतं पन पाटिहारियं केन कतपुब्बं ति ? भगवता । भगवा हि यसं कुलपुत्तं समीपे निसिन्नं येव यथा नं पिता न पस्सति, एवमकासि । तथा वीसयोजनसत्तं महाकप्पिनस्स पच्चुग्गमनं कत्वा तं अनागामिफले, अमच्चसहस्सञ्चस्स सोतापत्तिफले पतिट्ठपेत्वा तस्स अनुमग्गं आगता सहस्सिस्थिपरिवारा अनोजादेवी आगन्वा समीपे निसिन्ना पि यथा सपरिसं राजानं न पस्सति तथा कत्वा, अपि, भन्ते, राजानं पस्सथा ति वुत्ते, किं पन ते राजानं गवेसितुं वरं उदाहु अत्तानं ति ? अत्तानं, भन्ते ति वत्वा निसिन्नाय तस्सा तथा धम्मं देसेसि, यथा सा सद्धिं इत्थिसहस्सेन सोतापत्तिफले पतिट्ठासि, अमच्च। अनागामिफले, राजा अरहत्तं ति ।

८३. अपि च तम्बपण्णिदीपं आगतदिवसे, यथा अत्तना सद्धिं आगते अवसेसे राजा न पस्सति, एवं करोन्तेन महिन्दत्थेरेनापि इदं कतमेव ।

८४. अपि च सब्बम्पि पाकटपाटिहारियं आविभावं नाम, अपाकटपाटिहारियं तिरोभावं नाम । तत्थ पाकटपाटिहारिये इद्धि पि पञ्जायति इद्धिमा पि । तं यमकपाटिहारियेन दीपेतब्बं । तत्र हि, “ इध तथागतो यमकपाटिहारियं करोति असाधारणं सावकोहि, उपरिमकायतो अग्गिक्खन्धो पवत्तति, हेट्ठिमकायतो उदकधारा पवत्तती ” ति [पटि १।१२५] एवं उभयं पञ्जायित्थ । अपाकटपाटिहारिये इद्धि येव पञ्जायति, न इद्धिमा । तं महकसुत्तेन च ब्रह्म-निमन्तनिकसुत्तेन च दीपेतब्बं । तत्र हि आयस्मतो च महकस्स, भगवतो च इद्धि येव पञ्जायित्थ, न इद्धिमा ।

८५. यथाह—“ एकमन्तं निसिन्नो खो चित्तो गहपति आयस्मन्तं महकं एतदवोच— साधु मे, भन्ते, अय्यो महको उत्तरिमनुस्सधम्मा इद्धिपाटिहारियं दस्सेतू ति । तेन हि त्वं,

गहपति, आळिन्दे उत्तरासङ्गं पञ्चापेत्वा तिणकलापं ओकासेही ति । एवं भन्ते ति खो चित्तो गहपति आयस्मतो महकस्स पटिस्सुत्वा आळिन्दे उत्तरासङ्गं पञ्चापेत्वा तिणकलापं ओकासेसि । अथ खो आयस्मा महको विहारं पविसित्वा तथारूपं इद्वाभिसङ्गारं अभिसङ्गासि, यथा ताळ-च्छिगळेन च अगगळन्तरिकाय च अच्चि निक्खामित्वा तिणानि ज्ञापेसि, उत्तरासङ्गं न ज्ञापेसि ” [सं ४।२९०] ।

८६. यथा चाह—“ अथखाहं, भिक्खवे, तथारूपं इद्वाभिसङ्गारं अभिसङ्गासि, एता-वता ब्रह्मा च ब्रह्मपरिसा च ब्रह्मपारिसज्जा च सदच्च मे सोस्सन्ति, न च मं दक्खिस्सन्ती ति अन्तरहितो इमं गाथं अभसि—

भवे वाहं भयं दिस्सा भवच्च विभवसेसिं ।

भवं नाभिवदिं किञ्चि, नन्दिच्च न उपादियिं ” ति [म १।३३०] ॥

८७. तिरोकुडुं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छति सेय्यथा पि आकासे ति एत्थ तिरोकुडुं ति परकुडुं । कुडुस्स परभागं ति वुत्तं होति । एस नयो इतरेसु । कुडुो ति च गेहभित्तिया एतं अधिवचनं । पाकारो ति गेहविहारगामादीनं परिकखेपपाकारो । पब्बतो ति पंसुपब्बतो वा पासाणपब्बतो वा । असज्जमानो ति अलग्गमानो । सेय्यथा पि आकासे ति आकासे विय ।

८८. एवं गन्तुकामेन पन आकासकसिणं समापजित्वा वुड्डाय कुडुं वा पाकारं वा सिनेरु-चक्कवाळेसु पि अज्जतरं पब्बतं वा आवजित्वा कतपरिकम्भेन, आकासो होतू ति अधिङ्गातब्बो, आकासो येव होति । अधो ओतरितुकामस्स, उद्धं वा आरोहितुकामस्स सुसिरो होति, विनि-विज्झित्वा गन्तुकामस्स छिदो । सो तत्थ असज्जमानो गच्छति ।

८९. तिपिटक-चूळाभयत्थेरो पनेत्थाह— आकासकसिणसमापजनं, आवुसो, किमत्थियं ? किं हत्थिअस्सादीनि अभिनिम्मिनितुकामो हत्थिअस्सादिकसिणानि समापजति ? न नु यत्थ कत्थचि कसिणे परिकम्भं कत्वा अट्ट समापत्तिवसीभावो येव पमाणं, यं यं इच्छति, तं तदेव होती ति ? भिक्खू आहंसु—पाळिया, भन्ते, आकासकसिणं येव आगतं, तस्मा अवस्समेतं वत्तब्बं ति ।

९०. तत्रायं पाळि—“ पकतिया आकासकसिणसमापत्तिया लाभी होति, तिरोकुडुं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं आवजति, आवजित्वा जाणेन अधिङ्गाति, आकासो होतू ति, आकासो होति, तिरोकुडुं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छति । यथा पकतिया मनुस्सा अनिद्धि-मन्तो केनचि अनावटे अपरिक्खित्ते असज्जमाना गच्छन्ति, एवमेव सो इद्धिमा चेतोवसिण्णत्तो तिरोकुडुं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छति सेय्यथा पि आकासे” ति [पटि २।२०८] ॥

९१. सचे पनस्स भिक्खुनो अधिङ्गित्वा गच्छन्तस्स अन्तरा पब्बतो वा रुक्खो वा

उद्देति, किं पुन समापज्जित्वा अधिष्ठातृत्वं ति ? दोसो नथि । पुन समापज्जित्वा अधिष्ठानं हि उपज्झायस्स सन्तिके निस्सयगहणसदिसं होति । इमिना च पन भिक्खुना, आकासो होतू ति अधिष्ठितत्ता आकासो होति येव । पुरिमाधिष्ठानबलेनेव चस्स अन्तरा अज्जो पब्बतो वा रुक्खो वा उतुमयो उद्दिहस्सती ति अष्ठानमेवेतं । अज्जेन इद्धिमता निम्मिते पन पठमनिम्मानं बल्वं होति । इतरेन तस्स उद्धं वा अधो वा गन्तव्वं ।

९२. पथविया पि उम्मुज्जनिम्मुज्जं ति एत्थ, उम्मुज्जं ति उष्ठानं वुच्चति, निम्मुज्जं ति संसीदनं । उम्मुज्जञ्च निम्मुज्जञ्च उम्मुज्जनिम्मुज्जं । एवं कातुकामेन आपोकसिणं समापज्जित्वा उट्ठाय, एत्तके ठाने पथवी उदकं होतू ति परिच्छिन्दित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिष्ठातृत्वं, सह अधिष्ठानेन यथापरिच्छिन्ने ठाने पथवी उदकमेव होति । सो तत्थ उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोति ।

९३. तत्रायं पाळि—“ पकतिया आपोकसिणसमापत्तिया लाभी होति, पथविं आवज्जति, आवज्जित्वा जाणेन अधिष्ठाति, उदकं होतू ति, उदकं होति । सो पथविया उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो उदके उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोन्ति, एवमेव सो इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो पथविया उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोति सेय्यथा पि उदके ” ति [पटि २।२०८] ।

९४. न केवलञ्च उम्मुज्जनिम्मुज्जमेव, न्हान-पान-मुखधोवन-भण्डकधोवनादिसु यं यं इच्छति, तं तं करोति । न केवलञ्च उदकमेव, सप्पि-तेल-मधु-फाणितादिसु पि यं यं इच्छति, तं तं, इदञ्चिदञ्च एत्तकं होतू ति आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा अधिष्ठान्तस्स यथाधिष्ठितमेव होति । उद्धरित्वा भाजनगतं करोन्तस्स सप्पि सप्पिमेव होति, तेषादीनि तेषादीनि येव, उदकं उदकमेव । सो तत्थ तेमितुकामो व तेमेति, न तेमितुकामो न तेमेति । तस्सेव च सा पथवी उदकं होति, सेसजनस्स पथवी येव । तत्थ मनुस्सा पत्तिका पि गच्छन्ति, यानादीहि पि गच्छन्ति, कसिकम्मादीनि पि करोन्ति येव । सचे पनायं तेसप्पि उदकं होतू ति इच्छति, होति येव । परिच्छिन्नकालं पन अतिक्कमित्वा यं पकतिया घट-तळाकादिसु उदकं, तं ठपेत्वा अवसेसं परिच्छिन्नष्ठानं पथवी येव होति ।

९५. उदके पि अभिज्जमाने ति एत्थ, यं उदकं अक्कमित्वा संसीदति, तं भिज्जमानं ति वुच्चति, विपरीतं अभिज्जमानं । एवं गन्तुकामेन पन पथवीकसिणं समापज्जित्वा वुट्ठाय, एत्तके ठाने उदकं पथवी होतू ति परिच्छिन्दित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिष्ठातृत्वं, सह अधिष्ठानेन यथा परिच्छिन्नष्ठाने उदकं पथवी येव होति । सो तत्थ गच्छति ।

९६. तत्रायं पाळि—“ पकतिया पथवीकसिणसमापत्तिया लाभी होति, उदकं आवज्जति, आवज्जित्वा जाणेन अधिष्ठाति, पथवी होतू ति, पथवी होति । सो अभिज्जमाने उदके गच्छति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो अभिज्जमानाय पथविया गच्छन्ति, एवमेव सो इद्धिमा चेतो-वसिप्पत्तो अभिज्जमाने उदके गच्छति सेय्यथा पि पथवियं ” ति [पटि २।२०८] ।

९७. न केवलञ्च गच्छति, यं यं इरियापथं इच्छति, तं तं करोति । न केवलञ्च पथवि-
मेव, मणिसुवण्णपम्बतरुखादिसु पि यं यं इच्छति, तं तं वुत्तनयेनेव आवज्जित्वा अधिङ्गाति,
यथाधिङ्गितमेव होति । तस्सेव च तं उदकं पथवी होति, सेसजनस्स उदकमेव । मच्छकच्छपा
च उदककाकादयो च यथारुचि विचरन्ति । सचे पनायं अञ्जेसम्पि मनुस्सानं तं पथविं कातुं
इच्छति, करोति येव । परिच्छिन्नकालातिक्रमे पन उदकमेव होति ।

९८. पल्लङ्केन कमती ति पल्लङ्केन गच्छति । पक्खिसकुणो ति पक्खेहि युत्तसकुणो ।
एवं कातुकामेन पन पथवीकसिणं समापजित्वा वुड्ढाय, सचे निसिन्नो गन्तुं इच्छति, पल्लङ्कप्पमाणं
ठानं परिच्छिन्दित्वा परिकम्पं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिङ्गातब्बं, सचे निपन्नो गन्तुकामो होति
मञ्चप्पमाणं, सचे पदसा गन्तु कामो होति मग्गप्पमाणं ति एवं यथानुरूपं ठानं परिच्छिन्दित्वा
वुत्तनयेनेव, पथवी होतू ति अधिङ्गातब्बं, सह अधिङ्गाना पथवी येव होति ।

९९. तत्रायं पाळि—“ आकासे पि पल्लङ्केन कमति सेय्यथा पि पक्खिसकुणो ति, पकतिया
पथवीकसिणसमापत्तिया लामी होति, आकासं आवज्जति, आवज्जित्वा आणेन अधिङ्गाति, पथवी
होतू ति, पथवी होति । सो आकासे अन्तल्लिक्खे चङ्कमति पि तिङ्गति पि निसीदति पि सेय्यम्पि
कप्पेति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो पथवियं चङ्कमन्ति पि....पे....सेय्यम्पि कप्पेन्ति,
एवमेव सो इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो आकासे अन्तल्लिक्खे चङ्कमति पि....पे....सेय्यम्पि कप्पेती ”
ति [पटि २।२०८] ।

१००. आकासे गन्तुकामेन च भिक्खुना दिब्बचक्खुलाभिना पि भवितब्बं । कस्मा ?
अन्तरे उतुसमुड्ढाना वा पम्बतरुखादयो होन्ति, नागसुपण्णादयो वा उसूयन्ता मापेन्ति, तेसं
दस्सनत्थं । ते पन दिस्वा किं कातब्बं ति ? पादकज्झानं समापजित्वा वुड्ढाय, आकासो होतू
ति परिकम्पं कत्वा अधिङ्गातब्बं ।

१०१. थेरो पनाह—समापत्तिसमापजनं, आवुसो, किमत्थियं ? न नु समाहितमेवस्स
चित्तं ? तेन यं यं ठानं, आकासो होतू ति अधिङ्गाति, आकासो येव होती ति । किञ्चापि
एवमाह, अथ खो तिरोकुड्ढपाटिहारिये वुत्तनयेनेव पटिपजितब्बं । अपि च ओकासे ओरोहण-
त्थम्पि इमिना दिब्बचक्खुलाभिना भवितब्बं । अयं हि सचे अनोकासे न्हानतित्थे वा गामद्वारे
वा ओरोहति, महाजनस्स पाकटो होति । तस्मा दिब्बचक्खुना पस्सित्वा अनोकासं वज्जेत्वा
ओकासे ओतरती ति ।

१०२. “ इमे पि चन्दिमसुरिये एवं महिद्धिके एवं महानुभावे पाणिना परामसति परि-
मज्जती ” ति [दी १।७८] एत्थ, चन्दिमसुरियानं द्वाचत्तालीस-योजनसहस्सउपरिचरणेन
महिद्धिकता, तीसु दीपेषु एकक्खणे आलोककरणेन महानुभावता वेदितब्बा । एवं उपरिचरण-
आलोककरणेहि वा महिद्धिके, तेनेव महिद्धिकत्तेन महानुभावे । परामसती ति गण्हति,
एकदेसे वा छुपति । परिमज्जती ति समन्ततो आदासतलं विय परिमज्जति ।

१०३. अयं पनस्स इद्धि अभिञ्जापादकज्झानवसेनेव इज्झति, नत्थेत्थ कसिणसमापत्तिनियमो । वुत्तं हेतं पटिसम्भिदायं—“ इमे चन्दिमसुरिये....परिमज्जती ति, इध सो इद्धिमा चेतोवसि-
प्पत्तो....चन्दिमसुरिये आवज्जति, आवज्जित्वा जाणेन अधिट्ठाति, हत्थपासे होतू ति, हत्थपासे
होति । सो निसिन्नको वा निपन्नको वा चन्दिमसुरिये पाणिना आमसति परामसति परि-
मज्जति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो किञ्चिदेव रूपगतं हत्थपासे आमसन्ति
परामसन्ति परिमज्जन्ति, एवमेव सो इद्धिमा....पे....परिमज्जती ” ति [पटि २।२०८-९] ।

१०४. स्वायं यदि इच्छति गन्त्वा परामसितुं, गन्त्वा परामसति । यदि पन इधेव निसिन्नको
वा निपन्नको वा परामसितुकामो होति, हत्थपासे होतू ति अधिट्ठाति, अधिट्ठानबलेन वण्टा
मुत्तताळफलं विय आगन्त्वा हत्थपासे ठिते वा परामसति, हत्थं वा वड्ढेत्वा । वड्ढेन्तस्स पन किं
उपादिण्णकं वड्ढति, अनुपादिण्णकं ति ? उपादिण्णकं निस्साय अनुपादिण्णकं वड्ढति ।

१०५. तत्थ तिपिटक-चूळनागत्येरो आह—किं पनावुसो, उपादिण्णकं खुदकम्पि महन्तम्पि
न होति ? न नु यदा भिक्खु ताळच्छिद्दादीहि निक्खमति, तदा उपादिण्णकं खुदकं होति,
यदा महन्तं अत्तभावं करोति, तदा महन्तं होति, महामोग्गल्लान्त्येरोस्स विया ति ?

१०६. एकस्मिं किर समये अनाथपिण्डिको गहपति भगवतो धम्मदेसनं सुत्वा स्वे, भन्ते,
पञ्चहि भिक्खुसतेहि सद्धिं अम्हाकं गेहे भिक्खं गण्हथा ति निमन्तेत्वा पक्कामि । भगवा अधि-
वासेत्वा तं दिवसावसेसं रत्तिभागञ्च वीतिनामेत्वा पच्चूससमये दससहस्सिलोकधातुं ओलोकेसि ।
अथस्स नन्दोपनन्दो नाम नागराजा जाणमुखे आपथं आगच्छि ।

१०७. भगवा, अयं नागराजा मद्धं जाणमुखे आपथं आगच्छति, अत्थि नु खो अस्स
उपनिस्सयो ति आवज्जन्तो, अयं मिच्छादिट्ठिको तीसु रतनेसु अप्पसन्नो ति दिस्वा, को नु खो
इमं मिच्छादिट्ठितो विवेचेय्या ति आवज्जन्तो महामोग्गल्लान्त्येरो अहस । ततो पभाताय रत्तिया
सरीरपटिजगगनं कत्वा आयस्मन्तं आनन्दं आमन्तेसि, आनन्द, पञ्चन्नं भिक्खुसतानं आरोचेहि,
तथागतो देवचारिकं गच्छती ति ।

१०८. तं दिवसञ्च नन्दोपनन्दस्स आपानभूमिं सज्जरियसु । सो दिब्बरतनपल्लङ्के दिब्बेन सेत-
च्छत्तेन धारियमानेन तिविधनाटकेहि चेव नागपरिसाय च परिवुतो दिब्बभाजनेसु उपट्ठापितं
अन्नपानविधिं ओलोकयमानो निसिन्नो होति । अथ भगवा यथा नागराजा पस्सति तथा कत्वा
तस्स वितानमत्थकनेव पञ्चहि भिक्खुसतेहि सद्धिं तावतिसदेवलोकाभिमुखो पायासि ।

१०९. तेन खो पन समयेन नन्दोपनन्दस्स नागराजस्स एवरूपं पापकं दिट्ठितं
उपन्नं होति—इमे हि नाम मुण्डका समणका अम्हाकं उपरूपपरिभवनेन देवानं तावतिसानं भवन्
पविसन्ति पि निक्खमन्ति पि, न दानि इतो पड्डाय इमेसं अम्हाकं मत्थके पादपंसु ओकिरन्तानं गन्तुं

दस्सामी ति, उड्डाय सिनेरुपादं गन्त्वा तं अत्तभावं विजहित्वा सिनेरुं सत्तक्खत्तुं भोगेहि परिक्खि-
पित्वा उपरि फणं कत्वा तावतिसंभवनं अवकुज्जेन फणेन गहेत्वा अदस्सनं गमेसि ।

११०. अथ खो आयस्मा रट्टपालो भगवन्तं एतदवोच—पुब्बे, भन्ते, इमस्मि पदेसे ठितो
सिनेरुं पस्सामि, सिनेरुपरिभण्डं पस्सामि, तावतिसं पस्सामि, वेजयन्तं पस्सामि, वेजयन्तस्स
पासादस्स उपरि धजं पस्सामि । को नु खो, भन्ते, हेतु, को पच्चयो यं एतरहि नेव सिनेरुं
पस्सामि....पे....न वेजयन्तस्स पासादस्स उपरि धजं पस्सामी ति ? अयं, रट्टपाल, नन्दोपनन्दो
नाम नागराजा तुम्हाकं कुपितो सिनेरुं सत्तक्खत्तुं भोगेहि परिक्खिपित्वा उपरि फणेन पटिच्छादे-
त्वा अन्धकारं कत्वा ठितो ति । दमेमि नं, भन्ते ति । न भगवा अनुजानि । अथ खो आयस्मा
भद्वियो, आयस्मा राहुलो ति अनुक्कमेन सब्बे पि भिक्खू उड्डहिंसु । न भगवा अनुजानि ।

१११. अवसाने महामोग्गल्लानत्थेरो, अहं, भन्ते, दमेमी ति आह । दमेहि, मोग्गल्लाना
ति भगवा अनुजानि । थेरो अत्तभावं विजहित्वा महन्तं नागराजवण्णं अभिनिम्मिनित्वा नन्दोप-
नन्दं चुइसक्खत्तुं भोगेहि परिक्खिपित्वा तस्स फणमत्थके अत्तनो फणं ठपेत्वा सिनेरुना सद्धि
अभिनिष्पीळेसि । नागराजा पधूपासि । थेरो पि, न तुय्हं येव सरीरे धूमो अत्थि, मय्हमि
अत्थी ति पधूपासि । नागराजस्स धूमो थेरं न बाधति, थेरस्स पन धूमो नागराजानं बाधति ।
ततो नागराजा पज्जलि । थेरो पि, न तुय्हं येव सरीरे अग्गि अत्थि, मय्हमि अत्थी ति पज्जलि ।
नागराजस्स तेजो थेरं न बाधति, थेरस्स पन तेजो नागराजानं बाधति ।

११२. नागराजा, अयं मं सिनेरुना अभिनिष्पीळेत्वा धूपायति त्वेव पज्जलति चा ति
चिन्तेत्वा, भो त्वं कोसी ति पटिपुच्छि । अहं खो, नन्द, मोग्गल्लानो ति । भन्ते, अत्तनो
भिक्खुभावेन पतिट्ठाही ति । थेरो तं अत्तभावं विजहित्वा तस्स दक्खिणकण्णसोतेन पविसित्वा
वामकण्णसोतेन निक्खमि, वामकण्णसोतेन पविसित्वा दक्खिणकण्णसोतेन निक्खमि, तथा
दक्खिणनासासोतेन पविसित्वा वामनासासोतेन निक्खमि, वामनासासोतेन पविसित्वा दक्खिण-
नासासोतेन निक्खमि । ततो नागराजा मुखं विवरि । थेरो मुखेन पविसित्वा अन्तो कुच्छियं
पाचीनेन च पच्छिमेन च चङ्कमति ।

११३. भगवा, मोग्गल्लान मोग्गल्लान, मनसिकरोहि, महिद्धिको एस नागो ति आह ।
थेरो, मय्हं खो, भन्ते, चत्तारो इद्धिपादा भाविता बहुलीकता यानीकता वत्थुकता अनुड्डिता
परिचिता सुसमारद्धा, तिड्डतु, भन्ते, नन्दोपनन्दो, अहं नन्दोपनन्दसदिसानं नागराजानं सतम्पि
सहस्सम्पि सतसहस्सम्पि दमेय्यं ति आह ।

११४. नागराजा चिन्तेसि—पविसन्तो ताव मे न दिट्ठो, निक्खमनकाले दानि नं दाठन्तरे
पक्खिपित्वा सङ्कादिस्सामी ति, चिन्तेत्वा, निक्खम, भन्ते, मा मं अन्तोकुच्छियं अपरापरं
चङ्कमन्तो बाधयित्वा ति आह । थेरो निक्खमित्वा बहि अट्ठासि । नागराजा, अयं सो ति

दिस्वा नासावातं विस्सज्जि । थेरो चतुत्थं ज्ञानं समापज्जि । लोमकूपम्पिस्स वातो चालेतुं नासक्खि । अवसेसा भिक्खू किर आदितो पट्टाय सब्बपाटिहारियानि कातुं सक्कुण्ण्युं, इमं पन ठानं पत्वा एवं खिप्पनिसन्तिनो हुत्वा समापज्जितुं न सक्खिस्सन्ती ति नेसं भगवा नागराज-दमनं नानुजानि ।

११५. नागराजा, अहं इमस्स समणस्स नासावातेन लोमकूपम्पि चालेतुं नासक्खि, महिद्धिको समणो ति चिन्तेसि । थेरो अत्तभावं विजहिंत्वा सुपण्णरूपं अभिनिम्भित्वा सुपण्णवातं दस्सेन्तो नागराजानं अनुबन्धि । नागराजा तं अत्तभावं विजहिंत्वा माणवकवण्णं अभिनिम्भित्वा, भन्ते, तुम्हाकं सरणं गच्छामी ति वदन्तो थेस्स पादे वन्दि । थेरो, सत्था, नन्द, आगतो, एहि, गमिस्सामा ति नागराजानं दमयित्वा निब्बिंस कत्वा गहेत्वा भगवतो सन्तिकं अगमासि ।

११६. नागराजा भगवन्तं वन्दित्वा, भन्ते, तुम्हाकं सरणं गच्छामी ति आह । भगवा सुखी होहि नागराजा ति वत्वा भिक्खुसङ्घपरिवुतो अनाथपिण्डिकस्स निवेसनं अगमासि । अनाथपिण्डिको, किं भन्ते अतिदिवा आगतत्था ति आह । मोग्गल्लानस्स च नन्दोपनन्दस्स च सङ्गामो अहोसी ति । कस्स, भन्ते, जयो, कस्स पराजयो ति ? मोग्गल्लानस्स जयो, नन्दस्स पराजयो ति । अनाथपिण्डिको, अधिवासेतु मे, भन्ते, भगवा सत्ताहं एकपटिपाटिया भत्तं, सत्ताहं थेरस्स सक्कारं करिस्सामी ति वत्वा सत्ताहं बुद्धपमुखानं पञ्चन्नं भिक्खुसतानं महासक्कारं अकासि ।

११७. इति इमं इमस्मिं नन्दोपनन्ददमने कतं महन्तं अत्तभावं सन्धायेतं वुत्तं—यदा महन्तं अत्तभावं करोति, तदा महन्तं होति महामोग्गल्लानत्थेरस्स विद्या ति । एवं वुत्ते पि भिक्खू, उपादिण्णकं निस्साय अनुपादिण्णकमेव वड्ढती ति आहंसु । अयमेव चेत्थ युत्ति ।

११८. सो एवं कत्वा न केवलं चन्दिमसुरिये परामसति, सचे इच्छति पादकथलिकं कत्वा पादे ठपेति, पीठं कत्वा निसीदति, मञ्चं कत्वा निपज्जति, अपस्सेनफलकं कत्वा अपस्सयति । यथा च एको, एवं अपरो पि । अनेकेसु पि हि भिक्खुसतसहस्सेसु एवं करोन्तेसु तेसञ्च एकमेकस्स तथेव इज्झति । चन्दिमसुरियानञ्च गमनामि आलोककरणमपि तथेव होति । यथा हि पातिसहस्सेसु उदकपूरेसु सब्बपातिसु च चन्दमण्डलानि दिसन्ति, पाकतिकमेव चन्दस्स गमनं आलोककरणञ्च होति, तथूपममेतं पाटिहारियं ।

११९. याव ब्रह्मलोका पी ति ब्रह्मलोकमपि परिच्छेदं कत्वा । कायेन वसं वत्तेती ति तत्थ ब्रह्मलोके कायेन अत्तनो वसं वत्तेति । तस्सत्थो पाळि अनुगन्वा वेदितम्बो । अयं हेत्थ पाळि—“ याव ब्रह्मलोका पि कायेन वसं वत्तेती ति, सचे सो इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो ब्रह्मलोकं गन्तुकामो होति, दूरे पि सन्तिके अधिङ्गाति, सन्तिके होत्ति, सन्तिके होति । सन्तिके पि दूरे अधिङ्गाति, दूरे होत्ति, दूरे होति । बहुकमपि थोकं अधिङ्गाति, थोकं होत्ति, थोकं होति । थोकमपि बहुकं अधिङ्गाति, बहुकं होत्ति, बहुकं होति । दिब्बेन चक्खुना तस्स

ब्रह्मनो रूपं पस्सति । दिव्वाय सोतधातुया तस्स ब्रह्मनो सद्दं सुणाति । चेतोपरियञ्जाणेन तस्स ब्रह्मनो चित्तं पजानाति । सचे सो इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो दिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गन्तुकामो होति, कायवसेन चित्तं परिणामेति, कायवसेन चित्तं अधिङ्गाति । कायवसेन चित्तं परिणामेत्वा कायवसेन चित्तं अधिङ्गहित्वा सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमिन्वा दिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति । सचे सो इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो अदिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गन्तुकामो होति, चित्तवसेन कायं परिणामेति, चित्तवसेन कायं अधिङ्गाति । चित्तवसेन कायं परिणामेत्वा चित्तवसेन कायं अधिङ्गहित्वा सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमिन्वा अदिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति । सो तस्स ब्रह्मनो पुरतो रूपं अभिनिम्मिनाति मनोमयं सब्बङ्गपच्चङ्गं अहीनिन्द्रियं । सचे सो इद्धिमा चङ्कमति, निम्मितो पि तत्थ चङ्कमति । सचे सो इद्धिमा तिङ्गति....निसीदति....सेय्यं कप्पेति, निम्मितो पि तत्थ सेय्यं कप्पेति । सचे सो इद्धिमा धूपायति....पज्जलति...धम्मं भासति....पञ्चं पुच्छति....पञ्चं पुट्ठो विस्सज्जेति, निम्मितो पि तत्थ पञ्चं पुट्ठो विस्सज्जेति । सचे सो इद्धिमा तेन ब्रह्मना सद्धिं सन्तिङ्गति, सल्लपति, साकच्छं समापज्जति, निम्मितो पि तत्थ तेन ब्रह्मना सद्धिं सन्तिङ्गति, सल्लपति, साकच्छं समापज्जति । यं यदेव हि सो इद्धिमा करोति, तं तदेव निम्मितो करोती ” ति [पटि २।२०९-१०] ।

१२०. तत्थ, दूरे पि सन्तिके अधिङ्गाती ति, पादकज्झानतो बुडाय दूरे देवलोकं वा ब्रह्मलोकं वा आवज्जति, सन्तिके होतू ति । आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा पुन समापज्जित्वा आणेन अधिङ्गाति, सन्तिके होतू ति, सन्तिके होति । एस नयो सेसपदेसु पि ।

१२१. तत्थ को दूरं गहेत्वा सन्तिकं अकासी ति ? भगवा । भगवा हि यमकपाटिहारियावसाने देवलोकं गच्छन्तो युगन्धरञ्च सिनेरुञ्च सन्तिके कत्वा पथवीतलतो एकं पादं युगन्धरे पतिङ्गपेत्वा, दुतियं सिनेरुमत्थके ठपेसि ।

१२२. अज्जो को अकासि ? महामोग्गल्लानत्थेरो । थेरो हि सावत्थितो भत्तकिच्चं कत्वा निक्खन्तं द्वादसयोजनिकं परिसं तिसयोजनं सङ्कस्सनगरमगं सङ्घिपित्वा तं खणं येव सम्पापेसि ।

१२३. अपि च तम्ब्रपणिदीपे चूळसमुद्धत्थेरो पि अकासि । दुब्भिकखसमये किर थेरस्स सन्तिकं पातो व सत्त भिक्खुसतानि आगमंसु । थेरो, महा भिक्खुसद्धो, कुहिं भिक्खाचारो भविस्सती ति चिन्तेन्तो सकलतम्ब्रपणिदीपे अदिस्वा, परतीरे पाटलिपुत्ते भविस्सती ति दिस्वा भिक्खू पत्तचीवरं गाहापेत्वा, एथावुसो, भिक्खाचारं गमिस्सामा ति पथविं सङ्घिपित्वा पाटलिपुत्तं गतो । भिक्खू, कतरं, भन्ते, इमं नगरं ति पुच्छिंसु । पाटलिपुत्तं आवुसो ति । पाटलिपुत्तं नाम दूरे भन्ते ति । आवुसो, महल्लकत्थेरा नाम दूरे पि गहेत्वा सन्तिके करोन्ती ति । महासमुदो कुहिं भन्ते ति ? न नु, आवुसो, अन्तरा एकं नीलमातिकं अतिकमिन्वा आगतत्था ति ? आम, भन्ते, महासमुदो पन महन्तो ति । आवुसो, महल्लकत्थेरा नाम महन्तम्पि खुदकं करोन्ती ति ।

१२४. यथा चायं एवं तिस्सदत्तत्थेरो पि सायण्हसमये न्हायित्वा कतुत्तरासङ्गो, महाबोधिं वन्दिस्सामी ति चित्ते उण्पन्ने अकासि ।

१२५. सन्तिकं पन गहेत्वा को दूरमकासी ति ? भगवा । भगवा हि अत्तनो च अङ्गुलि-मालस्स च अन्तरं सन्तिकम्पि दूरमकासी ति ।

१२६. अथ को बहुकं थोकं अकासी ति ? महाकस्सपत्थेरो । राजगहे किर नक्खत्त-दिवसे पञ्चसत्ता कुमारियो चन्दपूवे गहेत्वा नक्खत्तकीळनत्थाय गच्छन्तियो भगवन्तं दिस्वा किञ्चि नादंसु । पच्छतो आगच्छन्तं पन थेरं दिस्वा, अम्हाकं थेरो एति, पूर्वं दस्सामा ति सब्बा पूवे गहेत्वा थेरं उपसङ्गमिसु । थेरो पत्तं नीरहित्वा सब्बं एकपत्तपूरमत्तमकासि । भगवा थेरं आगमयमानो पुरतो निसीदि । थेरो आहरित्वा भगवतो अदासि ।

१२७. इल्लीससेड्वित्थुस्मिं पन महामोग्गल्लानत्थेरो थोकं बहुकमकासि, काकवळियवत्थुस्मिञ्च भगवा । महाकस्सपत्थेरो किर सत्ताहं समापत्तिया वीतिनामेत्वा दल्लिदसङ्गहं करोन्तो काकवळि-यस्स नाम दुग्गतमनुस्सस्स घरद्वारे अडासि । तस्स जाया थेरं दिस्वा पतिनो पक्कं अलोणम्बिल-यागुं पत्ते आकिरि । थेरो तं गहेत्वा भगवतो हत्थे ठपेसि । भगवा महाभिक्षुसङ्घस्स प्होनकं कत्वा अधिडासि । एकपत्तेन आभता सब्बेसं प्होसि । काकवळियो पि सत्तमे दिवसे सेड्डिडानं अलत्था ति ।

१२८. न केवलञ्च थोकस्स बहुकरणं, मधुरं अमधुरं, अमधुरं मधुरं ति आदि पि यं यं इच्छति, सब्बं इद्धिमतो इज्जति । तथा हि महाअनुळत्थेरो नाम सम्बहुले भिक्खू पिण्डाय चरित्वा सुक्खभत्तमेव लभित्वा गङ्गातीरे निसीदित्वा परिभुज्जमाने दिस्वा, गङ्गाय उदकं सप्पिमण्डं ति अधिडाहित्वा सामणेराणं सज्जं अदासि । ते थालकेहि आहरित्वा भिक्खुसङ्घस्स अदंसु । सब्बे मधुरेण सप्पिमण्डेन भुज्जिसू ति ।

१२९. दिब्बेन चक्खुना ति, इधेव ठितो आलोकं वट्ठेत्वा तस्स ब्रह्मनो रूपं पस्सति । इधेव च ठितो तस्स भासतो सद्दं सुणाति, चित्तं पजानाती ति ।

१३०. कायवसेन चित्तं परिणामेती ति करजकायस्स वसेन चित्तं परिणामेति, पादक-ज्ज्ञानचित्तं गहेत्वा काये आरोपेति, कायानुगतिकं करोति दन्धगमनं । कायगमनं हि दन्धं होति ।

१३१. सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमती ति पादकज्ज्ञानारम्भणेन इद्विचित्तेन सह-जातं सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमति, पविसति, फस्सेति, सम्पापुणाति । सुखसज्जा नाम उपेक्खासम्पयुत्ता सज्जा । उपेक्खा हि, सन्तं सुखं ति वुत्ता । सा एव च सज्जा नीवरणेहि चेव वितक्कादिपच्चनीकेहि च विमुत्तत्ता लहुसज्जा ति वेदितब्बा । तं ओक्कन्तस्स पनस्स करज-कायो पि तल्लपिचु विय सल्लहुको होति । सो एवं वातक्खित्तल्लपिचुना विय सल्लहुकेन दिस्स-मानेन कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति ।

१३२. एवं गच्छन्तो च सचे इच्छति, पथवीकसिणवसेन आकासे मग्नं निम्बिनित्वा पदसा गच्छति । सचे इच्छति वायोकसिणवसेन वायं अधिष्ठित्वा तूलपिचु विय वायुना गच्छति । अपि च गन्तुकामता एव एत्थ पमाणं । सति हि गन्तुकामताय एवं कतचित्ताधिष्ठानो अधिष्ठान-वेगुक्खित्तो व सो इस्सासखित्तसरो विय दिस्समानो गच्छति ।

१३३. चित्तवसेन कायं परिणामेतीति कायं गहेत्वा चित्ते आरोपेति, चित्तानुगतिकं करोति, सीघगमनं । चित्तगमनं हि सीघं होति । सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमातीति रूपकायारम्भणेन इद्विचित्तेन सहजातं सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमातीति । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । इदं पन चित्तगमनमेव होति ।

१३४. एवं अदिस्समानेन कायेन गच्छन्तो पनायं, किं तस्स अधिष्ठानचित्तस्स उधादक्खणे गच्छति, उदाहु ठितिक्खणे, भङ्गक्खणे वा ति वुत्ते, तीसु पि खणेषु गच्छतीति थेरो आह । किं पन सो सयं गच्छति, निम्मितं पेसेतीति ? यथारुचिं करोति । इय पनस्स सयं गमनमेव आगतं ।

१३५. मनोमयंति अधिष्ठानमनेन निम्मितत्ता मनोमयं । अहीनिन्द्रियंति इदं चक्खु-सोतादीनं सण्ठानवसेन वुत्तं । निम्मितरूपे पन पसादो नाम नत्थि । सचे इद्धिमा चङ्कमति, निम्मितोपि तत्थ चङ्कमतीति आदि सव्वं सावकनिम्मितं सन्धाय वुत्तं । बुद्धनिम्मितो पन यं यं भगवा करोति, तं तम्पि करोति, भगवतो रुचिवसेन अञ्जम्पि करोतीति ।

१३६. एत्थ च, यं सो इद्धिमा इधेव ठितो दिब्बेन चक्खुना रूपं पस्सति, दिब्बाय सोत-धातुया सहं सुणाति, चेतोपरियञाणेन चित्तं पजानाति, न एत्तावता कायेन वसं वत्तेति । यम्पि सो इधेव ठितो तेन ब्रह्मना सद्धिं सन्तिड्ढति सल्लपति साकच्छं समापज्जति, एत्तावता पि न कायेन वसं वत्तेति । यम्पिस्स दूरे पि सन्तिके अधिष्ठातीति आदिकं अधिष्ठानं, एत्तावता पि न कायेन वसं वत्तेति । यम्पि सो दिस्समानेन वा अदिस्समानेन वा कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति, एत्तावता पि न कायेन वसं वत्तेति । यच्च खो सो, तस्स ब्रह्मनो पुरतो रूपं अभिनिम्बिनातीति आदिना नयेन वुत्तविधानं आपज्जति, एत्तावता कायेन वसं वत्तेति नाम । सेसं पनेत्थ कायेन वसं वत्तनाय पुब्बभागदस्सनत्थं वुत्तंति । अयं ताव अधिष्ठाना इद्धि ।

१३७. विकुब्बनाय पन मनोमयाय च इदं नानाकरणं । विकुब्बनं ताव करोन्तेन, “सो पकतिवण्णं विजहित्वा कुमारकवण्णं वा दस्सेति, नागवण्णं वा दस्सेति, सुपण्णवण्णं वा दस्सेति, असुरवण्णं वा दस्सेति, इन्द्रवण्णं वा दस्सेति, देववण्णं वा दस्सेति, ब्रह्मवण्णं वा दस्सेति, समुद्भवण्णं वा दस्सेति, पम्बतवण्णं वा दस्सेति, सीहवण्णं वा दस्सेति, व्यग्घवण्णं वा दस्सेति, दीपिवण्णं वा दस्सेति, हत्थिम्पि दस्सेति, अस्सम्पि दस्सेति, रथम्पि दस्सेति, पत्तिम्पि दस्सेति, विविधम्पि सेनाब्बुहं दस्सेतीति” [पटि २।२१०] एवं वुत्तेसु कुमारकवण्णादिसु यं यं आकङ्कति, तं तं अधिष्ठातव्वं ।

१३८. अधिष्ठहन्तेन च पथवीकसिणादिसु अञ्जतरारम्भणतो अभिञ्जापादकञ्ज्ञानतो बुडाय अत्तनो कुमारवण्णो आवज्जितम्बो, आवज्जित्वा परिकम्मावसाने पुन समापज्जित्वा बुडाय, एवरूपो नाम कुमारको होमी ति अधिष्ठातम्बं, सह अधिष्ठानचित्तेन कुमारको होति, देवदत्तो विय । एस नयो सम्बत्थ । हत्थिम्पि दस्सेती ति आदि पनेत्थ बहिद्धा पि हत्थिआदिदस्सनवसेन वुत्तं । तत्थ, हत्थी होमी ति अनधिष्ठाहित्वा, हत्थी होत् ति अधिष्ठातम्बं । अस्सादिसु पि एसेव नयो ति । अयं विकुम्बना इद्धि ।

१३९. मनोमयं कातुकामो पन पादकञ्ज्ञानतो बुडाय, कायं ताव आवज्जित्वा वुत्तनयेनेव, सुसिरो होत् ति अधिष्ठाति, सुसिरो होति । अथस्स अम्भन्तरे अञ्जं कायं आवज्जित्वा परिकम्भं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिष्ठाति, तस्स अम्भन्तरे अञ्जो कायो होति । सो तं मुञ्जम्हा ईसिकं विय, कोसिया असिं विय, करण्डाय अहिं विय च अब्बाहति । तेन वुत्तं —“ इध भिक्खु इमम्हा काया अञ्जं कायं अभिनिग्गिमाति रूपिं मनोमयं सम्बङ्गपच्चङ्गिं अहीनिन्द्रियं । सेय्यथा पि पुरिसो मुञ्जम्हा ईसिकं पवाहेय्य, तस्स एवमस्स—अयं मुञ्जो अयं ईसिका, अञ्जो मुञ्जो अञ्जा ईसिका, मुञ्जम्हा त्वेव ईसिका पवाळ्हा ” ति [पटि २।२१०-११] आदि । एत्थ च, यथा ईसिकादयो मुञ्जादीहि सदिसा होन्ति, एवं मनोमयरूपं इद्धिमता सदिसमेव होती ति दस्सनत्थं एता उपमा वुत्ता ति । अयं मनोमया इद्धि ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

इद्धिविधनिद्देशो नाम

द्वादसमो परिच्छेदो ।

तेरसमो परिच्छेदो अभिज्ञानिद्देशो

१. इदानीं दिव्यसोतधातुया निदेशक्रमो अनुपपत्तो । तत्थ, ततो परासु च तीसु अभिज्ञासु, “ सो एवं समाहिते चित्ते ” ति [दी १।७९] आदीनं अत्थो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । सब्बत्थ पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम् ।

२. तत्र, दिव्याय सोतधातुया ति एत्थ, दिव्यसदिसत्ता दिव्वा । देवानं हि सुचरित-कम्मनिव्वत्ता पित्तसेम्हरुहिरादीहि अपलिबुद्धा उपक्किलेसविमुत्तताय दूरे पि आरम्भणसम्पटिच्छन-समत्था दिव्वा पसादसोतधातु होति । अयञ्चापि इमस्स भिक्खुनो विरियभावनाबलानिव्वत्ता आणसोतधातु तादिसा येवा ति दिव्यसदिसत्ता दिव्वा । अपि च दिव्यविहारवसेन पटिलद्धत्ता अत्तना च दिव्यविहारसन्निस्सितत्ता पि दिव्वा । सवनड्ढेन निज्जीवड्ढेन च सोतधातु । सोतधातु-किञ्चकरणेन च सोतधातु विया ति पि सोतधातु । ताय दिव्याय सोतधातुया । विसुद्धाया ति परिसुद्धाय निरुपक्किलेसाय । अतिकन्तमानुसिकाया ति मनुस्सूपचारं अतिक्रमत्वा सदसवनेन मानुसिकं मंससोतधातुं अतिकन्ताय, वीतिवत्तित्वा ठिताय ।

३. उभो सद्दे सुणाती ति द्वे सद्दे सुणाति । कतमे द्वे ? दिव्वे च मानुसे च । देवानञ्च मनुस्सानञ्च सद्दे ति वुत्तं होति । एतेन पदेसपरियादानं वेदितव्वं । ये दूरे सन्तिके चा ति ये सद्दा दूरे परचक्कवाळे पि ये च सन्तिके अन्तमसो सद्देहसन्निस्सितपाणकसद्दा पि ते सुणाती ति वुत्तं होति । एतेन निष्पदेसपरियादानं वेदितव्वं ।

४. कथं पनायं उप्पादेतव्वं ति ? तेन भिक्खुना अभिज्ञापादकज्झानं समापजित्वा वुड्ढाय परिकम्मसमाधिचित्तेन पठमतरं पकतिसोतपथे दूरे ओळारिको अरज्जे सीहादीनं सद्दो आवजितव्वो, विहारे गण्डिसद्दो, भेरिसद्दो, सङ्खसद्दो, सामणेरदहरभिक्खूनं सब्बत्थामेन सज्झायन्तानं सज्झायसद्दो, पकतिकथं कथेन्तानं, किं भन्ते, किं आवुसो ति आदिसद्दो, सकुणसद्दो, वातसद्दो, पदसद्दो, पक्कुट्टितउदकस्स चिच्चिटायनसद्दो, आतपे सुस्समानताळपण्णसद्दो, कुन्थकिपिळ्ळिकादिसद्दो ति एवं सब्बोळारिकतो पभुति यथाक्कमेन सुखुमसुखुमसद्दा आवजितव्वं । तेन पुरत्थिमाय दिसाय सद्दानं सद्दनिमित्तं मनसिकातव्वं । पच्छिमाय, उत्तराय, दक्खिणाय, हेट्ठिमाय, उपरिमाय दिसाय, पुरत्थिमाय पि अनुदिसाय, पच्छिमाय, उत्तराय, दक्खिणाय पि अनुदिसाय सद्दानं सद्दनिमित्तं मनसिकातव्वं । ओळारिकानग्गि सुखुमानग्गि सद्दानं सद्दनिमित्तं मनसिकातव्वं ।

५. तस्स ते सद्दा पाकतिकचित्तस्सापि पाकटा होन्ति, परिकम्मसमाधिचित्तस्स पन

अतिविय पाकटा । तस्सेवं सदनमित्तं मनसिकरोतो, इदानी दिव्वसोतधातु उप्पजिस्सती ति तेसु सहेसु अज्जतरं आरम्भणं कत्वा मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जति, तस्मिं निरुद्धे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येसं पुरिमानी तीणि चत्तारि वा परिकम्मउपचारानुलोमगोत्रभूनामकानि कामावचरानि, चतुत्थं पञ्चमं वा अप्पनाचित्तं रूपावचरं चतुत्थज्ज्ञानिकं ।

६. तत्थ यं तेन अप्पनाचित्तेन सद्धि उप्पन्नं आणं, अयं दिव्वा सोतधातू ति वेदितव्वा । ततो परं तस्मिं सोते पतिता हांति । तं थामजातं करोन्तेन, एत्थन्तरे सद्दं सुणामी ति एकङ्कुल-मत्तं परिच्छिन्दित्वा वड्ढेतव्वं, ततो द्वङ्कुल-चतुरङ्कुल-अट्ठङ्कुल-विदत्थि-रतन-अन्तोगम्भ-पमुख-पासाद-परिवेण-सङ्घाराम-गोचरगाम-जनपदादिवसेन याव चक्कवाळं, ततो वा भिय्यो पि परिच्छिन्दित्वा परिच्छिन्दित्वा वड्ढेतव्वं ।

७. एवं अधिगताभिज्जो एस पादकज्ज्ञानारम्भणेन फुट्ठोकासम्भन्तरगते पि सद्दे सुणाति येव । एवं सुणन्तो च सचे पि याव ब्रह्मलोका सङ्खभेरिपणवादिसद्देहि एककोलाहलं होति, पाटियेक्कं ववत्थपेतुकामताय सति, अयं सङ्खसद्दो, अयं भेरिसद्दो ति ववत्थपेतुं सक्कोति येवा ति ।

दिव्वसोतधातुकथा निड्ढिता ।

८. चेतोपरियजाणकथाय चेतोपरियजाणया ति एत्थ, परियाती ति परियं । परिच्छिन्दती ति अत्थो । चेतसो परियं चेतोपरियं । चेतोपरियञ्च तं जाणञ्चा ति चेतोपरियजाणं । तदत्थाया ति वुत्तं होति । परसत्तानं ति अत्तानं ठपेत्वा सेससत्तानं । परपुगगलानं ति इदम्पि इमिना एकत्थमेव, वेनेय्यवसेन पन देसनाविलासेन च व्यञ्जननानत्तं कतं । चेतसा चेतो ति अत्तनो चित्तेन तेसं चित्तं । परिञ्चा ति परिच्छिन्दित्वा । पजानाती ति सरागादिवसेन नानप्पकारतो जानाति ।

९. कथं पनेतं आणं उप्पादेतव्वं ति ? एतं हि दिव्वचक्खुवसेन इज्झति । तं एतस्स परिकम्मं । तस्मा तेन भिक्खुना आलोकं वड्ढेत्वा दिव्वेन चक्खुना परस्स हृदयरूपं निस्साय वत्तमानस्स लोहितस्स वर्णं पस्सित्वा पस्सित्वा चित्तं परियेसितव्वं । यदा हि सोमनस्सचित्तं वत्तति, तदा रत्तं निग्रोधपक्कसदिसं होति । यदा दोमनस्सचित्तं वत्तति, तदा काळकं जम्भुपक्क-सदिसं । यदा उपेक्खाचित्तं वत्तति, तदा पसन्नतिलतेलसदिसं । तस्मा तेन, इदं रूपं सोमन-स्सिन्द्रियसमुद्धानं, इदं दोमनस्सिन्द्रियसमुद्धानं, इदं उपेक्खिन्द्रियसमुद्धानं ति परस्स हृदयलोहित-वर्णं पस्सित्वा पस्सित्वा चित्तं परियेसन्तेन चेतोपरियजाणं थामगतं कातव्वं ।

१०. एवं थामगते हि तस्मिं अनुक्कमेन सब्बम्पि कामावचरचित्तं रूपावचरारूपावर-चित्तञ्च पजानाति, चित्ता चित्तमेव सङ्कमन्तो विना हृदयरूपदस्सनेन । वुत्तम्पि चेतं अट्ठकथायं — “ आरूपे परस्स चित्तं जानितुकामो कस्स हृदयरूपं पस्सति, कस्सिन्द्रियविकारं ओलोकेती ति ? न कस्सचि । इद्धिमतो विसयो एस, यदिदं यत्थ कत्थचि चित्तं आवज्जन्तो सोळसप्पभेदं त्रित्तं जानाति । अकताभिनिवेसस्स पन वसेन अयं कथा ” ति [] ।

११. सरागं वा चित्तं ति आदिसु पन अट्ठविधं लोभसहगतं चित्तं, सरागं चित्तं ति वेदितब्बं । अवसेसं चतुभूमकं कुसलाव्याकतं चित्तं वीतरागं । द्वे दोमनस्सचित्तानि द्वे विचिकिच्छुद्वच्चचित्तानी ति इमानि पन चत्तारि चित्तानि इमस्मिं दुके सङ्गहं न गच्छन्ति । केचि पन थेरा तानि पि सङ्गहन्ति । दुविधं पन दोमनस्स चित्तं समोसं चित्तं नाम । सब्बम्पि चतुभूमकं कुसलाव्याकतं वीतदोसं । सेसानि दसाकुसलचित्तानि इमस्मिं दुके सङ्गहं न गच्छन्ति । केचि पन थेरा तानि पि सङ्गहन्ति । समोहं वीतमोहं ति एत्थ पन पाटिपुगगलिक-नयेन विचिकिच्छुद्वच्चसहगतद्वयमेव समोहं । मोहस्स पन सब्बाकुसलेसु सम्भवतो द्वादस-विधम्पि अकुसलचित्तं, समोहं चित्तं ति वेदितब्बं । अवसेसं वीतमोहं ।

१२. धीनमिद्धानुगतं पन सङ्गित्तं, उद्वच्चानुगतं विविखत्तं । रूपावचरारूपावचरं महगगतं, अवसेसं अमहगगतं । सब्बम्पि तेभूमकं सउत्तरं, लोकुत्तरं अनुत्तरं । उपचारप्पत्तं अप्पनाप्पत्तञ्च समाहितं, उभयमप्पत्तं असमाहितं । तदङ्ग-विकखम्भन-समुच्छेद-पटिप्पस्साद्धि-निस्सरणविमुत्तिप्पत्तं विमुत्तं । पञ्चविधम्पि एतं विमुत्तिमप्पत्तं अविमुत्तं ति वेदितब्बं । इति चेतोपरियजाणलाभी भिक्खु सब्बप्पकारम्पि इदं, सरागं वा चित्तं....पे....अविमुत्तं वा चित्तं, अविमुत्तं चित्तं ति पजानाती ति ।

चेतोपरियजाणकथा निड्ढिता ।

१३. पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणकथाय पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणाया ति पुब्बेनिवासानु-स्सतिमिद्दि यं जाणं, तदत्थाय । पुब्बेनिवासो ति पुब्बे अतीतजातिसु निवुत्थक्खन्धा । निवुत्था ति अज्झावुत्था, अनुभूता, अत्तनो सन्ताने उप्पजित्वा निरुद्धा । निवुत्थवम्मा वा । निवुत्था ति गोचरनिवासेन निवुत्था, अत्तनो विज्जाणेन विज्जाता परिच्छिन्ना । परविज्जाणविज्जाता पि वा छिन्नवट्टमकानुस्सरणादिसु, ते बुद्धानं येव लब्भन्ति । पुब्बेनिवासानुस्सती ति याय सतिया पुब्बेनिवासं अनुस्सरति, सा पुब्बेनिवासानुस्सति । जाणं ति ताय सतिया सम्पयुत्त-जाणं । एवमिमस्स पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणस्स अत्थाय पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणाय । एतस्स जाणस्स अधिगमाय, पत्तिया ति वुत्तं होति ।

१४. अनेकविहितं ति अनेकविधं, अनेकेहि वा पकारेहि पवात्तितं । संवण्णितं ति अत्थो । पुब्बेनिवासं ति समनन्तरातीतं भवं आदिं कत्वा तत्थ तत्थ निवुत्थसन्तानं । अनु-स्सरती ति खन्धपटिपाटिवसेन चुतिपटिसन्धिवसेन वा अनुगन्त्वा अनुगन्त्वा सरति ।

१५. इमं हि पुब्बेनिवासं छ जना अनुस्सरन्ति, तिथिया, पकतिसावका, महासावका, अगगसावका, पच्चेकबुद्धा, बुद्धा ति ।

१६. तत्थ तिथिया चत्तालीसं येव कप्पे अनुस्सरन्ति, न ततो परं । कस्मा ? दुब्बल-पञ्चत्ता । तेसं हि नामरूपपरिच्छेदविरहितत्ता दुब्बला पञ्चा होति । पकतिसावका कप्पसतम्पि

कप्पसहस्सपि अनुस्सरन्ति येव, बलवपञ्जत्ता । असीति महासावका सतसहस्सकप्पे अनुस्सरन्ति । द्वे अग्गसावका एकं असङ्ख्यं सतसहस्सञ्च । पच्चेकबुद्धा द्वे असङ्ख्य्यानि सतसहस्सञ्च । एत्तको हि तेसं अभिनीहारो । बुद्धानं पन परिच्छेदो नाम नथि ।

१७. तिथिया च खन्धपटिपाटिमेव सरन्ति, पटिपाटिं मुञ्चिवा चुतिपटिसन्धिवसेन सरितुं न सक्कोन्ति । तेसं हि अन्धानं विय इच्छितपदेसोक्कमनं नथि । यथा पन अन्धा यद्धि अमुञ्चिवा गच्छन्ति, एवं ते खन्धानं पटिपाटिं अमुञ्चिवा व सरन्ति । पकतिसावका खन्धपटिपाटिया पि अनुस्सरन्ति, चुतिपटिसन्धिवसेन पि सङ्कमन्ति, तथा असीति महासावका । द्विन्नं पन अग्गसावकानं खन्धपटिपाटिकिच्चं नथि, एकस्स अत्तभावस्स चुतिं दिस्वा पटिसन्धि पस्सन्ति, पुन अपरस्स चुतिं दिस्वा पटिसन्धि ति एवं चुतिपटिसन्धिवसेनेव सङ्कमन्ता गच्छन्ति, तथा पच्चेकबुद्धा ।

१८. बुद्धानं पन नेव खन्धपटिपाटिकिच्चं, न चुतिपटिसन्धिवसेन सङ्कमनकिच्चं अथि । तेसं हि अनेकासु कप्पकोटिसु हेडा वा उपरि वा यं यं ठानं इच्छति, तं तं पाकटमेव होति, तस्मा अनेका पि कप्पकोटियो पेय्यालपाळिं विय सङ्घिपित्वा यं यं इच्छन्ति, तत्र तत्रेव ओक्कमन्ता सीहोक्कमनवसेन गच्छन्ति । एवं गच्छन्तानञ्च नेसं जाणं, यथा नाम कतवालवेषपरिचयस्स सरभङ्गसदिसस्स धनुग्गहस्स खित्तो सरो अन्तरा रुक्खलतादिसु असज्जमानो लक्खे येव पतति, न सज्जति न विरज्जति, एवं अन्तरन्तरासु जातिसु न सज्जति न विरज्जति, असज्जमानं अविरज्जमानं इच्छितिच्छित्तज्ञानं येव गण्हाति ।

१९. इमेसु च पन पुब्बेनिवासं अनुस्सणसत्तेसु तिथियानं पुब्बेनिवासदस्सनं खज्जुपनकप्पभासदिसं हुत्वा उपट्ठाति, पकतिसावकानं दिप्पभासदिसं, महासावकानं उक्कापभासदिसं, अग्गसावकानं ओसधितारकप्पभासदिसं, पच्चेकबुद्धानं चन्दप्पभासदिसं, बुद्धानं रस्मिसहस्सपतिमण्डितसरदसुरियमण्डलसदिसं हुत्वा उपट्ठाति ।

२०. तिथियानञ्च पुब्बेनिवासानुस्सरणं अन्धानं यट्ठिकोटिगमनं विय होति, पकतिसावकानं दण्डकसेतुगमनं विय, महासावकानं जङ्घसेतुगमनं विय, अग्गसावकानं सकटसेतुगमनं विय, पच्चेकबुद्धानं महाजङ्घमग्गगमनं विय, बुद्धानं महासकटमग्गगमनं विय ।

२१. इमस्मिं पन अधिकारे सावकानं पुब्बेनिवासानुस्सरणं अधिप्पेतं । तेन वुत्तं—अनुस्सरती ति खन्धपटिपाटिवसेन चुतिपटिसन्धिवसेन वा अनुगन्त्वा अनुगन्त्वा सरती ति [१३।१४] ।

२२. तस्मा एवं अनुस्सरितुकामेन आदिकम्मिकेन भिक्खुना पच्छाभत्तं पिण्डपातपटिक्कन्तेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन पटिपाटिया चत्तारि ज्ञानानि समापज्जित्वा अभिज्ञापादकचतुत्थज्ज्ञानतो बुड्ढाय सब्बपच्छिमा निसज्जा आवज्जितब्बा । ततो आसनपञ्जापनं, सेनासनप्पवेसनं, पत्तचीवरपटिसामनं, भोजनकालो, गामतो आगमनकालो, गामे पिण्डाय चरितकालो, गामं पिण्डाय पविट्ठकालो, विहारतो निक्खमनकालो, चेतियङ्गण-बोधियङ्गणवन्दनकालो, पत्तधोवनकालो,

पत्तपटिग्गहणकालो, पत्तपटिग्गहणतो याव मुखधोवना कतकिच्चं, पच्चूसकाले कतकिच्चं, पच्छिमयामे पठमयामे कतकिच्चं ति एवं पटिलोमक्कमेन सकलं रत्तिन्दिवं कतकिच्चं आवज्जितब्बं ।

२३. एत्तकं पन पकतिचित्तस्सापि पाकटं होति, परिकम्मसमाधिचित्तस्स पन अतिविय पाकटमेव । सचे पनेत्थ किञ्चि न पाकटं होति, पुन पादकज्झानं समापज्जित्वा बुडाय आवज्जितब्बं । एत्तकेन दीपे जल्लिते विय पाकटं होति । एवं पटिलोमक्कमेनेव दुतियदिवसे पि ततिय-चतुत्थ-पञ्चमदिवसे पि दसाहे पि अङ्गमासे पि मासे पि याव संवच्छरा पि कतकिच्चं आवज्जितब्बं ।

२४. एतेनेव उपायेन, दस वस्सानि वीसति वस्सानी ति याव इमस्मिं भवे अत्तनो पटिसन्धि, ताव आवज्जन्तेन पुरिमभवे चुतिकखणे पवत्तितनामरूपं आवज्जितब्बं । पडोति हि पण्डितो भिक्खु पठमवारेनेव पटिसन्धि उग्घाटेत्वा चुतिकखणे नामरूपं आरम्मणं कातुं ।

२५. यस्मा पन पुरिमभवे नामरूपं असेसं निरुद्धं अज्जं उप्पन्नं, तस्मा तं ठानं आहुन्दरिकं अन्धतममिव होति, दुइसं दुप्पज्जेन । तेनापि, न सक्कोमहं पटिसन्धि उग्घाटेत्वा चुतिकखणे पवत्तितनामरूपं आरम्मणं कातुं ति धुरनिकखेपो न कातब्बो । तदेव पन पादकज्झानं पुनप्पुन्नं समापज्जितब्बं, ततो च बुडाय बुडाय तं ठानं आवज्जितब्बं ।

२६. एवं करोन्तो हि, सेय्यथा पि नाम बलवा पुरिसो कूटागारकाणिकत्थाय महारुक्खं छिन्दन्तो साखापलासछेदनमत्तेनेव फ़रसुधाराय विपन्नाय महारुक्खं छिन्दितुं असक्कोन्तो पि धुरनिकखेपं अक्त्वा व कम्मरसालं गन्त्वा तिखिणं फ़रसुं कारापेत्वा पुन आगन्त्वा छिन्देय्य, पुन विपन्नाय च पुन पि तथेव कारेत्वा छिन्देय्य, सो एवं छिन्दन्तो छिन्नस्स छिन्नस्स पुन छेदे-तब्बाभावतो अच्छिन्नस्स च छेदनतो न चिरस्सेव महारुक्खं पातेय्य, एवमेव पादकज्झाना बुडाय पुब्बे आवज्जितं अनावज्जित्वा पटिसन्धिमेव आवज्जन्तो न चिरस्सेव पटिसन्धि उग्घाटेत्वा चुतिकखणे पवत्तितनामरूपं आरम्मणं करेय्या ति । कट्टफालक-केसोहारकादीहि चापि अयमत्थो दीपेतब्बो ।

२७. तत्थ पच्छिमनिसज्जतो पभुति याव पटिसन्धितो आरम्मणं कत्वा पवत्तं आणं पुब्बेनिवासजाणं नाम न होति । तं पन परिकम्मसमाधिआणं नाम होति । अतीतंसजाणं ति पि एके षदन्ति, तं रूपावचरं सन्धाय न युज्जति । यदा पनस्स भिक्खुनो पटिसन्धि अतिकम्म चुतिकखणे पवत्तितनामरूपं आरम्मणं कत्वा मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जति, तस्मिञ्च निरुद्धे तदेवारम्मणं कत्वा चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येसं पुब्बे वुत्तनयेनेव पुरिमानि परिकम्मादिनामकानि कामावचरानि होन्ति, पच्छिमं रूपावचरं चतुत्थज्झानिकं अप्पनाचित्तं, तदास्स यं तेन चित्तेन सह आणं उप्पज्जति, इदं पुब्बेनिवासानुस्सतिआणं नाम । तेन आणेन सम्पयुत्ताय सतिया “अनेकविहितं पुब्बे निवासं अनुस्सरति, सेय्यथिदं, एकस्मि जातिं, द्वे पि जातियो....पे....इति साकारं सउद्देसं अनेकविहितं पुब्बेनिवासं अनुस्सरती” ति [दी १।८१] ।

२८. तत्थ एकस्मि जातिं ति एकस्मि पटिसन्धिमूलं चुतिपरियोसानं एकभवपरियापन्नं खन्धसन्तानं । एस नयो द्वे पि जातियो ति आदिसु पि । अनेके पि संवट्ठकप्पो ति आदिसु पन परिहायमानो कप्पो संवट्ठकप्पो, वड्डमानो विवट्ठकप्पो ति वेदितब्बो ।

२९. तत्थ संवट्ठेन संवट्ठट्ठायी गहितो होति, तंमूलकत्ता । विवट्ठेन च विवट्ठट्ठायी । एवं हि सति यानि तानि, “ चत्तारिमानि, भिक्खवे, कप्पस्स असङ्खेय्यानि । कतमानि चत्तारि ? संवट्ठो, संवट्ठट्ठायी, विवट्ठो, विवट्ठट्ठायी ” ति [अं २।१४२] वुत्तनि, तानि परिग्गहितानि होन्ति ।

३०. तत्थ तयो संवट्ठा, आपोसंवट्ठो, तेजोसंवट्ठो, वायोसंवट्ठो ति । तिस्सो संवट्ठसीमा, आभस्सरा, सुभकिण्हा, वेहप्फला ति । यदा कप्पो तेजेन संवट्ठति, आभस्सरतो हेडा अग्गिना ड्य्हति । यदा आपेन संवट्ठति, सुभकिण्हतो हेडा उदकेन थिलीयति । यदा वायुना संवट्ठति, वेहप्फळतो हेडा वातेन विद्धंसति । विथारतो पन सदा पि एकं बुद्धक्खेत्तं विनस्सति ।

३१. बुद्धक्खेत्तं नाम तिविधं होति, जातिक्खेत्तं, आणाखेत्तं, विसयक्खेत्तञ्च । तत्थ जातिक्खेत्तं दससहस्सचक्कवाळपरियन्तं होति, यं तथागतस्स पटिसन्धिग्गहणादिसु कम्पति । आणाखेत्तं कोटिसतसहस्सचक्कवाळपरियन्तं, यत्थ रतनसुत्तं खन्धपरित्तं धजग्गपरित्तं आटानाटियपरित्तं मोरपरित्तं ति इमेसं परित्तानं आनुभावो वत्तति । विसयक्खेत्तं अनन्तमपरिमाणं, यं, “ यावता वा पन आकङ्खेय्या ” ति [अं १।२२८] वुत्तं । यत्थ यं यं तथागतो आकङ्कति, तं तं जानाति । एवमेतेसु तीसु बुद्धक्खेत्तेसु एकं आणाखेत्तं विनस्सति । तस्मिं पन विनस्सन्ते जातिक्खेत्तम्पि विनड्ढमेव होति । विनस्सन्तञ्च एकतो व विनस्सति, सण्ठहन्तम्पि एकतो व सण्ठहति ।

३२. तस्सेवं विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं । यस्मिं समये कप्पो अग्गिना नस्सति, आदितो व कप्पविनासकमहामेघो वुट्ठाहिंत्वा कोटिसतसहस्सचक्कवाळे एकं म्हावस्सं वस्सति । मनुस्सा तुट्ठहट्ठा सब्बवीजानि नीहरित्वा वपन्ति । तस्सेसु पन गोखायितकमत्तेसु जातेसु गद्वभरवं रवन्तो एकविन्दुम्पि न वस्सति । तदा पच्छिन्नं पच्छिन्नमेव वस्सं होति । इदं सन्धाय हि भगवता—“ होति सो, भिक्खवे, समयो यं बह्वानि वस्सानि बह्वानि वस्ससत्तानि बह्वानि वस्ससहस्सानि बह्वानि वस्ससतसहस्सानि देवो न वस्सती ” ति [अं ४।१००] वुत्तं । वस्सूपजीविनो सत्ता कालं कत्वा ब्रह्मलोके निब्बत्तन्ति, पुण्णफल्लपजीविनियो च देवता ।

३३. एवं दीधे अद्धाने वीतिवत्ते तत्थ तत्थ उदकं परिक्खयं गच्छति । अथानुपुब्बेन मच्छकच्छपा पि कालं कत्वा ब्रह्मलोके निब्बत्तन्ति, नेरयिकसत्ता पि । तत्थ नेरयिका सत्तमसुरियपातुभावेन विनस्सन्ती ति एके । ज्ञानं विना नत्थि ब्रह्मलोके निब्बत्ति, एतेसञ्च केचि दुभिक्षवपीळिता, केचि अभब्बा ज्ञानाधिगमाय, ते कथं तत्थ निब्बत्तन्ती ति ? देवलोके पाटिल्लज्झानवसेन ।

३४. तदा हि, वस्ससतसहस्सस्सच्चयेन कप्पुडानं भविस्सती ति लोकब्बूहा नाम कामा-
वचरदेवा मुत्तसिरा विकिण्णकेसा रुदम्मुखा अस्सूनि हत्थेहि पुञ्छमाना रत्तवत्थनिवत्था अतिविय
विरूपवेसधारिनो हुत्वा मनुस्सपथे विचरन्ता एवं आरोचेन्ति—मारिसा मारिसा, इतो वस्ससत-
सहस्सस्स अच्चयेन कप्पवुडानं भविस्सति, अयं लोको विनस्सिस्सति, महासमुदो पि उस्सुस्सि-
स्सति, अयञ्च महापथवी सिनेरु च पव्वतराजा उड्डुहिस्सन्ति विनस्सिस्सन्ति, याव ब्रह्मलोका
लोकविनासो भविस्सति, मेत्तं, मारिसा, भावेथ, करुणं, मुदितं, उपेक्खं, मारिसा, भावेथ,
मातरं उपडह्थ, पितरं उपडह्थ, कुले जेड्डापचायिनो होथा ति ।

३५. तेसं वचनं सुत्वा येभुयेन मनुस्सा च भुम्मदेवता च संवेगजाता अञ्जमञ्जं मुदु-
चित्ता हुत्वा मेत्तादीनि पुञ्जानि करित्वा देवलोके निव्वत्तन्ति । तत्थ दिव्वसुधाभोजनं भुञ्जित्वा
वायोक्सिणे परिकम्मं कत्वा ज्ञानं पटिलभन्ति । तदञ्जे पन अपरापरियवेदनीयेन कम्मेन
देवलोके निव्वत्तन्ति । अपरापरियवेदनीयकम्मरहितो हि संसारे संसरन्तो सत्तो नाम नत्थि ।
ते पि तत्थ तथेव ज्ञानं पटिलभन्ति । एवं देवलोके पटिलद्वज्ज्ञानवसेन सब्बे पि ब्रह्मलोके
निव्वत्तन्ती ति ।

३६. वस्सूपच्छेदतो पन उज्झं दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन दुतियो सुरियो पातुभवति ।
वुत्तप्पि चेतं भगवता—“ होति सो, भिक्खवे, समयो ” ति [अं ४।१००-३] सत्त-
सुरियं वित्थारेत्तब्बं । पातुभूते च पन तस्मिं नेव रत्तिपरिच्छेदो, न दिवापरिच्छेदो पञ्जायति ।
एको सुरियो उड्डेति, एको अत्थं गच्छति, अविच्छिन्नसुरियसन्तापो व लोको होति । यथा च
पकतिसुरिये सुरियदेवपुत्तो होति, एवं कप्पविनासकसुरिये नत्थि । तत्थ पकतिसुरिये वत्तमाने
आकासे वलाहका पि धूमसिखा पि चरन्ति । कप्पविनासकसुरिये वत्तमाने विगतधूमवलाहकं
आदासमण्डलं विय निम्मलं नभं होति, ठपेवा पञ्च महानदियो सेसकुन्नदीआदिसु उदकं सुस्सति ।

३७. ततो पि दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन ततियो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा
महानदियो पि सुस्सन्ति ।

३८. ततो पि दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन चतुत्थो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा
हिमवति महानदीनं पभवा, सीहपपातनो हंसपातनो कण्णमुण्डको रथकारदहो अनोत्तत्तदहो
छदन्तदहो कुणालदहो ति इमे सत्त महासरा सुस्सन्ति ।

३९. ततो पि दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन पञ्चमो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा
अनुपुब्बेन महासमुदे अङ्गुलिपव्वतेमनमत्तप्पि उदकं न सण्ठाति ।

४०. ततो पि दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन छट्ठो सुरियो पातुभावति, यस्स पातुभावा सकल-
चक्कवाळं एकधूमं होति, परियादिण्णसिनेहं धूमेन । यथा चिदं एवं कोटिसतसहस्सचक्कवाळानि पि ।

४१. ततो पि दीघस्स अद्धुनो अच्चयेन सत्तमो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा

सकलचक्रवाळं एकजालं होति सद्भिः कोटिसतसहस्रचक्रवाळेहि, योजनसतिकादिभेदानि सिनेरु-
कूटानि पि पलुज्जित्वा आकासे येव अन्तरधायन्ति । सा अग्निजाला उद्ग्रहित्वा चातुमहाराजिके
गण्हाति । तत्थ कनकविमान-रतनविमान-मणिविमानानि ज्ञापेत्वा तावतिसम्भवनं गण्हाति ।
एतेनेव उपायेन याव पठमज्ज्ञानभूमिं गण्हाति । तत्थ तयो पि ब्रह्मलोके ज्ञापेत्वा आभस्सरे
आहच्च तिष्ठति । सा याव अणुमत्तम्पि सङ्खारगतं अत्थि, ताव न निब्बायति । सब्बसङ्खार-
परिक्खया पन सप्पितेलज्ञापनगिगसिखा विय छारिकम्पि अनवसेसेत्वा निब्बायति । हेट्ठाआकासेन
सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारो ।

४२. अथ दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन महामेवो उद्ग्रहित्वा पठमं सुखमं वस्सति, अनुपुब्बेन
कुमुदनाळ-यट्ठि-मुसल-तालक्खन्धादिप्पमाणाहि धाराहि वस्सन्तो कोटिसतसहस्रचक्रवाळेसु सब्बं
दड्ढुडानं पूरेत्वा अन्तरधायति । तं उदकं हेट्ठा च तिरियच्च वातो समुद्ग्रहित्वा घनं करोति
परिवटुमं पदुमिनिपत्ते उदकबिन्दुसदिसं । कथं ताव महन्तं उदकरासिं घनं करोती ति चे,—
विवरसम्पदानतो । तं हिस्स तम्हि तम्हि विवरं देति ।

४३. तं एवं वातेन सम्पिण्डियमानं घनं करियमानं परिक्खयमानं अनुपुब्बेन हेट्ठा ओ-
तरति । ओतिण्णे ओतिण्णे उदके ब्रह्मलोकद्वाने ब्रह्मलोको उपरिचतुकामावचरदेवलोकद्वाने च
देवलोकं पातुभवन्ति । पुरिमपथविद्वानं ओतिण्णे पन बलववाता उप्पज्जन्ति । ते तं पिहितद्वारे
धम्मकरणे ठितउदकमिव निरुस्सासं कत्वा रुम्भन्ति । मधुरोदकं परिक्खयं गच्छमानं उपरि
रसपथविं समुद्गपेति । सा वण्णसम्पन्ना चेव होति गन्धरससम्पन्ना च निरुदकपायास्स
उपरि पटलं विय ।

४४. तदा च आभस्सरब्रह्मलोके पठमतराभिनिव्वत्ता सत्ता आयुक्खया वा पुज्जक्खया
वा ततो चवित्वा इधूपपज्जन्ति । ते होन्ति सयम्पभा अन्तलिक्खचरा । ते अगगज्जसुत्ते
[दी ३।८५] वुत्तनयेन तं रसपथविं सायित्वा तण्हाभिभूता आलुप्पकारकं परिमुज्झितुं उप-
क्कमन्ति । अथ नेसं सयम्पभा अन्तरधायति, अन्धकारो होति । ते अन्धकारं दिस्वा भायन्ति ।

४५. ततो नेसं भयं नासेत्वा सूरभावं जनयन्तं परिपुण्णपण्णासयोजनं सुरियमण्डलं
पातुभवति । ते तं दिस्वा, आलोकं पटिलभिम्हा ति हट्ठुट्ठा हुत्वा, अम्हाकं भीतानं भयं
नासेत्वा सूरभावं जनयन्तो उड्डितो, तस्मा सुरियो होतु ति सुरियो त्वेवस्स नामं करोन्ति ।
अथ सुरिये दिवसं आलोकं कत्वा अत्थङ्गते, यम्पि आलोकं लभिम्ह, सो पि नो नडो ति पुन
भीता होन्ति । तेसं एवं होति, साधु वतस्स सचे अज्जं आलोकं लभेय्यामा ति ।

४६. तेसं चित्तं जत्वा विय एकूनपण्णासयोजनं चन्दमण्डलं पातुभवति । ते तं दिस्वा
भिद्योसो मत्ताय हट्ठुट्ठा हुत्वा, अम्हाकं छन्दं जत्वा विय उड्डितो, तस्मा चन्दो होतु ति चन्दो
वत्वेस्स नामं करोन्ति ।

४७. एवं चन्दिमसुरियेषु पातुभूतेषु नक्खत्तानि तारकरूपानि पातुभवन्ति । ततो पभुति रत्तिदिवा पञ्चायन्ति, अनुक्रमेण मासद्वमास-उतु-संवच्छरा ।

४८. चन्दिमसुरियानं पन पातुभूतदिवसे येव सिनेरु-चक्कवाळ-हिमवन्तपब्बता पातुभवन्ति । ते च खो अपुब्बं अचरिमं फग्गुणपुण्णमदिवसे येव पातुभवन्ति । कथं ? यथा नाम कङ्कुभत्ते पच्चमाने एकप्पहारेनेव बुब्बळकानि उड्डहन्ति, एके पदेसा थूपथूपा होन्ति, एके निन्ननिन्ना, एके समसमा, एवमेव थूपथूपड्डाने पब्बता होन्ति, निन्ननिन्नड्डाने समुद्धा, समसमड्डाने दीपा ति ।

४९. अथ तेसं सत्तानं रसपथविं परिमुञ्जन्तानं कमेण एकच्चे वण्णवन्तो, एकच्चे दुब्बण्णा होन्ति । तत्थ वण्णवन्तो दुब्बण्णे अतिमञ्जन्ति । तेसं अतिमानपच्चया सा पि रसपथवी अन्तरधायति, भूमिपप्पटको पातुभवति । अथ नेसं तेनेव नयेन सो पि अन्तरधायति, बदालता पातुभवति । तेनेव नयेन सा पि अन्तरधायति, अकड्डपाको सालि पातुभवति, अकणो अथुसो सुद्धो सुगन्धो तण्डुलफलो ।

५०. ततो नेसं भाजानानि उप्पज्जन्ति । ते सालिं भाजने ठपेत्वा पसाणपिट्ठिया ठपेन्ति । समयेव जाळसिखा उड्डहित्वा तं पचति । सो होति ओदनो सुमनजातिपुष्कसदिसो, न तस्स सूपेन वा व्यञ्जनेन वा करणीयं अत्थि, यं यं रसं भुञ्जितुकामा होन्ति, तंतरसो व होति ।

५१. तेसं तं ओळारिकं आहारं आहारयतं ततो पभुति मुत्तकरीसं जायति । अथ नेसं तस्स निक्खमनत्थाय वणमुखानि पभिज्जन्ति, पुरिसस्स पुरिसभावो इत्थिया इत्थिभावो पातुभवति । तत्र सुदं इत्थि पुरिसं, पुरिसो च इत्थि अतिवेळं उपनिज्झायति । तेसं अतिवेळं उपनिज्झायन-पच्चया कामपरिळाहो उप्पज्जति । ततो मेथुनधम्मं पटिसेवन्ति ।

५२. ते असद्वम्मपटिसेवनपच्चया विञ्जूहिं गरहियमाना विहेठियमाना तस्स असद्वम्मस्स पटिच्छादनहेतु अगारानि करोन्ति । ते अगारं अज्झावसमाना अनुक्रमेण अज्जतरस्स अलस-जातिकस्स सत्तस्स दिट्ठानुगतिं आपजन्ता सन्निधिं करोन्ति । ततो पभुति कणो पि थुसो पि तण्डुलं परियोन्धति, लायितट्टानम्पि न पटिविरूहति । ते सन्निपत्तिंवा अनुत्थुनन्ति—
“ पापका वत भो धम्मा सत्तेसु पातुभूता, मयं हि पुब्बे मनोमया अहुम्हा ” ति [दी ३।९०]
अगज्जसुत्ते वुत्तनयेन विथारेतब्बं ।

५३. ततो मरियादं ठपेन्ति । अथ अज्जतरो सत्तो अज्जस्स भागं अदिन्नं आदियति । तं द्विक्खत्तुं परिभासित्वा ततियवारे पाणिलेड्डुदण्डादीहि पहरन्ति । ते एवं अदिन्नादान-गरह-मुसावाद-दण्डादानेसु उप्पन्नेसु सन्निपत्तिंवा चिन्तयन्ति—
“ यन्नून मयं एकं सत्तं सम्मन्नेय्याम, यो नो सम्मा खीयितब्बं खीयेय्य, गरहितब्बं गरहेय्य, पब्बाजेतब्बं पब्बाजेय्य, मयं पनस्स सालीनं भागमनुप्पदस्सामा ” ति [दी ३।९२] ।

५४. एवं कतसन्निट्टानेसु पन सत्तेसु इमस्मिं ताव कप्पे अयमेव भगवा बोधिसत्तभूतो

तेन समयेन तेसु सत्तेसु अभिरूपतरो च दस्सनीयतरो च महेसक्खतरो च बुद्धिसम्पन्नो पटिबलो निग्गहपग्गहं कातुं । ते तं उपसङ्कमिन्वा याचित्वा सम्मन्त्रिषु । सो तेन महाजनेन सम्मतो ति मद्वासम्मतो, खेत्तानं अधिपती ति खत्तियो, धम्मेन समेन परे संरञ्जेती ति राजा ति तीहि नामेहि पञ्चायित्थ । यं हि लोके अच्छरियद्धानं, बोधिसत्तो व तत्थ आदिपुरिसो ति । एवं बोधिसत्तं आदिं कत्वा खत्तियमण्डले सण्ठिते अनुपुब्बेन ब्राह्मणादयो पि वण्णा सण्ठहिंसु ।

५५. तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव जालुपच्छेदो, इदमेकमसङ्खेय्यं संवट्ठो ति वुच्चति । कप्पविनासकजालुपच्छेदतो याव कोटिसतसहस्रचक्रवाळपरिपूरको सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतिय-मसङ्खेय्यं संवट्ठयायी ति वुच्चति । सम्पत्तिमहामेघतो याव चन्दिमसुरियपातुभावो, इदं ततिय-मसङ्खेय्यं विवट्ठो ति वुच्चति । चन्दिमसुरियपातुभावतो याव पुन कप्पविनासकमहामेघो, इदं चतुत्थमसङ्खेय्यं विवट्ठयायी ति वुच्चति । इमानि चत्तारि असङ्खेय्यानि एको महाकप्पो होति । एवं ताव अग्गिना विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं ।

५६. यस्मिं पन समये कप्पो उदकेन नस्सति, आदितो व कप्पविनासकमहामेघो उड्ड-हित्वा ति [१३।३२-५३] पुब्बे वुत्तनयेनेव वित्थरेतब्बं ।

५७. अयं पन विसेसो । यथा तत्थ दुतियसुरियो, एवमिध कप्पविनासको खारूदक-महामेघो वुड्ढाति । सो आदितो सुखुमसुखुमं वस्सन्तो अनुक्रमेण महाधाराहि कोटिसतसहस्र-चक्रवाळं पूरेन्तो वस्सति । खारूदकेन फुड्डफुड्डा पथवीपव्वतादयो विलीयन्ति, उदकं समन्ततो वातेहि धारियति । पथवीतो याव दुतियज्झानभूमिं उदकं गण्हाति । तत्थ तयो पि ब्रह्मलोके विलीयापेत्वा सुभकिण्हे आहच्च तिड्ढति । तं याव अणुमत्तमपि सङ्खारगतं अत्थि, ताव न वूप-सम्पति । उदकानुगतं पन सब्बसङ्खारगतं अभिभवित्वा सहसा वूपसम्पति, अन्तरधानं गच्छति । हेड्डाआकासेन सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारो ति [१३।४१] सत्त्वं वुत्तसदिसं । केवलं पनिध आभस्सरब्रह्मलोकं आदिं कत्वा लोको पातुभवति, सुभकिण्हतो च चवित्वा आभस्सरद्धानादिसु सत्ता निव्वत्तन्ति ।

५८. तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव कप्पविनासकउदकुपच्छेदो, इदमेकं असङ्खेय्यं । उदकुपच्छेदतो याव सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतियं असङ्खेय्यं । सम्पत्तिमहामेघतो....पे....इमानि चत्तारि असङ्खेय्यानि एको महाकप्पो होति । एवं उदकेन विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं ।

५९. यस्मिं समये कप्पो वातेन विनस्सति, आदितो व कप्पविनासकमहामेघो उड्डहित्वा ति [१३।३२-५३] पुब्बे वुत्तनयेनेव वित्थरेतब्बं ।

६०. अयं पन विसेसो । यथा तत्थ दुतियसुरियो, एवमिध कप्पविनासनत्थं वातो समुड्ढाति । सो पठमं थूलरजं समुड्ढापेति । ततो सण्हरजं, सुखुमत्रालिकं, थूलत्रालिकं, सक्खर-

पासाणादयो ति याव कूटागारमत्ते पासाणे विसमड्डाने ठितमहारुक्खे च समुड्डापेति । ते पथवीतो नभमुग्गता न च पुन पतन्ति, तत्थेव चुण्णविचुण्णा हुत्वा अभावं गच्छन्ति ।

६१. अथानुक्रमेण हेड्डा महापथविया वातो समुड्डहित्वा पथविं परिवत्तेत्वा उद्धमूलं कत्वा आकासे खिपति । योजनसत्तप्पमाणा पि पथविप्पदेसा, द्वियोजन-तियोजन-चतुयोजन-पञ्चयोजन-सत्तप्पमाणा पि भिजित्वा वातवेगेन खित्ता आकासे येव चुण्णविचुण्णा हुत्वा अभावं गच्छन्ति । चक्कवाळपब्बतम्पि सिनेरुपब्बतम्पि वातो उक्खिपित्वा आकासे खिपति । ते अञ्जमञ्जं अभिहन्त्वा चुण्णविचुण्णा हुत्वा विनस्सन्ति । एतेनेव उपायेन भुम्मड्डकविमानानि च आकासड्डकविमानानि च विनासेन्तो छ कामावचरदेवलोके विनासेत्वा कोटिसत्तसहस्सचक्कवाळं विनासेति । तत्थ चक्कवाळा चक्कवाळेहि हिमयन्ता हिमयन्तेहि सिनेरू सिनेरूहि अञ्जमञ्जं समागन्त्वा चुण्ण-विचुण्णा हुत्वा विनस्सन्ति ।

६२. पथवीतो याव ततियज्झानभूमिं वातो गण्हाति । तत्थ तयो ब्रह्मलोके विनासेत्वा वेहप्फलं आहच्च तिड्ढति । एवं सब्बसङ्खारगतं विनासेत्वा सयम्पि विनस्सति । हेड्डाआकासेन सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारो ति [१३।४१] सब्बं वुत्तसदिसं । इथ पन सुभ-किण्हब्रह्मलोकं आदिं कत्वा लोको पातुभवति, वेहप्फलतो च चवित्वा सुभकिण्हड्डानादिसु सत्ता निव्वत्तन्ति ।

६३. तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव कप्पविनासकवातुपच्छेदो, इदमेकं असङ्खेय्यं । वातुपच्छेदतो याव सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतियं असङ्खेय्यं....पे....इमानि चत्तारि असङ्खेय्यानि एको महाकप्पो होति । एवं वातेन विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं ।

६४. किंकारणा एवं लोको विनस्सति ? अकुसलमूलकारणा । अकुसलमूलेसु हि उस्सन्नेसु एवं लोको विनस्सति । सो च खो रागे उस्सन्नतरे अग्गिना विनस्सति, दोसे उस्सन्नतरे उदकेन विनस्सति,—केचि पन दोसे उस्सन्नतरे अग्गिना, रागे उस्सन्नतरे उदकेना ति वदन्ति, —मोहे उस्सन्नतरे वातेन विनस्सति ।

६५. एवं विनस्सन्तो पि च निरन्तरमेव सत्त वारे अग्गिना नस्सति, अड्डमे वारे उदकेन, पुन सत्त वारे अग्गिना, अड्डमे वारे उदकेना ति एवं अड्डमे अड्डमे वारे विनस्सन्तो सत्तक्खत्तुं उदकेन विनस्सित्वा पुन सत्त वारे अग्गिना नस्सति । एत्तावता तेसड्ढि कप्पा अतीता होन्ति । एत्थन्तरे उदकेन नस्सनवारं सम्पत्तम्पि पटिवाहित्वा लद्धोकासो वातो परिपुण्णचतुसड्ढिकप्पायुके सुभकिण्हे विद्धंसेन्तो लोकं विनासेति ।

६६. पुब्बेनिवासं अनुस्सरन्तो पि च कप्पानुस्सरको भिक्खु एतेसु कप्पेसु अनेके पि संवट्ठकप्पे अनेके पि विवट्ठकप्पे अनेके पि संवट्ठविवट्ठकप्पे अनुस्सरति । कथं ? अमुत्रासिं ति

आदिना नयेन । तत्थ, अमुत्रासिं ति, अमुहि संवट्कप्पे अहं अमुहि भवे वा योनिया वा गतिया वा विज्जाणडितिया वा सत्तावासे वा सत्तनिकाये वा आसिं ।

६७. एवंनामो ति तिस्सो वा फुस्सो वा । एवंगोत्तो ति कच्चानो वा कस्सपो वा । इदमस्स अतीतभवे अत्तनो नामगोत्तानुत्सरणवसेन वुत्तं । सचे पन तस्मिं काले अत्तनो वण्णसम्पत्तिं वा छवपणीतजीवितभावं वा सुखदुक्खबहुलत्वं वा अप्पायुक-दीघायुकभावं वा अनुत्सरितुकामो होति, तम्पि अनुत्सरति येव । तेनाह—“ एवंवण्णो....पे....एवमायु-परियन्तो ” ति [दी १।८१] ।

६८. एत्थ एवंवण्णो ति ओदातो वा सामो वा । एवमाहारो ति सालिमंसोदनाहारो वा पवत्तफलभोजनो वा । एवंसुखदुक्खपटिसंवेदी ति अनेकप्पकारेन कायिकचेतासिकानं सामिसनिरामिसादिप्पभेदानं वा सुखदुक्खानं पटिसंवेदी । एवमायुपरियन्तो ति एवं वस्ससत्त-परिमाणायुपरियन्तो वा चतुरासीतिकप्पसहस्सायुपरियन्तो वा ।

६९. सो ततो चुतो अमुत्र उदपादिं ति सो अहं ततो भवतो योनितो गतितो विज्जाणडितितो सत्तावासतो सत्तनिकायतो वा चुतो पुन अमुकस्मिं नाम भवे योनिया गतिया विज्जाणडितिया सत्तावासे सत्तनिकाये वा उदपादिं । तत्रापासिं ति अथ तत्रापि भवे योनिया गतिया विज्जाणडितिया सत्तावासे सत्तनिकाये वा पुन अहोसिं । एवंनामो ति आदि वुत्तनयमेव ।

७०. अपि च यस्मा, अमुत्रासिं ति इदं अनुपुब्बेन आरोहन्तस्स यावदिच्छकं अनुत्सरणं, सो ततो चुतो ति पटिनिवत्तन्तस्स पच्चवेक्खणं, तस्मा इधूपपन्नो ति इमिस्सा इधूपपत्तिया अनन्तरमेवस्स उपपत्तिङ्गानं सन्धाय, अमुत्र उदपादिं ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं । तत्रापासिं ति एवमादि पनस्स तत्र इमिस्सा उपपत्तिया अनन्तरे उपपत्तिङ्गाने नामगोत्तादीनं अनुत्सरणदस्सन्त्थं वुत्तं । सो ततो चुतो इधूपपन्नो ति स्वाहं ततो अनन्तरूपपत्तिङ्गानतो चुतो इध अमुकस्मिं नाम खत्तियकुले वा ब्राह्मणकुले वा निव्वत्तो ति ।

७१. इती ति एवं । साकारं सउद्देसं ति नामगोत्तवसेन सउद्देसं, वण्णादिवसेन साकारं । नामगोत्तेन हि सत्तो, तिस्सो कस्सपो ति उदिसियति, वण्णादीहि, सामो ओदातो ति नानत्ततो पज्जायति । तस्मा नामगोत्तं उद्देसो, इतरे आकारा । अनेकविहितं पुब्बेनिवासमनुत्सरती ति इदं उत्तानत्थमेवा ति ।

पुब्बेनिवासानुत्सतिजाणकथा निडिता ।

७२. सत्तानं चुत्तूपपातजाणकथाय चुत्तूपपातजाणाया ति [दी १।८२] चुतिया च उपपाते च जाणाय, येन जाणेन सत्तानं चुति च उपपातो च जायति तदत्थं । दिव्वचक्खु-जाणत्थं ति वुत्तं होति । चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेती ति परिकम्मचित्तं अभिनीहरति चेव अभिनिन्नामेति च । सो ति सो कतचित्ताभिनीहारो भिक्खु ।

७३. दिब्बेना ति आदिसु पन, दिब्बसदिसत्ता दिब्बं । देवतानं हि सुचरितकम्मनिब्बत्तं पित्तसेम्हरुहिरादीहि अपलिबुद्धं उपक्खिलेसविमुत्तताय दूरे पि आरम्मणसम्पटिच्छनसमत्थं दिब्बं पसादचक्खुं होति । इदञ्चापि विरियभावनाबलनिब्बत्तं जाणचक्खुं तादिसमेवा ति दिब्ब-सदिसत्ता दिब्बं । दिब्बविहारवसेन पटिलद्धत्ता अत्तना च दिब्बविहारसन्निस्सितत्ता पि दिब्बं । आलोकपरिग्गहेन महाजुतिकत्ता पि दिब्बं । तिरोकुट्टादिगतरूपदस्सनेन महागतिकत्ता पि दिब्बं । तं सब्बं सदसत्तानुसारेण वेदितब्बं । दस्सनङ्गेन चक्खु, चक्खुकिच्चकरणेन च चक्खु-मिवा ति पि चक्खु । चुतूपपातदस्सनेन दिङ्खिविसुद्धिहेतुत्ता विसुद्धं ।

७४. यो हि चुतिमत्तमेव पस्सति, न उपपातं सो उच्छेददिङ्खिं गण्हाति । यो उपपात-मत्तमेव पस्सति, न चुत्तिं, सो नवसत्तपातुभावदिङ्खिं गण्हाति । यो पन तदुभयं पस्सति, सो यस्मा दुविधमपि तं दिङ्खितं अतिवत्ताति, तस्मास्स तं दस्सनं दिङ्खिविसुद्धिहेतु होति । उभयमपि चेत्तं बुद्धपुत्ता पस्सन्ति । तेन वुत्तं—चुतूपपातदस्सनेन दिङ्खिविसुद्धिहेतुत्ता विसुद्धं ति ।

७५. मनुस्सूपचारं अतिक्रमित्वा रूपदस्सनेन अतिक्रन्तमानुसकं । मानुसकं वा मंसचक्खुं अतिक्रन्तत्ता अतिक्रन्तमानुसकं ति वेदितब्बं । तेन दिब्बेन चक्खुना विसुद्धेन अतिक्रन्त-मानुसकेन । सत्ते पस्सती ति मनुस्सा मंसचक्खुना विय सत्ते ओलोकेति ।

७६. चवमाने उपपज्जमाने ति एत्थ, चुत्तिकखणे उपपत्तिकखणे वा दिब्बचक्खुना दद्धं न सक्का, ये पन आसन्नचुतिका इदानीं चविस्सन्ति ते चवमाना, ये च गहितपटिसन्धिका सम्पत्ति-निब्बत्ता व ते उपपज्जमाना ति अधिप्पेता । ते एवरूपे चवमाने उपपज्जमाने च पस्सती ति दस्सेति ।

७७. हीने ति मोहनिस्सन्दयुत्तत्ता हीनानं जातिकुलभोगादीनं वसेन हीळिते ओहीळिते उज्जाते अवज्जाते । पणीते ति अमोहनिस्सन्दयुत्तत्ता तच्चिपरीते । सुवण्णे ति अदोसनिस्सन्द-युत्तत्ता इड्ढकन्तमनापवण्णयुत्ते । दुब्बण्णे ति दोसनिस्सन्दयुत्तत्ता अनिड्ढकन्तमनापवण्णयुत्ते । अनभिरूपे विरूपे ति पि अत्थो । सुगते ति सुगतिगते । अलोभनिस्सन्दयुत्तत्ता वा अट्ठे महद्धने । दुग्गते ति दुग्गतिगते । लोभनिस्सन्दयुत्तत्ता वा दल्लिहे अप्पन्नपाने ।

७८. यथाकम्मूपगे ति यं यं कम्मं उपचितं, तेन तेन उपगते । तत्थ पुरिमेहि चवमाने ति आदीहि दिब्बचक्खुकिच्चं वुत्तं, इमिना पन पदेन यथाकम्मूपगजाणकिच्चं ।

७९. तस्स च जाणस्स अयमुप्पत्तिकमो । इध भिक्खु हेट्ठा निरयाभिमुखं आलोकं वट्ठेत्वा नेरयिके सत्ते पस्सति महादुक्खमनुभवमाने । तं दस्सनं दिब्बचक्खुकिच्चमेव । सो एवं मनसि-करोति—किन्नु खो कम्मं कत्वा इमे सत्ता एतं दुक्खं अनुभवन्ती ति ? अथस्स इदं नाम कत्वा ति तं कम्ममारम्भणं जाणं उपपज्जति । तथा उपरि देवलोकाभिमुखं आलोकं वट्ठेत्वा नन्दन-वन-मिस्सकवन-फारुसकवनादिषु सत्ते पस्सति महासम्पत्तिं अनुभवमाने । तमपि दस्सनं

दिब्वचक्खुकिच्चमेव । सो एवं मनसिकरोति—किं नु खो कम्मं कत्वा इमे सत्ता एतं सम्पत्तिं अनुभवन्ती ति ? अथस्स, इदं नाम कत्वा ति तं कम्ममारम्भणं जाणं उप्पज्जति । इदं यथा-कम्मपूजाणं नाम ।

८०. इमस्स विसुं परिकम्मं नाम नत्थि । यथा चिमस्स, एवं अनागतंसजाणस्सापि । दिब्वचक्खुपादकानेव हि इमानि दिब्वचक्खुना सहेव इज्झन्ति ।

८१. कायदुच्चरितेना ति आदिसु, दुट्ठु चरितं, दुट्ठं वा चरितं किलेसपूतिकत्ता ति दुच्चरितं । कायेन दुच्चरितं, कायतो वा उप्पन्नं दुच्चरितं ति कायदुच्चरितं । इतरेसु पि एसेव नयो । समन्नागता ति समझीभूता ।

८२. अरियानं उपवादका ति बुद्ध-पच्चैकबुद्ध-सावकानं अरियानं अन्तमसो गिहिसोता-पन्नानमपि अनत्थकामा हुत्वा अन्तिमवत्थुना वा गुणपरिधंसनेव वा उपवादका । अक्कोसका गरहका ति वुत्तं होति ।

८३. तत्थ, नत्थि इमेसं समणधम्मो, अस्समणा एते ति वदन्तो अन्तिमवत्थुना उपवदति । नत्थि इमेसं ज्ञानं वा विमोक्खो वा मग्गो वा फलं वा ति आदीनि वदन्तो गुणपरिधंसनवसेन उपवदती ति वेदितब्बो । सो च जानं वा उपवदेय्य अजानं वा, उभयथा पि अरियूपवादो व होति । भारियं कम्मं आनन्तरियसदिसं सग्गावरणञ्च मग्गावरणञ्च, सत्तेकिच्छं पन होति ।

८४. तस्स आविभावत्थं इदं वत्थु वेदितब्बं । अज्जतरस्मिं किर गामे एको थेरो च दहरभिक्खु च पिण्डाय चरन्ति । ते पठमघरे येव उलुङ्कमतं उण्हयागुं लभिसु । थेरस्स च कुच्छिवातो रुज्जति । सो चिन्तेसि—अयं यागु मय्हं सप्पाया, याव न सतिला होति, ताव नं पिवामी ति । सो मनुस्सेहि उम्मारत्थाय आहटे दारुखण्डे निसीदित्वा पिबि । इतरो तं जिगुच्छन्तो, अतिखुदाभिभूतो महल्लको अम्हाकं लज्जितब्बकं अकासी ति आह । थेरो गामे चरित्वा विहारं गन्त्वा दहरभिक्खुं आह—अत्थि ते, आवुसो, इमस्मिं सासने पतिट्ठा ति ? आम, भन्ते, सोतापन्नो अहं ति । तेन हावुसो, उपरिमग्गत्थाय मा वायामं अकासी, खीणावसो तथा उपवदितो ति । सो तं खमापेसि । तेनस्स तं कम्मं पाकतिकं अहोसि ।

८५. तस्मा यो अज्जो पि अरियं उपवदति, तेन गन्त्वा, सचे अत्तना बुद्धतरो होति, उक्कुटिकं निसीदित्वा, अहं आयस्मन्तं इदञ्चिदञ्च अवचं, तं मे खमाही ति खमापेतब्बो । सचे नवकतरो होति, वन्दित्वा उक्कुटिकं निसीदित्वा अज्जलिं पग्गहेत्वा, अहं, भन्ते, तुम्हे इदञ्चिदञ्च अवचं, तं मे खमथा ति खमापेतब्बो । सचे पि दिसापक्कन्तो होति, सयं वा गन्त्वा सान्नि-विहारिकादिके वा पेसेत्वा खमापेतब्बो ।

८६. सचे नापि गन्तुं, न पेसेतुं सक्का होति, ये तस्मिं विहारे भिक्खू वसन्ति, तेसं सन्तिकं गन्त्वा, सचे नवकतरा हान्ति, उक्कुटिकं निसीदित्वा, सचे बुद्धतरा, बुद्धे वुत्तनयेनेव

पटिपजित्वा, अहं, भन्ते, असुकं नाम आयस्मन्तं इदञ्चिदञ्च अवचं, खमतु मे सो आयस्मा ति वत्वा खमापेतब्बं । सम्मुखा अखमन्ते पि एतदेव कत्तब्बं ।

८७. सचे एकचारिकभिक्षु होति, नेवस्स वसनट्ठानं, न गतट्ठानं पञ्ञायति, एकस्स पण्डितस्स भिक्षुनो सन्तिकं गत्वा, अहं, भन्ते, असुकं नाम आयस्मन्तं इदञ्चिदञ्च अवचं, तं मे अनुस्सरतो विष्पटिसारो होति, किं करोमी ति वत्तब्बं । सो वक्खति—तुम्हे मा चिन्तयित्थ, थेरो तुम्हाकं खमति, चित्तं वूपसमेथा ति । तेनापि अरियस्स गतदिसाभिमुखेन अञ्जलिं पग्गहेत्वा खमतु ति वत्तब्बं ।

८८. सचे सो परिनिब्बुतो होति, परिनिब्बुतमञ्चट्ठानं गत्वा याव सीवथिकं गत्वा पि खमापेतब्बं । एवं कते नेव सग्गावरणं, न सग्गावरणं होति, पाकतिकमेव होती ति ।

८९. मिच्छादिट्ठिका ति विपरीतदस्सना । मिच्छादिट्ठिकम्मसमादाना ति मिच्छादिट्ठिवसेन समादिण्णनानाविधकम्मा, ये च मिच्छादिट्ठिमूलकेसु कायकम्मादिसु अञ्ञे पि समादोपेत्ति । एत्थ च वचीदुच्चरितग्गहणेनेव अरियूपवादे, मनोदुच्चरितग्गहणेन च मिच्छादिट्ठिया सङ्गहिताय पि इमेसं द्विजं पुन वचनं महासावज्जभावदस्सनत्थं ति वेदितब्बं ।

९०. महासावज्जो हि अरियूपवादो आनन्तरियसदिसत्ता । वुत्तम्पि चेत्तं—“ सेय्यथा पि, सारिपुत्त, भिक्षु सीलसम्पन्नो समाधिसम्पन्नो पञ्ञासम्पन्नो दिट्ठे व धम्मे अञ्ञं आराधेय्य, एवं सम्पदमिदं, सारिपुत्त, वदामि, तं वाचं अप्पहाय, तं चित्तं अप्पहाय, तं दिट्ठिं अप्पटि-निस्सजित्वा यथाभत्तं निक्खित्तो एवं निरये ” ति [म १।७१] । मिच्छादिट्ठितो च महासावज्जतरं नाम अञ्ञं नत्थि । यथाह—“ नाहं, भिक्खवे, अञ्ञं एकधम्मम्पि समनुपस्सामि एवं महासावज्जतरं, यथयिदं, भिक्खवे, मिच्छादिट्ठि । मिच्छादिट्ठिपरमानि, भिक्खवे, वज्जानी ” ति [अं १।३३] ।

९१. कायस्स भेदा ति उपादिण्णक्खन्धपरिच्चागा । परं मरणा ति तदनन्तरं अभि-निब्बत्तक्खन्धग्गहणे । अथ वा, कायस्स भेदा ति जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदा, परं मरणा ति चुतिचित्ततो उद्धं ।

९२. अपायं ति एवमादि सब्बं निरयवेवचनमेव । निरयो हि सग्गमोक्खहेतुभूता पुञ्ञसम्पता अया अपेतत्ता, सुखानं वा आयस्स अभावा अपायो । दुक्खस्स गति पटिसरणं ति दुग्गति, दोसबहुलताय वा दुक्केन कम्मुना निब्बत्ता गती ति दुग्गति । विवसा निपतन्ति एत्थ दुक्कटकारिनो ति विनिपातो, विनस्सन्ता वा एत्थ पतन्ति सम्भज्जमानक्कपच्चङ्गा ति पि विनिपातो । नत्थि एत्थ अस्सादसञ्जितो अयो ति निरयो ।

९३. अथ वा, अपायग्गहणेन तिरच्छानयोनि दीपेति । तिरच्छानयोनि हि अपायो सुग-तितो अपेतत्ता, न दुग्गति, महेसक्खानं नागराजादीनं सम्भवतो । दुग्गतिग्गहणेन पेत्तिविसयं ।

सो हि अपायो चेव दुग्गति च, सुगतितो अपेतत्ता, दुक्खस्स च गतिभूतत्ता, न तु विनिपातो, असुरसदिसं अविनिपातत्ता । विनिपातगहणेन असुरकायं । सो हि यथावुत्तेन अत्थेन अपायो चेव दुग्गति च सम्बसमुस्सयेहि च विनिपतितत्ता विनिपातो ति वुच्चति । निरयगहणेन अवीचिआदिं अनेकप्पकारं निरयमेवा ति । उपपन्ना ति उपगता । तत्थ अभिनिब्बत्ता ति अधिप्पायो ।

९४. वुत्तविपरियायेन सुक्कपक्खो वेदितब्बो । अयं पन विसेसो—तत्थ सुगतिगहणेन मनुस्सगति पि सङ्गहति, सग्गगहणेन देवगति येव । तत्थ, सुन्दरा गती ति सुगति । रूपादीहि विसयेहि सुहु अगो ति सग्गो । सो सम्बो पि लुज्जनपलुज्जनङ्गेन लोको ति अयं वचनत्थो । इति दिब्बेन चक्खुना ति आदि सम्बं निगमनवचनं । एवं दिब्बेन चक्खुनापस्सती ति अयमेत्थ सङ्केपत्थो ।

९५. एवं पस्सितुकामेन पन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन कसिणारम्मणं अभिज्ञापादकज्ज्ञानं सम्बाकारेन अभिनीहारक्खमं कत्वा, तेजोकसिणं ओदातकसिणं आलोककसिणं ति इमेसु तीसु कसिणेसु अज्जतरं आसन्नं कातब्बं, उपचारज्ज्ञानगोचरं कत्वा वड्ढेत्वा ठपेतब्बं । न तत्थ अप्पना उप्पादेतब्बा ति अधिप्पायो । सचे हि उप्पादेति, पादकज्ज्ञाननिस्सयं होति, न परिकम्मनिस्सयं । इमेसु च पन तीसु आलोककसिणं येव सेट्ठतरं । तस्मा तं वा इतरेसं वा अज्जतरं कसिण-निहोसे वुत्तनयेन उप्पादेत्वा उपचारभूमियं येव ठत्वा वड्ढेतब्बं । वड्ढनानयो पि चस्स तत्थ वुत्तनयेनेव विदितब्बो । वड्ढितट्ठानस्स अन्तो येव रूपगतं पस्सितब्बं ।

९६. रूपगतं पस्सतो पनस्स परिकम्मस्स वारो अतिक्रमति । ततो आलोको अन्तरधायति । तस्मि अन्तरहिते रूपगतमपि न दिस्सति । अथानेन पुनप्पुनं पादकज्ज्ञानमेव पविसित्वा ततो बुड्ढाय आलोको फरितब्बो । एवं अनुक्रमेण आलोको थामगतो होति । एत्थ आलोको होत्तु ति यत्तकं ठानं परिच्छिन्दति, तत्थ आलोको तिड्ढति येव । दिवसमपि निसीदित्वा पस्सतो रूपदस्सनं होति ।

९७. रत्ति तिणुक्काय मग्गपटिपन्नो चेत्थ पुरिसो ओपम्मं । एको किर रत्ति तिणुक्काय मग्गं पटिपज्जि । तस्स सा तिणुक्का विज्जायि । अथस्स समविसमानि न पज्जायिंसु । सो तं तिणुक्कं भूमियं धंसित्वा पुन उज्जालेसि । सा पज्जलित्वा पुरिमालोकतो महन्ततरमालोकमकासि । एवं पुनप्पुनं विज्जातं उज्जालयतो कमेन सुरियो उड्ढासि । सुरिये उड्ढिते, उक्काय कम्मं नत्थी ति तं छड्ढेत्वा दिवसमपि अगमासि ।

९८. तत्थ उक्कालोको विय परिकम्मकाले कसिणालोको । उक्काय विज्जाताय समविसमानं अदस्सनं विय रूपगतं पस्सतो परिकम्मस्स वारातिक्रमेण आलोके अन्तरहिते रूपगतानं अदस्सनं । उक्काय धंसनं विय पुनप्पुनं पवेसनं । उक्काय पुरिमालोकतो महन्ततरालोककरणं विय

पुन परिकम्भं करोतो बलवतरालोकफरणं । सुरियुद्धानं विय थामगतालोकस्स यथापरि-
च्छेदेन ठानं । तिणुक्कं छड्ढेत्वा दिवसम्पि गमनं विय परित्तालोकं छड्ढेत्वा थामगतेनालोकेन
दिवसम्पि रूपदस्सनं ।

९९. तत्थ, यदा तस्स भिक्खुनो मंसचक्खुस्स अनापाथगतं अन्तोकुच्छिगतं, हृदयवत्थु-
निस्सितं, हेट्ठापथवीतलनिस्सितं, तिरोकुड्डपब्बतपाकारगतं, परचक्कवाळगतं ति इदं रूपं
जाणचक्खुस्स आपाथं आगच्छति, मंसचक्खुनो दिस्समानं विय होति, तदा दिब्बचक्खु उप्पन्नं
होती ति वेदितब्बं । तदेव चेत्थ रूपदस्सनसमत्थं, न पुब्बभागचित्तानि ।

१००. तं पनेतं पुत्थुज्जनस्स परिपन्थो होति । कस्मा ? सो हि यस्मा यत्थ यत्थ, आलोको
होतू ति अधिट्ठाति, तं तं पथवी-समुद्द-पब्बते विनिविज्झित्वा पि एकाळोकं होति । अथस्स
तत्थ भयानकानि यक्खरक्खसादिरूपानि पस्सतो भयं उप्पज्जति, येन चित्तविकल्पेण पत्वा
ज्ञानविम्भन्तको होति । तस्मा रूपदस्सने अप्पमत्तेन भवितब्बं ।

१०१. तत्रायं दिब्बचक्खुनो उप्पत्तिक्रमो । वुत्तप्पकारमेतं रूपारम्भणं कत्वा मनोद्वारावज्जे
उप्पज्जित्वा निरुद्धे तदेव रूपं आरम्भणं कत्वा, चत्तारि पञ्च वा जवनानि उप्पज्जन्ती ति
[१३।५] सब्बं पुरिमनयेनेव वेदितब्बं । इधापि पुब्बभागचित्तानि सवितक्कसविचारानि
कामावचरानि, परियोसाने अत्थसाधकचित्तं चतुत्थज्ज्ञानिकं रूपावचरं । तेन सहजातं जाणं
सत्तानं चुतूपपाते आणं ति पि दिब्बचक्खुजाणं ति पि वुच्चती ति ।

चुतूपपातजाणकथा निड्ढिता ।

१०२. इति पञ्चक्खन्धविदू पञ्च अभिज्ञा अवोच या नाथो ।

ता जत्वा तासु अयं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

१०३. एतासु हि यदेतं चुतूपपातजाणसङ्घातं दिब्बचक्खु, तस्स अनागतंसजाणञ्च यथा-
कम्मपगजाणञ्चा ति द्वे पि परिभण्डजाणानि होन्ति । इति इमानि च द्वे, इद्धिविधादीनि च
पञ्चा ति सत्त अभिज्ञाजाणानि इधागतानि ।

१०४. इदानि तेसं आरम्भणविभागे असम्मोहत्थं

आरम्भणत्तिका वुत्ता ये चत्तारो महेसिना ।

सत्तन्नमभिजाणानं पवत्ति तेसु दीपये ॥

१०५. तत्रायं दीपना—चत्तारो हि आरम्भणत्तिका महेसिना वुत्ता । कतमे चत्तारो ?
परित्तारम्भणत्तिको, मग्गारम्भणत्तिको, अतीतारम्भणत्तिको, अज्झत्तारम्भणत्तिको ति ।

१०६. तत्थ इद्धिविधजाणं परित्त-महग्गत-अतीतानागत-पञ्चुप्पन्न-अज्झत्त-बहिद्धारम्भणवसेन
सत्तसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं ? तं हि, यदा कायं चित्तसन्निस्सितं कत्वा अदिस्समानेन

कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन कायं परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति समारोपेति, तदा उपयोगलद्धं आरम्भणं होतीति कत्वा रूपकायारम्भणतो परित्तरम्भणं होतीति । यदा चित्तं कायसन्निस्सितं कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्तं परिणामेति, पादकज्ज्ञानचित्तं रूपकाये समोदहति समारोपेति, तदा उपयोगलद्धं आरम्भणं होतीति कत्वा महग्गतचित्ता-
रम्भणतो महग्गतारम्भणं होतीति ।

१०७. यस्मा पन तदेव चित्तं अतीतं निरुद्धमारम्भणं करोति, तस्मा अतीतारम्भणं होतीति । महाधातुनिधाने महाकस्सपत्थेरादीने विय अनागतं अधिड्ढन्तानं अनागतारम्भणं होतीति । महाकस्सपत्थेरो किर महाधातुनिधानं करोन्तो, अनागते अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससतानि इमे गन्धा मा सुस्सिसु, पुष्फानि मा मिलायिसु, दीपा मा निब्बारयिसू ति अधिड्ढहि । सब्बं तथेव अहोसि । अस्सगुत्तत्थेरो वत्तनियसेनासने भिक्खुसङ्घं सुक्खभत्तं भुज्जमानं दिस्वा उदक-
सोण्डि, दिवसे दिवसे पुरेभत्ते दधिरसं होतू ति अधिड्ढासि । पुरेभत्ते गहिंत्तं दधिरसं होतीति, पच्छाभत्ते पाकतिकउदकमेव ।

१०८. कायं पन चित्तसन्निस्सितं कत्वा आदिस्समानेन कायेन गमनकाले पञ्चुप्पन्नारम्भणं होतीति । कायवसेन चित्तं, चित्तवसेन वा कायं परिणामनकाले, अत्तनो कुमारकवण्णादिनिम्मानकाले च सकायचित्तानं आरम्भणकरणतो अज्झत्तारम्भणं होतीति । बहिद्वा हत्थिअस्सादिदस्सनकाले पन बहिद्धारम्भणं ति । एवं ताव इद्धिविजाणस्स सत्तसु आरम्भणेषु पवत्ति वेदितब्बा ।

१०९. दिब्बसोतधातुजाणं परित्त-पञ्चुप्पन्न-अज्झत्त-बहिद्धारम्भणवसेन चतूसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं ? तं हि यस्मा सद्दं आरम्भणं करोति, सद्दो च परित्तो, तस्मा परित्तरम्भणं होतीति । विज्जमानं येव पन सद्दं आरम्भणं कत्वा पवत्तनतो पञ्चुप्पन्नारम्भणं होतीति । तं अत्तनो कुञ्ठिसद्वसनकाले अज्झत्तारम्भणं, परेसं सद्वसनकाले बहिद्धारम्भणं ति । एवं दिब्बसोतधातु-
जाणस्स चतूसु आरम्भणेषु पवत्ति वेदितब्बा ।

११०. चेतोपरियजाणं परित्त-महग्गत-अप्पमाण-मग्ग-अतीतानागत-पञ्चुप्पन्न-बहिद्धारम्भण-
वसेन अट्टसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं ? तं हि परेसं कामावचरचित्तजाननकाले परित्तरम्भणं होतीति । रूपावचर-अरूपावचरचित्तजाननकाले महग्गतारम्भणं होतीति । मग्गफलजाननकाले अप्पमाणारम्भणं होतीति । एत्थ च, पथुज्जनो सोतापन्नस्स चित्तं न जानाति, सोतापन्नो वा सकदागामिस्सा ति एवं याव अरहतो नेतब्बं । अरहा पन सब्बेसं चित्तं जानाति, अज्जो पि उपरिमो हेट्ठिमस्सा ति अयं विसेसो वेदितब्बो । मग्गचित्तरम्भणकाले मग्गारम्भणं होतीति । यदा पन अतीते सत्तदिवसम्भन्तरे, अनागते सत्तदिवसम्भन्तरे च परेसं चित्तं जानाति, तदा अतीतारम्भणं अनागतारम्भणञ्च होतीति ।

१११. कथं पञ्चुप्पन्नारम्भणं होतीति ? पञ्चुप्पन्नं नाम तिविधं, खणपञ्चुप्पन्नं, सन्तति-

पञ्चुपन्नं, अद्वापञ्चुपन्नञ्च । तत्थ उप्पादट्ठितिभङ्गप्पत्तं - खणपञ्चुपन्नं । एकद्वेसन्ततिवारपरियापन्नं सन्ततिपञ्चुपन्नं ।

११२. तत्थ अन्धकारे निसीदित्वा आलोककानं गतस्स न ताव आरम्भणं पाकटं होति, याव पन तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एकद्वे सन्ततिवारा वेदितब्बा । आलोककाने विचरित्वा ओवरकं पविट्ठस्सापि न ताव सहसा रूपं पाकटं होति, याव पन तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एकद्वे सन्ततिवारा वेदितब्बा । दूरे ठत्वा पन रजकानं हत्थविकारं गण्डिभेरिआदिआकोटन-विकारञ्च दिस्वा पि न ताव सद्दं सुणाति, याव पन तं सुणाति, तस्मिम्पि अन्तरे एकद्वे सन्तति-वारा वेदितब्बा । एवं ताव मज्झिमभाणका ।

११३. संयुत्तभाणका पन, रूपसन्तति अरूपसन्तती ति द्वे सन्ततियो वत्वा, उदकं अक्क-मित्वा गतस्स याव तीरे अक्कन्तउदकलेखा न विप्पसीदति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उसुमभावो न वूपसम्मति, आतपा आगन्त्वा गम्भं पविट्ठस्स याव अन्धकारभावो न विगच्छति, अन्तोगम्भे कम्मकानं मनसिकरित्वा दिवा वातपानं विवरित्वा ओलोकेन्तस्स याव अक्खीनं फन्दनभावो न वूपसम्मति, अयं रूपसन्तति नाम, द्वेतयो जवनवारा अरूपसन्तति नामा ति वत्वा, तदुभयम्पि सन्ततिपञ्चुपन्नं नामा ति वदन्ति ।

११४. एकभवपरिच्छिन्नं पन अद्वापञ्चुपन्नं नाम, यं सन्धाय भदेकरत्तसुत्ते, “ यो चावुसो, मनो ये धम्मा उभयमेतं पञ्चुपन्नं । तस्मिं पञ्चुपन्ने छन्दरागपटिबद्धं होति विज्जाणं । छन्द-रागपटिबद्धत्ता विज्जाणस्स तदभिनन्दति । तदभिनन्दन्तो पञ्चुपन्नेसु धम्मेषु संहीरती ” ति [म ३।१९७] वुत्तं । सन्ततिपञ्चुपन्नञ्चेत्थ अडकथासु आगतं, अद्वापञ्चुपन्नं सुत्ते ।

११५. तत्थ केचि, खणपञ्चुपन्नं चित्तं चेतोपरियानाणस्स आरम्भणं होती ति वदन्ति । किंकारणा ? यस्मा इद्धिमस्स च परस्स च एकक्खणे चित्तं उप्पज्जती ति । इदञ्च नेसं ओपम्मं—यथा आकासे खित्ते पुष्फमुट्ठिम्हि अवस्सं एकं पुष्फं एकस्स वण्ठेन वण्ठं पटिविज्जति, एवं, परस्स चित्तं जानिस्सामी ति रासिवसेन महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अवस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उप्पादक्खणे वा ठितिकखणे वा भङ्गक्खणे वा पटिविज्जती ति ।

११६. तं पन वस्ससतप्पि वस्ससहस्सप्पि आवज्जतो, येन चित्तेन आवज्जति, येन च जानाति, तेसं द्विन्नं सहट्ठानाभावतो, आवज्जनजवनानञ्च अनिडे ठाने नानारम्भणभावप्पत्तिदोसतो अयुत्तं ति अडकथासु पटिक्खित्तं । सन्ततिपञ्चुपन्नं पन अद्वापञ्चुपन्नञ्च आरम्भणं होती ति वेदितब्बं ।

११७. तत्थ, यं वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवसेन द्वित्तिजवनवीथिपरिमाणे काले परस्स चित्तं, तं सब्बम्पि सन्ततिपञ्चुपन्नं नाम, अद्वापञ्चुपन्नं पन जवनवारेण दीपेतब्बं ति संयुत्तडकथायं वुत्तं, तं सुट्ठु वुत्तं ।

११८. तत्रायं दीपना—इद्धिमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जति । आवज्जनं खणपञ्चु-

पन्नं आरम्भणं कत्वा तेनेव सह निरुज्झति । ततो चत्तारि पञ्च वा जवनानि, येसं पच्छिमं इद्धिचित्तं, सेसानि कामावचरानि । तेसं सब्बेसं पि तदेव निरुद्धं चित्तं आरम्भणं होति, न च तानि नानारम्भणानि होन्ति, अद्वावसेन पञ्चुप्पन्नारम्भणत्ता । एकारम्भणत्ते पि च इद्धिचित्तमेव परस्स चित्तं जानाति, न इतरानि । यथा चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणमेव रूपं पस्सति, न इतरानी ति ।

११९. इति इदं सन्ततिपञ्चुप्पन्नस्स चैव अद्वापञ्चुप्पन्नस्स च वसेन पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति । यस्मा वा सन्ततिपञ्चुप्पन्नमपि अद्वापञ्चुप्पन्ने येव पताति, तस्मा अद्वापञ्चुप्पन्नवसेनेव तं पञ्चुप्पन्नारम्भणं ति वेदितव्वं । परस्स चित्तारम्भणत्ता येव पन बहिद्धारम्भणं होती ति । एवं चेतोपरिय-
जाणस्स अट्ठसु आरम्भणेषु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२०. पुब्बेनिवासजाणं परित्त-महग्गत-अप्पमाण-मग्ग-अतीत-अज्झत्त-बहिद्वा-नवत्तव्वा-
रम्भणवसेन अट्ठसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं ? तं हि कामावचरक्खन्धानुस्सरणकाले परित्ता-
रम्भणं होति । रूपावचरारूपावचरक्खन्धानुस्सरणकाले महग्गतारम्भणं । अतीते अत्तना परेहि
वा भावितमग्गं सच्छिकतफलञ्च अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्भणं । भावितमग्गमेव अनुस्सरण-
काले मग्गारम्भणं । नियमतो पनेतं अतीतारम्भणमेव ।

१२१. तत्थ किञ्चापि चेतोपरियजाण-यथाकम्मूपगजाणानि पि अतीतारम्भणानि होन्ति,
अथ खो तेसं चेतोपरियजाणस्स सत्तदिवसब्भन्तरातीतं चित्तमेव आरम्भणं । तं हि अज्जं खन्धं
वा खन्धपटिबद्धं वा न जानाति, मग्गसम्पयुत्तचित्तारम्भणत्ता पन परियायतो मग्गारम्भणं ति
वुत्तं । यथाकम्मूपगजाणस्स च अतीतचेतनामत्तमेव आरम्भणं । पुब्बेनिवासजाणस्स पन अतीता
खन्धा खन्धपटिबन्धञ्च किञ्चि अनारम्भणं नाम नत्थि । तं हि अतीतक्खन्ध-खन्धपटिबद्धेषु
धम्मेसु सब्बज्जुतजाणसमगतिकं होती ति अयं विसेसो वेदितव्वो । अयमेत्थ अट्ठकथानयो ।

१२२. यस्मा पन, “ कुसला खन्धा इद्धिविधजाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुब्बेनिवासानु-
स्सतिजाणस्स यथाकम्मूपगजाणस्स अनागतंसजाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप
१५४] पडाने वुत्तं, तस्मा चत्तारो पि खन्धा चेतोपरियजाण-यथाकम्मूपगजाणानं आरम्भणं
होन्ति । तत्रापि यथाकम्मूपगजाणस्स कुसलाकुसला एवा ति ।

१२३. अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले पनेतं अज्झत्तारम्भणं, परस्स खन्धानुस्सरणकाले
बहिद्धारम्भणं । अतीते विपस्सी भगवा अहोसि, तस्स माता बन्धुमती, पिता बन्धुमा ति
आदिना नयेन नामगोत्तपथवीनिमित्तादिअनुस्सरणकाले नवत्तव्वारम्भणं होति । नामगोत्तं ति
चेत्थ खन्धूपनिबन्धो सम्मुतिसिद्धो व्यञ्जनत्थो दट्ठव्वो, न व्यञ्जनं । व्यञ्जनं हि सदायतन-
सङ्गहितत्ता परित्तं होति । यथाह—“ निरुत्तिपटिसम्भिदा परित्तारम्भणा ” ति [विभंग ३०४] ।
अयमेत्थ अम्हाकं खन्ति । एवं पुब्बेनिवासजाणस्स अट्ठसु आरम्भणेषु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२४. दिव्वचक्खुजाणं परित्त-पच्चुप्पन्न-अज्झत्त-बहिद्धारम्मणवसेन चतूसु आरम्मणेसु पवत्तति । कथं ? तं हि यस्मा रूपं आरम्मणं करोति, रूपञ्च परित्तं, तस्मा परित्तारम्मणं होति । विज्जमाने येव च रूपे पवत्तत्ता पच्चुप्पन्नारम्मणं । अत्तनो कुच्छिगतादिरूपदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं । परस्स रूपदस्सनकाले बहिद्धारम्मणं ति । एवं दिव्वचक्खुजाणस्स चतूसु आरम्मणेसु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२५. अनागतंसजाणं परित्त-महग्गत-अप्पमाण-मग्ग-अनागत-अज्झत्त-बहिद्धानवत्तव्वा-रम्मणवसेन अट्ठसु आरम्मणेसु पवत्तति । कथं ? तं हि, अयं अनागते कामावचरे निव्वत्तस्सती ति जाननकाले परित्तारम्मणं होति । रूपावचरे अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती ति जाननकाले महग्गतारम्मणं । मग्गं भावेस्सति फलं सच्छिकरिस्सती ति जाननकाले अप्पमाणारम्मणं । मग्गं भावेस्सतिच्चेव जाननकाले मग्गारम्मणं । नियमतो पन तं अनागतारम्मणमेव ।

१२६. तत्थ किञ्चापि चेतोपरियजाणं पि अनागतारम्मणं होति, अथ खो तस्स सत्तदिवस-ब्भन्तरानागतं चित्तमेव आरम्मणं । तं हि अज्झं खन्धं वा खन्धूपनिब्रद्धं वा न जानाति । अनागतंसजाणस्स पुब्बेनिवासजाणे वुत्तनयेन अनागते अनारम्मणं नाम नत्थि ।

१२७. अहं अमुत्र निव्वत्तिस्सामी ति जाननकाले अज्झत्तारम्मणं । असुको अमुत्र निव्वत्तिस्सती ति जाननकाले बहिद्धारम्मणं । अनागते मेत्तेय्यो भगवा उपज्जिस्सति, सुब्रह्मा नामस्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम ब्राह्मणी माता ति आदिना पन नयेन नामगोत्तजानन-काले पुब्बेनिवासजाणे वुत्तनयेनेव नवत्तव्वारम्मणं होती ति । एवमनागतंसजाणस्स अट्ठसु आरम्मणेसु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२८. यथाकम्मूपगजाणं परित्त-महग्गत-अतीत-अज्झत्त-बहिद्धारम्मणवसेन पच्चसु आरम्मणेसु पवत्तति । कथं ? तं हि कामावचरकम्मजाननकाले परित्तारम्मणं होति । रूपावचरारूपावचर-कम्मजाननकाले महग्गतारम्मणं । अतीतमेव जानाती ति अतीतारम्मणं । अत्तनो कम्मजानन-काले अज्झत्तारम्मणं । परस्स कम्मजाननकाले बहिद्धारम्मणं होति । एवं यथाकम्मूपगजाणस्स पच्चसु आरम्मणेसु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२९. यच्चेत्य अज्झत्तारम्मणञ्चेव बहिद्धारम्मणञ्चा ति वुत्तं, तं कालेन अज्झत्तं कालेन बहिद्धान जाननकाले अज्झत्तबहिद्धारम्मणम्पि होति येवा ति ।

इति साधुजनपापुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

अभिज्ञानिद्देसो नाम

तेरसमो परिच्छेदो ।

चुद्धसमो परिच्छेदो खन्धनिद्देशो

१. इदानी, यस्मा एवं अभिज्ञावसेन अधिगतानिसंसाय थिरतराय समाधिभावनाय समन्नागतेन भिक्खुना,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्जश्च भावयं ” ति [१।१]

एत्थ चित्तसीसेन निदिट्ठो समाधि सञ्चाकारेण भावितो होति, तदनन्तरं पन पञ्जा भावेतब्बा, सा च अतिसङ्खेपदेसितत्ता विञ्जातुं पि ताव न सुकरा, पगेव भावेतुं, तस्मा तस्सा वित्थारं भावनानयश्च दस्सेतुं इदं पञ्हाकम्मं होति—का पञ्जा ? केनट्ठेन पञ्जा ? कानस्सा लक्खण-रस-पञ्चुपट्ठान-पदट्ठानानि ? कतिविधा पञ्जा ? कथं भावेतब्बा ? पञ्जाभावनाय को आनिसंसो ति ?

२. तत्रिदं विस्सज्जनं । का पञ्जा ति ? पञ्जा बहुविधा नानपकारा । तं सब्बं विभावयितुं आरब्भमानं विस्सज्जनं अधिप्पेतत्थेव अत्थं न साधेय्य उत्तरिञ्च विक्खेपाय संवत्तेय्य । तस्मा इध अधिप्पेतमेव सन्धाय वदाम—कुसलचित्तसम्पयुत्तं विपस्सनाञ्चाणं पञ्जा ।

३. केनट्ठेन पञ्जा ति ? पजाननट्ठेन पञ्जा । किमिदं पजाननं नाम ? सज्जानन-विजाननाकारविसिड्डं नानपकारतो जाननं । सञ्जा-विञ्जाण-पञ्जानं हि समाने पि जाननभावे सञ्जा, नीलं पीतकं ति आरम्भणसज्जाननमत्तमेव होति, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति लक्खणपटिवेधं पापेतुं न सक्कोति । विञ्जाणं, नीलं पीतकं ति आरम्भणश्च जानाति लक्खणपटिवेधश्च पापेति, उस्सक्कित्वा पन मग्गपातुभावं पापेतुं न सक्कोति । पञ्जा वुत्तनयवसेन आरम्भणश्च जानाति, लक्खणपटिवेधश्च पापेति, उस्सा त्वा मग्गपातुभावश्च पापेति ।

४. यथा हि हेरञ्जिकफलके ठपितं कहापणरासिं, एको अजातबुद्धिदारको, एको गामिकपुरिसो, एको हेरञ्जिको ति तीसु जनेसु पस्समानेसु अजातबुद्धिदारको कहापणानं चित्तविचित्त-दीघ-चतुरस्स-परिमण्डलभावमत्तमेव जानाति, इदं मनुस्सानं उपभोगपरिभोगं रतनसम्मत्तं ति न जानाति । गामिकपुरिसो चित्तविचित्तादिभावश्च जानाति, इदं मनुस्सानं उपभोगपरिभोगं रतनसम्मत्तं ति च, अयं छेको, अयं कूटो, अयं अड्डसारो ति इमं पन विभागं न जानाति । हेरञ्जिको सब्बे पि ते पकारे जानाति, जानन्तो च कहापणं ओलोकेत्वा पि जानाति, आकोटितस्स सव्वं सुत्वा पि गन्धं वायित्वा पि रसं सायित्वा पि हत्थेन धारयित्वा पि, असुकस्मि नाम गामे वा निगमे वा नगरे वा पब्बते वा नदीतीरे वा कतो ति पि, असुका चरियेन कतो ति पि जानाति । एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं ।

५. सञ्ज्ञा हि अजातबुद्धिनो दारकस्स कहापणदस्सनं विय होति, नीलादिवसेन आरम्मणस्स उपड्डानाकारमत्तगहणतो । विञ्जाणं गामिकस्स पुरिसस्स कहापणदस्सनमिव होति, नीलादिवसेन आरम्मणाकारगहणतो, उद्धम्पि च लक्खणपटिवेधसम्पापनतो । पञ्ज्ञा हेरञ्जिकस्स कहापणदस्सनमिव होति, नीलादिवसेन आरम्मणाकारं गहेत्वा लक्खणपटिवेधश्च पापेत्वा ततो उद्धम्पि मग्गपातुभावपापनतो । तस्मा यदेतं सञ्ज्ञानविजाननाकारविसिद्धं नानप्पकारतो जाननं, इदं पजाननं ति वेदितब्बं । इदं सन्धाय हि एतं वुत्तं—पजाननङ्गेन पञ्ज्ञा ति ।

६. सा पनेसा यत्थ सञ्ज्ञा-विञ्जाणानि, न तत्थ एकंसेन होति । यदा पन होति, तदा अविनिब्भूता तेहि धम्महेहि, अयं सञ्ज्ञा, इदं विञ्जाणं, अयं पञ्ज्ञा ति विनिब्भुजित्वा अलब्भ-नेय्यनानत्ता सुखुमा दुदसा । तेनाह आयस्मा नागसेनो—“ दुक्करं, महाराज, भगवता कतं ति । किं, भन्ते नागसेन, भगवता दुक्करं कतं ति ? दुक्करं, महाराज, भगवता कतं, यं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे वत्तमानानं वक्थानं अक्खातं, अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सञ्ज्ञा, अयं चेतना, इदं चित्तं ” ति [मिलिन्द ८७] ।

७. कानस्सा लक्खण-रस-पञ्चुप्पट्टान-पदट्टानानी ति एत्थ पन, धम्मसभावपटिवेध-लक्खणा पञ्ज्ञा, धम्मानं सभावपटिच्छादकमोहन्धकारविद्धंसनरसा, असम्मोहपञ्चुप्पट्टाना । “ समाहितो यथाभूतं जानाति पस्सती ” ति [अं ५।३] वचनतो पन समाधि तस्सा पदट्टानं ।

८. कतिविधा पञ्ज्ञा ति ? धम्मसभावपटिवेधलक्खणेन ताव एकविधा । लोकियलोकुत्तर-वसेन दुविधा । तथा सासवानासवादिवसेन, नामरूपवक्थानपनवसेन, सोमनस्सुपेक्खासहगत-वसेन, दस्सन-भावनाभूमिवसेन च । तिविधा चिन्ता-सुत-भावनामयवसेन । तथा परित्त-महग्गत-अप्पमाणारम्मणवसेन, आयापायउपायकोसल्लवसेन, अञ्ज्ञत्ताभिनिवेसादिवसेन च । चतुब्बिधा चतूसु सत्त्वेसु जाणवसेन, चतुपटिसम्भिदावसेन चा ति ।

९. तत्थ एकविधकोट्टासो उत्तानत्थो येव । दुविधकोट्टासे लोकियमग्गसम्पयुत्ता लोकिया, लोकुत्तरमग्गसम्पयुत्ता लोकुत्तरा ति एवं लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधा ।

१०. दुतियदुके आसवानं आरम्मणभूता सासवा, तेसं अनारम्मणा अनासवा । अत्थतो पनेसा लोकिय-लोकुत्तरा व होति । आसवसम्पयुत्ता सासवा, आसवविप्पयुत्ता अनासवा ति आदिसु पि एसेव नयो । एवं सासवानासवादिवसेन दुविधा ।

११. ततियदुके या विपस्सनं आरभितुकामस्स चतुञ्जं अरूपक्खन्धानं वक्थापने पञ्ज्ञा, अयं नामवक्थापनपञ्ज्ञा, या रूपक्खन्धस्स वक्थापने पञ्ज्ञा, अयं रूपवक्थापनपञ्ज्ञा ति एवं नामरूपवक्थापनवसेन दुविधा ।

१२. चतुत्थदुके द्वीसु कामावचरकुसलचित्तेसु सोळससु च पञ्चकनयेन चतुक्कञ्ज्ञानिकेसु

मग्गचित्तेसु पञ्चा सोमनस्ससहगता, द्वीसु कामावचरकुसलाचित्तेसु चतूसु च पञ्चमज्झानिकेसु मग्गचित्तेसु पञ्चा उपेक्खासहगता ति एवं सोमनस्सुपेक्खासहगतवसेन दुविधा ।

१३. पञ्चमदुके पठममग्गपञ्चा दस्सनभूमि, अवसेसमग्गतयपञ्चा भावनाभूमी ति एवं दस्सनभावनाभूमिवसेन दुविधा ।

१४. तिकेसु पठमत्तिके, परतो असुत्वा पटिलद्वपञ्चा अत्तनो चिन्तावसेन निष्फन्नता चिन्तामया, परतो सुत्वा पटिलद्वपञ्चा सुतवसेन निष्फन्नता सुतमया, यथा तथा वा भावनावसेन निष्फन्ना अप्पनाप्पत्ता पञ्चा भावनामया । वुत्तं हेतं—“ तत्थ कतमा चिन्तामया पञ्चा ? योगविहितेसु वा कम्मायतनेसु, योगविहितेसु वा सिप्पायतनेसु, योगविहितेसु वा विज्जाडानेसु, कम्मस्सकतं वा, सच्चानुलोमिकं वा, रूपं अनिच्चं ति वा, वेदना....सञ्जा....सङ्कारा....विज्जाणं अनिच्चं ति वा, यं एवरूपं अनुलोमिकं खन्ति दिट्ठिं रुचिं मुतिं पेक्खं धम्मनिज्झानखन्ति परतो असुत्वा पटिलमति, अयं वुच्चति चिन्तामया पञ्चा....पे....सुत्वा पटिलमति, अयं वुच्चति सुतमया पञ्चा । सब्बा पि समापन्नस्स पञ्चा भावनामया पञ्चा ” ति [विभंग ३२४-२५] । एवं चिन्ता-सुत-भावनामयवसेन तिविधा ।

१५. दुतियत्तिके कामावचरधम्मे आरब्भ पवत्ता पञ्चा परित्तरम्मणा, रूपावचरारूपावचरे आरब्भ पवत्ता महग्गतारम्मणा, सा लोकियविपस्सना, निब्बानं आरब्भ पवत्ता अप्पमाणारम्मणा, सा लोकुत्तरविपस्सना ति एवं परित्त-महग्गताप्पमाणारम्मणवसेन तिविधा ।

१६. ततियत्तिके आयो नाम वुद्धि । सा दुविधा, अनत्थहानितो च अत्थुप्पत्तितो च । तत्थ कोसलं आयकोसलं । यथाह—“ तत्थ कतमं आयकोसलं ? इमे धम्मे मनसिकरोतो अनुपन्ना चेव अकुसला धम्मा न उप्पजन्ति, उप्पन्ना च अकुसला धम्मा पहीयन्ति, इमे वा पन धम्मे मनसिकरोतो अनुपन्ना चेव कुसला धम्मा उप्पजन्ति, उप्पन्ना च कुसला धम्मा भिम्मोभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तन्ति, या तत्थ पञ्चा पजानना....पे....अमोहो धम्मविचयो सम्मादिट्ठि, इदं वुच्चति आयकोसलं ” ति [विभंग ३२५-२६] ।

१७. अपायो ति पन अवुद्धि । सा पि दुविधा, अत्थहानितो च अनत्थुप्पत्तितो च । तत्थ कोसलं अपायकोसलं । यथाह—“ तत्थ कतमं अपायकोसलं ? इमे धम्मे मनसिकरोतो अनुपन्ना चेव कुसला धम्मा न उप्पजन्ती ” ति [विभंग ३२६] आदि ।

१८. सब्बत्थ पन तेसं तेसं धम्मनं उपायेसु निष्फत्तिकारणेषु तंखणप्पवत्तं ठानुप्पत्तिकं कोसलं उपायकोसलं नाम । यथाह—“ सब्बा पि तत्रुपाया पञ्चा उपायकोसलं ” ति [विभंग ३२६] । एवं आयापायउपायकोसलवसेन तिविधा ।

१९. चतुत्थत्तिके अत्तनो खन्धे गहेत्वा आरद्धा विपस्सनापञ्चा अज्झत्ताभिनिवेसा, परस्स

खन्धे बाहिरं वा अनिन्द्रियबद्धरूपं गहेत्वा आरद्धा बहिर्द्वाभिनिवेसा, उभयं गहेत्वा आरद्धा अञ्जत्तबहिर्द्वाभिनिवेसा ति एवं अञ्जत्ताभिनिवेसादिवसेन ति विधा ।

२०. चतुक्केसु पठमचतुक्के दुक्खसच्चं आरब्भ पवत्तं जाणं दुक्खे जाणं, दुक्खसमुदयं आरब्भ पवत्तं जाणं दुक्खसमुदये जाणं, दुक्खनिरोधं आरब्भ पवत्तं जाणं दुक्खनिरोधे जाणं, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदं आरब्भ पवत्तं जाणं दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय जाणं ति एवं चतूसु सच्चेषु जाणवसेन चतुर्विधा ।

२१. दुतियचतुक्के चतस्सो पटिसम्भिदा नाम अत्थादिसु पभेदगतानि चत्तारि जाणानि । वुत्तं हेतं—“ अत्थे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । धम्मे जाणं धम्मपटिसम्भिदा । तत्थधम्मनिरुत्ताभिलापे जाणं निरुत्तिपटिसम्भिदा । जाणेषु जाणं पटिभानपटिसम्भिदा ” ति [विभंग २९३] ।

२२. तत्थ अत्थो ति सङ्खेपतो हेतुफलस्सेतं अधिवचनं । हेतुफलं हि यस्मा हेतुअनुसारेण अरियति अधिगमियति सम्पापुणियति, तस्मा अत्थो ति वुच्चति । पभेदतो पन, यं किञ्चि पच्चय-सम्भूतं, निब्बानं, भासितत्थो, विपाको, किरिया ति इमे पञ्च धम्मा अत्थो ति वेदितब्बा । तं अत्थं पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं अत्थे पभेदगतं जाणं अत्थपटिसम्भिदा ।

२३. धम्मो ति सङ्खेपतो पच्चयस्सेतं अधिवचनं । पच्चयो हि यस्मा तं तं दहति, पवत्तेति वा, सम्पापुणितुं वा देति, तस्मा धम्मो ति वुच्चति । पभेदतो पन, यो कोचि फलनिब्बत्तको हेतु, अरियमग्गो, भासितं, कुसलं, अकुसलं ति इमे पञ्च धम्मा धम्मो ति वेदितब्बा । तं धम्मं पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं धम्मे पभेदगतं जाणं धम्मपटिसम्भिदा ।

२४. अयमेव हि अत्थो अभिवम्मे, “ दुक्खे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । दुक्खसमुदये जाणं धम्मपटिसम्भिदा....हेतुहि जाणं धम्मपटिसम्भिदा । हेतुफले जाणं अत्थपटिसम्भिदा....ये धम्मा जाता भूता सञ्जाता निब्बत्ता अभिनिब्बत्ता पातुभूता, इमेसु धम्मेषु जाणं अत्थपटिसम्भिदा । यम्हा धम्मा ते धम्मा जाता भूता सञ्जाता निब्बत्ता अभिनिब्बत्ता पातुभूता, तेसु धम्मेषु जाणं धम्मपटिसम्भिदा....जरामरणे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । जरामरणसमुदये जाणं धम्मपटिसम्भिदा....पे....सङ्खारनिरोधे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । सङ्खारनिरोधगामिनिया पटिपदाय जाणं धम्मपटिसम्भिदा....इध भिक्खु धम्मं जानाति सुत्तं गेय्यं....पे....वेदलं, अयं वुच्चति धम्मपटिसम्भिदा । सो तस्स तस्सेव भासितस्स अत्थं जानाति, अयं इमस्स भासितस्स अत्थो, अयं इमस्स भासितस्स अत्थो ति, अयं वुच्चति अत्थपटिसम्भिदा....कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति....पे....इमे धम्मा कुसला । इमेसु धम्मेषु जाणं धम्मपटिसम्भिदा । तेसं विपाके जाणं अत्थपटिसम्भिदा” ति [विभंग २९३-२५] आदिना नयेन विभजित्वा दस्सितो ।

२५. तत्थधम्मनिरुत्ताभिलापे जाणं ति तस्मिं अत्थे च धम्मे च या सभावनिरुत्ति, अव्याभिचारिवोहारो, तदभिलापे, तस्स भासने उदीरणे, तं भासितं लपितं उदीरितं सुत्वा व,

अयं सभावनिरुत्ति, अयं न सभावनिरुत्ती ति एवं तस्सा धम्मनिरुत्तिसञ्जिताय सभावनिरुत्तिया मागधिकाय सव्वसत्तानं मूलभासाय पभेदगतं आणं निरुत्तिपटिसम्भिदा । निरुत्तिपटिसम्भिदा-प्पत्तो हि, फस्सो वेदना ति एवमादिवचनं सुत्वा व अयं सभावनिरुत्ती ति जानाति, फस्सा वेदनो ति एवमादिकं पन, अयं न सभावनिरुत्ती ति ।

२६. आणेसु आणं ति सव्वत्थ आणमारम्मणं कत्वा पञ्चवेक्खन्तस्स आणारम्मणं आणं, यथावुत्तेसु वा तेसु आणेसु सगोचरकिच्चादिवसेन वित्थारतो आणं पटिभानपटिसम्भिदा ति अत्थो ।

२७. चतस्सो पि चेता पटिसम्भिदा द्वीसु ठानेसु पभेदं गच्छन्ति, सेखभूमियञ्च असेख-भूमियञ्च । तत्थ अगगसावकानं महासावकानञ्च असेखभूमियं पभेदगता, आनन्दत्थेर-चित्त-गहपति-धम्मिकउपासक-उपालिगहपति-खुज्जुत्तराउपासिकादीनं सेखभूमियं ।

२८. एवं द्वीसु भूमिसु पभेदं गच्छन्तियो पि चेता, अधिगमेन, परियत्तिया, सवनेन, परिपुच्छाय, पुब्बयोगेन चा ति इमेहि पञ्चहाकारेहि विसदा होन्ति । तत्थ अधिगमो नाम अरहत्तप्पत्ति । परियत्ति नाम बुद्धवचनस्स परियापुणनं । सवनं नाम सक्कच्चं अड्ढिकत्वा सद्धम्मसवनं । परिपुच्छा नाम पाळिअड्ढकथादिसु गण्ठपद-अत्थपदविनिच्छयकथा । पुब्बयोगो नाम पुब्बबुद्धानं सासने गतपञ्चागतिकभावेन याव अनुलोमगोत्रभूसमीपं ताव विपस्सनानुयोगो ।

२९. अपरे आहु—

पुब्बयोगो बाहुसच्चं देसभासा च आगमो ।

परिपुच्छा अधिगमो गरुसन्निस्सयो तथा ।

मित्तसम्पत्ति चेवा ति पटिसम्भिदपञ्चया ति ॥

३०. तत्थ पुब्बयोगो वुत्तनयो व । बाहुसच्चं नाम तेसु तेसु सत्थेसु च सिप्पायतनेसु च कुसलता । देसभासा नाम एकसतवोहारकुसलता, विसेसेन पन मागधिके कोसल्लं । आगमो नाम अन्तमसो ओपम्मवग्गमत्तस्स पि बुद्धवचनस्स परियापुणनं । परिपुच्छा नाम एकगाथाय पि अत्थविनिच्छयपुच्छनं । अधिगमो नाम सोतापन्नता वा....पे....अरहत्तं वा । गरुसन्निस्सयो नाम सुतपटिभानबहुलानं गरूनं सन्तिके वासो । मित्तसम्पत्ति नाम तथारूपानं येव मित्तानं पटिलाभो ति ।

३१. तत्थ बुद्धा च पञ्चेकबुद्धा च पुब्बयोगञ्चेव अधिगमञ्च निस्साय पटिसम्भिदा पापु-णन्ति, सावका सब्बानि पि एतानि कारणानि । पटिसम्भिदाप्पत्तिया च पाटियेक्को कम्मट्ठान-भावनानुयोगो नाम नत्थि । सेखानं पन सेखफलविमोक्खन्तिका, असेखानं असेखफलविमोक्ख-न्तिका च पटिसम्भिदाप्पत्ति होति । तथागतानं हि दसबलानि विय अरियानं अरियफलेनेव पटिसम्भिदा इञ्जन्ती ति । इमा पटिसम्भिदा सन्धाय वुत्तं—चतुपटिसम्भिदावसेन चतुब्बिधा ति [१४।८] ।

३२. कथं भावेतब्बा ति एत्थ पन, यस्मा इमाय पञ्जाय खन्धायतन-धातु-इन्द्रिय-सच्च-पटिच्चसमुप्पादादिभेदा धम्मा भूमि, सीलविसुद्धि चेव चित्तविसुद्धि चा ति इमा द्वे विसुद्धियो मूलं, दिट्ठिविसुद्धि कङ्खावितरणविसुद्धि मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धि पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धि जाणदस्सनविसुद्धी ति इमा पञ्च विसुद्धियो संरीरं, तस्मा तेसु भूमिभूतेसु धम्मेषु उग्गहपरि-पुच्छावसेन जाणपरिचयं कत्वा मूलभूता द्वे विसुद्धियो सम्पादेत्वा संरीरभूता पञ्च विसुद्धियो सम्पादेन्तेन भावेतब्बा । अयमेत्थ सङ्केपो ।

३३. अयं पन त्रित्थारो । यं ताव वुत्तं, खन्धायतन-धातु-इन्द्रिय-सच्च-पटिच्चसमुप्पादादि-भेदा धम्मा भूमी ति एत्थ खन्धा ति पञ्च खन्धा—रूपक्खन्धो, वेदनाक्खन्धो, सञ्ज्ञाक्खन्धो, सङ्खारक्खन्धो, विज्जाणक्खन्धो ति ।

३४. तत्थ यं किञ्चि सीतादीहि रूपनलक्खणं धम्मजातं, सच्चं तं एकतो कत्वा रूपक्खन्धो ति वेदितच्चं । तदेतं रूपनलक्खणेन एकविधं पि, भूतोपादायभेदतो दुविधं ।

३५. तत्थ भूतरूपं चतुर्विधं—पथवीधातु, आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातू ति । तासं लक्खण-रस-पञ्चुपडानानि चतुधातुवत्थाने वुत्तनि [११।९.३] । पदडानतो पन ता सब्बा पि अवसेसधातुत्तयपदडाना ।

३६. उपादायरूपं चतुर्वीसतिविधं—चक्खु, सोतं, घानं, जिह्वा, कायो, रूपं, सद्दो, गन्धो, रसो, इत्थिन्द्रियं, पुरिसिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं, हृदयवत्थु, कायविज्जत्ति, वचीविज्जत्ति, आकासधातु, रूपस्स लङ्घता, रूपस्स मुदुता, रूपस्स कम्मज्जता, रूपस्स उपचयो, रूपस्स सन्तति, रूपस्स जरता, रूपस्स अनिच्चता, कबलीकारो आहारो ति ।

३७. तत्थ रूपाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणं, दङ्कुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसाद-लक्खणं वा चक्खु, रूपेषु आविज्जनरसं, चक्खुविज्जाणस्स आधारभावपञ्चुपडानं, दङ्कुकामता-निदानकम्मजभूतपदडानं ।

३८. सदाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणं, सोतुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसादलक्खणं वा सोतं, सद्देषु आविज्जनरसं, सोतविज्जाणस्स आधारभावपञ्चुपडानं, सोतुकामतानिदान-कम्मजभूतपदडानं ।

३९. गन्वाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणं, घायितुकामता निदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसाद-लक्खणं वा घानं, गन्धेषु आविज्जनरसं, घानविज्जाणस्स आधारभावपञ्चुपडानं, घायितु-कामतानिदानकम्मजभूतपदडानं ।

४०. रसाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणा, सायितुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसाद-लक्खणा वा जिह्वा, रसेषु आविज्जनरसा, जिह्वाविज्जाणस्स आधारभावपञ्चुपडाना, सायितु-कामतानिदानकम्मजभूतपदडाना ।

४१. फोड्वाभिवातारहभूतप्पसादलक्खणो, फुसितुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसाद-
लक्खणो वा कायो, फोड्वासेसु आविञ्छनरसो, कायविञ्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टानो,
फुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्टानो ।

४२. केचि पन तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु, वायु-पथवी-आपाधिकानं भूतानं
पसादो सोत-घान-जिह्वा, कायो सब्बेसं ति वदन्ति । अपरे तेजाधिकानं पसादो चक्खु,
विवर-वायु-आप-पथवाधिकानं सोत-घान-जिह्वा-काया ति वदन्ति । ते वत्तब्बा—सुत्तं आहरथा
ति । अद्वा सुत्तमेव न दक्खिस्सन्ति ।

४३. केचि पनेत्थ, तेजादीनं गुणेहि रूपादीहि अनुगह्मभावतो ति कारणं वदन्ति । ते
वत्तब्बा—को पनेवमाह, रूपादयो तेजादीनं गुणा ति ? अविनिब्भोगवुत्तिसु हि भूतेसु, अयं
इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो ति न लब्भा वत्तुं ति ।

४४. अथापि वदेय्युं—यथा तेसु तेसु सम्भारेसु तस्स तस्स भूतस्स अधिकताय पथवी-
आदीनं सन्धारणादीनि किञ्चानि इच्छथ, एवं तेजादिअधिकेसु सम्भारेसु रूपादीनं अधिकभाव-
दस्सनतो इच्छितब्बमेतं रूपादयो तेसं गुणा ति । ते वत्तब्बा—इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स
आसवस्स गन्धतो पथवीअधिके कप्पासे गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्स
वण्णतो सीतूदकस्स वण्णो परिहायेथ ।

४५. यस्मा पनेतं उभयमपि नत्थि, तस्मा पहायेतमेतेसं निस्सयभूतानं विसेसकपपनं, यथा
अविसेसे पि भूतानं रूपरसादयो अज्जमज्जं विसदिसा होन्ति, एवं चक्खुप्पसादादयो
अविज्जमाने पि अज्जस्मिं विसेसकारणे ति गहेतब्बमेतं । किं पन तं यं अज्जमज्जस्स असाधारणं ?
कम्ममेव नेसं विसेसकारणं । तस्मा कम्मविसेसतो एतेसं विसेसो, न भूताविसेसतो । भूतविसेसे
हि सति पसादो व न उपपज्जति । समानं हि पसादो, न विसमानं ति पोरणा ।

४६. एवं कम्मविसेसतो विसेसवन्तेसु च एतेसु चक्खुसोतानि अप्पत्तविसयगाहकानि,
अत्तनो निस्सयं अनल्लीननिस्सये एव विसये विञ्जाणहेतुता । घाण-जिह्वा-काया सम्पत्तविसय-
गाहका, निस्सयवसेन चैव सयञ्च अत्तनो निस्सयं अल्लीने येव विसये विञ्जाणहेतुता ।

४७. चक्खुं चेत्थ, यदेतं लोके नीलपखुमसमाकिण्णं कण्हसुक्कमण्डलविचित्तं नीलुप्पल-
दलसन्निभं चक्खुं ति बुच्चति, तस्स ससम्भारचक्खुनो सेतमण्डलपरिक्खित्तस्स कण्ह-
मण्डलस्स मज्जे, अभिमुखे ठितानं सरीरसण्ठानुप्पत्तिदेसे, सत्तसु पिचुपट्टेसु आसित्तेलं
पिचुपट्टलानि विय, सत्त अक्खिपट्टलानि व्यापेत्वा, धारण-न्हापन-मण्डन-बीजनकिञ्चाहि चतूहि
धातीहि खत्तियकुमारो विय, सन्धारण-बन्धन-परिपाचन-समुदीरणकिञ्चाहि चतूहि धातूहि कतूप-
कारं उत्तुचित्ताहारेहि उपत्थम्भियमानं आयुना अनुपालियमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिवुत्तं,
पमाणतो ऊकासिरमत्तं चक्खुविञ्जाणादीनं यथारहं कथूद्वारभावं साधयमानं तिइति ।

४८. वुत्तम्पि चेतं धम्मसेनापतिना—

“ येन चक्खुप्पसादेन रूपानि मनुपस्सति ।

परित्तं सुखुमं एतं ऊकासिरसमूपमं ” ति [] ॥

४९. ससम्भारसोतबिलस्स अन्तो तनुतम्बलोमाचिते अङ्गुलिवेठकसण्ठाने पदेसे सोतं, उत्तप्पकाराहि धातूही कतूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थम्भियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णादीहि परिवुत्तं, सोतविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिष्ठति ।

५०. ससम्भारघानबिलस्स अन्तो अजपदसण्ठाने पदेसे घानं यथावुत्तप्पकारउपकारुप-
त्थम्भनानुपालनपरिवारं घानविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिष्ठति ।

५१. ससम्भारजिब्हामज्झस्स उपरि उप्पलदलगसण्ठाने पदेसे जिब्हा यथावुत्तप्पकार-
उपकारुपत्थम्भनानुपालनपरिवारा जिब्हाविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमाना तिष्ठति ।

५२. यावता पन इमस्मिं काये उपादिण्णरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायो कप्पासपटले
सिनेहो विय वुत्तप्पकारउपकारुपत्थम्भनानुपालनपरिवारो व हुत्वा कायविज्जाणादीनं यथारहं
वत्थुद्वारभावं साधयमानो तिष्ठति ।

५३. वम्मिकउदकाकासगामसीवथिकसङ्घातसगोचरनिन्ना विय च अहि-सुंसुमार-पक्खि-
कुक्कुर-सिङ्गाला, रूपादिसगोचरनिन्ना व एते चक्खादयो ति दड्ढत्वा ।

५४. ततो परेसु पन रूपादिसु चक्खुपटिह्ननलक्खणं रूपं, चक्खुविज्जाणस्स विसय-
भावरसं, तस्सेव गोचरपञ्चुपडानं, चतुमहाभूतपदडानं । यथा चेतं, तथा सब्बानि पि उपादा-
रूपानि । यत्थ पन विसेसो अत्थि, तत्थ वक्खाम । तयिदं, नीलं पीतकं ति आदिवसेन अनेकविधं ।

५५. सोतपटिह्ननलक्खणो सद्दो, सोतविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपडानो,
भेरिसद्दो मुदिङ्गसद्दो ति आदिना नयेन अनेकविधो ।

५६. घानपटिह्ननलक्खणो गन्धो, घानविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुप-
डानो, मूलगन्धो सारगन्धो ति आदिना नयेन अनेकविधो ।

५७. जिब्हापटिह्ननलक्खणो रसो, जिब्हाविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचर-
पञ्चुपडानो, मूलरसो खन्धरसो ति आदिना नयेन अनेकविधो ।

५८. इत्थिभावलक्खणं इत्थिन्द्रियं, इत्थीति पकासनरसं, इत्थिलिङ्गनिमित्तकुत्ताकप्पानं
कारणभावपञ्चुपडानं । पुरिसभावलक्खणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो ति पकासनरसं, पुरिसलिङ्ग-
निमित्तकुत्ताकप्पानं कारणभावपञ्चुपडानं । तदुभयम्पि कायप्पसादो विय सकलसरीरव्यापकमेव,
न च, कायप्पसादेन ठितोकासे ठितं ति वा अट्ठितोकासे ठितं ति वा ति वत्तम्बतं आपज्जति,
रूपरसादयो विय अज्जमज्जं ।

५९. सहजरूपानुपालनलक्षणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपडानं, यापयितव्वभूतपदडानं । सन्ते पि च अनुपालनलक्षणादिमिहि विधाने अधिकखणे येव तं सहजरूपानि अनुपालेति, उदकं विय उण्णलादीनि, यथासकं पच्चयुष्पन्ने पि च धम्मे पालेति, धाती विय कुमारं, सयं पवत्तितथम्मसम्बन्धेनेव च पवत्तति, नियामको विय, न भङ्गतो उद्धं पवत्तयति, अत्तनो च पवत्तयितव्वानञ्च अभावा, न भङ्गखणे ठपेति सयं भिज्जमानत्ता, खीयमानो विय वड्डिस्नेहो दीपसिखं, न च अनुपालनपवत्तनडपनानुभावविरहितं, यथावुत्तखणे तस्स तस्स साधनतो ति दड्ढम् ।

६०. मनोधातु-मनोविज्जाणधातूनं निस्सयलक्षणं हृदयवत्थु, तासं येव धातूनं आधारणरसं, उव्वहनपच्चपडानं, हृदयस्स अन्तो कायगतासतिकथायं वुत्तप्पकारं [८।१११] लोहितं निस्साय सन्धारणादिकिच्चेहि भूतेहि कतूपकारं, उतुचिताहारेहि उपत्थम्भियमानं, आयुना अनुपालियमानं, मनोधातु-मनोविज्जाणधातूनञ्चेव तंस्पयुत्तधम्मानञ्च वत्थुभावं साधयमानं तिड्ढति ।

६१. अभिक्कमादिपवत्तकचित्तसमुद्धानवायोधातुया सहजरूपकायधम्भन-सन्धारण-चलनस्स पच्चयो आकारविकारो कायविज्जात्ति, अधिष्णायप्पकासनरसा, कायविष्फन्दनहेतुभावपच्चुपडाना, चित्तसमुद्धानवायोधातुपदडाना । सा पनेसा कायविष्फन्दनेन अधिष्णायविज्जापनहेतुत्ता सयञ्च तेन कायविष्फन्दनसङ्घातेन कायेन विज्जेय्यत्ता कायविज्जती ति वुच्चति । ताय च पन चलितेहि चित्तजरूपेहि अभिसम्बन्धानं उतुजादीनं पि चलनतो अभिक्कमादयो पवत्तन्ती ति वेदितव्वा ।

६२. वचीभेदणवत्तकचित्तसमुद्धानपथवीधातुया उपादिण्णघट्टनस्स पच्चयो आकारविकारो वचीविज्जात्ति, अधिष्णायप्पकासनरसा, वचीघोसस्स हेतुभावपच्चुपडाना, चित्तसमुद्धानपथवीधातुपदडाना । सा पनेसा वचीघोसेन अधिष्णायविज्जापनहेतुत्ता सयञ्च ताय वचीघोससङ्घाताय वाचाय विज्जेय्यत्ता वचीविज्जती ति वुच्चति । यथा हि अरज्जे उस्सापेत्वा वद्धं गोसीसादि-उदक-निमित्तं दिस्वा, उदकमेत्थ अत्थी ति विज्जायति, एवं कायविष्फन्दनञ्चेव वचीघोसञ्च गहेत्वा कायवचीविज्जात्तियो पि विज्जायन्ति ।

६३. रूपपरिच्छेदलक्षणा आकासधातु, रूपपरियन्तप्पकासनरसा, रूपमरियादापच्चुपडाना, असम्फुडभावच्छिद्विवरभावपच्चुपडाना वा, परिच्छिन्नरूपपदडाना, याय परिच्छिन्नेसु रूपेषु, इदमितो उद्धमधो तिरियं ति च होति ।

६४. अदन्धतालक्षणा रूपस्स लहुता, रूपानं गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तिता-पच्चुपडाना, लहुरूपपदडाना । अथद्धतालक्षणा रूपस्स मुदुता, रूपानं थद्धभावविनोदनरसा, सम्भक्किरियासु अत्रिरोधितापच्चुपडाना, मुदुरूपपदडाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मज्जभावलक्षणा रूपस्स कम्मज्जता, अकम्मज्जताविनोदनरसा, अदुब्बलभावपच्चुपडाना, कम्मज्जरूपपदडाना ।

६५. एता पन तिस्सो न अञ्जमञ्जं विजहन्ति । एवं सन्ते पि, यो अरोगिनो विय रूपानं लहुभावो अदन्धता लहुपरिवत्तिप्पकारो रूपदन्धत्तकरधातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो रूपस्स लहुता, यो सुपरिमदितचम्मस्सेव रूपानं मुदुभावो सच्चकिरियाविसेसेसु वसवत्तनभावमद्वप्पकारो रूपत्थद्वत्तकरधातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो रूपस्स मुदुता, यो पन सुधन्तसुवण्णस्सेव रूपानं कम्मञ्जभावो सरीरकिरियानुकूलभावप्पकारो सरीर-किरियानं अननुकूलकरधातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो रूपस्स कम्मञ्जता ति एवमेतासं विसेसो वेदितब्बो ।

६६. आचयलक्खणो रूपस्स उपचयो, पुब्बन्ततो रूपानं उम्मुज्जापनरसो, निय्यातन-पच्चुपद्धानो, परिपुण्णभावपच्चुपद्धानो वा, उपचितरूपपदद्धानो । पवत्तिलक्खणा रूपस्स सन्तति, अनुष्पबन्धनरसा, अनुपच्छेदपच्चुपद्धाना, अनुष्पबन्धकरूपपदद्धाना । उभयम्पेतं जातिरूपस्सेवा-धिवचनं । आकारनानत्ततो पन वेनेय्यवसेन च, “ उपचयो, सन्तती ” ति [धम्म १३४] उद्देसदेसना कृता । यस्मा पनेत्थ अत्थतो नानत्तं नत्थि, तस्मा इमेसं पदानं निद्देसे, “ यो आयतनानं आचयो, सो रूपस्स उपचयो....यो रूपस्स उपचयो, सा रूपस्स सन्तती ” ति [धम्म १४४] वुत्तं ।

६७. अट्ठकथायम्पि, “ आचयो नाम निब्बत्ति, उपचयो नाम वड्ढि, सन्तति नाम पवत्ती ति त्वा “ नदीतीरे खतकूपकम्हि उदकुग्गमनकालो विय आचयो निब्बत्ति, परिपुण्ण-कालो विय उपचयो वड्ढि, अञ्जोत्थरित्वा गमनकालो विय सन्तति पवत्ती ” ति उपमा कृता । उपमावसाने च, “ एवं किं कथितं होति ? आयतनेन आचयो कथितो, आचयेन आयतनं कथितं ” ति [] वुत्तं । तस्मा, या रूपानं पठमाभिनिब्बत्ति सो आचयो, या तेसं उपरि अञ्जेसम्पि निब्बत्तमानानं निब्बत्ति सा वड्ढिआकारेण उपद्धानतो उपचयो, या तेसम्पि उपरि पुनप्पुनं अञ्जेसं निब्बत्तमानानं निब्बत्तति सा अनुष्पबन्धाकारेण उपद्धानतो सन्तती ति च पवुच्चती ति वेदितब्बा ।

६८. रूपपरिपाकलक्खणा जरता, उपनयनरसा, सभावानपगमे पि नवभावापगमपच्चुप-द्धाना वीहिपुराणभावो विय, परिपच्चमानरूपपदद्धाना खण्डिच्चादिभावेन दन्तादिसु विकारदस्सनतो । इदं पाकटजरं सन्धाय वुत्तं । अरूपधम्मानं पन पटिच्छन्नजरा नाम होति । तस्सा एस विकारो नत्थि, या च पथवी-उदक-पब्बत-चन्दिम-सुरियादिसु अवीचिजरा नाम ।

६९. परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्चता, संसीदनरसा, खयवयपच्चुपद्धाना, परिभिज्ज-मानरूपपदद्धाना ।

७०. ओजालक्खणो कवलीकारो आहारो, रूपाहरणरसो, उपत्थम्भनपच्चुपद्धानो, कवळं कत्वा आहरितम्भवत्थुपदद्धानो । याय ओजाय सत्ता यापेन्ति, तस्सा एतं अधिवचनं ।

७१. इमानि ताव पाळियं आगतरूपानेव । अट्ठकथायं पन, बलरूपं, सम्भवरूपं, जातिरूपं, रोगरूपं, एकच्चानं मतेन मिद्धरूपं ति एवं अज्जानि पि रूपानि आहरित्वा, “अद्धा मुनीसि सम्बुद्धो, नत्थि नीवरणा तवा ” ति [सु ५४१] आदीनि वत्त्वा, मिद्धरूपं ताव नत्थि येवा ति पटिक्खित्तं । इतरेसु, रोगरूपं जरता-अनिच्चतागहणेन गहितमेव, जातिरूपं उपचय-सन्ततिगहणेन, सम्भवरूपं आपोधातुगहणेन, बलरूपं वायोधातुगहणेन गहितमेव, तस्मा तेसु एकं पि विसुं नत्थी ति सन्निट्ठानं कतं । इति इदं चतुवीसतिविधं उपादारूपं पुब्बे वुत्तं चतुब्बिधं भूतरूपञ्चा ति अट्ठवीसतिविधं रूपं होति अनुनमनधिकं ।

७२. तं सब्बप्पि, “ न हेतु, अहेतुकं हेतुविप्पयुत्तं, सप्पच्चयं, लोकियं सासवमेवा ” ति [धम्म १२४-२५] आदिना नयेन एकविधं । अज्झत्तिकं बाहिरं, ओळारिकं सुखुमं, दूरे सन्तिके, निप्फन्नं अनिप्फन्नं, पसादरूपं नपसादरूपं, इन्द्रियं अनिन्द्रियं, उपादिणं अनुपादिणं ति आदिवसेन दुविधं ।

७३. तत्थ चक्खादि पञ्चविधं अत्तभावं अधिकिच्च पवत्तत्ता अज्झत्तिकं, सेसं ततो बाहिरत्ता बाहिरं । चक्खादीनि नव, आपोधातुवज्जिता तिस्रो धातुयो चा ति द्वादसविधं घट्टनवसेन गहेतव्वतो ओळारिकं, सेसं ततो विपरीतत्ता सुखुमं । यं सुखुमं तदेव दुष्पटि-विज्झसभावत्ता दूरे, इतरं सुपटि-विज्झसभावत्ता सन्तिके । चतस्सो धातुयो, चक्खादीनि तेरस, कव्वळीकाराहारो चा ति अट्ठारसविधं रूपं परिच्छेदविकारलक्खणभावं अतिक्कमित्वा सभावेनेव परिगगहेतव्वतो निप्फन्नं, सेसं तव्विपरीतताय अनिप्फन्नं । चक्खादि पञ्चविधं रूपादीनं गहण-पच्चयभावेन आदासतलं विय विप्पसन्नत्ता पसादरूपं, इतरं ततो विपरीतत्ता नपसादरूपं । पसादरूपमेव इत्थिन्द्रियादित्तयेन सद्धिं अधिपतियडेन इन्द्रियं, सेसं ततो विपरीतत्ता अनिन्द्रियं, यं कम्मजं ति परतो वक्खाम, तं कम्मेन उपादिणत्ता उपादिणं, सेसं ततो विपरीतत्ता अनुपादिणं ।

७४. पुन सब्बमेव रूपं सनिदस्सन-कम्मजादीनं तिकानं वसेन ति विधं होति । तत्थ ओळारिके रूपं सनिदस्सनसप्पटिधं, सेसं अनिदस्सनसप्पटिधं । सब्बप्पि सुखुमं अनिदस्सन-अप्पटिधं । एवं ताव सनिदस्सनत्तिकवसेन ति विधं ।

७५. कम्मजादित्तिकवसेन पन कम्मतो जातं कम्मजं, तदज्जपच्चयजातं अकम्मजं, न कुतोचि जातं नेव कम्मजं नाकम्मजं । चित्ततो जातं चित्तजं, तदज्जपच्चयजातं अचित्तजं, न कुतोचि जातं नेव चित्तजं नाचित्तजं । आहारतो जातं आहारजं, तदज्जपच्चयजातं अनाहारजं, न कुतोचि जातं नेव आहारजं न अनाहारजं । उतुतो जातं उतुजं, तदज्जपच्चयजातं अनुतुजं, न कुतोचि जातं नेव उतुजं न अनुतुजं ति एवं कम्मजादित्तिकवसेन ति विधं ।

७६. पुन दिट्ठादि-रूपरूपादि-वत्थादिचतुक्कवसेनचतुब्बिधं । तत्थ रूपायतनं दिट्ठं नाम

दस्सनविसयत्ता, सहायतनं सुतं नाम सवनविसयत्ता, गन्ध-रस-फोड्ढवत्तयं मुतं नाम, सम्पत्त-गाहकइन्द्रियविसयत्ता, सेसं विज्जातं नाम विज्जाणस्सेव विसयत्ता ति एवं ताव दिट्ठादिचतुक्क-वसेन चतुब्बिधं ।

७७. निष्फलरूपं पनेत्थ रूपरूपं नाम, आकासधातु परिच्छेदरूपं नाम, कायविज्जत्ति-आदि कम्मज्जतापरियन्तं विकाररूपं नाम, जातिजराभङ्गा लक्खणरूपं नामा ति एवं रूप-रूपादिचतुक्कवसेन चतुब्बिधं ।

७८. यं पनेत्थ हृदयरूपं नाम तं वत्थु न द्वारं, विज्जत्तिद्वयं द्वारं न वत्थु, पसादरूपं वत्थु चेव द्वारञ्च, सेसं नेव वत्थु न द्वारं ति एवं वत्थादिचतुक्कवसेन चतुब्बिधं ।

७९. पुन एकजं, द्विजं, तिजं चतुजं, न कुतोचि जातं ति इमेसं वसेन पञ्चविधं । तत्थ कम्मजमेव चित्तजमेव च एकजं नाम । तेसु सद्धिं हृदयवत्थुना इन्द्रियरूपं कम्मजमेव, विज्जत्ति-द्वयं चित्तजमेव । यं पन चित्ततो च उतुतो च जातं, तं द्विजं नाम । तं सहायतनमेव । यं उतुचित्ताहारेहि जातं, तं तिजं नाम । तं पन लहुतादित्तयमेव । यं चत्तूहि पि कम्मादीहि जातं तं चतुजं नाम । तं लक्खणरूपवज्जं अवसेसं होति ।

८०. लक्खणरूपं पन न कुतोचि जातं । कस्मा ? न हि उप्पादस्स उप्पादो अत्थि । उप्पन्नस्स च परिपाकभेदमत्तं इतरद्वयं । यम्पि, “रूपायतनं, सहायतनं, गन्धायतनं, रसायतनं, फोड्ढायतनं, आकासधातु, आपोधातु, रूपस्स लहुता, रूपस्स मुदुता, रूपस्स कम्मज्जता, रूपस्स उपचयो, रूपस्स सन्तति, कवलीकारो आहारो, इमे धम्मा चित्तसमुद्धाना ” ति [धम्म २।५४] आदिसु जातिया कुतोचि जातत्तं अनुज्जातं, तं रूपजनकपञ्चयानं किञ्चानु-भावक्खणे दिट्ठत्ता ति वेदितब्बं ।

इदं ताव रूपक्खन्धे वित्थारकथामुखं ।

८१. इतरेसु पन, यं किञ्चि वेदयितलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा वेदनाक्खन्धो, यं किञ्चि सज्जाननलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा सज्जाक्खन्धो, यं किञ्चि अभिसङ्खरणलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा सङ्खारक्खन्धो, यं किञ्चि विजाननलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा विज्जाणक्खन्धो वेदितब्बो । तत्थ यस्मा विज्जाणक्खन्धे विज्जाते, इतरे सुविज्जेय्या होन्ति, तस्मा विज्जाणक्खन्धं आदिं कत्वा वण्णनं करिस्साम ।

८२. यं किञ्चि विजाननलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा विज्जाणक्खन्धो वेदितब्बो ति हि वुत्तं । किञ्च विजाननलक्खणं ? विज्जाणं । यथाह —“ विजानाति विजानाती ति खो, आवुसो, तस्मा विज्जाणं ति वुच्चती ” ति [म १।२९२] । विज्जाणं, चित्तं, मनो ति अत्थतो एकं । तदेतं विजाननलक्खणेन सभावतो एकविधं पि, जातिवसेन तिविधं, कुसलं,

अकुसलं, अव्याकृतञ्च । तत्थ कुसलं भूमिभेदतो चतुब्बिधं, कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरं, लोकुत्तरञ्च ।

८३. तत्थ कामावचरं सोमनस्सुपेक्खा-जाण-सङ्खारभेदतो अट्ठविधं । सेय्यथिदं—सोमनस्स-सहगतं जाणसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारञ्च, तथा जाणविप्पयुत्तं । उपेक्खासहगतं जाणसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारञ्च, तथा जाणविप्पयुत्तं ।

८४. यदा हि देय्यधम्म-पटिग्गाहकादिसम्पत्तिं, अज्जं वा सोमनस्सहेतुं आगम्म हट्ठपहट्ठो, “अथि दिन्नं” ति [म १।२८८, अं ५।२६८] आदिनयप्पवत्तं सम्मादिट्ठिं पुरक्खत्वा असंसीदन्तो अनुस्सहितो परेहि दानादीनि पुज्जानिकरोति, तदास्स चित्तं सोमनस्ससहगतं जाणसम्पयुत्तं असङ्खारं होति । यदा पन वुत्तनयेन हट्ठतुट्ठो सम्मादिट्ठिं पुरक्खत्वा पि अमुत्तचागतादिवसेनं संसीदमानो वा, परेहि वा उस्साहितो करोति, तदास्स तदेव चित्तं ससङ्खारं होति । इमस्मिं हि अत्थे सङ्खारो ति एतं अत्तनो वा परेसं वा वसेन पवत्तस्स पुब्बपयोगस्साधिवचनं ।

८५. यदा पन जातिजनस्स पटिपत्तिदस्सनेन जातपरिचया बालदारका भिक्खू दिस्वा सोमस्सजाता सहसा किञ्चिदेव हत्थगतं ददन्ति वा वन्दन्ति वा, तदा ततियं चित्तं उप्पज्जति । यदा पन, देय, वन्दथा ति जातीहि उस्साहिता एवं पटिपज्जन्ति, तदा चतुत्थं चित्तं उप्पज्जति । यदा पन देय्यधम्मपटिग्गाहकादीनां असम्पत्तिं अज्जेसं वा सोमनस्सहेतुनं अभावं आगम्म चतूसु पि विकप्पेसु सोमनस्सरहिता होन्ति, तदा सेसानि चत्तारि उपेक्खसहगतानि उप्पज्जन्ती ति । एवं सोमनस्सुपेक्खा-जाण-सङ्खारभेदतो अट्ठविधं कामावचरकुसलं वेदितव्वं ।

८६. रूपावचरं पन ज्ञानङ्गयोगभेदतो पञ्चविधं होति । सेय्यथिदं—वितक्कविचार-पीतिसुखसमाधियुत्तं पठमं, ततो अतिक्कन्तवितक्कं दुतियं, ततो अतिक्कन्तविचारं ततियं, ततो विरत्तपीतिकं चतुत्थं, अत्थङ्गतसुखं उपेक्खासमाधियुत्तं पञ्चमं ति ।

८७. अरूपावचरं चतुन्नं आरुप्पानं योगवसेन चतुब्बिधं । वुत्तप्पकारेण हि आकासानञ्चायतनज्ज्ञानेन सम्पयुत्तं पठमं, विज्जाणञ्चायतनादीहि दुतिय-ततिय-चतुत्थानि ।

८८. लोकुत्तरं चतुमगसम्पयोगतो चतुब्बिधं ति । एवं ताव कुसलविज्जाणमेव एक-वीसतिविधं होति ।

८९. अकुसलं पन भूमितो एकविधं, कामावचरमेव । मूलतो ति विधं, लोभमूलं, दोसमूलं मोहमूलञ्च ।

९०. तत्थ लोभमूलं सोमनस्सुपेक्खा-दिट्ठिगत-सङ्खारभेदतो अट्ठविधं । सेय्यथिदं—सोमनस्ससहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारञ्च, तथा दिट्ठिगतविप्पयुत्तं । उपेक्खासहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारञ्च, तथा दिट्ठिगतविप्पयुत्तं ।

९१. यदा हि, “ नत्थि कामेसु आदीनवो ” ति [म १।३०७] आदिना नयेन मिच्छादिर्द्वि पुरस्खत्वा हङ्गुडो कामे वा परिभुजति, दिङ्मङ्गलादीनि वा सारतो पच्चेति सभाव-
तिकखेनेव अनुस्साहितेन चित्तेन, तदा पठमं अकुसलचित्तं उपपज्जति, यदा मन्देन समुस्साहि-
तेन चित्तेन, तदा दुतियं, यदा मिच्छादिर्द्वि अपुरस्खत्वा केवलं हङ्गुडो मेथुनं वा सेवति,
परसम्पत्तिं वा अभिज्ञायति, परभण्डं वा हरति सभावतिकखेनेव अनुस्साहितेन चित्तेन, तदा
ततियं, यदा मन्देन समुस्साहितेन चित्तेन, तदा चतुर्थं । यदा पन कामानं वा असम्पत्तिं
आगमम अज्जेसं वा सोमनस्सहेतूनं अभावेन चतूसु पि विकप्पेसु सोमनस्सरहिता हन्ति, तदा
सेसानि चत्तारि उपेक्खासहगतानि उपपज्जन्ती ति । एवं सोमनस्सुपेक्खा-दिङ्गित-सङ्खारभेदतो
अट्ठविधं लोभमूलं वेदितव्वं ।

९२. दोसमूलं पन, दोमनस्ससहगतं पटिघसम्पयुतं असङ्खारं ससङ्खारं ति दुविधमेव
होति । तस्स पाणातिपातादिसु तिकखमन्दप्पवत्तिकाले पवत्ति वेदितव्वा ।

९३. मोहमूलं, उपेक्खासहगतं विचिकिच्छासम्पयुतं उद्वच्चसम्पयुतञ्चा ति दुविधं । तस्स
असन्निधान-विकल्पकाले पवत्ति वेदितव्वा ति । एवं अकुसलविज्ञाणं द्वाससविधं होति ।

९४. अव्याकृतं जातिभेदतो दुविधं, विपाकं, किरियञ्च । तत्थ विपाकं भूमितो चतुब्बिधं,
कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरं लोकुत्तरञ्च । तत्थ कामावचरं दुविधं, कुसलविपाकं,
अकुसलविपाकञ्च । कुसलविपाकमपि दुविधं, अहेतुकं, सहेतुकञ्च ।

९५. तत्थ अलोभादिविपाकहेतुविरहितं अहेतुकं । तं चक्खुविज्ञाणं, सोता-घान-जिह्वा-
कायविज्ञाणं, सम्पटिच्छनकिञ्चा मनोधातु, सन्तीरणादिकिञ्चा द्वे मनोविज्ञाणधातुयो चा
ति अट्ठविधं ।

९६. तत्थ चक्खुसन्निस्सितरूपविजाननलक्खणं चक्खुविज्ञाणं, रूपमत्तारम्मणरसं, रूपा-
भिमुखभावपञ्चपट्टानं, रूपारम्मणाय किरियमनोधातुया अपगमपदट्टानं । सोतादिसन्निस्सित-
सदादिविजाननलक्खणानि सोत-घान-जिह्वा-कायविज्ञाणानि, सदादिमत्तारम्मणरसानि, सदादि-
अभिमुखभावपञ्चपट्टानानि, सदाारम्मणादीनं किरियमनोधातूनं अपगमपदट्टानानि ।

९७. चक्खुविज्ञाणादीनं अनन्तरं रूपादिविजाननलक्खणा मनोधातु, रूपादिसम्पटिच्छन-
रसा, तथाभावपञ्चपट्टाना, चक्खुविज्ञाणादिअपगमपदट्टाना । अहेतुकविपाका सत्कारम्मण-
विजाननलक्खणा दुविधा पि सन्तीरणादिकिञ्चा मनोविज्ञाणधातु, सन्तीरणादिरसा, तथाभाव-
पञ्चपट्टाना, हृदयवत्थुपदट्टाना ।

९८. सोमनस्सुपेक्खायोगतो पन द्विपञ्चट्टानभेदतो च तस्सा भेदो । एतासु हि एका
एकन्तमिद्वारम्मणे पवत्तिसम्भावतो सोमनस्ससम्पयुत्ता हुत्वा सन्तीरण-तदारम्मणवसेन पञ्चद्वारे

चेव जवनावसाने च पवत्तनतो द्विद्वाना होति, एका इडमज्झत्तारम्मणे पवत्तिसम्भावतो उपेक्खा-सम्पयुत्ता हुत्वा सन्तीरण-तदारम्मण-पटिसन्धि-भवङ्ग-चुतिवसेन पवत्तनतो पञ्चद्वाना होति ।

९९. अट्ठविधमपि चेतं अहेतुकविपाकविज्जाणं नियतानियतारम्मणत्ता दुविधं, उपेक्खा-सुख-सोमनस्सभेदतो तिविधं । विज्जाणपञ्चकं हेत्थ नियतारम्मणं यथाक्कमं रूपादिसु येव पवत्तितो, सेसं अनियतारम्मणं । तत्र हि मनोधातु पञ्चसु पि रूपादिसु पवत्तति, मनोविज्जाण-धातुद्वयं छसू ति । कायविज्जाणं पनेत्थ सुखयुत्तं, द्विद्वाना मनोविज्जाणधातु सोमनस्सयुत्ता, सेसं उपेक्खायुत्तं ति । एवं ताव कुसलविपाकाहेतुकं अट्ठविधं वेदितब्बं ।

१००. अलोभादिविपाकहेतुसम्पयुत्तं पन सहेतुकं । तं कामावचरकुसलं विय सोमनस्सादि-भेदतो अट्ठविधं । यथा पन कुसलं दानादिवसेन छसु आरम्मणेषु पवत्तति, न इदं तथा । इदं हि पटिसन्धि-भवङ्ग-चुति-तदारम्मणवसेन परित्तधम्मपरियापनेसु येव छसु आरम्मणेषु पवत्तति । सङ्गारासङ्गारभावो पनेत्थ आगमनादिवसेन वेदितब्बो । सम्पयुत्तधम्मानञ्च विसेसे असति पि, आदासतलादिसु मुखनिमित्तं विय निरुस्साहं विपाकं, मुखं विय सउस्साहं कुसलं ति वेदितब्बं ।

१०१. केवलं हि अकुसलविपाकं अहेतुकमेव । तं चक्खुविज्जाणं, सोत-घान-जिह्वा-काय-विज्जाणं, सम्पटिच्छनकिञ्चा मनोधातु, सन्तीरणादिकिञ्चा पञ्चद्वाना मनोविज्जाणधातू ति सत्त-विधं । तं लक्खणादितो कुसलाहेतुकाविपाके वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

१०२. केवलं हि कुसलविपाकानि इडइडमज्झत्तारम्मणानि, इमानि अनिड-अनिडमज्झत्ता-रम्मणानि । तानि च उपेक्खा-सुख-सोमनस्सभेदतो तिविधानि, इमानि दुक्ख-उपेक्खावसेन दुविधानि । एत्थ हि कायविज्जाणं दुक्खसहगतमेव, सेसानि उपेक्खासहगतानि । सा च तेसु उपेक्खा हीना, दुक्खं विय नातितिखिणा, इतरेसु उपेक्खा पणीता, सुखं विय नातितिखिणा । इति इमेसं सत्तन्नं अकुसलविपाकानं पुरिमानञ्च सोलसन्नं कुसलविपाकानं वसेन कामवचरं विपाकविज्जाणं तेवीसतिविधं ।

१०३. रूपावचरं पन कुसलं विय पञ्चविधं । कुसलं पन समापात्तिवसेन जवनवीथियं पवत्तति, इदं उपपत्तियं पटिसन्धि-भवङ्ग-चुतिवसेन ।

१०४. यथा च रूपावचरं, एवं अरूपावचरं पि कुसलं विय चतुब्बिधं । पवत्तिभेदो पिस्स रूपावचरे वुत्तनयो एव ।

१०५. लोकुत्तराविपाकं चतुमगगयुत्ताचित्तफलत्ता चतुब्बिधं । तं मगगवीथिवसेन चेव फल-समापात्तिवसेन च द्विधा पवत्तति । एवं सब्बमपि चतूसु भूमिसु छत्तिसविधं विपाकविज्जाणं होति ।

१०६. किरियं पन भूमिभेदतो तिविधं, कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरञ्च । तत्थ कामावचरं दुविधं, अहेतुकं सहेतुकञ्च । तत्थ अलोभादिकिरियहेतुविरहितं अहेतुकं । तं मनो-धातुमनोविज्जाणधातुभेदतो दुविधं ।

१०७. तत्थ चक्खुविज्ञाणादिपुरेचरूपादिविज्ञाननलक्खणा मनोधातु, आवज्जनरसा, रूपादिअभिमुखभावपञ्चुपड्डाना, भवङ्गविच्छेदपदड्डाना । सा उपेक्खायुत्ता व होति ।

१०८. मनोविज्ञाणधातु पन दुविधा, साधारणा, असाधारणा च । तत्थ साधारणा उपेक्खासहगताहेतुककिरिया सळारम्मणविज्ञाननलक्खणा, किञ्चवसेन पञ्चद्वारमनोद्वारेसु वोड्ड-पनावज्जनरसा, तथाभावपञ्चुपड्डाना, अहेतुकविपाकमनोविज्ञाणधातु-भवङ्गानं अञ्जतरापगम-पदड्डाना । असाधारणा सोमनस्ससहगताहेतुककिरिया सळारम्मणविज्ञाननलक्खणा, किञ्चवसेन अरहतं अनुळारेसु वत्थुसु हसितुप्पादनरसा, तथाभावपञ्चुपड्डाना, एकन्ततो हृदयवत्थुपदत्थाना ति । इति कामावचरकिरियं अहेतुकं तिविधं ।

१०९. सहेतुकं पन सोमनस्सादिभेदतो कुसलं विय अट्ठविधं । केवलं हि कुसलं सेखपुथु-ज्जनानं उप्पज्जति, इदं अरहतं येवा ति अयमेत्थ विसेसो । एवं ताव कामावचरं एकादसविधं । रूपावचरं पन अरूपावचरञ्च कुसलं विय पञ्चविधं चतुर्विधञ्च होति । अरहतं उप्पत्तिवसेनेव चस्स कुसलतो विसेसो वेदितब्बो ति । एवं सब्बम्पि तीसु भूमिसु वीसतिविधं किरियविज्ञाणं होति ।

११०. इति एकवीसति कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, छत्तिस विपाकानि, वीसति किरि-यानी ति सब्बानि पि एकूननवुति विज्ञाणानि होन्ति, यानि पटिसन्धिवसेन-भवङ्गावज्जन-दस्सन-सवन-घायन-सायन-फुसन-सम्पाटिच्छन-सन्तीरण-वोड्डपन - जवन - तदारम्मण - चुतिवसेन चुदसहि आकारेहि पवत्तन्ति ।

१११. कथं ? यदा हि अट्ठन्नं कामावचरकुसलानं आनुभावेन देवमनुस्सेसु सत्ता निब्बतन्ति, तदा नेसं मरणकाले पञ्चुपड्डितं कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तानं अञ्जतरं आरम्मणं कत्वा अट्ठ सहेतुककामावचरविपाकानि, मनुस्सेसु पण्डकादिभावं आपज्जमानानं दुब्बलद्विहेतुककुसल-विपाकउपेक्खासहगताहेतुकविपाकमनोविज्ञाणधातु चा ति पटिसन्धिवसेन नव विपाकचित्तानि पवत्तन्ति ।

११२. यदा रूपावचरारूपावचरकुसलानुभावेन रूपारूपभवेसु निब्बतन्ति, तदा नेसं मरणकाले पञ्चुपड्डितं कम्मनिमित्तमेव आरम्मणं कत्वा नव रूपारूपावचरविपाकानि पटिसन्धिवसेन पवत्तन्ति ।

११३. यदा पन अकुसलानुभावेन अपाये निब्बतन्ति, तदा नेसं मरणकाले पञ्चुपड्डितं कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तानं अञ्जतरं आरम्मणं कत्वा एका अकुसलविपाकाहेतुमनोविज्ञाणधातु पटिसन्धिवसेन पवत्तती ति । एवं तावेत्थ एकूनवीसतिया विपाकविज्ञाणानं पटिसन्धिवसेन पवात्ति वेदितब्बा ।

११४. पटिसन्धिविज्ञाणे पन निरुद्धे, तं तं पटिसन्धिविज्ञाणमनुबन्धमानं तस्स तस्सेव कम्मस्स विपाकभूतं तस्मिं येव आरम्मणे तादिसमेव भवङ्गविज्ञाणं नाम पवत्तति । पुन पि

तादिसं ति एवं, असति सन्तानविनिवत्तके अञ्जस्मि चित्तुष्पादे, नदीस्रोतं विय, सुपिनं अपस्सतो निदोक्कमनकालादिसु अपरिमाणसङ्खम्पि पवत्तति येवा ति । एवं तेसं येव विञ्जाणानं भवङ्गवसेनापि पवत्ति वेदितब्बा ।

११५. एवं पवत्ते पन भवङ्गसन्ताने, यदा सत्तानं इन्द्रियानि आरम्भणगहणक्खम्मानि होन्ति, तदा चक्खुस्सापाथगते रूपे रूपं पटिच्च चक्खुपसादस्स घट्टना होति । ततो घट्टनानुभावेन भवङ्गचलनं होति । अथ निरुद्धे भवङ्गे, तदेव रूपं आरम्भणं कत्वा, भवङ्गं विच्छिन्दमाना विय, आवज्जनकिच्चं साधयमाना किरियमानोधातु उप्पज्जति । सोतद्वारादिसु पि एसेव नयो ।

११६. मनोद्वारे पन छब्बिधे पि आरम्भणे आपाथगते भवङ्गचलनानन्तरं भवङ्गं विच्छिन्दमाना विय आवज्जनकिच्चं साधयमाना अहेतुककिरियमनोविञ्जाणधातु उप्पज्जति उपेक्खासहगता ति । एवं द्विन्नं किरियविञ्जाणानं आवज्जनवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

११७. आवज्जनानन्तरं पन चक्खुद्वारे ताव दस्सनकिच्चं साधयमानं चक्खुपसादवत्थुकं चक्खुविञ्जाणं, सोतद्वारादिसु सवनादिकिच्चं साधयमानानि सोत-धान-जिह्वा-कायविञ्जाणानि पवत्तन्ति । तानि इड्ड-इड्डमज्झत्तेसु विसयेसु कुसलविपाकानि, अनिड्ड-अनिड्डमज्झत्तेसु विसयेसु अकुसलविपाकानि ति । एवं दसन्नं विपाकविञ्जाणानं दस्सन-सवन-घायन-सायन-फुसनवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

११८. “ चक्खुविञ्जाणधातुया उप्पज्जित्वा निरुद्धसमनन्तरा उप्पज्जति चित्तं मनो मानसं....तज्जा मनोधातू ” ति [विभंग ८८] आदिवचनतो पन चक्खुविञ्जाणादीनं अनन्तरा तेसं येव विसयं सम्पटिच्छमाना कुसलविपाकानन्तरं कुसलविपाका, अकुसलविपाकानन्तरं अकुसलविपाका मनोधातु उप्पज्जति । एवं द्विन्नं विपाकविञ्जाणानं सम्पटिच्छनेवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

११९. “ मनोधातुया पि उप्पज्जित्वा निरुद्धसमनन्तरा उप्पज्जति चित्तं मनो मानसं....तज्जा मनोविञ्जाणधातू ” ति [विभंग ८९] वचनतो पन मनोधातुया सम्पटिच्छित्तमेव विसयं सन्तीरयमाना अकुसलविपाकमनोधातुया अनन्तरा अकुसलविपाका, कुसलविपाकाय अनन्तरा इड्डारम्भणे सोमनस्ससहगता, इड्डमज्झत्ते उपेक्खासहगता उप्पज्जति विपाकाहेतुकमनोविञ्जाणधातु ति । एवं तिण्णं विपाकविञ्जाणानं सन्तीरणवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

१२०. सन्तीरणानन्तरं पन तमेव विसयं वक्थापयमाना उप्पज्जति किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु उपेक्खासहगता ति । एवं एकस्सेव किरियविञ्जाणस्स वोट्टपनवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

१२१. वोट्टपनानन्तरं पन सचे महन्तं होति रूपादिआरम्भणं, अथ यथावक्थापिते विसये अट्ठनं वा कामावचरकुसलानं, द्वादसन्नं वा अकुसलानं, नवन्नं वा अवसेसकामावचरकिरियानं अञ्जतरवसेन छ सत्त वा जवनानि जवन्ति । एस ताव पञ्चद्वारे नयो । मनोद्वारे पन मनो-

द्वारावजनानन्तरं तानि येव । गोत्रभूतो उद्धं रूपावचरतो पञ्च कुसलानि, पञ्च किरियानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, लोकुत्तरतो चत्तारि मग्गचित्तानि, चत्तारि फलचित्तानी ति इमेसु यं यं लद्धपच्चयं होति तं तं जवती ति । एवं पञ्चपञ्जासाय कुसला-कुसलकिरियविपाकविज्जाणानं जवनवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

१२२. जवनावसाने पन सचे पञ्चद्वारे अतिमहन्तं, मनोद्वारे च विभूतमारम्भणं होति, अथ कामावचरसत्तानं कामावचरजवनावसाने इडारम्भाणादीनं पुरिमकम्मजवनाचित्तादीनञ्च वसेन यो यो पच्चयो लद्धो होति, तस्स तस्स वसेन अड्डसु सहेतुककामावचरविपाकेसु तीसु विपाका-हेतुकमनोविज्जाणधातुसु च अज्जतरं, पटिसोतगतं नावं अनुबन्धमानं किञ्चि अन्तरं उदकमिव, भवङ्गस्सारम्भणतो अज्जस्मि आरम्भणे जवितं जवनमनुबन्धन्तं द्विक्खत्तुं सार्कि वा विपाकविज्जाणं उप्पज्जति । तदेतं जवनावसाने भवङ्गस्स आरम्भणे पवत्तनारहं समानं तस्स जवनस्स आरम्भणं आरम्भणं कत्वा पवत्तत्ता तदारम्भणं ति बुच्चति । एवं एकादसन्नं विपाकविज्जाणानं तदारम्भण-वसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

१२३. तदारम्भणावसाने पन पुन भवङ्गमेव पवत्तति । भवङ्गे विच्छिन्ने पुन आवज्ज-नादीनी ति एवं लब्धपच्चयं चित्तसन्तानं, भवङ्गानन्तरं आवज्जनं, आवज्जनानन्तरं दस्सनादीनी ति चित्तनियमवसेनेव पुनप्पुनं ताव पवत्तति, याव एकस्मि भवे भवङ्गस्स परिक्खयो । एकस्मि हि भवे यं सब्बपच्छिमं भवङ्गचित्तं, तं ततो भवतो चवनत्ता चुती ति बुच्चति । तस्मा तप्पि एकूनवीसतिविधमेव होति । एवं एकूनवीसतिया विपाकविज्जाणानं चुतिवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

१२४. चुतितो पन पुन पटिसन्धि, पटिसन्धितो पुन भवङ्गं ति एवं भव-गति-ठिति-निवासेसु संसरमानानं सत्तानं अविच्छिन्नं चित्तसन्तानं पवत्तति येव । यो पनेत्थ अरहत्तं पापुणाति, तस्स चुतिचित्ते निरुद्धे निरुद्धमेव होती ति ।

इदं विज्जाणकखन्धे वित्थारकथामुखं ।

१२५. इदानि यं वुत्तं, यं किञ्चि वेदयितलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा वेदनाकखन्धो वेदितब्बो ति, एत्थापि वेदयितलक्खणं नाम वेदना व । यथाह—“ वेदयति वेदयती ति खो, आवुसो, तस्मा वेदना ति वुच्चती ” ति [म १।२९३] ।

१२६. सा पन वेदयितलक्खणेन सभावतो एकविधा पि जातिवसेन तिविधा होति, कुसला, अकुसला, अन्याकता चा ति । तत्थ, कामावचरं सोमनस्सुपेक्खा-जाण-सङ्खारभेदतो अट्ठविधं ति आदिना नयेन वुत्तेन कुसलेन विज्जाणेन सम्पयुत्ता कुसला, अकुसलेन सम्पयुत्ता अकुसला, अन्याकतेन सम्पयुत्ता अन्याकता ति वेदितब्बा ।

१२७. सा सभावभेदतो पञ्चविधा होति, सुखं, दुःखं, सोमनस्सं, दोमनस्सं, उपेक्खा ति । तत्थ कुसलविपाकेन कायविज्जाणेन सम्पयुत्तं सुखं, अकुसलविपाकेन दुःखं । कामावचरतो चतूहि कुसलेहि चतूहि सहेतुकविपाकोहि एकेन अहेतुकविपाकेन चतूहि सहेतुककिरियेहि एकेन अहेतुककिरियेन चतूहि अकुसलेहि, रूपावचरतो ठपेत्वा पञ्चमज्झानविज्जाणं चतूहि कुसलेहि चतूहि विपाकोहि चतूहि किरियेहि,—लोकुत्तरं पन यस्मा अज्झानिकं नाम नत्थि, तस्मा अट्ठ लोकुत्तरानि पञ्चन्नं ज्ञानानं वसेन चत्तालीसं होन्ति,—तेसु ठपेत्वा अट्ठ पञ्चमज्झानिकानि सेसेहि द्रुत्तिंसाय कुसलविपाकेही ति एवं सोमनस्सं द्वासड्डिया विज्जाणेहि सम्पयुत्तं । दोमनस्सं द्वीहि अकुसलेहि, उपेक्खा अवसेसपञ्चपज्जासाय विज्जाणेहि सम्पयुत्ता ।

१२८. तत्थ इड्ढफोड्ढवानुभवनलक्खणं सुखं, सम्पयुत्तानं उपब्रूहनरसं, कायिकअस्साद-पञ्चुपट्टानं, कायिन्द्रियपदट्टानं । अनिड्ढफोड्ढवानुभवनलक्खणं दुःखं, सम्पयुत्तानं मिलापनरसं, कायिकाबाधपञ्चुपट्टानं, कायिन्द्रियपदट्टानं । इड्डारम्मणानुभवनलक्खणं सोमनस्सं, यथा तथा वा इड्डाकारसम्भोगरसं, चेतसिकअस्सादपञ्चुपट्टानं, पस्सद्विपदट्टानं । अनिड्डारम्मणानुभवनलक्खणं दोमनस्सं, यथा तथा वा अनिड्डाकारसम्भोगरसं, चेतसिकाबाधपञ्चुपट्टानं, एकन्तेनेव हृदयवत्थु-पदट्टानं । मज्झत्तवेदयितलक्खणा उपेक्खा, सम्पयुत्तानं नातिउपब्रूहनमिलापनरसा, सन्तभाव-पञ्चुपट्टाना, निष्पीतिकचित्तपदट्टाना ति ।

इदं वेदनाक्खन्धे वित्थारकथामुखं ।

१२९. इदानीं यं वुत्तं, यं किञ्चि सज्जाननलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा सज्जाक्खन्धो वेदितब्बो ति, एत्थापि सज्जाननलक्खणं नाम सज्जा व । यथाह—“ सज्जानाति सज्जानाती ति खो, आवुसो, तस्मा सज्जा ति वुच्चती ” ति [म १।२९३] । सा पनेसा सज्जाननलक्खणेन सभावतो एकविधा पि जातिवसेन तिविधा व होति, कुसला, अकुसला, अब्याकता च । तत्थ कुसलविज्जाणसम्पयुता कुसला, अकुसलसम्पयुता अकुसला, अब्याकतसम्पयुता अब्याकता । न हि तं विज्जाणं अत्थि यं सज्जाय विष्पयुत्तं । तस्मा यत्तको विज्जाणस्स भेदो, तत्तको सज्जाया ति ।

१३०. सा पनेसा एवं विज्जाणेन समपभेदा पि लक्खणादितो सब्बा व सज्जाननलक्खणा, तदेवेतं ति पुन सज्जाननपञ्चयनिमित्तकरणरसा, दारुआदिसु तच्छकादयो विय, यथागहित-निमित्तवसेन अभिनिवेसकरणपञ्चुपट्टाना, हत्थिदस्सकअन्धा विय, यथाउपहितविसयपदट्टाना, तिणपुरिसकेसु मिगपोतकानं पुरिसा ति उप्पन्नसज्जा विया ति ।

इदं सज्जाक्खन्धे वित्थारकथामुखं ।

१३१. यं पन वुत्तं, यं किञ्चि अभिसङ्खरणलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा सङ्खारक्खन्धो वेदितब्बो ति, एत्थ अभिसङ्खरणलक्खणं नाम रासिकरणलक्खणं । किं पन तं ति ? सङ्खार

येव । यथाह — “ सङ्गतमभिसङ्करोन्ती ति खो, भिक्खवे, तस्मा सङ्कारा ति वुच्चन्ती ति [सं ३।८७] ।

१३२. ते अभिसङ्करणलक्खणा, आयूहनरसा, विष्फारपञ्चुपड्डाना, सेसक्खन्धत्तयपदड्डाना । एवं लक्खणादितो एकविधा पि च जातिवसेन तिविधा, कुसला, अकुसला, अब्याकता ति । तेषु कुसलविज्जाणसम्पयुत्ता कुसला, अकुसलसम्पयुत्ता अकुसला, अब्याकतसम्पयुत्ता अब्याकता ।

१३३. तत्थ कामावचरपठमकुसलविज्जाणसम्पयुत्ता ताव, नियता सरूपेन आगता सत्तवीसति, येवापनका चत्तारो, अनियता पञ्चा ति छत्तिस । तत्थ, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो, पीति, विरियं, जीवितं, समाधि, सद्दा, सति, हिरि, ओत्तप्पं, अलोभो, अदोसो, अमोहो, कायप्पस्सद्धि, चित्तप्पस्सद्धि, कायलङ्हुता, चित्तलङ्हुता, कायमुदुता, चित्तमुदुता, कायकम्मज्जता, चित्तकम्मज्जता, कायपागुज्जता, चित्तपागुज्जता, कायज्जुक्ता, चित्तज्जुक्ता ति इमे सरूपेन आगता सत्तवीसति । छन्दो, अधिमोक्खो, मनसिकारो, तत्रमज्जत्तता ति इमे एवापनका चत्तारो । करुणा, मुदिता, कायदुच्चरितविरति, वचीदुच्चरितविरति, मिच्छाजीवविरती ति इमे अनियता पञ्च । एते हि कदाचि उप्पज्जन्ति, उप्पज्जमाना पि च न एकतो उप्पज्जन्ति ।

१३४. तत्थ फुसती ति **फस्सो** । स्वायं फुसनलक्खणो, सङ्गहनरसो, सन्निपातपञ्चुपड्डानो, आपाथगतविसयपदड्डानो । अयं हि अरूपधम्मो पि समानो आरम्भणे फुसनाकारेणैव पवत्तति, एकदेसेन च अनल्लीयमानो पि, रूपं विय चक्खुं, सद्दो विय च सोतं, चित्तं आरम्भणञ्च सङ्गहेति, तिकसन्निपातसङ्कातस्स अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता सन्निपातपञ्चुपड्डानो, तज्जासमन्नाहारेण चैव इन्द्रियेण च परिक्खते विसये अनन्तरायेणैव उप्पज्जनतो आपाथगतविसयपदड्डानो ति वुच्चति, वेदनाधिष्ठानभावतो पन निच्चम्मगाधी विय दट्ठब्बो ।

१३५. चेतयती ति **चेतना** । अभिसन्दहती ति अत्थो । सा चेतनाभावलक्खणा, आयूहनरसा, संविदहनपञ्चुपड्डाना, सकिच्चपरकिच्चसाधिका जेड्ढसिस्समहावड्ढकीआदयो विय । अच्चायिककम्मानुस्सरणादिषु च पनायं सम्पयुत्तानं उस्साहनभावेन पवत्तमाना पाकटा होति ।

१३६. वितक्कविचारपीतिषु यं वत्तब्बं सिया, तं पथवीकासिणनिहेसे पठमज्ज्ञानवण्णनायं वुत्तमेव [४।८८-९८] ।

१३७. वीरभावो **विरियं** । तं उस्साहनलक्खणं, सहजातानं उपत्थम्भनरसं, असंसीदनभावपञ्चुपड्डानं, “ संविग्गो योनिसो पदहती ” ति [अं २।११५] वचनतो संवेगपदड्डानं, विरियारम्भवत्थुपदड्डानं वा, सम्मा आरद्धं सब्बसम्पत्तीनं मूलं होती ति दट्ठब्बं ।

१३८. जीवन्ति तेन, सयं वा जीवति, जीवनमत्तमेव वा तं ति **जीवितं** । लक्खणादीनि पनस्स रूपजीविते वुत्तनयेणैव वेदितव्वानि [१४।५९] । तं हि रूपधम्मानं जीवितं, इदं अरूपधम्मानं ति इदमेवेत्थ नानाकरणं ।

१३९. आरम्भणे चित्तं समं आधियति, सम्मा वा आधियति, समाधानमत्तमेव वा एतं चित्तस्सा ति समाधि । सो अविसारलक्खणो अविकल्पेपलक्खणो वा, सहजातानं सम्पिण्डनरसो, न्हानियचुण्णानं उदकं विय, उपसमपञ्चुपडानो, विसेसतो सुखपदडानो, निवाते दीपचीमं ठिति विय चेतसो ठिती ति दइब्बो ।

१४०. सदहन्ति एताय, सयं वा सदहति, सदहनमत्तमेव वा एसा ति सद्धा । सा सदहनलक्खणा ओकप्पनलक्खणा वा, पसादनरसा उदकप्पसादकमाणि विय, पक्खन्दनरसा वा ओघुत्तरणं विय, अकालस्सियपञ्चुपडाना अधिमुत्तिपञ्चुपडाना वा, सद्देय्यवत्थुपदडाना सद्धम्मसवनादिसोतापत्तिअङ्गपदडाना वा, हत्थ-वित्त-बीजानि विय दइब्बा ।

१४१. सरन्ति ताय, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति सति । सा अपिलापनलक्खणा, असम्मोसरसा, आरक्खपञ्चुपडाना विसयाभिमुखभावपञ्चुपडाना वा, थिरसञ्जापदडाना कायादिसतिपडानपदडाना वा, आरम्भणे दब्बं पतिट्ठित्ता पन एसिका विय, चक्खुद्वारादिरक्खणतो दोवारिको विय च दइब्बा ।

१४२. कायादुच्चरितादीहि हिरियती ति हिरि । लज्जायेतं अधिवचनं । तेहि एव ओत्तप्पती ति ओत्तप्पं । पापतो उब्बेगस्सेतं अधिवचनं । तथ पापतो जिगुच्छनलक्खणा हिरि, उत्तासलक्खणं ओत्तप्पं, लज्जाकारेण पापानं अकरणरसा हिरि, उत्तासाकारेण ओत्तप्पं । वुत्तप्पकारेण च पापतो सङ्कोचनपञ्चुपडाना एता, अत्तगारवपरगारवपदडाना । अत्तानं हि गरं कत्वा हिरिया पापं जहाति, कुलवधू विय, परं गरं कत्वा ओत्तप्पेण पापं जहाति, वेसिया विय । इमे च पन द्वे धम्मा लोकपालका ति दइब्बा ।

१४३. न लुब्भन्ति एतेन, सयं वा न लुब्भति, अलुब्भनमत्तमेव वा तं ति अलोभो । अदोसामोहेसु पि एसेव नयो । तेसु अलोभो आरम्भणे चित्तस्स अगोधलक्खणो, अलग्गभावलक्खणो वा कमलदले जलविन्दु विय, अपरिगगहरसो मुत्तभिक्षु विय, अनल्लीनभावपञ्चुपडानो असुचिम्हि पतितपुरिसो विय । अदोसो अचण्डिकलक्खणो, अविरोधलक्खणो वा अनुकूलमित्तो विय, आघातविनयरसो, परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विय, सोम्मभावपञ्चुपडानो पुण्णचन्दो विय । अमोहो यथासभावपटिवेधलक्खणो, अक्खलितपटिवेधलक्खणो वा कुसलिस्सासखित्तउसुपटिवेधो विय, विसयोभासनरसो पदीपो विय, असम्मोहपञ्चुपडानो अरञ्जगतसुदेसको विय । तयो पि चेते सब्बकुसलानं मूलभूता ति दइब्बा ।

१४४. कायप्ससम्भनं कायप्ससद्धि, चित्तप्ससम्भनं चित्तप्ससद्धि । कायो ति चेत्य वेदनादयो तयो खन्धा । उभो पि पनेता एकतो कत्वा कायचित्तदरथवूपसमलक्खणा कायचित्तप्ससद्धियो, कायचित्तदरथनिम्महनरसा, कायचित्तानं अपरिप्फन्दसीतिभावपञ्चुपडाना, कायचित्तपदडाना, कायचित्तानं अवूपसमकरउद्गच्छादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दइब्बा ।

१४५. कायलहुभावो कायलहुता, चित्तलहुभावो चित्तलहुता । ता कायचित्तगरुभाव-
वूपसमलक्खणा, कायचित्तगरुभावनिम्मदनरसा, कायचित्तानं अदन्धतापच्चुपड्डाना, कायचित्तपद-
ड्डाना, कायचित्तानं गरुभावकरथीनमिद्धादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दड्ढब्बा ।

१४६. कायमुदुभावो कायमुदुता, चित्तमुदुभावो चित्तमुदुता । ता कायचित्तथम्भ-
वूपसमलक्खणा, कायचित्तथद्भभावनिम्मदनरसा, अप्पटिघातपच्चुपड्डाना, कायचित्तपदड्डाना, काय-
चित्तानं थद्भभावकरादिट्ठिमानादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दड्ढब्बा ।

१४७. कायकम्मञ्जभावो कायकम्मञ्जता, चित्तकम्मञ्जभावो चित्तकम्मञ्जता ।
ता कायचित्ताकम्मञ्जभाववूपसमलक्खणा, कायचित्ताकम्मञ्जभावनिम्मदनरसा, कायचित्तानं
आरम्मणकरणसम्पत्तिपच्चुपड्डाना, कायचित्तपदड्डाना, कायचित्तानं अकम्मञ्जभावकरावसेस-
नीवरणादिपटिपक्खभूता, पसादनीयक्खसु पसादावहा, हितकिरियासु विनियोगक्खमभावावहा
सुवण्णविसुद्धि विया ति दड्ढब्बा ।

१४८. कायस्स पागुञ्जभावो कायपागुञ्जता, चित्तस्स पागुञ्जभावो चित्तपागुञ्जता ।
ता कायचित्तानं अगेलञ्जभावलक्खणा, कायचित्तगेलञ्जनिम्मदनरसा, निरादीनवपच्चुपड्डाना,
कायचित्तपदड्डाना, कायचित्तानं गेलञ्जकरअस्सद्धियादिपटिपक्खभूता ति दड्ढब्बा ।

१४९. कायस्स उजुकभावो कायुज्जुक्ता, चित्तस्स उजुकभावो चित्तुज्जुक्ता । ता काय-
चित्तअज्वलक्खणा, कायचित्तकुटिलभावनिम्मदनरसा, अजिम्हतापच्चुपड्डाना, कायचित्तपदड्डाना,
कायचित्तानं कुटिलभावकरमायासाठेय्यादिपटिपक्खभूता ति दड्ढब्बा ।

१५०. छन्दो ति कतुकामतायेतं अधिवचनं । तस्मा सो कतुकामतालक्खणो छन्दो,
आरम्मणपरियेसनरसो, आरम्मणेन अत्थिकतापच्चुपड्डानो, तदेवस्स पदड्डानं । आरम्मणगहणे अयं
चेतसो हत्थप्पसारणं विय दड्ढब्बो ।

१५१. अधिमुच्चनं अधिमोक्खो । सो सन्निट्ठानलक्खणो, असंसप्पनरसो, निच्छयपच्चुप-
ड्डानो, सन्निट्ठेय्यधम्मपदड्डानो, आरम्मणे निच्चलभावेन इन्दखीलो विय दड्ढब्बो ।

१५२. किरिया कारो, मनम्हि कारो मनसिकारो । पुरिममनतो विसदिसं मनं करोती ति
पि मनसिकारो । स्वायं, आरम्मणपटिपादको, वीथिपटिपादको, जवनपटिपादको ति तिप्पकारो ।
तत्थ आरम्मणपटिपादको, मनम्हि कारो ति मनसिकारो । सो सारणलक्खणो, सम्पयुत्तानं
आरम्मणे संयोजनरसो, आरम्मणाभिमुखभावपच्चुपड्डानो, आरम्मणपदड्डानो, सङ्खारकखन्धपरिया-
पन्नो, आरम्मणपटिपादकतेन सम्पयुत्तानं सारथि विय दड्ढब्बो । वीथिपटिपादको ति पन
पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । जवनपटिपादको ति मनोद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । न
ते इध अधिप्पेता ।

१५३. तेसु धम्मेषु मज्झत्तता तत्रमज्झत्तता । सा चित्तचेतसिकानं समवाहितलक्खणा,

ऊनाधिकतानिवारणसा पक्खपातुपच्छेदनरसा वा, मज्झत्तभावपञ्चपट्टाना, चित्तचेसिकानं अज्झु-
पेक्खणभावेन सम्पवत्तानं आजानीयानं अज्झुपेक्खकसारथि विय दड्ढ्वा ।

१५४. करुणा मुदिता च ब्रह्मविहारनिर्देशे वुत्तनयेनेव वेदितब्बा [९।९२, ९४, ९५] ।
केवलं हि ता अप्पनाप्पत्ता रूपावचरा, इमा कामावचरा ति अयमेव विसेसो । केचि पन
मेत्तुपेक्खायो पि अनियतेसु इच्छन्ति । तं न गहेत्तब्बं । अत्थतो हि अदोसो येव मेत्ता, तत्र-
मज्झत्तुपेक्खा येव उपेक्खा ति ।

१५५. कायदुच्चरिततो विरति कायदुच्चरितविरति । एस नयो सेसासु पि । लक्खणादितो
पनेता तिस्सो पि कायदुच्चरितादिवत्थूनं अवीतिकमलक्खणा,—अमदनलक्खणा ति वुत्तं
होति,—कायदुच्चरितादिवत्थुतो सङ्कोचनरसा, अकिरियपञ्चपट्टाना, सद्वाहिरोत्तप्पअप्पिच्छतादि-
गुणपदट्टाना, पापकिरियतो चित्तस्स विमुखभावभूता ति दड्ढ्वा ।

१५६. इति इमे छत्तिस सङ्खारा पठमेन कामावचरकुसलविज्जाणेन सम्पयोगं गच्छन्ती ति
वेदितब्बा । यथा च पठमेन, एवं दुतियेनापि । ससङ्खारभावमत्तमेव हि एत्थ विसेसो । ततियेन
पन ठपेत्वा अमोहं अवसेसा वेदितब्बा । तथा चतुत्थेन । ससङ्खारभावमत्तमेव हेत्थ विसेसो ।
पठमे वुत्तेसु पन ठपेत्वा पीतिं अवसेसा पञ्चमेन सम्पयोगं गच्छन्ति । यथा च पञ्चमेन, एवं
छडेनापि । ससङ्खारभावमत्तमेव हि एत्थ विसेसो । सत्तमेन पन ठपेत्वा अमोहं अवसेसा वेदि-
तब्बा । तथा अडमेन । ससङ्खारभावमत्तमेवेत्थ विसेसो ।

१५७. पठमे वुत्तेसु ठपेत्वा विरतित्तयं सेसा रूपावचरकुसलेसु पठमेन सम्पयोगं गच्छन्ति,
दुतियेन ततो वितक्कवज्जा, ततियेन ततो विचारवज्जा, चतुत्थेन ततो पीतिवज्जा, पञ्चमेन ततो
अनियतेसु करुणामुदितावज्जा । ते एव चतूसु आरुप्पकुसलेसु । अरूपावचरभावो येव हि
एत्थ विसेसो ।

१५८. लोकुत्तरेसु पठमज्झानिके ताव मग्गविज्जाणे पठमरूपावचरविज्जाणे वुत्तनयेन, दुतिय-
ज्झानिकादिभेदे दुतियरूपावचरविज्जाणादिसु वुत्तनयेनेव वेदितब्बा । करुणामुदितानं पन अभावो,
नियतविरतिता, लोकुत्तरता चा ति अयमेत्थ विसेसो । एवं ताव कुसला येव सङ्खारा वेदितब्बा ।

१५९. अकुसलेसु लोभमूले पठमाकुसलसम्पयुत्ता ताव नियता सरूपेन आगता तेरस,
येवापनका चत्तारो ति सत्तरस । तत्थ, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो, पीति, विरियं,
जीवितं, समाधि, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, लोभो, मोहो, मिच्छादिडी ति इमे सरूपेन आगता
तेरस, छन्दो अधिमोक्खो, उद्वच्चं, मनसिकारो ति इमे येवापनका चत्तारो ।

१६०. तत्थ न हिरियती ति अहिरिको, अहिरिकस्स भावो अहिरिकं । न उत्तप्पती ति
अनोत्तप्पं । तेसु अहिरिकं कायदुच्चरितादीहि अजिगुच्छनलक्खणं अलज्जालक्खणं वा,
अनोत्तप्पं तेहेव असारजलक्खणं अनुत्तासलक्खणं वा । अयमेत्थ सङ्केपो । वित्थारो पन
हिरोत्तप्पानं वुत्तपटिपेक्खवसेन वेदितब्बो [१४।१४२] ।

१६१. लुब्भन्ति तेन, संयं वा लुब्भन्ति, लुब्भनमत्तमेव वा तं ति लोभो । मुहन्ति तेन, संयं वा मुहन्ति, मुहन्मत्तमेव वा तं ति मोहो ।

१६२. तेसु लोभो आरम्भणगहणलक्खणो मक्कटालेपो विय, अभिसङ्गरसो तत्तकपाले खित्तमंसपोसि विय, अपरिच्चागपच्चुपट्टानो तेलञ्जनरागो विय, संयोजनीयधम्मेषु अस्साददस्सन-पदट्टानो, तण्हानदीभावेन वड्डमानो, सीघसोता नदी इव महासमुद्धं, अपायमेव गहेत्वा गच्छती ति दड्डब्बो ।

१६३. मोहो चित्तस्स अन्धभावलक्खणो अञ्जाणलक्खणो वा, असम्पटिवेधरसो आरम्भणसभावच्छादनरसो वा, असम्मापटिपत्तिपच्चुपट्टानो अन्धकारपच्चुपट्टानो वा, अयोनिसो-मनसिकारपदट्टानो, सब्बाकुसलानं मूलं ति दड्डब्बो ।

१६४. मिच्छा पस्सन्ति तां, संयं वा मिच्छा पस्सन्ति, मिच्छादस्सनमत्तं वा एसा ति मिच्छादिट्ठि । सा अयोनिसो अभिनिवेशलक्खणा, परामासरसा, मिच्छाभिनिवेशपच्चुपट्टाना, अरियानं अदस्सनकामतादिपदट्टाना, परमं वज्जं ति दड्डब्बा ।

१६५. उद्धतभावो उद्धच्चं । तं अवूपसमलक्खणं वाताभिघातचलजलं विय, अनवट्टानरसं वाताभिघातचलधजपटाका विय, भन्तत्तपच्चुपट्टानं पासाणाभिघातसमुद्धतभस्मं विय, चेतसो अवूपसमे अयोनिसोमनसिकारपदट्टानं, चित्तविकल्पो ति दड्डब्बं ।

१६६. सेसा कुसले वुत्तनयेनेव वेदितब्बा । अकुसलभावो येव हि, अकुसलभावेन च लामकत्तं एतेसं तेहि विसेसो । इति इमे सत्तरस सङ्खारा पठमेन अकुसलविञ्जाणेन सम्पयोगं गच्छन्ती ति वेदितब्बा । यथा च पठमेन, एवं दुतित्येनापि । ससङ्खारता पनेत्थ, थीनमिदस्स च अनियतता विसेसो ।

१६७. तत्थ थीनता थीनं, मिद्वता मिद्धं । अनुस्साहसंहननता, असत्तिविघातो चा ति अत्थो । थीनञ्च मिद्वञ्च थीनमिद्धं । तत्थ थीनं अनुस्साहलक्खणं, विरियविनोदनरसं, संसीदनपच्चुपट्टानं । मिद्धं अकम्मञ्जतालक्खणं, ओनहनरसं, लीनतापच्चुपट्टानं पचलायिकानिदापच्चुपट्टानं वा । उभयम्पि अरतिविजम्भिकादिसु आयोनिसोमनसिकारपदट्टानं ।

१६८. ततित्येन पठमे वुत्तेसु ठपेत्वा मिच्छादिट्ठि, अवसेसा वेदितब्बा । मानो पनेत्थ अनियतो होति, अयं विसेसो । सो उण्णतिलक्खणो, सम्पग्गहरसो, केतुकम्यतापच्चुपट्टानो, दिट्ठिन्निष्पयुत्तलोभपदट्टानो, उम्मादो विय दड्डब्बो । चतुत्थेन दुतित्ये वुत्तेसु ठपेत्वा मिच्छादिट्ठि अवसेसा वेदितब्बा । एत्थापि च मानो अनियतेसु होति येव ।

१६९. पठमे वुत्तेसु पन ठपेत्वा पीतिं अवसेसा पञ्चमेन सम्पयोगं गच्छन्ति । यथा च पञ्चमेन, एवं छडेनापि । ससङ्खारता पनेत्थ थीनमिदस्स च अनियतभावो विसेसो । सत्तमेन पञ्चमे

वुत्तेसु ठपेत्वा दिङ्गि अवसेसा वेदितव्वा । मानो पनेत्थ अनियतो होति । अट्टमेन छडे वुत्तेसु ठपेत्वा दिङ्गि अवसेसा वेदितव्वा । एत्थापि च मानो अनियतेसु होति येवा ति ।

१७०. दोसमूलेसु पन द्वीसु पठमसम्पयुत्ता ताव, नियता सरूपेन आगता एकादस, येवा-पनका चत्तारो, अनियता तयो ति अट्टारस । तत्थ, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो, विरियं, जीवितं, समाधि, अहिरिकं, अनोत्तपं, दोसो, मोहो ति इमे सरूपेन आगता एकादस । छन्दो, अधिमोक्खो, उद्वच्चं, मनसिकारो ति इमे येवापनका चत्तारो; इस्सा, मच्छरियं, कुक्कुच्चं ति इमे अनियता तयो ।

१७१. तत्थ, दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो । सो चण्डिक्कलक्खणो पढासाविंसो विय, विसप्पनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सयदहनरसो वा दावग्गि विय, दूसनपच्चुपडानो लद्धोकासो विय सपत्तो, आघातवत्थुपदडानो, विससंसङ्ग-पूतिमुत्तं विय दडब्बो ।

१७२. इस्सायना इस्सा । सा परसम्पत्तिनं उस्सुयनलक्खणा, तत्थेव अनभिरतिरसा, ततो विमुखभावपच्चुपडाना, परसम्पत्तिपदडाना, संयोजनं ति दडब्बा ।

१७३. मच्छरभावो मच्छरियं । तं लद्धानं वा लभितव्वानं वा अत्तनो सम्पत्तिनं निगूहन-लक्खणं, तासं येव परेहि साधारणभावअक्खमनरसं, सङ्कोचनपच्चुपडानं कटुकञ्चुकतापच्चुपडानं वा, अत्तसम्पत्तिपदडानं, चेतसो विरूपभावो ति दडब्बं ।

१७४. कुच्छित्तं कतं कुकतं, तस्स भावो कुक्कुच्चं । तं पच्छानुतापलक्खणं, कताकतानु-सोचनरसं, विप्पटिसारपच्चुपडानं, कताकतपदडानं, दासव्यमिव दडब्बं ।

१७५. सेसा वुत्तप्पकारा येवा ति । इति इमे अट्टारस सङ्गारा पठमेन दोसमूलेन सम्पयोगं गच्छन्ती ति वेदितव्वा । यथा च पठमेन, एवं दुतियेनापि । ससङ्गारता पन, अनियतेसु च थीनमिद्वसम्भवो विसेसो ।

१७६. मोहमूलेसु द्वीसु विचिकिच्छासम्पयुत्तेन ताव, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो, विरियं, जीवितं, चित्तट्ठिती, अहिरिकं, अनोत्तपं, मोहो, विचिकिच्छा ति सरूपेन आगता एकादस, उद्वच्चं, मनसिकारो ति येवापनका द्वे चा ति तेरस ।

१७७. तत्थ चित्तट्ठिती ति पवत्तिट्ठितिमत्तो दुब्बलो समाधि । विगता चिकिच्छा ति विचिकिच्छा । सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपडाना अनेकंसगाहपच्चुपडाना वा, विचिकिच्छायं अयोनिमनसिकारपदडाना, पटिपत्तिअन्तरायकरा ति दडब्बा । सेसा वुत्तप्पकारा येव ।

१७८. उद्वच्चसम्पयुत्तेन विचिकिच्छासम्पयुत्ते वुत्तेसु ठपेत्वा विचिकिच्छं सेसा द्वादस । विचिकिच्छाय अभावेन पनेत्थ अधिमोक्खो उप्पज्जति, तेन सद्धिं तेरसेव । अधिमोक्खसम्भावतो

च बलवतरो समाधिं होति । यश्चेत्थ उद्धचं तं सरूपेनेव आगतं, अधिमोक्खमनसिकारा येवापनकवसेना ति । एवं अकुसलसङ्कारा वेदितब्बा ।

१७९. अब्याकतेसु विपाकाव्याकता ताव अहेतुकसहेतुकभेदतो दुविधा । तेसु अहेतुक-विपाकविज्जाणसम्पयुत्ता अहेतुका । तत्थ कुसलाकुसलविपाकचक्खुविज्जाणसम्पयुत्ता ताव, फस्सो, चेतना, जीवितं, चित्तद्विती ति सरूपेन आगता चत्तारो, येवापनको मनसिकारो येवा ति पञ्च । सोत-घान-जिह्वा-कायविज्जाणसम्पयुत्ता पि एते येव ।

१८०. उभयविपाकमनोधातुया एते चेव वितक्कविचाराधिमोक्खा चा ति अट्ठ । तथा तिविधाय पि अहेतुकमनोविज्जाणधातुया । या पनेत्थ सोमस्ससहगता, ताय सद्धिं पीति अधिका होती ति वेदितब्बा ।

१८१. सहेतुकविपाकविज्जाणसम्पयुत्ता पन सहेतुका । तेसु अट्ठकामावचरविपाकसम्पयुत्ता ताव अट्ठहि कामावचरकुसलेहि सम्पयुत्तसङ्कारसदिसा येव । या पन अनियतेसु करुणा मुदिता, ता सत्तारम्मणत्ता विपाकेसु न सन्ति । एकन्तपरित्तरम्मणा हि कामावचरविपाका । न केवलञ्च करुणा मुदिता, विरतियो पि विपाकेसु न सन्ति । पञ्च सिक्खापदा, “ कुसला येवा ” ति [विभंग २९१] हि वुत्तं ।

१८२. रूपावचरारूपावचरलोकुत्तरविपाकविज्जाणसम्पयुत्ता पन तेसं कुसलविज्जाणसम्प-युत्तसङ्कारेहि सदिसा एव ।

१८३. किरियाव्याकता पि अहेतुक-सहेतुकभेदतो दुविधा । तेसु अहेतुककिरियविज्जाण-सम्पयुत्ता अहेतुका । ते कुसलविपाकमनोधातु-अहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वययुत्तेहि समाना । मनोविज्जाणधातुद्वये पन विरियं अधिकं, विरियसम्भावतो च बलप्पत्तो समाधिं होति । अयमेत्थ विसेसो ।

१८४. सहेतुककिरियविज्जाणसम्पयुत्ता पन सहेतुका । तेसु अट्ठकामावचरकिरियविज्जाण-सम्पयुत्ता ताव ठप्पेत्ता विरतियो अट्ठहि कामावचरकुसलेहि सम्पयुत्तसङ्कारसदिसा । रूपावचरा-रूपावचरकिरियसम्पयुत्ता पन सब्बाकारेन पि तेसं कुसलविज्जाणसम्पयुत्तसदिसा येवा ति । एवं अब्याकता पि सङ्कारा वेदितब्बा ।

इदं सङ्कारक्खन्धे वित्थारकथामुखं ।

१८५. इदं ताव अभिधम्मभाजनीयनयेन खन्धेसु वित्थारकथामुखं । भगवता पन, “ यं किञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अज्झत्तं वा बहिद्धा वा ओल्लारिकं वा सुखुमं वा ह्रीनं वा पणीतं वा यं दूरे सन्तिके वा, तदेकज्झं अभिसंयूढित्वा अभिसङ्खिपित्वा अयं वुच्चति रूपक्खन्धो । या काचि वेदना....या काचि सज्जा....ये केचि सङ्कारा....यं किञ्चि विज्जाणं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं.... पे....अभिसङ्खिपित्वा अयं वुच्चति विज्जाणक्खन्धो ” ति [विभंग १-९] एवं खन्धा वित्थारिता ।

१८६. तत्थ यं किञ्ची ति अनवसेसपरियादानं । रूपं ति अतिप्पसङ्गनियमनं । एवं पद-
द्वयेनापि रूपस्स असेसपरिगग्हो कतो होति । अथस्स अतीतादिना विभागं आरभति । तं हि
किञ्चि अतीतं, किञ्चि अनागतादिभेदं ति । एस नयो वेदनादिसु । तत्थ रूपं ताव अद्वा-सन्तति-
समय-खणवसेन चतुधा अतीतं नाम होति । तथा अनागतपच्चुपन्नं ।

१८७. तत्थ अद्वावसेन ताव एकस्स एकस्मि भवे पटिसन्धितो पुब्बे अतीतं, चुतितो
उद्धं अनागतं, उभिन्नमन्तरे पच्चुपन्नं ।

१८८. सन्ततिवसेन सभागएकउतुसमुद्धानं एकाहारसमुद्धानञ्च पुब्बापरियवसेन वत्तमानम्पि
पच्चुपन्नं, ततो पुब्बे विसभागउतुआहारसमुद्धानं अतीतं, पच्छा अनागतं । चित्तजं एकवीथि-
एकजवन-एकसमापत्तिसमुद्धानं पच्चुपन्नं, ततो पुब्बे अतीतं, पच्छा अनागतं । कम्मसमुद्धानस्स
पाटियेक्कं सन्ततिवसेन अतीतादिभेदो नत्थि । तेसं येव पन उतुआहारचित्तसमुद्धानानं उप-
त्थम्भकवसेन तस्स अतीतादिभावो वेदितब्बो ।

१८९. समयवसेन एकमुहुत्त-पुब्बण्ह-सायण्ह-रत्ति-दिवादिसु समयेसु सन्तानवसेन पवत्त-
मानं तंतंसमयं पच्चुपन्नं नाम, ततो पुब्बे अतीतं, पच्छा अनागतं ।

१९०. खणवसेन उप्पादादिखणत्तयपरियापन्नं पच्चुपन्नं, ततो पुब्बे अनागतं, पच्छा अतीतं ।

१९१. अपि च अतिक्रन्तहेतुपच्चयकिच्चमतीतं, निडितहेतुकिच्चमनिडितपच्चयकिच्चं पच्चुपन्नं,
उभयकिच्चमसम्पत्तं अनागतं । सकिच्चखणे वा पच्चुपन्नं, ततो पुब्बे अनागतं, पच्छा अतीतं ।
एत्थ च खणादिकथा व निष्परियाया, सेसा सपरियाया ।

१९२. अज्झत्तबहिद्वाभेदो वुत्तनयो एव [१४।७३] । अपि च इध नियकज्झत्तम्पि
अज्झत्तं, परपुग्गलिकम्पि च बहिद्वा ति वेदितब्बं । ओळारिकसुखुमभेदो वुत्तनयो व [१४।७३] ।

१९३. हीनपणीतभेदो दुविधो, परियायतो, निष्परियायतो च । तत्थ अकनिट्ठानं रूपतो
सुदस्सीनं रूपं हीनं, तदेव सुदस्सानं रूपतो पणीतं । एवं याव नरकसत्तानं रूपं, ताव
परियायतो हीनपणीतता वेदितब्बा । निष्परियायतो पन यत्थ अकुसलविपाकं उप्पज्जाति, तं
हीनं, यत्थ कुसलविपाकं, तं पणीतं ।

१९४. दूरे सन्तिके ति इदम्पि वुत्तनयमेव [१४।७३] । अपि च ओकासतो पत्थ
उपादायुपादाय दूर-सन्तिकता वेदितब्बा ।

१९५. तदेकज्झं अभिसंयूहित्वा अभिसङ्घिपित्वा ति तं अतीतादीहि पदेहि विसुं
विसुं निदिडं रूपं सत्त्वं रूपनलक्खणसङ्काते एकविधभावे पञ्जाय रासिं कत्वा रूपक्खन्धो
ति वुच्चती ति अयमेत्थ अत्थो ।

१९६. एतेन संब्बम्पि रूपं रूपनलक्खणे रासिभावूपगमनेन रूपक्खन्धो ति दस्सितं होति ।

न हि रूपतो अञ्जो रूपक्खन्धो नाम अत्थि । यथा च रूपं, एवं वेदनादयोदयो पि वेदयित-
लक्खणासु रासिभावूपगमनेन । न हि वेदनादीहि अञ्जे वेदनाक्खन्धादयो नाम अत्थि ।

१९७. अतीतादिविभागे पनेत्थ सन्ततिवसेन खणादिवसेन च वेदनाय अतीतानागतपञ्चुप्पन्न-
भावो वेदितब्बो । तत्थ सन्ततिवसेन एकवीथि-एकजवन-एकसमाप्पत्तिपरियापन्ना एकविधविसय-
समायोगप्पवत्ता च पञ्चुप्पन्ना, ततो पुब्बे अतीता, पच्छा अनागता । खणादिवसेन खणत्तय-
परियापन्ना पुब्बन्तापरन्तमज्झत्तगता सकिच्चञ्च कुरुमाना वेदना पञ्चुप्पन्ना, ततो पुब्बे अतीता,
पच्छा अनागता ।

१९८. अज्झत्तवहिद्भाभेदो नियकज्झत्तवसेन वेदितब्बो । ओळारिकसुखमभेदो “अकुसला
वेदना ओळारिका, कुसलाव्याकता वेदना सुखुमा” ति [विभंग ३] आदिना नयेन विभङ्गे
वुत्तेन जाति-सभाव-पुग्गल-लोकिय-लोकुत्तरवसेन वेदितब्बो ।

१९९. जातिवसेन ताव अकुसला वेदना, सावज्जकिरियाहेतुतो किलेससन्तापभावतो च
अवूपसन्तवुत्ती ति कुसलवेदनाय ओळारिका, सव्यापारतो सउस्साहतो सविपाकतो किलेससन्ताप-
भावतो सावज्जतो च त्रिपाकाव्याकताय ओळारिका, सविपाकतो किलेससन्तापभावतो सव्यापज्झतो
सावज्जतो च किरियाव्याकताय ओळारिका । कुसलाव्याकता पन वुत्तविपरियायतो अकुसलाय
सुखुमा । द्वे पि कुसलाकुसलवेदना सव्यापारतो सउस्साहतो सविपाकतो च यथायोगं दुविधाय
पि अव्याकताय ओळारिका । वुत्तविपरियायेन दुविधा पि अव्याकता ताहि सुखुमा । एवं ताव
जातिवसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२००. सभाववसेन पन दुक्खा वेदना निरस्सादतो सविप्फारतो खोभकरणतो उब्बेजनीयतो
अभिभवन्तो च इतराहि द्वीहि ओळारिका । इतरा पन द्वे साततो सतन्तो पणीततो मनापतो
मज्झत्ततो च यथायोगं दुक्खाय सुखुमा । उभो पन सुख-दुक्खा सविप्फारतो खोभकरणतो
पाकटतो च अदुक्खमसुखाय ओळारिका । सा वुत्तविपरियायेन तदुभयतो सुखुमा । एवं
सभाववसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२०१. पुग्गलवसेन पन असमापन्नस्स वेदना नानारम्भणे विक्खित्तभावतो समापन्नस्स
वेदनाय ओळारिका, विपरियायेन इतरा सुखुमा । एवं पुग्गलवसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२०२. लोकियलोकुत्तरवसेन पन सासवा वेदना लोकिया । सा आसवुप्पत्तिहेतुतो ओघ-
नियतो योगनियतो गन्थनियतो नीवरणियतो उपादानियतो संकिलेसिकतो पुथुज्जनसाधारणतो
च अनासवाय ओळारिका । सा विपरियायेन सासवाय सुखुमा । एवं लोकियलोकुत्तरवसेन
ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२०३. तत्थ जातिआदिवसेन सम्भेदो परिहरितब्बो । अकुसलविपाककायविज्जाणसम्पयुत्ता
हि वेदना जातिवसेन अव्याकतत्ता सुखुमा पि समाना सभावादिवसेन ओळारिका होति ।

वुत्तं हेतं—“ अव्याकता वेदना सुखुमा । दुक्ख वेदना ओळारिका....असमापन्नस्स वेदना ओळारिका....सासवा वेदना ओळारिका ” ति [विभंग ३-४] । यथा च दुक्खा वेदना, एवं सुखादयो पि जातिवसेन ओळारिका सभावादिवसेन सुखुमा होन्ति ।

२०४. तस्मा यथा जातिआदिवसेन सम्भेदो न होति, तथा वेदनानं ओळारिकसुखमता वेदितव्वा । सेय्यथिदं—अव्याकता जातिवसेन कुसलाकुसलाहि सुखुमा । तत्थ, कतमा अव्याकता ? किं दुक्खा ? किं सुखा ? किं समापन्नस्स ? किं असमापन्नस्स ? किं सासवा ? किं अनासवा ? ति एवं सभावादिभेदो न परामसितव्बो । एस नयो सव्वत्थ ।

२०५. अपि च, “ तं तं वा पन वेदनं उपादायुपादाय वेदना ओळारिका सुखुमा दड्ढव्वा ” ति [विभंग ४] वचनतो अकुसलादिसु पि लोभसहगताय दोससहगता वेदना अग्गि विय अत्तनो निस्सयदहनतो ओळारिका, लोभसहगता सुखुमा । दोससहगता पि नियता ओळारिका, अनियता सुखुमा । नियता पि कप्पड्डितिका ओळारिका, इतरा सुखुमा । कप्पड्डितिकासु पि असङ्खारिका ओळारिका, इतरा सुखुमा । लोभसहगता पन दिड्डिसम्पयुत्ता ओळारिका, इतरा सुखुमा । सा पि नियता कप्पड्डितिका असङ्खारिका ओळारिका, इतरा सुखुमा । अविसेसेन च अकुसला बहुविपाका ओळारिका, अप्पविपाका सुखुमा । कुसला पन अप्पविपाका ओळारिका, बहुविपाका सुखुमा ।

२०६. अपि च, कामावचरकुसला ओळारिका, रूपावचरा सुखुमा, ततो अरूपावचरा, ततो लोकुत्तरा । कामावचरा दानमया ओळारिका, सीलमया सुखुमा, ततो भावनामया । भावनामया पि दुहेतुका ओळारिका, तिहेतुका सुखुमा, तिहेतुका पि ससङ्खारिका ओळारिका, असङ्खारिका सुखुमा । रूपावचरा च पठमञ्ज्ञानिका ओळारिका....पे....पञ्चमञ्ज्ञानिका सुखुमा व । अरूपावचरा च आकासानञ्चायतनसम्पयुत्ता ओळारिका....पे....नेवसञ्ज्ञानासञ्चायतनसम्पयुत्ता सुखुमा व । लोकुत्तरा च सोतापत्तिमग्गसम्पयुत्ता ओळारिका....पे....अरहत्तमग्गसम्पयुत्ता सुखुमा व । एस नयो तंतंभूमिविपाककिरियवेदनासु, दुक्खादि-असमापन्नादि-सासवादिवसेन वुत्तवेदनासु च ।

२०७. ओकासवसेन चापि निरये दुक्खा ओळारिका, तिरच्छानयोनियं सुखुमा....पे....परनिम्मितवसवत्तिसु सुखुमा व । यथा च दुक्खा, एवं सुखा पि सव्वत्थ यथानुरूपं योजेतव्वा ।

२०८. कथुवसेन चापि हीनवत्थुका या काचि वेदना ओळारिका, पणीतवत्थुका सुखुमा । हीनपणीतभेदे, या ओळारिका सा हीना, या च सुखुमा सा पणीता ति दड्ढव्वा ।

२०९. दूरपदं पन, “ अकुसला वेदना कुसलाव्याकताहि वेदनाहि दूरे, ” सन्तिकपदं, “ अकुसला वेदना अकुसलाय वेदनाय सन्तिके ” ति [विभंग ४] आदिना नयेन विभङ्गे विभक्तं । तस्मा अकुसला वेदना विसभागतो असंसङ्गतो असरिक्खतो च कुसलाव्याकताहि दूरे,

तथा कुसलाव्याकता अकुसलाय । एस नयो सब्बवारेसु । अकुसला पन वेदना सभागतो च सरिक्खतो च अकुसलाय सन्तिके ति । इदं वेदनाक्खन्धस्स अतीतादिविभागे विथारकथामुखं ।

२१०. तंतंवेदनासम्पयुत्तानं सज्जादीनं पि एतं एवमेव वेदितव्वं । एवं विदित्वा च पुन एतस्वेव खन्धेसु जाणभेदत्थं, कमतोथ विसेसतो ।

अनूनाधिकतो चेव उपमातो तथेव च ॥

दड्ढवतो द्विधा, एवं पस्सन्तस्सत्थसिद्धितो ।

विनिच्छयनयो सम्मा विज्जातव्वो विभाविना ॥

२११. तत्थ कमतो ति इध, उप्पत्तिकमो, पहानकमो, पटिपत्तिकमो, भूमिकमो, देसनाकमो ति बहुविधो कमो । तत्थ, “पठमं कललं होति, कलला होति अब्बुदं” ति [सं १। २०६] एवमादि उप्पत्तिकमो । “दस्सनेन पहातव्वा धम्मा, भावनाय पहातव्वा धम्मा” ति [धम्म १] एवमादि पहानकमो । “सीलविसुद्धि....चित्तविसुद्धी” ति [म १।१४८] एवमादि पटिपत्तिकमो । “कामावचरा, रूपावचरा” ति [पटि १।८३] एवमादि भूमिकमो । “चत्तारो सतिपट्ठाना, चत्तारो सम्मपधाना” ति [दी २।१२०, पटि १।८४] वा, “दान-कथं, सीलकथं” ति [म १।३७९] वा एवमादि देसनाकमो ।

२१२. तेसु इध उप्पत्तिकमो ताव न युज्जति, कललादीनं विय खन्धानं पुब्बापरियववत्थानेन अनुप्पत्तितो । न पहानकमो, कुसलाव्याकतानं अपहातव्वतो । न पटिपत्तिकमो, अकुसलानं अप्पटिपज्जनीयतो । न भूमिकमो, वेदनादीनं चतुभूमिपरियापन्नता । देसनाकमो पन युज्जति ।

२१३. अभेदेन हि पञ्चसु खन्धेसु अत्तगाहपतितं वेनेय्यजनं समूहघनविनिम्भोगदस्सनेन अत्तगाहतो मोचेतुकामो भगवा हितकामो तस्स जनस्स सुखगहणत्थं चक्खुआदीनग्गि विसयभूतं ओळारिकं पठमं रूपक्खन्धं देसेसि, ततो इट्ठानिद्वरूपसेवेदनिकं वेदनं, “यं वेदयति तं सज्जानाती” ति [म १।२९३] एवं वेदनाविसयस्स आकारगाहिकं सज्जं, सज्जावसेन अभिसङ्खारके सङ्खारे, तेसं वेदनादीनं निस्सयं अधिपतिभूतञ्च नेसं विज्जाणं ति । एवं ताव कमतो विनिच्छयनयो विज्जतव्वो ।

२१४. विसेसतो ति खन्धानञ्च उपादानक्खन्धानञ्च विसेसतो । को पन नेसं विसेसो ? खन्धा ताव अविसेसतो वुत्ता, उपादानक्खन्धा सासव-उपादानियभावेन विसेसत्वा । यथाह—पञ्च, भिक्खवे, खन्धे देसिस्सामि, पञ्चुपादानक्खन्धे, तं सुणाथ । कतमे च, भिक्खवे, पञ्चक्खन्धा ? यं किञ्चि, भिक्खवे, रूपं अतीतानागतपञ्चुप्पन्नं....पे....सन्तिके वा, अयं वुच्चति रूपक्खन्धो । या काचि वेदना....पे....यं किञ्चि विज्जाणं....पे ...सन्तिके वा, अयं वुच्चति विज्जाणक्खन्धो । इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पञ्चक्खन्धा । कतमे च, भिक्खवे, पञ्चुपादानक्खन्धा ? यं किञ्चि, भिक्खवे, रूपं....पे....सन्तिके वा सासवं उपादानियं, अयं वुच्चति रूपुपादानक्खन्धो । या

काचि वेदना....पे....यं किञ्चि विज्जाणं....सन्तिके वा सासवं उपादानियं, अयं वुच्चति विज्जाणुपादानकखन्धो । इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पञ्चुपादानकखन्धा ” ति [सं ३।४७-४८] ।

२१५. एत्थ च यथा वेदनादयो अनासवा पि अत्थि, न एवं रूपं । यस्मा पनस्स रासङ्गेन खन्धभावो युज्जति, तस्मा खन्धेषु वुत्तं, यस्मा रासङ्गेन च सासवङ्गेन च उपादानकखन्धभावो युज्जति, तस्मा उपादानकखन्धेषु वुत्तं । वेदनादयो पन अनासवा व खन्धेषु वुत्ता । सासवा उपादानकखन्धेषु । उपादानकखन्धा ति च एत्थ, उपादानगोचरा खन्धा उपादानकखन्धा ति एवमत्थो दट्ठब्बो । इध पन सव्वे पेते एकज्झं कत्वा खन्धा ति अधिपेता ।

२१६. अनूनाधिकतो ति, कस्मा पन भगवता पञ्चैव खन्धा वुत्ता अनूना अनधिका ति ? सब्बसङ्गतसभागकसङ्गहतो, अत्तत्तनियगाहवत्थुस्स एतपरमतो, अज्जेसञ्च तदवरोधतो ।

२१७. अनेकपभेदेसु हि सङ्गतधम्मेषु सभागवसेन सङ्गहमानेषु रूपं रूपसभागकसङ्गहवसेन एको खन्धो होति, वेदना वेदनासभागकसङ्गहवसेन एको खन्धो होति । एस नयो सज्जादिसु । तस्मा सब्बसङ्गतसभागकसङ्गहतो पञ्चैव वुत्ता ।

२१८. एतपरमञ्चेतं अत्तत्तनियगाहवत्थु यदिदं रूपपादयो पञ्च । वुत्तं हेतं—“ रूपे खो, भिक्खवे, सति, रूपं उपादाय, रूपं अभिनिर्विस्स, एवं दिट्ठि उप्पज्जति, एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता ति । वेदनाय....सज्जाय....सङ्कारेषु....विज्जाणे सति, विज्जाणं उपादाय, विज्जाणं अभिनिर्विस्स, एवं दिट्ठि उप्पज्जति, एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता ” ति [सं ३।१८१-८२] । तस्मा अत्तत्तनियगाहवत्थुस्स एतपरमतो पि पञ्चैव वुत्ता ।

२१९. ये पि चज्जे सीलादयो पञ्च धम्मकखन्धा वुत्ता, ते पि सङ्कारकखन्धे परियापन्नता एत्थेव अवरोधं गच्छन्ति । तस्मा अज्जेसं तदवरोधतो पि पञ्चैव वुत्ता ति । एवं अनूनाधिकतो विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

२२०. उपमातो ति एत्थ हि गिलानसात्थूपमो रूपुपादानकखन्धो, गिलानूपमस्स विज्जाणुपादानकखन्धस्स वत्थु-द्वारारम्भणवसेन निवासिद्धानतो । गेलज्जूपमो वेदनुपादानकखन्धो आबाधकत्ता । गेलज्जसमुद्धानूपमो सज्जुपादानकखन्धो, कामासज्जादिवसेन रागादिसम्पयुत्तवेदनासम्भवा । असप्पायसेवनूपमो सङ्कारुपादानकखन्धो, वेदनागेलज्जस्स निदानत्ता । “ वेदनं वेदनत्ताय अभिसङ्खरोन्ती ” ति [सं ३।८७] हि वुत्तं । तथा, “ अकुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं कायविज्जाणं उप्पन्नं होति दुक्खसहगतं ” ति [धम्म १।१७-१८] । गिलानूपमो विज्जाणुपादानकखन्धो, वेदनागेलज्जेन अपरिमुत्तत्ता ।

२२१. अपि च चारक-कारण-अपराध-कारणकारक-अपराधिकूपमा एते भाजन-भोजन-व्यञ्जन-परिवेसक-भुज्जकूपमा चा ति । एवं उपमातो विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

२२२. दट्ठब्बतो द्विधा ति, सङ्खेपतो विथारतो चा ति एवं द्विधा दट्ठब्बतो पेत्थ विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

२२३. सङ्क्षेपतो हि पञ्चपादानखन्धा आसीविसूपमे वुत्तनयेन उक्खित्तासिकपच्चत्थिकतो, भारसुत्तवसेन भारतो, खज्जनीयपरियायवसेन खादकतो, यमकसुत्तवसेन अनिच्चदुक्खानत्तसङ्गत-वधकतो दृष्टव्वा ।

२२४. विथारतो पनेत्थ फेणपिण्डो विय रूपं दृष्टव्वं परिमद्दनासहनतो, उदकबुब्बुळं विय वेदना मुहुत्तरमणीयतो, मरीचिका विय सञ्जा विप्पलम्भनतो, कदलिकखन्धो विय सङ्गारा असारकतो, माया विय विञ्जाणं वञ्चकतो । विसेसतो च सुळारम्पि अञ्जत्तिकं रूपं असुभं ति दृष्टव्वं, वेदना तीहि दुक्खताहि अविनिमुत्ततो दुक्खा ति, सञ्जा-सङ्गारा अविधेय्यतो अनत्ता ति, विञ्जाणं उदयव्वयधम्मतो अनिच्चं ति दृष्टव्वं ।

२२५. एवं पस्सन्तस्सत्थसिद्धितो ति एवञ्च सङ्क्षेपविथारवसेन द्विधा पस्सतो या अत्थसिद्धि होति, ततो पि विनिच्छयनयो विञ्जातव्वो । सेय्यथिदं—सङ्क्षेपतो ताव पञ्चपादान-वखन्धे उक्खित्तासिकपच्चत्थिकादिभावेन पस्सन्तो खन्धेहि न त्रिहज्जति, विथारतो पन रूपादीनि फेणपिण्डादिसादिसभावेन पस्सन्तो न असारेसु सारदस्सी होति ।

२२६. विसेसतो च अञ्जत्तिकरूपं असुभतो पस्सन्तो कवळीकाराहारं परिजानाति, असुभे सुभं ति विपल्लासं पजहति, कामोधं उत्तरति, कामयोगेन विसंयुज्जति, कामासवेन अनासवो होति, अभिञ्जाकायगन्धं भिन्दति, कामुपादानं न उपादियति ।

२२७. वेदनं दुक्खतो पस्सन्तो फस्साहारं परिजानाति, दुक्खे सुखं ति विपल्लासं पजहति, भवोधं उत्तरति, भवयोगेन विसंयुज्जति, भवासवेन अनासवो होति, व्यापादकायगन्धं भिन्दति, सीलव्वतुपादानं न उपादियति ।

२२८. सञ्जं सङ्गारे च अनत्ततो पस्सन्तो मनोसञ्चेतनाहारं परिजानाति, अनत्तनि अत्ता ति विपल्लासं पजहति, दिट्ठोधं उत्तरति, दिट्ठियोगेन विसंयुज्जति, दिट्ठासवेन अनासवो होति, इदंसच्चाभिनिवेसकायगन्धं भिन्दति, अत्तवादुपादानं न उपादियति ।

२२९. विञ्जाणं अनिच्चतो पस्सन्तो विञ्जाणाहारं परिजानाति, अनिच्चे निच्चं ति विपल्लासं पजहति, अविज्जोधं उत्तरति, अविज्जायोगेन विसंयुज्जति, अविज्जासवेन अनासवो होति, सीलव्वतपरामासकायगन्धं भिन्दति, दिट्ठुपादानं न उपादियति ।

२३०. एवं महानिसंसं वधकादिवसेन दस्सनं यस्मा ।

तस्मा खन्धे धीरो वधकादिवसेन पस्सेय्या ति ॥

इति साधुजनपागुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पञ्चाभावनाधिकारे खन्धनिद्देशो नाम

चुद्दसमो परिच्छेदो ।

पन्नरसमो परिच्छेदो

आयतनधातुनिर्देशो

१. आयतनानी ति द्वादसायतनानि—चक्रायतनं, रूपायतनं, सोतायतनं, सद्वायतनं, घानायतनं, गन्धायतनं, जिह्वायतनं, रसायतनं, कायायतनं, फोड्ढायतनं, मनायतनं, धम्मायतनं ति ।

२. तत्थ

अथ-लक्खण-तावत्त्व-कम-सङ्खेपविथारा ।

तथा दड्ढवतो चेव विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

३. तत्थ विसेसतो ताव, चक्रवती ति चक्रु । रूपं अस्सादेति, विभावेति चा ति अत्थो । रूपयती ति रूपं । वण्णविकारं आपज्जमानं हृदयङ्गतभावं पकासेती ति अत्थो । सुणाती ति सोतं । सप्पती ति सद्दो । उदाहरियती ति अत्थो । घायती ति घानं । गन्धयती ति गन्धो । अत्तनो वत्थुं सूचयती ति अत्थो । जीवितं अव्हयती ति जिह्वा । रसन्ति तं सत्ता ति रसो । अस्सादेन्ती ति अत्थो । कुच्छित्तानं सासवधम्मानं आयो ति कायो । आयो ति उप्पत्तिदेसो । फुसियती ति फोड्ढं । मुनाती ति मनो । अत्तनो लक्खणं धारेन्ती ति धम्मा ।

४. अविसेसतो पन आयतनतो, आयानं तननतो, आयतस्स च नयनतो आयतनं ति वेदितब्बं । चक्रुरूपादिसु हि तंतं द्वारारम्मणा चित्तचेतसिका धम्मा सेन सेन अनुभवनादिना किच्चेन आयतन्ति । उड्ढन्ति घटन्ति वायमन्ती ति वुत्तं होति । ते च पन आयभूते धम्मे एतानि तनन्ति । विथारेन्ती ति वुत्तं होति । इदञ्च अनमतगो संसारे पवत्तं अतीव आयतं संसारदुक्खं याव न निवत्तति ताव नयन्तेव । पवत्तयन्ती ति वुत्तं होति । इति सब्बे पिमे धम्मा आयतनतो, आयानं तननतो, आयतस्स च नयनतो, आयतनं आयतनं ति वुच्चन्ति ।

५. अपि च निवासट्ठानट्ठेन आकरट्ठेन समोसरणट्ठानट्ठेन सज्जातिदेसट्ठेन कारणट्ठेन च आयतनं वेदितब्बं । तथा हि लोके, इस्सरायतनं वासुदेवायतनं ति आदिसु निवासट्ठानं आयतनं ति वुच्चति, सुवण्णायतनं रतनायतनं ति आदिसु आकरो । सासने पन, “ मनोरमे आयतने सेवन्ति नं विहङ्गमा ” ति [अं ३।४३] आदिसु समोसरणट्ठानं, “ दक्खिणापथो गुन्नं आयतनं ” ति [?] आदिसु सज्जातिदेसो, “ तत्र तत्रेव सक्खिभब्बतं पापुणाति सति सति आयतने ” ति [अं १।२५८] आदिसु कारणं ।

६. चक्रुआदिसु चापि ते ते चित्तचेतसिका धम्मा निवसन्ति तदायत्तवुत्तिताया ति चक्रवादयो नेसं निवासट्ठानं । चक्रवादिसु च ते आकिण्णा तन्निस्सितत्ता तदारम्मणत्ता चा ति चक्रवादयो नेसं आकरो । चक्रवादयो च नेसं समोसरणट्ठानं, तत्थ तत्थ वत्थुद्वारारम्मण-

वसेन समोसरणतो । चक्खादयो च नेसं सञ्जातिदेसो तन्निस्सयारम्मणभावेन तत्थेव उप्पत्तितो । चक्खादयो च नेसं कारणं तेसं अभावे अभावतो ति ।

७. इति निवासडानडेन आकरडेन समोसरणडानडेन सञ्जातिदेसडेन कारणडेन चा ति इमेहि पि कारणेहि एते धम्मा आयतनं आयतनं ति वुच्चन्ति । तस्मा यथावुत्तेन अत्थेन, चक्खुं च तं आयतनञ्चा ति चक्खायतनं....पे....धम्मा च ते आयतनञ्चा ति धम्मायतनं ति एवं तावेत्थ अत्थतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

८. लक्खणा ति चक्खादीनं लक्खणतो पेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो । तानि च पन तेसं लक्खणानि खन्धनिदेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

९. तावत्वतो ति तावभावतो । इदं वुत्तं होति—चक्खादयो पि हि धम्मा एव । एवं सति धम्मायतनमिच्चेव अक्त्वा कस्मा द्वादसायतनानी ति वुत्तानी ति चे,—छविज्जाण-कायुप्पत्तिद्वारारम्मणवक्त्थानतो । इध, छन्नं विज्जाणकायानं द्वारभावेन आरम्मणभावेन च वक्त्थानतो अयमेतेसं भेदो होती ति द्वादस वुत्तानि ।

१०. चक्खुविज्जाणवीथिपरियापन्नस्स हि विज्जाणकायस्स चक्खायतनमेव उप्पत्तिद्वारं, रूपायतनमेव चारम्मणं । तथा इतरानि इतरेसं । छट्ठस्स पन भवङ्गमनसङ्घातो मनायतनेकदेसो व उप्पत्तिद्वारं, असाधारणञ्च धम्मायतनं आरम्मणं ति । इति छन्नं विज्जाणकायानं उप्पत्तिद्वारा-रम्मणवक्त्थानतो द्वादस वुत्तानी ति । एवमेत्थ तावत्वतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

११. कमतो ति इधापि पुब्बे वुत्तेसु उप्पत्तिक्रमादिसु देसनाक्रमो व युज्जति । अज्झात्ति-केसु हि आयतनेसु सनिदस्सन-सप्पटिघविसयत्ता चक्खायतनं पाकटं ति पठमं देसितं । ततो अनिदस्सन-सप्पटिघविसयानि सोतायतनादीनि । अथ वा, दस्सनानुत्तरियसवनानुत्तरियहेतु-भावेन बहूपकारत्ता अज्झत्तिकेसु चक्खायतन-सोतायतनानि पठमं देसितानि, ततो घानायतना-दीनि तीणि । पञ्चन्नम्पि गोचरविसयत्ता अन्ते मनायतनं । चक्खायतनादीनं पन गोचरत्ता तस्स तस्स अनन्तरानि बाहिरेसु रूपायतनादीनि ।

१२. अपि च विज्जाणुप्पत्तिकारणवक्त्थानतो पि अयमेतेसं कमो वेदितब्बो । वुत्तं हेतं—“ चक्खुञ्च पटिञ्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविज्जाणं....पे....मनञ्च पटिञ्च धम्मे च उप्पज्जति मनोविज्जाणं ” ति [सं २।७२] । एवं कमतो पेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

१३. सङ्खेपवित्थारा ति सङ्खेपतो हि मनायतनस्स चेव धम्मायतनेकदेसस्स च नामेन, तदवसेसानञ्च आयतनानं रूपेण सङ्गहितत्ता द्वादसापि आयतनानि नामरूपमत्तमेव होन्ति ।

१४. वित्थारतो पन अज्झत्तिकेसु ताव चक्खायतनं जातिवसेन चक्खुप्पसादमत्तमेव, पच्चय-गति-निकाय-पुग्गलभेदतो पन अनन्तप्पभेदं । तथा सोतायतनादीनि चत्तारि । मनायतनं कुसलाकुसल-विपाक-किरियविज्जाणभेदेन एकूननवुत्तिप्पभेदं, एकवीसुत्तरसत्तप्पभेदं वा, वत्थु-

पटिपदादिभेदतो पन अनन्तप्पभेदं । रूप-सद्-गन्ध-रसायतनानि विसभाग-पञ्चयादिभेदतो अनन्तप्पभेदानि । फोटब्बायतनं पथवीधातु-तेजोधातु-त्रायोधातुवसेन तिप्पभेदं, पञ्चयादिभेदतो अनेकप्पभेदं । धम्मायतनं वेदना-सज्जा-सङ्खारकखन्ध-सुखुमरूप-निब्बानानं सभावानान्तभेदतो अनेकप्पभेदं ति । एवं सङ्खेपविथारा विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

१५. दट्ठब्बतो ति एत्थ पन सञ्चानेव सङ्खतानि आयतनानि अनागमनतो अनिग्गमनतो च दट्ठब्बानि । न हि तानि पुब्बे उदया कुतोचि आगच्छन्ति, न पि उद्धं वया कुहिञ्चि गच्छन्ति, अथ खो पुब्बे उदया अप्पटिलद्वसभावानि, उद्धं वया परिभिन्नसभावानि, पुब्बन्ता-परन्तवेमज्जे पञ्चयायत्तवुत्तिताय अवसानि पवत्तन्ति, तस्मा अनागमनतो अनिग्गमनतो च दट्ठब्बानि । तथा निरीहकतो अब्यापारतो च । न हि चक्खु-रूपादीनं एवं होति, अहो वत अम्हाकं सामगियं विज्जाणं उप्पज्जेय्या ति, न च तानि विज्जाणुप्पादनत्थं द्वारभावेन वत्थुभावेन आरम्भणभावेन वा ईहन्ति, न व्यापारमापज्जन्ति, अथ खो धम्मता वेसा यं चक्खुरुपादि-सामगियं चक्खुविज्जाणादीनि सम्भवन्ती ति, तस्मा निरीहकतो अब्यापारतो च दट्ठब्बानि ।

१६. अपि च अज्झत्तिकानि सुज्जो गामो विय दट्ठब्बानि, धुवसुभसुखत्तभावविरहितत्ता, बाहिरानि गामघातकचोरा विय, अज्झत्तिकानं अभिघातकत्ता । वुत्तं हेतं—“ चक्खु, भिक्खवे, हज्जति मनापामनापेहि रूपेही ” ति [सं ४।१७५] विथारो । अपि च अज्झत्तिकानि छ पाणका विय दट्ठब्बानि, बाहिरानि तेसं गोचरा विया ति । एवमेत्थ दट्ठब्बतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

इदं ताव आयतनानं विथारकथामुखं ।

१७. तदनन्तरा पन, धातुयो ति अट्ठारस धातुयो—चक्खुधातु, रूपधातु, चक्खु-विज्जाणधातु, सोतधातु, सद्धातु, सोतविज्जाणधातु, घानधातु, गन्धधातु, घानविज्जाणधातु, जिह्वाधातु, रसधातु, जिह्वाविज्जाणधातु, कायधातु, फोटब्बधातु, कायविज्जाणधातु, मनोधातु, धम्माधातु, मनोविज्जाणधातु ति ।

१८. तत्थ

अत्थतो लक्खणादीहि कम-तावत्व-सङ्खतो ।

पञ्चया अथ दट्ठब्बा वेदितब्बो विनिच्छयो ॥

१९. तत्थ अत्थतो ति, चक्खती ति चक्खु, रूपयती ति रूपं, चक्खुस्स विज्जाणं चक्खुविज्जाणं ति एवमादिना ताव नयेन चक्खादीनं विसेसत्थतो वेदितब्बो विनिच्छयो । अविसेसेन पन विदहति, धीयते, विधानं, विधीयते एताय, एत्थ वा धीयती ति धातु ।

२०. लोकिया हि धातुयो कारणभावेन ववत्थिता हुत्वा सुवण्णरजतादिधातुयो विय सुवण्णरजतादिं अनेकप्पकारं संसारदुक्खं विदहन्ति, भारहारेहि च भारो विय सत्तेहि धीयन्ते ।

धारियन्ती ति अत्थो । दुक्खविधानमत्तमेव चेता, अवसवत्तनतो । एताहि च कारण भूताहि संसारदुक्खं सत्तेहि अनुविधीयति । तथा विहितञ्च तं एतास्वेव धीयति । ठपियती ति अत्थो । इति चक्खादिसु एकेको धम्मो यथासम्भावं, विदहति धीयती ति आदिना अत्थवसेन धातु ति वुच्चति ।

२१. अपि च, यथा तिथियानं अत्ता नाम सभावतो नत्थि, न एवमेता । एता पन, अत्तनो सभावं धारेन्ती ति धातुयो । यथा लोके विचित्ता हरितालमनोसिलादयो सेलावयवा धातुयो ति वुच्चन्ति, एवमेता पि धातुयो विय धातुयो । विचित्ता हेते जाणजेय्यावयवा ति । यथा वा सरीरसङ्घातस्स समुदायस्स अवयवभूतेसु रस-सोणितादिसु अञ्जमञ्जविसभागलक्खण-परिच्छिन्नेसु धातुसमञ्जा, एवमेतेसु पि पञ्चक्खन्धसङ्घातस्स अत्तभावस्स अवयवेसु धातुसमञ्जा वेदितब्बा । अञ्जमञ्जविसभागलक्खणपरिच्छिन्ना हेते चक्खादयो ति ।

२२. अपि च, धातु ति निज्जीवमत्तस्सेवेतं अधिवचनं । तथा हि भगवा, “ छधातुरो अयं, भिक्खु, पुरिसो ” ति [म ३।२३९] आदिसु जीवसञ्जासमूहनन्तं धातुदेसनं अकासी ति । तस्मा यथावुत्तेन अत्थेन, चक्खुं च तं धातु च चक्खुधातु....पे....मनोविज्जाणञ्च तं धातु च मनोविज्जाणधातु ति एवं तावेत्थ अत्थतो वेदितब्बो विनिच्छयो ।

२३. लक्खणादितो ति चक्खादीनं लक्खणादितो पेत्य वेदितब्बो विनिच्छयो । तानि च पन तेसं लक्खणादीनि खन्धनिदेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

२४. कमतो ति इधापि पुब्बे वुत्तेसु उप्पत्तिक्रमादिसु देसनाक्रमो व युज्जति । सो च पनायं हेतुफलानुपुब्बववत्थानवसेन वुत्तो । चक्खुधातु रूपधातु ति इदं हि द्वयं हेतु, चक्खु-विज्जाधातु ति फलं । एवं सब्बत्थ ।

२५. तावत्वतो ति तावभावतो । इदं वुत्तं होति—तेसु तेसु हि सुत्ताभिधम्मप्पदेसेसु, “ आभा धातु, सुभा धातु, आकासानञ्जायतनधातु, विज्जाणञ्जायतनधातु, आकिञ्चञ्जायतनधातु, नेवसञ्जानासञ्जायतनधातु, सञ्जावेदयितनिरोधधातु ” [सं २।१५०], “ कामधातु, व्यापादधातु, विहिंसाधातु, नेक्खम्मधातु, अब्यापादधातु, अविहिंसाधातु ” [विभंग ८६], “ सुखधातु, दुक्खधातु, सोमनस्सधातु, दोमनस्सधातु, उपेक्खाधातु, अविज्जाधातु ” [विभंग ८५], “ आरम्भधातु, निक्कमधातु, परक्कमधातु ” [सं ५।६६], हीना धातु, मज्झिमा धातु, पणीता धातु ” [दी ३।२१५], “ पथवीधातु, आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातु, आकासधातु, विज्जाणधातु ” [विभंग ८२], “ सङ्कता धातु, असङ्कता धातु ” [म ३।६३], अनेकधातुनानाधातुलोको ” ति [म १।७०, अं ५।३४, ३७] एवमादयो अञ्जा पि धातुयो दिस्सन्ति । एवं सति सब्बासं वसेन परिच्छेदं अक्त्वा कस्मा, अट्टारसा ति अयमेव परिच्छेदो कतो ति चे,—सभावतो विज्जमानानं सब्बधातूनं तदन्तो गधत्ता ।

२६. रूपधातु येव हि आभा धातु । सुभा पन रूपादिपटिबद्धा । कस्मा ? सुभ-
निमित्तत्ता । सुभनिमित्तं हि सुभा धातु, तच्च रूपादिविनिमुक्तं न विजति । कुसलविपाकारम्मणा
वा रूपादयो एव सुभा धातू ति रूपादिमत्तमेवेसा । आकासानश्चायतनधातुआदिसु चित्तं
मनोविज्ञाणधातु येव । सेसा धम्मधातु । सज्जावेदयितनिरोधधातू पन सभावतो नत्थि ।
धातुद्वयनिरोधमत्तमेव हि सा ।

२७. कामधातु धम्मधातुमत्तं वा होति । यथाह—“ तत्थ कतमा कामधातु ?
कामपटिसंयुत्तो तक्को वितक्को....मिच्छासङ्कप्पो ” ति [विभंग ८६] । अट्टारसापि वा धातुयो ।
यथाह—“ हेट्ठतो अवीचिनिरयं परियन्तं करित्वा उपरितो परनिम्मितवसवत्तिदेवे अन्तो
करित्वा यं एतस्मि अन्तरे, एत्थावचरा, एत्थ परियापन्ना खन्धा धातू आयतना रूपा वेदना
सज्जा सङ्कारा विज्ञाणं, अयं वुच्चति कामधातू ” ति [विभंग ८६] ।

२८. नेक्खम्मधातु धम्मधातु एव । “ सञ्चे पि कुसलाधम्मा नेक्खम्मधातू ” ति [विभंग
८६] वचनतो मनोविज्ञाणधातु पि होति येव । व्यापाद-विहिंसा-अव्यापाद-अविहिंसा-सुख-
दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सुपेक्खा-अविज्जा-आरम्भ-निक्कम-परक्कमधातुयो धम्मधातु येव ।

२९. हीन-मज्झिम-पणीतधातुयो अट्टरसधातुमत्तमेव । हीना हि चक्खादयो हीना धातु,
मज्झिम-पणीता मज्झिमा चेव पणीता च । निप्परियायेन पन अकुसला धम्मधातु-मनोविज्ञाण-
धातुयो हीना धातु । लोकिया कुसलाव्याकता उभो पि, चक्खुधातुआदयो च मज्झिमा धातु ।
लोकुत्तरा पन धम्मधातु-मनोविज्ञाणधातुयो पणीता धातु ।

३०. पथवी-त्तेजो-वायोधातुयो फोट्ठब्बधातु येव । आपोधातु आकासधातु च धम्मधातु
येव । विज्ञाणधातु चक्खुविज्ञाणादिसत्तविज्ञाणधातुसङ्केपो येव ।

३१. सत्तरस धातुयो धम्मधातुएकदेसो च सङ्गता धातु । असङ्गता पन धातु धम्म-
धातुएकदेसो व । अनेकधातुनानाधातुलोको पन अट्टारसधातुप्पभेदमत्तमेवा ति । इति सभावतो
विज्जमानानं सच्चधातूनं तदन्तो गधत्ता अट्टारसेव वुत्ता ति ।

३२. अपि च विजाननसभावे विज्ञाणे जीवसज्जीनं सज्जासमूहननत्थम्पि अट्टारसेव
वुत्ता । सन्ति हि सत्ता विजाननसभावे विज्ञाणे जीवसज्जीनो । तेसं चक्खु-सोत-वान-जिह्वा-
काय-मनोधातु-मनोविज्ञाणधातुभेदेन तस्स अनेकत्तं, चक्खुरूपादिपच्चयायत्तवुत्तिताय अनिच्चतश्च
पकासेत्वा दीघरत्तानुसयितं जीवसज्जं समूहनितुकामेन भगवता अट्टारस धातुयो पकासिता ।

३३. किञ्च भिग्यो तथावेनेय्यज्झासयवसेन च । ये च इमाय अनतिसङ्केपविथाराय
देसनाय वेनेय्यसत्ता, तदज्झासयवसेन च अट्टारसेव पकासिता ।

सङ्केपविथरनयेन तथा तथा हि धम्मं पकासयति एस यथा यथास्स ।

सद्धम्मेतजविहत्तं विलयं खणेन वेनेय्यसत्तहृदयेसु तमो पयाती ति ॥

एवमेत्थ तावत्वतो वेदितव्वो विनिच्छयो ।

३४. सङ्गतो ति, चक्रुधातु ताव जातितो, एको धम्मो त्वेव सङ्गं गच्छति चक्रुष्पसादो, तथा सोत-घान-जिह्वा-काय-रूप-सद-गन्ध-रसधातुयो सोतप्पसादादिवसेन । फोड्बधातु पन पथवी-तेजो-वायोवसेन, तयो धम्मा ति सङ्गं गच्छति । चक्रुविज्जाणधातु कुसलाकुसलविपाकवसेन, द्वे धम्मा ति सङ्गं गच्छति, तथा सोत-घान-जिह्वा-कायविज्जाणधातुयो । मनोधातु पन पञ्चद्वारावज्जन-कुसलाकुसलविपाकसम्पटिच्छनवसेन, तयो धम्मा ति सङ्गं गच्छति । धम्मधातु तिण्णं अरूपकखन्धानं सोळसन्नं सुखमरूपानं असङ्गताय च धातुया वसेन, वीसति धम्मा ति सङ्गं गच्छति । मनोविज्जाणधातु सेसकुसलाकुसलाव्याकतविज्जाणवसेन, छसत्तति धम्मा ति सङ्गं गच्छति । एवमेत्थ सङ्गतो पि वेदितब्बो विनिच्छयो ।

३५. पच्चया ति एत्थ च, चक्रुधातु ताव चक्रुविज्जाणधातुया विप्पयुत्त-पुरेजात-अधि-अविगत-निस्सयिन्द्रियपच्चयानं वसेन छहि पच्चयेहि पच्चयो होति । रूपधातु पुरेजात-अधि-अविगतारम्मणपच्चयानं वसेन चतूहि पच्चयेहि पच्चयो होति । एवं सोतविज्जाणधातुआदीनं सोतधातु-सदधातुआदयो ।

३६. पञ्चन्नं पन नेसं आवज्जनमनोधातु अनन्तर-समनन्तर-नत्थि-विगतानन्तरूपनिस्सय-वसेन पञ्चहि पच्चयेहि पच्चयो होति, ता च पञ्च पि सम्पटिच्छनमनोधातुया, तथा सम्पटिच्छनमनोधातु सन्तरिणमनोविज्जाणधातुया, सा च वोड्ढपनमनोविज्जाणधातुया, वोड्ढपनमनोविज्जाणधातु च जवनमनोविज्जाणधातुया । जवनमनोविज्जाणधातु पन अनन्तराय जवनमनोविज्जाणधातुया, तोहि चेव पञ्चहि आसेवनपच्चयेन चा ति छहि पच्चयेहि पच्चयो होति । एस ताव पञ्चद्वारे नयो ।

३७. मनोद्वारे पन भवङ्गमनोविज्जाणधातु आवज्जनमनोविज्जाणधातुया, आवज्जनमनो-विज्जाणधातु च जवनमनोविज्जाणधातुया पुरिमेहेव पञ्चहि पच्चयेहि पच्चयो होति ।

३८. धम्मधातु पन सत्तन्नप्पि विज्जाणधातूनं सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगतादीहि बहुधा पच्चयो होति । चक्रुधातुआदयो पन एकच्चा च धम्मधातु एकच्चाय मनोविज्जाणधातुया आरम्मणपच्चयादीहि पच्चया होन्ति ।

३९. चक्रुविज्जाणधातुआदिनञ्च न केवलं चक्रुरूपादयो व पच्चया होन्ति, अथ खो आलोकादयो पि । तेनाहु पुब्बाचरिया—“ चक्रुरूपालोकमनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति चक्रुविज्जाणं । सोतसद्विवरमनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति सोतविज्जाणं । घानगन्धवायुमनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति घानविज्जाणं । जिह्वारसआपमनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति जिह्वाविज्जाणं । कायफोड्बपथवीमनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति कायविज्जाणं । भवङ्गमनधम्ममनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति मनोविज्जाणं ” ति [] । अयमेत्थ सङ्केपो । वित्थारतो पन पच्चयप्पभेदो पटिच्चसमुप्पादनिद्देसे आविभविस्सती ति । एवमेत्थ पच्चयतो पि वेदितब्बो विनिच्छयो ।

४०. दड्ढत्वा ति, दड्ढत्वातो पेत्य विनिच्छयो वेदितब्बो ति अत्थो । सव्वा एव हि सङ्गता धातुयो पुब्बन्तापरन्तविवित्ततो धुवसुभसुखत्तभावसुञ्जतो पच्चयायत्तवुत्तितो च दड्ढत्वा ।

४१. विसेसतो पनेत्थ भेरितलं विय चक्खुधातु दड्ढ्वा, दण्डो विय रूपधातु, सद्दो विय चक्खुविज्जाणधातु । तथा आदासतलं विय चक्खुधातु, मुखं विय रूपधातु, मुखनिमित्तं विय चक्खुविज्जाणधातु । अथ वा, उच्छ्रुतिला विय चक्खुधातु, यन्तचक्कयट्ठि विय रूपधातु, उच्छुरसतेलानि विय चक्खुविज्जाणधातु । तथा अधरारणी विय चक्खुधातु, उत्तरारणी विय रूपधातु, अग्गि विय चक्खुविज्जाणधातु । एस नयो सोतधातुआदिसु ।

४२. मनोधातु पन यथासम्भवतो चक्खुविज्जाणधातुआदीनं पुरेचरानुचरा विय दड्ढ्वा । धम्मधातुया वेदनाक्खन्धो सल्लमिव सूलमिव च दड्ढ्बो, सज्जासङ्खारक्खन्धा वेदनासल्लसूलयोगा आतुरा विय । पुथुज्जनानं वा सज्जा आसादुक्खजननतो रिक्खिमुट्ठि विय, अयथाभुच्चानिमित्त-गाहकतो वनमिगो विय । सङ्खारा पटिसन्धियं पक्खिपनतो अङ्गारकासुयं खिपनपुरिसा विय, जातिदुक्खानुबन्धतो राजपुरिसानुबन्धचोरा विय, सब्बानत्थावहस्स खन्धसन्तानस्स हेतुतो विसरुक्खबीजानि विय । रूपं नानाविधूपद्वनिमित्ततो उरचक्कं विय दड्ढ्बं । असङ्खता पन धातु अमततो सन्ततो खेमतो च दड्ढ्वा । कस्मा ? सब्बानत्थपटिपक्खभूतत्ता ।

४३. मनोविज्जाणधातु आरम्भणेषु ववत्थानाभावतो अरज्जमक्कटो विय, दुद्धमनतो अस्सखलुङ्को विय, यत्थकामनिपातितो वेहासक्खित्तदण्डो विय, लोभदोसादिनानप्पकारकिलेसवेस-योगतो रक्कनटो विय दड्ढ्वा ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पज्जाभावनाधिकारे आयतनधातुनिर्देशो नाम
पन्नरसमो परिच्छेदो ।

सोळसमो परिच्छेदो इन्द्रियसच्चनिद्देशो

१. धातूनं अनन्तरं उद्दिष्टानि पन, इन्द्रियानी ति बावीसति इन्द्रियानि—चक्षुर्द्रियं सोतिन्द्रियं घनिन्द्रियं जिह्विन्द्रियं कायिन्द्रियं मनिन्द्रियं, इत्थिन्द्रियं पुरिसिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं, सुखिन्द्रियं दुःखिन्द्रियं सोमनस्सिन्द्रियं दोमनस्सिन्द्रियं उपेक्खिन्द्रियं, सद्धिन्द्रियं विरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं समाधिन्द्रियं पज्जिन्द्रियं, अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं अज्जिन्द्रियं अज्जाताविन्द्रियं ति ।

२. तत्थ

अत्थतो लक्खणादीहि कमतो च विजानिया ।

भेदाभेदा तथा किच्चा भूमितो च विनिच्छयं ॥

३. तत्थ चक्खादीनं ताव, चक्खती ति चक्खू ति आदिना नयेन अत्थो पकासितो । पच्छिमेसु पन तसि पठमं, पुब्बभागे अनज्जातं अमतं पदं चतुसच्चधम्मं वा जानिस्सामी ति एवं पटिपन्नस्स उपपज्जनतो, इन्द्रियद्वयसम्भवतो च अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं ति वुत्तं । दुतियं आजाननतो, इन्द्रियद्वयसम्भवतो च अज्जिन्द्रियं । ततियं अज्जाताविनो चतूसु सच्चेसु निद्वितजाणकिच्चस्स खीणासवस्स उपपज्जनतो, इन्द्रियद्वयसम्भवतो च अज्जाताविन्द्रियं ।

४. को पन नेसं इन्द्रियद्वो नामा ति ? इन्दलिङ्गद्वो इन्द्रियद्वो, इन्ददोसितद्वो इन्द्रियद्वो, इन्ददिद्वो इन्द्रियद्वो, इन्दसिद्वो इन्द्रियद्वो, इन्दजुद्वो इन्द्रियद्वो । सो सब्बो पि इध यथायोगं युज्जति ।

५. भगवा हि सम्मासम्बुद्धो परमिस्सरियभावतो इन्दो, कुसलाकुसलञ्च कम्मं, कम्मेसु कस्सचि इस्सरियाभावतो । तेनेत्थ, कम्मसज्जनितानि ताव इन्द्रियानि कुसलाकुसलं कम्मं उल्लिङ्गेन्ति, तेन च सिट्ठानी ति इन्दलिङ्गद्वेन इन्दसिद्वेन च इन्द्रियानि । सब्बानेव पनेतानि भगवता यथाभूततो पकासितानि च अभिसम्बुद्धानि चा ति इन्ददोसितद्वेन इन्ददिद्वेन च इन्द्रियानि । तेनेव च भगवता मुनिन्देन कानिचि गोचरासेवनाय, कानिचि भावनासेवनाय सेवितानी ति इन्दजुद्वेनापि इन्द्रियानि ।

६. अपि च आधिपच्चसङ्घातेन इस्सरियद्वेनापि एतानि इन्द्रियानि । चक्षुर्विज्जाणादि-
प्पवत्तियं हि चक्खादीनं सिद्धं आधिपच्चं, तस्मिं तिकखे तिकखत्ता, मन्दे च मन्दत्ता ति । अयं तावेत्थ अत्थतो विनिच्छयो ।

७. लक्खणादीही ति लक्खण-रस-पच्चुप्पट्टान-पदद्वानेहि पि चक्खादीनं विनिच्छयं विजानिया ति अत्थो । तानि च तेसं लक्खणादीनि खन्धनिद्देशे वुत्तानेव । पज्जिन्द्रियादीनि हि चत्तारि अत्थतो अमोहो येव । सेसानि तत्थ सरूपेनेव आगतानि ।

८. कमतो ति, अयम्पि देसनाक्रमो व । तत्थ, अज्झत्तधम्मपरिज्जाय अरियभूमिपटि-
लाभो होती ति अत्तभावपरियापन्नानि चक्खुन्द्रियादीनि पठमं देसितानि । सो पन अत्तभावो
यं धम्मं उपादाय इत्थी ति वा पुरिसो ति वा सङ्गं गच्छति, अयं सो ति निदस्सनत्थं ततो
इत्थिन्द्रियं, पुरिसिन्द्रियञ्च । सो दुविधो पि जीवितिन्द्रियपटिबद्धवुत्ती ति आपनत्थं ततो
जीवितिन्द्रियं । याव तस्स पवात्ति, ताव एतेसं वेदयितानं अनिवत्ति, यच्च किञ्चि वेदयितं सब्बं
तं दुक्खं ति आपनत्थं ततो सुखिन्द्रियादीनि । तंनिरोधत्थं पन एते धम्मा भावेतब्बा ति
पटिपत्तिदस्सनत्थं ततो सद्दादीनि । इमाय पटिपत्तिया एस धम्मो पठमं अत्तनि पातुभवती
ति पटिपत्तिया अमोघभावदस्सनत्थं ततो अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं । तस्सेव फलत्ता ततो
अनन्तरं भावेतब्बतो च ततो अज्जिन्द्रियं । ततो परं भावनाय इमस्स अधिगमो, अधिगते च
पनिमस्मि नत्थि किञ्चि उत्तरि करणीयं ति आपनत्थं अन्ते परमस्सासभूतं अज्जातविन्द्रियं देसितं
ति । अयमेत्थ कमो ।

९. भेदाभेदा ति, जीवितिन्द्रियस्सेव चेत्थ भेदो । तं हि रूपजीवितिन्द्रियं अरूप-
जीवितिन्द्रियं ति दुविधं होति । सेसानं अभेदो ति । एवमेत्थ भेदाभेदतो विनिच्छयं विजानिया ।

१०. किञ्चा ति, किमिन्द्रियानं किञ्च ति चे,—चक्खुन्द्रियस्स ताव, “ चक्खायतनं
चक्खुविज्जाणधातुया तं सम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं इन्द्रियपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ५] वचनतो
यं तं इन्द्रियपच्चयभावेन साधेतब्बं अत्तनो तिक्खमन्दादिभावे चक्खुविज्जाणादिधम्मानं
तिक्खमन्दादिसङ्घातं अत्ताकारानुवत्तापनं, इदं किञ्च । एवं सोतघानजिह्वाकायानं । मनिन्द्रियस्स
पन सहजातधम्मानं अत्तनो वसवत्तापनं । जीवितिन्द्रियस्स सहजातधम्मानुपालनं । इत्थिन्द्रियपुरि-
सिन्द्रियानं इत्थिपुरिसल्लिङ्गनिमित्तकुत्ताकप्पाकारानुविधानं । सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सिन्द्रियानं
सहजातधम्मे अभिभवित्वा यथासकं ओळारिकाकारानुपापनं । उपेक्खिन्द्रियस्स सन्तपणीतमज्झ-
त्ताकारानुपापनं । सद्दादीनं पटिपक्खाभिभवनं, सम्पयुत्तधम्मानञ्च पसन्नाकारादिभावसम्पापनं ।
अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियस्स सज्जोजनत्तयप्पहानञ्चेव सम्पयुत्तानञ्च तप्पहानाभिमुखभावकरणं ।
अज्जिन्द्रियस्स कामरागव्यापादादितनुकरणप्पहानञ्चेव सहजातानञ्च अत्तनो वसानुवत्तापनं ।
अज्जातविन्द्रियस्स सब्बकिञ्चेषु उस्सुकप्पहानञ्चेव अमताभिमुखभावपच्चयता च सम्पयुत्तानं ति ।
एवमेत्थ किञ्चतो विनिच्छयं विजानिया ।

११. भूमितो ति, चक्खु-सोत-घान-जिह्वा-काय-इत्थि-पुरिस-सुख-दुक्ख-दोमनस्सिन्द्रियानि
चेत्थ कामावचरानेव । मनिन्द्रिय-जीवितिन्द्रिय-उपेक्खिन्द्रियानि, सद्दा-विरिय-सति-समाधि-
पज्जिन्द्रियानि च चतुर्भूमिपरियापन्नानि । सोमनस्सिन्द्रियं कामावचर-रूपावचर-लोकुत्तरवसेन भूमि-
त्तयपरियापन्नं । अवसाने तीणि लोकुत्तरानेवा ति । एवमेत्थ भूमितो पि विनिच्छयं विजानिया ।

१२. एवं हि विजानन्तो

संवेगबहुलो भिक्खु ठितो इन्द्रियसंवरे ।

इन्द्रियानि परिञ्जाय दुःखस्सन्तं करिस्सती ति ॥

इदं इन्द्रियानं विथारकथामुखं ।

१३. तदनन्तरानि पन सञ्चानी ति चत्तारि अरियसञ्चानि—दुःखं अरियसच्चं, दुःख-समुदयं अरियसच्चं, दुःखनिरोधं अरियसच्चं, दुःखनिरोधगामिनिपटिपदा अरियसच्चं ति ।

१४. तत्थ

विभागतो निब्बचन-लक्खणादिप्पभेदतो ।

अत्थत्थुद्धारतो चेव अनूनाधिकतो तथा ॥

कमतो जातिआदीनं निच्छया जाणकिच्चतो ।

अन्तोगतानं पभेदा उपमातो चतुक्कतो ॥

सुञ्जतेकविधादीहि सभागविसभागतो ।

विनिच्छयो वेदितब्बो विञ्जुना सासनक्रमे ॥

१५. तत्थ विभागतो ति, दुःखादीनं हि चत्तारो चत्तारो अथा विभत्ता तथा अवितथा अनञ्जथा, ये दुःखादीनि अभिसमेन्तेहि अभिसमेतब्बा । यथाह—“ दुःखस्स पीळनडो सङ्खतडो सन्तापडो विपरिणामडो, इमे चत्तारो दुःखस्स दुःखट्ठा तथा अवितथा अनञ्जथा.... समुदयस्स आयूहनडो निदानडो संयोगडो पल्लिबोधडो....निरोधस्स निस्सरणडो विवेकडो असङ्खतडो अमतडो....मग्गस्स निग्यानडो हेतुडो दस्सनडो अधिपतेय्यडो, इमे चत्तारो मग्गस्स मग्गट्ठा तथा अवितथा अनञ्जथा ” ति [पटि २।१०४-५] । तथा “ दुःखस्स पीळनडो सङ्खतडो सन्तापडो विपरिणामडो अभिसमयडो ” ति [पटि १।११८] एवमादि । इति एवं विभत्तानं चतुन्नं चतुन्नं अत्थानं वसेन दुःखादीनि वेदितब्बानी ति । अयं तावेत्थ विभागतो विनिच्छयो ।

१६. निब्बचन-लक्खणादिप्पभेदतो ति एत्थ पन निब्बचनतो ताव, इध दु इति अयं सद्दो कुच्छिते दिस्सति । कुच्छितं हि पुत्तं दुपुत्तो ति वदन्ति । ख-सद्दो पन तुच्छे । तुच्छं हि आकासं खं ति वुच्चति । इदञ्च पठमं सच्चं कुच्छितं अनेकउपद्ववाधिट्ठानतो, तुच्छं बालजनपरि-कप्पित-धुवसुभसुखत्तभावविरहिततो, तस्मा कुच्छितत्ता तुच्छत्ता च दुःखं ति वुच्चति ।

१७. सं इति च अयं सद्दो, समागमो समेतं ति आदिसु संयोगं दीपेति, उ इति अयं, उप्पन्नं उदितं ति आदिसु उप्पत्तिं । अयसद्दो कारणं दीपेति । इदञ्चापि दुतियसच्चं अवसेस-पच्चयसमायोगे सति दुःखस्सुप्पत्तिकारणं । इति दुःखस्स संयोगे उप्पत्तिकारणत्ता दुःखसमुदयं ति वुच्चति ।

१८. ततियसच्चं पन, यस्मा नि-सद्दो अभावं, रोधसद्दो च चारकं दीपेति, तस्मा अभावो एत्थ संसारचारकसङ्घातस्स दुःखरोधस्स सब्बगतिमुञ्जत्ता, समधिगते वा तस्मिं संसारचारक-

सङ्घातस्स दुक्खरोधस्स अभावो होति तप्पटिपक्खत्ता ति पि दुक्खनिरोधं ति वुच्चति । दुक्खस्स वा अनुप्पादनिरोधपच्चयत्ता दुक्खनिरोधं ति ।

१९. चतुत्थसच्चं पन, यस्मा एतं दुक्खनिरोधं गच्छति आरम्भणवसेन तदभिमुखभूतत्ता, पटिपदा च होति दुक्खनिरोधप्पत्तिया, तस्मा दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदा ति वुच्चति ।

२०. यस्मा पनेतानि बुद्धादयो अरिया पटिविज्जन्ति, तस्मा अरियसच्चानी ति वुच्चन्ति । यथाह—“ चत्तारिमानि, भिक्खवे, अरियसच्चानि । कतमानि....पे....इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि ” [सं ५।४२५-२६] । अरिया इमानि पटिविज्जन्ति, तस्मा अरियसच्चानी ति वुच्चन्ति ।

२१. अपि च, अरियस्स सच्चानी ति पि अरियसच्चानि । यथाह—“ सदेवके, भिक्खवे, लोके....पे....मनुस्साय तथागतो अरियो, तस्मा अरियसच्चानी ति वुच्चन्ती ति [सं ५।४३५] । अथ वा, एतेसं अभिसम्बुद्धत्ता अरियभावसिद्धितो पि अरियसच्चानि । यथाह—“ इमेसं खो, भिक्खवे, चतुन्नं अरियसच्चानं यथाभूतं अभिसम्बुद्धत्ता तथागतो अरहं सम्मासम्बुद्धो ति वुच्चती ” ति [सं ५।४३३] ।

२२. अपि च खो पन, अरियानि सच्चानी ति पि अरियसच्चानि । अरियानी ति अवि-तथानि । अविसंवादकानी ति अत्थो । यथाह—“ इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि तथानि अवितथानि अनञ्जथानि, तस्मा अरियसच्चानी ति वुच्चन्ती ” ति [सं ५।४३५] । एवमेत्थ निब्बचनतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

२३. कथं लक्खणादिप्पभेदतो ? एत्थ हि बाधनलक्खणं दुक्खसच्चं, सन्तापनरसं, पवत्तिपच्चुपट्टानं । पभवलक्खणं समुदयसच्चं, अनुपच्छेदकरणरसं, पल्लिवोधपच्चुपट्टानं । सन्ति-लक्खणं निरोधसच्चं, अचुत्तिरसं, अनिमित्तपच्चुपट्टानं । निरयानलक्खणं मग्गसच्चं, किलेसप्पहान-करणरसं, वुड्ढानपच्चुपट्टानं । अपि च पवत्ति-पवत्तन-निवात्ति-निवत्तनलक्खणानि पटिपाटिया, तथा सङ्घत-तण्हा-असङ्घत-दस्सनलक्खणानि चा ति । एवमेत्थ लक्खणादिप्पभेदतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

२४. अत्थत्थुद्धारतो चेवा ति एत्थ पन अत्थतो ताव, को सच्चडो ति चे,—यो पञ्जा-चक्खुना उपपरिक्खमानानं माया व विपरीतो, मरीचि व विसंवादको, तित्थियानं अत्ता व अनुपलम्भसभावो च न होति, अथ खो बाधनप्पभव-सन्ति-निरयानप्पकारेण तच्छाविपरीत-भूतभावेन अरियजाणस्स गोचरो होति येव, एस अगिलक्खणं विय, लोकपकति विय च तच्छाविपरीतभूतभावो सच्चडो ति वेदितब्बो । यथाह—“ इदं दुक्खं ति, भिक्खवे, तथमेतं, अवितथमेतं, अनञ्जथमेतं ” ति [सं ५।४३०] वित्थारो ।

२५. अपि च,

नाबाधकं यतो दुक्खं, दुक्खा अञ्जं न बाधकं ।

बाधकत्तनियामेन ततो सच्चमिदं मतं ॥
 तं विना नाञ्जतो दुक्खं, न होति न च तं ततो ।
 दुक्खहेतुनियामेन इति सच्चं विसत्तिका ॥
 नाञ्जा निब्बानतो सन्ति, सन्तं न च न तं यतो ।
 सन्तभावनियामेन ततो सच्चमिदं मतं ॥
 मग्गा अञ्जं न निय्यानं, अनिय्यानो न चापि सो ।
 तच्छनिय्यानभावत्ता इति सो सच्चसम्मतो ॥
 इति तच्छाविपल्लास-भूतभावं चतूस्वपि ।
 दुखादिस्वविसेसेन सच्चद्वं आहु पण्डिता ति ॥

एवं अथतो विनिच्छयो वेदितव्वो ।

२६. कथं अत्थुद्धारतो ? इधायं सच्चसद्दो अनेकेसु अत्थेसु दिस्सति । सेय्यथिदं—
 “ सच्चं भणे न कुञ्जेय्या ” ति [ध २२४] आदिषु वाचासच्चे । “ सच्चे ठिता समण-
 ब्राह्मणा चा ” ति [] आदिषु विरतिसच्चे । “ कस्मा नु सच्चानि वदन्ति नाना,
 पवादियासे कुसलावदाना ” ति [सु ८८५] आदिषु दिट्ठिसच्चे । “ एकं हि सच्चं न दुतीयं ”
 ति [सु ८८४] आदिषु परमत्थसच्चे निब्बाने चेव मग्गे च । चतुन्नं सच्चानं कति कुसला ”
 ति [पटि २।१०८, विभंग ११२] आदिषु अरियसच्चे । स्वायमिधापि अरियसच्चे वत्तती
 ति । एवमेत्थ अत्थुद्धारतो पि विनिच्छयो वेदितव्वो ।

२७. अनूनाधिकतो ति, कस्मा पन चत्तारेव अरियसच्चानि वुत्तानि अनूनानि अनधि-
 कानी ति चे,—अञ्जस्सासम्भवतो, अञ्जतरस्स च अनपनेय्यभावतो । न हि एतेहि अञ्जं
 अधिकं वा, एतेसं वा एकप्पि अपनेतव्वं सम्भोति । यथाह—“ इध, भिक्खवे, आगच्छेय्य
 समणो वा ब्राह्मणो वा, नेतं दुक्खं अरियसच्चं, अञ्जं दुक्खं अरियसच्चं, अहमेतं दुक्खं अरिय-
 सच्चं ठपेत्वा अञ्जं दुक्खं अरियसच्चं पञ्जपेस्सामी ति, नेतं ठानं विज्जती ” ति []
 आदि । यथा चाह—“ यो हि कोचि, भिक्खु, समणो वा ब्राह्मणो वा एवं वदेय्य—नेतं दुक्खं
 पठमं अरियसच्चं यं समणेन गोतमेन दोसितं, अहमेतं दुक्खं पठमं अरियसच्चं पच्चक्खाय अञ्जं
 दुक्खं पठमं अरियसच्चं पञ्जपेस्सामी ति, नेतं ठानं विज्जती ” ति [सं ५।४२८] आदि ।

२८. अपि च पवत्तिमाचिक्खन्तो भगवा सहेतुकं आचिक्खि, निवत्तिञ्च सउपायं । इति
 पवत्ति-निवत्ति-तदुभयहेतून् एतपरमतो चत्तारेव वुत्तानि । तथा परिञ्जेय्य-पहातव्व-सच्छिकातव्व-
 भावेतव्वानं, तण्हावत्थु-तण्हा-तण्हानिरोध-तण्हानिरोधुपायानं, आलय-आलयारामता-आलय-
 समुग्घात-आलयसमुग्घातकुपायानञ्च वसेनापि चत्तारेव वुत्तानी ति । एवमेत्थ अनूनाधिकतो
 विनिच्छयो वेदितव्वो ।

२९. कमतो ति अयं पि देसनाक्कमो व । एत्थ च, ओळारिक्ता सव्वसत्तसाधारणत्ता च सुविज्जेय्यं ति दुक्खसच्चं पठमं वुत्तं, तस्सेव हेतुदस्सनत्थं तदनन्तरं समुदयसच्चं, हेतुनिरोधा फलनिरोधो ति आपनत्थं ततो निरोधसच्चं, तदधिगमूपायदस्सनत्थं अन्ते मग्गसच्चं ।

३०. भवसुखस्सादगधितानं वा सत्तानं संवेगजननत्थं पठमं दुक्खमाह, तं नेव अकतं आगच्छति, न इस्सरनिम्मानादितो होति, इतो पन होती ति आपनत्थं तदनन्तरं समुदयं, ततो सहेतुकेन दुक्खेन अभिभूतत्ता संविग्गमानसानं दुक्खनिस्सरणगवेसीनं निस्सरणदस्सनेन अस्सासजननत्थं निरोधं, ततो निरोधाधिगमत्थं निरोधसम्पापकं मग्गं ति । एवमेत्थ कमतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

३१. जातिआदीनं निच्छया ति, ये ते अरियसच्चानि निदिसन्तेन भगवता, “ जाति पि दुक्खा, जरा पि दुक्खा, मरणम्पि दुक्खं, सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा पि दुक्खा, अप्पियेहि सम्पयोगो दुक्खो, पियेहि विप्पयोगो दुक्खो, यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्खं, सङ्घित्तेन पञ्चुपादानक्खन्वा दुक्खा ” ति [विभंग ९९] दुक्खनिर्देशे द्वादस धम्मा, “ यायं तण्हा पोन्वभविका नन्दिरागसहगता तत्र तत्राभिनन्दिनी, सेय्यधिदं—कामतण्हा भवतण्हा विभव-तण्हा ” ति [विभंग १०१] समुदयनिर्देशे तिविधा तण्हा, “ यो तस्सा येव तण्हाय असेसविरागनिरोधो चागो पटिनिस्सग्गो मुत्ति अनालयो ” ति [विभंग १०३] एवं निरोध-निर्देशे अत्थतो एकमेव निब्बानं, “ कतमं दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदा अरियसच्चं ? अयमेव अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, सेय्यधिदं—सम्मादिट्ठि....पे....सम्मासमाधी ” ति [विभंग १०४] एवं मग्गनिर्देशे अट्ठ धम्मा ति, इति चतुन्नं सच्चानं निर्देशे जातिआदयो धम्मा वुत्ता, तेसं जाति-आदीनं निच्छया पि एत्थ विनिच्छयो वेदितब्बो ।

३२. सेय्याधिदं—अयं हि जातिसदो अनेकत्थो । तथाहेस, “ एकम्पि जातिं, द्वे पि जातियो ” ति [दी १।८१] एत्थ भवे आगतो । “अत्थि, विसाखे, निगण्ठा नाम समणजाती ” ति [अं१।२०६] एत्थ निकाये । “जाति द्वीहि खन्धेहि सङ्गहिता” ति [धातु १५] एत्थ सङ्गतलक्खणे । “यं मातुकुच्छिस्मि पठमं चित्तं उप्पन्नं, पठमं त्रिज्जाणं पातुभूतं, तदुपादाय सा वस्स जाती” ति [महा ९३] एत्थ पटिसन्धियं । “सम्पतिजातो, आनन्द, बोधिसत्तो” ति [म ३।१२३] एत्थ पसूतियं । “अक्खित्तो अनुपकुट्ठो जातिवादेना” ति [दी १।११३ एवमादिषु] एत्थ कुले । “यतोहं, भगिनि, अरियाय जातिया जातो ” ति [म २।१०३] एत्थ अरियसीले ।

३३. स्वायमिध गम्भसेय्यकानं पटिसन्धितो पट्टाय याव मातुकुच्छिम्हा निक्खमनं ताव पवत्तेसु खन्धेसु, इतरेसं पटिसन्धिखन्धेस्वेवा ति दट्ठब्बो । अयम्पि च परियायकथा व । निष्परियायतो पन तत्थ तत्थ निब्रत्तमानानं सत्तानं ये ये खन्धा पातुभवन्ति, तेसं तेसं पठम-पातुभावो जाति नाम ।

३४. सा पनेसा तत्थ तत्थ भवे पठमाभिनिब्रत्तिलक्खणा, निव्यातनरसा, अतीतभवतो

इध उम्मुज्जनपच्चुपडाना, दुक्खविचित्तापच्चुपडाना वा । कस्मा पनेसा दुक्खा ति चे,—अनेकेसं दुक्खानं वत्थुभावतो । अनेकानि हि दुक्खानि । सेय्यथिदं—दुक्खदुक्खं, विपरिणामदुक्खं, सङ्खारदुक्खं, पटिच्छन्नदुक्खं, अपटिच्छन्नदुक्खं, परियायदुक्खं, निप्परियायदुक्खं ति ।

३५. तत्थ कायिकचेतसिका दुक्खा वेदना सभावतो च नामतो च दुक्खत्ता दुक्ख-दुक्खं ति वुच्चति । सुखा वेदना विपरिणामे दुक्खुप्पत्तिहेतुतो विपरिणामदुक्खं । उपेक्खा-वेदना चेव अवसेसा च तेभूमका सङ्खारा उदयव्वयपरिपीळितत्ता सङ्खारदुक्खं । कण्णसूल-दन्तसूल-रागजपरिळाह-दोसजपरिळाहादिकायिकचेतसिको आबाधो पुच्छित्वा जानितव्वतो उपक्कमस्स च अपाकटभावतो पटिच्छन्नदुक्खं नाम, अपाकटदुक्खं ति पि वुच्चति । द्रुत्तिसकम्मकरणादिसमुद्धानो आबाधो अपुच्छित्वा व जानितव्वतो उपक्कमस्स च पाकटभावतो अप्पटिच्छन्नदुक्खं नाम, पाकटदुक्खं ति पि वुच्चति । ठपेत्वा दुक्खदुक्खं सेसं दुक्खसच्चविभङ्गे आगतं जातिआदि सव्वम्पि तस्स तस्स दुक्खस्स वत्थुभावतो परियायदुक्खं । दुक्खदुक्खं पन निप्परियायदुक्खं ति वुच्चति ।

३६. तत्रायं जाति, यं तं बालपण्डितसुत्तादिसु भगवता पि उपमावसेन पकासितं आपायिकं दुक्खं, यच्च सुगतियम्पि मनुस्सलोके गम्भोक्कन्तिमूलकादिभेदं दुक्खं उप्पज्जति, तस्स वत्थुभावतो दुक्खा ।

३७. तत्रिदं गम्भोक्कन्तिमूलकादिभेदं दुक्खं । अयं हि सत्तो मातुकुच्छिम्हि निव्वत्तमानो न उप्पल-पदुम-पुण्डरीकादिसु निव्वत्तति, अथ खो हेडा आमासयस्स, उपरि पक्कासयस्स, उदरपटलपिट्ठिकण्टकानं वेमज्जे परमसम्भाधे तिब्वन्धकारे नानाकुणपगन्धपरिभावितपरम-दुग्गन्धपवनविचरिते अधिमत्तजेगुच्छे कुच्छिपदेसे, पूतिमच्छपूतिकुम्मासचन्दनिकादिसु किमि विय निव्वत्तति । सो तत्थ निव्वत्तो दस मासे मातुकुच्छिसम्भवेन उस्मना पुटपाकं विय पच्चमानो, पिट्ठपिण्ड विय सेदियमानो, समिज्जनपसारणादिरहितो अधिमत्तं दुक्खमनुभोती ति । इदं ताव गम्भोक्कन्तिमूलकं दुक्खं ।

३८. यं पन सो मातु सहसा उपक्खलन-गमन-निसीदन-वुद्धान-परिवत्तनादिसु सुराधुत्त-हत्थगतो एळको विय, अहितुण्डिकहत्थगतो सप्पपोतको विय च आकट्टन-परिकट्टन-ओधुनन-निद्धननादिना उपक्कमेन अधिमत्तं दुक्खमनुभवति, यच्च मातु सीतूदकपानकाले सीतनरकूपपन्नो विय, उण्हायागुभत्तादिअञ्जोहरणकाले अङ्गारवुट्टिसम्परिकिण्णो विय, लोणम्बिलादिअञ्जोहरण-काले खारापतच्छिकादिकम्मकरणपत्तो विय तिब्वं दुक्खमनुभोति, इदं गम्भपरिहरणमूलकं दुक्खं ।

३९. यं पनस्स मूळ्हगम्भाय मातुया मित्तमच्चसुहज्जादीहि पि अदस्सनारहे दुक्खुप्पत्ति-डाने छेदनफालनादीहि दुक्खं उप्पज्जति, इदं गम्भविपत्तिमूलकं दुक्खं ।

४०. यं विजायमानाय मातुया कम्मजेहि वातेहि परिवत्तेत्वा नरकपपातं विय अति-

भयानकं योनिमग्नं पटिपादियमानस्स परमसम्बाधेन योनिमुखेन ताळच्छिगळेन विय निक्कट्टिय-
मानस्स महानागस्स, नरकसत्तस्स विय च सङ्घातपम्बतेहि विचुण्णियमानस्स दुक्खं उप्पज्जति,
इदं विजायनमूलकं दुक्खं ।

४१. यं पन जातस्स तरुणवणसदिससुकुमारसरीरस्स हत्थगहणनहापनधोवनचोळपरि-
मज्जनादिकाले सूचिमुख-खुरधाराहि विज्झन-फालनसदिसं दुक्खं उप्पज्जति, इदं मातुकुच्छित्तो
बहिनिक्खमनमूलकं दुक्खं ।

४२. यं ततो परं पवत्तियं अत्तना व अत्तानं वधेन्तस्स, अचेलकवतादिवसेन आतापन-
परितापनानुयोगमनुयुत्तस्स, कोधवसेन अमुञ्जन्तस्स उम्बन्धन्तस्स च दुक्खं होति, इदं अत्तूप-
क्कममूलकं दुक्खं ।

४३. यं पन परतो वधबन्धनादीनि अनुभवन्तस्स उप्पज्जति, इदं परूपक्कममूलकं दुक्खं
ति । इति इमस्स सम्बस्सापि दुक्खस्स अयं जाति वत्थुमेव होति । तेनेतं वुच्चति—

जायेथ नो चे नरकेसु सत्तो तत्थग्गिदाहादिकमप्पसहं ।

लभेथ दुक्खं नु कुहिं पतिट्ठं इच्चाह दुक्खा ति मुनीध जातिं ॥

दुक्खं तिरच्छेसु कसापतोद-दण्डाभिघातादिभवं अनेकं ।

यं तं कथं तत्थ भवेय्य जातिं विना, तर्हि जाति ततो पि दुक्खा ॥

पेतेसु दुक्खं पन खुप्पिपासावातातपादिप्पभवं विचित्तं ।

यस्मा अजातस्स न तत्थ अत्थि, तस्मा पि दुक्खं मुनि जातिमाह ॥

तिब्बन्धकारे च असह्यसीते लोकन्तरे यं असुरेसु दुक्खं ।

न तं भवे तत्थ न चस्स जाति, यतो अयं जाति ततो पि दुक्खा ॥

यच्चापि गूथनरके विय मातुगम्भे सत्तो वसं चिरमथो बहि निकखमच्च ।

प्पोति दुक्खमतिघोरमिदम्पि नत्थि जातिं विना, इति पि जाति अयं हि दुक्खा ॥

किं भासितेन बहुना न नु यं कुहिञ्चि अत्थीध किञ्चिदपि दुक्खमिदं कदाचि ।

नेवत्थि जातिविरहे यदतो महेसि दुक्खा ति सम्बपठमं इममाह जातिं ति ॥

अयं ताव जातियं विनिच्छयो ।

४४. जरा पि दुक्खा ति एत्थ दुविधा जरा, सङ्घतलक्खणच्च, खण्डिच्चादिसम्मतो
सन्ततियं एकभवपरियापन्नखन्धपुराणभावो च । सा इध अधिप्पेता । सा पनेसा जरा खन्ध-
परिपाकलक्खणा, मरणूपनयनरसा, योब्बनविनासपञ्चुपडाना, दुक्खा सङ्घारदुक्खभावतो चेव
दुक्खवत्थुतो च ।

४५. यं हि अङ्गपञ्चङ्गसिथिलभाव-इन्द्रियविकार-विरूपता-योब्बनविनास-बल्लपघात-सति-
मतिविप्पवास-परपरिभवादिअनेकपञ्चयं कायिक-चेतसिकदुक्खं उप्पज्जति, जरा तस्स वत्थु ।
तेनेतं वुच्चति—

अङ्गानं सिधिलीभावा, इन्द्रियानं विकारतो ।
 योब्वनस्स विनासेन, बलस्स उपघाततो ॥
 विप्पवासा सतादीनं, पुत्तदारोहि पत्तनो ।
 अपसादनीयतो चेव, भिय्यो बालत्तपत्तिया ॥
 पप्पोति दुक्खं यं मच्चो कायिकं मानसं तथा ।
 सब्बमेतं जराहेतु यस्मा, तस्मा जरा दुक्खा ति ॥

अयं जरायं विनिच्छयो ।

४६. मरणम्पि दुक्खं ति एत्थापि दुविधं मरणं, सङ्गतलक्खणञ्च, यं सन्धाय वुत्तं,
 “ जरामरणं द्वीहि खन्धेहि सङ्गहितं ” ति [धातु १५], एकभवपरियापन्नजीवित्तिन्द्रिय-
 प्पबन्धविच्छेदो च, यं सन्धाय वुत्तं, “ निच्चं मरणतो भयं ” ति [सु ५७६] । तं इध
 अधिपेतं । जातिपच्चया मरणं, उपक्कममरणं, सरसमरणं, आयुक्खयमरणं, पुञ्जक्खयमरणं ति पि
 तस्सेव नामं ।

४७. तयिदं चुतिलक्खणं, वियोगरसं, गतिविप्पवासपच्चुपडानं, दुक्खस्स पन वत्थुभावतो
 दुक्खं ति वेदितब्बं । तेनेतं वुच्चति—

पापस्स पापकम्मादि-निमित्तमनुपस्सतो ।
 भदस्सापसहन्तस्स वियोगं पियवत्थुकं ॥
 मीयमानस्स यं दुक्खं मानसं अविसेसतो ।
 सब्बेसञ्चापि यं सन्धि-बन्धनच्छेदनादिकं ॥
 वितुज्जमानमम्मानं होति दुक्खं सरीरजं ।
 असह्यमप्पतीकारं, दुक्खस्सेतस्सिदं यतो ।
 मरणं वत्थु, तेनेतं दुक्खमिच्चेव भासितं ति ॥

अयं मरणे विनिच्छयो ।

४८. सोकादिसु सोको नाम जातिच्यसनादीहि फुट्ठस्स चित्तसन्तापो । सो किञ्चापि
 अत्थतो दोमनस्समेव होति, एवं सन्ते पि अन्तोनिज्ज्ञानलक्खणो, चेतसो परिज्ज्ञापनरसो, अनु-
 सोचनपच्चुपडानो, दुक्खो पन दुक्खदुक्खतो, दुक्खवत्थुतो च । तेनेतं वुच्चति—

सत्तानं हृदयं सोको विससल्लं व तुज्जति ।
 अगितत्तो व नाराचो भुसञ्च दहते पुन ॥
 समावहति च व्याधि-जरामरणभेदनं ।
 दुक्खम्पि विविधं यस्मा, तस्मा दुक्खो ति वुच्चती ति ॥

अयं सोके विनिच्छयो ।

४९. परिदेवो नाम आतिव्यसनादीहि फुडस्स वचीपलापो । सो लालप्पनलक्खणो, गुणदोसकित्तनरसो, सम्भमपच्चुपडानो, दुक्खो पन सङ्खारदुक्खभावतो, दुक्खवत्थुतो च । तेनेतं वुच्चति—

यं सोकसल्लविहतो परिदेवमानो कण्ठोद्धतालुतलसोसजमप्पसय्हं ।

भिय्योधिमतमधिगच्छति येव दुक्खं, दुक्खो ति तेन भगवा परिदेवमाहा ति ॥

अयं परिदेवे विनिच्छयो ।

५०. दुक्खं नाम कायिकं दुक्खं । तं कायपीळनलक्खणं, दुप्पज्जानं दोमनस्सकरणरसं, कायिकाबाधपच्चुपडानं, दुक्खं पन दुक्खदुक्खतो मानसदुक्खावहनतो च । तेनेतं वुच्चति—

पीळेति कायिकमिदं दुक्खं दुक्खञ्च मानसं भिय्यो ।

जनयति यस्मा, तस्मा दुक्खं ति विसेसतो वुत्तं ति ॥

अयं दुक्खे विनिच्छयो ।

५१. दोमनस्सं नाम मानसं दुक्खं । तं चित्तपीळनलक्खणं, मनोविघातरसं, मानस-
व्याधिपच्चुपडानं, दुक्खं पन दुक्खदुक्खतो कायिकदुक्खावहनतो च । चेतोदुक्खसमाप्पिता हि
केसे पकिरिय कन्दन्ति, उरानि पटिपिसन्ति, आवडन्ति, विवडन्ति, उद्धपादं पपतन्ति, सत्थं
आहरन्ति, विसं खादन्ति, रज्जुया उब्बन्धन्ति, अग्निं पविसन्ती ति तं नानप्पकारकं दुक्खमनु-
भवन्ति । तेनेतं वुच्चति—

पीळेति यतो चित्तं कायस्स च पीळनं समोवहति ।

दुक्खं ति दोमनस्सं विदोमनस्सा ततो आहू ति ॥

अयं दोमनस्से विनिच्छयो ।

५२. उपायासो नाम आतिव्यसनादीहि फुडस्स अधिमत्तचेतोदुक्खवभाविता दोसो येव ।
सङ्खारक्खन्धपरियापन्नो एको धम्मो ति एके । सो चित्तपरिदहनलक्खणो, नित्थुननरसो,
विसादपच्चुपडानो, दुक्खो पन सङ्खारदुक्खभावतो चित्तपरिदहनतो कायविसादनतो च ।
तेनेतं वुच्चति—

चित्तस्स च परिदहना कायस्स विसादना च अधिमत्तं ।

यं दुक्खमुपायासो जनेति, दुक्खो ततो वुत्तो ति ॥

अयं उपायासे विनिच्छयो ।

५३. एत्थ च मन्दग्गिना अन्तो भाजने पाको विय सोको, तिक्खग्गिना पच्चमानस्स भाज-
नतो बहि निक्खमनं विय परिदेवो, बहिनिक्खन्तावसेसस्स निक्खमिंतुं अप्पहोन्तस्स अन्तोभाजने
येव याव परिक्खयां पाको विय उपायासो दड्ढो ।

५४. अप्पियसम्पयोगो नाम अमनापेहि सत्तसङ्कारेहि समोधानं । सो अनिद्धसमोधान-
लक्खणो, चित्तविघातकररसो, अनत्थभावपञ्चपट्टानो, दुक्खो पन दुक्खवत्थुतो । तेनेतं वुच्चति—

दिस्वा व अप्पिये दुक्खं पठमं होति चेतसि ।

तदुपक्कमसम्भूतमथ काये यतो इध ॥

ततो दुक्खद्वयस्सापि वत्थुतो सो महेसिना ।

दुक्खो वुत्तो ति विञ्जेय्यो अप्पियेहि समागमो ति ॥

अयं अप्पियसम्पयोगे विनिच्छयो ।

५५. पियविप्पयोगो नाम मनापेहि सत्तसङ्कारेहि विनाभावो । सो इद्वत्थुवियोगलक्खणो,
सोकुप्पादनरसो, व्यसनपञ्चपट्टानो, दुक्खो पन सोकदुक्खस्स वत्थुतो । तेनेतं वुच्चति—

जातिधनादिवियोगा सोकसरसमपिता वितुज्जन्ति ।

बाला यतो, ततोयं दुक्खो ति मतो पियवियोगो ॥

अयं पियविप्पयोगे विनिच्छयो ।

५६. यम्पिच्छं न लभती ति एत्थ, “अहो वत मयं जातिधम्मा अस्सामा ” ति
[विभंग १०१] आदिसु अलब्भनेय्यवत्थुसु इच्छा व, यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्खं ति
वुत्ता । सा अलब्भनेय्यवत्थुइच्छनलक्खणा, तप्परियेसनरसा, तेसं अप्पत्तिपञ्चपट्टाना, दुक्खा पन
दुक्खवत्थुतो । तेनेतं वुच्चति—

तं तं पत्थयमानानं तस्स तस्स अलाभतो ।

यं विघातमयं दुक्खं सत्तानं इध जायति ॥

अलब्भनेय्यवत्थूनं पत्थना तस्स कारणं ।

यस्मा, तस्मा जिनो दुक्खं इच्छितालाभमब्रवी ति ॥

अयं इच्छितालाभे विनिच्छयो ।

५७. सङ्घित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा दुक्खा ति एत्थ पन,

जातिप्पभुतिकं दुक्खं यं वुत्तमिध तादिना ।

अवुत्तं यच्च तं सब्बं विना एते न विज्जति ॥

यस्मा, तस्मा उपादानक्खन्धा सङ्घेपतो इमे ।

दुक्खा ति वुत्ता दुक्खन्तदेसकेन महेसिना ॥

५८. तथा हि, इन्धनमिव पावको, लक्खमिव पहरणानि, गोरूपं विय ङंसमकसादयो,
खेत्तमिव लायका, गामं विय गामघातका, उपादानक्खन्धपञ्चकमेव जातिआदयो नानप्पकारेहि
विबाधेन्ता, तिणलतादीनि विय भूमियं, पुष्पफलपल्लवानि विय रुक्खेसु, उपादानक्खन्धेसु येव
निब्बत्तन्ति ।

५९. उपादानक्खन्धानञ्च आदिदुक्खं जाति, मज्जेदुक्खं जरा, परियोसानदुक्खं मरणं,

मारणन्तिकदुःखाभिघातेन परिडम्बितदुःखं सोको, तदसहनतो लालप्पनदुःखं परिदेवो, ततो धातुक्खोभसङ्घातानिष्ठफोड्ढवसमायोगतो कायस्स आबाधनदुःखं दुःखं, तेन बाधियमानानं पुथुज्जनानं तत्थ पटिघुप्पत्तितो चेतोबाधनकं दुःखं दोमनस्सं, सोकादिवुद्धिया जनिताविसादानं अनुत्थुननदुःखं उपायासो, मनोरथविघातप्पत्तानं इच्छाविघातदुःखं इच्छितालाभो ति एवं नान-
प्पकारतो उपपरिक्खियमाना उपादानक्खन्धा व दुःखा ति ।

६०. यदेतं एकमेकं दस्सेत्वा वुच्चमानं अनेकेहि पि कप्पेहि न सक्का असेसतो वत्तुं, तस्मा तं सम्बं पि दुःखं, एकजलविन्दुमिह सकलसमुदजलरसं विय, येसु केसुचि पञ्चसु उपादान-
क्खन्धेसु सङ्घिपित्वा दस्सेतुं, सङ्घित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा दुःखा ति भगवा अवोचा ति । अयं उपादानक्खन्धेसु विनिच्छयो ।

अयं ताव दुःखनिदेसे नयो ।

६१. समुदयनिदेसे पन, यायं तण्हा ति या अयं तण्हा । पोन्भविका ति, पुन-
भवकरणं पुनभवो, पुनभवो सीलमेतिस्सा ति पोन्भविका । नन्दिरागेन सह गता ति नन्दि-
रागसहगता । नन्दिरागेन सद्दि अत्थतो एकत्तमेव गता ति वुत्तं होति । तत्र तत्राभिनन्दिनी
ति यत्र यत्र अत्तभावो निव्वत्तति, तत्र तत्राभिनन्दिनी । सेय्यायिदं ति निपातो । तस्स, सा
कतरा ति चे ति अयमत्थो । कामतण्हा भवतण्हा विभवतण्हा ति इमा पटिच्चसमुप्पादनिदेसे
आविभविस्सन्ति । इध पनायं तिविधा पि दुःखसच्चस्स निव्वत्तकट्ठेन एकत्तं उपनेत्वा, दुःख-
समुदयं अरियसच्चं ति वुत्ता ति वेदितम्भा ।

६२. दुःखनिरोधनिदेसे, यो तस्सा येव तण्हाया ति आदिना नयेन समुदयनिरोधो
वुत्तो, सो कस्मा इति चे,—समुदयनिरोधेन दुःखनिरोधो । समुदयनिरोधेन हि दुःखं निरुज्झति,
न अज्जथा । तेनाह—

“ यथा पि मूले अनुपद्दवे दळ्हे छिन्नो पि रुक्खो पुनरेव रूहति ।

एवमपि तण्हानुसये अनूहते निव्वत्तति दुःखमिदं पुनप्पुनं ” ति [ध ३३८] ॥

६३. इति यस्मा समुदयनिरोधेनेव दुःखं निरुज्झति, तस्मा भगवा दुःखनिरोधं देसेन्तो
समुदयनिरोधेन देसेसि । सीहसमानवुत्तिनो हि तथागता । ते दुःखं निरोधेन्ता दुःखनिरोधञ्च
देसेन्ता हेतुमिह पटिपज्जन्ति, न फले । सुवानवुत्तिनो पन तिविधा । ते दुःखं निरोधेन्ता
दुःखनिरोधञ्च देसेन्ता अत्तकिलमथानुयोगदेसनादीहि फले पटिपज्जन्ति, न हेतुमिह ति । एवं
ताव दुःखनिरोधस्स समुदयनिरोधवसेन देसनाय पयोजनं वेदितम्बं ।

६४. अयं पनत्थो—तस्सा येव तण्हाया ति तस्सा पोन्भविका ति यत्था कामतण्हादि-
वसेन विभत्ततण्हाय । विरागो वुच्चति मग्गो । “ विरागा विमुच्चती ” ति [म ३१२०, सं ३१८३
एवमादिषु] हि वुत्तं । विरागेन निरोधो विरागनिरोधो, अनुसयसमुग्धाततो असेसो विराग-

निरोधो असेसविरागनिरोधो । अथ वा, विरागो ति पहानं वुच्चति । तस्मा, असेसो विरागो, असेसो निरोधो ति एवमेत्थ योजना दड्ढ्वा । अत्थतो पन सब्बानेव एतानि निब्बानस्स वेवचनानि ।

६५. परमत्थतो हि, दुःखनिरोधं अरियसच्चं ति निब्बानं वुच्चति । यस्मा पन तं आगम्म तण्हा विरज्जति चेव निरुज्जति च, तस्मा विरागो ति च निरोधो ति च वुच्चति । यस्मा च तदेव अगम्म तस्सा चागादयो होन्ति, कामगुणालयेसु चेत्थ एको पि आलयो नत्थि, तस्मा चागो पटिनिस्सगो मुत्ति अनालयो ति वुच्चति ।

६६. तयिदं सन्तिलक्खणं, अञ्चुतिरसं अस्सासकरणरसं वा, अनिमित्तपच्चुट्टानं निष्पपञ्च-पच्चुट्टानं वा ।

६७. नत्थेव निब्बानं, ससविसाणं विय अनुपलब्भनीयतो ति चे,—न, उपायेन उपलब्भनीयतो । उपलब्भति हि तं तदनुरूपपटिपत्तिसङ्घातेन उपायेन, चेतोपरियञ्जाणेन परेसं लोकुत्तर चित्तं विय, तस्मा अनुपलब्भनीयतो नत्थी ति न वत्तब्बं । न हि यं बालपुथुज्जना न उपलभन्ति, तं नत्थी ति वत्तब्बं ।

६८. अपि च, निब्बानं नत्थी ति न वत्तब्बं । कस्मा ? पटिपत्तिया वज्झभावापज्जनतो । असति हि निब्बाने सम्मादिडिपुजेजवाय सीलादिखन्धत्तयसङ्गहाय सम्मापटिपत्तिया वज्झभावो आपज्जति, न चायं वज्झा, निब्बानपापनतो ति । न पटिपत्तिया वज्झभावापत्ति, अभावपाप-कत्ता ति चे,—न, अतीतानागताभावे पि निब्बानपत्तिया अभावतो । वत्तमानानग्गि अभावो निब्बानं ति चे,—न, तेसं अभावासम्भवतो, अभावे च अवत्तमानभावापज्जनतो, वत्तमान-कखन्धनिस्सितमग्गकखणे च सोपादिसेसनिब्बानधातुपत्तिया अभावदोसतो । तदा किलेसानं अवत्तमानत्ता न दोसो ति चे,—न, अरियमग्गस्स निरत्थकभावापज्जनतो । एवं हि सति अरियमग्गकखणतो पुब्बे पि किलेसा न सन्ती ति अरियमग्गस्स निरत्थकभावो आपज्जति । तस्मा अकारणमेतं ।

६९. “ यो खो, आवुसो, रागकखयो ” [सं ४।२५१] आदिवचनतो खयो निब्बानं ति चे,—न, अरहत्तस्सापि खयमत्तापज्जनतो । तम्पि हि, “ यो खो, आवुसो, रागकखयो ” ति [सं ४।२५२] आदिना नयेन निदिट्ठं । किञ्च भिय्यो निब्बानस्स इत्तरकालादिष्पत्तिदोसतो । एवं हि सति निब्बानं इत्तरकालं, सङ्गतलक्खणं, सम्मावायामनिरपेक्खाधिगमनीयभावञ्च । आपज्जति । सङ्गतलक्खणत्ता येव च सङ्गतपरियापन्नं, सङ्गतपरियापन्नत्ता रागादीहि अग्गीहि आदित्तं, आदित्तत्ता दुक्खञ्चा ति पि आपज्जति । यस्मा खया पडाय न भिय्यो पवत्ति नाम होति, तस्स निब्बानभावतो न दोसो इति चे,—न, तादिसस्स खयस्स अभावतो, भावे पि चस्स वुत्तप्पकारदोसानतिवत्तनतो, अरियमग्गस्स च निब्बानभावापज्जनतो । अरियमग्गो हि दोसे खिणेति, तस्मा खयो ति वुच्चति । ततो च पडाय न भिय्यो दोसानं पवत्ती ति ।

७०. अनुपपत्तिनिरोधसङ्घातस्स पन खयस्स परियायेन उपनिस्सयत्ता, यस्स उपनिस्सयो होति, तदुपचारेण खयो ति वुत्तं । सरूपेनेव कस्मा न वुत्तं ति चे,—अतिसुखुमत्ता । अति-सुखुमता चस्स भगवतो अप्पोसुक्कभावावहनतो, अरियेण चक्खुना पंस्सितव्वतो च सिद्धा ति ।

७१. तदियं मग्गसमङ्किना पत्तव्वतो असाधारणं, पुरिमाय कोटिया अभावतो अप्पभवं । मग्गभावे भावतो न अप्पभवं ति चे,—न, मग्गेन अनुप्पादनीयतो । पत्तव्वमेव हेतं मग्गेन, न उप्पादेतव्वं, तस्मा अप्पभवमेव । अप्पभवत्ता अजरामरणं । पभवजरामरणानं अभावतो निब्बं ।

७२. निब्बानस्सेव आणुआदीनप्पि निच्चभावापत्ती ति चे,—न, हेतुनो अभावा । निब्बानस्स निच्चत्ता ते निच्चा ति चे,—न, हेतुलक्खणस्स अनुपपत्तितो । निच्चा उप्पादादीनं अभावतो निब्बानं विया ति चे,—न, अणुआदीनं असिद्धत्ता ।

७३. यथावुत्तयुत्तिसम्भावतो पन इदमेव निच्चं । रूपसभावातिक्रमतो अरूपं । बुद्धादीनं निट्ठाय विसेसाभावतो एका व निट्ठा । येन भावनाय पत्तं, तस्स किलेसवूपसमं उपादिसेसञ्च उपादाय पञ्जापनीयत्ता सह उपादिसेसेन पञ्जापियती ति सउपादिसेसं । यो चस्स समुदय-पहानेन उपहतायतिकम्मफलस्स चरिमचित्ततो च उद्धं पवत्तिकव्वन्धानं अनुप्पादनतो उप्पन्नानञ्च अन्तरधानतो उपादिसेसाभावो, तं उपादाय पञ्जापनीयतो, नत्थि एत्थ उपादिसेसो ति अनुपादिसेसं ।

७४. असिथिलपरक्कमासिद्धेन ञाणविसेसेन अधिगमनीयतो सब्बञ्जुवचनतो च परमत्थेन सभावतो निब्बानं नाविज्जमानं । वुत्तं हेतं—“ अत्थि, भिक्खवे, अजातं अभूतं अकतं असङ्गतं ” ति [उ ८०, इ ३७] ।

इदं दुक्खनिरोधनिर्देशे विनिच्छयकथामुखं ।

७५. दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदानिर्देशे वुत्ता पन अट्ठ धम्मा कामं खन्धनिर्देशे पि अत्थतो पकासिता येव, इध पन नेसं एकक्खणे पवत्तमानानं विसेसावबोधनत्थं वदाम ।

७६. सङ्खेपतो हि चतुसच्चपटिवेधाय पाटिपन्नस्स योगिनो निब्बानारम्मणं अविज्जानुसय-समुग्घातकं पञ्जाचक्खु सम्मादिट्ठि । सा सम्मादस्सनलक्खणा, धातुप्पकासनरसा, अविज्जन्ध-काराविद्धंसनपच्चुपडाना ।

७७. तथासम्पन्नदिट्ठिनो तंसम्पयुत्तं मिच्छासङ्कप्पनिघातकं चेतसो निब्बानपदाभिनिरोपनं सम्मासङ्कप्पो । सो सम्माचित्ताभिनिरोपनलक्खणो, अप्पनारसो, मिच्छासङ्कप्पपहानपच्चुपडानो ।

७८. तथापस्सतो वितक्कयतो च तंसम्पयुत्ता व वचीदुच्चरितसमुग्घातिका मिच्छावाचाय विरति सम्मावाचा नाम । सा परिग्गहलक्खणा, विरमणरसा, मिच्छावाचापहानपच्चुपडाना ।

७९. तथाविरमतो तंसम्पयुत्ता व मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिका पाणातिपातादिविरति सम्माकम्मन्तो नाम । सो समुद्धानलक्खणो, विरमणरसो, मिच्छाकम्मन्तपहानपच्चुपडानो ।

८०. या पनस्स तेसं सम्मावाचासम्माकम्मन्तानं विसुद्धिभूता तंसम्पयुत्ता व कुहनादि-उप्पच्छेदिका मिच्छाजीवविरति, सा सम्माआजीवो नाम । सो वोदानलक्खणो, आयाजीव-प्पवत्तिरसो, मिच्छाजीवप्पहानपच्चुपड्डानो ।

८१. अथस्स यो तस्सा सम्मावाचाकम्मन्ताजीवसङ्घाताय सीलभूमियं पतिट्ठितस्स तदनु-रूपो तंसम्पयुत्तो व कोसजसमुच्छेदको विरियारम्भो, एस सम्मावायामो नाम । सो पग्गह-लक्खणो, अनुप्पन्नअकुसलानुप्पादनादिरसो, मिच्छावायामप्पहानपच्चुपड्डानो ।

८२. तस्सेवं वायमतो तंसम्पयुत्तो व मिच्छासतिविनिद्धुननो चेतसो आसम्मोसो सम्मा-सति नाम । सा उपड्डानलक्खणा, असम्मुत्सनरसा, मिच्छासतिप्पहानपच्चुपड्डाना ।

८३. एवं अनुत्तराय सतिया संरक्खियमानचित्तस्स तंसम्पयुत्ता व मिच्छासमाधिविद्वंसिका चित्तेकग्गता, सम्मासमाधि नाम । सो अविक्खेपलक्खणो, समाधानरसो, मिच्छासमाधि-प्पहानपच्चुपड्डानो ति ।

अयं दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदानिद्देसे नयो । एवमेत्थ जातिआदीनं निच्छया विनिच्छयो वेदितव्वो ।

८४. जाणकिञ्चतो ति सच्चजाणस्स किञ्चतो पि विनिच्छयो वेदितव्वो । दुविधं हि सच्चजाणं, अनुबोधजाणं पटिवेधजाणञ्च । तत्थ अनुबोधजाणं लोकियं अनुस्सवादिवसेन निरोधे मग्गे च पवत्तति । पटिवेधजाणं लोकुत्तरं निरोधं आरम्भणं कत्वा किञ्चतो चत्तारि सच्चानि पटिविज्झति । यथाह—“ यो, भिक्खवे, दुक्खं पस्सति दुक्खसमुदयमिं सो पस्सति, दुक्ख-निरोधमिं पस्सति, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदमिं पस्सती ” ति [सं ५।४३७] सब्बं वत्तव्वं । तं पनस्स किञ्च जाणदस्सनविसुद्धियं आविभविस्सति ।

८५. यं पनेतं लोकियं, तत्थ दुक्खजाणं परियुट्ठानाभिभववसेन पवत्तमानं सक्कायदिट्ठिं निवत्तेति, समुदयजाणं उच्छेददिट्ठिं, निरोधजाणं सस्सतदिट्ठिं, मग्गजाणं अकिरियदिट्ठिं । दुक्खजाणं वा धुव-सुभ-सुखत्तभावविरहितेसु खन्धेसु धुव-सुभ-सुखत्तभावसङ्घातं फले विप्पटि-पत्तिं, समुदयजाणं, इस्सर-पधान-काल-समावादीहि लोको पवत्तती ति अकारणे कारणाभिमान-पवत्तं हेतुहि विप्पटिपत्तिं, निरोधजाणं अरूपलोक-लोकथूपिकादिसु अपवग्गगाहभूतं निरोधे विप्पटिपत्तिं, मग्गजाणं कामसुखल्लिक-अत्तकिलमथानुयोगप्पभेदे अविमुद्धिमग्गे विसुद्धिमग्गगाह-वसेन पवत्तं उपाये विप्पटिपत्तिं निवत्तेति । तेनेतं वुच्चति—

लोके लोकप्पभवे लोकत्थगमे सिवे च तदुपाये ।

सम्मुहति ताव नरो, न विजानाति याव सच्चानी ति ॥

एवमेत्थ जाणकिञ्चतो पि विनिच्छयो वेदितव्वो ।

८६. अन्तोगतानं पभेदा ति दुक्खसच्चरिं हि, ठप्पेत्वा तण्हस्सेव अनासवधम्मं च सेसा

सम्बधम्मा अन्तोगता, समुदयसच्चे छत्तिस तण्हाविचरितानि । निरोधसच्चं असम्मिस्सं । मग्गसच्चे सम्मादिट्ठिमुखेन वीमसिंद्विपाद-पञ्चिन्द्रिय-पञ्चाबल-धम्मविचयसम्बोञ्जङ्गानि, सम्मासङ्कप्पाप-देसेन तयो नेक्खम्मविकादयो, सम्मावाचापदेसेन चत्तारि वचीसुचरितानि, सम्माकम्मन्तापदेसेन तीणि कायसुचरितानि, सम्माजीवमुखेन अपिच्छता सन्तुट्ठि च, सम्बेसं येव वा एतेसं सम्मा-वाचाकम्मन्ताजीवानं अरियकन्तसीलता, अरियकन्तसीलस्स च सद्दाहत्थेन पटिग्गहेतव्वत्ता, तेसं अत्थिताय अत्थिभावतो सद्धिन्द्रिय-सद्दाबल-छन्दिद्विपादा, सम्मावायामापदेसेन चतुब्बिध-सम्मपधान-विरियिन्द्रिय-विरियबल-विरियसम्बोञ्जङ्गानि, सम्मासतिअपदेसेन चतुब्बिधसतिपट्ठान-सतिन्द्रिय-सतिबल-सतिसम्बोञ्जङ्गानि, सम्मासमाधिअपदेसेन सवितक्क-सविचारादयो तयो समाधी, चित्तसमाधि-समाधिन्द्रिय-समाधिबल-पीतिपस्सद्धिसमाधिउपेक्खासम्बोञ्जङ्गानि अन्तोगतानी ति । एवमेत्थ अन्तोगतानं पभेदा पि विनिच्छयो वेदितव्वो ।

८७. उपमातो ति, भारो विय हि दुक्खसच्चं दड्ढं, भारादाननिमिव समुदयसच्चं, भार-निक्खेपनमिव निरोधसच्चं, भारनिक्खेपनूपायो विय मग्गसच्चं । रोगो विय दुक्खसच्चं, रोगनिदानमिव समुदयसच्चं, रोगवूपसमो विय निरोधसच्चं, भेसज्जमिव मग्गसच्चं । दुब्भिकखमिव वा दुक्खसच्चं, दुब्बुट्ठि विय समुदयसच्चं, सुभिकखमिव निरोधसच्चं, सुवुट्ठि विय मग्गसच्चं । अपि च वेरि-वेर-वेरसमुग्घात-वेरसमुग्घात्पायेहि, विसरुक्ख-रुक्खमूल-मूळपच्छेद-तदुपच्छेदनूपायेहि, भय-भयमूल-निम्भय-तदधिगमूपायेहि, ओरिमतीर-महोघ-पारिमतीर-तंसम्पापकवायामेहि च योजेत्वा पेतानि उपमातो वेदितव्वानी ति । एवमेत्थ उपमातो विनिच्छयो वेदितव्वो ।

८८. चतुक्कतो ति, अत्थि चेत्थ दुक्खं न अरियसच्चं, अत्थि अरियसच्चं न दुक्खं, अत्थि दुक्खञ्चेव अरियसच्चञ्च, अत्थि नेव दुक्खं न अरियसच्चं । एस नयो समुदयादिसु ।

८९. तत्थ मग्गसम्पयुत्ता धम्मा समञ्जफलानि च, “ यदनिच्चं तं दुक्खं ” ति [सं ३।२२] वचनतो सङ्खारदुक्खताय दुक्खं न अरियसच्चं, निरोधो अरियसच्चं न दुक्खं, इतरं पन अरियसच्चद्वयं सिया दुक्खं अनिच्चतो, न पन यस्स परिञ्जाय भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सति तथत्तेन । सब्बाकाररेन पन उपादानक्खन्धपञ्चकं दुक्खञ्चेव अरियसच्चञ्च अञ्जत्र तण्हाय । मग्गसम्पयुत्ता धम्मा सामञ्जफलानि च यस्स परिञ्जत्थं भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सति तथत्तेन नेव दुक्खं न अरियसच्चं । एवं समुदयादिसु पि यथायोगं योजेत्वा चतुक्कतो पेत्य विनिच्छयो वेदितव्वो ।

९०. सुञ्जतेकविधादीही ति एत्थ सुञ्जतो ताव, परमत्थेन हि सब्बानेव सच्चानि वेदक-कारक-निब्बुत-गमकाभावतो सुञ्जानी ति वेदितव्वानि । तेनेतं वुच्चति—

दुक्खमेव हि, न कोचि दुक्खितो कारको न किरिया व विज्जति ।

अत्थिं निब्बुति न निब्बुतो पुमा, मग्गमत्थि गमको न विज्जती ति ॥

अथ वा,

धुव-सुभ-सुखत्तसुञ्जं पुरिमद्वयमत्तसुञ्जममतपदं ।

धुव-सुख-अत्तविरहितो मग्गो इति सुञ्जता तेसु ॥

९१. निरोधसुञ्जानि वा तीणि, निरोधो च सेसत्तयसुञ्जो । फलसुञ्जो वा एत्थ हेतु, समुदये दुक्खस्साभावतो, मग्गो च निरोधस्स, न फलेन सगम्भो पकतिवादीनं पकति विय । हेतुसुञ्जञ्च फलं, दुक्ख-समुदयानं निरोध-मग्गानञ्च असमवाया, न हेतुसमवेतं हेतुफलं समवायवादीनं द्विअणुकादि विय । तेनेतं वुच्चति—

तयमिध निरोधसुञ्जं, तयेन तेनापि निब्बुति सुञ्जा ।

सुञ्जो फलेन हेतु, फलमपि तं हेतुना सुञ्जं ति ॥

एवं ताव सुञ्जतो विनिच्छयो वेदितव्वो ।

९२. एकविधादीहि ति सञ्चमेव चेत्थ दुक्खं एक विधं पवत्तिभावतो, दुविधं नामरूपतो, ति-विधं काम-रूपारूपपत्तिभवभेदतो, चतुब्बिधं चतुआहारभेदतो, पञ्चविधं पञ्चपादानक्खन्धभेदतो ।

९३. समुदयो पि एकविधो पवत्तकभावतो, दुविधो दिट्ठिसम्पयुत्तासम्पयुत्ततो, तिविधो काम-भव-विभवतण्हाभेदतो, चतुब्बिधो चतुमगगण्यहेय्यतो, पञ्चविधो रूपाभिनन्दनादिभेदतो, छब्बिधो छतण्हाकायभेदतो ।

९४. निरोधो पि एकविधो असङ्कतधातुभावतो, परियायेन पन दुविधो सउपादिसेस-अनुपादिसेसभेदतो, तिविधो भवत्तयवूपसमतो, चतुब्बिधो चतुमग्गाधिगमनीयतो, पञ्चविधो पञ्चाभिनन्दनावूपसमतो, छब्बिधो छतण्हाकायक्खयभेदतो ।

९५. मग्गो पि एकविधो भावेतव्वतो, दुविधो समथ-विपस्सनाभेदतो, दस्सन-भावना-भेदतो वा, तिविधो खन्धत्तयभेदतो । अयं हि सप्पदेसत्ता नगरं विय रज्जेन निप्पदेसेहि तीहि खन्धेहि सङ्गहितो । यथाह—“ न खो, आवुसो विसाख, अरियेन अट्ठङ्गिकेन मग्गेन तयो खन्धा सङ्गहिता । तीहि च खो, आवुसो विसाख, खन्धेहि अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो सङ्गहितो । या चावुसो विसाख, सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्माआजीवो, इमे धम्मा सीलक्खन्धे सङ्गहिता । यो च सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि, इमे धम्मा समाधिक्खन्धे सङ्गहिता । या च सम्मादिट्ठि, यो च सम्मासङ्कप्पो, इमे धम्मा पञ्जाक्खन्धे सङ्गहिता ” ति [म १।३०१] ।

९६. एत्थ हि सम्मावाचादयो तयो सीलमेव । तस्मा ते सजातितो सीलक्खन्धेन सङ्ग-हिता । किञ्चापि हि पाळियं, सीलक्खन्धे ति भुम्मेन निदेसो कतो, अत्थो पन करणवसेनेव वेदितव्वो । सम्मावायामादिसु पन तीसु समाधि अत्तनो धम्मताय आरम्भणे एकगभावेन

अप्येतुं न सक्रोति, विरिये पन पगहकिच्चं साधेन्ते, सतिया च अपिलापनकिच्चं साधेन्तिया लङ्गूपकारो हुत्वा सक्रोति ।

९७. तत्रायं उपमा—यथा हि नक्खत्तं कीळिस्सामा ति उय्यानं पविडेसु तीसु सहायेसु एको सुपुप्फितं चम्पकरुवखं दिस्वा हत्थं उक्खिपित्वा गहेतुम्पि न सक्रुणेय्य । अथस्स दुतियो ओणमित्वा पिड्ढिं ददेय्य । सो तस्स पिड्ढियं ठत्वा पि कम्पमानो गहेतुं न सक्रुणेय्य । अथस्स इतरो अंसकूटं उपनामेय्य । सो एकस्स पिड्ढियं ठत्वा एकस्स अंसकूटं ओलुब्भ यथारुचि पुप्फानि ओचिन्तित्वा पिलन्धिःवा नक्खत्तं कीळेय्य । एवंसम्पदमिदं दड्ढम्बं ।

९८. एकतो उय्यानं पविट्ठा तयो सहाया विय हि एकतो जाता सम्मावायामादयो तयो धम्मा । सुपुप्फितचम्पको विय आरम्भणं । हत्थं उक्खिपित्वा पि गहेतुं असक्कोन्तो विय अत्तनो धम्मताय आरम्भणे एकगभावेन अप्येतुं असक्कोन्तो समाधि । पिड्ढिं दत्वा ओणतसहायो विय वायामो । अंसकूटं दत्वा ठितसहायो विय सति । यथा तेषु एकस्स पिड्ढियं ठत्वा एकस्स अंसकूटं ओलुब्भ इतरो यथारुचि पुप्फं गहेतुं सक्रोति, एवमेव विरिये पगहकिच्चं साधेन्ते, सतिया च अपिलापनकिच्चं साधेन्तिया लङ्गूपकारो समाधि सक्रोति आरम्भणे एकगभावेन अप्येतुं । तस्मा समाधि येवेत्थ सजातितो समाधिकखन्धेन सङ्गहितो, वायाम-सतियो पन किरियतो सङ्गहिता होन्ति ।

९९. सम्मादिट्ठि-सम्मासङ्कप्पेसु पि पज्जा अत्तनो धम्मताय, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति आरम्भणं निच्छेतुं न सक्रोति, वितक्के पन आकोटेत्वा आकोटेत्वा देन्ते सक्रोति ।

१००. कथं ? यथा हि हेरञ्जिको कहापणं हत्थे ठपेत्वा सब्बभागेषु आलोकेतुकामो समानो पि न चक्खुतलेनेव परिवत्तेतुं सक्रोति, अङ्गुलिपब्बेहि पन परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा इतो चितो च ओलोकेतुं सक्रोति, एवमेव न पज्जा अत्तनो धम्मताय अनिच्चादिवसेन आरम्भणं निच्छेतुं सक्रोति, अभिनिरोपनलक्खणेन पन आहननपरियाहनरसेन वितक्केन आकोटेन्तेन विय परिवत्तेन्तेन विय च आदायादाय दिन्नमेव निच्छेतुं सक्रोति । तस्मा इधापि सम्मादिट्ठि येव सजातितो पज्जाक्खन्धेन सङ्गहिता, सम्मासङ्कप्पो पन किरियवसेन सङ्गहितो होति ।

१०१. इति इमेहि तीहि खन्धेहि मग्गो सङ्गहं गच्छति । तेन वुत्तं—तिविधो खन्ध-त्तयभेदतो ति । चतुब्बिधो सोतापत्तिमग्गादिवसेनेव ।

१०२. अपि च सब्बानेव सच्चानि एकविधानि अवितथत्ता, अभिञ्जेय्यत्ता वा, दुविधानि लोक्कियलोकुत्तरतो, सङ्गतासङ्गततो वा, तिविधानि दस्सन-भावनाहि पहातब्बतो, अप्पहातब्बतो च, चतुब्बिधानि परिञ्जेय्यादिभेदतो ति । एवमेत्थ एकविधादीहि विनिच्छयो वेदितब्बो ।

१०३. सभागविसभागतो ति, सब्बानेव सच्चानि अञ्जमञ्जसभागानि अवितथतो, अत्त-सुञ्जतो, दुक्करपटिवेधतो च । यथाह—“ तं किं मञ्जसि, आनन्द, कतमं नु खो दुक्करतरं

वा दुरभिसम्भवतरं वा, यो वा दूरतो व सुखुमेन ताळच्छिगळेन असनं अतिपातेय्य पोङ्गानुपोङ्गं
अविराधितं, यो वा सतधा भिन्नस्स वालस्स कोटिया कोटिं पटिविज्झेय्या ति ? एतदेव, भन्ते,
दुक्करतरश्चेव दुरभिसम्भवतरश्च, यो सतधा भिन्नस्स वालस्स कोटिया कोटिं पटिविज्झेय्या ति ।
अतो खो ते, आनन्द, दुप्पटिविज्झतरं पटिविज्झन्ति, ये, इदं दुक्खं ति यथाभूतं पटिविज्झन्ति
....पे....अयं दुक्खानिरोधगामिनिपटिपदा ति यथाभूतं पटिविज्झन्ती ” ति [सं ५।४५४] ।
विसभागानि सकलक्खणववत्थानतो ।

१०४. पुरिमानि च द्वे सभागानि दुरवगाहत्तेन गम्भीरत्ता, लोкийत्ता सासवत्ता च,
विसभागानि फलहेतुभेदतो परिज्जेय्यपहातब्बतो च । पच्छिमानि पि द्वे सभागानि गम्भीरत्तेन
दुरवगाहत्ता, लोकुत्तरत्ता अनासवत्ता च, विसभागानि विसयविसयिभेदतो सच्छिकातब्ब-
भावेतब्बतो च । पठमतितियानि चापि सभागानि फलापदेसतो, विसभागानि सङ्घतासङ्गततो ।
दुतियचतुत्थानि चापि सभागानि हेतुअपदेसतो, विसभागानि एकन्ताकुसल-कुसलतो । पठम-
चतुत्थानि चापि सभागानि सङ्घततो, विसभागानि लोкийलोकुत्तरतो । दुतियतितियानि चापि
सभागानि नेवसेखनासेखभावतो, विसभागानि सारम्मणानारम्मणतो ।

इति एवंपकारेहि नयेहि च विचक्खणो ।

विजञ्जा अरियसञ्ज्ञानं सभागविसभागतं ति ॥

इति साधुजनपापुज्जत्थाय कते त्रिसुद्धिमग्गे

पञ्चाभावनाधिकारे इन्द्रियसच्चनिद्दसो नाम

सोळसमो परिच्छेदो ।

सत्तरसमो परिच्छेदो पञ्चाभूमिनिर्देशो

१. इदानी, खन्धायतन-धातु-इन्द्रिय-सञ्च-पटिच्चसमुत्पादादिभेदा धम्मा भूमी ति [१४। ३२] एवं वुत्तेसु इमिस्सा पञ्चाय भूमिभूतेसु धम्मेषु, यस्मा पटिच्चसमुत्पादो चेव आदिसद्देन सङ्गहिता पटिच्चसमुत्पन्ना धम्मा च अवसेसा ह्यन्ति, तस्मा तेसं वण्णनाक्रमो अनुत्पत्तो ।

२. तत्थ अविज्जादयो ताव धम्मा, पटिच्चसमुत्पादो ति वेदितव्वा । वुत्तं हेतं भगवता—
“ कतमो च, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पादो ? अविज्जापच्चया, भिक्खवे, सङ्कारा, सङ्कारपच्चया विज्जाणं, विज्जाणपच्चया नामरूपं, नामरूपपच्चया सळायतनं, सळायतनपच्चया फस्सो, फस्सपच्चया वेदना, वेदनापच्चया तण्हा, तण्हापच्चया उपादानं, उपादानपच्चया भवो, भवपच्चया जाति, जातिपच्चया जरा-मरण-सोक-परिदेव-दुक्ख-दोमनस्सुपायासा सम्भवन्ति, एवमेतस्स केवलस्स दुक्खकखन्धस्स समुदयो होति । अयं वुच्चति, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पादो ” ति [सं २।१] ।

३. जरामरणादयो पन, पटि समुत्पन्ना धम्मा ति वेदितव्वा । वुत्तं हेतं भगवता—
“ कतमे च, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पन्ना धम्मा ? जरामरणं, भिक्खवे, अनिच्चं सङ्कतं पटिच्च-समुत्पन्नं खयधम्मं वयधम्मं विरागधम्मं निरोधधम्मं । जाति, भिक्खवे....पे....भवो....उपादानंतण्हा....वेदना.....फस्सोसळायतनं.....नामरूपं.....विज्जाणं.....सङ्कारा.....अविज्जा, भिक्खवे, अनिच्चा सङ्कता पटिच्चसमुत्पन्ना खयधम्मा वयधम्मा विरागधम्मा निरोधधम्मा । इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पन्ना धम्मा ” ति [सं २।२६] ।

४. अयं पनेत्थ सङ्खेपो—पटिच्चसमुत्पादो ति पच्चयधम्मा वेदितव्वा, पटिच्चसमुत्पन्ना धम्मा ति तेहि तेहि पच्चयेहि निब्बत्तधम्मा ।

५. कथमिदं जानितव्वं ति चे,—भगवतो वचनेन । भगवता हि पटिच्चसमुत्पाद-पटिच्चसमुत्पन्नधम्मदेसनासुत्ते, “ कतमो च, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पादो ? जातिपच्चया, भिक्खवे, जरामरणं । उप्पादा वा तथागतानं अनुत्पादा वा तथागतानं ठिता व सा धातु धम्मङ्गितता धम्मनियामता इदप्पच्चयता । तं तथागतो अभिसम्बुज्झति अभिसमेति, अभिसम्बुज्झित्वा अभि-समेत्वा आचिक्खति देसेति पञ्जपेति पट्टपेति विवरति विभजति उत्तानीकरोति, पस्सथा ति चाह—जातिपच्चया, भिक्खवे, जरामरणं । भवपच्चया, भिक्खवे, जाति....पे....अविज्जापच्चया, भिक्खवे सङ्कारा । उप्पादा वा तथागतानं....पे....विभजति उत्तानीकरोति, पस्सथा ति चाह—अविज्जापच्चया, भिक्खवे, सङ्कारा । इति खो भिक्खवे या तत्र तथता अवितथता अनञ्जथता इदप्पच्चयता, अयं वुच्चति, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पादो ” ति [सं २।२५-२६] एवं पटिच्चसमुत्पादं

देसेन्तेन तथतादीहि वेवचनेहि पच्चयधम्मा व पटिच्चसमुत्पादो ति वुत्ता । तस्मा, जरामरणादीनं धम्मानं पच्चयलक्खणो पटिच्चसमुत्पादो, दुक्खानुबन्धनरसो, कुम्मग्गपच्चुपट्टानो ति वेदितब्बो ।

६. सो पनायं तेहि तेहि पच्चयेहि अनूनाधिकेहेव तस्स तस्स धम्मस्स सम्भवतो तथता ति, सामग्गिउपगतेसु पच्चयेसु सुहुत्तम्पि ततो निब्बत्तनधम्मानं असम्भवाभावतो अवितथता ति, अञ्जधम्मपच्चयेहि अञ्जधम्मानुत्पत्तितो अनञ्जथता ति, तथावुत्तानं एतेसं जरामरणादीनं पच्चयतो वा पच्चयसमूहतो वा इदप्पच्चयता ति वुत्तो ।

७. तत्रायं वचनत्थो—इमेसं पच्चया इदप्पच्चया । इदप्पच्चया एव इदप्पच्चयता । इदप्पच्चयानं वा समूहो इदप्पच्चयता । लक्खणं पनेत्थ सदसत्थतो परियेसितब्बं ।

८. केचि पन, पटिच्च सम्मा च तित्थियपरिकप्पितपकतिपुरिसादिकारणानिरपेक्खो उप्पादो पटिच्चसमुत्पादो ति एवं उप्पादमत्तं पटिच्चसमुत्पादो ति वदन्ति । तं न युज्जति । कस्मा ? सुत्ताभावतो, सुत्तविरोधतो, गम्भीरनयासम्भवतो, सदभेदतो च ।

९. उप्पादमत्तं पटिच्चसमुत्पादो ति हि सुत्तं नत्थि । तं पटिच्चसमुत्पादो ति च वदन्तस्स पदेसविहारसुत्तविरोधो आपज्जति । कथं ? भगवतो हि, “अथ खो भगवा रत्तिया पठमं यामं पटिच्चसमुत्पादं अनुलोमपटिलोमं मनसांकासी ” ति [महा १] आदिवचनतो पटिच्चसमुत्पादमनसिकारो पठमाभिसम्बुद्धविहारो । पदेसविहारो च तस्सेकदेसविहारो । यथाह— “येन स्वाहं, भिक्खवे, विहारेन पठमाभिसम्बुद्धो विहरामि, तस्स पदेसेन विहासिं ” ति [सं ५।१२] । तत्र च पच्चयाकारदस्सनेन विहासि, न उप्पादमत्तदस्सनेना ति । यथाह— “सो एवं पजानामि, मिच्छादिट्ठिपच्चया पि वेदयितं, सम्मादिट्ठिपच्चया पि वेदयितं, मिच्छासङ्कप्पच्चया पि वेदयितं ” ति [सं ५।१२] सब्बं वित्थारेतब्बं । एवं, उप्पादमत्तं पटिच्चसमुत्पादो ति वदन्तस्स पदेसविहारसुत्तविरोधो आपज्जति ।

१०. तथा कच्चानसुत्तविरोधो । कच्चानसुत्ते पि हि, “लोकसमुदयं खो, कच्चान, यथाभूतं सम्मप्पञ्जाय पस्सतो या लोके नत्थिता सा न होती ” ति [सं २।१७] अनुलोमपटिच्चसमुत्पादो लोकपच्चयतो लोकसमुदयो ति उच्छेददिट्ठिसमुग्घातत्थं पकासितो, न उप्पादमत्तं । न हि उप्पादमत्तदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया समुग्घातो होति, पच्चयानुपरमदस्सनेन पन होति, पच्चयानुपरमे फलानुपरमतो ति । एवं, उप्पादमत्तं पटिच्चसमुत्पादो ति वदन्तस्स कच्चानसुत्तविरोधो पि आपज्जति ।

११. गम्भीरनयासम्भवतो ति, वुत्तं खो पनेतं भगवता—“गम्भीरो चायं, आनन्द, पटिच्चसमुत्पादो गम्भीरावभासो ” ति [सं २।९२, दी २।५५] । गम्भीरत्तञ्च नाम चतुब्बिधं, तं परतो वण्णयिस्साम । तं उप्पादमत्ते नत्थि । चतुब्बिधनयपटिमण्डितञ्चेतं पटिच्चसमुत्पादं

वर्णयन्ति, तपि नयचतुर्कं उपादमत्ते नत्थि । इति गम्भीरनयासम्भवतो पि न उपादमत्तं पटिच्चसमुपादो ।

१२. सहभेदतो ति, पटिच्चसदो च पनायं समाने कत्तरि पुब्बकाळे पयुज्जमानो अत्थ-
सिद्धिकरो होति । सेय्यथिदं—“चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जाति चक्खुविज्जाणं ” ति
[सं २।७२ एवमादि] । इध पन भावसाधनेन उपादसदेन सद्धिं पयुज्जमानो समानस्स कतु
अभावतो सहभेदं गच्छति, न च किञ्चि अत्थं साधेती ति सहभेदतो पि न उपादमत्तं
पटिच्चसमुपादो ति ।

१३. तत्थ सिया—होतिसदेन सद्धिं योजयिस्साम, पटिच्च समुपादो होती ति । तं न
युत्तं । कस्मा ? योगाभावतो चेव उपादस्स च उपादप्पत्तिदोसतो । “ पटिच्चसमुपादं वो,
भिक्खवे, देसिस्सामि....कतमो च, भिक्खवे, पटिच्चसमुपादो....पे....अयं वुच्चति, भिक्खवे,
पटिच्चसमुपादो ” [सं २।१] इमेसु हि पदेसु एकेन पि सद्धिं होतिसदो योगं न गच्छति ।
न च उपादो होति । सचे भवेय्य, उपादस्सापि उपादो पापुणेय्या ति ।

१४. ये पि मज्जन्ति, इदप्पच्चयानं भावो इदप्पच्चयता,—भावो च नाम यो आकारो
अविज्जादीनं सङ्खारादिपातुभावे हेतु सो,—तस्मिं सङ्खारविकारे पटिच्चसमुपादसज्जा ति, तेसं
तं न युज्जति । कस्मा ? अविज्जादीनं हेतुवचनतो । भगवता हि, “ तस्मातिह, आनन्द,
एसेव हेतु, एतं निदानं, एस समुदयो, एस पच्चयो जरामरणस्स, यदिदं जाति....पे....
सङ्खारानं, यदिदं अविज्जा ” ति [दी २।५७-६३] एवं अविज्जादयो हेतू ति वुत्ता न तेसं
विकारो । तस्मा, पटिच्चसमुपादो ति पच्चयधम्मा वेदितब्बा ति [१७।४], इति यं तं वुत्तं,
तं सम्मा वुत्तं ति वेदितब्बं ।

१५. या पनेत्थ पटिच्चसमुपादो ति इमाय व्यञ्जनच्छायाय, उपादो 'येवायं वुत्तो ति
सज्जा उप्पज्जति, सा इमस्स पदस्स एवमत्थं गहेत्वा वूपसमेतब्बा । भगवता हि,

द्वेधा ततो पवत्ते धम्मसमूहे यतो इदं वचनं ।

तप्पच्चयो ततोयं फलोपचारेण इति वुत्तो ॥

१६. यो हि अयं पच्चयताय पवत्तो धम्मसमूहो, तत्थ पटिच्चसमुपादो ति इदं वचनं
द्वेधा इच्छन्ति । सो हि यस्मा पतीयमानो हिताय सुखाय च संवत्तति, तस्मा पच्चेतुमरहन्ति
नं पण्डिता ति पटिच्चो । उप्पज्जमानो च सह सम्मा च उप्पज्जति, न एकेकतो, नापि
अहेतुतो ति समुपादो । एवं, पटिच्चो च सो समुपादो चा ति पटिच्चसमुपादो । अपि च, सह
उप्पज्जती ति समुपादो, पच्चयसामग्गिं पन पटिच्च न पच्चखाया ति । एवम्पि, पटिच्च सो समुपादो
चा ति पटिच्चसमुपादो । तस्स चायं हेतुसमूहो पच्चयो ति तप्पच्चयत्ता अयम्पि, यथा लोके
सेम्हस्स पच्चयो गुळो, सेम्हो गुळो ति वुच्चति, यथा च सासने सुखपच्चयो बुद्धानं उपादो,

“सुखो बुद्धानं उत्पादो” ति [ध १९४] वुच्चति, तथा पटिच्चसमुत्पादो इच्चैव फलवोहारेन वुत्तो ति वेदितव्वो ।

१७. अथ वा,

पटिमुखमितो ति वुत्तो हेतुसमूहो अयं पटिच्चो ति ।

सहिते उपादेति च इति वुत्तो सो समुत्पादो ॥

१८. यो हि एस सङ्खारादीनं पातुभावाय अविज्जादिएकेकहेतुसांसेन निदिट्ठो हेतुसमूहो, सो साधारणफलनिष्पदकट्ठेन अवेकल्लङ्गेन च सामग्गिअङ्गानं अज्जमज्जेन पटिमुखं इतो गतो ति कत्वा पटिच्चो ति वुच्चति । स्वायं सहिते येव अज्जमज्जं अविनिब्भोगवुत्तिधम्मे उत्पादेती ति समुत्पादो ति पि वुत्तो । एवमपि पटिच्चो च सो समुत्पादो चा ति पटिच्चसमुत्पादो ।

१९. अपरो नयो—

पच्चयता अज्जोज्जं पटिच्च यस्मा समं सह च धम्मे ।

अयमुत्पादेति, ततो पि एवमिध भासिता मुनिना ॥

२०. अविज्जादिसीसेन निदिट्ठपच्चयेसु हि ये पच्चया यं सङ्खारादिकं धम्मं उत्पादेन्ति, न ते अज्जमज्जं अपटिच्च अज्जमज्जवेकल्ले सति उत्पादेतुं समत्था ति । तस्मा पटिच्च समं सह च, न एकेकदेसं, नापि पुब्बापरभावेन अयं पच्चयता धम्मे उत्पादेती ति अत्थानुसारवोहारकुसलेन मुनिना एवमिध भासिता । पटिच्चसमुत्पादो त्वेव भासिता ति अत्थो ।

२१. एवं भासमानेन च

पुरिमेन सस्सतादीनमभावो, पच्छिमेन च पदेन ।

उच्छेदादिविघातो, द्वयेन परिदीपितो जायो ॥

२२. पुरिमेना ति पच्चयसामग्गिपरिदीपकेन पटिच्चपदेन पवत्तिधम्मानं पच्चयसामग्गियं आयत्तवुत्तित्ता सस्सताहेतु-विसमहेतु-वसवत्तिवादप्पभेदानं सस्सतादीनं अभावो परिदीपितो होति । किं हि सस्सतानं अहेतुआदिवसेन वा पवत्तानं पच्चयसामग्गिया ति ?

२३. पच्छिमेन च पदेना ति धम्मानं उत्पादपरिदीपकेन समुत्पादपदेन, पच्चयसामग्गियं धम्मानं उप्पत्तितो त्रिहता उच्छेद-नत्थिक-अकिरियवादा ति उच्छेदादिविघातो परिदीपितो होति । पुरिमपुरिमपच्चयवसेन हि पुनप्पुनं उप्पज्जमानेसु धम्मेषु कुतो उच्छेदो नत्थिकाकिरियवादा चा ति ।

२४. द्वयेना ति सकलेन पटिच्चसमुत्पादवचनेन, तस्सा तस्सा पच्चयसामग्गिया सन्ततिं अविच्छिन्दित्वा तेसं तेसं धम्मानं सम्भवतो मज्झिमापटिपदा, “सो करोति, सो पटिसंवेदति.... अज्जो करोति, अज्जो पटिसंवेदती” ति [सं २।२०] वादप्पहानं, जनपदनिरुत्तिया अनभिनिवेशो, समज्जाय अनतिधावनं ति अयं जायो परिदीपितो होती ति । अयं ताव पटिच्चसमुत्पादो ति वचनमत्तस्स अत्थो ।

२५. या पनायं भगवता पटिच्चसमुष्पादं देसेन्तेन, अविज्जापच्चया सङ्कारा ति आदिना नयेन निक्खित्ता तन्ति, तस्सा अत्थसंवण्णनं करोन्तेन विभज्जादिमण्डलं ओतरित्वा आचरिये अनब्भाचिक्खन्तेन, सकसमयं अवोक्कमन्तेन, परसमयं आनायूहन्तेन, सुत्तं अप्पटिबाहन्तेन, विनयं अनुलोमेन्तेन, महापदेसे ओलोकेन्तेन, धम्मं दीपेन्तेन, अत्थं गाहेन्तेन, तमेवत्थं पुनरावत्तेत्वा अपरेहि पि परियायेहि निंदिसन्तेन च, यस्मा अत्थसंवण्णना कातब्बा होति,—पकतिया पि च दुक्करा व पटिच्चसमुष्पादस्स अत्थसंवण्णना, यथाहु पोराणा—

“ सच्चं सत्तो पटिसन्धि पच्चयाकारमेव च ।

दुइसा चतुरो धम्मा, देसेतुच्च सुदुक्करा ” ति [] ॥—

तस्मा अज्जत्र आगमाधिगमप्पत्तेहि न सुकरा पटिच्चसमुष्पादस्स अत्थसंवण्णना ति परितुलयित्वा

वत्तुकामो अहं अज्ज पच्चयाकारवण्णनं ।

पतिट्ठं नाधिगच्छामि अज्झोगाळ्हो व सागरं ॥

सासनं पनिदं नाना-देसनानयमण्डितं ।

पुब्बाचरियमग्गो च अब्बोच्छिन्नो पवत्तति ॥

यस्मा, तस्मा तदुभयं सन्निस्तायत्थवण्णनं ।

आरमिस्सामि एतस्स, तं सुणाथ समाहिता ॥

२६. वुत्तं हेतं पुब्बाचरियेहि—

“ यो कोचिमं अट्ठित्वा सुणेय्य लभेथ पुब्बापरियं विसेसं ।

लद्धान पुब्बापरियं विसेसं अदस्सनं मच्चुराजस्स गच्छे ” ति [] ॥

२७. इति, अविज्जापच्चया सङ्कारा ति आदिसु हि आदितो येव ताव

देसनाभेदतो अत्थ-लक्खणेकविधादितो ।

अङ्गानञ्च ववत्थाना विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

२८. तत्थ देसनाभेदतो ति, भगवतो हि, वल्लिहारकानं चतुन्नं पुरिसानं वल्लिगहणं विय, आदितो वा मज्झतो वा पट्टाय याव परियोसानं, तथा परियोसानतो वा मज्झतो वा पट्टाय याव आदी ति चतुर्विधा पटिच्चसमुष्पाददेसना ।

२९. यथा हि वल्लिहारकेसु चतूसु पुरिसेसु एको वल्लिया मूलमेव पठमं पस्सति, सो तं मूले छेत्वा सब्बं आकङ्खित्वा आदाय कम्मे उपनेति, एवं भगवा, “इति खो, भिक्खवे, अविज्जा-पच्चया सङ्कारा...पे...जातिपच्चया जरामरणं” ति [म १।२६१, सं २।४ एवमादिसु] आदितो पट्टाय याव परियोसाना पि पटिच्चसमुष्पादं देसेति ।

३०. यथा पन तेसु पुरिसेसु एको वल्लिया मज्झं पठमं पस्सति, सो मज्झे छिन्दित्वा उपरिभागं येव आकङ्खित्वा आदाय कम्मे उपनेति, एवं भगवा, “ तस्स तं वेदनं अभिनन्दतो

अभिवदतो अञ्जोसाय तिङ्गतो उप्पज्जति नन्दि । या वेदनासु नन्दि तदुपादानं । तस्सुपादानपञ्चया भवो, भवपञ्चया जाती ” ति [म १।२६६] मज्झतो पडाय याव परियोसाना पि देसेति ।

३१. यथा च तेषु पुरिसेसु एको वल्लिया अगं पठमं पस्सति, सो अगो गहेत्वा अगानुसारेण याव मूला सब्बं आदाय कम्मे उपनेति, एवं भगवा, “ जातिपञ्चया जरामरणं ति, इति खो पनेतं वुत्तं । जातिपञ्चया नु खो, भिक्खवे, जरामरणं नो वा, कथं वा एत्थ होती ति ? जातिपञ्चया, भन्ते, जरामरणं, एवं नो एत्थ होति—जातिपञ्चया जरामरणं ति । भगवपञ्चया जाति....पे....अविज्जापञ्चया सङ्खारा ति, इति खो पनेतं वुत्तं । अविज्जापञ्चया नु खो, भिक्खवे, सङ्खारा नो वा, कथं वा एत्थ होती ” ति [म १।२६१-६२] परियोसानतो पडाय याव आदितो पि पटिञ्चसमुप्पादं देसेति ।

३२. यथा पन तेषु पुरिसेसु एको वल्लिया मज्झमेव पठमं पस्सति, सो मज्जे छिन्दित्वा हेट्ठा ओतरन्तो याव मूला आदाय कम्मे उपनेति, एवं भगवा, “ इमे च, भिक्खवे, चत्तारो आहारा किंनिदाना, किंसमुदया, किंजातिका, किंपभवा ? इमे चत्तारो आहारा तण्हा-निदाना तण्हासमुदया तण्हाजातिका तण्हापभवा । तण्हा किंनिदाना ?....वेदना....फस्सो....सळायतनं....नामरूपं....विज्जाणं....सङ्खारा किंनिदाना ?....सङ्खारा अविज्जानिदाना....पे....अविज्जापभवा ” ति [म १।२६१, सं २।११-१२] मज्झतो पडाय याव आदितो देसेति ।

३३. कस्मा पनेवं देसेती ति ? पटिञ्चसमुप्पादस्स समन्तभदकत्ता, सयञ्च देसनाविलास-प्पत्तत्ता । समन्तभदको हि पटिञ्चसमुप्पादो ततो ततो जायपटिवेधाय संवत्तति येव । देसना-विलासप्पत्तो च भगवा चतुर्वेसारज्जपाटिसम्भिदायोगेन चतुर्विधगम्भीरभावप्पत्तिया च । सो देसनाविलासप्पत्तत्ता नानानयेहेव धम्मं देसेति ।

३४. वित्तेसतो पनस्स या आदितो पडाय अनुलोमदेसना, सा पवत्तिकारणविभागसम्भूहं वेनेय्यजनं समनुपस्सतो यथासकेहि कारणेहि पवत्तिसन्दस्सनत्थं उप्पत्तिकमसन्दस्सनत्थञ्च पवत्ता ति वातब्बा । या परियोसानतो पडाय पटिलोमदेसना, सा, “ किञ्छं वतायं लोको आपन्नो, जायति च जीयति च मीयति च चवति च उप्पज्जति चा ” ति [सं २।१०] आदिना नयेन किञ्छापन्नं लोकं अनुविलोकयतो पुब्बभागपटिवेधानुसारेण तस्स तस्स जरामरणादिकस्स दुक्खस्स अत्तना अधिगतकारणसन्दस्सनत्थं । या मज्झतो पडाय याव आदि, सा आहारनिदान-वक्थापनानुसारेण याव अतीतं अद्धानं अतिहरित्वा पुन अतीतद्गतो पभुति हेतुफलपटिपाटि-सन्दस्सनत्थं । या पन मज्झतो पडाय याव परियोसानं पवत्ता, सा पच्चुपने अद्धाने अनागतद्द-हेतुसमुद्धानतो पभुति अनागतद्दसन्दस्सनत्थं ।

३५. तासु या पवत्तिकारणसम्भूहस्स वेनेय्यजनस्स यथासकेहि कारणेहि पवत्तिसन्दस्सनत्थं उप्पत्तिकमसन्दस्सनत्थञ्च आदितो पडाय अनुलोमदेसना वुत्ता, सा इध निक्खित्ता ति वेदितब्बा ।

३६. कस्मा पनेत्थ अविज्जा आदितो वुत्ता ? किं पकतिवादीनं पकति विय अविज्जा पि अकारणं मूलकारणं लोकस्सा ति ? न अकारणं । “ आसवसमुदया अविज्जासमुदयो ” ति [म १।५४] हि अविज्जाय कारणं वुत्तं । अत्थि पन परियायो येन मूलकारणं सिया । को पन सो ति ? वट्ठकथाय सीसभावो ।

३७. भगवा हि वट्ठकथं कथेन्तो द्वे धम्मे सीसं कत्वा कथेति । अविज्जं वा, यथाह— “ पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पञ्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि, अथ पच्छा समभवी ति । एवञ्चेतं, भिक्खवे, वुच्चति, अथ च पन पञ्जायति इदप्पच्चया अविज्जा ” ति [अं ५।११३] । भवतण्हं वा, यथाह— “ पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पञ्जायति भवतण्हाय, इतो पुब्बे भवतण्हा नाहोसि, अथ पच्छा समभवी ति । एवञ्चेतं, भिक्खवे, वुच्चति, अथ च पन पञ्जायति इदप्पच्चया भवतण्हा ” ति [अं ५।११६] ।

३८. कस्मा पन भगवा वट्ठकथं कथेन्तो इमे द्वे धम्मे सीसं कत्वा कथेती ति ? सुगति-दुग्गतिगामिनो कम्मस्स विसेसहेतुभूतत्ता ।

३९. दुग्गतिगामिनो हि कम्मस्स विसेसहेतु अविज्जा । कस्मा ? यस्मा अविज्जाभिभूतो पुथुज्जो, अग्गिस्सन्ताप-लुगुळाभिघात-परिस्समाभिभूता वज्झगावी ताय परिस्समातुरताय निरस्सादम्पि अत्तनो अनत्थावहम्पि उण्होदकपानं विय, किलेसस्सन्तापतो निरस्सादम्पि दुग्गति-निपातनतो च अत्तनो अनत्थावहम्पि पाणातिपातादिमनेकप्पकारं दुग्गतिगामिकम्मं आरभति ।

४०. सुगतिगामिनो पन कम्मस विसेसहेतु भवतण्हा । कस्मा ? यस्मा भवतण्हाभिभूतो पुथुज्जो, सा वुत्तप्पकारा गावी सीत्तदकतण्हाय सअस्सादं अत्तनो परिस्समविनोदनञ्च सीत्तदकपानं विय, किलेसस्सन्तापविरहतो सअस्सादं सुगतिसम्पापनेन अत्तनो दुग्गतिदुक्खपरिस्समविनोदनञ्च पाणातिपातावेरमणिआदिमनेकप्पकारं सुगतिगामिकम्मं आरभति ।

४१. एतेसु पन वट्ठकथाय सीसभूतेसु धम्मेसु कत्थचि भगवा एकधम्ममूलिकं देसनं देसेति । सेय्यथिदं— “ इति खो भिक्खवे, अविज्जूपनिसा सङ्गारा, सङ्गारुपनिसं विज्जाणं ” ति [सं २।३१] आदि । तथा, “ उपादानियेसु, भिक्खवे, धम्मेसु अस्सादानुपस्सिनो विहरतो तण्हा पवङ्गति, तण्हापच्चया उपादानं ” ति [सं २।८४] आदि । कत्थचि उभयमूलिकम्पि । सेय्यथिदं— “ अविज्जानीवरणस्स, भिक्खवे, बालस्स तण्हाय सम्पयुत्तस्स एवमयं कायो समुदागतो, इति अयञ्चेव कायो बहिद्भा च नामरूपं इत्थेतं द्वयं, द्वयं पटिच्च फस्सो सल्लेवायतनानि, येहि फुट्ठो बालो सुखदुक्खं पटिसंवेदितो ” ति [सं २।२३-२४] आदि ।

४२. तासु देसनासु, अविज्जापच्चया सङ्गारा ति अयमिध अविज्जावसेन एकधम्ममूलिका देसना ति वेदितम्बा । एवं तावेत्थ देसनाभेदतो विज्जातम्बो विनिच्छयो ।

४३. अत्थतो ति अविज्जादीनं पदानं अत्थतो । सेय्यथिदं—पूरेतुं अयुत्तङ्गेन काय-

दुश्चरितादि अविन्दियं नाम । अलङ्घ्यं ति अत्यो । तं अविन्दियं विन्दती ति अविज्ञा । तन्नि-
परीततो कायसुचरितादि विन्दियं नाम । तं विन्दियं न विन्दती ति अविज्ञा । खन्धानं रासङ्गं,
आयतनानं आयतनङ्गं, धातून् सुञ्जङ्गं, इन्द्रियानं अधिपतियङ्गं, सच्चानं तथङ्गं अविदितं करोती
ति अविज्ञा । दुःखादीनं पीठनादिवसेन वृत्तं [१६।१५] चतुर्विधं अत्यं अविदितं करोती
ति पि अविज्ञा । अन्तविरहिते संसारे सम्बयोनि-गति-भव-विज्ञाणद्विति-सत्तावासेसु सत्ते
जवापेती ति अविज्ञा । परमत्यतो अविज्जमानेसु इत्थिपुरिसादिसु जवति, विज्जमानेसु पि
खन्धादिसु न जवती ति अविज्ञा । अपि च चक्खुविज्ञाणादीनं वत्थारम्मणानं, पटिच्चसमुप्पाद-
पटिच्चसमुप्पन्नानश्च धम्मानं छादनतो पि अविज्ञा ।

४४. यं पटिच्च फलमेति, सो पच्चयो । पटिच्चा ति न विनः । अप्पच्चक्खित्वा ति अत्यो ।
एती ति उप्पज्जति चेव पवत्तति चा ति अत्यो । अपि च उपकारकटो पच्चयटो । अविज्ञा च
सा पच्चयो चा ति अविज्ञापच्चयो, तस्मा अविज्ञापच्चया । सङ्गतं अभिसङ्गरोन्ती ति सङ्गारा ।
अपि च, अविज्ञापच्चया सङ्गारा, सङ्गारसदेन आगतसङ्गारा ति दुविधा सङ्गारा । तत्थ, पुञ्जा-
पुञ्जानेञ्जाभिसङ्गारा तयो, काय-वची-चित्तसङ्गारा तयो ति इमे छ अविज्ञापच्चया सङ्गारा । ते
सब्बे पि लोकियकुसलाकुसलचेतनामत्तमेव होति ।

४५. सङ्गतसङ्गारा, अभिसङ्गतसङ्गारा, अभिसङ्गारणकसङ्गारो, पयोगाभिसङ्गारो ति इमे
पन चत्तारो सङ्गारसदेन आगतसङ्गारा ।

४६. तत्थ, “ अनिच्चा वत सङ्गारा ” ति [दी २।१५७ सं १।१५८] आदिसु वृत्ता
सब्बे पि सप्पच्चया धम्मा सङ्गतसङ्गारा नाम । कम्मनिब्बत्ता तेभूमका रूपारूपधम्मा अभिसङ्गत-
सङ्गारा ति अट्ठकथासु वृत्ता । ते पि, “ अनिच्चा वत सङ्गारा ” ति एत्थेव सङ्गहं गच्छन्ति ।
विसुं पन नेसं आगतद्वानं न पञ्जायति । तेभूमककुसलाकुसलचेतना पन अभिसङ्गारणकसङ्गारो
ति वुच्चति । तस्स, “ अविज्ञागतो अयं, भिक्खवे, पुरिसपुग्गलो पुञ्जश्चे सङ्गारं अभिसङ्गरोती ”
ति [सं २।८२] आदिसु आगतद्वानं पञ्जायति । कायिक-चेतसिकं पन विरियं पयोगाभि-
सङ्गारो ति वुच्चति । सो, “ यावतिका अभिसङ्गारस्स गति, तावतिकं गन्वा अक्खाहत्तं मज्जे
अट्ठासी ” ति [अं १।११२] आदिसु आगतो ।

४७. न केवलञ्च एते येव, अज्जे पि, “ सञ्जावेदयितनिरोधं समापज्जन्तस्स खो, आवुसो
विसाख, भिक्खुनो पठमं निरुज्झति वचीसङ्गारो, ततो कायसङ्गारो, ततो चित्तसङ्गारो ” ति
[म १।३०२] आदिना नयेन सङ्गारसदेन आगता अनेके सङ्गारा । तेसु नत्थि सो सङ्गारो
यो सङ्गतसङ्गारेहि सङ्गहं न गच्छेय्य ।

४८. इतो परं, सङ्गारपच्चया विज्ञाणं ति आदिसु वृत्तं वृत्तनयेनेव वेदितव्वं । अवुत्ते
पन, विजानाती ति विज्ञाणं, नमती ति नामं, रुपती ति रूपं, आये तनोति, आयतश्च-

नयती ति आयतनं, फुसती ति फस्सो, वेदयती ति वेदना, परितस्सती ति तण्हा, उपादि-
यती ति उपादानं, भवति, भावयति चा ति भवो, जननं जाति, जीरणं जरा, मरन्ति
एतेना ति मरणं, सोचनं सोको, परिदेवनं परिदेवो, दुक्खयती ति दुक्खं, उप्पादङ्कितिवसेन
वा द्विधा खणती ति पि दुक्खं, दुग्गमभावो दोमनस्सं, भुसो आयासो उपायासो । सम्भ-
वन्ती ति अभिनिव्वत्तन्ति ।

४९. न केवलञ्च सोकादीहेव, अथ खो सब्बपदेहि सम्भवन्तिसदस्स योजना कातब्बा ।
इतरथा हि, अविज्जापच्चया सङ्कारा ति बुत्ते, किं करोन्ती ति न पञ्चायेय्य । सम्भवन्ती ति पन
योजनाय सति, अविज्जा च सा पच्चायो चा ति अविज्जापच्चयो, तस्मा अविज्जापच्चया सङ्कारा
सम्भवन्ती ति पच्चयपच्चयुप्पन्नवत्थानं कतं होति । एस नयो सब्बत्थ ।

५०. एवं ति निदिट्ठनयनिदस्सनं । तेन अविज्जादीहेव कारणेहि, न इस्सरनिम्मानादीही
ति दस्सेति । एतस्सा ति यथावुत्तस्स । केवलस्सा ति असम्मिस्सस्स, सकलस्स वा ।
दुक्खक्खन्धस्सा ति दुक्खसमूहस्स, न सत्तस्स न सुखसुभादीनं । समुदयो ति निव्वत्ति ।
होती ति सम्भवति । एवमेत्थ अत्थतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

५१. लक्खणादितो ति अविज्जादीनं लक्खणादितो । सेय्यथिदं—अज्जाणलक्खणा
अविज्जा, सम्मोहनरसा, छादनपच्चुपड्डाना, आसवपदड्डाना । अभिसङ्खारणलक्खणा सङ्कारा,
आयूहनरसा, चेतनापच्चपड्डाना, अविज्जापदड्डाना । विजाननलक्खणं विज्जाणं, पुब्बङ्गमरसं,
पटिसन्धिपच्चुपड्डानं, सङ्खारपदड्डानं वत्थारम्मणपदड्डानं वा । नमनलक्खणं नामं, सम्पयोगरसं,
अविनिब्भोगपच्चुपड्डानं, विज्जाणपदड्डानं । रूपनलक्खणं रूपं, विकिरणरसं, अब्याकतपच्चुपड्डानं,
विज्जाणपदड्डानं । आयतनलक्खणं सळायतनं, दस्सनादिरसं, वत्थुद्वारभावपच्चुपड्डानं, नामरूप-
पदड्डानं । फुसनलक्खणो फस्सो, सङ्खट्टनरसो, सङ्गतिपच्चुपड्डानो, सळायतनपदड्डानो । अनुभवन-
लक्खणा वेदना, विसयरससम्भोगरसा, सुखदुक्खपच्चुपड्डाना, फस्सपदड्डाना । हेतुलक्खणा
तण्हा, अभिनन्दनरसा, अतित्तभावपच्चुपड्डाना, वेदनापदड्डाना । गहणलक्खणं उपादानं, अमुञ्चन-
रसं, तण्हादब्बत्तदिट्ठिपच्चुपड्डानं, तण्हापदड्डानं । कम्म-कम्मफललक्खणो भवो, भावन-भवनरसो,
कुसलाकुसलाब्बाकतपच्चुपड्डानो, उपादानपदड्डानो । जातिआदीनं लक्खणादीनि सच्चनिर्देशे
वुत्तनयनेव वेदितव्वानि । एवमेत्थ लक्खणादितो पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

५२. एकविधादितो ति एत्थ अविज्जा अज्जाणादस्सनमोहादिभावतो एकविधा,
अप्पटिपत्ति-मिच्छापटिपत्तितो दुविधा, तथा ससङ्कारासङ्कारतो, वेदनत्तयसम्पयोगतो ति विधा,
चतुसच्चापटिवेधतो चतुर्विधा, गतिपञ्चकादीनवच्छादनतो पञ्चविधा । द्वारारम्मणतो पनं सब्बेसु
पि अरूपधम्मसेसु लब्धिधता वेदितव्वा ।

५३. सङ्कारा सासव-विपाकधम्मधम्मादिभावतो एकविधा, कुसलाकुसलतो दुविधा, तथा

परित्तमद्दगगत-हीनमज्झिम-मिच्छत्तनियतानियततो, ति विधा पुञ्ञाभिसङ्गारादिभावतो, चतुर्विधा चतुर्योनिसंवत्तनतो, पञ्चविधा पञ्चगतिगामितो ।

५४. विञ्ञाणं लोकिय-विपाकादिभावतो एकविधं, सहेतुकाहेतुकादितो दुविधं, भवत्तय-परियापन्नतो वेदनत्तयसम्पयोगतो अहेतुक-द्विहेतुक-तिहेतुकतो च त्रिविधं, योनि-गतिवसेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्च ।

५५. नामरूपं विञ्ञाणसन्निस्सयतो कम्मपच्चयतो च एकविधं, सारम्मणानारम्मणतो दुविधं, अतीतादितो त्रिविधं, योनि-गतिवसेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्च ।

५६. सळायतनं सञ्जाति-समोसरणद्धानतो एकविधं, भूतप्पसाद-विञ्ञाणादितो दुविधं, सम्पत्तासम्पत्त-नोभयगोचरतो त्रिविधं, योनि-गतिपरियापन्नतो चतुर्विधं पञ्चविधञ्चाति । इमिना नयेन फस्सादीनम्पि एकविधादिभावो वेदितब्बोति । एवमेत्थ एकविधादितो पि विञ्ञा-तब्बो विनिच्छयो ।

५७. अङ्गानञ्च ववत्थानाति, सोकादयो चेत्थ भवचक्कस्स अविच्छेददस्सनत्थं वुत्ता । जरामरणब्भाहतस्स हि बालस्स ते सम्भवन्ति । यथाह—“ अस्सुतवा, भिक्खवे, पुथुज्जनो कायिकाय दुक्खाय वेदनाय फुट्ठो समानो सोचति किलमति परिदेवति उरत्ताळि कन्दति सम्मोहमापज्जती ” ति [सं ४।२०६] । याव च तेसं पवत्ति, ताव अविज्जायाति पुन पि, अविज्जापच्चया सङ्गाराति सम्बन्धमेव होति भवचक्कं । तस्मा तेसं जरामरणेनेव एकसङ्खेपं कत्वा द्वादसेव पटिच्चसमुप्पादङ्गानीति वेदितब्बानि । एवमेत्थ अङ्गानं ववत्थानतो पि विञ्ञातब्बो विनिच्छयो । अयं तावेत्थ सङ्खेपकथा ।

५८. अयं पन वित्थारनयो । अविज्जाति सुत्तन्तपरियायेन दुक्खादिषु चतूसु ठानेसु अञ्ञाणं, अभिधम्मपरियायेन पुब्बन्तादीहि सद्धिं अट्टसु । वुत्तं हेतं—“ तत्थ कतमा अविज्जा ? दुक्खे अञ्ञाणं....पे....दुक्खनिरोधगामिनि या पटिपदाय अञ्ञाणं, पुब्बन्ते अञ्ञाणं, अपरन्तेपुब्बन्तापरन्ते....इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु अञ्ञाणं ” ति [धम्म १९५] ।

५९. तत्थ किञ्चापि ठपेत्वा लोकुत्तरं सच्चद्वयं सेसद्धानेसु आरम्मणवसेनापि अविज्जा उप-ज्जति, एवं सन्ते पि पटिच्छादनवसेनेव इध अधिपेता । सा हि उपपन्ना दुक्खसच्चं पटिच्छादेत्वा तिड्ढति, याथावसरसलक्खणं पटिविज्झितुं न देति, तथा समुदयं, निरोधं, मगं, पुब्बन्तसङ्गातं अतीतं खन्धपञ्चकं, अपरन्तसङ्गातं अनागतं खन्धपञ्चकं, पुब्बन्तापरन्तसङ्गातं तदुभयं, इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नधम्मसङ्गातं इदप्पच्चयतञ्चेव पटिच्चसमुप्पन्नधम्मे च पटिच्छादेत्वा तिड्ढति, अयं अविज्जा, इमे सङ्गाराति एवं याथावसरसलक्खणमेत्थ पटिविज्झितुं न देति, तस्मा, दुक्खे अञ्ञाणं....पे....इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु अञ्ञाणंति वुच्चति ।

६०. सङ्गाराति पुञ्ञादयो तयो, कायसङ्गारादयो तयोति एवं पुब्बे सङ्खेपतो वुत्ता

छ । विथारतो पनेत्थ पुञ्जाभिसङ्कारो, दानसीलादिवसेन पवत्ता अट्ट कामावचरकुसलचेतना, भावनावसेनेव पवत्ता पञ्च रूपावचरकुसलचेतना चा ति तेरस चेतना होन्ति, अपुञ्जाभिसङ्कारो पाणातिपातादिर्वसेन पवत्ता द्वादस अकुसलचेतना, आनेज्जाभिसङ्कारो भावनावसेनेव पवत्ता चतस्सो अरूपावचरकुसलचेतना ति तयो पि सङ्कारा एकूनतिसि चेतना होन्ति ।

६१. इतरेसु पन तीसु कायसञ्चेतना कायसङ्कारो, वचीसञ्चेतना वचीसङ्कारो, मनो सञ्चेतना चित्तसङ्कारो । अयं तिको कम्मायूहनक्खणे पुञ्जाभिसङ्कारादीनं द्वारतो पवत्तिदस्सनत्थं वुत्तो । कायविञ्जत्ति समुद्वापेत्वा हि कायद्वारतो पवत्ता अट्ट कामावचरकुसलचेतना, द्वादस अकुसलचेतना ति समवीसति चेतना कायसङ्कारो नाम । ता एव वचीविञ्जत्ति समुद्वापेत्वा वचीद्वारतो पवत्ता वचीसङ्कारो नाम । अभिज्जाचेतना पनेत्थ परतो विञ्जाणस्स पच्चयो न होती ति न गहिता । यथा च अभिज्जाचेतना, एवं उद्धच्चचेतना पि न होति । तस्मा सा पि विञ्जाणस्स पच्चयभावे अपनेतब्बा । अविज्जापच्चया पन सब्बा पेता होन्ति । उभो पि विञ्जत्तियो असमुद्वापेत्वा मनोद्वारे उप्पन्ना पन सब्बा पि एकूनतिसि चेतना चित्तसङ्कारो ति । इति अयं तिको पुरिमत्तिकमेव पविसती ति अत्थतो पुञ्जाभिसङ्कारादीनं येव वसेन अविज्जाय पच्चयभावो वेदितब्बो ।

६२. तत्थ सिया—कथं पनेतं जानितब्बं, इमे सङ्कारा अविज्जापच्चया होन्ती ति ? अविज्जाभावे भावतो । यस्स हि दुक्खादिसु अविज्जासङ्गातं अज्जाणं अप्पहीनं होति, सो दुक्खे ताव पुब्बन्तादिसु च अज्जाणेन संसारदुक्खं सुखसज्जाय गहेत्वा तस्सेव हेतुभूते तिविधे पि सङ्कारे आरभति, समुदये अज्जाणेन दुक्खहेतुभूते पि तण्हापरिक्खारे सङ्कारे सुखहेतुतो मज्जमानो आरभति, निरोधे पन मग्गे च अज्जाणेन दुक्खस्स अनिरोधभूते पि गतिविसेसे दुक्खनिरोधसज्जी हुत्वा निरोधस्स च अमग्गभूतेसु पि यज्जामरतप्रादिसु निरोधमग्गसज्जी हुत्वा दुक्खनिरोधं पत्थयमानो यज्जामरतपादिमुखेन तिविधे पि सङ्कारे आरभति ।

६३. अपि च, सो ताय चतूसु सच्चैसु अप्पहीनाविज्जताय विसेसतो जाति-जरा-रोग-मरणादि-अनेकादीनववोकिण्णम्पि पुञ्जफलसङ्गातं दुक्खं दुक्खतो अजानन्तो तस्स अधिगमाय काय-वचीचित्तसङ्कारभेदं पुञ्जाभिसङ्कारं आरभति देवच्छरकामुको विय मरुप्पपातं, सुखसम्मत्तस्सापि च तस्स पुञ्जफलस्स अन्ते महापरिळाहजनिकं विपरिणामदुक्खतं अप्पस्सादतच्च अपस्सन्तो पि तप्पच्चयं वुत्तप्पकारमेव पुञ्जाभिसङ्कारं आरभति सलभो विय दीपसिखाभिनिपातं, मधुविन्दुगिद्धो विय च मधुलित्तसत्थधारालेहनं, कामूप्पेवनादिसु च सविपाकेसु आदीनवं अपस्सन्तो सुखसज्जाय चेव किलेसाभिभूतताय च द्वारत्तयपवत्तम्पि अपुञ्जाभिसङ्कारं आरभति बालो विय गूथकीळनं, मरितुकामो विय च विसखादनं, आरुप्पविपाकेसु चापि सङ्कारविपरिणामदुक्खतं अनवबुज्झमानो सस्सतादिविपल्लासेन चित्तसङ्कारभूतं आनेज्जाभिसङ्कारं आरभति दिसामूळ्हो विय पिसाचनगराभिमुखमग्गगमनं ।

६४. एवं यस्मा अविज्ञाभावतो व सङ्कारभावो, न अभावतो, तस्मा जानितव्वमेतं, इमे सङ्कारा अविज्ञापञ्चया होन्ती ति । वुत्तमि चेत्तं—“ अविद्वा, भिक्खवे, अविज्ञागतो पुञ्ञाभिसङ्कारमि अभिसङ्करोति, अपुञ्ञाभिसङ्कारमि अभिसङ्करोति, आनेञ्ञाभिसङ्कारमि अभिसङ्करोति । यतो च खो, भिक्खवे, भिक्खुनो, अविज्ञा पहीना, विज्ञा उप्पन्ना, सो अविज्ञाविरागा विज्जुप्पादा नेव पुञ्ञाभिसङ्कारं अभिसङ्करोती ” ति [] ।

६५. एत्थाह—गण्हाम ताव एतं, अविज्ञा सङ्कारानं पञ्चयो ति, इदं पन वत्तव्वं, कतमेसं सङ्कारानं कथं पञ्चयो होती ति ?

६६. तत्रिदं वुच्चति—भगवता हि, “ हेतुपञ्चयो, आरम्भणपञ्चयो, अधिपतिपञ्चयो, अतन्तरपञ्चयो, समनन्तरपञ्चयो, सहजातपञ्चयो, अञ्जमञ्जपञ्चयो, निस्सयपञ्चयो, उपनिस्सय-पञ्चयो, पुरेजातपञ्चयो, पच्छाजातपञ्चयो, आसेवनपञ्चयो, कम्मपञ्चयो, विपाकपञ्चयो, आहार-पञ्चयो, इन्द्रियपञ्चयो, ज्ञानपञ्चयो, मग्गपञ्चयो, सम्पयुत्तपञ्चयो, विप्पयुत्तपञ्चयो, अत्थिपञ्चयो, नत्थिपञ्चयो, विगतपञ्चयो, अविगतपञ्चयो ” ति [तिकप १] चतुर्वीसति पञ्चया वुत्ता ।

६७. तत्थ, हेतु च सो पञ्चयो चा ति हेतुपञ्चयो । हेतु इत्था पञ्चयो, हेतुभावेन पञ्चयो ति वुत्तं होति । आरम्भणपञ्चयादिसु पि एसेव नयो । तत्थ हेतू ति वचनावयव-कारण-मूलानमेतं अधिवचनं । पटिञ्ञा, हेतू ति आदिसु हि लोके वचनावयवो हेतू ति वुच्चति । सासने पन, “ ये धम्मा हेतुप्पभवा ” ति [महा ४०] आदिसु कारणं, “ तयो कुसलहेतू तयो अकुसलहेतू ” ति [धम्म १८८] आदिसु मूलं हेतू ति वुच्चति । तं इध अधिपेतं ।

६८. पञ्चयो ति एत्थ पन अयं वचनत्थो—पटिच्च एतस्मा एती ति पञ्चयो । अपच्चक्खाय नं वत्तती ति अत्थो । यो हि धम्मो यं धम्मं अपच्चक्खाय तिड्ढति वा उप्पज्जति वा, सो तस्स पञ्चयो ति वुत्तं होति । लक्खणतो पन उपकारकलक्खणो पञ्चयो । यो हि धम्मो यस्स धम्मस्स ठितिया वा उप्पत्तिया वा उपकारको होति, सो तस्स पञ्चयो ति वुच्चति । पञ्चयो, हेतु, कारणं, निदानं, सम्भवो, पभवो ति आदि अत्थतो एकं, व्यञ्जनतो नानं । इति मूलङ्गेन हेतु, उपकार-कङ्गेन पञ्चयो ति सङ्केपतो मूलङ्गेन उपकारको धम्मो हेतुपञ्चयो ।

६९. सो सालिआदीनं सालिब्रिजादीनि विय, मणिप्पभादीनं विय च मणिवण्णादयो, कुसलादीनं कुसलादिभावसाधको ति आचरियानं अधिष्ठायो । एवं सन्ते पन तंसमुद्धानरूपेसु हेतुपञ्चयता न सम्पज्जति । न हि सो तेसं कुसलादिभावं साधेति, न च पञ्चयो न होति । वुत्तं हेतं—“ हेतु हेतुसम्पयुत्तकानं धम्मानं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं हेतुपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १] । अहेतुकचित्तानञ्च विना एतेन अव्याक्तभावो सिद्धो । सहेतुकानमि च योनिसोमनसिकारादि-पटिबद्धो कुसलादिभावो, न सम्पयुत्तहेतुपटिबद्धो । यदि च सम्पयुत्तहेतुसु सभावतो व कुसलादि-

भावो सिया, सम्पयुत्तेसु हेतुपटिबद्धो अलोभो कुसलो वा सिया, अव्याकतो वा । यस्मा पन उभयथा पि हांति, तस्मा यथा सम्पयुत्तेसु, एवं हेतुसु पि कुसलादिता परियेसितब्बा ।

७०. कुसलादिभावसाधनवसेन पन हेतूनं मूलङ्गं अगहेत्वा सुप्पत्तिट्ठितभावसाधनवसेन गय्हमाने न किञ्चि विरुज्झति । लद्धहेतुपच्चया हि धम्मा विरूळ्हमूला विय पादपा थिरा होन्ति सुप्पत्तिट्ठिता, अहेतुका तिलवीजकादिसेवाला विय न सुप्पत्तिट्ठिता । इति, मूलङ्गेन उपकारको ति सुप्पत्तिट्ठितभावसाधनेन उपकारको धम्मो हेतुपच्चयो ति वेदितब्बो ।

७१. ततो परेसु आरम्भणभावेन उपकारको धम्मो आरम्भणपच्चयो । सो, “रूपायतनं चक्खुविज्जाणधातुया ” ति आरभित्वा पि, “यं यं धम्मं आरब्भ ये ये धम्मा उपपज्जन्ति चित्तचेतसिका धम्मा, ते ते धम्मा तेसं तेसं धम्मानं आरम्भणपच्चयेन पच्चयो” ति [तिकप १-२] ओसापितत्ता न कोचि धम्मो न होति । यथा हि दुब्बल्लो पुरिसो दण्डं वा रज्जुं वा आलम्बित्वा व उड्डहति चेव तिट्ठति च, एवं चित्तचेतसिका धम्मा रूपादिआरम्भणं आरब्भेव उपपज्जन्ति चेव तिट्ठन्ति च । तस्मा सब्बे पि चित्तचेतसिकानं आरम्भणभूता धम्मा आरम्भणपच्चयो ति वेदितब्बो ।

७२. जेड्ढकङ्गेन उपकारको धम्मो अधिपतिपच्चयो । सो सहजात-आरम्भणवसेन दुविधो । तत्थ, “छन्दाधिपति छन्दसम्पयुत्तकानं धम्मानं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं अधिपतिपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] आदिवचनतो छन्द-त्रिरिय-चित्त-वीमंसासङ्घाता चत्तारो धम्मा अधिपतिपच्चयो ति वेदितब्बा, नो च खो एकतो । यदा हि छन्दं धुरं, छन्दं जेड्ढकं कत्वा चित्तं पवत्तति, तदा छन्दो व अधिपति, न इतरे । एस नयो सेसेसु । यं पन धम्मं गरुं कत्वा अरूपधम्मा पवत्तन्ति, सो नेसं आरम्भणाधिपति । तेन वुत्तं—“यं यं धम्मं गरुं कत्वा ये ये धम्मा उपपज्जन्ति चित्तचेतसिका धम्मा, ते ते धम्मा तेसं तेसं धम्मानं अधिपतिपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] ।

७३. अनन्तरभावेन उपकारको धम्मो अनन्तरपच्चयो । समनेन्तरभावेन उपकारको धम्मो समनन्तरपच्चयो । इदञ्च पच्चयद्वयं बहुधा पपञ्चयन्ति । अयं पनेत्थ सारो—यो हि एस, चक्खुविज्जाणानन्तरा मनोधातु, मनोधातुअनन्तरा मनोविज्जाणधातू ति आदि चित्तनियमो, सो यस्मा पुरिमपुरिमचित्तवसेनेव इज्झति, न अज्जथा, तस्मा अत्तनो अत्तनो अनन्तरं अनुरूपस्स चित्पुपादस्स उप्पादनसमत्थो धम्मो अनन्तरपच्चयो । तेनेवाह—“अनन्तरपच्चयो ति चक्खुविज्जाणधातु तंसम्पयुत्तका च धम्मा मनोधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] आदि ।

७४. यो अनन्तरपच्चयो, स्वेव समनन्तरपच्चयो । व्यञ्जनमत्तमेव हेत्थ नानं, उपचयसन्ततिसु विय, अधिवचन-निरुत्तिदुकादिसु विय च, अत्थतो पन नानं नत्थि ।

७५. यम्पि अत्थानन्तरताय अनन्तरपच्चयो, कालानन्तरताय समनन्तरपच्चयो ति आचरियानं

मतं, तं “ निरोधा बुद्धहन्तस्स नेवसञ्जानासञ्जायतनकुसलं फलसमापत्तिया समनन्तरपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १६०] आर्दाहि विरुज्झति ।

७६. यम्पि तत्थ वदन्ति—धम्मानं समुट्ठापनसमत्थता न परिहायति, भावनाबलेन पन वारितत्ता धम्मा समनन्तरा नुप्पज्जन्ती ति, तम्पि कालानन्तरताय अभावमेव साधेति । भावनाबलेन हि तत्थ कालानन्तरता नत्थी ति मयम्पि एतदेव वदाम । यस्मा च कालानन्तरता नत्थि, तस्मा समनन्तरपञ्चयता न युज्जति । कालानन्तरताय हि तेसं, समनन्तरपञ्चयो होती ति लद्धि । तस्मा अभिनिवेशं अक्त्वा व्यञ्जनमत्ततो वेत्थ नानाकरणं पञ्चेतब्बं, न अत्थतो । कथं ? नत्थि एतेसं अन्तरं ति हि अनन्तरा, सण्ठानाभावतो सुद्धु अनन्तरा ति समनन्तरा ।

७७. उप्पज्जमानो व सहउत्पादनभावेन उपकारको धम्मो सहजातपञ्चयो, पकासस्स पदीपो विथ । सो अरूपकखन्धादिवसेन छव्विधो होति । यथाह—“ चत्तारो खन्धा अरूपिनो अञ्जमञ्जं सहजातपञ्चयेन पञ्चयो । चत्तारो महाभुता अञ्जमञ्जं....ओक्कन्तिकखणे नामरूपं अञ्जमञ्जं....चित्तचेतसिका धम्मा चित्तसमुद्धानानं रूपानं....महाभूता उपादारूपानं....रूपिनो धम्मा अरूपीनं धम्मानं किञ्चिकाले सहजातपञ्चयेन पञ्चयो, किञ्चिकाले न सहजातपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ३] । इदं हृदयवत्थुमेव सन्धाय वुत्तं ।

७८. अञ्जमञ्जं उप्पादनुपत्थम्भनभावेन उपकारको धम्मो अञ्जमञ्जपञ्चयो, अञ्जमञ्जूपत्थम्भकं तिदण्डकं विथ । सो अरूपकखन्धादिवसेन तिविधो होति । यथाह—“ चत्तारो खन्धा अरूपिनो अञ्जमञ्जपञ्चयेन पञ्चयो । चत्तारो महाभूता....पे....ओक्कन्तिकखणे नामरूपं अञ्जमञ्जपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ३] ।

७९. अधिष्ठानाकारेण निस्सयाकारेण च उपकारको धम्मो निस्सयपञ्चयो, तरु-चित्त-कम्मादीनं पथवी-पटादयो विथ । सो, “ चत्तारो खन्धा अरूपिनो अञ्जमञ्जं निस्सयपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ३] एवं सहजाते वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । छड्ढो पेनेत्थ कोट्टासो, “ चक्खायतनं चक्खुविज्जाणधातुया....पे....सोत....घान....जिह्वा....कायायतनं काय-विज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं निस्सयपञ्चयेन पञ्चयो । यं रूपं निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वत्तन्ति, तं रूपं मनोधातुया च मनोविज्जाणधातुया च तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं निस्सयपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ४] एवं विभत्तो ।

८०. उपनिस्सयपञ्चयो ति एत्थ पन अयं ताव वचनत्थो—तदधीनवुत्तिताय अत्तनो फलेन निस्सितो, न पटिक्खितो ति निस्सयो । यथा पन भुसो आयासो उपायासो, एवं भुसो निस्सयो उपनिस्सयो । बलवकारणस्सेतं अधिवचनं । तस्मा बलवकारणभावेन उपकारको धम्मो उपनिस्सयपञ्चयो ति वेदितब्बो । सो, आरम्भणूपनिस्सयो, अनन्तरूपनिस्सयो, पक्कतूपनिस्सयो ति तिविधो होति ।

८१. तत्थ, “ दानं दत्त्वा सीलं समादियित्वा उपोसथकम्मं कत्वा तं गरुं कत्वा पच्चवेक्खति । पुब्बे सुचिण्णानि गरुं कत्वा पच्चवेक्खति । ज्ञाना बुद्धहित्वा ज्ञानं गरुं कत्वा पच्चवेक्खति । सेखा गोत्रभुं गरुं कत्वा पच्चवेक्खन्ति, वोदानं गरुं कत्वा पच्चवेक्खन्ति । सेखा मग्गा बुद्धहित्वा मग्गं गरुं कत्वा पच्चवेक्खन्ती ” ति [तिकप १६५] एवमादिना नयेन आरम्मणूपनिस्सयो ताव आरम्मणाधिपतिना सद्धिं नानत्तं अकत्वा व विभत्तो । तत्थ यं आरम्मणं गरुं कत्वा चित्तचेतासिका उप्पज्जन्ति, तं नियमतो तेसं आरम्मणेषु बलवारम्मणं होति । इति गरुकातब्बमत्तङ्गेन आरम्मणाधिपति, बलवकारणङ्गेन आरम्मणूपनिस्सयो ति एवमेतेसं नानत्तं वेदितब्बं ।

८२. अनन्तरूपनिस्सयो पि, “ पुरिमा पुरिमा कुसला खन्धा पच्छिमानं पच्छिमानं कुसलानं खन्धानं उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १६५] आदिना नयेन अनन्तर-पच्चयेन सद्धिं नानत्तं अकत्वा व विभत्तो । मातिकानिक्खेपे पन नेसं, “ चक्खुविज्जाण-धातु तंसम्पयुत्तका च धम्मा मनोधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] आदिना नयेन अनन्तरस्स, “पुरिमा पुरिमा कुसला धम्मा पच्छि-मानं पच्छिमानं कुसलानं धम्मानं उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ४] आदिना नयेन उपनिस्सयस्स आगतत्ता निक्खेपे विसेसो अत्थि, सो पि अत्थतो एकीभावमेव गच्छति । एवं सन्ते पि अत्तनो अत्तनो अनन्तरा अनुरूपस्स चित्तुपादस्स पवत्तनसमत्थताय अनन्तरता, पुरिम-चित्तस्स पच्छिमचित्तुप्पादने बलवताय अनन्तरूपनिस्सयता वेदितब्बा ।

८३. यथा हि हेतुपच्चयादिसु किञ्चिधम्मं विना पि चित्तं उपज्जति, न एवं अनन्तरचित्तं विना चित्तस्स उप्पत्ति नाम अत्थि, तस्मा बलवपच्चयो होति । इति अत्तनो अत्तनो अनन्तरा अनुरूपचित्तुप्पादनवसेन अनन्तरपच्चयो, बलवकारणवसेन अनन्तरूपनिस्सयो ति एवमेतेसं नानत्तं वेदितब्बं ।

८४. पकतूपनिस्सयो पन पकतो उपनिस्सयो पकतूपनिस्सयो । पकतो नाम अत्तनो सन्ताने निष्कादितो वा सद्दासीलादि, उपसेवितो वा उतुभोजनादि, पकतिया एव वा उपनि-स्सयो पकतूपनिस्सयो । आरम्मणानन्तरेहि असग्मिस्सो ति अत्थो । तस्स, “ पकतूपनिस्सयो, सद्धं उपनिस्साय दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथकम्मं करोति, ज्ञानं उप्पादेति, विपस्सनं उप्पादेति, मग्गं उप्पादेति, अभिज्झं उप्पादेति, समापत्तिं उप्पादेति । सीलं....सुतं....चागं....पज्जां उपनिस्साय दानं देति....पे....समापत्तिं उप्पादेति । सद्दा, सीलं, सुतं, चागो, पज्जा, सद्दाय, सीलस्स, सुतस्स, चागस्स, पज्जाय उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १६५] आदिना नयेन अनेकपकारतो पभेदो वेदितब्बो । इति इमे सद्दादयो पकता चेव बलवकारणङ्गेन उपनिस्सया चा ति पकतूपनिस्सयो ति ।

८५. पठमतरं उपपजित्वा वत्तमानभावेन उपकारको धम्मो **पुरेजातपञ्चयो** । सो पञ्चद्वारे वत्थारम्मणहृदयवत्थुवसेन एकादसविधो होति । यथाह—“ चक्खायतनं चक्खुविज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो । सोत....पे....घान....जिह्वा....कायायतनं....रूपायतनं....सद....गन्ध....रस....फोड्ढायायतनं कायविज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो । रूप....सद....गन्ध....रस....फोड्ढायायतनं मनोधातुया....यं रूपं निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वत्तन्ति, तं रूपं मनोधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो, मनोविज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं किञ्चिकाले पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो किञ्चिकाले न पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ४-५] ।

८६. पुरेजातानं रूपधम्मानं उपत्थम्भकत्तेन उपकारको अरूपधम्मो **पच्छाजातपञ्चयो**, जिञ्जपोतकसरीरानं आहारासाचेतना विय । तेन वुत्तं—“ पच्छाजाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] ।

८७. आसेवनङ्गेन अनन्तरानं पगुणबलवभावाय उपकारको धम्मो **आसेवनपञ्चयो**, गन्धादिसु पुरिमापुरिमाभियोगो विय । सो कुसलाकुसलकिरियजनवसेन तिविधो होति । यथाह—“ पुरिमा पुरिमा कुसला धम्मा पच्छिमानं पच्छिमानं कुसलानं धम्मानं आसेवनपञ्चयेन पञ्चयो । पुरिमा पुरिमा अकुसला....पे....किरियाव्याकता धम्मा पच्छिमानं पच्छिमानं किरियाव्याकतानं धम्मानं आसेवनपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] ।

८८. चित्तप्पयोगसङ्घातेन किरियभावेन उपकारको धम्मो **कम्मपञ्चयो** । सो नानाखणिकाय चैव कुसलाकुसलचेतनाय, सहजाताय च सब्बाय पि चेतनाय वसेन दुविधो होति । यथाह—“ कुसलाकुसलं कम्मं विपाकानं खन्धानं कटत्ता च रूपानं कम्मपञ्चयेन पञ्चयो । चेतना सम्पयुत्तकानं धम्मानं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं कम्मपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] ।

८९. निरुस्साहसन्तभावेन निरुस्साहसन्तभावाय उपकारको विपाकधम्मो **विपाकपञ्चयो** । सो पवत्ते तंसमुद्धानानं, पटिसन्धियं कटत्ता च रूपानं, सब्बत्थ च सम्पयुत्तधम्मानं पञ्चयो होति । यथाह—“ विपाकाव्याकतो एको खन्धो तिण्णन्नं खन्धानं चित्तसमुद्धानानञ्च रूपानं विपाकपञ्चयेन पञ्चयो....पे....पटिसन्धिक्खणे विपाकाव्याकतो एको खन्धो तिण्णन्नं....तयो खन्धा एकस्स....द्वे खन्धा द्विज्जं खन्धानं कटत्ता च रूपानं विपाकपञ्चयेन पञ्चयो । खन्धा वत्थुस्स विपाकपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७३] ।

९०. रूपारूपानं उपत्थम्भकत्तेन उपकारका चत्तारो आहारा **आहारपञ्चयो** । यथाह—“ कबळीकारो आहारो इमस्स कायस्स आहारपञ्चयेन पञ्चयो । अरूपिणो आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं आहारपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] । पञ्हावारे पन,

“ पटिसन्धिक्खणे विपाकाव्याकता आहारा सम्पयुत्तकानं खन्धानं कटत्ता च रूपानं आहार-पच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १७४] पि वुत्तं ।

९१. अधिपतियङ्गेन उपकारका इत्थिन्द्रियपुरिसिन्द्रियवज्जा वीसति इन्द्रिया इन्द्रियपच्चयो । तत्थ चक्खुइन्द्रियादयो अरूपधम्मनं येव, सेसा रूपारूपानं पच्चया होन्ति । यथाह—“ चक्खु-न्द्रियं चक्खुविज्जाणधातुया....पे....सोत....घान....जिह्वा....कायिन्द्रियं कायविज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मनं इन्द्रियपच्चयेन पच्चयो । रूपजीवितिन्द्रियं कटत्ता रूपानं इन्द्रियपच्चयेन पच्चयो । अरूपिणो इन्द्रिया सम्पयुत्तकानं धम्मनं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं इन्द्रियपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ५-६] । पञ्हावारे पन, “ पटिसन्धिक्खणे विपाकाव्याकता इन्द्रिया सम्पयुत्तकानं खन्धानं कटत्ता च रूपानं इन्द्रियपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १७५] पि वुत्तं ।

९२. उपनिज्झायनङ्गेन उपकारकानि, ठपेत्वा द्विपञ्चविज्जाणेषु सुखदुःखवेदनाद्वयं, सञ्चानि पि कुसलादिभेदानि सत्त ज्ञानङ्गानि ज्ञानपच्चयो । यथाह—“ ज्ञानङ्गानि ज्ञानसम्प-युत्तकानं धम्मनं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं ज्ञानपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ६] । पञ्हावारे पन, “ पटिसन्धिक्खणे विपाकाव्याकतानि ज्ञानङ्गानि सम्पयुत्तकानं खन्धानं कटत्ता च रूपानं ज्ञानपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १७५] पि वुत्तं ।

९३. यतो ततो वा निव्यानङ्गेन उपकारकानि कुसलादिभेदानि द्वादस मग्गङ्गानि मग्ग-पच्चयो । यथाह—“ मग्गङ्गानि मग्गसम्पयुत्तकानं धम्मनं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं मग्गपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ६] । पञ्हावारे पन, “ पटिसन्धिक्खणे विपाकाव्याकतानि मग्गङ्गानि सम्पयुत्तकानं खन्धानं कटत्ता च रूपानं मग्गपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १७६] पि वुत्तं । एते पन द्वे पि ज्ञानमग्गपच्चया द्विपञ्चविज्जाणाहेतुकचित्तेषु न लब्धन्ती ति वेदितव्वा ।

९४. एकवत्थुक-एकारम्मण-एकुप्पादेकनिरोधसङ्घातेन सम्पयुत्तभावेन उपकारका अरूप-धम्मा सम्पयुत्तपच्चयो । यथाह—“ चत्तारो खन्धा अरूपिणो अज्जमज्जं सम्पयुत्तपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ६] ।

९५. एकवत्थुकादिभावानुपगमेन उपकारका रूपिणो धम्मा अरूपीनं धम्मनं, अरूपिणो पि रूपीनं विष्णुयुत्तपच्चयो । सो सहजात-पच्छाजात-पुरेजातवसेन तिविधो होति । वुत्तं हेतं—“ सहजाता कुसला खन्धा चित्तसमुद्धानानं रूपानं विष्णुयुत्तपच्चयेन पच्चयो । पच्छजाता कुसला खन्धा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स विष्णुयुत्तपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १७६] । अव्याकत-पदस्स पन सहजातविभङ्गे, “ पटिसन्धिक्खणे विपाकाव्याकता खन्धा कटत्ता रूपानं विष्णुयुत्त-पच्चयेन पच्चयो । खन्धा वत्थुस्स, वत्थु खन्धानं विष्णुयुत्तपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १७६] पि वुत्तं । पुरेजातं पन चक्खुइन्द्रियादिवत्थुवसेनेव वेदितव्वं यथाह—“ पुरेजातं चक्खायतनं चक्खुविज्जाणस्स....पे....कायायतनं कायविज्जाणस्स विष्णुयुत्तपच्चयेन पच्चयो । वत्थु विपाका-

व्याकतानं किरियाव्याकतानं खन्धानं....पे....वत्थु कुसलानं खन्धानं....पे....वत्थु अकुसलानं खन्धानं विप्पयुत्तपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७६-७७] ।

९६. पञ्चुपन्नलक्खणेन अत्थिभावेन तादिसस्सेव धम्मस्स उपपत्थम्भकत्तेन उपकारको धम्मो अत्थिपञ्चयो । तस्स अरूपकखन्ध-महाभूत-नामरूप-चित्तचेतसिक-महाभूत-आयतन-वत्थुवसेन सत्तथा मातिका निक्खित्ता । यथाह—“ चत्तारो खन्धा अरूपिनो अञ्जमञ्जं अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो । चत्तारो महाभूता....ओक्कन्तिकखणे नामरूपं अञ्जमञ्जं....चित्तचेतसिका धम्मा चित्तसमुद्धानानं रूपानं....महाभूता उपादारूपानं ...चक्खायतनं चक्खुविज्जाणधातुया...पे....कायायतनं....पे....रूपायतनं... पे.... फोड्डब्बायतनं कायविज्जाणधातुया तं सम्पयुत्तकानञ्च धम्मनं अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो । रूपायतनं....पे....फोड्डब्बायतनं मनोधातुया तं सम्पयुत्तकानञ्च धम्मनं....यं रूपं निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वत्तन्ति, तं रूपं मनोधातुया च मनोविज्जाणधातुया च तं सम्पयुत्तकानञ्च धम्मनं अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ६] ।

९७. पञ्हावारे पन, “सहजातं, पुरेजातं, पच्छाजातं, आहारं, इन्द्रियं ” ति पि निक्खिपित्वा सहजाते ताव, “ एको खन्धो तिण्णन्नं खन्धानं तं समुद्धानानञ्च रूपानं अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७८] आदिना नयेन निदेसो कतो । पुरेजाते पुरेजातानं चक्खादीनं वसेन निदेसो कतो । पच्छाजाते पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातानं चित्तचेतसिकानं पञ्चय-वसेन निदेसो कतो । आहारिन्द्रियेसु, “ कवळीकारो आहारो इमस्स कायस्स अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो । रूपजीवितिन्द्रियं कटत्ता रूपानं अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७८] एवं निदेसो कतो ति ।

९८. अत्तनो अनन्तरा उप्पज्जमानानं अरूपधम्मनं पवत्तिओकासदानेन उपकारका समनन्तरनिरुद्धा अरूपधम्मा नत्थिपञ्चयो । यथाह—“ समनन्तरनिरुद्धा चित्तचेतसिका धम्मा पटुप्पन्नानं चित्तचेतसिकानं धम्मनं नत्थिपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ७] ।

९९. ते एव विगतभावेन उपकारकत्ता विगतपञ्चयो । यथाह—“ समनन्तरविगता चित्तचेतसिका धम्मा पटुप्पन्नानं चित्तचेतसिकानं धम्मनं विगतपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ७] ।

१००. अत्थिपञ्चयधम्मा एव च अविगतभावेन उपकारकत्ता अविगतपञ्चयो ति वेदि-तम्बा । देसनाविलासेन पन तथाविनेतब्बवेनेय्यवसेन वा अयं दुको वुत्तो, अहेतुकदुकं क्वा पि हेतुविप्पयुत्तदुको विया ति ।

१०१. एवमिमेसु चतुवीसतिया पञ्चयेसु अयं अविज्ञा

पञ्चयो होति पुज्जानं दुविधानेकधा पन ।

परेसं, पच्छिमानं सा एकधा पञ्चयो मता ति ॥

१०२. तत्थ, पुज्जानं दुविधा ति आरम्भणपञ्चयेन च उपनिस्सयपञ्चयेन चा ति द्वेधा

पञ्चयो होति । सा हि, अविज्जं खयतो वयतो सम्मसनकाले कामावचरानं पुञ्जाभिसङ्खारानं आरम्भणपञ्चयेन पञ्चयो होति, अभिज्जाचित्तेन समोहचित्तं जाननकाले रूपावचरानं, अविज्जा-समतिक्रमत्थाय पन दानादीनि चेव कामावचरपुञ्जकिरियवत्थूनि पूरेन्तस्स, रूपावचरज्झानानि च उप्पादेन्तस्स, द्विजम्पि तेसं उपनिस्सयपञ्चयेन पञ्चयो होति, तथा अविज्जासम्भूहत्ता कामभवरूपभवसम्पत्तियो पत्थेत्वा तानेव पुञ्जानि करोन्तस्स ।

१०३. अनेकधा पन परेसं ति अपुञ्जाभिसङ्खारानं अनेकधा पञ्चयो होति । कथं ? एसा हि, अविज्जं आरम्भ रागादीनं उप्पज्जनकाले आरम्भणपञ्चयेन, गरुं कत्वा अस्सादनकाले आरम्भणाधिपति-आरम्भणूपनिस्सयेहि, अविज्जासम्भूहत्तस्स अनादीनवदस्साविनो पाणातिपातादीनि करोन्तस्स उपनिस्सयपञ्चयेन, दुतियजवनादीनं अनन्तर-समनन्तर-अनन्तरूपनिस्सयासेवन-नत्थि-विगतपञ्चयेहि, यं किञ्चि अकुसलं करोन्तस्स हेतु-सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयेही ति अनेकधा पञ्चयो होति ।

१०४. पच्छिमानं सा एकधा पञ्चयो मता ति आनेज्जाभिसङ्खारानं उपनिस्सयपञ्चयेनेव एकधा पञ्चयो मता । सो पनस्सा उपनिस्सयभावो पुञ्जाभिसङ्खारे वुत्तनयेनेव वेदितम्बो ति ।

१०५. एत्थाह—किं पनायमेका व अविज्जा सङ्खारानं पञ्चयो, उदाहु अज्जे पि पञ्चया सन्ती ति ? किं पनेत्थ, यदि ताव एका व, एककारणवादो आपज्जति, अथ अज्जे पि सन्ति, अविज्जापञ्चया सङ्खारा ति एककारणनिर्देशो नुपपज्जती ति ? न नुपपज्जति । कस्मा ? यस्मा

एकं न एकतो इध नानेकमनेकतो पि नो एकं ।

फलमत्थि, अत्थि पन एकहेतुफलदीपने अत्थो ॥

१०६. एकतो हि कारणतो न इध किञ्चि एकं फलमत्थि, न अनेकं, नापि अनेकेहि कारणेहि एकं, अनेकेहि पन कारणेहि अनेकमेव होति । तथा हि अनेकेहि उतु-पथवी-बीज-सल्लिलसङ्घातेहि कारणेहि अनेकमेव रूपगन्धरसादिकं अङ्कुरसङ्घातं फलं उपज्जमानं दिस्सति । यं पनेतं, अविज्जापञ्चया सङ्खारा, सङ्खारपञ्चया विज्जाणं ति एकहेतुफलदीपनं कतं, तत्थ अत्थो अत्थि, पयोजनं विज्जति ।

१०७. भगवा हि कत्थचि पधानत्ता, कत्थचि पाकटत्ता, कत्थचि असाधारणत्ता, देसना-विलासस्स च वेनेध्यानञ्च अनुरूपतो एकमेव हेतु वा फलं वा दीपेति । “ फस्सपञ्चया वेदना ” ति हि पधानत्ता एकमेव हेतुफलमाह । फस्सो हि वेदनाय पधानहेतु, यथाफस्सं वेदनाववत्थानतो । वेदना च फस्सस्स पधानफलं, यथावेदनं फस्सववत्थानतो । “ सेम्हसमुट्ठाना आबाधा ” ति [अं ५।११०] पाकटत्ता एकं हेतुमाह । पाकटो हि एत्थ सेम्हो, न कम्मादयो । “ ये केचि, भिक्खवे, अकुसला धम्मा, सब्बे ते अयोनिमनसिकारमूलका ” ति []

असाधारणत्ता एकं हेतुमाह । असाधारणो हि अयोनिस्तो मनसिकारो अकुसलानं, साधारणानि वत्थारम्मणादीनी ति ।

१०८. तस्मा अयमिध अविज्ञा, विज्जमानेषु पि अञ्जेसु वत्थारम्मण-सहजातधम्मादिसु सङ्खारकारणेषु, “ अस्सादानुपस्सिनो तण्हा पवङ्कती ” ति [सं २।८४] च, “ अविज्ञा-समुदया आसवसमुदयो ” ति [म १।५५] च वचनतो अञ्जेसमिपि तण्हादीनि सङ्खारहेतून् हेतू ति पधानत्ता, “ अविद्धा, भिक्खवे, अविज्ञागतो पुञ्जभिसङ्खारमिपि अभिसङ्खारोती ” ति [] पाकटत्ता असाधारणत्ता च सङ्खारानं हेतुभावेन दीपिता ति वेदितव्वा । एतेनेव च एकेकहेतुफलदीपनपरिहारवचनेन सब्बत्थ एकेकहेतुफलदीपने पयोजनं वेदितव्वं ति ।

१०९. एत्थाह — एवं सन्ते पि, एकन्तानिद्वफलाय सावज्जाय अविज्ञाय, कथं पुञ्जानेज्जा-भिसङ्खारपञ्चयत्तं युज्जति ? न हि निम्बव्रीजतो उच्छु उपपज्जती ति । कथं न युज्जिस्सति ? लोकस्मिं हि

विरुद्धो चाविरुद्धो च, सदिसासदिसो तथा ।

धम्मानं पञ्चयो सिद्धो, विपाका एव ते च न ॥

११०. धम्मानं हि ठान-सभाव-किच्चादिविरुद्धो चाविरुद्धो च पञ्चयो लोके सिद्धो । पुरिम-चित्तं हि अपरचित्तस्स ठानविरुद्धो पञ्चयो, पुरिमसिप्पादिसिक्खा च पच्छा पवत्तमानानं सिप्पादि-किरियानं । कम्मं रूपस्स सभावविरुद्धो पञ्चयो, खीरादीनि च दधिआदीनं । आलोको चक्खु-विज्जाणस्स किच्चविरुद्धो, गुळादयो च आसवादीनं । चक्खुरुपादयो पन चक्खुविज्जाणदीनं ठानाविरुद्धा पञ्चया । पुरिमजवनादयो पच्छिमजवनादीनं सभावविरुद्धा, किच्चाविरुद्धा च । यथा च विरुद्धाविरुद्धा पञ्चया सिद्धा एवं सदिसासदिसा पि । सदिसमेव हि उतु-आहारसङ्घातं रूपं रूपस्स पञ्चयो, सालिबीजादीनि च सालिफलादीनं । असदिसमिपि रूपं अरूपस्स, अरूपश्च रूपस्स पञ्चयो होति, गोलोमाविलोमविसाणदधितिलपिड्डादीनि च दुब्बा-सर-भूतनकादीनं । येसञ्च धम्मानं ते विरुद्धाविरुद्ध-सदिसासदिसा पञ्चया, न ते धम्मा तेसं धम्मानं विपाका एव ।

१११. इति अयं अविज्ञा विपाकवसेन एकन्तानिद्वफला सभाववसेन सावज्जा पि समाना सब्बेसमिपि एतेसं पुञ्जाभिसङ्खारादीनं यथानुरूपं ठान-किच्च-सभाव-विरुद्धाविरुद्धपञ्चयवसेन, सदिसासदिसपञ्चयवसेन च पञ्चयो होती ति वेदितव्वा । सो चस्सा पञ्चयभावो, “ यस्स हि दुक्खादिसु अविज्ञासङ्घातं अज्जाणं अप्पहीनं होति, सो दुक्खे ताव पुब्बन्तादिसु च अज्जाणेन संसारदुक्खं सुखसज्जाय गहेत्वा तस्स हेतुभूते तिविधे पि सङ्खारे आरभती ” ति [१७।६२] आदिना नयेन वुत्तो एव ।

११२. अपि च अयं अञ्जो पि परियायो—

चुत्तुपपाते संसारे सङ्खारानञ्च लक्खणे ।

यो पटिच्चसमुप्पन्न-धम्मेसु च विमुह्यति ॥

अभिसङ्करोति सो एते सङ्कारे तिविधे यतो ।

अविज्जा पञ्चयो तेसं तिविधानम्पयं ततो ति ॥

११३. कथं पन यो एतेसु विमुह्यति, सो तिविधे पेटे सङ्कारे करोती ति चे,—चुतिया ताव विमूढो, सब्बत्थ खन्धानं भेदो मरणं ति चुतिं अगण्हन्तो, सत्तो मरति, सत्तस्स देहन्तर-सङ्कमनं ति आदीनि विकप्पेति ।

११४. उपपाते विमूढो, सब्बत्थ खन्धानं पातुभावो जाती ति उपपातं अगण्हन्तो, सत्तो उपपज्जति सत्तस्स नवसरीरपातुभावो ति आदीनि विकप्पेति ।

११५. संसारे विमूढो, यो एस,

खन्धानञ्च पटिपाटि धातुआयतनानञ्च ।

अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना संसारो ति पवुच्चती ति ॥

एवं वण्णितो संसारो, तं एवं अगण्हन्तो, अयं सत्तो अस्मा लोका परं लोकं गच्छति, परस्मा लोका इमं लोकं आगच्छती ति आदीनि विकप्पेति ।

११६. सङ्कारानं लक्खणे विमूढो सङ्कारानं सभावलक्खणं सामञ्जलक्खणञ्च अगण्हन्तो सङ्कारे अत्ततो अत्तनियतो धुवतो सुखतो सुभतो विकप्पेति ।

११७. पटिच्चसमुपपन्नधम्मेषु विमूढो अविज्जादीहि सङ्कारादीनं पवत्ति अगण्हन्तो, अत्ता जानाति वा न जानाति वा, सो एव करोति च कारेति च, पटिसन्धियं उपपज्जति, तस्स अणु-इस्सरादयो कललादिभावेन सरीरं सण्ठपेन्ता इन्द्रियानि सम्पादेन्ति, सो इन्द्रियसम्पन्नो फुसति वेदियति तण्हीयति उपादियति घटियति, सो पुन भवन्तरे भवती ति वा, “ सब्बे सत्ता.... नियति-सङ्कति-भावपरिणता ” ति [दी १।५३] वा विकप्पेति ।

११८. सो अविज्जाय अन्धीकतो एवं विकप्पेन्तो, यथा नाम अन्धो पथवियं विचरन्तो मग्गाम्पि अमग्गमि थलम्पि निन्नम्पि समम्पि विसमम्पि पटिपज्जति, एवं पुञ्ञम्पि अपुञ्ञाम्पि अनेज्जाभिसङ्कारम्पि अभिसङ्करोती ति ।

११९. तेनेतं वुच्चति—

यथा पि नाम जच्चन्धो नरो अपरिनायको ।

एकदा याति मग्गेन कुम्मग्गेनापि एकदा ॥

संसारे संसारं बालो तथा अपरिनायको ।

करोति एकदा पुञ्ञं अपुञ्ञमपि एकदा ॥

यदा च जत्वा सो धम्मं सच्चानि अभिसमेस्सति ।

तदा अविज्जूपसमा उपसन्तो चरिस्सती ति ॥

अयं अविज्जापञ्चया सङ्कारा ति पदस्मि वित्थारकथा ।

१२०. सङ्खारपञ्चया विज्ञाणपदे, विज्ञाणं ति चक्खुविज्ञाणादि छब्बिधं । तत्थ चक्खुविज्ञाणं, कुसलविपाकं अकुसलविपाकं ति दुविधं होति, तथा सोत-धान-जिह्वा-काय-विज्ञाणानि । मनोविज्ञाणं, कुसलाकुसलविपाका द्वे मनोधातुयो, तिस्सो अहेतुकमनोविज्ञाण-धातुयो, अट्ट सहेतुकानि कामावचरविपाकचित्तानि, पञ्च रूपावचरानि, चत्तारि अरूपावचरानि ति बावीसतिविधं होति । इति इमेहि छहि विज्ञाणेहि सञ्चानि पि बत्तिस लोकियविपाक-विज्ञाणानि सङ्गहितानि होन्ति । लोकुत्तरानि पन वट्ठकथाय न युज्जन्ती ति न गहितानि ।

१२१. तत्थ सिया—कथं पनेतं जानितब्बं, इदं वुत्तप्पकारं विज्ञाणं सङ्खारपञ्चया होती ति ? उपचितकम्माभावे विपाकाभावतो । विपाकं हेतं, विपाकञ्च न उपचितकम्माभावे उप्पज्जति, यदि उपज्जेय्य सब्बेसं सब्बविपाकानि उपज्जेय्युं, न च उप्पज्जन्ती ति जानितब्बमेतं सङ्खारपञ्चया इदं विज्ञाणं होती ति ।

१२२. कतरसङ्खारपञ्चया कतरं विज्ञाणं ति चे,—कामावचरपुञ्जाभिसङ्खारपञ्चया ताव, कुसलविपाकानि पञ्च चक्खुविज्ञाणादीनि, मनोविज्ञाणे एका मनोधातु द्वे मनोविज्ञाणधातुयो अट्ट कामावचरमहाविपाकानी ति सोळस । यथाह—“ कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं चक्खुविज्ञाणं उप्पन्नं होति....सोत....धान....जिह्वा....काय-विज्ञाणं....विपाका मनोधातु उप्पन्ना होति....सोमनस्ससहगता मनोविज्ञाणधातु उप्पन्ना होति....उपेक्खासहगता मनोविज्ञाणधातु उप्पन्ना होति....सोमनस्ससहगता ञाणसम्पयुत्ता....सोमनस्ससहगता ञाणसम्पयुत्ता ससङ्खारेन....सोमनस्ससहगता ञाणविप्पयुत्ता....सोमनस्ससहगता ञाणविप्पयुत्ता ससङ्खारेन....उपेक्खासहगता ञाणसम्पयुत्ता...उपेक्खासहगता ञाणसम्पयुत्ता ससङ्खारेन....उपेक्खासहगता ञाणविप्पयुत्ता....उपेक्खासहगता ञाणविप्पयुत्ता ससङ्खारेना ” ति [धम्म ८७-९७ विभंग १७३-७७] ।

१२३. रूपावचरपुञ्जाभिसङ्खारपञ्चया पञ्च रूपावचरविपाकानि । यथाह—“ तस्सेव रूपावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं विविच्चेव कामेहि पठमं ज्ञानं....पे....पञ्चमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [धम्म ९७, विभंग १७८] । एवं पुञ्जाभिसङ्खारपञ्चया एकवीसतिविधं विज्ञाणं होति ।

१२४. अपुञ्जाभिसङ्खारपञ्चया पन, अकुसलविपाकानि पञ्च चक्खुविज्ञाणादीनि, एका मनोधातु, एका मनोविज्ञाणधातू ति एवं सत्तविधं विज्ञाणं होति । यथाह—“ अकुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं चक्खुविज्ञाणं उप्पन्नं होति....सोत....धान....जिह्वा....कायविज्ञाणं....विपाका मनोधातु....विपाका मनोविज्ञाणधातु उप्पन्ना होती ” ति [धम्म ११७-१९, विभंग १८०-८१] ।

१२५. आनेज्जाभिसङ्खारपञ्चया पन, चत्तारि अरूपविपाकानी ति एवं चतुर्विधं विज्ञाणं

होति । यथाह—“ तस्सेव अरूपावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं सब्बसो रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा....आकासानञ्चायतनसञ्ज्ञासहगतं....विज्जाणञ्चा....आकिञ्चञ्चा...नेवसञ्ज्ञानासञ्चायतनसञ्ज्ञासहगतं सुखस्स च पहाना....चतुत्थं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [धम्म ९८-९९, विभंग १७९]

१२६. एवं यंसङ्खारपञ्चया यं विज्जाणं होति, तं अत्वा इदानीस्स एवं पवत्ति वेदितब्बा । सब्बमेव हि इदं पवत्तिपटिसन्धिवसेन द्वेधा पवत्तति । तत्थ, द्वे पञ्चविज्जाणानि, द्वे मनोधातुयो, सोमनस्ससहगता अहेतुकमनोविज्जाणधातू ति इमानि तेरस पञ्चवोकारभवे पवत्तियं येव पवत्तन्ति । सेसानि एकूनवीसति तीसु भवेसु यथानुरूपं पवत्तियम्पि पटिसन्धियम्पि पवत्तन्ति ।

१२७. कथं ? कुसलविपाकानि ताव चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च कुसलविपाकेन अकुसलविपाकेन वा निव्वत्तस्स यथाक्कमं परिपाकं उपगतिन्द्रियस्स चक्खादीनं आपाथगतं इदं इदमज्झत्तं वा रूपादिआरम्भणं आरम्भ चक्खादिपसादं निस्साय दस्सन-सवन-घायन-सायन-फुसनकिञ्चं साधय-मानानि पवत्तन्ति, तथा अकुसलविपाकानि पञ्च । केवलं हि तेसं अनिदं अनिदमज्झत्तं वा आरम्भणं होति । अयमेव विसेसो । दस पि चेतानि नियतद्वारारम्भणवत्थुद्धानानि नियतकिञ्चानेव च भवन्ति ।

१२८. ततो कुसलविपाकानं चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरा कुसलविपाका मनोधातु तेसं येव आरम्भणं आरम्भ हृदयवत्थुं निस्साय सम्पटिञ्चनकिञ्चं साधयमाना पवत्तति, तथा अकुसल-विपाकानं अनन्तरा अकुसलविपाका । इदञ्च पन द्वयं अनियतद्वारारम्भणं, नियतवत्थुद्धानं, नियतकिञ्चञ्च होति ।

१२९. सोमनस्ससहगता पन अहेतुकमनोविज्जाणधातु कुसलविपाकमनोधातुया अनन्तरा तस्सा एव आरम्भणं आरम्भ हृदयवत्थुं निस्साय सन्तीरणकिञ्चं साधयमाना, छसु द्वारेसु बलवा-रम्भणे कामावचरसत्तानं येमुय्येन लोभसम्पयुत्तजवनावसाने भवङ्गवार्थि पञ्चिन्दित्वा जवनेन गहितारम्भणे तदारम्भणवसेन च सार्किं वा द्विक्खत्तुं वा पवत्तती ति मज्झिमवङ्कथायं वुत्तं । अभि-धम्मवङ्कथायं पन तदारम्भणे द्वे चित्तवारा आगता । इदं पन चित्तं, तदारम्भणं ति च पिट्ठि-भवङ्गं ति चा ति द्वे नामानि लभति, अनियतद्वारारम्भणं नियतवत्थुकं अनियतद्वानकिञ्चञ्च होती ति । एवं ताव तेरस पञ्चवोकारभवे पवत्तियं येव पवत्तन्ती ति वेदितब्बानि ।

१३०. सेसेसु एकूनवीसतिया न किञ्चि अत्तनो अनुरूपाय पटिसन्धिया नप्पवत्तति । पवत्तियं पन कुसलाकुसलविपाका ताव द्वे अहेतुकमनोविज्जाणधातुयो, पञ्चद्वारे कुसलाकुसलविपाक-मनोधातूनं अनन्तरा सन्तीरणकिञ्चं, छसु द्वारेसु पुब्बे वुत्तनयेनेव तदारम्भणकिञ्चं, अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्वं असति भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिञ्चं, अन्ते चुतिकिञ्चञ्चा ति चत्तारि किञ्चानि साधायमाना नियतवत्थुका अनियतद्वारारम्भणद्वानकिञ्चा हुत्वा पवत्तन्ति ।

१३१. अहं कामावचरसहेतुकचित्तानि वुत्तनयेनेव छसु द्वारेसु तदारम्मणकिच्चं, अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्धं असति भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिच्चं, अन्ते चुतिकिच्चञ्चा ति तांणि किच्चानि साधयमानानि नियतवत्थुकानि अनियतद्वारारम्मणट्टानकिच्चानि हुत्वा पवत्तन्ति ।

१३२. पञ्च रूपावचरानि चत्तारि च आरूपानि अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्धं असति भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिच्चं, अन्ते चुतिकिच्चञ्चा ति किच्चद्वयं सधायमानानि पवत्तन्ति । तेसु रूपावचरानि नियतवत्थारम्मणानि अनियतट्टानकिच्चानि, इतरानि नियता-वत्थुकानि नियतारम्मणानि अनियतट्टानकिच्चानि हुत्वा पवत्तन्ती ति । एवं ताव बत्तिसविधम्पि विज्ञाणं पवत्तियं सङ्खारपञ्चया पवत्तति । तत्रस्स ते ते सङ्खारा कम्मपञ्चयेन च उपनिस्सय-पञ्चयेन च पञ्चया होन्ति ।

१३३. यं पन वुत्तं, सेसेसु एकूनवीसतिया न किञ्चि अत्तनो अनुरूपाय पटिसन्धिया नप्पवत्तती ति, तं अतिसङ्खित्तत्ता दुब्बिजानं । तेनस्स विथारनयदस्सनत्थं वुच्चति—कति पटिसन्धियो ? कति पटिसन्धिचित्तानि ? केन कथं पटिसन्धि होति ? किं पटिसन्धिया आरम्मणं ति ?

१३४. असञ्जपटिसन्धिया सद्धिं वीसति पटिसन्धियो । वुत्तप्पकारानेव एकूनवीसति पटिसन्धिचित्तानि । तत्थ अकुसलविपाकाय अहेतुकमनोविज्ञाणधातुया अपायेसु पटिसन्धि होति, कुसलविपाकाय मनुस्सलोके जच्चन्ध-जातिबधिर-जातिउम्भत्तक-जातिएळमूग-नपुंसकादीनं । अद्धहि सहेतुककामावचरविपाकेहि कामावचरदेवेषु चैव मनुस्सेसु च पुञ्जवन्तानं पटिसन्धि होति, पञ्चहि रूपावचरविपाकेहि रूपिब्रह्मलोके, चतुहि अरूपावचरविपाकेहि अरूपलोके ति । येन च यत्थ पटिसन्धि होति, सा एव तस्स अनुरूपा पटिसन्धि नाम । सङ्खेपतो पन पटिसन्धीया तीणि आरम्मणानि होन्ति, अतीतं पच्चुप्पन्नं नवत्तब्बञ्च । असञ्जपटिसन्धि अनारम्मणा ति ।

१३५. तत्थ विज्ञाणञ्चायतन-नेवसञ्जानासञ्जायतनपटिसन्धीनं अतीतमेव आरम्मणं, दसन्नं कामावचरानं अतीतं वा पच्चुप्पन्नं वा, सेसानं नवत्तब्बं । एवं तीसु आरम्मणेषु पवत्त-माना पन पटिसन्धि, यस्मा अतीतारम्मणस्स वा नवत्तब्बारम्मणस्स वा चुतिचित्तस्स अनन्तरमेव पवत्तत्ति,—पच्चुप्पन्नारम्मणं पन चुतिचित्तं नाम नत्थि,—तस्मा द्वीसु आरम्मणेषु अञ्जतरारम्मणाय चुतिया अनन्तरा तीसु आरम्मणेषु अञ्जतरारम्मणाय पटिसन्धिया सुगति-दुग्गतिवसेन पवत्तनाकारो वेदितब्बो ।

१३६. सेय्यथिदं—कामावचरसुगतियं ताव ठितस्स पापकम्मिनो पुग्गलस्स, “ तानिस्स तस्मिं समये ओलम्बन्ती ” ति [म ३।१६४] आदिवचनतो मरणमञ्चे निपन्नस्स यथूपचित्तं पापकम्मं वा पापकम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे आपाथं आगच्छति । तं आरब्ध उपपन्नाय तदारम्मण-परियोसानाय जवनवीथिया अनन्तरं भवङ्गविसयं आरम्मणं कत्वा चुतिचित्तं उपपज्जति । तस्मिं

निरुद्धे तदेव आपाथगतं कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आरम्भ अनुपच्छिन्नकिलेसबलविनमितं दुग्गतिपरियापन्नं पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्भणाय चुतिया अनन्तरा अतीतारम्भणा पटिसन्धि ।

१३७. अपरस्स मरणसमये वुत्तप्पकारकम्मवसेन नरकादिसु अग्गिजालवण्णादीकं दुग्गति-निमित्तं मनोद्वारे आपाथं आगच्छति । तस्स, द्विक्खत्तुं भवङ्गे उपपज्जित्वा निरुद्धे, तं आरम्भणं आरम्भ एकं आवज्जनं, मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगत्ता पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्भणानी ति तीणि वीथिचित्तानि उपपज्जन्ति, ततो भवङ्गविसयं आरम्भणं कत्वा एकं चुतिचित्तं । एत्तावता एकादस चित्तक्खणा अतीता होन्ति । अथस्स अवसेसपञ्चचित्तक्खणायुके तस्मिं एव आरम्भणे पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्भणाय चुतिया पच्चुप्पन्नारम्भणा पटिसन्धि ।

१३८. अपरस्स मरणसमये पञ्चन्नं द्वारानं अञ्जतरस्मिं रागादिहेतुभूतं हीनं आरम्भणं आपाथं आगच्छति । तस्स यथाक्कमेन उपपन्नवोड्डपनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूत-वेगत्ता पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्भणानि च उपपज्जन्ति, ततो भवङ्गविसयं आरम्भणं कत्वा एकं चुतिचित्तं । एत्तावता च द्वे भवङ्गानि, आवज्जनं, दस्सनं, सम्पटिच्छनं, सन्तीरणं, वोड्डपनं, पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्भणानि, एकं चुतिचित्तं ति पञ्चदस चित्तक्खणा अतीता होन्ति । अथ अवसेसएकचित्तक्खणायुके तस्मिञ्जेव आरम्भणे पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयम्पि अतीतारम्भणाय चुतिया अनन्तरा पच्चुप्पन्नारम्भणा पटिसन्धि । एस ताव अतीतारम्भणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतपच्चुप्पन्नारम्भणाय दुग्गतिपटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

१३९. दुग्गतियं ठितस्स पन उपचितानवज्जकम्मस्स वुत्तनयेनेव, तं अनवज्जकम्मं वा कम्म-निमित्तं वा मनोद्वारे आपाथं आगच्छती ति कण्हपक्खे सुक्कपक्खं ठपेत्वा, सब्बं पुरिमनयेनेव वेदितब्बं । अयं अतीतारम्भणाय दुग्गतिचुतिया अनन्तरा अतीतपच्चुप्पन्नारम्भणाय सुगतिपटि-सन्धिया पवत्तनाकारो ।

१४०. सुगतियं ठितस्स पन उपचितानवज्जकम्मस्स, “तानिस्स तस्मिं समये ओलम्बन्ती” ति [म ३।१७१] आदिवचनतो मरणमञ्चे निपन्नस्स यथूपचितं अनवज्जकम्मं वा कम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे आपाथं आगच्छति, तच्च खो उपचितकामावचरानवज्जकम्मस्सेव । उपचितमह्मगत-कम्मस्स पन कम्मनिमित्तमेव आपाथं आगच्छति । तं आरम्भ उपपन्नाय तदारम्भणपरियोसानाय, सुद्धाय वा जवनवीथिया अनन्तरं भवङ्गविसयं आरम्भणं कत्वा चुतिचित्तं उपपज्जति । तस्मिं निरुद्धे तमेव आपाथगतं कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आरम्भ अनुपच्छिन्नकिलेसबलविनमितं सुगति-परियापन्नं पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्भणाय चुतिया अनन्तरा अतीतारम्भणा वा नवत्तब्बारम्भणा वा पटिसन्धि ।

१४१. अपरस्स मरणसमये कामावचरानवज्जकम्मवसेन मनुस्सलोके मातुकुच्छिवण-

सङ्गातं वा, देवलोके उद्यान-विमान-कप्परुक्खादिवर्णसङ्गातं वा सुगतिनिमित्तं मनोद्वारे आपाथं आगच्छति । तस्स दुग्गतिनिमित्ते दस्सितानुक्रमेणैव चुतिचित्तानन्तरं पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पञ्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

१४२. अपरस्स मरणसमये जातका, अयं, तात, तवत्थाय बुद्धपूजा करियति, चित्तं पसादेही ति क्त्वा पुप्फदामपटाकादिवसेन रूपारम्मणं वा, धम्मवसनतुरियपूजादिवसेन सङ्गारम्मणं वा, धूपवासगन्धादिवसेन गन्धारम्मणं वा, इदं, तात, सायस्सु तवत्थाय दातब्बं देय्य-धम्मं ति क्त्वा मधुफाणितादिवसेन रसारम्मणं वा, इदं, तात, फुसस्सु तवत्थाय दातब्बं देय्यधम्मं ति क्त्वा चीनपट्ट-सोमारपट्टादिवसेन फोड्डब्बारम्मणं वा पञ्चद्वारे उपसंहरन्ति । तस्स तस्मिं आपाथगते रूपादिआरम्मणे यथाक्रमेण उप्पन्नवोड्डपनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूत-वेगत्ता पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानि च उप्पज्जन्ति, ततो भवङ्गवियसं आरम्मणं क्त्वा एकं चुतिचित्तं, तदवसाने तस्मिं येव एकचित्तक्खण्डित्तिके आरम्मणे पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयम्पि अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पञ्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

१४३. अपरस्स पन पथवीकसिणज्ज्ञानादिवसेन पटिलद्धमहगगतस्स सुगतिं ठितस्स मरणसमये कामावचरकुसलकम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तानं वा अञ्जतरं, पथवीकसिणादिकं वा निमित्तं, महगगतचित्तं वा मनोद्वारे आपाथं आगच्छति, चक्खु-सोतानं वा अञ्जतरस्मिं कुसलुप्पत्तिहेतुभूतं पणीतमारम्मणं आपाथं आगच्छति । तस्स यथाक्रमेण उप्पन्नवोड्डपनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगत्ता पञ्च जवनानि उप्पज्जन्ति । महगगतगतिकानं पन तदा-रम्मणं नत्थि, तस्मा जवनानन्तरं येव भवङ्गवियसं आरम्मणं क्त्वा एकं चुतिचित्तं उप्पज्जति । तस्सावसाने कामावचरमहगगतसुगतीनं अञ्जतरसुगतिपरियापन्नं यथूपपट्टितेसु आरम्मणेषु अञ्जतरारम्मणं पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयं नवत्तब्बारम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतपञ्चुप्पन्ननवत्तब्बारम्मणानं अञ्जतरारम्मणा पटिसन्धि ।

१४४. एतेनानुसारेण आरुप्पचुतिया पि अनन्तरा पटिसन्धि वेदितब्बा । अयं अतीतनवत्तब्बा-रम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतनवत्तब्बपञ्चुप्पन्नारम्मणाय पटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

१४५. दुग्गतिं ठितस्स पन पापकम्मिनो वुत्तनयेनेव तं कम्मं, कम्मनिमित्तं, गतिनिमित्तं वा मनोद्वारे, पञ्चद्वारे वा पन अकुसलुप्पत्तिहेतुभूतं आरम्मणं आपाथं आगच्छति । अथस्स यथाक्रमेण चुतिचित्तावसाने दुग्गतिपरियापन्नं तेसु आरम्मणेषु अञ्जतरारम्मणं पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयं अतीतारम्मणाय दुग्गतिचुतिया अनन्तरा अतीतपञ्चुप्पन्नारम्मणाय पटिसन्धिया पवत्तनाकारो ति । एत्तावता एकूनवीसतिविधस्सापि विज्ञाणस्स पटिसन्धिवसेन पवत्ति दीपिता होति ।

१४६. तयिदं सब्बम्पि एवं

पवत्तमानं सन्धिम्हि द्वेधा कम्मेण वत्तति ।

मिस्सादीहि च भेदेहि भेदस्स दुविधादिको ॥

१४७. इदं हि एकूणवीमतिविधमपि विपाकविज्जाणं पटिसन्धिमिह पवत्तमानं द्वेधा कम्मेन वत्तति । यथासकं हि एतस्स जनकं कम्मं नानाखणिककम्मपच्चयेन चैव उपनिस्सयपच्चयेन च पच्चयो होति । वुत्तं हेतं—“ कुसलाकुसलं कम्मं विपाकस्स उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १६७, १६९] ।

१४८. एवं वत्तमानस्स पनस्स मिस्सादीहि भेदेहि दुविधादिको पि भेदो वेदितव्वो । सेय्यधिदं—इदं हि पटिसन्धिवसेन एकधा पवत्तमानमपि रूपेण सह मिस्सामिस्सभेदतो दुविधं, कामरूपारूपभवभेदतो तिविधं, अण्डज-जलाबुज-संसेदज-ओपपातिकयोनिवसेन चतुर्विधं, गतिवसेन पञ्चविधं, विज्जाणाड्डितिवसेन सत्तविधं, सत्तावासवसेनेन अड्डविधं होति ।

१४९. तत्थ

मिस्सं द्विधा भावभेदा, सभावं तत्थ च द्विधा ।

द्वे वा तयो वा दसका ओमतो आदिना सह ॥

१५०. मिस्सं द्विधा भावभेदा ति, यं हेतं एत्थ अज्जत्र अरूपभावा रूपमिस्सं पटिसन्धि-विज्जाणं उप्पज्जति, तं रूपभवे इत्थिन्द्रिय-पुरिसिन्द्रियसङ्घातेन भावेन विना उप्पत्तितो, कामभवे अज्जत्र जातिपण्डकपटिसन्धिया भावेन सह उप्पत्तितो सभावं अभावं ति दुविधं होति । सभावं तत्थ च द्विधा ति, तत्थापि च यं सभावं, तं इत्थिपुरिसभावानं अज्जतरेण सह उप्पत्तितो दुविधमेव होति ।

१५१. द्वे वा तयो वा दसका ओमतो आदिना सहा ति, यं हेतमेत्थ मिस्सं अमिस्सं ति दुके आदिभूतं रूपमिस्सं पटिसन्धिविज्जाणं, तेन सह वत्थु-कायदसकवसेन द्वे वा, वत्थु-काय-भावदसकवसेन तयो वा दसका ओमतो उप्पज्जन्ति । नत्थि इतो परं रूपपरिहानी ति ।

१५२. तं पनेतं एवं ओमकपरिमाणं उप्पज्जमानं अण्डजजलाबुजनामिकासु द्वासु योनिसु जातिउण्णाय एकेन अंसुना उद्धटसप्पिमण्डप्पमाणं कललं ति लद्धसङ्घं हुत्वा उप्पज्जति ।

१५३. तत्थ योनीनं गतिवसेन सम्भवभेदो वेदितव्वो । ऐतासु हि

निरये भुम्मवज्जेसु देवेषु च न योनियो ।

तिस्सो पुरिमिका होन्ति, चतस्सो पि गतित्तयो ॥

१५४. तत्थ, देवेषु चा ति चसद्देन यथा निरये भुम्मवज्जेसु च देवेषु, एवं निज्झामतण्हिक-पेतेषु च पुरिमिका तिस्सो योनियो न सन्ती ति वेदितव्व्वा । ओपपातिका एव हि ते होन्ति । सेसे पन तिरच्छान-पित्तविसय-मनुस्ससङ्घाते गतित्तये पुब्बे वज्जितभुम्मदेवेषु च चतस्सो पि योनियो होन्ति ।

१५५. तत्थ

तिस नव चेव रूपिसु, सत्तति उक्कंसतोथ रूपानि ।

सेदूपपातयोनिसु, अथ वा अवकंसतो तिस ॥

१५६. रूपिब्रह्मेसु ताव ओपपातिकयोनिकेसु, चक्खु-सोत-वत्थुदसकानं जीवितनवकस्स चा ति चतुन्नं कलापानं वसेन तिस च नव च पटिसन्धिविज्जाणेन सह रूपानि उप्पज्जन्ति । रूपि-ब्रह्मे पन ठपेत्वा, अञ्जेसु संसेदजओपपातिकेसु उक्कंसतो चक्खु-सोत-धान-जिह्वा-काय-वत्थु-भावदसकानं वसेन सत्तात्ति । तानिच निच्चं देवेसु । तत्थ, वण्णो गन्धो रसो ओजा चतस्सो चापि धातुयो चक्खुप्पसादो जीवितं ति अयं दसरूपपरिमाणो रूपपुञ्जो चक्खुदसको नाम । एवं सेसा वेदितब्बा ।

१५७. अवकंसतो पन जच्चन्ध-बधिर-अधानक-नपुंसकस्स जिह्वा-काय-वत्थुदसकानं वसेन तिस रूपानि उप्पज्जन्ति । उक्कंसावकंसानं पन अन्तरे अनुरूपतो विकप्पो वेदितब्बो ।

१५८. एवं विदित्वा पुन

खन्धारम्मण-गति-हेतु-वेदना-पीति-तक्क-चारेहि ।

भेदाभेदविसेसो चुति-सन्धीनं परिञ्जेयो ॥

१५९. या हेसा मिस्सामिस्सतो दुविधा पटिसन्धि, या चस्सा अतीतानन्तरा चुति, तासं इमेहि खन्धादीहि भेदाभेदविसेसो जातब्बो ति अत्थो ।

१६०. कथं? कदाचि हि चतुक्खन्धाय आरुप्पचुतिया अनन्तरा चतुक्खन्धा व आरम्मणतो पि अभिन्ना पटिसन्धि होति, कदाचि अमहग्गतवहिद्वारम्मणाय महग्गतअज्झत्तारम्मणा । अयं ताव अरूपभूमिसु येव नयो । कदाचि पन चतुक्खन्धाय अरूपचुतिया अनन्तरा पञ्च-क्खन्धा कामावचरपटिसन्धि । कदाचि पञ्चक्खन्धाय कामावचरचुतिया रूपावचरचुतिया वा अनन्तरा चतुक्खन्धा अरूपपटिसन्धि । एवं, अतीतारम्मणाय चुतिया पच्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि, एकच्चसुगतिचुतिया एकच्चदुग्गतिपटिसन्धि, अहेतुकचुतिया सहेतुकपटिसन्धि, दुहेतुक-चुतिया तिहेतुकपटिसन्धि, उपेक्खासहगतचुतिया सोमनस्सहगतपटिसन्धि, अप्पीतिकचुतिया सप्पीतिकपटिसन्धि, अवितक्कचुतिया सवितक्कपटिसन्धि, अविचारचुतिया सविचारपटिसन्धि, अवितक्काविचारचुतिया सवितक्कसविचारपटिसन्धी ति तस्स तस्स विपरीततो च यथायोगं योजेतब्बं ।

१६१. लद्धप्पच्चयामिति धम्ममत्तमेतं भवन्तरमुपेति ।

नास्स ततो सङ्कन्ति, न ततो हेतुं विना होति ॥

१६२. इति हेतं लद्धप्पच्चयं रूपारूपधम्ममत्तं उप्पज्जमानं भवन्तरमुपेती ति वुच्चति, न सत्तो, न जीवो । तस्स च नापि अतीतभवतो इध सङ्कन्ति अत्थि, नापि ततो हेतुं विना इध पातुभावो ।

१६३. तयिदं पाकटेन मनुस्सचुतिपटिसन्धिकमेन पकासयिस्साम । अतीतभवस्मि हि सरसेन उपक्कमेन वा समासन्नमरणस्स असत्थानं सब्बङ्ग-पच्चङ्ग-सन्धिवन्धनञ्छेदकानं मारणन्तिक-वेदनासत्थानं सन्निपातं असहन्तस्स, आतपे पक्खित्तहरितालपण्णमिव कमेन उपसुस्समाने सरीरे,

निरुद्धेषु चक्खादिसु इन्द्रियेषु, हृदयवत्थुमत्ते पतिट्ठितेषु कायिन्द्रिय-मर्निन्द्रिय-जीवित्तिन्द्रियेषु, तंखणावसेस-हृदयवत्थुसन्निरसितं विज्जाणं गरु-समासेवितासन्न-पुब्बकतानं अज्जतरं लद्धासेवन-पच्चयसङ्खारसङ्कातं कम्मं, तदुपट्ठापितं वा कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तसङ्कातं विसयं आरम्भ पवत्तत्ति । तदेवं पवत्तमानं तण्हाविज्जानं अप्पहीनत्ता अविज्जापटिच्छादितादीनवे तस्मिं विसये तण्हा नमोति, सहजातसङ्खारा खिपन्ति । तं सन्ततिवसेन तण्हाय नमियमानं, सङ्खारेहि खिप्पमानं ओरिमतीरुक्खविनिबन्धरज्जुमालम्बित्वा मातिकातिक्कमको विय, पुरिमञ्च निस्सयं जहति, अपरञ्च कम्मसमुट्ठापितं निस्सयं आसादयमानं वा अनासादयमानं वा आरम्भणादीहि येव पच्चयेहि पवत्तती ति ।

१६४. एत्थ च, पुरिमं चवनतो चुत्ति, पच्छिमं भवन्तरादिपटिसन्धानतो पटिसन्धी ति वुच्चति । तदेतं नापि पुरिमभवा इधागतं, नापि ततो कम्म-सङ्खार-नति-विसयादिहेतुं विना पातु-भूतं ति वेदितब्बं ।

१६५. सियुं निदस्सनानेत्थ पटिघोसादिका, अथ ।

सन्तानबन्धतो नत्थि एकता नापि नानता ॥

१६६. एत्थ चेतस्स विज्जाणस्स पुरिमभवतो इध अनागमने अतीतभवपरियापन्नहेतूहि च उप्पादे पटिघोस-पदीप-मुट्ठा-पटिविम्बपकारा धम्मा निदस्सनानि सियुं । यथा हि पटिघोस-पदीप-मुट्ठा-छाया सदादिहेतुका होन्ति, अज्जत्र अगन्त्वा होन्ति, एवमेव इदं चित्तं ।

१६७. एत्थ च सन्तानबन्धतो नत्थि एकता नापि नानता । यदि हि सन्तानबन्धे सति एकन्तमेकता भवेय्य, न खीरतो दधि सम्भूतं सिया । अथापि एकन्तं नानता भवेय्य, न खीरस्सामिनो दधि सिया । एस नयो सब्बहेतुसमुप्पन्नेसु । एवञ्च सति सब्बलोकोवोहारलोपो सिया, सो च अनिट्ठो । तस्मा एत्थ न एकन्तमेकता वा नानता वा उपगन्तब्बा ति ।

१६८. एत्थाह—न नु एवं असङ्कन्तिपातुभावे सति ये इमस्मिं मनुस्सत्तभावे खन्धा तेसं निरुद्धत्ता, फलपच्चयस्स च कम्मस्स तत्थ अगमनतो अज्जस्स अज्जतो व तं फलं सिया ? उपभुज्जके च असति कस्स तं फलं सिया ? तस्मा न सुन्दरभिदं विधानं ति ।

१६९. तत्रिदं वुच्चति—

सन्ताने यं फलं एकं नाज्जस्स न च अज्जतो ।

बीजानं अभिसङ्खारो एतस्सत्थस्स साधको ॥

१७०. एकसन्तानस्मिं हि फलमुपपज्जमानं तत्थ एकन्तएकत्तनानत्तानं पटिसिद्धत्ता, अज्जस्सा ति वा अज्जतो ति वा न होति । एतस्स च पनत्थस्स बीजानं अभिसङ्खारो साधको । अम्ब-बीजादीनं हि अभिसङ्खारेसु कतेसु तस्स बीजस्स सन्ताने लद्धपच्चया कालन्तरे फलविसेसो उप्पज्जमानो न अज्जबीजानं नापि अज्जाभिसङ्खारपच्चया उपपज्जति, न च तानि बीजानि

अभिसङ्खारा वा फलदानं पापुणन्ति । एवं सम्पदमिदं वेदितव्वं । विज्जा-सिण्णोसधादीहि चापि बालसरीरे उपयुत्तेहि कालन्तरेहि बुद्धसरीरादिसु फलदेहि अयमत्थो वेदितव्वो ।

१७१. यम्पि वुत्तं, उपभुञ्जके च असति कस्स तं फलं सिया ति, तत्थ

फलस्सुप्पतिया एव सिद्धा भुञ्जकसम्मुति ।

फलुप्पादेन रुक्खस्स यथा फलति-सम्मुति ॥

१७२. यथा हि रुक्खसङ्खातानं धम्मानं एकदेसभूतस्स रुक्खफलस्स उपत्तिया एव रुक्खो फलती ति वा, फलितो ति वा वुच्चति, तथा देवमनुस्ससङ्खातानं खन्धानं एकदेसभूतस्स उपभोगसङ्खातस्स सुखदुक्खफलस्स उप्पादेनेव, देवो मनुस्सो वा उपभुञ्जती ति वा, सुखितो दुक्खितो ति वा वुच्चति । तस्मा न एत्थ अज्जेन उपभुञ्जकेन नाम कोचि अत्थो अत्थी ति ।

१७३. यो पि वदेय्य, एवं सन्ते पि एते सङ्खारा विज्जमाना वा फलस्स पञ्चया सियुं, अविज्जमाना वा, यदि च विज्जमाना, पवत्तिकखणे येव नेसं विपाकेन भवितव्वं, अथ अविज्जमाना, पवत्तितो पुब्बे पच्छा च निच्चं फलावहा सियुं ति, सो एवं वत्तव्वो—

कतत्ता पञ्चया एते न च निच्चं फलावहा ।

पाटिभोगादिकं तत्थ वेदितव्वं निदस्सनं ॥

१७४. कतत्ता येव हि सङ्खारा अत्तनो फलस्स पञ्चया होन्ति, न विज्जमानत्ता अविज्जमानत्ता वा । यथाह—“ कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं चक्खु-विज्जाणं उप्पन्नं होती ” ति [धम्म ८७] आदि । यथारहस्स च अत्तनो फलस्स पञ्चया हुत्वा न पुन फलावहा होन्ति, विपक्कविपाकत्ता । एतस्स चत्थस्स विभावने इदं पाटिभोगादिकं निदस्सनं वेदितव्वं । यथा हि लोके यो कस्सचि अत्थस्स निव्यातनत्थं पाटिभोगो होति, भण्डं वा किणाति, इणं वा गण्हाति, तस्स तं किरियाकरणमत्तमेव तदत्थनिव्यातनादिग्धि पञ्चयो होति, न किरियाय विज्जमानत्तं वा अविज्जमानत्तं वा, न च तदत्थनिव्यातनादितो परम्पि धारको व होति । कस्मा ? निव्यातनादीनं कतत्ता । एवं कतत्ता व सङ्खारा पि अत्तनो फलस्स पञ्चया होन्ति, न च यथारहं फलदानतो परम्पि फलावहा होन्ती ति ।

एत्तावता मिस्सामिस्सवसेन द्वेधा पि वत्तमानस्स पटिसन्धिविज्जाणस्स सङ्खारपञ्चया पवत्ति दीपिता होति ।

१७५. इदानि सब्बेस्वेतेसु बत्तिसविपाकविज्जाणेषु सम्मोहविघातत्थं

पटिसन्धि-पवत्तीनं वसेनेते भवादिसु ।

विजानितव्वा सङ्खारा यथा येसञ्च पञ्चया ॥

१७६. तत्थ, तयो भवा, चतस्सो योनियो, पञ्च गतियो, सत्त विज्जाणङ्घितियो, नव सत्ता-

वासा ति एते भवादयो नाम । एतेषु भवादिसु पटिसन्धियं पवत्ते चेते येसं विपाकविज्ञाणानं पच्चया, यथा च पच्चया होन्ति, तथा विजानितब्बा ति अत्थो ।

१७७. तत्थ पुञ्जाभिसङ्कारे ताव कामावचरअट्ठचेतनाभेदो पुञ्जाभिसङ्कारो अविसेसेन कामभवे सुगतियं नवन्नं विपाकविज्ञाणानं पटिसन्धियं, नानक्खणिककम्मपच्चयेन चैव उपनिस्सय-पच्चयेन चा ति द्वेधा पच्चयो । रूपावचरपच्चकुसलचेतनाभेदो पुञ्जाभिसङ्कारो रूपभवे पटि-सन्धियं एवं पच्चन्नं ।

१७८. वुत्तप्पभेदकामावचरो पन कामभवे सुगतियं उपेक्खासहगताहेतुमनोविज्ञाण-धातुवज्जानं सत्तन्नं परित्तविपाकविज्ञाणानं वुत्तनयेनेव द्वेधा पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । स्वेव रूपभवे पच्चन्नं विपाकविज्ञाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । कामभवे पन दुग्गतियं अट्ठन्नपि परित्तविपाकविज्ञाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । तत्थ निरये महामोग्गल्लानत्थेरस्स नरकचारिकादिसु इडारम्मणसमायोगे सो पच्चयो होति । तिरच्छानेसु पन पेत्तमहिद्धिकेसु च इडारम्मणं लब्धति येव ।

१७९. स्वेव कामभवे सुगतियं सोळसन्नपि कुसलविपाकविज्ञाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । अविसेसेन पन पुञ्जाभिसङ्कारो रूपभवे दसन्नं विपाकविज्ञाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च ।

१८०. द्वादसाकुसल चेतनाभेदो अपुञ्जाभिसङ्कारो कामभवे दुग्गतियं एकस्स विज्ञाणस्स तथेव पच्चयो पटिसन्धियं नो पवत्ते, छन्नं पवत्ते नो पटिसन्धियं, सत्तन्नपि अकुसलविपाक-विज्ञाणानं पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । कामभवे पन सुगतियं तेसं येव सत्तन्नं तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । रूपभवे चतुन्नं विपाकविज्ञाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । सो च खो कामावचरे अनिडरूपदस्सनसदसवनवसेन । ब्रह्मलोके पन अनिडरूपादयो नाम नत्थि, तथा कामावचरदेवलोके पि ।

१८१. आनेज्जाभिसङ्कारो अरूपभवे चतुन्नं विपाकविज्ञाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । एवं ताव भवेसु पटिसन्धि-पवत्तीनं वसेनेते सङ्कारा येसं पच्चया, यथा च पच्चया होन्ति, तथा जानितब्बा । एतेनेव नयेन योनिआदिसु पि वेदितब्बा ।

१८२. तत्रिदं आदितो पडाय मुखमत्तप्पकासनं । इमेसु हि सङ्कारेसु यस्मा पुञ्जाभिसङ्कारो ताव द्वीसु भवेसु पटिसन्धि दत्त्वा सब्बमत्तनो विपाकं जनेति, तथा अण्डजादिसु चतूसु योनिषु देवमनुस्ससङ्गातासु द्वीसु गतिसु, नानत्तकायानानत्तसञ्जी-नानत्तकायाएकत्तसञ्जी-एकत्तकाया-नानत्तसञ्जी-एकत्तकायाएकत्तसञ्जीसङ्गातासु चतूसु विज्ञाणङ्कितिसु, असञ्जसत्तावासे पनेस रूपमत्तमेवाभिसङ्करोती ति चतूसु येव सत्तावासेसु च पटिसन्धि दत्त्वा सब्बमत्तनो विपाकं जनेति, तस्मा एस एतेसु द्वीसु भवेसु, चतूसु योनिषु, द्वीसु गतिसु, चतूसु विज्ञाणङ्कितिसु, चतूसु

सत्तावासेसु च एकवीसतिया विपाकविज्ञाणानं वुत्तनयेनेव पञ्चयो होति, यथासम्भवं पटि-
सन्धियं पवत्ते च ।

१८३. अपुञ्जाभिसङ्कारो पन यस्मा एकस्मिं येव कामभवे, चतूसु योनिषु, अवसेसासु
तीसु गतिषु, नानत्तकायाएकत्तसञ्जीसङ्घाताय एकस्सा विज्ञाणडितिया, तादिसे येव च
एकस्मिं सत्तावासे पटिसन्धिवसेन विपच्चति, तस्मा एस एकस्मिं भवे, चतूसु योनिषु, तीसु
गतिषु, एकस्सा विज्ञाणडितिया, एकस्मिं च सत्तावासे सत्तन्नं विपाकविज्ञाणानं वुत्तनयेनेव
पञ्चयो पटिसन्धियं पवत्ते च ।

१८४. आनेजाभिसङ्कारो पन यस्मा एकस्मिं येव अरूपभवे, एकस्सा ओपपातिकयोनिया,
एकस्सा देवगतिया, आकासानञ्चायतनादिकासु तीसु विज्ञाणडितिसु, आकासानञ्चायतना-
दिकेषु चतूसु सत्तावासेसु पटिसन्धिवसेन विपच्चति, तस्मा एस एकस्मिं भवे, एकस्सा योनिया,
एकस्सा गतिया, तीसु विज्ञाणडितिसु, चतूसु सत्तावासेसु चतुन्नं विज्ञाणानं वुत्तनयेनेव
पञ्चयो होति पटिसन्धियं पवत्ते चा ति ।

१८५. एवं

पटिसन्धिपवत्तीनं वसेनेते भवादिसु ।

विजानितब्बा सङ्कारा यथा येसञ्च पञ्चया ति ॥

अयं, सङ्कारपञ्चया विज्ञाणं ति पदस्मिं विथारकथा ।

१८६. विज्ञाणपञ्चया नामरूपपदे

विभागा नामरूपानं भवादिसु पवत्तितो ।

सङ्गहा पञ्चयनया विज्ञातब्बो विनिच्छयो ॥

१८७. विभागा नामरूपानं ति एत्थ हि, नामं ति आरम्भणाभिमुखं नमनतो वेदनादयो
तयो खन्धा । रूपं ति चत्तारि महाभूतानि चतुन्नञ्च महाभूतानं उपादाय रूपं । तेसं विभागो
खन्धनिद्देसे वुत्तो येवा ति । एवं तावेत्थ विभागा नामरूपानं विज्ञातब्बो विनिच्छयो ।

१८८. भवादिसु पवत्तितो ति एत्थ च नामं एकं सत्तावासं ठपेत्वा सब्बभव-योनि-गति-
विज्ञाणडिति-सेससत्तावासेसु पवत्तति । रूपं द्वीसु भवेसु, चतूसु योनिषु, पञ्चसु गतिषु,
पुरिमासु चतूसु विज्ञाणडितिसु, पञ्चसु सत्तावासेसु पवत्तति ।

१८९. एवं पवत्तमाने चेतस्मिं नामरूपे, यस्मा अभावकगम्भसेय्यकानं अण्डजानञ्च पटि-
सन्धिकखणे कथुकायदसकवसेन रूपतो द्वे सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति,
तस्मा तेसं विथारेन; रूपरूपतो वीसति धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धा ति एते तेवीसति
धम्मा, विज्ञाणपञ्चया नामरूपं ति वेदितब्बा । अगहितगहणेन पन एकसन्ततिसीसतो नव
रूपधम्मे अपनेत्वा चुदस । सभावकानं भावदसकं पक्खिपित्वा तेत्तिं स । तेसम्पि अगहित-
गहणेन सन्ततिसीसद्वयतो अट्टारस रूपधम्मे अपनेत्वा पन्नरस ।

१९०. यस्मा च ओपपातिकसत्तेषु ब्रह्मकायिकादीनां पटिसन्धिकखणे चक्षु-स्रोत-वत्युदसकानं जीवितिन्द्रियनवकस्स च वसेन रूपतो चत्तारि सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति, तस्मा तेसं वित्थारेन, रूपरूपतो एकूनचत्तालीस धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धा ति एते द्वाचत्तालीस धम्मा, विज्जाणपच्चया नामरूपं ति वेदितब्बा । अगहितगहणेन पन सन्ततिसीसत्तयतो सत्तवीसति धम्मे अपनेत्वा पन्नरस ।

१९१. कामभवे पन, यस्मा सेसओपपातिकानं संसेदजानं वा सभावकपरिपुण्यायतनानं पटिसन्धिकखणे रूपतो सत्त सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति, तस्मा तेसं वित्थारेन, रूपरूपतो सत्तति धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धा ति एते तेसत्तति धम्मा, विज्जाणपच्चया नामरूपं ति वेदितब्बा । अगहितगहणेन पन रूपसन्ततिसीसच्छक्तो चतुपञ्चास धम्मे अपनेत्वा एकूनवीसति । एस उक्कंसो । अवकंसेन पन तंतरूपसन्ततिसीसविकलानं तस्स तस्स वसेन हापेत्वा हापेत्वा सङ्केपतो वित्थारतो च पटिसन्धियं विज्जाणपच्चया नामरूपसङ्खा वेदितब्बा ।

१९२. अरूपीनं पन तयो व अरूपिनो खन्धा । असञ्जीनं रूपतो जीवितिन्द्रियनवकमेवा ति । एस ताव पटिसन्धियं नयो ।

१९३. पवत्ते पन सब्बत्थ रूपपवत्तिदेसे पटिसन्धिकित्तस्स ठितिकखणे पटिसन्धिकित्तेन सह पवत्तउतुतो उतुसमुद्धानं सुद्धङ्कं पातुभवाति । पटिसन्धिकित्तं पन रूपं न समुद्वापेति । तं हि, यथा पपाते पतितपुरिसो परस्स पच्चयो होतुं न सक्कोति, एवं दुब्बलवत्थुताय दुब्बलत्ता रूपं समुद्वापेतुं न सक्कोति । पटिसन्धिकित्ततो पन उद्धं पठमभवङ्गतो पभुति चित्तसमुद्धानं सुद्धङ्कं । सद्वापातुभावकाले पटिसन्धिकखणतो च उद्धं पवत्तउतुतो चेव चित्ततो च सदनवकं ।

१९४. ये पन कबळीकाराहारूपजीविनो गम्भसेय्यकसत्ता, तेसं,

“ यञ्चस्स भुञ्जति माता अन्नं पानञ्च भोजनं ।

तेन सो तत्थ यापेति मातुकुच्छिगतो तिरो ” ति [सं १।२०६] ॥

वचनतो मातरा अञ्जोहरिताहारेन अनुगते सरीरे, ओपपातिकानं सब्बपठमं अत्तनो मुखगतं खेळं अञ्जोहरणकाले आहारसमुद्धानं सुद्धङ्कं ति इदं आहारसमुद्धानस्स सुद्धङ्कस्स उतु-चित्त-समुद्धानानञ्च उक्कंसतो द्विन्नं नवकानं वसेन छब्बीसतिविधं, पुब्बे एकेकचित्तकखणे तिकखतुं उप्पज्जमानं वुत्तकम्मसमुद्धानञ्च सत्ततिविधं ति छन्नवुतिविधं रूपं तयो च अरूपिनो खन्धा ति समासतो नवनवुति धम्मा ।

१९५. यस्मा वा सद्दो अनियतो कदाचिदेव पातुभावतो, तस्मा दुविधमिपि तं अपनेत्वा इमे सत्तनवुतिधम्मा यथासम्भवं सब्बसत्तानं विज्जाणपच्चया नामरूपं ति वेदितब्बा । तेसं हि सुत्तानमिपि पमत्तानमिपि खादन्तानमिपि पिबन्तानमिपि दिवा च रत्तिञ्च एते विज्जाणपच्चया पवत्तन्ति । तञ्च नेसं विज्जाणपच्चयभावं परतो वण्णयिस्साम ।

१९६. यं पनेतमेत्थ कम्मजरूपं, तं भव-योनि-गति-ठिति-सत्तावासेसु सब्बपठमं पतिट्ठहन्तम्पि तिसमुद्धानिकरूपेन अनुपत्थद्वं न सक्कोति सण्ठातुं, नापि तिसमुद्धानिकं तेन अनुपत्थद्वं, अथ खो वातम्भाहता पि चतुदिसावक्थापिता नळकलापियो विय, ऊमिवेगम्भाहता पि महासमुदे कत्थाचि लद्धपतिट्ठा भिन्नवह्निका विय च, अञ्जमञ्जूपत्थद्धानेवेतानि अपत-मानानि सण्ठहत्वा एकम्पि वस्सं द्वे पि वस्सानि....पे....वस्ससतम्पि याव तेसं सत्तानं आयु-क्खयो वा पुञ्जक्खयो वा, ताव पवत्तन्ती ति । एवं भवादिसु पवत्तितो पेत्य विज्ञातम्बो विनिच्छयो ।

१९७. सङ्गहा ति एत्थ च, यं अरूपे पवत्तिपटिसन्धिसु, पञ्चवोकारभवे च पवत्तियं विज्ञानपञ्चया नाममेव, यच्च असञ्जेसु सब्बत्थ, पञ्चवोकारभवे च पवत्तियं विज्ञानपञ्चया रूपमेव, यच्च पञ्चवोकारभवे सब्बत्थ विज्ञानपञ्चया नामरूपं, तं सब्बं नामञ्च रूपञ्च नामरूपञ्च नामरूपं ति एवं एकदेससरूपेकसेसनयेन सङ्गहेत्वा, विज्ञानपञ्चया नामरूपं ति वेदितम्बं ।

१९८. असञ्जेसु विज्ञानाभावा अयुत्तं ति चे,—नायुत्तं । इदं हि

नामरूपस्स यं हेतु विज्ञाणं, तं द्विधा मतं ।

विपाकमविपाकञ्च, युत्तमेव यतो इदं ॥

१९९. यं हि नामरूपस्स हेतु विज्ञाणं तं विपाकाविपाकभेदतो द्वेधा मतं । इदञ्च असञ्जत्तेसु कम्मसमुद्धानत्ता पञ्चवोकारभवे पवत्तअभिसङ्गारविज्ञानपञ्चया रूपं, तथा पञ्चवोकारे पवत्तियं कुसलादिचित्तक्खणे कम्मसमुद्धानं ति युत्तमेव इदं । एवं सङ्गहतो पेत्य विज्ञातम्बो विनिच्छयो ।

२००. पञ्चयनया ति एत्थ हि

नामस्स पाकविज्ञाणं नवधा होति पञ्चयो ।

वत्थुरूपस्स नवधा, सेसरूपस्स अट्ठधा ॥

अभिसङ्गारविज्ञाणं होति रूपस्स एकधा ।

तदञ्जं पन विज्ञाणं तस्स तस्स यथारहं ॥

२०१. यं हेतं पटिसन्धियं पवत्तियं वा विपाकसङ्गातं नामं तस्स रूपमिस्सस्स वा अमिस्सस्स वा, पटिसन्धिकं वा अञ्जं वा विपाकविज्ञाणं सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-विपाक-आहार-इन्द्रिय-अत्थि-अविगतपञ्चयेहि नवधा पञ्चयो होति । वत्थुरूपस्स पटिसन्धियं सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-विपाक-आहार-इन्द्रिय-विण्युत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयेहि नवधा पञ्चयो होति । ठपेत्वा पन वत्थुरूपं सेसरूपस्स इमेसु नवसु अञ्जमञ्जपञ्चयं अपनेत्वा सेसेहि अट्ठहि पञ्चयेहि पञ्चयो होति । अभिसङ्गारविज्ञाणं पन असञ्जसत्तरूपस्स वा पञ्चवोकारभवे वा कम्मजस्स रूपस्स सुत्तन्तिक-परियायतो उपनिस्सयवसेन एकधा व पञ्चयो होति । अवसेसं पठमभवङ्गतो पभुति सब्बम्पि विज्ञाणं तस्स तस्स नामरूपस्स यथारहं पञ्चयो होती ति वेदितम्बं । विथारतो पन तस्स पञ्चयनये दस्सियमाने सब्बा पि पद्धानकथा विथारेतम्बा होती ति न नं आरभाम ।

२०२. तत्थ सिया—कथं पनेतं जानितब्बं पटिसन्धिनामरूपं विज्जाणपच्चया होती ति ? सुत्ततो युत्तितो च । सुत्ते हि, “ चित्तानुपरिवत्तिनो धम्मा ” ति [धम्म ५, २५४] आदिना नयेन बहुधा वेदनादीनं विज्जाणपच्चयता सिद्धा । युत्तितो पन,

चित्तजेन हि रूपेन इध दिट्ठेन सिज्झति ।

आदिट्ठस्सापि रूपस्स विज्जाणं पच्चयो इति ॥

चित्ते हि पसन्ने अप्पसन्ने वा तदनु रूपानि रूपानि उप्पज्जमानानि दिट्ठानि, दिट्ठेन च अदिट्ठस्सानुमानं होती ति इमिना इध दिट्ठेन चित्तजरूपेन अदिट्ठस्सापि पटिसन्धिरूपस्स विज्जाणं पच्चयो होती ति जानितब्बमेतं । कम्मसमुद्धानस्सापि हि तस्स चित्तसमुद्धानस्सेव विज्जाणपच्चयता पट्टाने आगता ति । एवं पच्चयनयतो पेत्थ विज्जातब्बो विनिच्छयो ति ।

अयं, विज्जाणपच्चया नामरूपं ति पदस्मि वित्थारकथा ।

२०३. नामरूपपच्चया सळायतनपदे

नामं खन्धत्तयं, रूपं भूतवत्थादिकं मतं ।

कतेकसेसं तं तस्स तादिसस्सेव पच्चयो ॥

२०४. यं हेतं सळायतनस्सेव पच्चयभूतं नामरूपं, तत्थ नामं ति वेदनादिक्खन्धत्तयं, रूपं पन ससन्ततिपरियापन्नं, नियमतो चत्तारि भूतानि, छ वत्थूनि, जीवितिन्द्रियं ति एवं भूतवत्थादिकं मतं ति वेदितब्बं । तं पन नामञ्च रूपञ्च नामरूपञ्च नामरूपं ति एवं कतेकसेसं छडायतनञ्च सळायतनञ्च सळायतनं ति एवं कतेकसेसस्सेव सळायतनस्स पच्चयो ति वेदितब्बं । कस्मा ? यस्मा अरूपे नाममेव पच्चयो, तञ्च छडायतनस्सेव, न अज्जस्स । “ नामपच्चया छडायतनं ” ति [विभंग १७९] हि विभङ्गे वुत्तं ।

२०५. तत्थ सिया—कथं पनेतं जानितब्बं, नामरूपं सळायतनस्स पच्चयो ति ? नामरूपभावे भावतो । तस्स तस्स हि नामस्स रूपस्स च भावे तं तं आयतनं होति, न अज्जथा । सा पनस्स तन्भावभाविता पच्चयनयस्मिं येव आविभवस्सति । तस्मा

पटिसन्धिया पवत्ते वा होति यं यस्स पच्चयो ।

यथा च पच्चयो होति, तथा नेय्यं विभाविना ॥

२०६. तत्रायं अत्थदीपना—

नाममेव हि आरूप्ये पटिसन्धि-पवत्तिषु ।

पच्चयो सत्तधा, छधा होति तं अवकंसतो ॥

२०७. कथं ? पटिसन्धियं ताव अवकंसतो सइजात-अज्जमज्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-विपाक-अत्थि-अविगतपच्चयेहि सत्तधा नामं छडायतनस्स पच्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपच्चयेन, किञ्चि आहारपच्चयेना ति एवं अज्जथा पि पच्चयो होति । तस्स वसेन उक्कंसावकंसो वेदितब्बो ।

पवत्ते पि विपाकं वुत्तयेनेव पच्चयो होति । इतरं पन अवकंसतो वुत्तप्पकारेसु पच्चयेसु विपाक-
पच्चयवज्जेहि छहि पच्चयेहि पच्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपच्चयेन, किञ्चि आहारपच्चयेना
ति एवं अञ्जथा पि पच्चयो होति । तस्स वसेन उक्कंसावकंसो वेदितब्बो ।

२०८. अञ्जस्मिम्पि भवे नामं तथेव पटिसन्धियं ।

छट्ठस्स, इतरेसं तं छहाकारेहि पच्चयो ॥

२०९. आरुप्पतो हि अञ्जस्मिम्पि पञ्चवोकारभवे तं विपाकं नामं हृदयवत्थुनो सहायं हुत्वा
छट्ठस्स मनायतनस्स यथा आरुप्पे वुत्तं, तथेव अवकंसतो सत्तथा पच्चयो होति । इतरेसं पन तं
पञ्चन्नं चक्खायतनादीनं चतुमहाभूतसहायं हुत्वा सहजात-निस्सय-विपाक-विष्णुत्त-अत्थि-अवि-
गतवसेन छहाकारेहि पच्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपच्चयेन, किञ्चि आहारपच्चयेना ति एवं
अञ्जथा पि पच्चयो होति । तस्स वसेन उक्कंसावकंसो वेदितब्बो ।

२१०. पवत्ते पि तथा होति पाकं पाकस्स पच्चयो ।

अपाकं अविपाकस्स छधा छट्ठस्स पच्चयो ॥

२११. पवत्ते पि हि पञ्चवोकारभवे यथा पटिसन्धियं, तथेव विपाकनामं विपाकस्स
छट्ठायातनस्स अवकंसतो सत्तथा पच्चयो होति । अविपाकं पन अविपाकस्स छट्ठस्स अवकंसतो
व ततो विपाकपच्चयं अपनेत्वा छधा पच्चयो होति । वुत्तयेनेव पनेत्थ उक्कंसावकंसो वेदितब्बो ।

२१२. तथेव सेसपञ्चन्नं विपाकं पच्चयो भवे ।

चतुधा, अविपाकम्पि एवमेव पकासितं ॥

२१३. तथेव हि पवत्ते सेसानं चक्खायतनादीनं पञ्चन्नं चक्खुप्पसादादिवत्थुकं इतरम्पि
विपाकनामं पच्छाजात-विष्णुत्त-अत्थि-अविगतपच्चयेहि चतुधा पच्चयो होति । यथा च विपाकं
अविपाकम्पि एवमेव पकासितं । तस्मा कुसलादिभेदम्पि, तेसं चतुधा पच्चयो होती ति वेदितब्बं ।
एवं ताव नामभेव पटिसन्धियं, पवत्ते वा यस्स यस्स आयतनस्स पच्चयो होति, यथा च पच्चयो
होति, तथा वेदितब्बं ।

२१४. रूपं पनेत्थ आरुप्पे भवे भवति पच्चयो ।

न एकायतनस्सापि, पञ्चकलन्धभवे पन ॥

रूपतो सन्धियं वत्थु छधा छट्ठस्स पच्चयो ।

भूतानि चतुधा होन्ति पञ्चन्नं अविसेसतो ॥

२१५. रूपतो हि पटिसन्धियं वत्थुरूपं छट्ठस्स मनायतनस्स सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-
विष्णुत्त-अत्थि-अविगतपच्चयेहि छधा पच्चयो होति । चत्तारि पन भूतानि अविसेसतो पटिसन्धियं
पवत्ते च यं यं आयतनं उप्पज्जाति, तस्स तस्स वसेन पञ्चन्नम्पि चक्खायतनादीनं सहजात-
निस्सय-अत्थि-अविगतपच्चयेहि चतुधा पच्चया होन्ति ।

२१६.

तिधा जीवितमेतेसं आहारो च पवत्तियं ।

तानेव छधा छट्स, वत्थु तस्सेव पञ्चधा ॥

२१७. एतेसं पन चक्खादीनं पञ्चन्नं पटिसन्धियं पवत्ते च अत्थि-अविगत-इन्द्रियवसेन रूपजीवितं तिधा पञ्चयो होति । आहारो चा ति आहारो च अत्थि-अविगताहारवसेन तिधा व पञ्चयो होति । सो च खो, ये सत्ता आहारूपजीविनो, तेसं आहारानुगते काये पवत्तियं येव, नो पटिसन्धियं । तानि पन पञ्च चक्खायतनादीनि छट्स चक्खु-सोत-घान-जिह्वा-कायविज्ञाणसङ्घातस्स मनायतनस्स निस्सय-पुरेजात-इन्द्रिय-विष्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन छहा-कारेहि पञ्चया होन्ति पवत्ते, नो पटिसन्धियं । ठपेत्वा पन पञ्च विज्ञाणानि तस्सेव अवसेस-मनायतनस्स वत्थुरूपं निस्सय-पुरेजात-विष्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन पञ्चधा पञ्चयो होति पवत्ते येव, नो पटिसन्धियं । एवं रूपमेव पटिसन्धियं पवत्ते वा यस्स यस्सायतनस्स पञ्चयो होति, यथा च पञ्चयो होति, तथा वेदितब्बं ।

२१८.

नामरूपं पनुभयं होति यं यस्स पञ्चयो ।

यथा च, तम्पि सब्बत्थ विज्ञातब्बं विभाविना ॥

२१९. सेय्यधिदं—पटिसन्धियं ताव पञ्चवोकारभवे खन्धत्तय-वत्थुरूपसङ्घातं नामरूपं छट्टायतनस्स सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-विपाक-सम्पयुत्त-विष्पयुत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयादीहि पञ्चयो होती ति इदमेत्थं मुखमत्तं । वुत्तनयानुसारेण पन सक्का सब्बं योजितुं ति न एत्थ वित्थारो दस्सितो ति ।

अयं, नामरूपपञ्चया सट्टायतनं ति पदस्मि वित्थारकथा ।

२२०. सट्टायतनपञ्चया फस्सपदे

सट्ठेव फस्सा सट्ठेपा चक्खुसम्फस्सआदयो ।

विज्ञाणमिव बत्तिस वित्थारेण भवन्ति ते ॥

२२१. सट्ठेपेण हि, सट्टायतनपञ्चया फस्सो ति, चक्खुसम्फस्सो, सोतसम्फस्सो, घान-सम्फस्सो, जिह्वासम्फस्सो, कायसम्फस्सो, मनोसम्फस्सो ति इमे चक्खुसम्फस्सादयो छ एव फस्सा भवन्ति । वित्थारेण पन, चक्खुसम्फस्सादयो पञ्च कुसलविपाका, पञ्च अकुसलविपाका ति दस, सेसा बावीसतिलोकियविपाकविज्ञाणसम्पयुत्ता च बावीसती ति एवं सब्बे पि सङ्खारपञ्चया वुत्तविज्ञाणमिव बत्तिस होन्ति ।

२२२. यं पनेतस्स बत्तिसविधस्सापि फस्सस्स पञ्चयो सट्टायतनं, तत्थ

छट्ठेन सह अञ्जत्तं चक्खादिं, बाहिरेहि पि ।

सट्टायतनमिच्छन्ति छहि सद्धिं विचक्खणा ॥

२२३. तत्थ ये ताव, उपादिण्णकपवत्तिकथा अयं ति सकसन्ततिपरियापन्नेव पञ्चयं

पञ्चयुष्मन्नञ्च दीपेन्ति, ते, “ छट्ठायातनपञ्चया फस्सो ” ति [विभंग १७९] पाळिअनुसारतो आरुप्ये छट्ठायातनञ्च, अञ्जत्थ सब्बसङ्गहतो सट्ठायातनञ्च फस्सस्स पञ्चयो ति एकदेससरूपेकसेसं कत्वा, छट्ठेन सह अञ्जत्तं चक्खादिं सट्ठायातनं ति इच्छन्ति । तं हि छट्ठायातनञ्च सट्ठायातनञ्च सट्ठायातनं त्वेव सङ्गं गच्छति । ये पन पञ्चयुष्मन्नमेव एकसन्ततिपरियापन्नं दीपेन्ति, पञ्चयं पन भिन्नसन्तानम्पि, ते यं यं आयतनं फस्सस्स पञ्चयो होति, तं सब्बम्पि दीपेन्ता बाहिरम्पि परिग्गहेत्वा तदेव छट्ठेन सह अञ्जत्तं, बाहिरेहि पि रूपायतनादीहि सद्धिं सट्ठायातनं ति इच्छन्ति । तम्पि हि, छट्ठायातनञ्च सट्ठायातनञ्च सट्ठायातनञ्चा ति एतेसं एकसेसे कते सट्ठायातनं त्वेव सङ्गं गच्छति ।

२२४. एत्थाह—न सब्बायातनेहि एको फस्सो सम्भोति, नापि एकम्हा आयतना सब्बे फस्सा । अयञ्च, सट्ठायातनपञ्चया फस्सो ति एको व वुत्तो, सो कस्मा ति ?

२२५. तत्रिदं विस्सज्जनं—सच्चमेतं, सब्बेहि एको, एकम्हा वा सब्बे न सम्भोन्ति । सम्भोति पन अनेकेहि एको । यथा चक्खुसम्फस्सो चक्खायतना, रूपायतना, चक्खुविज्जाणसङ्घाता मनायतना, अवसेस सम्पयुत्ता धम्मायतना चा ति एवं सब्बत्थ यथानुरूपं योजेतब्बं । तस्मा एव हि

एको पनेकायतनप्पभवो इति दीपितो ।

फस्सो यं एकवचननिदेसेनिध तादिना ॥

एकवचननिदेसेना ति, सट्ठायातनपञ्चया फस्सो ति इमिना एकवचननिदेसेन अनेकेहि आयतनेहि एको फस्सो होती ति तादिना दीपितो ति अत्थो ।

२२६. आयतनेसु पन

छधा पञ्च, ततो एकं नवधा, बाहिरानि छ ।

यथासम्भवमेतस्स पञ्चयत्ते विभावये ॥

२२७. तत्रायं विभावना —चक्खायतनादीनि ताव पञ्च चक्खुसम्फस्सादिभेदतो पञ्चविधस्स फस्सस्स निस्सय-पुरेजातिन्द्रिय-विप्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन छधा पञ्चया होन्ति । ततो परं एकं विपाकमनायतनं अनेकभेदस्स विपाकमनोसम्फस्सस्स सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-विपाक-आहार-इन्द्रिय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन नवधा पञ्चयो होति । बाहिरेसु पन रूपायतं चक्खु-सम्फस्सस्स आरम्भण-पुरेजात-अत्थि-अविगतवसेन चतुधा पञ्चयो होति, तथा सट्ठायातनादीनि सोतसम्फस्सादीनं, मनोसम्फस्सस्स पन तानि च धम्मारम्भणञ्च तथा च आरम्भणपञ्चयमत्तेनेव चा ति एवं बाहिरानि छ यथासम्भवमेतस्स पञ्चयत्ते विभावये ति ।

अयं, सट्ठायातनपञ्चया फस्सो ति पदस्मिं विथारकथा ।

२२८. फस्सपञ्चया वेदनापदे

द्वारतो वेदना वुत्ता चक्खुसम्फस्सजादिका ।

सळेव, ता पभेदेन एकूननवुती मता ॥

२२९. एतस्स पि पदस्स विभङ्गे, “ चक्खुसम्फस्सजा वेदना, सोत....घान....जिह्वा....
काय....मनोसम्फस्सजा वेदना ” ति [विभंग १३६] एवं द्वारतो सळेव वेदना वुत्ता । ता
पन पभेदेन एकूननवुतिया चित्तेहि सम्पयुत्तत्ता एकूननवुति मता ।

२३०. वेदनासु पनेतासु इध बत्तिस वेदना ।
विपाकसम्पयुत्ता व अधिप्पेता ति भासिता ॥
अट्ठधा तत्थ पञ्चन्नं पञ्चद्वारग्हि पच्चयो ।
सेसानं एकधा फस्सो, मनोद्वारे पि सो तथा ॥

२३१. तत्थ हि पञ्चद्वारे चक्खुप्पसादादिवत्थुकानं पञ्चन्नं वेदनानं चक्खुसम्फस्सादिको
फस्सो सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-विपाक-आहार-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन अट्ठधा पच्चयो
होति । सेसानं पन एकस्मिं द्वारे सम्पटिच्छन्न-सन्तीरण-तदारम्मणवसेन पवत्तानं कामावचर-
विपाकवेदनानं सो चक्खुसम्फस्सादिको फस्सो उपनिस्सयवसेन एकधा व पच्चयो होति ।

२३२. मनोद्वारे पि सो तथा ति, मनोद्वारे पि हि तदारम्मणवसेन पवत्तानं कामावचर-
विपाकवेदनानं सो सहजातमनोसम्फस्ससङ्घातो फस्सो तथेव अट्ठधा पच्चयो होति, पटिसन्धि-
भवङ्ग-चुतिवसेन पवत्तानं तेभूमकविपाकवेदनानम्पि । या पन ता मनोद्वारे तदारम्मणवसेन
पवत्ता कामावचरवेदना, तासं मनोद्वारावज्जनसम्पयुत्तो मनोसम्फस्सो उपनिस्सयवसेन एकधा
पच्चयो होती ति ।

अयं, फस्सपच्चया वेदना ति पदस्मिं वित्थारकथा ।

२३३. वेदनापच्चया तण्हापदे
रूपतण्हादिभेदेन छ तण्हा इध दीपिता ।
एकेका तिविधा तत्थ पवत्ताकारतो मता ॥

२३४. इमस्मिं हि पदे, सेट्ठिपुत्तो ब्राह्मणपुत्तो ति पितितो नामवसेन पुत्तो विय, “ रूप-
तण्हा, सद्द-गन्ध-रस-फोड्ढ-धम्मतण्हा ” ति [विभंग १३६] आरम्मणतो नामवसेन विभङ्गे
छ तण्हा दीपिता । तासु च पन तण्हासु एकेका तण्हा पवत्तिआकारतो, कामतण्हा, भवतण्हा,
विभवतण्हा ति एवं तिविधा मता ।

२३५. रूपतण्हा येव हि, यदा चक्खुस्स आपाथमागतं रूपारम्मणं कामस्सादवसेन अस्सा-
दयमाना पवत्तति, तदा कामतण्हा नाम होति । यदा, तदेवारम्मणं धुवं सस्सतं ति पवत्ताय
सस्सतदिट्ठिया सद्धिं पवत्तति, तदा भवतण्हा नाम होति,—सस्सतदिट्ठिसहगतो हि रागो
भवतण्हा ति वुच्चति । यदा पन, तदेवारम्मणं उच्छिज्जति विनस्सती ति पवत्ताय उच्छेददिट्ठिया
सद्धिं पवत्तति, तदा विभवतण्हा नाम होति,—उच्छेददिट्ठिसहगतो हि रागो विभवतण्हा ति
वुच्चति । एस नयो सद्दतण्हादिसु पी ति । एता अट्ठारस तण्हा होन्ति । ता अञ्जत्तरूपादिसु

अङ्गरस, बहिद्धा अङ्गारसा ति छत्तिस । इति अतीता छत्तिस, अनागता छत्तिस, पच्चुप्पन्ना छत्तिसा ति अङ्गसतं तण्हा होन्ति । ता पुन सङ्खिप्पमाना रूपादिआरम्मणवसेन छ, कामतण्हादिवसेन वा तिस्सो व तण्हा होन्ती ति वेदितब्बा ।

२३६. यस्मा पनिमे सत्ता, पुत्तं अस्सादेत्वा पुत्ते ममत्तेन धातिया विय, रूपादिआरम्मण-वसेन उप्पज्जमानं वेदनं अस्सादेत्वा वेदनाय ममत्तेन रूपादिआरम्मणदायकानं चित्तकार-गन्धव्व-गन्धिक-सूद-तन्तवाय-रसायनविधायकवेज्जादीनं महासङ्कारं करोन्ति, तस्मा सब्बा पेसा वेदना-पच्चया तण्हा होती ति वेदितब्बा ।

२३७.

यस्मा चेत्थ अधिप्पेता विपाकसुखवेदना ।

एका व एकधा वेसा तस्मा तण्हाय पच्चयो ॥

एकधा ति उपनिस्सयपच्चयेनेव पच्चयो होति ।

२३८. यस्मा वा

दुक्खी सुखं पत्थयति, सुखी भिय्यो पि इच्छति ।

उपेक्खा पन सन्तत्ता सुखमिच्चैव भासिता ॥

तण्हाय पच्चया तस्मा होन्ति तिस्सो पि वेदना ।

वेदनापच्चया तण्हा इति वुत्ता महेसिना ॥

वेदनापच्चया चापि यस्मा नानुसयं विना ।

होति, तस्मा न सा होति ब्राह्मणस्स वुसीमतो ति ॥

अयं, वेदनापच्चया तण्हा ति पदस्मि वित्थारकथा ।

२३९. तण्हापच्चया उपादानपदे

उपादानानि चत्तारि, तानि अत्थविभागतो ।

धम्मसङ्खेपवित्थारा, कमतो च विभावये ॥

२४०. तत्रायं विभावना—कामुपादानं, दिट्ठुपादानं, सीलव्वतुपादानं, अत्तवाटुपादानं ति इमानि तावेत्थ चत्तारि उपादानानि ।

२४१. तेसं अयं अत्थविभागो । वत्थुसङ्घातं कामं उपादियती ति कामुपादानं । कामो च सो उपादानञ्चा ति पि कामुपादानं । उपादानं ति दब्बहगहणं । दब्बहत्यो हि एत्थ उपसद्दो, उपायास-उपकुट्टादिसु विय । तथा, दिट्ठि च सा उपादानञ्चा ति दिट्ठुपादानं । दिट्ठि उपादियती ति वा दिट्ठुपादानं । “ सस्सतो अत्ता च लोको चा ” ति [दी १।१४] आदिसु हि पुरिमादिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादिति । तथा, सीलव्वतं उपादियती ति सीलव्वतुपादानं । सीलव्वतञ्च तं उपादानञ्चा ति पि सीलव्वतुपादानं । गोसील-गोवतादीनि हि, एवं सुद्धी ति अभिनिवेसतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेना ति वादो । उपादियन्ति एतेना ति उपादानं ।

किं वदन्ति उपादियन्ति वा ? अत्तानं । अत्तनो वादुपादानं अत्तवादुपादानं । अत्तवादमत्तमेव वा अत्ता ति उपादियन्ति एतेना ति अत्तवादुपादानं । अयं ताव तेसं अत्थविभागो ।

२४२. धम्मसङ्केपवित्थारे पन कामुपादानं ताव, “ तत्थ कतमं कामुपादानं ? यो कामेसु कामच्छन्दो कामरागो कामनन्दि कामतण्हा कामस्नेहो कामपरिळाहो काममुच्छा कामज्जोसानं, इदं वुच्चति कामुपादानं ” ति [धम्म २१२] आगतत्ता सङ्केपतो तण्हादब्धत्तं वुच्चति । तण्हादब्धत्तं नाम पुरिमतण्हाउपनिस्सयपच्चयेन दब्धसम्भूता उत्तरतण्हा व । केचि पनाहु—अप्पत्तविसयपत्थना तण्हा, अन्धकारे चोरस्स हत्थप्पसारणं विय, सम्पत्तविसयगहणं उपादानं, तस्सेव भण्डगहणं विय, अप्पिच्छतासन्तुडिपटिपक्खा च ते धम्मा, तथा परियेसनारक्खदुक्खमूला ति । सेसुपादानत्तयं पन सङ्केपतो दिड्ढिमत्तमेव ।

२४३. वित्थारतो पन, पुब्बे रूपादिसु वुत्तअड्डसतप्पभेदाय पि तण्हाय दब्धभावो कामुपादानं । दसवत्थुका मिच्छादिड्ढि दिड्ढुपादानं । यथाह—“ तत्थ कतमं दिड्ढुपादानं ? नत्थि दिन्नं, नत्थि यिड्ढं....पे....सच्छिक्त्वा पवेदेन्ती ति या एवरूपा दिड्ढि....पे....विपरियेसगाहो, इदं वुच्चति दिड्ढुपादानं ” ति [धम्म २१२, विमंग ३७५] । सीलब्बतेहि सुद्धी ति परामसनं पन सीलब्बतुपादानं । यथाह—“ तत्थ कतमं सीलब्बतुपादानं ?....सीलेन सुद्धि, वतेन सुद्धि, सीलब्बतेन सुद्धी ति या एवरूपा दिड्ढि....पे....विपरियेसगाहो, इदं वुच्चति सीलब्बतुपादानं ” ति [धम्म २१२, विमंग ३७५] । वीसतिवत्थुका सक्कायदिड्ढि अत्तवादुपादानं । यथाह—“ तत्थ कतमं अत्तवादुपादानं ? इध अस्सुतवा पुथुज्जनो...पे....सप्पुरिसधम्मे अविनीतो रूपं अत्ततो समनुपस्सति....पे....विपरियेसगाहो, इदं वुच्चति अत्तवादुपादानं ” ति [धम्म २१२-१३, विमंग ३७५] । अयमेत्थ धम्मसङ्केपवित्थारो ।

२४४. कमतो ति एत्थ पन तिविधो कमो, उप्पत्तिकमो, प्हानकमो, देसनाकमो च । तत्थ, अनमतग्गे संसारे इमस्स पठमं उप्पत्ती ति अभावतो किलेसानं निप्परियायेन उप्पत्तिकमो न वुच्चति । परियायेन पन येभ्य्येन एकस्मिं भवे अत्तगाहपुब्बङ्गमो सस्सतुच्छेदाभिनिवेशो, ततो, सस्सतो अयं अत्ता ति गण्हतो अत्तविमुद्धत्थं सीलब्बतुपादानं, उच्छिज्जती ति गण्हतो परलोक-निरपेक्खस्स कामुपादानं ति एवं पठमं अत्तवादुपादानं, ततो दिड्ढि-सीलब्बत-कामुपादानानी ति अयमेतेसं एकस्मिं भवे उप्पत्तिकमो ।

२४५. दिड्ढुपादानादीनि चेत्थ पठमं पहीयन्ति सोतपत्तिमग्गवञ्जत्ता, कामुपादानं पच्छा अहत्तमग्गवञ्जत्ता ति अयमेतेसं प्हानकमो ।

२४६. महाविसयत्ता पन पाकटत्ता च एतेसु कामुपादानं पठमं देसितं । महाविसयं हि तं अट्ठचित्तसम्पयोगा, अप्पविसयानि इतरानि चतुचित्तसम्पयोगा । येभ्य्येन च आलयरामत्ता पजाय पाकटं कामुपादानं, न इतरानि । कामुपादानवा कामानं समधिगमत्थं कोट्ठलमङ्गलादि-

बहुलो होति । सास्स दिट्ठी ति तदनन्तरं दिट्ठुपादानं । तं पभिज्जमानं सीलम्बत अत्तवादुपादान-
वसेन दुविधं होति । तस्मिं द्वये, गोकिरियं कुक्कुरकिरियं वा दिस्वा पि वेदितम्बतो ओळारिकं
ति सीलम्बतुपादानं पठमं देसितं, सुखुमत्ता अन्ते अत्तवादुपादानं ति । अयमेतेसं देसनाक्कमो ।

२४७. तण्हा च पुरिमस्सेत्थ एकधा होति पञ्चयो ।

सत्तधा अट्ठधा वा पि होति सेसत्तयस्स सा ॥

२४८. एत्थ च एवं देसिते उपादानचतुक्के पुरिमस्स कामुपादानस्स कामतण्हा उपनिस्सयवसेन
एकधा व पञ्चयो होति, तण्हाभिनिन्दितेसु विसयेसु उप्पत्तितो । सेसत्तयस्स पन सहजात-
अञ्जमञ्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगत-हेतुवसेन सत्तधा वा, उपनिस्सयेन सह अट्ठधा वा
पि पञ्चयो होति । यदा च सा उपनिस्सयवसेन पञ्चयो होति, तदा असहजाता वा होती ति ।

अयं, तण्हापञ्चया उपादानं ति पदस्मिं विथारकथा ।

२४९. उपादानपञ्चया भवपदे

अत्थतो धम्मतो चेव सात्थतो भेदसङ्गहा ।

यं यस्स पञ्चयो चेव, विञ्जतम्बो विनिच्छयो ॥

२५०. तत्थ, भवती ति भवो । सो कम्मभवो, उपपत्तिभवो चा ति दुविधो होति ।
यथाह—“ भवो दुविधेन, अत्थि कम्मभवो, अत्थि उपपत्तिभवो ” ति [विभंग १३७] ।
तत्थ कम्ममेव भवो कम्मभवो, तथा उपपत्ति येव उपपत्तिभवो । एत्थ च उपपत्ति, भवती ति
भवो । कम्मं पन यथा सुखकारणत्ता, “ सुखो बुद्धानं उप्पादो ” ति [ध १९४] वुत्तो,
एवं भवकारणत्ता फलवोहारेन भवो ति वेदितम्बं ति । एवं तावेत्थ अत्थतो विञ्जातम्बो विनिच्छयो ।

२५१. धम्मतो पन कम्मभवो ताव सङ्केपतो चेतना चेव चेतनासम्पयुत्ता च अभिज्झा-
दयो कम्मसङ्गाता धम्मा । यथाह—“ तत्थ कतमो कम्मभवो ? पुञ्जभिसङ्कारो, अपुञ्जाभि-
सङ्कारो, आनेज्जाभिसङ्कारो, परित्तभूमको वा महाभूमको वा, अयं वुच्चति कम्मभवो । सब्बप्पि
भवगाभिकम्मं कम्मभवो ” ति [विभंग १३७] ।

२५२. एत्थ हि पुञ्जाभिसङ्कारो ति तेरस चेतना । अपुञ्जाभिसङ्कारो ति द्वादस ।
आनेज्जाभिसङ्कारो ति चतस्सो चेतना । एवं, परित्तभूमको वा महाभूमको वा ति एतेन तासं
येव चेतनानं मन्दब्रह्मविपाकता वुत्ता । सब्बप्पि भवगाभिकम्मं ति इमिना पन चेतनासम्पयुत्ता
अभिज्झादयो वुत्ता ।

२५३. उपपत्तिभवो पन सङ्केपतो कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा, पभेदतो नवविधो होति । यथाह—
“तत्थ कतमो उपपत्तिभवो ? कामभवो, रूपभवो, अरूपभवो, सञ्जाभवो, असञ्जाभावो, नेवसञ्जा-
नासञ्जाभवो, एकवोकारभवो, चतुवोकारभवो, पञ्चवोकारभवो, अयं वुच्चति उपपत्तिभवो ”
ति [विभंग १३७] ।

२५४. तत्थ कामसङ्गातो भवो कामभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । सञ्जावतं भवो सञ्जा वा एत्थ भवे अत्थी ति सञ्जाभवो विपरियायेन असञ्जाभवो । ओळारिकसञ्जाय अभावा सुखुमाय च भावा नेवसञ्जानासञ्जा अस्मि भवे ति नेवसञ्जानासञ्जाभवो । एको वा वोकारो अस्स भवस्सा ति एकवोकारभवो । एस नयो चतुवोकार-पञ्चवोकारभवेसु ।

२५५. तत्थ कामभवो पञ्च उपादिण्णक्खन्धा, तथा रूपभवो, अरूपभवो चत्तारो, सञ्जाभवो पञ्च, असञ्जाभवो एको उपादिण्णक्खन्धो, नेवसञ्जानासञ्जाभवो चत्तारो । एकवोकारभवादयो एक-चतु-पञ्चक्खन्धा उपादिण्णक्खन्देही ति । एवमेत्थ धम्मतो पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

२५६. सात्थतो ति, यथा च भवनिर्देशे, तथेव कामं सङ्गारनिर्देशे पि पुञ्जाभिसङ्गारादयो व वुत्ता, एवं सन्ते पि पुरिमे अतीतकम्मवसेन इध पटिसन्धिया पच्चयत्ता वुत्ता, इमे पच्चुपन्नकम्म-वसेन आयतिं पटिसन्धिया पच्चयत्ता ति पुन वचनं सात्थकमेव । पुब्बे वा, “ तत्थ कतमो पुञ्जाभिसङ्गारो ? कुसला चेतना कामावचरा ” ति [विभंग १३५] एवमादिना नयेन चेतना व सङ्गारा ति वुत्ता । इध पन, “ सब्बप्पि भवगामिकम्म ” ति [विभंग १३७] वचनतो चेतनासम्पयुत्ता पि । पुब्बे च विज्जाणपच्चयमेव कम्मं सङ्गारा ति वुत्तं, इदानी असञ्जाभवनिब्वत्तकम्पि ।

२५७. किं वा बहुना, अविज्जापच्चया सङ्गारा ति एत्थ पुञ्जाभिसङ्गारादयो व कुसलाकुसला धम्मा वुत्ता । उपादानपच्चया भवो ति इध पन उपपत्तिभवस्सापि सङ्गाहितत्ता कुसलाकुसला-व्याकता धम्मा वुत्ता । तस्मा सब्बथा पि सात्थकमेविदं पुन वचनं ति । एवमेत्थ सात्थतो पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

२५८. भेदसङ्गहा ति उपादानपच्चया भवस्स भेदतो चेव सङ्गहतो च ।,यं हि कामुपादान-पच्चया कामभवनिब्वत्तकं कम्मं करियति, सो कम्मभवो, तदभिनिब्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । एवं कामुपादानपच्चया द्वे कामभवा तदन्तोगधा च सञ्जाभव-पञ्च-वोकारभवा, द्वे रूपभवा तदन्तोगधा च सञ्जाभव-असञ्जाभव-एकवोकारभव-पञ्चवोकारभवा, द्वे अरूपभवा तदन्तोगधा च सञ्जाभव-नेवसञ्जानासञ्जाभव-चतुवोकारभवा ति सद्धिं अन्तोगधेहि छ भवा । यथा च कामुपादानपच्चया सद्धिं अन्तोगधेहि छ भवा, तथा सेसुपादानपच्चया पी ति । एवं उपादानपच्चया भेदतो सद्धिं अन्तोगधेहि चतुवीसति भवा ।

२५९. सङ्गहतो पन, कम्मभवं उपपत्तिभवञ्च एकतो कत्वा कामुपादानपच्चया सद्धिं अन्तोगधेहि एको कामभवो, तथा रूपारूपभवा ति तयो भवा । तथा सेसुपादानपच्चया पी ति । एवं उपादानपच्चया सङ्गहतो सद्धिं अन्तोगधेहि द्वादस भवा ।

२६०. अपि च अविसेसेन उपादानपच्चया कामभवूपगं कम्मं कम्मभवो, तदभिनिब्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । एवं उपादानपच्चया सद्धिं अन्तोगधेहि द्वे

कामभवा, द्वे रूपभवा, द्वे अरूपभवा ति अपरेण परियायेन सङ्गहतो छ भवा । कम्मभव-उप-
पत्तिभवभेदं वा अनुपगम्म सद्धिं अन्तोगधेहि कामभवादिवसेन तयो भवा होन्ति । कामभवादि-
भेदमपि अनुपगम्म कम्मभव-उपपत्तिभववसेन द्वे भवा होन्ति । कम्मुपपत्तिभेदञ्चापि अनुपगम्म,
उपादानपञ्चया भवो ति भववसेन एको व भवो होती ति । एवमेत्थ उपादानपञ्चयस्स भवस्स
भेदसङ्गहा पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

२६१. यं यस्स पञ्चयो चा ति यञ्चेत्थ उपादानं यस्स पञ्चयो होति, ततो पि विज्जा-
तब्बो विनिच्छयो ति अत्थो । किं पनेत्थ कस्स पञ्चयो होति ? यं किञ्चि यस्स कस्सचि
पञ्चयो होति येव । उम्मत्तको विय हि पुथुज्जनो । सो, इदं युत्तं, इदं अयुत्तं ति अविचारेत्वा
यस्स कस्सचि उपादानस्स वसेन यं किञ्चि भवं पत्थेत्वा यं किञ्चि कम्मं करोति येव । तस्मा
यदेकच्चे, सीलव्वतुपादानेन रूपारूपभवा न होन्ती ति वदन्ति, तं न गहेतब्बं । सब्बेन पन
सब्बो होती ति गहेतब्बं ।

२६२. सेय्यथिदं—इधेकच्चो अनुस्सववसेन वा दिट्ठानुसारेण वा, कामा नामेते मनुस्सलोके
चेव खत्तियमहासालकुलादिसु, छकामावचरदेवलोके च समिद्धा ति चिन्तेत्वा तेसं अधिगमत्थं
असङ्गमसवनादीहि वञ्चितो, इमिना कम्मेण कामा सम्पज्जन्ती ति मज्जमानो कामुपादानवसेन
कायदुच्चरितादीनि पि करोति । सो दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उपपज्जति । सन्दिट्ठिके वा पन
कामे पत्थयमानो पटिलद्धे च गोपयमानो कामुपादानवसेन कायदुच्चरितादीनि करोति । सो
दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उपपज्जति । तत्रस्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्माभिनिव्वत्ता
खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जाभव-पञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगधा एव ।

२६३. अपरो पन सङ्गमसवनादीहि उपब्रूहितजाणो, इमिना कम्मेण कामा सम्पज्जन्ती ति
मज्जमानो कामुपादानवसेन कायसुचरितादीनि करोति । सो सुचरितपारिपूरिया देवेषु वा
मनुस्सेसु वा उपपज्जति । तत्रस्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा उप-
पत्तिभवो । सज्जाभवपञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगधा एव । इति कामुपादानं सप्पभेदस्स
सान्तोगधस्स कामभवस्स पञ्चयो होति ।

२६४. अपरो, रूपारूपभवेसु ततो समिद्धतरा कामा ति सुत्वा वा परिकप्पेत्वा वा कामुपा-
दानवसेनेव रूपारूपसमापत्तियो निव्वत्तेत्वा समापत्तिव्वलेन रूपारूपब्रह्मलोके उपपज्जति । तत्रस्स
उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जा-असज्जा-
नेवसज्जानासज्जा-एक-चतु-पञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगधा एव । इति कामुपादानं सप्पभेदानं
सान्तोगधानं रूपारूपभवानमपि पञ्चयो होति ।

२६५. अपरो, अयं अत्ता नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवानं वा अज्जतरहिंम
उच्छिन्ने सुउच्छिन्नो होती ति उच्छेददिट्ठिं उपादाय तदुपगं कम्मं करोति । तस्स कम्मं कम्म-

भवो, कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सञ्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति दिट्ठुपादानं सप्पभेदानं सान्तोगधानं तिण्णम्पि काम-रूपारूपभवानं पच्चयो होति ।

२६६. अपरो, अयं अत्ता नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवानं वा अञ्जतरस्मिं सुखी होति विगतपरिळाहो ति अत्तवादुपादानेन तदुपगं कम्मं करोति । तस्स तं कम्मं कम्म-भवो, तदभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सञ्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति अत्तवादुपादानं सप्पभेदानं सान्तोगधानं तिण्णं भवानं पच्चयो होति ।

२६७. अपरो, इदं सीलव्वतं नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवानं वा अञ्ज-तरस्मिं परिपूरेन्तस्स सुखं पारिपूरिं गच्छती ति सीलव्वतुपादानवसेन तदुपगं कम्मं करोति । तस्स तं कम्मं कम्मभवो, तदभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सञ्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति सीलव्वतुपादानं सप्पभेदानं सान्तोगधानं तिण्णं भवानं पच्चयो होति । एवमेत्थं यं यस्स पच्चयो होति, ततो पि विञ्जातव्वो विनिच्छयो ।

२६८. किं पनेत्थ कस्स भवस्स कथं पच्चयो होती ति चे,—

रूपारूपभवानं उपनिस्सयपच्चयो उपादानं ।

सहजातादीहि पि तं कामभवस्सा ति विञ्जेय्यं ॥

२६९. रूपारूपभवानं हि, कामभवपरियापन्नस्स च कम्मभवे कुसलकम्मस्सेव, उपपत्तिभवस्स चेत्तं चतुब्बिधम्पि उपादानं उपनिस्सयपच्चयवसेन एकधा व पच्चयो होति । कामभवे अत्तना सम्पयुत्ताकुसलकम्मभवस्स सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगत-हेतुपच्चयप्पभेदेहि सहजातादीहि पच्चयो होति, विष्णुत्तस्स पन उपनिस्सयपच्चयेनेवा ति ।

अयं, उपादानपच्चया भवो ति पदस्मिं विथारकथा ।

२७०. भवपच्चया जाती ति आदिसु जातिआदीनं विनिच्छयो सच्चनिद्देसे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो [१६।३१-५२] । भवो ति पनेत्थ कम्मभवो व अधिप्पेतो । सो हि जातिया पच्चयो, न उपपत्तिभवो । सो पन कम्मपच्चय-उपनिस्सयपच्चयवसेन द्वेधा पच्चयो होती ति ।

२७१. तत्थ सिया, कथं पनेत्तं जानितव्वं, भवो जातिया पच्चयो ति चे,—बाहिरपच्चय-समत्ते पि हीन-पणीतादिविसेसदस्सनतो । बाहिरानं हि जनक-जननी-सुक्कसोणिताहारादीनं पच्चयानं समत्ते पि सत्तानं यमकानम्पि सत्तं हीन-पणीतादिविसेसो दिस्सति । सो च न अहेतुको सब्बदा च सब्बेसञ्च अभावतो, न कम्मभवतो अञ्जहेतुको तदभिनिव्वत्तकसत्तानं अञ्जत्तसन्ताने अञ्जस्स कारणस्स अभावतो ति कम्मभवहेतुको व । कम्मं हि सत्तानंहीनपणीतादिविसेसस्स हेतु । तेनाह भगवा—“ कम्मं सत्ते विभजति, यदिदं हीनपणीतताया” ति [म ३।२०३] । तस्मा जानितव्वमेत्तं, भवो जातिया पच्चयो ति ।

२७२. यस्मा च असति जातिया जरामरणं नाम सोकादयो वा धम्मा न होन्ति, जातिया पन सति जरामरणञ्चैव जरामरणसङ्घातदुक्खधम्मफुडस्स च बालस्स जरामरणाभिसम्बन्धा वा तेन तेन दुक्खधम्मेन फुडस्स अनभिसम्बन्धा वा सोकादयो च धम्मा होन्ति, तस्मा अयम्पि जाति जरामरणस्स चैव सोकादीनञ्च पच्चयो होती ति वेदितब्बा । सा पन उपनिस्सयकोटिया एकधा व पच्चयो होती ति ।

अयं, भवपच्चया जाती ति आदिषु वित्थारकथा ।

२७३. यस्मा पनेत्थ सोकादयो अवसाने वुत्ता, तस्मा या सा, अविज्जपच्चया सङ्घारा ति एवमेतस्स भवचक्रस्स आदिमिह वुत्ता, सा सोकादीहि अविज्जा सिद्धा ।

भवचक्रमविदितादिमिदं, कारकवेदकरहितं ।

द्वादसविधसुञ्जतासुञ्जं सततं समितं पवत्तती ति ॥

वेदितब्बं ।

२७४. कथं पनेत्थ सोकादीहि अविज्जा सिद्धा ? कथमिदं भवचक्रं अविदितादि ? कथं कारकवेदकरहितं ? कथं द्वादसविधसुञ्जतासुञ्जं ति चे,—[वुच्चते ।]

२७५. एत्थ हि, सोकदोमनस्सुपायासा अविज्जाय अवियोगिनो, परिदेवो च नाम मूब्बहसा ति तेषु ताव सिद्धेसु सिद्धा होति अविज्जा । अपि च, “ आसवसमुदया अविज्जासमुदयो ” ति [म १।५४] वुत्तं । आसवसमुदया चेते सोकादयो होन्ति ।

२७६. कथं ? वत्थुकामवियोगे ताव सोको कामासवसमुदया होति । यथाह—

“ तस्स चे कामयानस्स, छन्दजातस्स जन्तुनो ।

ते कामा परिहायन्ति, सल्लविद्धो व रुप्पती ” ति [सु ७६७] ॥

यथा चाह—“ कामतो जायति सोको ” ति [ध २।५] ।

२७७. सम्बे पि चेते दिङ्गासवसमुदया होन्ति । यथाह—“ तस्स, अहं रूपं मम रूपं ति परि-युड्ढायिनो रूपविपरिणामञ्जथाभावा उप्पजन्ति सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा ” ति [सं ३।३] ।

२७८. यथा च दिङ्गासवसमुदया, एवं भवासवसमुदया पि । यथाह—“ ये पि ते देवा दीघायुका वण्णवन्तो सुखबहुला उच्चेषु विमानेषु चिरं दीघं अद्धानं तिष्ठन्ति, ते पि तथागतस्स धम्मदेसनं सुत्वा भयं सन्तासं संवेगमापज्जन्ती ” ति [अं २।३३, सं ३।८५] । पञ्च पुब्बनिमित्तानि दिस्वा मरणभयेन सन्तज्जितानं देवानं विय ।

२७९. यथा च भवासवसमुदया, एवं अविज्जासवसमुदया पि । यथाह—“ सखो सो, भिक्खवे, बालो दिट्ठे व धम्मे तिविधं दुक्खं दोमनस्सं पटिसंवेदेती ” ति [म ३।१६३] । इति यस्मा आसवसमुदया एते धम्मा होन्ति, तस्मा एते सिज्झमाना अविज्जाय हेतुभूते आसवे साधेन्ति । आसवेसु च सिद्धेसु पच्चयभावे भावतो अविज्जा पि सिद्धा व होती ति । एवं तावेत्थ सोकादीहि अविज्जा सिद्धा होती ति वेदितब्बा ।

२८०. यस्मा पन एवं पञ्चयभावे भावतो अविज्जाय सिद्धाय पुन, अविज्जापञ्चया सङ्कारा, सङ्कारपञ्चया विज्जाणं ति एवं हेतुफलपरम्पराय परियोसानं नत्थि, तस्मा तं हेतुफलसम्बन्धवसेन पवत्तं द्वादसङ्गं भवचक्रं अविदितादी ति सिद्धं होति ।

२८१. एवं सति, अविज्जापञ्चया सङ्कारा ति इदं आदिमत्तकथनं विरुज्झती ति चे,— नयिदं आदिमत्तकथनं, पधानधम्मकथनं पनेतं । तिण्णन्नं हि वट्टानं अविज्जा पधाना । अविज्जा-गहणेन हि अवसेसकिलेसवट्टञ्च कम्मादीनि च बालं पलिबोधेन्ति, सप्पसिरगहणेन सेससप्पसरीरं विय बाहं । अविज्जासमुच्छेदे पन कते तेहि विमोक्खो होति, सप्पसिरच्छेदे कते पलिबोधित-बाहविमोक्खो विय । यथाह—“ अविज्जाय त्वेव असेसविरागनिरोधा सङ्कारनिरोधो ” ति [सं २।१] आदि । इति यं गणहतो बन्धो, मुञ्चतो च मोक्खो होति, तस्स पधानधम्मस्स कथनमिदं, न आदिमत्तकथनं ति । एवमिदं भवचक्रं अविदितादी ति वेदितव्वं ।

२८२. तयिदं, यस्मा अविज्जाईहि कारणेहि सङ्कारादीनं पवत्ति, तस्मा ततो अज्जेन, “ ब्रह्मा महाब्रह्मा ...सेडो सजिता ” ति [दी १।१८] एवं परिकप्पितेन ब्रह्मादिना वा संसारस्स कारकेन, “ सो खो पन मे अयं अत्ता वदो वेदथ्यो ” ति [म १।८] एवं परि-कप्पितेन अत्तना वा सुखदुक्खानं वेदकेन रहितं । इति कारकवेदकरहितं ति वेदितव्वं ।

२८३. यस्मा पनेत्थ अविज्जा उदयव्वयधम्मकत्ता धुवभावेन, सङ्किलिङ्गत्ता सङ्किलेसिकत्ता च सुभभावेन, उदयव्वयपीलितत्ता सुखभावेन, पञ्चयायत्तवुत्तित्ता वसवत्तनभूतेन अत्तभावेन च सुज्जा, तथा सङ्कारादीनि पि अङ्गानि, यस्मा वा अविज्जा न अत्ता, न अत्तनो, न अत्तानि, न अत्तवती, तथा सङ्कारादीनि पि अङ्गानि, तस्मा द्वादसविधसुज्जतासुज्जं एतं भवचक्रं ति वेदितव्वं ।

२८४. एवञ्च विदित्वा पुन

तस्साविज्जा तण्हा मूलमतीतादयो तयो काला ।

द्वे अट्ठ द्वे एव च सरूपतो तेसु अङ्गानि ॥

२८५. तस्स खो पनेतस्स भवचक्रस्स, अविज्जा तण्हा चा ति द्वे धम्मा मूलं ति वेदि-तव्वा । तदेतं, पुब्बन्ताहरणतो अविज्जामूलं वेदनावसानं, अपरन्तसन्तानतो तण्हामूलं जरा-मरणावसानं ति दुविधं होति ।

२८६. तत्थ पुरिमं दिट्ठिचरितवसेन वुत्तं, पच्छिमं तण्हाचरितवसेन । दिट्ठिचरितानं हि अविज्जा, तण्हाचरितानञ्च तण्हा संसारनायिका । उच्छेददिट्ठिसमुग्घाताय वा पठमं फलुप्पत्तिया हेतूनं अनुपच्छेदप्पकासनतो, सस्सतदिट्ठिसमुग्घाताय दुतियं उप्पन्नानं जरामरणप्पकासनतो । गम्भसेय्यकवसेन वा पुरिमं अनुपुब्बवत्तिदीपनतो, ओपातिकवसेन पच्छिमं सहुप्पत्तिदीपनतो ।

२८७. अतीत-पञ्चुप्पन्नानागता चस्स तयो काला । तेसु पाळियं सरूपतो आगतवसेन,

अविज्ञा सङ्कारा चा ति द्वे अङ्गानि अतीतकालानि, विज्ञाणादीनि भवावसानानि अट्ट पञ्चुप्पन्नकालानि, जाति चैव जरामरणञ्च द्वे अनागतकालानी ति वेदितब्बानि ।

२८८. पुन

हेतु-फल-हेतुपुब्बक-तिसन्धि चतुभेदसङ्गहश्चेतं ।

वीसतिआकारारं तिवट्टमनवट्ठितं भमति ॥

इति पि वेदितब्बं ।

२८९. तत्थ, सङ्कारानञ्च पटिसन्धिविज्ञाणस्स च अन्तरा एको हेतुफलसन्धि नाम, वेदनाय च तण्हाय च अन्तराय एको फलहेतुसन्धि नाम, भवस्स च जातिया च अन्तरा एको हेतुफलसन्धी ति एवमिदं हेतु-फल-हेतुपुब्बक-तिसन्धी ति वेदितब्बं ।

२९०. सन्धीनं आदिपरियोसानवत्थिता पनस्स चत्तारो सङ्गहा होन्ति । सेय्यथिदं— अविज्ञा-सङ्कारा एको सङ्गहो, विज्ञाण-नामरूप-सलायतन-फस्स-वेदना दुतियो, तण्हा-उपादान-भवा ततियो, जाति-जरामरणं चतुत्थो ति एवमिदं चतुभेदसङ्गहं ति वेदितब्बं ।

२९१. अतीते हेतुयो पञ्च, इदानी फलपञ्चकं ।

इदानी हेतुयो पञ्च, आयतिं फलपञ्चकं ति ॥

एतेहि पन वीसतिया आकारसङ्कातेहि अरेहि वीसतिआकारारं ति वेदितब्बं ।

२९२. तत्थ अतीते हेतुयो पञ्चा ति, अविज्ञा सङ्कारा चा ति इमे ताव द्वे वुत्ता एव । यस्मा पन अविद्वा परितस्सति, परितस्सितो उपादियति, तस्सुपादानपच्चया भवो, तस्मा तण्डु-पादनभवा पि गहिता होन्ति । तेनाह—“ पुरिमकम्मभवस्मिं मोहो अविज्ञा, आयूहना सङ्कारा, निकन्ति तण्हा, उपगमनं उपादानं, चेतना भवो, इति इमे पञ्चधम्मा पुरिमकम्मभवस्मिं इध पटिसन्धिया पच्चया ” ति [पटि १।५२] ।

२९३. तत्थ पुरिमकम्मभवस्मिं ति पुरिमे कम्मभवे । अतीतजातियं कम्मभवे कयिरमाने ति अत्थो । मोहो अविज्ञा ति यो तदा दुक्खादिषु मोहो, येन मूळ्हो कम्मं करोति, सा अविज्ञा । आयूहना सङ्कारा ति तं कम्मं करोतो या पुरिमचेतनायो, यथा, दानं दस्सामी ति चित्तं उपादेत्वा मासप्पि संवच्छरप्पि दानूपकरणानि सज्जेन्तस्स उपपन्ना पुरिमचेतनायो । पटि-ग्गाहकानं पन हत्थे दक्खिणं पतिट्ठापयतो चेतना भवो ति वुच्चति । एकावज्जनेसु वा छसु जवनेसु चेतना आयूहना सङ्कारा नाम, सत्तमा भवो । या काचि वा पन चेतना भवो, सम्प-युत्ता आयूहना सङ्कारा नाम । निकन्ति तण्हा ति या कम्मं करोन्तस्स तस्स फले उपपत्तिभवे निकामना पत्थना, सा तण्हा नाम । उपगमनं उपादानं ति यं कम्मभवस्स पच्चयभूतं, इदं कत्वा असुकस्मिं नाम ठाने कामे सेविस्सामी, उच्छिज्जिस्सामी ति आदिना नयेन पवत्तं उप-गमनं गहणं परामसनं, इदं उपादानं नाम । चेतना भवो ति आयूहनावसाने वुत्ता चेतना भवो ति । एवमत्थो वेदितब्बो ।

२९४. इदानीं फलपञ्चकं ति विज्जाणादि वेदनावसानं पाळियं आगतमेव । यथाह—
“ इध पटिसन्धि विज्जाणं, ओक्कन्ति नामरूपं, पसादो आयतनं, फुट्ठो फस्सो, वेदयितं वेदना,
इति इमे पञ्च धम्मा इधूपपत्तिभवस्मिं पुरेकतस्स कम्मस्स पच्चया ” ति [पटि १।५२] ।

२९५. तत्थ, पटिसन्धि विज्जाणं ति, यं भवन्तरपटिसन्धानवसेन उप्पन्नत्ता पटिसन्धी
ति वुच्चति, तं विज्जाणं । ओक्कन्ति नामरूपं ति, या गब्भे रूपारूपधम्मानं ओक्कन्ति,
आगत्त्वा पविसनं विय, इदं नामरूपं । पसादो आयतनं ति इदं चक्खादिपञ्चायतनवसेन
वुत्तं । फुट्ठो फस्सो ति, यो आरम्मणं फुट्ठो फुसन्तो उप्पन्नो, अयं फस्सो । वेदयितं वेदना
ति, यं पटिसन्धिविज्जाणेन वा सळायतनपच्चयेन वा फस्सेन सह उप्पन्नं विपाकवेदयितं, सा
वेदना ति । एवमत्थो वेदितब्बो ।

२९६. इदानीं हेतुयो पञ्चा ति तण्हादयो । पाळियं आगता तण्हुपादानभवा, भवे पन
गहिते तस्स पुब्बभागा तं सम्पयुत्ता वा सङ्गारा गहिता व होन्ति, तण्हुपादानगहणेन च तं-
सम्पयुत्ता, याय वा मूळ्हो कम्मं करोति सा अविज्जा गहिता व होती ति एवं पञ्च । तेनाह—
“ इध परिपक्कत्ता आयतनानं मोहो अविज्जा, आयूहना सङ्गारा, निकन्ति तण्हा, उपगमनं
उपादानं, चेतना भवो, इति इमे पञ्च धम्मा इध कम्मभवस्मिं आयति पटिसन्धिया पच्चया ” ति
[पटि १।५२] । तत्थ इध परिपक्कत्ता आयतनानं ति परिपक्कायतनस्स कम्मकरणकाले
सम्मोहो दस्सितो । सेसं उत्तानत्थमेव ।

२९७. आयतिं फलपञ्चकं ति विज्जाणादीनि पञ्च । तानि जातिगहणेन वुत्तानि ।
जरामरणं पन तेसं येव जरामरणं । तेनाह—“ आयतिं पटिसन्धि विज्जाणं, ओक्कन्ति नाम-
रूपं, पसादो आयतनं, फुट्ठो फस्सो, वेदयितं वेदना, इति इमे पञ्च धम्मा आयतिं उपपत्ति-
भवस्मिं इध कतस्स कम्मस्स पच्चया ” ति [पटि १।५२] । एवमिदं वीसतिआकारारं होति ।

२९८. तिवट्ठमनवट्ठिं भमती ति एत्थ पन, सङ्गारभवा कम्मवट्ठं, अविज्जातण्हुपादानानि
किलेसवट्ठं, विज्जाण-नामरूप-सळायतन-फस्स-वेदना विपाकवट्ठं ति इमेहि तीहि वट्ठेहि तिवट्ठ-
मिदं भवचक्कं, याव किलेसवट्ठं न उपच्छिज्जति ताव अनुपच्छिन्नपच्चयत्ता अनवट्ठितं, पुनपुनं
परिवत्तन्तो भमति येवा ति वेदितब्बं ।

२९९. तयिदमेवं भममानं

सच्चप्पभवतो किञ्चा वारणा उपमाहि च ।

गम्भीर-नयभेदा च विज्जातब्बं यथारहं ॥

३००. तत्थ यस्मा कुसलाकुसलं कम्मं अविसेसेन समुदयसच्चं ति सच्चविभङ्गे वुत्तं, तस्मा,
अविज्जापच्चया सङ्गारा ति अविज्जाय सङ्गारा दुतियसच्चप्पभवं दुतियस्सच्चं, सङ्गारेहि विज्जाणं
दुतियसच्चप्पभवं पठमसच्चं, विज्जाणादीहि नामरूपादीनि विपाकवेदनापरियोसानानि पठमसच्च-

पृथक् पठमसच्चं, वेदनाय तण्हा पठमसच्चपृथक् द्वुतियसच्चं, तण्हाय उपादानं द्वुतियसच्चपृथक् द्वुतियसच्चं, उपादानतो भवो द्वुतियसच्चपृथक् पठमद्वुतियसच्चद्वयं, भवतो जाति द्वुतियसच्चपृथक् पठमसच्चं, जातिया जरामरणं पठमसच्चपृथक् पठमसच्चं ति एवं ताविदं सच्चपृथक् भवतो विज्जातब्बं यथारहं ।

३०१. यस्मा पनेत्थ अविज्जा वत्थुसु च सत्ते सम्मोहेति पच्चयो च होति सङ्खारानं पातुभावाय, तथा सङ्खारा सङ्खतञ्च अभिसङ्खरोन्ति पच्चया च होन्ति विज्जाणस्स, विज्जाणप्पि वत्थुञ्च पटिजानाति पच्चयो च होति नामरूपस्स, नामरूपप्पि अज्जमज्जञ्च उपत्थम्भेति पच्चयो च होति सळायतनस्स, सळायतनप्पि सविसये च पवत्तति पच्चयो च होति फस्सस्स, फस्सो पि आरम्भणञ्च फुसति पच्चयो च होति वेदनाय, वेदना पि आरम्भणरसञ्च अनुभवति पच्चयो च होति तण्हाय, तण्हा पि रज्जनीये च धम्मे रज्जति पच्चयो च होति उपादानस्स, उपादानप्पि उपादानिये च धम्मे उपादियति पच्चयो च होति भवस्स, भवो पि नानागतिसु च विक्खिपति पच्चयो च होति जातिया, जाति पि क्खन्धे च जनेति तेसं अभिनिव्वत्तिभावेन पवत्तता, पच्चयो च होति जरामरणस्स, जरामरणप्पि खन्धानं पाकभेदभावञ्च अधितिष्ठति पच्चयो च होति भवन्तरपातुभावाय सोकादीनं अधिष्ठानत्ता, तस्मा सच्चपदेसु द्वेधा पवत्तिकिच्चतो पि इदं विज्जातब्बं यथारहं ।

३०२. यस्मा चेत्थ, अविज्जापच्चया सङ्खारा ति इदं कारकदस्सननिवारणं, सङ्खारपच्चया विज्जाणं ति अत्तसङ्कतिदस्सननिवारणं, विज्जाणपच्चया नामरूपं ति अत्ता ति परिकप्पितवत्थु-भेददस्सनतो घनसज्जानिवारणं, नामरूपपच्चया सळायतनं ति आदि, अत्ता पस्सति....पे.... विजानाति, फुसति, वेदयति, तण्हीयति, भवति, जायति, जीयति, मीयती ति एवमादिदस्सन-निवारणं, तस्मा मिच्छादस्सननिवारणतो पेतं भवचक्रं विज्जातब्बं यथारहं ।

३०३. यस्मा पनेत्थ सलक्खण-सामज्जलक्खणवसेन धम्मानं अदस्सनतो अन्धो विय अविज्जा, अन्धस्स उपक्खलनं विय अविज्जापच्चया सङ्खारा, उपक्खलितस्स पतनं विय सङ्खारपच्चया विज्जाणं पतितस्स गण्डपातुभावो विय विज्जाणपच्चया नामरूपं, गण्डभेदपिळ्का विय नामरूपपच्चया सळायतनं, गण्डपिळ्काघट्टनं विय सळायतनपच्चया फस्सो, घट्टनदुक्खं विय फस्सपच्चया वेदना, दुक्खस्स पटिकाराभिलासो विय वेदनापच्चया तण्हा, पटिकाराभिलासेन असप्पायगहणं विय तण्हापच्चया उपादानं, उपादिण्णअसप्पायालेपनं विय उपादानपच्चया भवो, असप्पायालेपनेन गण्ड-विकारपातुभावो विय भवपच्चया जाति, गण्डविकारतो गण्डभेदो विय जातिपच्चया जरामरणं, यस्मा या पनेत्थ अविज्जा अप्पटिपत्तिमिच्छापटिपत्तिभावेन सत्ते अभिभवति पटलं विय अक्खीनि, तदभिभूतो च बालो पोन्धविकेहि सङ्खारेहि अत्तानं वेठेति कोसकारकिमि विय कोसपदेसेहि, सङ्खारपरिगहितं विज्जाणं गतिसु पतिडं लभति परिणायकपरिगहितो विय राजकुमारो रज्जे, उपपत्ति-

निमित्तपरिकल्पनतो विज्जाणं पटिसन्धियं अनेकपकारं नामरूपं अभिनिव्वत्तेति मायाकारो विय मायं, नामरूपे पतिष्ठितं सळायतनं बुद्धिं विरुळ्ळिह वेपुळं पापुणाति सुभूमियं पतिष्ठितो वन-प्पगुम्भो विय, आयतनघट्टनतो फस्सो जायति अरणिसहिताभिमन्थनतो अग्गि विय, फस्सेन फुट्टस्स वेदना पातुभवति अग्गिना फुट्टस्स दाहो विय, वेदियमानस्स तण्हा पवव्वति लोणूदकं पिवतो पिपासा विय, तसितो भवेसु अभिलासं करोति पिसासितो विय पानीये, तदस्सुपादानं, उपादानेन भवं उपादियति आभिसलोभेन मच्छो बळिसं विय, भवे सति जाति होति बीजे सति अङ्कुरो विय, जातस्स अवस्सं जरामरणं उप्पन्नस्स रुक्खस्स पतनं विय, तस्मा एवं उपमाहि पेतं भवचक्रं विज्जातब्बं यथारहं ।

३०४. यस्मा च भगवता अत्थतो पि धम्मतो पि देसनातो पि पटिवेधतो पि गम्भीरभावं सन्धाय, “ गम्भीरो चायं, आनन्द, पटिच्चसमुप्पादो, गम्भीरावभासो चा ” ति [दी २।५५] वुत्तं, तस्मा गम्भीरभेदतो पेतं भवचक्रं विज्जातब्बं यथारहं ।

३०५. तत्थ, यस्मा न जातितो जरामरणं न होति, न च जातिं विना अज्जतो होति, इत्थञ्च जातितो समुदागच्छती ति एवं जातिपच्चयसमुदागतत्तस्स दुरवबोधनीयतो जरामरणस्स जातिपच्चयसम्भूतसमुदागतटो गम्भीरो, तथा जातिया भवपच्चय....पे....सङ्खारानं अविज्जापच्चय-सम्भूतसमुदागतटो गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्रं अत्थगम्भीरं ति अयं तावेत्थ अत्थगम्भीरता । हेतुफलं हि अत्थो ति वुच्चति । यथाह—“ हेतुफले जाणं अत्थपटिसम्भिदा ” ति [विभंग २९३] ।

३०६. यस्मा पन येनाकारेन यदक्था च अविज्जा तेसं तेसं सङ्खारानं पच्चयो होति, तस्स दुरवबोधनीयतो अविज्जाय सङ्खारानं पच्चयटो गम्भीरो, तथा सङ्खारानं....पे....जातिया जरा-मरणस्स पच्चयटो गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्रं धम्मगम्भीरं ति अयमेत्थ धम्मगम्भीरता । हेतुनो हि धम्मो ति नामं । यथाह—“ हेतुमि जाणं धम्मपटिसम्भिदा ” ति [विभंग २९३] ।

३०७. यस्मा चस्स तेन तेन कारणेन तथा तथा पवत्तेतब्बत्ता देसना पि गम्भीरा, न तत्थ सब्बज्जुतजाणतो अज्जं जाणं पतिट्ठं लभति,—तथा हेतं कत्थचि सुत्ते अनुलोमतो, कत्थचि पटिलोमतो, कत्थचि अनुलोम-पटिलोमतो, कत्थचि वेमज्झतो पट्टाय अनुलोमतो वा पटिलोमतो वा, कत्थचि तिसन्धिचतुसङ्खेपं, कत्थचि द्विसन्धितिसङ्खेपं, कत्थचि एकसन्धिद्विसङ्खेपं देसितं,— तस्मा इदं भवचक्रं देसनागम्भीरं ति अयं देसनागम्भीरता ।

३०८. यस्मा चेत्थ यो सो अविज्जादीनं सभावो येन पटिविद्धेन अविज्जादयो सम्मा स-लक्खणतो पटिविद्धा होन्ति, सो दुप्परियोगाहत्ता गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्रं पटिवेधगम्भीरं । तथा हेत्थ अविज्जाय अज्जाणादस्सनसच्चासप्पटिवेधटो गम्भीरो, सङ्खारानं अभिसङ्खारणायूहन-सराग-विरागटो, विज्जाणस्स सुज्जत-अव्यापार-असङ्कन्तिपटिसन्धिपातुभावटो, नामरूपस्स एकु-प्पाद-विनिब्भोगाविनिब्भोग-नमन-रूपनटो, सळायतनस्स अधिपति-लोक-द्वार-खेत्त-विसयिभावटो,

फस्सस्स फुसन-सङ्खट्टन-सङ्गति-सन्निपातडो, वेदनाय आरम्भणरसानुभवन-सुखदुक्खमज्झत्तभाव-निजीव-वेदयितडो, तण्हाय अभिनन्दितज्झोसान-सरिता-लता-नदी-तण्हासमुद्द-दुष्पूरडो, उपादानस्स आदान-गहणाभिनिवेस-परामास-दुरतिक्रमडो, भवस्स आयूहनाभिसङ्खरण-योनि-गति-ठिति-निवासेसु-खिपनडो, जातिया जाति-सञ्जाति-ओकन्ति-निब्बत्ति-पातुभावडो, जरामरणस्स खयवय-भेद-विपरिणामडो गम्भीरो ति एवमेत्थ पटिवेधगम्भीरता ।

३०९. यस्मा पनेत्थ, एकत्तनयो नानत्तनयो अब्यापारनयो एवंधम्मतानयो ति चत्तारो अत्थनया होन्ति, तस्मा नयभेदतो पेतं भवचक्रं विज्जातब्बं यथारहं ।

३१०. तत्थ, अविज्जापच्चया सङ्कारा, सङ्कारपच्चया विज्जाणं ति एवं बीजस्स अङ्कुरादि-भावेन रुक्खभावप्पत्ति विय सन्तानानुपच्छदो एकत्तनयो नाम । यं सम्मा पस्सन्तो हेतुफल-सम्बन्धेन सन्तानस्स अनुपच्छेदावबोधतो उच्छेददिट्ठिं पजहति, मिच्छा पस्सन्तो हेतुफलसम्बन्धेन पवत्तमानस्स सन्तानानुपच्छेदस्स एकत्तगहणतो सस्सतदिट्ठिं उपादियति ।

३११. अविज्जादीनं पन यथासकं लक्खणवक्थानं नानत्तनयो नाम । यं सम्मा पस्सन्तो नवनवानं उप्पाददस्सनतो सस्सतदिट्ठिं पजहति, मिच्छा पस्सन्तो एकसन्तानपतितस्स भिन्न-सन्तानस्सेव नानत्तगहणतो उच्छेददिट्ठिं उपादियति ।

३१२. अविज्जाय, सङ्कारा मया उप्पादेतब्बा, सङ्कारानं वा, विज्जाणं अम्हेही ति एवमादि-व्यापाराभावो अब्यापारनयो नाम । यं सम्मा पस्सन्तो कारकस्स अभाववबोधतो अत्तिदिट्ठिं पजहति, मिच्छा पस्सन्तो, यो असति पि व्यापारे अविज्जादीनं सभावनियमसिद्धो हेतुभावो, तस्स अगहणतो अकिरियदिट्ठिं उपादियति ।

३१३. अविज्जादीहि पन कारणेहि सङ्कारादीनं येव सम्भवो, खीरादीहि दधिआदीनं विय, न अज्जेसं ति अयं एवंधम्मतानयो नाम । यं सम्मा पस्सन्तो पच्चयानुरूपतो फलावबोधा अहेतुकदिट्ठिं अकिरियदिट्ठिञ्च पजहति, मिच्छा पस्सन्तो पच्चयानुरूपं फलप्पवत्ति अगहेत्वा यतो कुतोचि यस्स कस्सचि असम्भवगहणतो अहेतुकदिट्ठिञ्चेव नियतिवादञ्च उपादियती ति । एवमिदं भवचक्रं

सच्चप्पभवतो किञ्चा वारणा उपमाहि च ।

गम्भीर-नयभेदा च विज्जातब्बं यथारहं ॥

३१४. इदं हि अतिगम्भीरतो अगाधं, नानानयगहणतो दुरतियानं जाणासिना समाधिपवर-सिलायं सुनिसितेन भवचक्रं अपदालेत्वा असनिविचक्रमिव निच्चनिम्मथनं संसारभयमतीतो न कोचि सुपिनन्तरे पत्थि । वुत्तप्पि चेत्तं भगवता — “ गम्भीरो चायं, आनन्द, पटिच्चसमुप्पादो गम्भीरावभासो च । एतस्स चानन्द, धम्मस्स अज्जाणा अननुबोधा एवमयं पजा तन्ताकुलकजाता

गुल्मागुण्डिकजाता मुञ्जपञ्चजभूता अपायं दुर्गतिं विनिपातं संसारं नातिवृत्तती ” ति
[दी २।५५, सं २।९२] । तस्मा अत्तनो वा परेसं वा हिताय च सुखाय च पटिपन्नो
अवसेसकिञ्चानि पहाय

गम्भीरे पञ्चयाकारणभेदे इध पण्डितो ।

यथा गाधं लभेथेवमनुयुञ्जे सदा सतो ति ॥

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पञ्चाभावनाधिकारे पञ्चाभूमिनिर्देशो नाम
सत्तरसमो परिच्छेदो ।

अद्वारसमो परिच्छेदो दिट्ठिविसुद्धिनिद्देशो

१. इदानीं या, इमेसु भूमिभूतेसु धम्मेषु उग्गहपरिपुच्छावसेन जाणपरिचयं कत्वा सीलविसुद्धिं चेव चित्तविसुद्धिं चा ति द्वे मूलभूता विसुद्धियो सम्पादेब्बा ति वुत्ता [१४।३२], तत्थ सीलविसुद्धिं नाम सुपरिसुद्धं पातिमोक्खसंवरादिचतुब्बिधं सीलं, तच्च सीलनिद्देशे वित्थारितमेव । चित्तविसुद्धिं नाम सउपचारा, अट्ठ समापत्तियो, ता पि चित्तसीसेन वुत्त-समाधिनिद्देशे सब्बाकारेण वित्थारिता एव । तस्मा ता तत्थ वित्थारितनयेनेव वेदितब्बा ।

२. यं पन वुत्तं, दिट्ठिविसुद्धिं, कङ्खावितरणविसुद्धिं, मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिं, पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिं, जाणदस्सनविसुद्धी ति इमा पञ्च विसुद्धियो सरीरं ति [१४।३२], तत्थ नामरूपानं याथावदस्सनं दिट्ठिविसुद्धिं नाम ।

३. तं सम्पादेतुकामेन समथयानिकेन ताव, ठपेत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं अवसेसरूपारूपावचरज्झानानं अज्जतरतो वुट्ठाय वितक्कादीनि ज्ञानङ्गानि तं सम्पयुत्ता च धम्मा लक्खण-रसादिवसेन परिग्गहेतब्बा । परिग्गहेत्वा, सब्बम्पेतं आरम्भणाभिमुखनमनतो नमनहेन नामं ति ववत्थपेतब्बं ।

४. ततो, यथा नाम पुरिसो अन्तोगेहे सप्यं दिस्वा तं अनुबन्धमानो तस्स आसयं पस्सति, एवमेव अयम्पि योगावचरो तं नामं उपपरिक्खन्तो, इदं नामं किं निस्साय पवत्तली ति परियेसमानो तस्स निस्सयं हृदयरूपं पस्सति, ततो हृदयरूपस्स निस्सयभूतानि भूतनिस्सितानि च सेसुपादायरूपानी ति रूपं परिगण्हाति । सो सब्बम्पेतं रूपनतो रूपं ति ववत्थपेति, ततो नमनलक्खणं नामं, रूपनलक्खणं रूपं ति सङ्खेपतो नामरूपं ववत्थपेति ।

५. सुद्धविपस्सनायानिको पन, अयमेव वा समथयानिको चतुधातुववत्थाने वुत्तानं तेसं तेसं धातुपरिग्गहमुखानं अज्जतरमुखवसेन सङ्खेपतो वा वित्थारतो वा चतस्सो धातुयो परिगण्हाति । अथस्स याथावसरसलक्खणतो आविभूतासु धातुसु कम्मसमुद्धान्हि ताव केसे, चतस्सो धातुयो, वण्णो, गन्धो, रसो, ओजा, जीवितं, कायप्पसादो ति एवं कायदसकवसेन दस रूपानि, तत्थेव भावस्स अत्थिताय भावदसकवसेन दस, तत्थेव आहारसमुद्धानं ओजड्ढमकं, उतुसमुद्धानं चित्तसमुद्धानं ति अपरानि पि चतुवीसती ति एवं चतुसमुद्धानेषु चतुवीसति कोडासेसु चतु-चत्तालीस चतुचत्तालीस रूपानि, सेदो, अस्सु, खेळो, सिङ्खाणिका ति इमेसु पन चतूसु उतु-चित्तसमुद्धानेषु द्विजं ओजड्ढमकानं वसेन सोळस सोळस रूपानि, उदरियं, करीसं, पुब्बो, मुत्तं ति इमेसु चतूसु उतुसमुद्धानेषु उतुसमुद्धानस्सेव ओजड्ढकम्मस्स वसेन अट्ठ अट्ठ रूपानि पाकडानि होन्ती ति । एस ताव द्रत्तिंसाकारे नयो ।

६. ये पन इमस्मिं द्वत्तिसाकारे आविभूते अपरे दस आकारा आविभवन्ति, तत्थ असितादिपरिपाचके ताव कम्मजे तेजोकोट्टासग्धि, ओजडमकञ्चैव जीवितञ्चा ति नव रूपानि, तथा चित्तजे अस्सासपस्सासकोट्टासे पि, ओजडमकञ्चैव सद्दो चा ति नव, सेसेसु चतुसमुट्ठानेसु अट्ठसु, जीवितनवकञ्चैव तीणि च ओजडमकानी ति तेत्तिस तेत्तिस रूपानि पाकटानि होन्ति ।

७. तस्सेवं वित्थारतो द्वाचत्तालीसाकारवसेन इमेसु भूतूपादायरूपेसु पाकटेसु जातेसु, वत्थुद्वारवसेन पञ्च चक्खुदसकादयो हृदयवत्थुदसकञ्चा ति अपरानि पि सट्ठि रूपानि पाकटानि होन्ति । सो सञ्चानि पि तानि रूपनलक्खणेन एकतो कत्वा, एतं रूपं ति पस्सति ।

८. तस्सेवं परिग्गहितरूपस्स द्वारवसेन अरूपधम्मा पाकटा होन्ति । सेय्यथिदं—द्वे पञ्चविज्जाणानि, तिस्सो मनोधातुयो, अट्ठसट्ठि मनोविज्जाणधातुयो ति एकासीति लोकि-यचित्तानि, अविसेसेन च तेहि चित्तेहि सहजातो फस्सो, वेदना, सञ्जा, चेतना, जीवितं, चित्तट्ठिति, मनसिकारो ति इमे सत्त सत्त चेतसिका ति । लोकुत्तरचित्तानि पन नेव सुद्ध-विपस्सकस्स न समथयानिकस्स परिग्गहं गच्छन्ति अनधिगतत्ता ति । सो सब्बे पि ते अरूपधम्मे नमनलक्खणेन एकतो कत्वा, एतं नामं ति पस्सति । एवमेको चतुधातुवत्थानमुखेन वित्थारतो नामरूपं ववत्थपेति ।

९. अपरो अट्ठारसधातुवसेन । कथं ? इय भिक्खु, अत्थि इमस्मिं अत्तभावे चक्खुधातु.... पे....मनोविज्जाणधातु ति धातुयो आवज्जित्वा, यं लोको सेतकण्हमण्डलविचित्तं आयतवित्थितं अक्खिकूपके न्हारुसुत्तकेन आवन्धं मंसपिण्डं चक्खू ति सञ्जानाति, तं अगहेत्वा खन्धनिर्देशे उपादारूपेसु वुत्तप्पकारं चक्खुप्पसारं चक्खुधातु ति ववत्थपेति ।

१०. यानि पनस्स, निस्सयभूता चतस्सो धातुयो, परिवारकानि चत्तारि वण्ण-गन्ध-रस-ओजा-रूपानि, अनुपालकं जीवितिन्द्रियं ति नव सहजातरूपानि, तत्थेव ठित्तानि कायदसक-भावदसकवसेन वीसति कम्मजरूपानि, आहारसमुट्ठानादीनं तिण्णं ओजडमकानं वसेन चतु-वीसति अनुपादिण्णरूपानी ति एवं सेसानि तेपण्णास रूपानि होन्ति, न तानि चक्खुधातु ति ववत्थपेति । एस नयो सोतधातुआदिसु पि । कायधातुयं पन अवसेसानि तेचत्तालीस रूपानि होन्ति । केचि उतु-चित्तसमुट्ठानानि सद्देन सह नव नव कत्वा पञ्चचत्तालीसा ति वदन्ति ।

११. इति इमे पञ्च पसादा तेसञ्च विसया रूप-सद्-गन्ध-रस-फोड्ढा पञ्चा ति दस रूपानि दस धातुयो होन्ति । अवसेसरूपानि धम्मधातु येव होन्ति । चक्खुं पन निस्साय रूपं आरब्भ पवत्तं चित्तं चक्खुविज्जाणधातु नामा ति एवं द्वे पञ्चविज्जाणानि पञ्च विज्जाणधातुयो होन्ति, तीणि मनोधातुचित्तानि एका मनोधातु, अट्ठसट्ठि मनोविज्जाणधातुचित्तानि मनोविज्जाणधातु ति सञ्चानि पि एकासीति लोकि-यचित्तानि सत्त विज्जाणधातुयो, तंसम्पयुत्ता फस्सादयो धम्मधातु ति एवमेत्थ अट्ठेकादस्स धातुयो रूपं अट्ठड्डमा धातुयो नामं ति एवमेको अट्ठारसधातुवसेन नामरूपं ववत्थपेति ।

१२. अपरो द्वादसायतनवसेन । कथं ? चक्षुधातुयं वुत्तनयेनेव, ठपेत्वा तेपण्णास रूपानि चक्षुप्पसादमत्तं चक्खायतनं ति ववत्थपेति, तत्थ वुत्तनयेनेव चं सोत-धान-जिह्वा-कायाधातुयो सोत-धान-जिह्वा-कायायतनानी ति, तेसं विसयभूते पञ्च धम्मे, रूप-सद-गन्ध-रस-फोड्ढ्वा-यतनानी ति, लोकिया सत्तविज्जाणधातुयो मनायतनं ति, तंसम्पयुत्तफस्सादयो सेसरूपञ्च धम्मायतनं ति एवमेत्थ अट्ठेकादस आयतनानि रूपं, दियङ्ग आयतनं नामं ति एवमेको द्वादसायतनवसेन नामरूपं ववत्थपेति ।

१३. अपरो ततो सङ्खित्ततरं खन्धवसेन ववत्थपेति । कथं ? इध भिक्खु, इमस्मिं सरीरे चतुसमुद्धाना चतस्सो धातुयो, तंनिस्सितो वण्णो, गन्धो, रसो, ओजा, चक्षुप्पसादयो पञ्च पसादा, वत्थुरूपं, भावो, जीवितीन्द्रियं, द्विसमुद्धानो सद्दो ति इमानि सत्तरस रूपानि सम्मसन्नूप-गानि निष्फन्नानि रूपरूपानि, कायविज्जत्ति, वचीविज्जत्ति, आकासधातु, रूपस्स लहुता, मुदुता, कम्मज्जता, उपचयो, सन्तति, जरता, अनिच्चता ति इमानि पन दस रूपानि न सम्मसन्नूपगानि, आकारविकारअन्तरपरिच्छेदमत्तकानि, न निष्फन्नानि, न रूपरूपानि, अपि च खो रूपानं अकारविकारअन्तरपरिच्छेदमत्ततो रूपं ति सङ्खं गतानि,—इति सब्बानि पेतानि सत्तवीसति रूपानि रूपक्खन्धो, एकासीतिया लोकियचित्तेहि सद्धिं उप्पन्ना वेदना वेदनाक्खन्धो, तंसम्पयुत्ता सज्जा सज्जाक्खन्धो, सङ्खारा सङ्खारक्खन्धो, विज्जाणं विज्जाणक्खन्धो ति,—इति रूपक्खन्धो रूपं, चत्तारो अरूपिनो खन्धा नामं ति एवमेको पञ्चक्खन्धवसेन नाम-रूपं ववत्थपेति ।

१४. अपरो, “ यं किञ्चि रूपं सब्बं रूपं चत्तारि महाभूतानि चतुज्जञ्च महाभूतानं उपादाय रूपं ” ति [म १।२२२-२३] एवं सङ्खित्तेनेव इमस्मिं अत्तभावे रूपं परि-ग्गहेत्वा, तथा मनायतनञ्चेव धम्मायतनेकदेसञ्च नामं ति परिग्गहेत्वा, इति इदञ्च नामं इदञ्च रूपं, इदं वुच्चति नामरूपं ति सङ्खेपतो नामरूपं ववत्थपेति ।

१५. सचे पनस्स तेन तेन मुखेन रूपं परिग्गहेत्वा अरूपं परिगण्हतो सुखुमत्ता अरूपं न उपट्ठाति, तेन धुरानिक्खेपं अक्त्वा रूपमेव पुनप्पुनं सम्मसितब्बं मनसिकातब्बं परिगहेतब्बं ववत्थपेतब्बं । यथा यथा हिस्स रूपं सुविक्खालितं होति, निज्जटं सुपरिसुद्धं तथा तथा तदारम्भणा अरूपधम्मा सयमेव पाकटा होन्ति ।

१६. यथा हि चक्षुमतो पुरिसस्स अपरिसुद्धे आदासे मुखनिमित्तं ओलोकेन्तस्स निमित्तं न पज्जायति । सो, निमित्तं न पज्जायती ति न आदसं छेत्तेति, अथ खो नं पुनप्पुनं परिमंजति । तस्स परिसुद्धे आदासे निमित्तं सयमेव पाकटं होति । यथा च तेलत्थिको तिलपिड्डं दोणियं आकिरित्वा उदकेन परिष्फोसेत्वा एकवारं द्वेवारं पीठनमत्तेन तेले अनिक्खमन्ते न तिलपिड्डं छेत्तेति, अथ खो नं पुनप्पुनं उण्होदकेन परिष्फोसेत्वा मदित्वा मदित्वा

पीळोति । तस्सेवं करोतो विप्पसन्नं तिलतेलं निक्खमति । यथा वा पन उदकं पसादेतुकामो कतकडिं गहेत्वा अन्तोघटे हत्थं ओतारेत्वा एक-द्वे वारे घंसनमत्तेन उदके अविप्पसीदन्ते न कतकडिं छड्ढेति, अथ खो नं पुनप्पुनं घंसति । तस्सेवं करोन्तस्स कललकडमं सन्निसीदति, उदकं अच्छं होति विप्पसन्नं । एवमेव तेन भिक्खुना धुरनिकखेपं अकत्वा रूपमेव पुनप्पुनं सम्मसितब्बं मनसिकातब्बं परिग्गहेतब्बं ववत्थपेतब्बं ।

१७. यथा यथा हिस्स रूपं सुविकखालितं होति निज्जटं सुपरिसुद्धं, तथा तथा तप्पच्चनीककिलेसा सन्निसीदन्ति, कइमुपरिउदकं विय चित्तं पसन्नं होति, तदारम्मणा अरूपधम्मा सयमेव पाकटा होन्ति । एवं अज्जाहि पि उच्छु-चोर-गोण-दधि-मच्छादीहि उपमाहि अयमत्थो पकासेतब्बो ।

१८. एवं सुविसुद्धरूपपरिग्गहस्स पनस्स अरूपधम्मा तीहि आकारेहि उपइहन्ति, फस्स-वसेन वा, वेदनावसेन वा, विज्जाणवसेन वा ।

१९. कथं ? एकस्स ताव, पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आदिना नयेन धातुयो परिगण्हन्तस्स, पठमाभिनिपातो फस्सो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, सद्धिं फस्सेन चेतना सङ्खारक्खन्धो, चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपइहाति । तथा केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा....पे....अस्सासपस्सासे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति पठमाभिनिपातो फस्सो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो....पे...चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपइहाति । एवं अरूपधम्मा फस्सवसेन उपइहन्ति ।

२०. एकस्स, पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति तदारम्मणरसानुभवनकवेदना वेदनाक्खन्धो, तंसम्पयुत्ता सज्जा सज्जाक्खन्धो, तंसम्पयुत्तो फस्सो च चेतना च सङ्खारक्खन्धो, तंसम्पयुत्तं चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपइहाति । तथा केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा....पे....अस्सासपस्सासे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति तदारम्मणरसानुभवनकवेदना वेदनाक्खन्धो....पे.... तंसम्पयुत्तं चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपइहाति । एवं वेदनावसेन अरूपधम्मा उपइहन्ति ।

२१. अपरस्स, पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आरम्मणपटिविजाननं विज्जाणं विज्जाणक्खन्धो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, फस्सो च चेतना च सङ्खारक्खन्धो ति उपइहाति । तथा केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा....पे....अस्सासपस्सासे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आरम्मणपटिविजाननं विज्जाणं विज्जाणक्खन्धो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, फस्सो च चेतना च सङ्खारक्खन्धो ति उपइहाति । एवं विज्जाणवसेन अरूपधम्मा उपइहन्ति ।

२२. एतेनेव उपायेन, कम्मसमुद्धाने केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आदिना नयेन बाचत्तालीसाय धातुकोडासेसु चतुन्नं चतुन्नं धातून् वसेन सेसेसु च चक्खुधातुआदिसु रूपपरिग्गहमुखेसु सब्बं नयभेदं अनुगत्वा योजना कातब्बा ।

२३. यस्मा च एवं सुविसुद्धरूपपरिगहस्सेव तस्स अरूपधम्मा तीहाकारेहि पाकटा होन्ति, तस्मा सुविसुद्धरूपपरिगहेनेव अरूपपरिगहाय योगो कातब्बो, न इतरेन । सचे हि एकस्मिं वा रूपधम्मे उपडित्ते, द्वीसु वा, रूपं पहाय अरूपपरिगहं आरभति, कम्मट्ठानतो परिहायति, पथवीकसिणभावनाय वुत्तप्पकारा पब्बतेय्या गावी विय [४।१३०] । सुविसुद्धरूपपरिगहवसेन पन अरूपपरिगहाय योगं करोतो कम्मट्ठानं वुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्लं पापुणाति ।

२४. सो, एवं फस्सादीनं वसेन उपडित्ते चत्तारो अरूपिनो खन्धे नामं ति, तेसं आरम्भण-भूतानि चत्तारि महाभूतानि चतुन्नञ्च महाभूतानं उपादाय रूपं रूपं ति ववत्थपेति । इति अट्ठारस धातुयो, द्वादसायतनानि, पञ्चक्खन्धा ति सब्बे पि तेभूमके धम्मे, खगगेन समुगं विवरमानो विय, यमकतालकन्दं फालयमानो विय च, नामञ्च रूपञ्चा ति द्वेधा ववत्थपेति, नामरूपमत्ततो उद्धं अज्जो सत्तो वा पुग्गलो वा देवो वा ब्रह्मा वा नत्थी ति निट्ठं गच्छति ।

२५. सो एवं याथावसरसतो नामरूपं ववत्थपेत्वा सुद्धतरं, सत्तो पुग्गलो ति इमिस्सा लोकसमज्जाय पहानत्थाय, सत्तसम्मोहस्स समतिक्रमत्थाय, असम्मोहभूमियं चित्तं ठपनत्थाय सम्बहुलसुत्तन्तवसेन, नामरूपमत्तमेविदं, न सत्तो, न पुग्गलो अत्थी ति एतमत्थं संसन्देत्वा ववत्थपेति । वुत्तं हेतं—

“ यथा पि अङ्गसम्भारा होति सदो रथो इति ।

एवं खन्धेसु सन्तेसु होति सत्तो ति सम्मुत्ती ” ति [सं १।१३५] ॥

२६. अपरमपि वुत्तं—“ सेय्यथा पि, आवुसो, कट्ठञ्च पटिञ्च वल्लिञ्च पटिञ्च मत्तिकञ्च पटिञ्च तिणञ्च पटिञ्च आकासो परिवारितो अगारं त्वेव सद्धं गच्छति । एवमेव खो, आवुसो, अट्ठिञ्च पटिञ्च न्हारुञ्च पटिञ्च मंसञ्च पटिञ्च चम्मञ्च पटिञ्च आकासो परिवारितो रूपं त्वेव सद्धं गच्छती ” ति [म १।१९०] ।

२७. अपरमपि वुत्तं—

“ दुक्खमेव हि सम्भोति दुक्खं तिट्ठति वेति च ।

नाज्जत्र दुक्खा सम्भोति नाज्जं दुक्खा निरुज्जती ” ति [सं १।१३५] ॥

२८. एवं अनेकसतेहि सुत्तन्तेहि नामरूपमेव दीपितं, न सत्तो, न पुग्गलो । तस्मा, यथा अक्ख-चक्क-पञ्जर-ईसादिसु अङ्गसम्भारेसु एकेनाकारेन सण्ठितेसु रथो ति वोहारमत्तं होति, परमत्थतो एकेकस्मिं अङ्गे उपपरिक्खियमाने रथो नाम नत्थि,—यथा च कट्ठादिसु गेहसम्भारेसु एकेनाकारेन आकासं परिवारेत्वा ठितेसु गेहं ति वोहारमत्तं होति, परमत्थतो गेहं नाम नत्थि,—यथा च अङ्गुलि-अङ्गुट्ठादिसु एकेनाकारेन ठितेसु मुट्ठी ति वोहारमत्तं होति, दोणि-तन्तिआदिसु वीणा ति, हत्थि-अस्सादिसु सेना ति, पाकार-गेह-गोपुरादिसु नगरं ति, खन्धसाखापलासादिसु एकेनाकारेन ठितेसु रुक्खो ति वोहारमत्तं होति, परमत्थतो एकेकस्मिं अवयवे उपपरिक्खियमाने रुक्खो नाम नत्थि,—

एवमेव, पञ्चसु उपादानकखन्धेषु सति, सत्तो पुगगलो ति वोहारमतं होति, परमत्थतो एकेकस्मिं धम्मे उपपरिक्खियमाने, अस्मी ति वा अहं ति वा ति गाहस्स कथुभूतो सत्तो नाम नत्थि, परमत्थतो पन नामरूपमत्तमेव अत्थी ति । एवं पस्सतो हि दस्सनं यथाभूतदस्सनं नाम होति ।

२९. यो पनेतं यथाभूतदस्सनं पहाय, सत्तो अत्थी ति गण्हाति, सो तस्स विनासं अनुजानेय्य, अविनासं वा । अविनासं अनुजानन्तो सस्सते पतति, विनासं अनुजानन्तो उच्छेदे पतति । कस्मा ? खीरन्वयस्स दधिनो विय तदन्वयस्स अज्जस्स अभावतो । सो, सस्सतो सत्तो ति गण्हन्तो ओलीयति नाम, उच्छिज्जती ति गण्हन्तो अतिधावति नाम ।

३०. तेनाह भगवा—“ द्वीहि, भिक्खवे, दिट्ठिगतेहि परियुट्ठिता देवमनुस्सा ओलीयन्ति एके, अतिधावन्ति एके, चक्खुमन्तो व पस्सन्ति । कथञ्च, भिक्खवे, ओलीयन्ति एके ? भवारामा, भिक्खवे, देवमनुस्सा, भवरता, भवसम्मुदिता । तेसं भवनिरोधाय धम्मे देसियमाने चित्तं न पक्खन्दति नष्पसीदति, न सन्तिट्ठति, नाधिमुच्चति । एवं खो, भिक्खवे, ओलीयन्ति एके । कथञ्च, भिक्खवे, अतिधावन्ति एके ? भवेनेव खो पनेके अट्ठियमाना, हरायमाना, जिगुच्छमाना, विभवं अभिनन्दन्ति, यतो किर भो अयं अत्ता कायस्स भेदा उच्छिज्जति, विनस्सति, न होति परं मरणा, एतं सन्तं, एतं पणितं, एतं याथावं ति । एवं खो, भिक्खवे, अतिधावन्ति एके । कथञ्च, भिक्खवे, चक्खुमन्तो व पस्सन्ति ? इध, भिक्खवे, भिक्खु भूतं भूततो पस्सति, भूतं भूततो दिस्वा भूतस्स निब्बिदाय विरागाय निरोधाय पटिपन्नो होति । एवं खो, भिक्खवे, चक्खुमन्तो व पस्सन्ती ” ति [३ ४३-४४] ।

३१. तस्मा, यथा दारुयन्तं सुज्जं निज्जीवं निरीहकं, अथ च पन दारुरज्जुसमायोगवसेन गच्छति पि तिट्ठति पि, सईहकं सब्यापारं विय खायति, एवमिदं नामरूपमपि सुज्जं निज्जीवं निरीहकं, अथ च पन अज्जमज्जसमायोगवसेन गच्छति पि तिट्ठति पि सईहकं सब्यापारं विय खायती ति दड्ढ्वं । तेनाहु पोराना—

“ नामञ्च रूपञ्च इधत्थि सच्चतो, न हेत्थ सत्तो मनुजो च विज्जति ।

सुज्जं इदं यन्तमिवाभिसङ्कतं, दुक्खस्स पुज्जो तिणकड्ढसादिसो ” ति [] ॥

३२. न केवलञ्चेतं दारुयन्तूपमाय, अज्जाहि पि नळकलापिआदीहि उपमाहि विभावेतब्बं । यथा हि द्वीसु नळकलापिसु अज्जमज्जं निस्साय ठपितासु एका एकस्सा उपत्थम्भो होति, एकस्सा पतमानाय इतरा पि पतति, एवमेव पञ्चवोकारभवे नामरूपं अज्जमज्जं निस्साय पवत्तति, एकं एकस्स उपत्थम्भो होति, मरणवसेन एकस्मिं पतमाने इतरमपि पतति । तेनाहु पोराना—

“ यमकं नामरूपञ्च उभो अज्जोअज्जनिस्सिता ।

एकस्मिं भिज्जमानस्मिं उभो भिज्जन्ति पच्चया ” ति [] ॥

३३. यथा च दण्डाभिहतं भेरिं निस्साय सदे पवत्तमाने अज्जा भेरि अज्जो सदो, भेरि-
सदा असम्मिस्सा, भेरि सदेन सुज्जा, सदो भेरिया सुज्जो, एवमेव वत्थुद्वारारम्मणसङ्घातं रूपं
निस्साय नामे पवत्तमाने अज्जं रूपं, अज्जं नामं, नामरूपा असम्मिस्सा, नामं रूपेन
सुज्जं, रूपं नामेन सुज्जं, अपि च खो, भेरिं पटिच्च सदो विय रूपं पटिच्च नामं पवत्तति ।
तेनाहु पोराना—

“ न चक्खुतो जायरे फस्सपञ्चमा न रूपतो नो च उभिन्नमन्तरा ।
हेतुं पटिच्च पभवन्ति सङ्घता यथा पि सदो पहाटाय भेरिया ॥
न सोततो जायरे फस्सपञ्चमा न सदतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे....
न घानतो जायरे फस्सपञ्चमा न गन्धतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे....
न जिह्वतो जायरे फस्सपञ्चमा न रसतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे....
न कायतो जायरे फस्सपञ्चमा न फस्सतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे....
न वत्थुरूपा पभवन्ति सङ्घता न चापि धम्मायतनेहि निग्गता ।
हेतुं पटिच्च पभवन्ति सङ्घता यथा पि सदो पहाटाय भेरिया ” ति [] ॥

३४. अपि चेत्थ नामं नित्तेजं न सकेन तेजेन पवत्तितुं सक्कोति, न खादति, न पिवति,
न ब्याहरति, न इरियापथं कप्पेति । रूपमपि नित्तेजं न सकेन तेजेन पवत्तितुं सक्कोति, नत्थि
तस्स खादितुकामता, नापि पिवितुकामता, न ब्याहरितुकामता, न इरियापथं कप्पेतुकामता ।
अथ खो नामं निस्साय रूपं पवत्तति, रूपं निस्साय नामं पवत्तति । नामस्स खादितुकामताय
पिवितुकामताय ब्याहरितुकामताय इरियापथं कप्पेतुकामताय सति रूपं खादति, पिवति,
ब्याहरति, इरियापथं कप्पेति ।

३५. इमस्स पनत्थस्स विभावन्तथाय इमं उपमं उदाहरन्ति । यथा जच्चन्धो च पीठसप्पी
च दिसा पक्कमितुकामा अस्सु । जच्चन्धो पीठसप्पी एवमाह—अहं खो भणे सक्कोमि पादेहि
पादकरणीयं कातुं, नत्थि च मे चक्खुनि येहि समविसमं पस्सेय्यं ति । पीठसप्पी पि जच्चन्धं
एवमाह—अहं खो भणे सक्कोमि चक्खुना चक्खुकरणीयं कातुं, नत्थि च मे पादानि येहि
अभिक्रमेय्यं वा पटिक्कमेय्यं वा ति । सो तुड्डहट्ठो जच्चन्धो पीठसप्पी अंसकूटं आरोपेसि । पीठसप्पी
जच्चन्धस्स अंसकूटे निसीदित्वा एवमाह—वामं मुञ्च दक्खिणं गण्ह, दक्खिणं मुञ्च वामं गण्हा
ति । तत्थ जच्चन्धो पि नित्तेजो दुब्बलो न सकेन तेजेन सकेन बलेन गच्छति, पीठसप्पी पि
नित्तेजो दुब्बलो न सकेन तेजेन सकेन बलेन गच्छति, न च तेसं अज्जमज्जं निस्साय गमनं
नप्पवत्तति । एवमेव नामपि नित्तेजं, न सकेन तेजेन उप्पज्जति, न तासु तासु किरियासु
पवत्तति, रूपमपि नित्तेजं, न सकेन तेजेन उप्पज्जति, न तासु तासु किरियासु पवत्तति, न च
तेसं अज्जमज्जं निस्साय उप्पत्ति वा पवत्ति वा न होति ।

३६. तेनेतं वुच्चति—

“ न सकेन बलेन जायरे, नो पि सकेन बलेन तिट्ठरे ।

परधम्मवसानुवत्तिनो जायरे सङ्खता अत्तदुब्बला ॥

परपच्चयतो च जायरे, परआरम्मणतो समुट्ठिता ।

आरम्मणपच्चयेहि च परधम्मेहि चिमे पभाविता ॥

यथा पि नावं निस्साय मनुस्सा यन्ति अण्णवे ।

एवमेव रूपं निस्साय नामकायो पवत्तति ॥

यथा मनुस्से निस्साय नावा गच्छति अण्णवे ।

एवमेव नामं निस्साय रूपकायो पवत्तति ॥

उभो निस्साय गच्छन्ति मनुस्सा नावा च अण्णवे ।

एवं नामञ्च रूपञ्च उभो अञ्जोज्जनिस्सिता ” ति [] ॥

३७. एवं नानानयेहि नामरूपं यवत्थापयतो सत्तसज्जं अभिभवित्वा असम्मोहभूमियं
ठितं नामरूपानं याथावदस्सनं दिट्ठिविसुद्धी ति वेदितब्बं । नामरूपववत्थानं ति पि सङ्खार-
परिच्छदो ति पि एतस्सेव अधिवचनं ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाकते विसुद्धिमग्गे
पञ्चाभावनाधिकारे दिट्ठिविसुद्धिनिद्देशो नाम
अट्टारसमो परिच्छेदो ।

एकूनवीसतिमो परिच्छेदो कङ्खावितरणविसुद्धिनिर्देशो

१. एतस्सेव पन नामरूपस्स पच्चयपरिग्गहणेन तस्सि अद्वासु कङ्खं वितरित्वा ठितं जाणं कङ्खावितरणविसुद्धि नाम ।

२. तं सम्पादेतुकामो भिक्खु, यथा नाम कुसलो भिसक्को रोगं दिस्वा तस्स समुद्धानं परियेसति, यथा वा पन अनुकम्पको पुरिसो मन्दं कुमारं दहरं उत्तानसेथ्यकं रथिकाय निपन्नं दिस्वा कस्स नु खो अयं पुत्तको ति तस्स मातापितरो आवज्जति, एवमेव तस्स नामरूपस्स हेतुपच्चयपरियेसनं आपज्जति ।

३. सो आदितो व इति पटिसञ्चिक्खति—न ताविदं नामरूपं अहेतुकं सब्बत्थ सब्बदा सब्बेसञ्च एकसदिसभावापत्तितो, न इस्सरादिहेतुकं नामरूपतो उद्धं इस्सरादीनं अभावतो, ये पि, नामरूपमत्तमेव इस्सरादयो ति वदन्ति, तेसं इस्सरादिसङ्खातनामरूपस्स अहेतुकभावापत्तितो । तस्मा भवितम्बमस्स हेतुपच्चयेहि । के नु खो ते ति ?

४. सो एवं नामरूपस्स हेतुपच्चये आवज्जित्वा इमस्स ताव रूपकायस्स एवं हेतुपच्चये परिगण्हाति—अयं कायो निब्बत्तमानो नेव उप्पल-पदुम-पुण्डरीक-सोगन्धिकादीनं अब्भन्तरे निब्बत्तति, न मणिमुत्ताहारादीनं, अथ खो आमासयपक्कासयानं अन्तरे, उदरपटलं पच्छतो पिड्डिकण्टकं पुरतो कत्वा अन्त-अन्तगुणपरिवारितो सयम्पि दुग्गन्धजेगुच्छपटिकूलो दुग्गन्ध-जेगुच्छपटिकूले परमसम्बाधे ओकासे पूतिमच्छ-पूतिकुणप-पूतिकुम्मास-ओळिगल्ल-चन्दनिकादिसु किमि विय निब्बत्तति । तस्सेवं निब्बत्तमानस्स, अविज्जा तण्हा उपादानं कम्मं ति इमे चत्तारो धम्मा निब्बत्तकत्ता हेतु, आहारो उपत्थम्भकत्ता पच्चयो ति पञ्च धम्मा हेतुपच्चया होन्ति । तेषु पि अविज्जादयो तयो इमस्स कायस्स माता विय दारकस्स उपनिस्सया होन्ति, कम्मं पिता विय पुत्तस्स जनकं, आहारो धाती विय दारकस्स सन्धारको ति ।

५. एवं रूपकायस्स पच्चयपरिग्गहं कत्वा पुन, “ चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविज्जाणं ” ति [सं २।७२] आदिना नयेन नामकायस्स पच्चयपरिग्गहं करोति । सो एवं पच्चयतो नामरूपस्स पवत्ति दिस्वा, यथा इदं एतरहि, एवं अतीते पि अद्धाने पच्चयतो पवत्ति, अनागते पि पच्चयतो पवत्तिस्सती ति समनुपस्सति ।

६. तस्सेवं समनुपस्सतो, या सा पुब्बन्तं आरब्भ, “ अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं, न नु खो अहोसिं अतीतमद्धानं, किं नु खो अहोसिं अतीतमद्धानं, कथं नु खो अहोसिं अतीतमद्धानं, किं हुत्वा किं अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं ” ति [म १।८] पञ्चविधा विचिकिच्छा

वुत्ता, या पि अपरन्तं आरब्ध, “ भविस्सामि नु खो अहं अनागतमद्धानं, न नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं, किं नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं, कथं नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं, किं हुत्वा किं भविस्सामि नु खो अहं अनागतमद्धानं ” ति [म १।८] पञ्चविधा विचिकिच्छा वुत्ता, या पि पञ्चपन्नं आरब्ध, “ एतरहि वा पन पञ्चपन्नं अद्धानं अज्झतं कथंकथी होति, अहं नु खोस्मि, नो नु खोस्मि, किं नु खोस्मि, कथं नु खोस्मि, अयं नु खो सत्तो कुतो आगतो, सो कुहिं गामी भविस्सती ” ति [म १।८] छब्बिधा विचिकिच्छा वुत्ता,—सा सब्बा पि पहीयति ।

७. अपरो साधारणासाधारणवसेन दुविधं नामस्स पच्चयं पस्सति, कम्मादिवसेन चतु-
ब्बिधं रूपस्स ।

८. दुविधो हि नामस्स पच्चयो, साधारणो असाधारणो च । तत्थ चक्खादीनि छ
द्वारानि, रूपादीनि छ आरम्भणानि नामस्स साधारणो पच्चयो कुसलादिभेदतो सब्बपकारस्सापि
ततो पवत्तितो, मनसिकारादिको असाधारणो । योनिमनसिकार-सद्भम्मसवनादिको हि
कुसलस्सेव होति, विपरीतो अकुसलस्स, कम्मादिको विपाकस्स, भवङ्गादिको किरियस्सा ति ।

९. रूपस्स पन, कम्मं चित्तं उतु आहारो ति अयं कम्मादिको चतुब्बिधो पच्चयो ।
तत्थ कम्मं अतीतमेव कम्मसमुद्धानस्स रूपस्स पच्चयो होति । चित्तं चित्तसमुद्धानस्स
उप्पज्जमानं, उतु-आहारा उतु-आहारसमुद्धानस्स ठितिक्वणे पच्चया होन्ति । एवमेको नामरूपस्स
पच्चयपरिगहं करोति ।

१०. सो एवं पच्चयतो नामरूपस्स पवत्तिं दिस्वा, यथा इदं एतरहि, एवं अतीते पि
अद्धाने पच्चयतो पवत्तिथ, अनागते पि पच्चयतो पवत्तिस्सती ति समनुपस्सति । तस्सेवं समनु-
पस्सतो वुत्तनयेनेव तीसु अद्धासु विचिकिच्छा पहीयति ।

११. अपरो तेसं येव नामरूपसङ्खातानं सङ्खारानं जरापत्तिं, जिण्णानञ्च भङ्गं दिस्वा, इदं
सङ्खारानं जरामरणं नाम जातिया सति होति, जाति भवे सति, भवो उपादाने सति, उपादानं
तण्हाय सति, तण्हा वेदनाय सति, वेदना फस्से सति, फस्सो सळायतने सति, सळायतनं
नामरूपे सति, नामरूपं विज्जाणे सति, विज्जाणं सङ्खारेसु सन्तेसु, सङ्खारा अविज्जाय सती ति
एवं पटिलोमपटिच्चसमुप्पादवसेन नामरूपस्स पच्चयपरिगहं करोति । अथस्स वुत्तनयेनेव
विचिकिच्छा पहीयति ।

१२. अपरो, “ इति खो....अविज्जापच्चया सङ्खारा ” ति [म १।२६१] पुब्बे
विथारेत्वा दस्सितानुलोमपटिच्चसमुप्पादवसेनेव नामरूपस्स पच्चयपरिगहं करोति । अथस्स
वुत्तनयेनेव कङ्खा पहीयति ।

१३. अपरो, “ पुरिमकम्मभवस्मिं मोहो अविज्जा, आयुहना सङ्खारा, निकन्ति तण्हा, उप-
गमनं उपादानं, चेतना भवो, इति इमे पञ्च धम्मा पुरिमकम्मभवस्मिं इध पटिसन्धिया पच्चया । इध

पटिसन्धि विञ्जाणं, ओक्कन्ति नामरूपं, पसादो आयतनं, फुट्ठो फस्सो, वेदयितं वेदना, इति इमे पञ्च धम्मा इधूपपत्तिभवस्मिं पुरेकतस्स कम्मस्स पञ्चया । इध परिपक्कता आयतनानं मोहो अविज्जा.... पे....चेतना भवो, इति इमे पञ्च धम्मा इध कम्मभवस्मिं आयतिं पटिसन्धिया पञ्चया ” ति [पटि १।५२] एवं कम्मवट्टविपाकवट्टवसेन नामरूपस्स पञ्चयपरिगहं करोति ।

१४. तत्थ चतुब्बिधं कम्मं—दिट्ठधम्मवेदनीयं, उपपज्जवेदनीयं, अपरापरियवेदनीयं, अहोसिकम्मं ति । तेषु एकजवनवीथियं सत्तसु चित्तेसु कुसला वा अकुसला वा पठमजवनचेतना दिट्ठधम्मवेदनीयकम्मं नाम । तं इमस्मिं येव अत्तभावे विपाकं देति । तथा असक्कोत्तं पन, अहोसि कम्मं नाहोसि कम्मविपाको, न भविस्सति कम्मविपाको, नत्थि कम्मविपाको ति इमस्स तिकस्स वसेन अहोसिकम्मं नाम होति । अत्थसाधिका पन सत्तमजवनचेतना उपपज्जवेदनीयकम्मं नाम । तं अनन्तरे अत्तभावे विपाकं देति । तथा असक्कोत्तं वुत्तनयेनेव अहोसिकम्मं नाम होति । उभिन्नं अन्तरे पञ्च जवनचेतना अपरापरियवेदनीयकम्मं नाम । तं अनागते यदा ओकासं लभति, तदा विपाकं देति, सति संसारपवत्तिया अहोसिकम्मं नाम न होति ।

१५. अपरमपि चतुब्बिधं कम्मं—यं गरुक्कं, यं बहुलं, यदासन्नं, कटत्ता वा पन कम्मं ति । तत्थ कुसलं वा होतु अकुसलं वा, गरुकागरुकेसु यं गरुक्कं मातुघातादिकम्मं वा, महग्गतकम्मं वा, तदेव पठमं विपच्चति । तथा बहुलाबहुलेसु पि यं बहुलं होति सुसील्यं वा दुस्सील्यं वा तदेव पठमं विपच्चति । यदासन्नं नाम मरणकाले अनुस्सरितकम्मं । यं हि आसन्नमरणो अनुस्सरितुं सक्कोति, तेनेव उपपज्जाति । एतेहि पन तीहि मुत्तं पुनप्पुनं लद्धासेवनं कटत्ता वा पन कम्मं नाम होति । तेसं अभावे तं पटिसन्धि आकङ्कति ।

१६. अपरमपि चतुब्बिधं कम्मं—जनकं, उपत्थम्भकं, उपपीळकं, उपघातकं ति । तत्थ जनकं नाम कुसलमपि होति अकुसलमपि । तं पटिसन्धियमपि पवत्ते पि रूपारूपविपाकक्खन्धे जनेति । उपत्थम्भकं पन विपाकं जनेतुं न सक्कोति, अञ्जेन कम्मेन दिन्नाय पटिसन्धिया जनिते विपाके उप्पज्जनकसुखदुक्खं उपत्थम्भेति, अद्धानं पवत्तेति । उपपीळकं अञ्जेन कम्मेन दिन्नाय पटिसन्धिया जनिते विपाके उप्पज्जनकसुखदुक्खं पीळेति, बाधति, अद्धानं पवत्तितुं न देति । उपघातकं पन सयं कुसलमपि अकुसलमपि समानं अञ्जं दुब्बलकम्मं घातेत्वा तस्स विपाकं पटिबाहित्वा अत्तनो विपाकस्स ओकासं करोति । एवं पन कम्मेन कते ओकासे तं विपाकं उप्पन्नं नाम वुच्चति ।

१७. इति इमेसं द्वादसन्नं कम्मानं कम्मन्तरञ्चेव विपाकन्तरञ्च बुद्धानं कम्मविपाकजाणस्सेव याथावसरसतो पाकटं होति, असाधारणं सावकेहि । विपस्सकेन पन कम्मन्तरञ्च विपाकन्तरञ्च एकदेसतो जानितब्बं । तस्मा अयं मुखमत्तदस्सनेन कम्मविसेसो पकासितो ति । इति इमं द्वादसविधं कम्मं कम्मवट्टे पक्खिपित्वा एवमेको कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन नामरूपस्स पञ्चयपरिगहं करोति ।

१८. सो एवं कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन पञ्चयतो नामरूपस्स पवत्तिं दिस्वा, यथा इदं एतरहि, एवं अतीते पि अद्धाने कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन पञ्चयतो पवत्तिथ, अनागते पि कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेनेव पञ्चयतो पवत्तिस्सती ति, इति कम्मञ्चेव कम्मविपाको च, कम्मवट्टञ्च विपाक-वट्टञ्च, कम्मपवत्तञ्च विपाकपवत्तञ्च, कम्मसन्ताति च विपाकसन्ताति च, किरिया च किरियाफलञ्च,

कम्मा विपाका वत्तन्ति, विपाको कम्मसम्भवो ।

कम्मा पुनब्भवो होति, एवं लोको पवत्तती ति ॥

समनुपस्सति ।

१९. तस्सेवं समनुपस्सतो या सा पुब्बन्तादयो आरब्भ, “अहोसिं नु खो अहं” ति [१९।६] आदिना नयेन वुत्ता सोल्लसविधा विचिकिच्छा, सा सब्बा पहीयति, सब्बभव-योनि-गति-ठिति-निवासेसु हेतुफलसम्बन्धवसेन पवत्तमानं नामरूपमत्तमेव खायति । सो नेव कारणतो उद्धं कारकं पस्सति, न विपाकप्पवत्तितो उद्धं विपाकपटिसंवेदकं । कारणे पन सति कारको ति, विपाकप्पवत्तिया सति पटिसंवेदको ति समञ्जामत्तेन पण्डिता बोहारन्तिञ्चेवस्स सम्मप्पञ्जाय सुदिद्धं होति ।

२०. तेनाहु पोरणा—

“कम्मस्स कारको नत्थि, विपाकस्स च वेदको ।
 सुद्धधम्मा पवत्तन्ति, एवेतं सम्मदस्सनं ॥
 एवं कम्मे विपाके च वत्तमाने सहेतुके ।
 बीजरुक्खादिकानं व पुब्बा कोटि न नायति ॥
 अनागते पि संसारे अप्पवत्तं न दिस्सति ।
 एतमत्थं अनञ्जाय तिथिया असयंवसी ॥
 सत्तसज्जं गहेत्त्वान सस्सतुच्छेददस्सिनो ।
 द्वासद्धिदिद्धिं गण्हन्ति अञ्जमञ्जविरोधिता ॥
 दिद्धिबन्धनबन्धा ते तण्हासोतेन बुद्धरे ।
 तण्हासोतेन बुद्धन्ता न ते दुक्खा पमुच्चरे ॥
 एवमेतं अभिञ्जाय भिक्खु बुद्धस्स सावको ।
 गम्भीरं निपुणं सुज्जं पच्चयं पटिविज्जति ॥
 कम्मं नत्थि विपाकग्धि, पाको कम्मे न विज्जति ।
 अञ्जमञ्जं उभो सुज्जा, न च कम्मं विना फलं ॥
 यथा न सुरिये अग्नि, न मणिग्धि न गोमये ।
 न तेसं बहि सो अत्थि, सम्भारेहि च जायति ॥

तथा न अन्तो कम्मस्स विपाको उपलब्धमिति ।
 बहिद्धा पि न कम्मस्स न कम्मं तत्थ विज्जति ॥
 फलेन सुञ्जं तं कम्मं, फलं कम्मे न विज्जति ।
 कम्मञ्च खो उपादाय ततो निब्बत्तती फलं ॥
 न हेत्थ देवो ब्रह्मा वा संसारस्सत्थि कारको ।
 सुद्धधम्मा पवत्तन्ति हेतुसम्भारपच्चया ” ति [] ॥

२१. तस्सेवं कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन नामरूपस्स पच्चयपरिगहं कत्वा तीसु अद्वासु पहीन-
 विचिकिच्छस्स सब्बे अतीतानागतपच्चुप्पन्ना धम्मा चुतिपटिसन्धिवसेन विदिता ह्यन्ति । सास्स
 होति जातपरिञ्चा ।

२२. सो एवं पजानाति—ये अतीते कम्मपच्चया निब्बत्ता खन्धा, ते तथेव निरुद्धा ।
 अतीतकम्मपच्चया पन इमस्मिं भवे अञ्जे खन्धा निब्बत्ता । अतीतभवतो इमं भवं आगतो
 एकधम्मो पि नत्थि । इमस्मिं भवे कम्मपच्चयेन निब्बत्ता खन्धा निरुज्झिस्सन्ति । पुनब्भवे
 अञ्जे निब्बत्तिस्सन्ति । इमम्हा भवा पुनब्भवं एकधम्मो पि न गमिस्सति । अपि च खो यथा
 न आचरियमुखतो सज्झायो अन्तेवासिकस्स मुखं पविसति, न च तप्पच्चया तस्स मुखे सज्झायो
 न वत्तति, न दूतेन मन्तोदकं पीतं रोगिनो उदरं पविसति, न च तस्स तप्पच्चया रोगो न वूप-
 सम्मति, न मुखे मण्डनविधानं आदासतलादिसु मुखनिमित्तं गच्छति, न च तत्थ तप्पच्चया
 मण्डनविधानं न पञ्चायति, न एकिस्सा वट्टिया दीपसिखा अञ्जं वट्ठिं सङ्कमति, न च तत्थ
 तप्पच्चया दीपसिखा न निब्बत्तति, एवमेव न अतीतभवतो इमं भवं, इतो वा पुनब्भवं कोचि
 धम्मो सङ्कमति, न च अतीतभवे खन्धायतनधातुपच्चया इध, इध वा खन्धायतनधातुपच्चया
 पुनब्भवे खन्धायतनधातुयो न निब्बत्तन्ती ति ।

२३. यथेव चक्खुविज्जाणं मनोधातुअनन्तरं ।
 न चेव आगतं, नापि न निब्बत्तं अनन्तरं ॥
 तथेव पटिसन्धिग्धि वत्तते चित्तसन्तति ।
 पुरिमं भिज्जति चित्तं, पच्छिमं जायति ततो ॥
 तेसं अन्तरिका नत्थि, वीचि तेसं न विज्जति ।
 न चितो गच्छति किञ्चि, पटिसन्धि च जायती ति ॥

२४. एवं चुति-पटिसन्धिवसेन वेदितब्बधम्मस्स सब्बाकारेण नामरूपस्स पच्चयपरिगह-
 जाणं थामगतं होति, सोळसविधा कङ्खा सुद्धतरं पहीयति । न केवलञ्च सा एव, “ सत्थरि
 कङ्कती ” ति [धम्म १८३] आदिनयप्पवत्ता अट्टविधा पि कङ्खा पहीयति येव, द्वासट्ठि
 दिट्ठिगतानि विक्खम्भन्ति ।

२५. एवं नानानयेहि नामरूपस्स पच्चयपरिगहणेन तीसु अद्वासु कङ्खं वितरित्वा ठितं जाणं कङ्खावितरणविसुद्धी ति वेदितब्बं । धम्मट्ठित्तिजाणं ति पि यथाभूतजाणं ति पि सम्मादस्सनं ति पि एतस्सेवाधिवचनं ।

२६. वुत्तं हेतं—“ अविज्जा पच्चयो, सङ्खारा पच्चयसमुप्पन्ना, उभो पेते धम्मा पच्चयसमुप्पन्ना ति पच्चयपरिगहे पञ्चा धम्मट्ठित्तिजाणं ” ति [पटि १।५०] । “ अनिच्चतो मनसिकरोन्तो कतमे धम्मे यथाभूतं जानाति पस्सति ? कथं सम्मादस्सनं होति ? कथं तदन्वयेन सब्बे सङ्खारा अनिच्चतो सुदिट्ठा होन्ति ? कथं कङ्खा पहीयति ? दुक्खतो....अनत्ततो मनसिकरोन्तो कतमे धम्मे यथाभूतं जानाति पस्सति....पे....कथं कङ्खा पहीयती ति ? अनिच्चतो मनसिकरोन्तो निमित्तं यथाभूतं जानाति पस्सति । तेन वुच्चति सम्मादस्सनं । एवं तदन्वयेन सब्बे सङ्खारा अनिच्चतो सुदिट्ठा होन्ति । एत्थं कङ्खा पहीयति । दुक्खतो मनसिकरोन्तो पवत्तं यथाभूतं जानाति पस्सति... अनत्ततो मनसिकरोन्तो निमित्तञ्च पवत्तञ्च यथाभूतं जानाति पस्सति । तेन वुच्चति सम्मादस्सनं । एवं तदन्वयेन सब्बे धम्मा अनत्ततो सुदिट्ठा होन्ति । एत्थं कङ्खा पहीयति । यञ्च यथाभूतजाणं यञ्च सम्मादस्सनं, या च कङ्खावितरणा, इमे धम्मा नानत्था नानाव्यञ्जना, उदाहु एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ति ? यञ्च यथाभूतजाणं, यञ्च सम्मादस्सनं, या च कङ्खावितरणा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६२-६३] ।

२७. इमिना पन जाणेन समन्नागतो विपस्सको बुद्धसासने लद्धस्सासो लद्धपतिट्ठो नियतगतिको चूळसोतापन्नो नाम होति ।

तस्मा भिक्खु सदा सतो नामरूपस्स सब्बसो ।

पच्चये परिगण्हेय्य कङ्खावितरणत्थिको ति ॥

इति साधुजनपासुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पञ्चाभावनाधिकारे कङ्खावितरणविसुद्धिनिद्देशो नाम

एकूनवीसतिमो परिच्छेदो ।

वीसतिमो परिच्छेदो

मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो

१. अयं मग्गो, अयं न मग्गो ति एव मग्गञ्च अमग्गञ्च जत्वा ठितं जाणं पन मग्गा-
मग्गजाणदस्सनविसुद्धि नाम ।

२. तं सम्पादेतुकामेन कलापसम्मसनसङ्घाताय नयविपस्सनाय ताव योगो करणीयो ।
कस्मा ? आरद्धविपस्सकस्स ओभासादिसम्भवे मग्गामग्गजाणसम्भवतो । आरद्धविपस्सकस्स हि
ओभासादिसु सम्भूतेसु मग्गामग्गजाणं होति । विपस्सनाय च कलापसम्मसनं आदि । तस्मा
एतं कङ्खावितरणानन्तरं उद्दिष्टं । अपि च यस्मा तीरणपरिज्जाय पवत्तमानाय मग्गामग्गजाणं
उप्पज्जाति, तीरणपरिज्जा च जातपरिज्जानन्तरा, तस्मा पि तं मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धि
सम्पादेतुकामेन कलापसम्मसने ताव योगो कातब्बो ।

३. तत्रायं विनिच्छियो । तिस्सो हि लोकियपरिज्जा, जातपरिज्जा, तीरणपरिज्जा, प्हान-
परिज्जा च, या सन्धाय वुत्तं—“ अभिज्जापज्जा जातहेन जाणं, परिज्जापज्जा तीरणहेन
जाणं, प्हानपज्जा परिच्चागहेन जाणं ” ति [पटि १।८७] । तत्थ रुपनलक्खणं रूपं,
वेदयितलक्खणा वेदना ति एवं तेसं तेसं धम्मानं पच्चत्तलक्खणसल्लक्खणवसेन पवत्ता पज्जा
जातपरिज्जा नाम । रूपं अनिच्चं, वेदना अनिच्चा ति आदिना पन नयेन तेसं येव धम्मानं
सामञ्जलक्खणं आरोपेत्वा पवत्ता लक्खणारम्माणिकविपस्सनापज्जा तीरणपरिज्जा नाम । तेसु
येव पन धम्मेषु निच्चसज्जादिपजहनवसेन पवत्ता लक्खणारम्माणिकविपस्सनापज्जा प्हान-
परिज्जा नाम ।

४. तत्थ सङ्खारपरिच्छेदतो पडाय याव पच्चयपरिग्गहा जातपरिज्जाय भूमि । एतस्मि
हि अन्तरे धम्मानं पच्चत्तलक्खणपटिवेधस्सेव आधिपच्चं होति । कलापसम्मसनतो पन पडाय याव
उदयब्बयानुपस्सना तीरणपरिज्जाय भूमि । एतस्मि हि अन्तरे सामञ्जलक्खणपटिवेधस्सेव
आधिपच्चं होति । भङ्गानुपस्सनं आदिं कत्वा उपरि प्हानपरिज्जाय भूमि । ततो पडाय हि,
“ अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्जं पजहति, दुक्खतो अनुपस्सन्तो सुखसज्जं....पे....
अनत्ततो अनुपस्सन्तो अत्तसज्जं निब्बिन्दन्तो नन्दि, विरज्जन्तो रागं, निरोधेन्तो समुदयं,
पटिनिस्सज्जन्तो आदानं पजहती ” ति [पटि १।९७७] एवं निच्चसज्जादिप्हानसाधिकानं
सत्तनं अनुपस्सनानं आधिपच्चं ।

५. इति इमासु तीसु परिज्जासु सङ्खारपरिच्छेदस्स चेव पच्चयपरिग्गहस्स च साधितत्ता
इमिना योगिना जातपरिज्जा व अधिगता होति, इतरा च अधिगन्तब्बा । तेन वुत्तं—यस्मा

तीरणपरिञ्चाय पवत्तमानाय मग्गामग्गजाणं उप्पज्जति, तीरणपरिञ्चा च जातपरिञ्चानन्तरा, तस्मा पि तं मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिं सम्पादेतुकामेन कलापसम्मसने ताव योगो कातब्बो ति [२०।२] ।

६. तत्रायं पाळि—“ कथं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं धम्मानं सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं ? यं किञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अज्झत्तं वा....पे....यं दूरे सन्तिके वा, सञ्चं रूपं अनिच्चतो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं । दुक्खतो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं । अनत्ततो ववत्थपेति एकं सम्मसनं । या काचि वेदना....पे....यं किञ्चि विज्जाणं....पे....अनत्ततो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं । चक्खुं....पे....जरामरणं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्चतो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं । दुक्खतो....अनत्ततो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं ।

७. “रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्चं खयडेन, दुक्खं भयडेन, अनत्ता असारकडेना ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । वेदनं .. विज्जाणं....चक्खुं....पे....जरामरणंपे....सम्मसने जाणं । रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्चं सङ्गतं पटिच्चसमुप्पन्नं खयधम्मं वयधम्मं विरागधम्मं निरोधधम्मं ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । वेदनं.... विज्जाणं....चक्खुं... जरामरणं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्चं....पे....निरोधधम्मं ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं ।

८. “जातिपच्चया जरामरणं, असति जातिया नत्थि जरामरणं ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । अतीतमपि अद्धानं अनागतमपि अद्धानं जातिपच्चया जरामरणं, असति जातिया नत्थि जरामरणं ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । भवपच्चया जाति.... पे....अविजापच्चया सङ्कारा, असति अविजाय नत्थि सङ्कारा ति सङ्खिपित्वा, ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । अतीतमपि अद्धानं, अनागतमपि अद्धानं अविजापच्चया सङ्कारा, असति अविजाय नत्थि सङ्कारा ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । तं जातडेन जाणं, पजाननडेन पञ्चा, तेन वुच्चति अतीतानागतपच्चुप्पन्नं धम्मानं सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं ” ति [पटि १।५३-५४] ।

९. एत्थ च, “चक्खुं....पे....जरामरणं ” ति इमिना पेय्यालेन द्वारारम्मणेहि सद्धिं द्वारप्पवत्ता धम्मा, पञ्चक्खन्धा, छ द्वारानि, छ आरम्मणानि, छ विज्जाणानि, छ फस्सा, छ वेदना, छ सञ्जा, छ चेतना, छ तण्हा, छ वितक्का, छ विचारा, छ धातुयो, दस कसिणानि, द्वात्तिस कोडासा, द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो, बावीसति इन्द्रियानि, तिस्सो धातुयो, नव भवा, चत्तारि ज्ञानानि, चतस्सो अप्पमञ्जा, चतस्सो समापत्तियो, द्वादस पटिच्चसमुप्पादङ्गानी ति इमे धम्मरासयो सङ्खित्ता ति वेदितब्बा ।

१०. वुत्तं हेतं अभिज्जेय्यनिद्देशे—“ सञ्चं, भिक्खवे, अभिज्जेय्यं । किञ्च, भिक्खवे,

सब्बं अभिज्जेय्यं ? चक्खुं, भिक्खवे, अभिज्जेय्यं, रूपा....चक्खुविज्जाणं....चक्खुसम्पस्सोयम्पिदं चक्खुसम्पस्सपच्चया उपज्जति वेदयितं सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा, तम्पि अभिज्जेय्यं । सोतं....पे....यम्पिदं मनोसम्पस्सपच्चया उपज्जति वेदयितं सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा, तम्पि अभिज्जेय्यं ।

११. “ रूपं....पे....विज्जाणं....चक्खुं....पे....मनो....रूपा....पे....धम्मा....चक्खु-
विज्जाणं....पे....मनोविज्जाणं....चक्खुसम्पस्सो....पे....मनोसम्पस्सोचक्खुसम्पस्सजा
वेदना....पे....मनोसम्पस्सजा वेदना....रूपसज्जा...पे....धम्मसज्जा....रूपसञ्चेतना....पे
....धम्मसञ्चेतना....रूपतण्हा....पे....धम्मतण्हा. .. रूपवितक्को....पे....धम्मवितक्को....रूप-
विचारो....पे....धम्मविचारो ...पथवीधातु....पे....विज्जाणधातु....पथवीकसिणं... पे....
विज्जाणकसिणं....केसा....पे....मत्थलुङ्गं....चक्खायतनं....पे....धम्मायतनं....चक्खुधातु....
पे...मनोविज्जाणधातु....चक्खुन्द्रियं....पे....अज्जाताविन्द्रियं, कामधातु, रूपधातु, अरूपधातु
....कामभवो, रूपभवो, अरूपभवो, सज्जाभवो, असज्जाभवो, नेवसज्जानासज्जाभवो, एकवो-
कारभवो, चतुवोकारभवो, पञ्चवोकारभवो....पठमं ज्ञानं....पे....चतुत्थं ज्ञानं....मेत्ता चेतो-
विमुत्ति....पे....उपेक्खा चेतोविमुत्ति....आकासानञ्चायतनसमापत्ति....पे....नेवसज्जानासज्जा-
यतनसमापत्ति....अविज्जा अभिज्जेय्या....पे....जरामरणं अभिज्जेय्यं ” ति [पटि १।५-८] ।

१२. तं तत्थ एवं विथारेत्वा वुत्तत्ता इध सब्बं पेय्यालेन सङ्घित्तं । एवं सङ्घित्ते
पनेत्थ ये लोकुत्तरा धम्मा आगता, ते असम्मसन्नूपगत्ता इमस्मि अधिकारे न गहेत्तब्बा । ये पि
च सम्मसन्नूपगा, तेसु ये यस्स पाकटा होन्ति, सुखेन परिग्गहं गच्छन्ति, तेसु तेन
सम्मसनं आरभितब्बं ।

१३. तत्रायं खन्धवसेन आरब्ध विधानयोजना । यं किञ्चि रूपं....पे....सब्बं रूपं
अनिच्चतो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं, दुक्खतो, अनत्ततो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं ति एत्तावता
अयं भिक्खु, यं किञ्चि रूपं ति एवं अनियमनिदिट्ठं सब्बम्पि रूपं अतीतत्तिकेन चैव चतूहि च
अज्झत्तादिदुकेही ति एकादसहि ओकासेहि परिच्छिन्दित्वा सब्बं रूपं अनिच्चतो ववत्थपेति,
अनिच्चं ति सम्मसति । कथं ? परतो वुत्तनयेन । वुत्तं हेतं—रूपं अतीतानागतपञ्चुप्पन्नं अनिच्चं
खयट्ठेना ति [२०।७] ।

१४. तस्मा एस, यं अतीतं रूपं, तं यस्मा अतीते येव खीणं, नायिमं भवं सम्पत्तं ति अनिच्चं
खयट्ठेन, यं अनागतं अनन्तरभवे निब्बत्तिस्सति, तम्पि तत्थेव खीयस्सति, न ततो परं भवं
गमिस्सती ति अनिच्चं खयट्ठेन, यं पञ्चुप्पन्नं रूपं, तम्पि इधेव खीयति, न इतो गच्छती ति
अनिच्चं खयट्ठेन, यं अज्झत्तं, तम्पि अज्झत्तमेव खीयति, न बहिद्वाभावं गच्छती ति अनिच्चं
खयट्ठेन, यं बहिद्वा....पे....ओळारिकं, सुखुमं, हीनं, पणीतं, दूरे, सन्तिके, तम्पि तत्थेव
खीयति, न दूरभावं गच्छती ति अनिच्चं खयट्ठेना ति सम्मसति । इदं सब्बम्पि, अनिच्चं खयट्ठेना
ति एतस्स वसेन एकं सम्मसनं, भेदतो पन एकादसविधं होति ।

१५. सब्बमेव च तं दुक्खं भयडेन । भयडेना ति सप्पटिभयताय । यं हि अनिच्चं तं भयावहं होति । सीहोपमसुत्ते देवानं विय । इति इदम्पि, दुक्खं भयडेना ति एतस्स वसेन एकं सम्मसनं, भेदतो पन एकादसविधं होति ।

१६. यथा च दुक्खं, एवं सब्बम्पि तं अनत्ता असारकडेन । असारकडेना ति, अत्ता निवासी कारको वेदको सयंवसी ति एवं परिकप्पितस्स अत्तसारस्स अभावेन । यं हि अनिच्चं तं दुक्खं अत्तनो पि अनिच्चतं वा उदयब्बयपीळनं वा वारेतुं न सक्कोति, कुतो तस्स कारकादिभावो ? तेनाह—“रूपञ्च हिदं, भिक्खवे, अत्ता अभाविस्स, नयिदं रूपं आबाधाय संवत्तेय्या ” ति [सं ३।६६] आदि । इति इदम्पि, अनत्ता असारकडेना ति एतस्स वसेन एकं सम्मसनं, भेदतो पन एकादसविधं होति । एस नयो वेदनादिसु ।

१७. यं पन अनिच्चं, तं यस्मा नियमतो सङ्खतादिभेदं होति, तेनस्स परियायदस्सनत्थं, नानाकारेहि वा मनसिकारप्पवत्तिदस्सनत्थं, रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्चं सङ्खतं पटिच्च-समुप्पन्नं खयधम्मं वयधम्मं विरागधम्मं निरोधधम्मं ति पुन पाळि वुत्ता । एस नयो वेदनादिसू ति ।

१८. सो तस्सेव पञ्चसु खन्धेसु अनिच्चदुक्खानत्तसम्मनस्स थिरभावत्थाय, यं तं भगवता, “कतमेहि चत्तारीसाय आकारेहि अनुलोमिकं खन्ति पटिलभति ? कतमेहि चत्तारीसाय आकारेहि सम्मत्तनियामं ओक्कमती ” ति [पटि २।२३८] एतस्स विभङ्गे, “ पञ्चखन्धे अनिच्चतो, दुक्खतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो, आबाधतो, परतो, पलोकतो, ईतितो, उपद्वतो, भयतो, उपसगतो, चलतो, पभङ्गुतो अद्भवतो, अताणतो, अलेणतो, असरणतो, रिक्ततो, तुच्छतो, सुञ्जतो, अनत्ततो, आदीनवतो, विपरिणामधम्मतो, असारकतो, अघमूलतो, वधकतो, विभवतो, सासवतो, सङ्खततो, मारामिसतो, जातिधम्मतो, जराधम्मतो, व्याधिधम्मतो, मरणधम्मतो, सोकधम्मतो, परिदेवधम्मतो, उपायासधम्मतो, सङ्किलेसिकधम्मतो, पञ्चखन्धे अनिच्चतो पस्सन्तो अनुलोमिकं खन्ति पटिलभति, पञ्चन्नं खन्धानं निरोधो निच्चं निब्बानं ति पस्सन्तो सम्मत्तनियामं ओक्कमती ” ति [पटि २।२३८] आदिना नयेन अनुलोमजाणं विभजन्तेन पभेदतो अनिच्चादिसम्मसनं वुत्तं, तस्सापि वसेन इमे पञ्चखन्धे सम्मसति ।

१९. कथं ? सो हि एकेकं खन्धं, अनच्चन्तिकताय आदिअन्तवन्तताय च अनिच्चतो, उप्पाद-वयपटिपीळनताय दुक्खवत्थुताय च दुक्खतो, पच्चययापनीयताय रोगमूलताय च रोगतो, दुक्खतासूलयोगिताय किलेसासुचिपग्घरणताय उप्पादजराभङ्गेहि उद्धुमातपरिपक्कपभिन्नताय च गण्डतो, पीळाजनकताय अन्तोतुदनताय दुन्नीहरणीयताय च सल्लतो, विगरहणीयताय अवद्धिआवहनताय अघवत्थुताय च अघतो, असेरिभावजनकताय आबाधपदडानताय च आबाधतो, अवसताय अविधेय्यताय च परतो, व्याधिजरामरणेहि पलुज्जनताय पलोकतो, अनेकव्यसनावहनताय ईतितो, अविदितानं येव विपुलानं अनत्थानं आवहनतो सम्बुपद्व-

वन्धुताय च उपद्वतो, सब्बभयानं आकरताय दुक्खवूपसमसङ्घातस्स परमस्सासस्स पटिपक्ख-
भूतताय च भयतो, अनेकेहि अनत्थेहि अनुबन्धताय, दोसूपसङ्घताय, उपसगो विय अनधि-
वासनारहताय च उपसगतो, व्यधिजरामरणेहि चेव लाभालाभादीहि च लोकधम्मेहि पचलितताय
चलतो, उपक्कमेन चेव सरसेन च पभङ्गूपगमनसीलताय पभङ्गुतो, सब्बावत्थनिपातिताय
थिरभावस्स च अभावताय अद्भवतो, अतायनताय चेव अलम्भनेय्यखेमताय च अताणतो,
अल्लीयितुं अनरहताय अल्लीनानम्पि च लेणकिच्चाकारिताय अलेणतो, निस्सितानं भयसारक-
त्ताभावेन असरणतो, यथापरिकप्पितेहि धुवसुभसुखत्तभावेहि रिक्तताय रिक्ततो, रिक्ततायेव
तुच्छतो, अप्पकत्ता वा, अप्पकम्पि हि लोके तुच्छं ति वुच्चति, सामि-निवासि-कारक-वेदका-
धिङ्गायकविरहितताय सुञ्जतो, सयञ्च अस्सामिकभावादिताय अनत्ततो, पवात्तिदुक्खताय
दुक्खस्स च आदीनवताय आदीनवतो, अथ वा, आदीनं वाति गच्छति पवत्तती ति आदीनवो,
कपणमनुस्सस्सेतं अधिवचनं, खन्धा पि च कपणा येवा ति आदीनवसदिसताय आदीनवतो,
जराय चेव मरणेन चा ति द्वेधा परिणामपकतिताय विपरिणामधम्मतो, दुब्बलताय,
फेगु विय सुखभञ्जनीयताय च असारकतो, अघहेतुताय अघमूलतो, मित्तमुखसपत्तो
विय विस्सासघातिताय वधकतो, विगतभवताय विभवसम्भूतताय च विभवतो, आसवपद-
डानताय सासवतो, हेतुपच्चयेहि अभिसङ्कतताय सङ्कततो, मच्चुमारकिलेसमारानं आमिसभूतताय
माराभिसतो, जाति-जरा-व्याधि-मरणपकतिताय जाति-जरा-व्याधि-मरणधम्मतो, सोक-
परिदेव-उपायासहेतुताय सोक-परिदेव-उपायासधम्मतो, तण्हा-दिङ्गि-दुच्चरितसङ्किलेसानं
विसयधम्मताय सङ्किलेसिकधम्मतो ति एवं पभेदतो वुत्तस्स अनिच्चादिसम्मसनस्स वसेन
सम्मसति ।

२०. एत्थ हि, अनिच्चतो, पलोकतो, चलतो, पभङ्गुतो, अद्भवतो, विपरिणामधम्मतो,
असारकतो, विभवतो, सङ्कततो, मरणधम्मतो ति एकेकस्मिं खन्धे दस दस कत्वा पञ्जास
अनिच्चानुपस्सनानि । परतो, रिक्ततो, तुच्छतो, सुञ्जतो, अनत्ततो ति एकेकस्मिं खन्धे पञ्च पञ्च कत्वा
पञ्चवीसति अनत्तानुपस्सनानि । सेसानि, दुक्खतो, रोगतो ति आदीनि एकेकस्मिं खन्धे पञ्चवीसति
कत्वा पञ्चवीसतिसतं दुक्खानुपस्सनानी ति । इच्चस्स इमिना द्विसतभेदेन अनिच्चादिसम्मसनेन
पञ्चखन्धे सम्मसतो तं नयविपस्सनासङ्घातं अनिच्चदुक्खानत्तसम्मसनं थिरं होति । इदं तावेत्थ
पाळिनयानुसारेण सम्मसनारम्भविधानं ।

२१. यस्स पन एवं नयविपस्सनाय योगं करोतो पि नयविपस्सना न सम्पज्जति, तेन,
“ नवहाकारेहि इन्द्रियानि तिक्खानि भवन्ति, उप्पन्नप्पन्नानं सङ्कारानं खयमेव पस्सति, तत्थ च
सक्कच्चकिरियाय सम्पादेति, सातच्चकिरियाय सम्पादेति, सप्पायकिरियाय सम्पादेति, समाधिसस
च निमित्तगाहेन, बोज्झङ्गानञ्च अनुपवत्तनताय, काये च जीविते च अनपेक्खतं उपट्ठेपेति,

तत्थ च अभिभुय्य नेक्खमेन, अन्तरा च अब्बोसानेना ” ति [] एवं वुत्तानं नवन्नं आकारानं वसेन इन्द्रियानि तिक्खानि कत्वा पथवीकसिणनिहेसे वुत्तनयेन सत्त असप्पायानि वज्जेत्वा सत्त सप्पायानि सेवमानेन कालेन रूपं सम्मसितब्बं, कालेन अरूपं ।

२२. रूपं सम्मसन्तेन रूपस्स निब्बति पस्सितब्बा । सेय्यथिदं—इदं रूपं नाम कम्मादि-वसेन चत्थि कारणेहि निब्बत्तति । तत्थ सब्बेसं सत्तानं रूपं निब्बत्तमानं पठमं कम्मतो निब्बत्तति । पटिसन्धिकखणे येव हि गम्भसेय्यकानं ताव तिसन्ततिवसेन वत्थु-काय-भाव-दसक-सङ्गातानि तिसं रूपानि निब्बत्तन्ति । तानि च खो पटिसन्धिकित्तस्स उप्पादक्खणे येव, यथा च उप्पादक्खणे, तथा ठितिकखणे पि भङ्गक्खणे पि ।

२३. तत्थ रूपं दन्धनिरोधं गरुपरिवत्ति, चित्तं खिप्पनिरोधं लहुपरिवत्ति । तेनाह— “ नाहं, भिक्खवे, अज्जं एकधम्ममि समनुपस्सामि एवं लहुपरिवत्तं यथयिदं, भिक्खवे, चित्तं ” ति [अं १।१०] ।

२४. रूपे धरन्ते येव हि सोळसवारे भवङ्गचित्तं उप्पज्जित्वा निरुज्झति । चित्तस्स उप्पाद-क्खणो पि ठितिकखणो पि भङ्गक्खणो पि एकसदिसा । रूपस्स पन उप्पादभङ्गक्खणा येव लहुका तेहि सदिसा, ठितिकखणो महा याव सोळसचित्तानि उप्पज्जित्वा निरुज्झन्ति ताव वत्तति ।

२५. पटिसन्धिकित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पन्नं ठानप्पत्तं पुरेजातं वत्थुं निस्साय द्रुतियं भवङ्गं उप्पज्जति । तेन सार्द्धं उप्पन्नं ठानप्पत्तं पुरेजातं वत्थुं निस्साय ततियं भवङ्गं उप्पज्जति । इमिना नयेन यावतायुकं चित्तप्पवत्ति वेदितब्बा । आसन्नमरणस्स पन एकमेव ठानप्पत्तं वत्थुं निस्साय सोळस चित्तानि उप्पज्जन्ति ।

२६. पटिसन्धिकित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पन्नं रूपं पटिसन्धिकित्ततो उद्धं सोळसमेन चित्तेन सार्द्धं निरुज्झति, ठानक्खणे उप्पन्नं सत्तरसमस्स उप्पादक्खणेन सार्द्धं निरुज्झति, भङ्ग-क्खणे उप्पन्नं सत्तरसमस्स ठानक्खणं पत्वा निरुज्झति । याव पवत्ति नाम अत्थि, एवमेव पवत्तति । ओपपातिकानमि सत्तसन्ततिवसेन सत्तति रूपानि एवमेव पवत्तन्ति ।

२७. तत्थ, कम्मं, कम्मसमुद्धानं, कम्मपच्चयं, कम्मपच्चय-चित्तसमुद्धानं, कम्मपच्चय-आहार-समुद्धानं, कम्मपच्चय-उतुसमुद्धानं ति एस विभागो वेदितब्बो ।

२८. तत्थ, कम्मं नाम कुसलाकुसलचेतना । कम्मसमुद्धानं नाम विपाकक्खन्धा च चक्खुदसकादिसमसत्ततिरूपञ्च । कम्मपच्चयं नाम तदेव । कम्मं हि कम्मसमुद्धानस्स उप-त्थम्भकपच्चयो पि होति ।

२९. कम्मपच्चय-चित्तसमुद्धानं नाम विपाकचित्तसमुद्धानं रूपं । कम्मपच्चय-आहार-समुद्धानं नाम कम्मसमुद्धानरूपेसु ठानप्पत्ता ओजा अज्जं ओजइमकं समुद्दापेति, तत्रापि ओजा

ठानं पत्वा अज्जं ति एवं चतस्सो वा पञ्च वा पवत्तियो घटेति । कम्मपच्चय-उतुसमुद्धानं नाम कम्मजतेजोधातु ठानप्पत्ता उतुसमुद्धानं ओजडमकं समुद्धानेति, तत्रापि उतु अज्जं ओज-डमकं ति एवं चतस्सो वा पञ्च वा पवत्तियो घटेति । एवं ताव कम्मजरूपस्स निब्बति पस्सितब्बा ।

३०. चित्तजेषु पि, चित्तं, चित्तसमुद्धानं, चित्तपच्चयं, चित्तपच्चय-आहारसमुद्धानं, चित्त-पच्चय-उतुसमुद्धानं ति एस विभागो वेदितब्बो ।

३१. तत्थ चित्तं नाम एकूननवुति चित्तानि । तेसु

द्वत्तिस चित्तानि छब्बीस ऊनवीसति सोळस ।

रूपिरियापथ-विज्जति-जनकाजनका मता ॥

कामावचरतो हि अड कुसलानि, द्वादसाकुसलानि, मनोधातुवज्जा दस किरिया, कुसलकिरियतो द्वे अभिज्जाचित्तानी ति द्वत्तिस चित्तानि रूपिरियापथं विज्जतिञ्च जनेन्ति । विपाकवज्जानि सेसदसरूपावचरानि, अड अरूपावचरानि, अड पि लोकुत्तरचित्तानी ति छब्बीसति चित्तानि रूपं इरियापथञ्च जनयन्ति, न विज्जति । कामावचरे दस भवङ्गचित्तानि, रूपावचरे पञ्च, तिस्सो मनोधातुयो, एका विपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु सोमनस्ससहगता ति एकूनवीसति चित्तानि रूपमेव जनयन्ति, न इरियापथं, न विज्जति । द्वे पञ्चविज्जाणानि, सब्बसत्तानं पटिसन्धिचित्तं, खीणासवानं चुतिचित्तं, चत्तारि आरूपविपाकानि ति सोळस चित्तानि नेव रूपं जनयन्ति, न इरियापथं, न विज्जति । यानि चेत्थ रूपं जनेन्ति, तानि न ठितिकखणे, भङ्गखणे वा । तदा हि चित्तं दुब्बलं होति, उप्पादक्खणे पन बलवं । तस्मा तं तदा पुरेजातं वत्थुं निस्साय रूपं समुद्धानेति ।

३२. चित्तसमुद्धानं नाम तयो अरूपिनो खन्धा, सदनवकं, कायविज्जति, वची-विज्जति, आकासधातु, लहुता, मुदुता, कम्मज्जता, उपचयो, सन्तती ति सत्तरसविधं रूपञ्च । चित्तपच्चयं नाम, “ पच्छाजाता चित्त-चेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्सा ” ति [तिकप ५] एवं वुत्तं चतुसमुद्धानरूपं ।

३३. चित्तपच्चय-आहारसमुद्धानं नाम चित्तसमुद्धानरूपेसु ठानप्पत्ता ओजा अज्जं ओज-डमकं समुद्धानेति, एवं द्वे-तिस्सो पवत्तियो घटेति ।

३४. चित्तपच्चय-उतुसमुद्धानं नाम चित्तसमुद्धानो उतु ठानप्पतो अज्जं ओजडमकं समुद्धानेति, एवं द्वे-तिस्सो पवत्तियो घटेति । एवं चित्तजरूपस्स निब्बति पस्सितब्बा ।

३५. आहारजेषु पि, आहारो, आहारसमुद्धानं, आहारपच्चयं, आहारपच्चय-आहारसमुद्धानं आहारपच्चय-उतुसमुद्धानं ति एस विभागो वेदितब्बो ।

३६. तत्थ आहारो नाम कवलीकारो आहारो । आहारसमुद्धानं नाम उपादिण्ण-कम्मजरूपं पच्चयं लभित्वा तत्थ पतिट्ठाया, ठानप्पत्ताय ओजाय समुद्धानेति, ओजडमकं, आकास-

धातु, लहुता, मुदुता, कम्मञ्जता, उपचयो, सन्तती ति चुइसविधं रूपं । आहारपच्चयं नाम, “ कवळीकारो आहारो इमस्स कायस्स आहारपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ५] एवं वुत्तं चतुसमुद्धानरूपं ।

३७. आहारपच्चय-आहारसमुद्धानं नाम आहारसमुद्धानेसु रूपेसु ठानप्पत्ता ओजा अञ्जं ओजङ्गमकं समुद्वापेति, तत्रापि ओजा अञ्जं ति एवं दस-द्वादस वारे पवत्तिं घटेति । एकदिवसं परिभुत्ताहारो सत्ताहम्पि उपत्थम्भेति । दिब्बा पन ओजा एकमासं द्वेमासम्पि उपत्थम्भेति । मातरा परिभुत्ताहारो पि दारकस्स सरीरं फरित्वा रूपं समुद्वापेति । सरीरे मक्खिताहारो पि रूपं समुद्वापेति । कम्मजाहारो उपादिण्णकाहारो नाम । सो पि ठानप्पत्तो रूपं समुद्वापेति, तत्रापि ओजा अञ्जं समुद्वापेती ति एवं चतस्सो वा पञ्च वा पवत्तियो घटेति ।

३८. आहारपच्चय-उतुसमुद्धानं नाम आहारसमुद्धाना तेजोधातु ठानप्पत्ता उतुसमुद्धानं ओजङ्गमकं समुद्वापेति । तत्रायं आहारो आहारसमुद्धानानं जनको हुत्वा पच्चयो होति, सेसानं निस्सयाहार-अत्थि-अविगतवसेना ति । एवं आहारजरूपस्स निब्बत्ति पस्सितब्बा ।

३९. उतुजेसु पि, उतु, उतुसमुद्धानं, उतुपच्चयं, उतुपच्चय-उतुसमुद्धानं, उतुपच्चय-आहार-समुद्धानं ति एस विभागो वेदितब्बो ।

४०. तत्थ उतु नाम चतुसमुद्धाना तेजोधातु । उण्हउतु सीतउत्तु ति एवं पनेस दुविधो होति । उतुसमुद्धानं नाम चतुसमुद्धानो उतु उपादिण्णकं पच्चयं लभित्वा ठानप्पत्तो सरीरे रूपं समुद्वापेति । तं, सइनवकं, आकासधातु, लहुता, मुदुता, कम्मञ्जता, उपचयो, सन्तती ति पन्नरसविधं होति । उतुपच्चयं नाम उतु चतुसमुद्धानिकरूपानं पवत्तिया च विनासस्स च पच्चयो होति ।

४१. उतुपच्चय-उतुसमुद्धानं नाम, उतुसमुद्धाना तेजोधातु ठानप्पत्ता अञ्जं ओजङ्गमकं समुद्वापेति, तत्रापि उतु अञ्जं ति एवं दीघम्पि-अद्धानं अनुपादिण्णपक्खे ठत्वा पि उतुसमुद्धानं पवत्तति येव ।

४२. उतुपच्चय-आहारसमुद्धानं नाम, उतुसमुद्धाना ठानप्पत्ता ओजा अञ्जं ओजङ्गमकं समुद्वापेति तत्रापि ओजा अञ्जं ति एवं दस-द्वादस वारे पवत्तिं घटेति । तत्रायं उतु उतु-समुद्धानानं जनको हुत्वा पच्चयो होति सेसानं निस्सय-अत्थि-अविगतवसेना ति । एवं उतुजरूपस्स निब्बत्ति पस्सितब्बा । एवं हि रूपस्स निब्बत्तिं पस्सन्तो कालेन रूपं सम्मसति नाम ।

४३. यथा च रूपं सम्मसन्तेन रूपस्स, एवं अरूपं सम्मसन्तेनापि अरूपस्स निब्बत्ति पस्सितब्बा । सा च खो एकासीति-ओकियचित्तुप्पादवसेनेव । सेय्यथिदं—इदं हि अरूपं नाम पुरिमभवे आयूहितकम्मवसेन पटिसन्धियं ताव एकूनवीसतिचित्तुप्पादपभेदं निब्बत्तति । निब्बत्तनाकारो प्रनस्स पटिच्चसमुप्पादनिदेसे बुत्तनयेनेव वेदितब्बो । तदेव पटिसन्धिचित्तस्स

अनन्तरचित्ततो पडाय भवङ्गवसेन, आयुपरियोसाने चुतिवसेन । यं तत्थ कामावचरं तं छसु द्वारेसु बलवारम्मणे तदारम्मणवसेन ।

४४. पवत्ते पन असम्भन्नत्ता चक्खुस्स, आपाथगतत्ता रूपानं आलोकसन्निस्सितं मनसिकार-हेतुकं चक्खुविज्जाणं निव्वत्ताति सद्धिं सम्पयुत्तधम्महेहि । चक्खुप्पसादस्स हि ठितिकखणे ठिति-प्पत्तमेव रूपं चक्खुं घट्टेति । तस्मिं घट्टिते द्विकखत्तुं भवङ्गं उप्पज्जित्वा निरुज्झाति । ततो तस्मिं येव आरम्मणे किरियमनोधातु आवज्जनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जति । तदनन्तरं तदेव रूपं पस्समानं कुसलविपाकं अकुसलविपाकं वा चक्खुविज्जाणं । ततो तदेव रूपं सम्पटिच्छमाना विपाकमनोधातु । ततो तदेव रूपं सन्तरियमाना विपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु । ततो तदेव रूपं ववत्थापयमाना किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता । ततो परं कामावचरकुसला-कुसलकिरियचित्तेसु एकं वा, उपेक्खासहगताहेतुकं चित्तं, पञ्च सत्त वा जवनानि । ततो कामाव-चरसत्तानं एकादससु तदारम्मणचित्तेसु जवनारम्मणानुरूपं यं किञ्चि तदारम्मणं ति । एस नयो सेसद्वारेसु पि । मनोद्वारे पन महग्गतचित्तानि पि उप्पज्जन्ती ति । एवं छसु द्वारेसु अरूपस्स निव्वत्ति पस्सितव्वा । एवं हि अरूपस्स निव्वत्तिं पस्सन्तो कालेन अरूपं सम्मसति नाम ।

४५. एवं कालेन रूपं, कालेन अरूपं सम्मसित्वा पि तिलक्खणं आरोपेत्वा अनुक्कमेन पटिपज्जमानो एको पञ्चाभावनं सम्पादेति । अपरो रूपसत्तक-अरूपसत्तकवसेन तिलक्खणं आरोपेत्वा सङ्गारे सम्मसति ।

४६. तत्थ, आदाननिकखेपनतो, वयोवुद्धत्थगमतो, आहारमयतो, उतुमयतो, कम्मजतो, चित्तसमुद्धानतो, धम्मतारूपतो ति इमेहि आकारेहि आरोपेत्वा सम्मसन्तो रूपसत्तकवसेन आरोपेत्वा सम्मसति नाम । तेनाहु पोरणा—

“ आदाननिकखेपनतो वयोवुद्धत्थगामितो ।

आहारतो च उतुतो कम्मतो चापि चित्ततो ।

धम्मतारूपतो सत्त वित्थारेन विपस्सती ” ति [] ॥

४७. तत्थ आदानं ति पटिसन्धि । निक्खेपनं ति चुति । इति योगावचरो इमेहि आदाननिकखेपेहि एकं वस्ससत्तं परिच्छिन्दित्वा सङ्गारेसु तिलक्खणं आरोपेति । कथं ? एत्थन्तरे सव्वे सङ्गारा अनिच्चा । कस्मा ? उप्पादवयवचित्तो, विपरिणामतो, तावकालिकतो, निच्चपटि-क्खेपतो च । यस्मा पन उप्पन्ना सङ्गारा ठितिं पापुणन्ति, ठितियं जराय किलमन्ति, जरं पत्वा अवसा भिज्जन्ति, तस्मा अभिण्हसम्पटिपीळनतो, दुक्खमतो, दुक्खवत्थुतो, सुखपटिक्खेपतो च दुक्खा । यस्मा च, उप्पन्ना सङ्गारा ठितिं मा पापुणन्तु, ठानप्पत्ता मा जीरन्तु, जरप्पत्ता मा भिज्जन्तु ति इमेसु तीसु ठानेसु कस्सचि वसवत्तिभावो नत्थि, सुज्जा तेन वसवत्तनाकारेन, तस्मा सुज्जतो, अस्सामिकतो, अवसवत्तितो, अत्तपटिक्खेपतो च अनत्ता ।

४८. एवं आदाननिक्खेपनवसेन वस्ससतपरिच्छिन्ने रूपे तिलक्खणं आरोपेत्वा ततो परं वयोवुद्धत्थगमतो आरोपेति । तत्थ वयोवुद्धत्थगमतो नाम वयवसेन वुद्धस्स वद्धितस्स रूपस्स अत्थगमतो । तस्स वसेन तिलक्खणं आरोपेती ति अत्थो ।

४९. कथं ? सो तमेव वस्ससतं, पठमवयेन मज्झिमवयेन पच्छिमवयेना ति तीहि वयेहि परिच्छिन्दति । तत्थ आदितो तेत्तिस वस्सानि पठमवयो नाम । ततो चतुत्तिस मज्झिमवयो नाम । ततो तेत्तिस पच्छिमवयो नामा ति । इति इमेहि तीहि वयेहि परिच्छिन्दित्वा, पठमवये पवत्तं रूपं मज्झिमवयं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं, यदनिच्चं तं दुक्खं, यं दुक्खं तदनत्ता, मज्झिमवये पवत्तरूपमपि पच्छिमवयं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा तमपि अनिच्चं दुक्खमनत्ता, पच्छिमवये तेत्तिस वस्सानि पवत्तरूपमपि मरणतो परं गमनसमत्थं नाम नत्थि, तस्मा तमपि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

५०. एवं पठमवयादिवसेन वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेत्वा पुन, मन्ददसकं, खिड्ढादसकं, वण्णदसकं, बलदसकं, पञ्चादसकं, हानिदसकं, पम्भारदसकं, पवङ्कदसकं, मोमूहदसकं, सयनदसकं ति इमेसं दसकं दसकानं वसेन वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेति ।

५१. तत्थ दसकेसु ताव, वस्ससतजीविनो पुग्गलस्स पठमानि दस वस्सानि मन्ददसकं नाम । तदा हि सो मन्दो होति चपलो कुमारको । ततो परानि दस खिड्ढादसकं नाम । तदा हि सो खिड्ढारतिबहुलो होति । ततो परानि दस वण्णदसकं नाम । तदा हिस्स वण्णा-यतनं वेपुल्लं पापुणाति । ततो परानि दस बलदसकं नाम । तदा हिस्स बलञ्च थामो च वेपुल्लं पापुणाति । ततो परानि दस पञ्चादसकं नाम । तदा हिस्स पञ्चा सुप्पतिट्ठिता होति । पकतिया किर दुब्बलपञ्चस्सापि तस्मिं काले अप्पमत्तिका पञ्चा उप्पज्जति येव । ततो परानि दस हानिदसकं नाम । तदा हिस्स खिड्ढारति-वण्ण-बल-पञ्चा परिहायन्ति । ततो परानि दस पम्भारदसकं नाम । तदा हिस्स अत्तभावो पुरतो पम्भारो होति । ततो परानि दस पवङ्कदसकं नाम । तदा हिस्स अत्तभावो नङ्गलकोटि विय पवङ्को होति । ततो परानि दस मोमूहदसकं नाम । तदा हि सो मोमूहो होति, कतं कतं सम्मुस्सति । ततो परानि दस सयनदसकं नाम । वस्ससतिको हि सयनबहुलो व होति ।

५२. तत्रायं योगी एतेसं दसकानं वसेन वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेतुं इति पटिसञ्चिक्खति—पठमदसके पवत्तरूपं दुतियदसकं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता, दुतियदसके....पे....नवमदसके पवत्तरूपं दसमदसकं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, दसमदसके पवत्तरूपं पुनम्भवं अप्पत्वा इधेव निरुज्झति, तस्मा तमपि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

५३. एवं दस-दसकवसेन वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेत्वा पुन तदेव वस्ससतं पञ्च-वस्सवसेन वीसति कोट्टासे कत्वा वयोवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेति ।

५४. कथं ? सो हि इति पटिसञ्चिन्नवति—पठमे वस्सपञ्चके पवत्तरूपं दुतियं वस्सपञ्चकं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति । दुतिये वस्सपञ्चके पवत्तरूपं ततियं....पे....एकूनवीसतिमेवस्सपञ्चके पवत्तरूपं वसितिमं वस्सपञ्चकं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति....वीसतिमे वस्सपञ्चके पवत्तरूपं मरणतो परं गमनसमत्थं नाम नत्थि, तस्मा तम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति ।

५५. एवं वीसतिकोडासवसेन वयवुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेत्वा पुन पञ्चवीसति कोडासे कत्वा चतुन्नं चतुन्नं वस्सानं वसेन आरोपेति । ततो तेत्तिस कोडासे कत्वा तिण्णं तिण्णं वस्सानं वसेन । पञ्चास कोडासे कत्वा द्विन्नं द्विन्नं वस्सानं वसेन । सतं कोडासे कत्वा एकेक-वस्सवसेन । ततो एकं वस्सं तयो कोडासे कत्वा वस्सान-हेमन्त-गिम्हेसु तीसु उतुसु एकेकउतु-वसेन तस्मिं वयवुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणं आरोपेति ।

५६. कथं ? वस्साने चतुमासं पवत्तरूपं हेमन्तं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, हेमन्ते पवत्तरूपं गिम्हं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, गिम्हे पवत्तरूपं पुन वस्सानं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति ।

५७. एवं आरोपेत्वा पुन एकं वस्सं छ कोडासे कत्वा, वस्साने द्वेमासं पवत्तरूपं सरदं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, सरदे पवत्तरूपं हेमन्तं....पे....हेमन्ते पवत्तरूपं सिसिरं, सिसिरे पवत्तरूपं वसन्तं, वसन्ते पवत्तरूपं गिम्हं, गिम्हे पवत्तरूपं पुन वस्सानं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं तस्मिं वयवुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणं आरोपेति ।

५८. एवं आरोपेत्वा ततो काळजुण्हवसेन, काळे पवत्तरूपं जुण्हं अप्पत्वा, जुण्हे पवत्तरूपं काळं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

५९. ततो रत्तिदिववसेन, रत्तिं पवत्तरूपं दिवसं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, दिवसं पवत्तरूपम्पि रत्तिं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

६०. ततो तदेव रत्तिन्दिवं पुब्बण्हादिवसेन छ कोडासे कत्वा, पुब्बण्हे पवत्तरूपं मज्झण्हं, मज्झण्हे पवत्तरूपं सायण्हं, सायण्हे पवत्तरूपं पठमयामं, पठमयामे पवत्तरूपं मज्झिमयामं, मज्झिमयामे पवत्तरूपं पच्छिमयामं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, पच्छिमयामे पवत्तरूपं पुन पुब्बण्हं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

६१. एवं आरोपेत्वा पुन तस्मिं येव रूपे अभिक्कम-पटिक्कम-आलोकन-विलोकन-समिञ्जन-पसारणवसेन, अभिक्कमे पवत्तरूपं पटिक्कमं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, पटिक्कमे पवत्तरूपं आलोकनं, आलोकने पवत्तरूपं विलोकनं, विलोकने पवत्तरूपं समिञ्जनं, समिञ्जने पवत्तरूपं पसारणं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

६२. ततो एकपदवारं उद्धरणातिहरण-वीतिहरण-वोस्सज्जन-सन्निकखेपन-सन्निरुज्जनवसेन छ कोडासे करोति ।

६३. तत्थ उद्धरणं नाम पादस्स भूमितो उक्खिपनं । अतिहरणं नाम पुरतो हरणं । वीतिहरणं नाम खाणुकण्टकदीघजातिआदिसु किञ्चिदेव दिस्वा इतो चितो च पादसञ्चारणं । वोस्सज्जनं नाम पादस्स हेडा ओरोपनं । सन्निकखेपनं नाम पथवीतले ठपनं । सन्निरुज्जनं नाम पुन पादुद्धरणकाले पादस्स पथविया सद्धि अभिनिप्पीळनं ।

६४. तत्थ उद्धरणे, पथवीधातु आपोधातु ति द्वेधातुयो ओमत्ता होन्ति मन्दा, इतरा द्वे अधिमत्ता होन्ति बलवतियो, तथा अतिहरण-वीतिहरणेषु । वोस्सज्जने, तेजोधातु वायोधातु ति द्वे धातुयो ओमत्ता होन्ति मन्दा, इतरा द्वे अधिमत्ता बलवतियो, तथा सन्निकखेपन-सन्निरुज्जनेसु । एवं छ कोडासे कत्वा तेसं वसेन तस्मिं वयोबुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणं आरोपेति ।

६५. कथं ? सो इति पठिसञ्चिक्खति—या उद्धरणे पवत्ता धातुयो, यानि च तदुपादाय रूपानि, सब्बे ते धम्मा अतिहरणं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्जन्ति, तस्मा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता, तथा अतिहरणे पवत्ता वीतिहरणं, वीतिहरणे पवत्ता वोस्सज्जनं, वोस्सज्जने पवत्ता सन्निकखेपनं, सन्निकखेपने पवत्ता सन्निरुज्जनं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्जन्ति, इति तत्थ तत्थ उप्पन्ना इतरं इतरं कोडासं अप्पत्वा तत्थ तत्थेव पब्बं पब्बं, सन्धि सन्धि, ओधि ओधि हुत्वा तत्तकपाले पक्खित्त-तिला विय तटतटायन्ता सङ्गारा भिज्जन्ति, तस्मा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति । तस्सेवं पब्बपब्बगते सङ्गारे विपस्सतो रूपसम्मसनं सुखुमं होति ।

६६. सुखुमत्ते च पनस्स इदं ओपम्मं । एको किर दारुतिणुक्कादिसु कतपरिचयो अदिट्ठपुब्बपदीपो पच्चन्तवासिको नगरमागम्म अन्तरापणे जलमानं पदीपं द्विस्वा एकं पुरिसं पुच्छि—अम्मो किं नामेतं एवं मनापं ति ? तमेनं सो आह—किमेत्थ मनापं ? पदीपो नामेस, तेलक्खयेन वट्ठिक्खयेन च गतमग्गो पिस्स न पञ्जायिस्सती ति । तमज्जो एवमाह—इदं ओळारिकं, इमिस्सा हि वट्ठिया अनुपुब्बेन ड्हहमानाय ततियभागे ततियभागे जाला इतरितरं पदेसं अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति । तमज्जो एवमाह—इदम्पि ओळारिकं, इमिस्सा हि अङ्गुलन्तरे अङ्गुलन्तरे, अङ्गुलन्तरे अङ्गुलन्तरे, तन्तुम्हि तन्तुम्हि, अंसुम्हि अंसुम्हि जाला इतरितरं अंसुं अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति । अंसुं पन मुञ्चित्वा न सक्का जालं पञ्जापेतुं ति ।

६७. तत्थ, तेलक्खयेन वट्ठिक्खयेन च दीपस्स गतमग्गो पि न पञ्जायिस्सती ति पुरिसस्स आणं विय योगिनो आदाननिकखेपनतो वस्ससतेन परिच्छिन्नरूपे तिलक्खणारोपनं । वट्ठिया ततियभागे ततियभागे जाला इतरितरं पदेसं अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति पुरिसस्स आणं विय योगिनो वस्ससतस्स ततियकोडासपरिच्छिन्ने वयोबुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणारोपनं । अङ्गुलङ्गुलन्तरे जाला इतरितरं अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति पुरिसस्स आणं विय योगिनो

दसवस्स-पञ्चवस्स-चतुवस्स-तिवस्स-द्विवस्स-एकवस्सपरिच्छिन्ने रूपे तिलक्खणारोपनं । अङ्गुलन्तरे अङ्गुलन्तरे जाला इतरितरं अप्पत्वा व निरुज्झिस्सती ति पुरिसस्स जाणं विय योगिनो एकेक-उतुवसेन एकं वस्सं तिधा छधा च विभजित्वा चतुमास-द्विमासपरिच्छिन्ने रूपे तिलक्खणारोपनं । तन्तुम्हि तन्तुम्हि जाला इतरितरं अप्पत्वा व निरुज्झिस्सती ति पुरिसस्स जाणं विय योगिनो काळजुण्हवसेन रत्तिदिववसेन च, एकं रत्तिद्विं छ कोडासे कत्वा पुब्बण्हादिवसेन च परिच्छिन्ने रूपे तिलक्खणारोपनं । अंसुम्हि अंसुम्हि जाला इतरितरं अप्पत्वा व निरुज्झिस्सती ति पुरिसस्स जाणं विय योगिनो अभिक्कमादिवसेन चैव उद्धरणादिसु च एकेककोडासवसेन परिच्छिन्ने रूपे तिलक्खणारोपनं ति ।

६८. सो एवं नानाकारेहि वयोवुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणं आरोपेत्वा पुन तदेव रूपं विसङ्खरित्वा आहारमयादिवसेन चत्तारो कोडासे कत्वा एकेककोडासे तिलक्खणं आरोपेति । तत्रस्स आहारमयं रूपं छातसुहितवसेन पाकटं होति । छातकाले समुद्धितं रूपं हि ज्ञत्तं होति किलन्तं, ज्ञामखाणुको विय, अङ्गारपच्छियं निलीनकाको विय च दुब्बण्णं दुस्सण्ठितं, सुहितकाले समुद्धितं धातं पीणितं मुदु सिनिद्धं फस्सवन्तं होति । सो तं परिग्गहेत्वा, छातकाले पवत्तरूपं सुहितकालं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, सुहितकाले समुद्धितम्पि छातकालं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं तत्थ तिलक्खणं आरोपेति ।

६९. उतुमयं सीतुण्हवसेन पाकटं होति । उण्हकाले समुद्धितं रूपं हि ज्ञत्तं होति, किलन्तं दुब्बण्णं । सीतउतुना समुद्धितं रूपं धातं पीणितं मुदु फस्सवन्तं सिनिद्धं होति । सो तं परिग्गहेत्वा, उण्हकाले पवत्तरूपं सीतकालं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, सीतकाले पवत्तरूपं उण्हकालं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं तत्थ तिलक्खणं आरोपेति ।

७०. कम्मजं आयतनद्वारवसेन पाकटं होति । चक्खुद्वारस्मिं हि चक्खु-काय-भावदसक-वसेन तिस कम्मजरूपानि, उपत्थम्भकानि पन तेसं उतु-चित्ताहारसमुद्धानानि चतुवीसती ति चतुपण्णास होन्ति । तथा सोत-धान-जिह्वाद्वारेसु । कायद्वारे कायभावदसकवसेन चैव उतुसमुद्धानादिवसेन च चतुचत्तालीस । मनोद्वारे हृदयक्खु-काय-भावदसकवसेन चैव उतुसमुद्धानादिवसेन च चतुपण्णासमेव । सो सब्बम्पि तं रूपं परिग्गहेत्वा, चक्खुद्वारे पवत्तरूपं सोतद्वारं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, सोतद्वारे पवत्तरूपं धानद्वारं, धानद्वारे पवत्तरूपं जिह्वाद्वारं, जिह्वाद्वारे पवत्तरूपं कायद्वारं, कायद्वारे पवत्तरूपं मनोद्वारं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं तत्थ तिलक्खणं आरोपेति ।

७१. चित्तसमुद्धानं सोमनस्सित-दोमनस्सितवसेन पाकटं होति । सोमनस्सितकाले उप्पन्नं हि रूपं सिनिद्धं मुदु पीणितं फस्सवन्तं होति, दोमनस्सितकाले उप्पन्नं ज्ञत्तं किलन्तं दुब्बण्णं होति । सो तं परिग्गहेत्वा, सोमनस्सितकाले पवत्तरूपं दोमनस्सितकालं अप्पत्वा एत्थेव

निरुज्झति, दोमनास्सितकाले पवत्तरूपं सोमनस्सितकालं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा तम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं तत्थ तिलक्खणं आरोपेति ।

७२. तस्सेवं चित्तसमुद्धानं रूपं परिग्गहेत्वा तिलक्खणं आरोपयतो अयमत्थो पाकटो होति—

“ जीवितं अत्तभावो च सुखदुक्खा च केवला ।

एकचित्तसमायुत्ता, लहुसो वत्तति खणो ॥

चुल्लासीति सहस्सानि कणं तिङ्गन्ति ये मरू ।

न त्वेव ते पि तिङ्गन्ति द्वीहि चित्तेहि समोहिता ॥

ये निरुद्धा मरन्तस्स तिङ्गमानस्स वा इध ।

सब्बे व सदिसा खन्धा गता अप्पटिसन्धिका ॥

अनन्तरा च ये भग्गा ये च भग्गा अनागते ।

तदन्तरा निरुद्धानं वेसम्मं नत्थि लक्खणे ॥

अनिब्बत्तेन न जातो पच्चुप्पन्नेन जीवति ।

चित्तभङ्गा मतो लोको, पज्जति परमत्थिया ॥

अनिधानगता भग्गा, पुज्जो नत्थि अनागते ।

निब्बत्ता ये पि तिङ्गन्ति आरग्गे सासपूपमा ॥

निब्बत्तानञ्च धम्मनं भङ्गो नेसं पुरक्खतो ।

पलोकधम्मा तिङ्गन्ति पुराणेहि अमिस्सिता ॥

अदस्सनतो आयन्ति भग्गा गच्छन्तदस्सनं ।

विज्जुप्पादो व आकासे उप्पज्जन्ति वयन्ति चा” ति [मनि ४२-४३, ११७-१८] ॥

७३. एवं आहारमयादिसु तिलक्खणं आरोपेत्वा पुन धम्मतारूपे तिलक्खणं आरोपेति । धम्मतारूपं नाम वहिद्धा अनिन्द्रियबद्धं अय-लोह-तिपु-सीस-सुवण्ण-रजत-मुत्ता-मणि-वेलुरिय-सङ्ख-सिला-पवाळ-लोहितङ्ग-मसारगल्ल-भूमि-पासाण - पब्बत - तिण - रुक्ख - उतादिभेदं विवट्टकप्पतो पट्टाय उप्पज्जनकरूपं । तदस्स असोकङ्कुरादिवसेन पाकटं होति ।

७४. असोकङ्कुररूपं हि आदितो व तनुरत्तं होति । ततो द्वीहतीहच्चयेन घनरत्तं, पुन द्वीहतीहच्चयेन मन्दरत्तं, ततो तरुणपल्लववण्णं, ततो परिणतपल्लववण्णं, ततो हरितपण्णवण्णं, ततो नीलपण्णवण्णं, ततो नीलपण्णवण्णकालतो पट्टाय सभागरूपसन्ततिमनुपबन्धापयमानं संवच्छरमत्तेन पण्डुपलामं हुत्वा वण्टतो छिजित्वा पतति ।

७५. सो तं परिग्गहेत्वा, तनुरत्तकाले पवत्तरूपं घनरत्तकालं अप्पत्वा निरुज्झति, घनरत्तकाले पवत्तरूपं मन्दरत्तकालं, मन्दरत्तकाले पवत्तरूपं तरुणपल्लववण्णकालं, तरुणपल्लववण्णकाले पवत्तं परिणतपल्लववण्णकालं, परिणतपल्लववण्णकाले पवत्तं हरितपण्णवण्णकालं, हरितपण्णवण्ण-

काले पवत्तं नीलपण्णवण्णकालं, नीलपण्णवण्णकाले पवत्तं पण्डुपलासकालं, पण्डुपलासकाले पवत्तं वण्टतो छिजित्वा पतनकालं अप्पत्वा व निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति । एवं तत्थ तिलक्खणं आरोपेत्वा इमिना नयेन सब्बम्पि धम्मतारूपं सम्मसति । एवं ताव रूपसत्त्वकवसेन तिलक्खणं आरोपेत्वा सङ्खारे सम्मसति ।

७६. यं पन वुत्तं, अरूपसत्त्वकवसेना ति [२०।४५], तत्थ अयं मातिका—कलापतो, यमकतो, खणिकतो, पटिपाटितो, दिड्ढिउग्घाटनतो, मानसमुग्घाटनतो, निकन्तिपरियादानतो ति ।

७७. तत्थ कलापतो ति फस्सपञ्चमका धम्मा । कथं ? कलापतो सम्मसती ति इध भिक्खु इति पटिसञ्चिक्खति, ये इमे केसा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति सम्मसने उप्पन्ना फस्सपञ्चमका धम्मा, ये च लोमा....पे....मत्थलुङ्गं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसने उप्पन्ना फस्सपञ्चमका धम्मा, सब्बे ते इतरितरं अप्पत्वा पब्बं पब्बं, ओधि ओधि हुत्वा, तत्त्वकपाले पक्खित्तितला विय तटटटायन्त विनडा, तस्मा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति । अयं ताव विसुद्धिकथायं नयो ।

७८. अरियवंसकथायं पन, हेडा रूपसत्त्वे सत्त्वसु ठानेसु रूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति पवत्तं चित्तं अपरेन चित्तेन, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसन्तो कलापतो सम्मसती ति वुत्तं । तं युत्तरं । तस्मा सेसानि पि तेनेव नयेन विभजिस्साम ।

७९. यमकतो ति, इध भिक्खु आदाननिकखेपरूपं, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तम्पि चित्तं अपरेन चित्तेन, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । वयोवुद्धत्थगमरूपं....पे.... आहारमयं, उतुमयं, कम्मजं चित्तसमुद्धानं, धम्मतारूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तम्पि चित्तं अपरेन चित्तेन, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । एवं यमकतो सम्मसति नाम ।

८०. खणिकतो ति, इध भिक्खु आदाननिकखेपरूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतियं ततियेन, ततियं चतुत्थेन, चतुत्थं पञ्चमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । वयोवुद्धत्थगमरूपं, आहारमयं, उतुमयं, कम्मजं, चित्तसमुद्धानं, धम्मतारूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतियं ततियेन, ततियं चतुत्थेन, चतुत्थं पञ्चमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । एवं रूपपरिगहतो पट्टाय चत्तारि चित्तानि सम्मसन्तो खणिकतो सम्मसति नाम ।

८१. पटिपाटितो ति आदाननिकखेपरूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतियं ततियेन, ततियं चतुत्थेन....पे....दसमं एकादसमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । वयोवुद्धत्थगमरूपं, आहारमयं, उतुमयं, कम्मजं, चित्तसमुद्धानं धम्मतारूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतियं ततियेन....पे....दसमं एकादसमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं विपस्सनापटिपाटिया सकलम्पि दिवसभागं

सम्मसितुं वट्ठेय्य । याव दसमचित्तसम्मसना पन रूपकम्मट्ठानमि अरूपकम्मट्ठानमि पगुणं होति । तस्मा दसमे येव ठपेतब्बं ति वुत्तं । एवं सम्मसन्तो पटिपाटितो सम्मसति नाम ।

८२. दिट्ठिउग्घाटनतो, मानसमुग्घाटनतो, निकन्तिपरियादानतो ति इमेसु तीसु विसुं सम्मसननयो नाम नत्थि । यं पनेतं हेट्ठा रूपं, इध च अरूपं परिग्गहितं, तं पस्सन्तो रूपारूपतो उद्धं अज्झं सत्तं नाम न पस्सति । सत्तस्स अदस्सनतो पट्ठाय सत्तसज्जा उग्घाटिता होति । सत्तसज्झं उग्घाटितचित्तेन सङ्खारे परिगण्हतो दिट्ठि नुप्पज्जति । दिट्ठिया अनुप्पज्जमानाय दिट्ठि उग्घाटिता नाम होति । दिट्ठिउग्घाटितचित्तेन सङ्खारे परिगण्हतो मानो नुप्पज्जति । माने अनुप्पज्जन्ते मानो समुग्घाटितो नाम होति । मानसमुग्घाटितचित्तेन सङ्खारे परिगण्हतो तण्हा नुप्पज्जति । तण्हाय अनुपज्जन्तिया निकन्ति परियादिण्णा नाम होती ति । इदं ताव विसुद्धि-कथायं वुत्तं ।

८३. अरियवंसकथायं पन, “ दिट्ठिउग्घाटनतो, मानसमुग्घाटनतो, निकन्तिपरियादानतो ” ति मातिकं ठपेत्वा अयं नयो दस्सितो—“ अहं विपस्सामि, मम विपस्सना ति गण्हतो हि दिट्ठिसमुग्घाटनं नाम न होति । सङ्खारा व सङ्खारे विपस्सन्ति सम्मसन्ति वक्थपेन्ति परिगण्हन्ति परिच्छिन्दन्ती ति गण्हतो पन दिट्ठिउग्घाटनं नाम होति । सुद्धं विपस्सामि, मनापं विपस्सामी ति गण्हतो मानसमुग्घाटो नाम न होति । सङ्खारा व सङ्खारे विपस्सन्ति सम्मसन्ति वक्थपेन्ति परिगण्हन्ति परिच्छिन्दती ति गण्हतो पन मानसमुग्घाटो नाम होति । विपस्सितुं सक्कोमी ति विपस्सनं अस्सादेन्तस्स निकन्तिपरियादानं नाम न होति । सङ्खारा व सङ्खारे विपस्सन्ति सम्मसन्ति वक्थपेन्ति परिगण्हन्ति परिच्छिन्दन्ती ति गण्हतो पन निकन्तिपरियादानं नाम होति ।

८४. “ सचे सङ्खारा अत्ता भवेय्युं, अत्ता ति गहेतुं वट्ठेय्युं, अनत्ता च पन अत्ता ति गहिता, तस्मा ते अवसवत्तनट्ठेन अनत्ता, हुत्वा अभावट्ठेन अनिच्चा, उप्पादवयपटिपीळनट्ठेन दुक्खा ति पस्सतो दिट्ठिउग्घाटनं नाम होति ।

८५. “ सचे सङ्खारा निच्चा भवेय्युं, निच्चा ति गहेतुं वट्ठेय्युं, अनिच्चा च पन निच्चा ति गहिता, तस्मा ते हुत्वा अभावट्ठेन अनिच्चा, उप्पादवयपटिपीळनट्ठेन दुक्खा, अवसवत्तनट्ठेन अनत्ता ति पस्सतो मानसमुग्घाटो नाम होति ।

८६. “ सचे सङ्खारा सुखा भवेय्युं, सुखा ति गहेतुं वट्ठेय्युं, दुक्खा च पन सुखा ति गहिता, तस्मा ते उप्पादवयपटिपीळनट्ठेन दुक्खा, हुत्वा अभावट्ठेन अनिच्चा, अवसवत्तनट्ठेन अनत्ता ति पस्सतो निकन्तिपरियादानं नाम होति ।

८७. “ एवं सङ्खारे अनत्ततो पस्सन्तस्स दिट्ठिसमुग्घाटनं नाम होति, अनिच्चतो पस्सन्तस्स मानसमुग्घाटनं नाम होति, दुक्खतो पस्सन्तस्स निकन्तिपरियादानं नाम होति । इति अयं विपस्सना अत्तनो अत्तनो ठाने येव तिड्ढती ” ति [] ।

८८. एवं अरूपसत्तकवसेन तिलक्खणं आरोपेत्वा सङ्खारे सम्मसति । एत्तावता पनस्स रूपकम्मट्टानमपि अरूपकम्मट्टानमपि पगुणं होति ।

८९. सो एवं पगुणरूपारूपकम्मट्टानो, या उपरि भङ्गानुपस्सनतो पट्टाय प्हानपरिज्जावसेन सब्बाकारतो पत्तब्बा अट्टारस महाविपस्सना, तासं इधेव ताव एकदेसं पटिविज्जन्तो तप्पटिपक्खे धम्मे पजहति ।

९०. अट्टारस महाविपस्सना नाम अनिच्चानुपस्सनादिका पज्जा । यासु अनिच्चानुपस्सनं भावेन्तो निच्चसज्जं पजहति, दुक्खानुपस्सनं भावेन्तो सुखसज्जं पजहति, अनत्तानुपस्सनं भावेन्तो अत्तसज्जं पजहति, निब्बिदानुपस्सनं भावेन्तो नन्दि पजहति, विरागानुपस्सनं भावेन्तो रागं पजहति, निरोधानुपस्सनं भावेन्तो समुदयं पजहति, पटिनिस्सग्गानुपस्सनं भावेन्तो आदानं पजहति, खयानुपस्सनं भावेन्तो घनसज्जं पजहति, वयानुपस्सनं भावेन्तो आयूहनं पजहति, विपरिणामानुपस्सनं भावेन्तो धुवसज्जं पजहति, अनिमित्तानुपस्सनं भावेन्तो निमित्तं पजहति, अप्पणिहितानुपस्सनं भावेन्तो पणिधिं पजहति, सुज्जतानुपस्सनं भावेन्तो अभिनिवेसं पजहति, अधिपज्जाधम्मविपस्सनं भावेन्तो सारादानाभिनिवेसं पजहति, यथाभूतजाणदस्सनं भावेन्तो सम्मोहाभिनिवेसं पजहति, आदीनवानुपस्सनं भावेन्तो आलयाभिनिवेसं पजहति, पटिसङ्गानुपस्सनं भावेन्तो अप्पटिसङ्गं पजहति, विवट्टानुपस्सनं भावेन्तो संयोगाभिनिवेसं पजहति [पटि १।३२-३३ ओलोकेतब्बा] ।

९१. तासु यस्मा इमिना अनिच्चादिलक्खणत्तयवसेन सङ्खारा दिट्ठा, तस्मा अनिच्च-दुक्ख-अनत्तानुपस्सना पटिविद्धा होन्ति । यस्मा च “ या च, अनिच्चानुपस्सना या च अनिमित्तानुपस्सना, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” [], तथा “ या च दुक्खानुपस्सना या च अप्पणिहितानुपस्सना, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” [], “ या च अनत्तानुपस्सना, या च सुज्जतानुपस्सना इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६३] वुत्तं, तस्मा ता पि पटिविद्धा होन्ति । अधिपज्जाधम्मविपस्सना पन सब्बा पि विपस्सना । यथाभूतजाणदस्सनं कङ्खावितरणविसुद्धिया एव सङ्गहितं । इति इदमपि द्वयं पटिविद्धमेव होति । सेसेसु विपस्सनाजाणेषु किञ्चि पटिविधं किञ्चि अप्पटिविद्धं । तेसं विभागं परतो आवि-करिस्साम [२१।१-१३५] ।

९२. यदेव हि पटिविद्धं, तं सन्धाय इदं वुत्तं—एवं पगुणरूपारूपकम्मट्टानो, या उपरि भङ्गानुपस्सनतो पट्टाय प्हानपरिज्जावसेन सब्बाकारतो पत्तब्बा अट्टारस महाविपस्सना, तासं इधेव ताव एकदेसं पटिविज्जन्तो तप्पटिपक्खे धम्मे पजहती ति [२०।८९] ।

९३. सो एवं अनिच्चानुपस्सनादिपटिपक्खानं निच्चसज्जादीनं प्हानेन विसुद्धजाणो सम्मसन-जाणस्स पारं गत्वा यं तं सम्मसनजाणानन्तरं, “ पच्चुप्पन्नानं धम्मानं विपरिणामानुपस्सने पज्जा

४४६

वेदनाखन्धस्स वयं पस्सति । विपरिणामलक्खणं पस्सन्तो पि वेदनाखन्धस्स वयं पस्सति । वेदनाखन्धस्स वयं पस्सन्तो इमानि पञ्च लक्खणानि पस्सति ” । वेदनाखन्धस्स विय च सञ्जा-सङ्खार-विज्जाणकखन्धानं । अयं पन विसो विज्जाणकखन्धस्स फस्सड्डाने “ नामरूपसमु-दया....नामरूपनिरोधा ” ति [पटि १।५५-५७] एवं एकेकस्स खन्धस्स उदयव्ययदस्सने दस दस कत्वा पञ्चास लक्खणानि वुत्तानि, तेसं वसेन, एवम्पि रूपस्स उदयो, एवम्पि रूपस्स वयो, एवम्पि रूपं उदेति, एवम्पि रूपं वेती ति पञ्चयतो चैव खणतो च वित्थारेन मनसिकारं करोति ।

९८. तस्सेवं मनसिकरोतो, इति किरिमे धम्मा अहुत्वा सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती ति जाणं विसदतरं होति । तस्सेवं पञ्चयतो चैव खणतो च द्वेधा उदयव्ययं पस्सतो सच्च-पटिच्च-समुत्पाद-नय-लक्खणभेदा पाकटा होन्ति ।

९९. यं हि सो अविज्जादिसमुदया खन्धानं समुदयं, अविज्जादिनिरोधा च खन्धानं निरोधं पस्सति, इदमस्स पञ्चयतो उदयव्ययदस्सनं । यं पन निव्वत्तिलक्खणविपरिणामलक्खणानि पस्सन्तो खन्धानं उदयव्ययं पस्सति, इदमस्स खणतो उदयव्ययदस्सनं । उप्पत्तिकखणे येव हि निव्वत्तिलक्खणं, भङ्गकखणे च विपरिणामलक्खणं ।

१००. इच्चस्सेवं पञ्चयतो चैव खणतो च द्वेधा उदयव्ययं पस्सतो पञ्चयतो उदयदस्सनेन समुदयसच्चं पाकटं होति जनकावबोधतो, खणतो उदयव्ययदस्सनेन दुक्खसच्चं पाकटं होति जातिदुक्खावबोधतो, पञ्चयतो वयदस्सनेन निरोधसच्चं पाकटं होति पञ्चयानुत्पादेन पञ्चयवतं अनुत्पादावबोधतो, खणतो वयदस्सनेन दुक्खसच्चमेव पाकटं होति मरणदुक्खावबोधतो, यच्चस्स उदयव्ययदस्सनं, मग्गो वायं लोकिको ति मग्गसच्चं पाकटं होति तत्र सम्मोहविघाततो ।

१०१. पञ्चयतो चस्स उदयदस्सनेन अनुलोमपटिच्चसमुत्पादो पाकटो होति “ इमस्मिं सति इदं होती ” ति [म २।३२, सं २।२८, ७०, ७८ एवमादिसु] अवबोधतो, पञ्चयतो वयदस्सनेन पटिलोमपटिच्चसमुत्पादो पाकटो होति “ इमस्स निरोधा इदं निरुज्झती ” ति [म २।३२ एवमादिसु] अवबोधतो, खणतो पन उदयव्ययदस्सनेन पटिच्चसमुत्पन्ना धम्मा पाकटा होन्ति सङ्गतलक्खणावबोधतो । उदयव्ययवन्तो हि सङ्गता, तेच पटिच्चसमुत्पन्ना ति ।

१०२. पञ्चयतो चस्स उदयदस्सनेन एकत्तनयो पाकटो होति हेतुफलसम्बन्धेन सन्तानस्स अनुपच्छेदावबोधतो । अथ सुद्धुतरं उच्छेददिङ्गं पजहति । खणतो उदयदस्सनेन नानत्तनयो पाकटो होति नवनवानं उत्पादावबोधतो । अथ सुद्धुतरं सस्सतदिङ्गं पजहति । पञ्चयतो चस्स उदयव्ययदस्सनेन अब्यापारनयो पाकटो होति धम्मानं अवसवत्तिभावावबोधतो । अथ सुद्धुतरं अत्तदिङ्गं पजहति । पञ्चयतो पन उदयदस्सनेन एवंधम्मतानयो पाकटो होति पञ्चयानुरूपेन फलस्स उत्पादावबोधतो । अथ सुद्धुतरं अकिरियदिङ्गं पजहति ।

१०३. पञ्चयतो चस्स उदयदस्सनेन अनत्तलक्खणं पाकटं होति धम्मानं निरीहकत्त-

पच्चयपटिबद्धवुत्तितावबोधतो । खणतो उदयब्बयदस्सनेन अनिच्चलक्खणं पाकटं होति हुत्वा अभावावबोधतो, पुब्बन्तापरन्तविवेकावबोधतो च, दुक्खलक्खणम्पि पाकटं होति उदयब्बयेहि पटिपीळनावबोधतो, सभावलक्खणम्पि पाकटं होति उदयब्बयपरिच्छिन्नावबोधतो, सभावलक्खणे सङ्गतलक्खणस्स तावकालिकत्तम्पि पाकटं होति उदयक्खणे वयस्स वयक्खणे च उदयस्स अभावावबोधतो ति ।

१०४. तस्सेवं पाकटीभूतसच्चपटिच्चसमुप्पादनयलक्खणभेदस्स, एवं किर नामिमे धम्मा अनुप्पन्नपुब्बा उप्पजन्ति, उप्पन्ना निरुज्झन्तीति निच्चनवा व हुत्वा सङ्गारा उपइहन्ति, न केवलञ्च निच्चनवा सुरियुग्गमने उस्सावबिन्दु विय, उदकबुब्बुळो विय, उदके दण्डराजि विय, आरग्गे सासपो विय, विज्जुप्पादो विय च परित्तङ्गायिनो, माया-मरीचि-सुपिनन्त-अलातचक्क-गन्धब्बनगर-फेण-कदलिआदयो विय असारा निस्सारा ति चापि उपइहन्ति । एतावतानेन, वयधम्ममेव उप्पजति, उप्पन्नञ्च वयं उपेती ति इमिना आकारेण समपञ्जास लक्खणानि पटिविज्झित्वा ठितं उदयब्बयानुपस्सनं नाम पठमतर्हणविपस्सनाजाणं अधिगतं होति, यस्साधिगमा, आरद्धविपस्सको ति सङ्गं गच्छति ।

१०५. अथस्स इमाय तरुणविपस्सनाय आरद्धविपस्सकस्स दस विपस्सनूपक्खिलेसा उप्पजन्ति । विपस्सनूपक्खिलेसा हि पटिवेधप्पत्तस्स अरियसावकस्स चैव विप्पटिपन्नकस्स च निक्खित्तकम्मडानस्स कुसीतपुग्गलस्स नुप्पजन्ति । सम्मापटिपन्नकस्स पन युत्तपयुत्तस्स आरद्धविपस्सकस्स कुलपुत्तस्स उप्पजन्ति येव । कतमे पन ते दस उपक्खिलेसा ति ? ओभासो, जाणं, पीति, पस्सद्धि, सुखं, अधिमोक्खो, पग्गहो, उपडानं, उपेक्खा, निकन्ती ति ।

१०६. वुत्तं हेतं—“कथं धम्ममुद्धच्चविग्गहितमानसं होति ? अनिच्चतो मनसिकरोतो ओभासो उप्पजति, ओभासो धम्मो ति ओभासं आवज्जति, ततो विकखेपो उद्धच्चं, तेन उद्धच्चेन विग्गहितमानसो अनिच्चतो उपडानं यथाभूतं नप्पजानाति, दुक्खतो....अनत्ततो उपडानं यथाभूतं नप्पजानाति ” । तथा “ अनिच्चतो मनसिकरोतो जाणं उप्पजति....पीति....पस्सद्धि....सुखंअधिमोक्खो....पग्गहो....उपडानं....उपेक्खा....निकन्ति उपजति, निकन्ति धम्मो ति निकन्ति आवज्जति, ततो विकखेपो उद्धच्चं, तेन उद्धच्चेन विग्गहितमानसो अनिच्चतो उपडानं यथाभूतं नप्पजानाति, दुक्खतो....अनत्ततो उपडानं यथाभूतं नप्पजानाती ” ति [पटि २। १००-१] ।

१०७. तत्थ ओभासो ति विपस्सनोभासो । तस्मि उप्पन्ने योगावचरो, न वत मे इतो पुब्बे एवरूपो ओभासो उप्पन्नपुब्बो, अद्धा मग्गपत्तोस्मि, फलप्पत्तोस्मी ति, अमग्गमेव मग्गो ति, अफलमेव च फलं ति गण्हाति । तस्स, अमग्गं मग्गो ति, अफलं फलं ति गण्हतो विपस्सनावीधि उक्कन्ता नाम होति । सो अत्तनो मूलकम्मडानं विस्सज्जेत्वा ओभासमेव अस्सादेन्तो निसीदति ।

१०८. सो खो पनायं ओभासो कस्सचि भिक्खुनो पल्लङ्कडानमत्तमेव ओभासेन्तो उप्पज्जति, कस्सचि अन्तोगम्भं, कस्सचि बहिगम्भम्पि, कस्सचि सकलविहारं, गावुतं, अङ्गुयोजनं, योजनं, द्वियोजनं, त्रियोजनं....पे....कस्सचि पथवीतलतो याव अकनिट्ठब्रह्मलोका एकालोकं कुरुमानो। भगवतो पन दससहस्सीलोकधातुं ओभासेन्तो उदपादि ।

१०९. एवं वेमत्तताय चस्स इदं वत्थुं । चित्तलपम्बते किर द्विकुङ्गेहस्स अन्तो द्वे थेरा निसीदिसु । तं दिवसञ्च कालपक्खुपोसथो होति, मेघपटलच्छन्ना दिसा, रत्तिभागे चतुरङ्गसमन्नागतं तमं पवत्तति । अथेको थेरो आह—भन्ते, मय्हं इदानीं चेतियङ्गणमिहि सीहासने पञ्चवण्णामि कुसुमानि पञ्जायन्ती ति । तं इतरो आह—न अच्छरियं, आवुसो, कथेसि । मय्हं पनेतरहि महासमुदमिहि योजनडाने मच्छकच्छपा पञ्जायन्ती ति ।

११०. अयं पन विपस्सनूपकिलेसो येमुय्येन समथविपस्सनालाभिनो उप्पज्जति । सो समा-पत्तिविकखम्भितानं किलेसानं असमुदाचारतो, अरहा अहं ति चित्तं उप्पादेति । उच्चवालिक-वासी महानागत्येरो विय, हङ्गनवासी महादत्तत्येरो विय, चित्तलपम्बते निकपेन्नकपधानघरवासी चुल्लसुमनत्येरो विय च ।

१११. तत्रिदं एकवत्थुपरिदीपनं । तलङ्गरवासी धम्मदिनत्येरो किर नाम एको पभिनपटि-सम्भितो महाखीणासवो महतो भिक्खुसङ्घस्स ओवाददायको अहोसि । सो एकदिवसं अत्तनो दिवाडाने निसीदित्वा, किं नु खो अम्हाकं आचरियस्स उच्चवालिकवासी-महानागत्येरस्स समण-भावकिच्चं मत्थकं पत्तं, नो ति आवज्जन्तो पुथुज्जनभावमेवस्स दिस्वा, मयि अगच्छन्ते पुथुज्जन-कालकिरियमेव करिस्सती ति च जत्वा इद्धिया वेहासं उप्पतित्वा दिवाडाने निसिन्नस्स थेरस्स समीपे ओरोहित्वा वन्दित्वा वत्तं दस्सेत्वा एकमन्तं निसीदि । किं, आवुसो धम्मदिन, अकाले आगतोसी ति च वुत्ते, पज्जं, भन्ते, पुच्छितुं आगतोम्ही ति आह । ततो पुच्छावुसो, जान-माना कथयिस्सामा ति वुत्ते पज्जसहस्सं पुच्छि ।

११२. थेरो पुच्छितपुच्छितं असज्जमानो व कथेसि । ततो, अतितिक्खं वो, भन्ते, जाणं, कदा तुम्हेहि अयं धम्मो अधिगतो ति वुत्ते, इतो सट्ठिवस्सकाले, आवुसो ति आह । समाधिं हि, भन्ते, वल्लेथा ति ? न इदं, आवुसो, भारियं ति । तेन हि, भन्ते, एकं हत्थि मापेथा ति । थेरो सब्बसेतं हत्थि मापेसि । इदानीं, भन्ते, यथा अयं हत्थी अश्वितकण्णो पसारितनङ्गुट्ठो सोण्डं मुखे पक्खिपित्वा भेरवं कोञ्चनादं करोन्तो तुम्हाकं अभिमुखो आगच्छति, तथा नं करोथा ति । थेरो तथा कत्वा वेगेन आगच्छतो हत्थिस्स भेरवं आकारं दिस्वा उड्डाय पलायितुं आरब्धो । तमेनं खीणासवत्येरो हत्थं पसारित्वा चीवरकण्णे गहेत्वा, भन्ते, खीणासवस्स सारज्जं नाम होती ति आह ।

११३. सो तम्हि काले अत्तनो पुथुज्जनभावं जत्वा, अवस्सयो मे, आवुसो धम्मदिन, होही

ति वत्वा पादमूले उक्कुटिकं निसीदि । भन्ते, तुम्हाकं अवस्सयो भविस्सामिच्चेवाहं आगतो, मा चिन्तयित्था ति कम्मद्धानं कथेसि । थेरो कम्मद्धानं गहेत्वा चङ्कमं आरुय्ध ततिये पदवारे अग्गफलं अरहत्तं पापुणि । थेरो किर दोसचरितो अहोसि । एवरूपा भिक्खू ओभासे कम्पन्ति ।

११४. **आणं** ति विपस्सनाआणं । तस्स किर रूपारूपधम्मे तुलयन्तस्स तीरयन्तस्स विस्सङ्खन्दवजिरमिव अविहत्तवेगं तिखिणं सूरं अतिविसदं आणं उप्पज्जति ।

११५. **पीती** ति विपस्सनापीति । तस्स किर तस्मिं समये, खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीती ति अयं पञ्चविधा पीति सकलसरीरं पूरयमाना उप्पज्जति ।

११६. **पस्सद्धी** ति विपस्सनापस्सद्धि । तस्स किर तस्मिं समये रत्तिट्ठाने वा दिवाट्ठाने वा निसिन्नस्स कायचित्तानं नेव दरथो, न गारवं, न कक्खलता, न अकम्मञ्जता, न गेलञ्जं, न वङ्कता होति । अथ खो पनस्स कायचित्तानि पस्सद्धानि, लहूनि, मुदूनि, कम्मञ्जानि, सुविसदानि, उजुकानि येव होन्ति । सो इमेहि पस्सद्धादीहि अनुग्गहितकायचित्तो तस्मिं समये अमानुसिं नाम रतिं अनुभवति, यं सन्धाय वुत्तं—

“ सुञ्जागारं पविट्ठस्स सन्तचित्तस्स भिक्खुनो ।

अमानुसी रती होति सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥

यतो यतो सम्मसति खन्धानं उदयब्बयं ।

लभती पीतिपमोज्जं अमतं तं विजानतं ” ति [ध ३७३-७४] ॥

एवमस्स इमं अमानुसिं रतिं साधयमाना लहुतादिसम्पयुत्ता पस्सद्धि उप्पज्जति ।

११७. **सुखं** ति विपस्सनासुखं । तस्स किर तस्मिं समये सकलसरीरं अभिसन्दयमानं अतिपणीतं सुखं उप्पज्जति ।

११८. **अधिमोक्खो** ति सद्धा । विपस्सनासम्पयुत्ता येव हिस्स चित्तचेतसिकानं अतिसय-पसादभूता बलवती सद्धा उप्पज्जति ।

११९. **पग्गहो** ति विरियं । विपस्सनासम्पयुत्तमेव हिस्स असिथिलमनच्चारद्धं सुपग्गहितं विरियं उप्पज्जति ।

१२०. **उपट्ठानं** ति सति । विपस्सनासम्पयुत्ता येव हिस्स सुपट्ठिता सुप्पतिट्ठिता निखाता अचला पब्बतराजसदिसा सति उप्पज्जति । सो यं यं ठानं आवज्जति समन्नाहरति मनसिकरोति पच्चवेक्खति, तं तं ठानमस्स ओक्खन्दित्वा पक्खन्दित्वा, दिब्बचक्खुनो परलोको विय, सतिया उपट्ठाति ।

१२१. **उपेक्खा** ति विपस्सनूपेक्खा चेव आवज्जनूपेक्खा च । तस्मिं हिस्स समये सब्ब-सङ्कारेसु मज्झत्तभूता विपस्सनूपेक्खा पि बलवती उप्पज्जति, मनोद्वारे आवज्जनूपेक्खा पि । सा

हिस्स तं तं ठानं आवज्जन्तस्स, विस्सइइन्दवजिरमिव, पत्तपुटे पक्खन्ततत्तनाराचो विय च, सूरा तिखिणा हुत्वा वहति ।

१२२. निकन्ती ति विपस्सनानिकन्ति । एवं ओभासादिपटिमण्डिताय हिस्स विपस्सनाय आलयं कुरुमाना सुखुमा सन्ताकारा निकन्ति उपपज्जति, या निकन्तिकिलेसो ति परिग्गहेतुप्पि न सक्का होति ।

१२३. यथा च ओभासे, एवं एतेसु पि अञ्जतरस्मि उपपन्ने योगावचरो, न वत मे इतो पुब्बे एवरूपं आणं उपपन्नपुब्बं....एवरूपा पीति....पस्सद्दि, सुखं, अधिमोक्खो, पग्गहो, उपट्ठानं, उपेक्खा, निकन्ति उपपन्नपुब्बा, अद्दा मग्गप्पत्तोस्मि, फलप्पत्तोस्मी ति अमग्गमेव मग्गो ति, अफलमेव च फलं ति गण्हाति । तस्स, अमग्गं मग्गो ति, अफलं फलं ति गण्हतो विपस्सनावीथि उक्कन्ता नाम होति । सो अत्तनो मूलकम्मट्ठानं विस्सज्जेत्वा निकन्तिमेव अस्सादेन्तो निसीदती ति ।

१२४. एत्थ च ओभासादयो उपकिलेसवत्थुताय उपकिलेसा ति वुत्ता, न अकुसलत्ता । निकन्ति पन उपकिलेसो चेव उपकिलेसवत्थु च । वत्थुवसेनेव चेते दस, गाहवसेन पन सम-
तिस होन्ति ।

१२५. कथं ? मम ओभासो उपपन्नो ति गण्हतो हि दिट्ठिगाहो होति, मनापो वत ओभासो उपपन्नो ति गण्हतो मानगाहो, ओभासं अस्सादयतो तण्हागाहो । इति ओभासे दिट्ठिमानतण्हा-
वसेन तयो गाहा, तथा सेसेसु पी ति एवं गाहवसेन समतिस उपकिलेसा होन्ति । तेसं वसेन अकुसलो अव्यत्तो योगावचरो ओभासादिसु कम्पति, विक्खिपति, ओभासादिसु एकेकं, “ एतं मम, एसोइमस्मि, एसो मे अत्ता ” ति [म १।१३५] समनुपस्सति । तेनाहु पोराणा—

“ ओभासे चेव जाणे च पीतिया च विकम्पति ।

पस्सद्दिया सुखे चेव, येहि चित्तं पवेधति ॥

अधिमोक्खे च पग्गाहे उपट्ठाने च कम्पति ।

उपेक्खावज्जनायच्च उपेक्खाय च निकन्तिया ” ति [पटि २।१०२] ॥

१२६. कुसलो पन पण्डितो व्यत्तो बुद्धिसम्पन्नो योगावचरो ओभासादिसु उपपन्नेसु, अयं खो मे ओभासो उपपन्नो, सो खो पनायं अनिच्चो सङ्गतो पटिच्चसमुपपन्नो खयधम्मो वयधम्मो विरागधम्मो निरोधधम्मो ति, इति वा तं पञ्जाय परिच्छिन्दति उपपरिक्खति । अथ वा पनस्स एवं होति—सचे ओभासो अत्ता भवेय्य, अत्ता ति गहेतुं वट्टेय्य, अनत्ता च पनायं अत्ता ति गहितो, तस्मा सो अवसवत्तनट्ठेन अनत्ता, हुत्वा अभावट्ठेन अनिच्चो, उप्पादवय-
पटिपीळनट्ठेन दुक्खो ति, सब्बं अरूपसत्तके वुत्तनयेन विथारेतब्बं । यथा च ओभासे, एवं सेसेसु पि ।

१२७. सो एवं उपपरिक्खित्वा ओभासं, “ नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ता ” ति [म १।१३६] समनुपस्सति....आणं....पे....निकन्ति, “ नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ता ” ति समनुपस्सति । एवं समनुपस्सन्तो ओभासादिसु न कम्पति न वेधति । तेनाहु पोराणा—

“ इमानि दस ठानानि पञ्चा यस्स परिचिता ।

धम्ममुद्धच्चकुसलो होति न च विक्खेपं गच्छती ” ति [पटि २।१०२] ॥

१२८. सो एवं विक्खेपं अगच्छन्तो तं समतिसविधं उपक्खिलेसजटं विजट्ठेत्वा, ओभासा-
दयो धम्मा न मग्गो, उपक्खिलेसविमुत्तं पन वीथिपटिपन्नं विपस्सनाआणं मग्गो ति मग्गञ्च
अमग्गञ्च ववत्थपेति ।

१२९. तस्सेवं, अयं मग्गो, अयं न मग्गो ति मग्गञ्च अमग्गञ्च जत्वा ठितं आणं
मग्गामग्गआणदस्सनविसुद्धी ति वेदितब्बं । एत्तावता च पन तेन तिण्णं सच्चानं ववत्थानं
कतं होति ।

१३०. कथं ? दिट्ठिविसुद्धियं ताव नामरूपस्स ववत्थापनेन दुक्खसच्चस्स ववत्थानं कतं,
कङ्कावितरणविसुद्धियं पच्चयपरिगहणेन समुदयसच्चस्स ववत्थानं, इमिस्सं मग्गामग्गआणदस्सन-
विसुद्धियं सम्मामग्गस्स अवधारणेन मग्गसच्चस्स ववत्थानं कतं ति । एवं लोकियेनेव ताव
आणेन तिण्णं सच्चानं ववत्थानं कतं होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पञ्चाभावनाधिकारे मग्गामग्गआणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो नाम
वीसतिमो परिच्छेदो ।

एकावीसतिमो परिच्छेदो

पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो

१. अङ्गं पन जाणानं वसेन सिखाप्पत्ता विपस्सना नवमञ्च सच्चानुलोमिकं जाणं ति अयं पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धि नाम । अङ्गं ति च एत्थ उपक्किलेसविमुत्तं वीथिपटिपन्नं विपस्सनासङ्गातं उदयब्बयानुपस्सनाजाणं, भङ्गानुपस्सनाजाणं, भयतुपडानजाणं, आदीनवानुपस्सनाजाणं, निब्बिदानुपस्सनाजाणं, मुञ्चितुकम्पताजाणं, पटिसङ्गानुपस्सनाजाणं, सङ्गारुपेक्खाजाणं ति इमानि अङ्ग जाणानि वेदितव्वानि । नवमं सच्चानुलोमिकं जाणं ति अनुलोमस्सेतं अधिवचनं । तस्मा तं सम्पादेतुकामेन उपक्किलेसविमुत्तं उदयब्बयजाणं आदिं कत्वा एतेसु जाणेषु योगो करणीयो ।

२. पुन उदयब्बयजाणे योगो किमत्थियो ति चे,— लक्खणसल्लक्खणत्थो । उदयब्बयजाणं हि हेट्ठा दसहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिङ्गं हुत्वा याथावसरसतो तिलक्खणं सल्लक्खेतुं नासक्खि, उपक्किलेसविमुत्तं पन सक्कोति, तस्मा लक्खणसल्लक्खणत्थमेत्थ पुन योगो करणीयो ।

३. लक्खणानि पन किस्स अमनसिकारा, केन पटिच्छन्नत्ता न उपडहन्ति ? अनिच्चलक्खणं ताव उदयब्बयानं अमनसिकारा, सन्ततिया पटिच्छन्नत्ता न उपडहति । दुक्खलक्खणं अभिण्हसम्पटिपीळनस्स अमनसिकारा, इरियापथेहि पटिच्छन्नत्ता न उपडहति । अनत्तलक्खणं नानाधातुविनिब्भोगस्स अमनसिकारा, घनेन पटिच्छन्नत्ता न उपडहति ।

४. उदयब्बयं पन परिग्गहेत्वा सन्ततिया विकोपिताय अनिच्चलक्खणं याथावसरसतो उपडहति । अभिण्हसम्पटिपीळनं मनसिकत्वा इरियापथे उग्घाटिते दुक्खलक्खणं याथावसरसतो उपडहति । नानाधातुयो विनिब्भुजित्वा घनविनिब्भोगे कते अनत्तलक्खणं याथावसरसतो उपडहति ।

५. एत्थ च, अनिच्चं अनिच्चलक्खणं, दुक्खं दुक्खलक्खणं, अनत्ता अनत्तलक्खणं ति अयं विभागो वेदितव्वो ।

६. तत्थ अनिच्चं ति खन्धपञ्चकं । कस्मा ? उप्पादवयज्जथत्तभावा, हुत्वा अभावतो वा । उप्पादवयज्जथत्तं अनिच्चलक्खणं, हुत्वा अभावसङ्गातो वा आकारविकारो ।

७. “यदनिच्चं तं दुक्खं” ति [सं ३।२२ एवमादिसु] वचनतो पन तदेव खन्धपञ्चकं दुक्खं । कस्मा ? अभिण्हपटिपीळना । अभिण्हपटिपीळनाकारो दुक्खलक्खणं ।

८. “यं दुक्खं तदनत्ता” ति [सं ३।२२ एवमादिसु] पन वचनतो तदेव खन्धपञ्चकं अनत्ता । कस्मा ? अवसवत्तनतो । अवसवत्तनाकारो अनत्तलक्खणं ।

९. तयिदं सम्बम्पि अयं योगावचरो उपक्खिलेसविमुत्तेन वीथिपटिपन्नविपस्सनासङ्घातेन उदयम्बयानुपस्सनाज्ञाणेन याथावसरसतो सल्लक्खेति ।

१०. तस्सेवं सल्लक्खेत्वा पुनपुनं, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति रूपारूपधम्मं तुलयतो तीरयतो तं जाणं तिक्खं हुत्वा वहति, सङ्खारा लहुं उपङ्कङ्गन्ति, जाणे तिक्खे वहन्ते सङ्खारेसु लहुं उपङ्कङ्गन्तेसु उप्पादं वा ठितं वा पवत्तं वा निमित्तं वा न सम्पापुणाति, खयवयभेदनिरोधे येव सति सन्तिट्ठति ।

११. तस्स, एवं उप्पज्जित्वा एवं नाम सङ्खारगतं निरुज्झती ति पस्सतो एकस्मिं ठाने भङ्गानुपस्सना नाम विपस्सनाज्ञाणं उप्पज्जति यं सन्धाय वुत्तं—“ कथं आरम्भणं पटिसङ्खा भङ्गानुपस्सने पज्जा विपस्सने जाणं ? रूपारम्भणता चित्तं उप्पज्जित्वा भिज्जति, तं आरम्भणं पटिसङ्खा तस्स चित्तस्स भङ्गं अनुपस्सति । अनुपस्सती ति कथं अनुपस्सति ? अनिच्चतो अनुपस्सति नो निच्चतो, दुक्खतो अनुपस्सति नो सुखतो, अनत्ततो अनुपस्सति नो अत्ततो, निब्बिन्दति नो नन्दति, विरज्जति नो रज्जति, निरोधेति नो समुदेति, पटिनिस्सज्जति नो आदियति । अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्जं पज्जहति, दुक्खतो अनुपस्सन्तो सुखसज्जं... अनत्ततो अनुपस्सन्तो अत्तसज्जं....निब्बिन्दतो नन्दि....विरज्जन्तो रागं....निरोधेन्तो समुदयं....पटिनिस्सज्जन्तो आदानं पज्जहति । वेदनारम्भणता....सज्जारम्भणता....सङ्खारारम्भणता....विज्जाणारम्भणताचक्खा....पे....जरामरणारम्भणता चित्तं उप्पज्जित्वा भिज्जति....पे.... पटिनिस्सज्जन्तो आदानं पज्जहति ।

वत्थुसङ्कमना चेव पज्जाय च विवट्ठना ।

आवज्जनाबलञ्चेव पटिसङ्खा विपस्सना ॥

आरम्भणअन्वयेन उभो एकवत्थाना ।

निरोधे अधिमुत्तता वयलक्खणविपस्सना ॥

आरम्भणञ्च पटिसङ्खा भङ्गञ्च अनुपस्सति ।

सुज्जतो च उपट्ठानं, अधिपज्जाविपस्सना ॥

कुसलो तीसु अनुपस्सनासु चत्तसो च विपस्सनासु ।

तयो उपट्ठाने कुसलता नानादिङ्गिसु न कम्पती ति ॥

तं आतडेन जाणं, पजाननडेन पज्जा, तेन वुच्चति आरम्भणं पटिसङ्खा भङ्गानुपस्सने पज्जा विपस्सने जाणं ” ति [पटि १।५७-५८] ।

१२. तथ आरम्भणं पटिसङ्खा ति यं किञ्चि आरम्भणं पटिसङ्खाय । जानित्वा, खयतो वयतो दिस्वा ति अत्थो । भङ्गानुपस्सने पज्जा ति तस्स आरम्भणं खयतो वयतो पटिसङ्खाय

उप्पन्नस्स आणस्स भङ्गं अनुपस्सने या पञ्चा, इदं विप्पस्सने आणं ति वुत्तं, तं कथं होती ति ? अयं ताव कथेतुकम्यतापुच्छाय अत्थो ।

१३. ततो यथा तं होति तं दस्सेतुं रूपारम्मणता ति आदि वुत्तं । तत्थ रूपारम्मणता चित्तं उप्पजित्वा भिज्जती ति रूपारम्मणं चित्तं उपजित्वा भिज्जति । अथ वा, रूपारम्मणभावे चित्तं उप्पजित्वा भिज्जती ति अत्थो । तं आरम्मणं पटिसङ्गा ति तं रूपारम्मणं पटिसङ्गाय । जानित्वा, खयतो वयतो दिस्वा ति अत्थो । तस्स चित्तस्स भङ्गं अनुपस्सती ति येन चित्तेन तं रूपारम्मणं खयतो वयतो दिड्ढं, तस्स चित्तस्स अपरेन चित्तेन भङ्गं अनुपस्सती ति अत्थो । तेनाहु पोराणा—“ जातञ्च आणञ्च उभो पि विपस्सती ” ति [] ।

१४. एत्थ च अनुपस्सती ति अनु अनु पस्सति । अनेकेहि आकारेहि पुनप्पुनं पस्सती ति अत्थो । तेनाह—“ अनुपस्सती ति कथं अनुपस्सति ? अनिच्चतो अनुपस्सती ” ति आदि ।

१५. तत्थ यस्मा भङ्गो नाम अनिच्चताय परमा कोटि, तस्मा सो भङ्गानुपस्सको योगावचरो सब्बं सङ्खारगतं अनिच्चतो अनुपस्सति नो निच्चतो । ततो अनिच्चस्स दुक्खत्ता, दुक्खस्स अनत्तत्ता, तदेव दुक्खतो अनुपस्सति नो सुखतो, अनत्तत्तो अनुपस्सति नो अत्ततो ।

१६. यस्मा पन यं अनिच्चं दुक्खमनत्ता, न तं अभिनन्दितब्बं, यञ्च अनभिनन्दितब्बं, न तत्थ रज्जितब्बं, तस्मा एतस्मिं भङ्गानुपस्सनानुसारेण, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति दिड्ढे सङ्खारगते निब्बिन्दति नो नन्दति, विरज्जति नो रज्जति । सो एवं अरज्जन्तो लोकिकेनेव ताव आणेन रागं निरोधेति नो समुदेति । समुदयं न करोती ति अत्थो ।

१७. अथ वा, सो एवं विरत्तो यथा दिड्ढं सङ्खारगतं तथा अदिड्ढमपि अन्वयआणवसेन निरोधेति नो समुदेति, निरोधतो व मनसिकरोति । निरोधमेव पस्सति नो समुदयं ति अत्थो ।

१८. सो एवं पटिपन्नो पटिनिस्सज्जति नो आदियति । किं वुत्तं होति ? अयमपि अनिच्चादिअनुपस्सना तदङ्गवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्खारेहि किलेसानं परिच्चजनतो, सङ्गतदोस-इस्सनेन च तच्चिपरिती निब्बाने तच्चिन्नताय पक्खन्दनतो, परिच्चागपटिनिस्सग्गो चेव पक्खन्दन-पटिनिस्सग्गो चा ति वुच्चति । तस्मा ताय समन्नागतो भिक्खु यथावुत्तेन नयेन किलेसे परिच्चजति, निब्बाने च पक्खन्दति, नापि निब्बत्तनवसेन किलेसे आदियति, न अदोसदस्सितावसेन सङ्गतारम्मणं । तेन वुच्चति, पटिनिस्सज्जति नो आदियती ति ।

१९. इदानीस्स तेहि आणेहि येसं धम्मानं पहानं होति, तं दस्सेतुं, अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्जं पजहती ति आदि वुत्तं । तत्थ नन्दि ति सप्पीतिकं तण्हं । सेसं वुत्तनयमेव ।

२०. गाथासु पन, वत्थुसङ्कमना ति, रूपस्स भङ्गं दिग्धा पुन येन चित्तेन भङ्गो दिट्ठो, तस्सापि भङ्गदस्सनवसेन पुरिमवत्थुतो अञ्जवत्थुसङ्कमना । पञ्चाय च विवट्टना ति उदयं पट्टाय वये सन्तिट्ठना । आवज्जनावलञ्चेवा ति रूपस्स भङ्गं दिग्धा पुन भङ्गारम्भणस्स चित्तस्स भङ्गदस्सनत्थं अनन्तरमेव आवज्जनसमत्थता । पटिसङ्गा विपस्सना ति एसा आरम्भण-पटिसङ्गा भङ्गानुपस्सना नाम ।

२१. आरम्भणअन्वयेन उभो एकवत्थाना ति पच्चक्खतो दिट्ठस्स आरम्भणस्स अन्वयेन, अनुगमनेन, यथा इदं, तथा अतोते पि सङ्कारगतं भिज्जित्थ, अनागते पि भिज्जिस्सती ति एवं उभिन्नं एकसभावेनेव वत्थापनं ति अत्थो । वुत्ताप्पि चेतं पोरानेहि—

“ संविज्जमानमिह विसुद्धदस्सनो तदन्वयं नेति अतीतनागते ।

सब्बे पि सङ्कारगता पल्लोकिनो उस्सावविन्दू सुरिये व उग्गते ” ति [] ॥

२२. निरोधे अधिमुत्तता ति एवं उभिन्नं भङ्गवसेन एकवत्थानं कत्वा तस्मिं येव भङ्गसङ्गाते निरोधे अधिमुत्तता । तग्गरुता तन्निन्नता तप्पोणता तप्पव्वभारता ति अत्थो । वय-लक्खणविपस्सना ति, एसा वयलक्खणविपस्सना नामा ति वुत्तं होति ।

२३. आरम्भणञ्च पटिसङ्गा ति पुरिमञ्च रूपादिआरम्भणं जानित्वा । भङ्गञ्च अनु-पस्सती ति तस्सारम्भणस्स भङ्गं दिग्धा तदारम्भणस्स चित्तस्स भङ्गं अनुपस्सति ।

२४. सुञ्जतो च उपट्ठानं ति तस्सेवं भङ्गं अनुपस्सतो, सङ्कारा व भिज्जन्ति, तेसं भेदो मरणं, न अञ्जो कोचि अत्थी ति सुञ्जतो उपट्ठानं इज्जति । तेनाहु पोराना—

“ खन्धा निरुज्जन्ति न चत्थि अञ्जो खन्धानं भेदो मरणं ति वुच्चति ।

तेसं खयं पस्सति अप्पमत्तो मणिं व विज्झं वज्जिरेन योनिस्सो ” ति [] ॥

२५. अधिपञ्चाविपस्सना ति, या च आरम्भणपटिसङ्गा, या च भङ्गानुपस्सना, यञ्च सुञ्जतो उपट्ठानं, अयं अधिपञ्चाविपस्सना नामा ति वुत्तं होति ।

२६. कुसलो तीसु अनुपस्सनासू ति अनिच्चानुपस्सनादिसु तीसु छेको भिक्खु । चतस्सो च विपस्सनासू ति निब्बिदादिसु च चतूसु विपस्सनासु । तयो उपट्ठाने कुसलता ति, खयतो वयतो सुञ्जतो ति इमस्मिञ्च तिविधे उपट्ठाने कुसलताय । नानादिट्ठिसु न कम्पती ति सस्सतदिट्ठिआदिसु नानप्पकारासु दिट्ठिसु न वेधति ।

२७. सो एवं अवैधमानो, अनिरुद्धमेव निरुज्जति, अभिन्नमेव भिज्जती ति पवत्तमनसिकारो, दुब्बलभाजनस्स विय भिज्जमानस्स, सुखुमरजस्सेव विप्पकिरियमानस्स, तिलानं विय भिज्जमानानं सब्बसङ्कारानं उप्पादट्ठित्तिपवत्तानिमित्तं विस्सजित्वा भेदमेव पस्सति । सो, यथा नाम चक्खुमा पुरिस्सो पोक्खरणीतीरे वा नदीतीरे वा ठितो थूलफुसितके देवे वस्सन्ते उदकपिट्ठे महन्तमहन्तानि उदकबुब्बुलकानि उप्पजित्वा उप्पजित्वा सीधं सीधं भिज्जमानानि पस्सेय्य, एवमेव सब्बे सङ्कारा भिज्जन्ति भिज्जन्ती ति पस्सति । एवरूपं हि योगावचरं सन्धाय वुत्तं भगवता—

“ यथा बुबुलुकं पस्से यथा पस्से मरीचिकं ।

एवं लोकं अवेक्खन्तं मच्चुराजा न पस्सती ” ति [ध १७०] ॥

२८. तस्सेवं, सब्बे सङ्खारा भिज्जन्ति भिज्जन्ती ति अभिण्हं पस्सतो अट्टानिसंसपरिवारं भङ्गानुपस्सनाजाणं बल्लपत्तं होति । तत्रिमे अट्टानिसंसा—भवदिट्ठिप्पहानं, जीवितनिकन्ति-परिच्चागो, सदा युत्तपयुत्तता, विसुद्धाजीविता, उस्सुक्कप्पहानं, विगतभयता, खन्तिसोरच्चपटिळाभो, अरतिरतिसहनता ति । तेनाहु पोराणा—

“ इमानि अट्ट गुणमुत्तमानि दिस्वा तर्हि सम्मसति पुनप्पुनं ।

आदित्तचेलसिरसूपमो मुनि भङ्गानुपस्सी अमतस्स पत्तिया ” ति [] ॥

भङ्गानुपस्सनाजाणं निड्ढितं ।

२९. तस्सेवं सब्बसङ्खारानं खयवयभेदनिरोधारम्भणं भङ्गानुपस्सनं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स सब्बभव-योनि-गति-ठिति-सत्तावासेसु पभेदका सङ्खारा, सुखेन जीवितुकामस्स भीरुकपुरिसस्स सीह-व्यगघ-दीपि-अच्छ-तरच्छ-यक्ख-रक्खस-चण्डगोण-चण्डकुक्कुर-पभिन्नमदचण्ड-हत्थि-घोरआसीविस-असानिविचक्क-सुसान-रणभूमि-जलितअङ्गारकासुआदयो विय महाभयं हुत्वा उपट्ठहन्ति । तस्स, अतीता सङ्खारा निरुद्धा, पच्चुप्पन्ना निरुज्झन्ति, अनागते निब्बत्तनकसङ्खारा पि एवमेव निरुज्झिस्सन्ती ति पस्सतो एतस्मिं ठाने भयतुपट्टानाणं नाम उप्पज्जति ।

३०. तत्रायं उपमा । एकस्सा किर इत्थिया तयो पुत्ता राजापराधिका । तेसं राजा सीस-च्छेदं आणापेसि । सा पुत्तेहि सद्धिं आघातनं अगमासि । अथस्सा जेड्ढपुत्तस्स सीसं छिन्दित्वा मज्झिमस्स छिन्दितुं आरंभिसु । सा जेड्ढस्स सीसं छिन्नं मज्झिमस्स च छिज्जमानं दिस्वा कनिट्ठमिह आलयं विस्सज्जि, अयम्पि एतेसं येव सदिसो भविस्सती ति । तस्सा इत्थिया जेड्ढ-पुत्तस्स छिन्नसीसदस्सनं विय योगिनो अतीतसङ्खारानं निरोधदस्सनं, मज्झिमस्स छिज्जमानसीस-दस्सनं विय पच्चुप्पन्नानं निरोधदस्सनं, अयम्पि एतेसं येव सदिसो भविस्सती ति कनिट्ठपुत्तमिह आलयविस्सज्जनं विय, अनागते पि निब्बत्तनकसङ्खारा भिज्जिस्सन्ती ति अनागतानं निरोधदस्सनं । तस्सेवं पस्सतो एतस्मिं ठाने उप्पज्जति भयतुपट्टानं जाणं ।

३१. अपरा पि उपमा । एका किर पूतिपजा इत्थि दस दारके विजायि । तेषु नव मता, एको हत्थगतो मरति, अपरो कुच्छियं । सा नव दारके मते दसमञ्च मिच्चमानं दिस्वा कुच्छिगते आलयं विस्सज्जि, आयम्पि एतेसं येव सदिसो भविस्सती ति । तत्थ तस्सा इत्थिया नवन्नं दारकानं मरणानुस्सरणं विय योगिनो अतीतसङ्खारानं निरोधदस्सनं, हत्थगतस्स मिच्चमान-भावदस्सनं विय योगिनो पच्चुप्पन्नानं निरोधदस्सनं, कुच्छिगते आलयविस्सज्जनं विय अनागतानं निरोधदस्सनं । तस्सेवं पस्सतो एतस्मिं खणे उप्पज्जति भयतुपट्टानं जाणं ।

३२. भयतुपडानजाणं पन भायति, न भायती ति ? न भायति । तं हि, अतीता सङ्खारा निरुद्धा, पञ्चुप्पन्ना निरुज्झन्ति, अनागता निरुज्झिस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति । तस्मा यथा नाम चक्खुमा पुरिसो नगरद्वारे तिस्सो अङ्गारकासुयो ओलोकयमानो सयं न भायति, केवलं हिस्स, ये ये एत्थ निपतिस्सन्ति, सब्बे अनप्पकं दुक्खमनुभविस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति, यथा वा पन चक्खुमा पुरिसो, खदिरसूलं अयोसूलं सुवण्णसूलं ति पटिपाटिया ठपितं सूलत्तयं ओलोकयमानो सयं न भायति, केवलं हिस्स, ये ये इमेसु सूलेषु निपतिस्सन्ति, सब्बे अनप्पकं दुक्खमनुभविस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति, एवमेव भयतुपडानजाणं सयं न भायति, केवलं हिस्स, अङ्गारकासुत्तयसदिसेसु सूलत्तयसदिसेसु च तीसु भवेसु अतीता सङ्खारा निरुद्धा, पञ्चुप्पन्ना निरुज्झन्ति, अनागता निरुज्झिस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति ।

३३. यस्मा पनस्स केवलं सब्बभव-योनि-गति-ठिति-निवासगता सङ्खारा व्यसनापन्ना सप्पटिभया हुत्वा भयतो उपट्ठहन्ति, तस्मा भयतुपडानं ति वुच्चति । एवं भयतो उपडाने पनस्स अयं पाळि—“ अनिच्चतो मनसिकरोतो किं भयतो उपट्ठाति ? दुक्खतो....अनत्ततो मनसिकरोतो किं भयतो उपट्ठाती ति ? अनिच्चतो मनसिकरोतो निमित्तं भयतो उपट्ठाति । दुक्खतो मनसिकरोतो पवत्तं भयतो उपट्ठाति । अनत्ततो मनसिकरोतो निमित्तञ्च पवत्तञ्च भयतो उपट्ठाती ” ति [पटि २।६३] ।

३४. तत्थ निमित्तं ति सङ्खारनिमित्तं । अतीतानागतपञ्चुप्पन्नानं सङ्खारानमेवेतं अधिवचनं । अनिच्चतो मनसिकरोन्तो हि सङ्खारानं मरणमेव पस्सति । तेनस्स निमित्तं भयतो उपट्ठाति । पवत्तं ति रूपारूपभवपवत्ति । दुक्खतो मनसिकरोन्तो हि सुखसम्भताय पि पवत्तिया अभिण्ह-पटिपीळनभावमेव पस्सति । तेनस्स पवत्तं भयतो उपट्ठाति । अनत्ततो मनसिकरोन्तो पन उभयम्पेतं सुज्जं गामं विय, मरीचि-गन्धव्वनगरादीनि विय च रित्तं तुच्छं सुज्जं अस्सामिकं अपरिणायकं पस्सति । तेनस्स निमित्तञ्च पवत्तञ्च उभयं भयतो उपट्ठाती ति ।

भयतुपडानजाणं निडित्तं ।

३५. तस्स तं भयतुपडानजाणं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स सब्बभव-योनि-गति-ठिति-सत्तावासेसु नेव ताणं, न लेणं, न गति, न पटिसरणं पञ्जायति, सब्बभव-योनि-गति-ठिति-निवासगतेसु सङ्खारेसु एकसङ्खारे पि पत्थना वा परामासो वा न होति, तयो भवा वीतच्चिकङ्कारपुण्णअङ्गारकासुयो विय, चत्तारो महाभूता घोरविसा आसीविसा विय, पञ्चक्खन्धा उक्खित्तासिका वधका विय, छ अज्झत्तिकायतनानि सुज्जो गामो विय, छ बाहिरायतनानि गामघातकचोरा विय, सत्त विज्जणडित्तियो नव च सत्तावासा एकादसहि अग्गीहि आदित्ता सम्पज्जलिता सजोतिभूता विय च, सब्बे सङ्खारा गण्डभूता रोगभूता सल्लभूता अघभूता आबाधभूता विय च निरस्सादा नीरसा महाआदीनवरार्साभूता हुत्वा उपट्ठहन्ति ।

३६. कथं ? सुखेन जीवितुकामस्स भीरुकपुरिसस्स रमणीयाकारसण्ठितम्पि सवाळकमिव वनगहनं, ससद्दुला विय गुहा, सगाहरक्खसं विय उदकं, समुस्सितखग्गां विय पच्चत्थिका, सविसं विय भोजनं, सचोरो विय मग्गो, आदित्तमिव अगारं, उय्युत्तसेना विय रणभूमि । यथा हि सो पुरिसो एतानि सवाळक-वनगहनादीनि आगम्भ भीतो संविग्गो लोमहट्ठजातो समन्ततो आदीनवमेव पस्सति, एवमेवायं योगावचरो भङ्गानुपस्सनावसेन सब्बसङ्कारेसु भयतो उपड्डितेसु समन्ततो नीरसं निरस्सादं आदीनवमेव पस्सति ।

३७. तस्सेवं पस्सतो आदीनवजाणं नाम उप्पन्नं होति, यं सन्धाय इदं वुत्तं—
“ कथं भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे जाणं ? उप्पादो भयं ति भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे जाणं । पवत्तं भयं ति....निमित्तं भयं ति....आयूहना भयं ति....पटिसन्धि भयं ति....गति भयं ति....निब्बत्ति भयं ति....उपपत्ति भयं ति....जाति भयं ति....जरा भयं ति....व्याधि भयं ति....मरणं भयं ति....सोको भयं ति....परिदेवो भयं ति....उपायासो भयं ति भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे जाणं । अनुप्पादो खेमं ति सन्तिपदे जाणं, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो खेमं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो भयं अनुप्पादो खेमं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो भयं अनुपायासो खेमं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो दुक्खं ति भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो दुक्खं ति भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे जाणं । अनुप्पादो सुखं ति सन्तिपदे जाणं, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो सुखं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो दुक्खं अनुप्पादो सुखं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो दुक्खं अनुपायासो सुखं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सामिसं ति भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासं सामिसं ति भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे जाणं । अनुप्पादो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सामिसं अनुप्पादो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो सामिसं अनुपायासो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सङ्कारा ति भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे जाणं । पवत्तं....पे....उपायासो सङ्कारा ति भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे जाणं । अनुप्पादो निब्बानं ति सन्तिपदे जाणं, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो निब्बानं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सङ्कारा अनुप्पादो निब्बानं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो सङ्कारा अनुपायासो निब्बानं ति सन्तिपदे जाणं ।

उप्पादञ्च पवत्तञ्च निमित्तं दुक्खं ति पस्सति ।

आयूहनं पटिसन्धि, जाणं आदीनवे इदं ॥

अनुप्पादं अप्पवत्तं अनिमित्तं सुखं ति च ।

अनायूहनं अप्पटिसन्धि, जाणं सन्तिपदे इदं ॥

आदीनवे जाणं पञ्च ठानेसु जायति ।

पञ्च ठाने सन्तिपदे, दसजाणे पजानाति ।

द्विन्नं जाणानं कुसलता नानादिङ्गिषु न कम्पती ति ॥

तं आतङ्गेन जाणं पजाननङ्गेन पञ्जा, तेन वुच्चति भयतुपद्धाने पञ्जा आदीनवे जाणं ” ति [पटि १।५९-६०] ।

३८. तत्थ उप्पादो ति पुरिमकम्मपच्चया इध उप्पात्ति । पवत्तं ति तथा उप्पन्नस्स पवत्ति । निमित्तं ति सब्बम्पि सङ्खारनिमित्तं । आयूहना ति आयत्ति पटिसन्धिहेतुभूतं कम्मं । पटिसन्धी ति आयत्ति उप्पत्ति । गती ति याय गतिया सा पटिसन्धि होति । निब्बत्ती ति खन्धानं निब्बत्तनं । उपपत्ती ति, “समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा” ति [धम्म २२४] एवं वुत्ता विपाक-पवत्ति । जाती ति जरादीनं पच्चयभूता भवपच्चया जाति । जराव्याधिमरणादयो पाकटा एव ।

३९. एत्थ च उप्पादादयो पञ्चेव आदीनवजाणस्स कत्थुवसेन वुत्ता, सेसा तेसं वेवचन-वसेन । निब्बत्ति जाती ति इदं हि द्वयं उप्पादस्स चेव पटिसन्धिया च वेवचनं, गति उपपत्ती ति इदं द्वयं पवत्तस्स, जरादयो निमित्तस्सा ति । तेनाह—

“ उप्पादञ्च पवत्तञ्च निमित्तं दुक्खं ति पस्सति ।

आयूहनं पटिसन्धि, जाणं आदीनवे इदं ” ति ॥ च,

“ आदीनवे जाणं पञ्च ठानेसु जायती ” ति [२१।३७] च ।

४०. अनुप्पादो खेमं ति सन्तिपदे जाणं ति आदि पन आदीनवजाणस्स पटिपक्ख-जाणदस्सनत्थं वुत्तं । भयतुपद्धानेन वा आदीनवं दिस्वा उब्बिग्गहदयानं, अभयम्पि अत्थि खेमं निरादीनवं ति अस्सासजननत्थम्पि एतं वुत्तं । यस्मा वा पनस्स उप्पादादयो भयतो सुपड्डिता होन्ति, तस्स तत्पटिपक्खनिन्नं चित्तं होति, तस्मा भयतुपद्धानवसेन सिद्धस्स आदीनवजाणस्स आनिसंसदस्सनत्थम्पेतं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

४१. एत्थ च यं भयं तं यस्मा नियमतो दुक्खं, यञ्च दुक्खं, तं वट्ठामिस-लोकामिस-किलेसामिसेहि अविप्पमुत्तत्ता सामिसमेव, यञ्च सामिसं, तं सङ्खारमत्तमेव, तस्मा, उप्पादो दुक्खं ति भयतुपद्धाने पञ्जा आदीनवे जाणं ति आदि वुत्तं । एवं सन्ते पि, भयाकारेण दुक्खाकारेण सामिसाकारेण ति एवं आकारनानत्ततो पवात्तिवसेनेत्थ नानत्तं वेदितब्बं ।

४२. दस जाणे पजानाती ति, आदीनवजाणं पजानन्तो, उप्पादादिवत्थुकानि पञ्चा, अनुप्पादादिवत्थुकानि पञ्चा ति दस जाणानि पजानाति पटिविज्झति सच्छिकरोति । द्विन्नं जाणानं कुसलता ति, आदीनवजाणस्स चेव सन्तिपदजाणस्स चा ति इमेसं द्विन्नं कुसलताय । नानादिङ्गिषु न कम्पती ति परमदिङ्गधम्मनिब्बानादिवसेन पवत्तासु दिङ्गिषु न वेधति । सेसमेत्थ उत्तानमेवा ति ।

आदीनवानुपस्सनाजाणं निङ्गितं ।

४३. सो एवं सब्बसङ्खारे आदीनवतो पस्सन्तो सब्बभव-योनि-गति-विज्जाणड्ढिति-सत्तावास-गते सभेदके सङ्खारगते निब्बिन्दति उक्कण्ठति नाभिरमति । सेय्यथा पि नाम चित्तकूटपव्वतपादा-भिरतो सुवण्णराजहंसो असुचिम्हि चण्डालगामद्वारआवाटे नाभिरमति, सत्तसु महासरेसु येव अभिरमति, एवमेव अयम्पि योगिराजहंसो सुपरिदिट्ठादीनवे सभेदके सङ्खारगते नाभिरमति, भावनारामताय पन भावनारतिया समन्नागतत्ता सत्तसु अनुपस्सनासु येव रमति । यथा च सुवण्णपञ्जरे पक्खित्तो सीहो मिगराजा नाभिरमति, तियोजनसहस्सवित्थते पन हिमवन्ते येव रमति, एवमयं योगिसीहो तिविधे सुगतिभवे पि नाभिरमति, तीसु पन अनुपस्सनासु येव रमति । यथा च सब्बसेतो सत्तप्पतिट्ठो इद्धिमा वेहासङ्गमो छद्दन्तो नागराजा नगरमज्जे नाभि-रमति, हिमवति छद्दन्तदहगहने येव अभिरमति, एवमयं योगिवरवारणो सब्बस्मिम्पि सङ्खारगते नाभिरमति, अनुप्पादो खेमं ति आदिना नयेन दिट्ठे सन्तिपदे येव अभिरमति, तन्निन्नतप्पोण-तप्पभारमानसो होती ति ।

निब्बिदानुपस्सनाजाणं निट्ठितं ।

४४. तं पनेतं पुरिमेन जाणद्वयेन अत्थतो एकं । तेनाहु पोराणा—“ भयतुपट्ठानं एकमेव तीणि नामानि लभति । सब्बसङ्खारे भयतो अइसा ति भयतुपट्ठानं नाम जातं । तेसु येव सङ्खारेसु आदीनवं उप्पादेसी ति आदीनवानुपस्सना नाम जातं । तेसु येव सङ्खारेसु निब्बिन्दमानं उप्पन्नं ति निब्बिदानुपस्सना नाम जातं” ति [] । पाळियम्पि वुत्तं—“या च भयतुपट्ठाने पज्जा, यच्च आदीनवे जाणं, या च निब्बिदा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६३] ।

४५. इमिना पन निब्बिदाजाणेन इमस्स कुञ्जपुत्तस्स निब्बिन्दन्तस्स उक्कण्ठन्तस्स अनभि-रमन्तस्स सब्बभव-योनि-गति-विज्जाणड्ढिति-सत्तावासगतेसु सभेदकेसु सङ्खारेसु एकसङ्खारे पि चित्तं न सज्जति, न लग्गति, न वज्जाति, सब्बस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुकामं निस्सरितुकामं होति ।

४६. यथा किं ? यथा नाम जालब्धन्तरगतो मच्छो, सप्पमुखगतो मण्डुको, पञ्जर-पक्खित्तो वनकुक्कुटो, दळ्ढपासवसगतो मिगो, अहितुण्डिकहत्थगतो सप्पो, महापङ्कपक्खन्तो कुञ्जरो, सुवण्णमुखगतो नागराजा, राहुमुखपविट्ठो चन्दो, सपत्तपरिवारितो पुरिसो ति एवमादयो ततो ततो मुञ्चितुकामा निस्सरितुकामा व होन्ति, एवं तस्स योगिनो चित्तं सब्बस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुकामं निस्सरितुकामं होति । अथस्स एवं सब्बसङ्खारेसु त्रिगताल्यस्स सब्बस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुकामस्स उप्पज्जति मुञ्चितुकम्यताजाणं ति ।

मुञ्चितुकम्यताजाणं निट्ठितं ।

४७. सो एवं सब्बभव-योनि-गति-ठिति-निवासगतेहि सभेदकेहि सङ्खारेहि मुञ्चितुकामो सब्बस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुं पुन ते येव सङ्खारे पटिसङ्खानुपस्सनाजाणेन तिलक्खणं आरोपेत्वा परिगण्हाति ।

४८. सो सब्बसङ्खारे अनच्चन्तिकतो, तावकालिकतो, उप्पादवयपरिच्छिन्नतो, पलोकतो, चलतो, पभङ्गुतो, अद्भुवतो, विपरिणामधम्मतो, असारकतो, विभवतो, सङ्गततो, मरणधम्मतो ति आदीहि कारणेहि अनिच्चा ति पस्सति । अभिण्हपटिपीळनतो, दुक्खमतो, दुक्खवत्थुतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो, आवाधतो, ईतितो, उपद्वतो, भयतो, उपसग्गतो, अताणतो, अलेणतो, असरणतो, आदीनवतो, अघमूलतो, वधकतो, सासवतो, मारामिसतो, जातिधम्मतो, जराधम्मतो, व्याधिधम्मतो, सोकधम्मतो, परिदेवधम्मतो, उपायासधम्मतो, सङ्किलेसिकधम्मतो ति आदीहि कारणेहि दुक्खा ति पस्सति । अजञ्जतो, दुग्गन्धतो, जेगुच्छतो, पटिक्कलतो, अमण्डनहततो, विरूपतो, बीभच्छतो ति आदीहि कारणेहि दुक्खलक्खणस्स परिवारभूततो अलुभतो पस्सति । परतो, रिक्ततो, तुच्छतो, सुञ्जतो, अस्सामिकतो, अनिस्सरतो, अवसवत्तितो ति आदीहि कारणेहि अनत्ततो पस्सति । एवं हि पस्सतानेन तिलक्खणं आरोपेत्वा सङ्खारा परिग्गहिता नाम होन्ति ।

४९. कस्मा पनाथमेते एवं परिगण्हाती ति ? मुञ्चनस्स उपायसम्पादनत्थं । तत्रायं उपमा । एको किर पुरिसो, मच्छे गहेस्सामी ति मच्छखिपं गहेत्वा उदके ओसापेसि । सो खिपमुखेन हत्थं ओतारेत्वा अन्तोउदके सप्यं गीवाय गहेत्वा, मच्छो मे गहितो ति अत्तमनो अहोसि । सो, महा वत मया मच्छो लद्धो ति उक्खिपित्वा पस्सन्तो सोवत्थिकत्तयदस्सनेन, सप्यो ति सञ्जानित्वा भीतो आदीनवं दिस्वा गहणे निब्बिन्दो मुञ्चितुकामो हुत्वा मुञ्चनस्स उपायं करोन्तो अगगनङ्गुडतो पडाय हत्थं निब्बेठेत्वा बाहं उक्खिपित्वा उपरिसीसे द्वे तयो वारे आविज्झित्वा सप्यं दुब्बलं कत्वा, गच्छ दुड्डसप्पा ति निस्सज्जित्वा वेगेन तळाकपाळिं आरुह्म, महन्तस्स वत भो सप्यस्स मुखतो मुत्तोम्ही ति आगतमग्गं ओलोकयमानो अडासि ।

५०. तत्थ तस्स पुरिसस्स, मच्छो ति सप्यं गीवाय गहेत्वा तुड्डकालो^१ विय इमस्सापि योगिनो आदितो व अत्तभावं पटिलभित्वा तुड्डकालो । तस्स खिपमुखतो सीसं नीहरित्वा सोवत्थिकत्तयदस्सनं विय इमस्स घनविनिब्भोगं कत्वा सङ्खारेसु तिलक्खणदस्सनं । तस्स भीतकालो विय इमस्स भयतुपडानजाणं, ततो आदीनवदस्सनं विय आदीनवानुपस्सनाजाणं, गहणे निब्बिन्दनं विय निब्बिदानुपस्सनाजाणं, सप्यं मुञ्चितुकामता विय मुञ्चितुकम्यताजाणं, मुञ्चनस्स उपायकरणं विय पटिसङ्खानुपस्सनाजाणेन सङ्खारेसु तिलक्खणारोपनं । यथा हि सो पुरिसो सप्यं आविज्झित्वा दुब्बलं कत्वा निवत्तेत्वा ढसितुं असमत्थभावं पापेत्वा सुमुत्तं मुञ्चति, एवमयं योगावचरो तिलक्खणारोपनेन सङ्खारे आविज्झित्वा दुब्बले कत्वा पुन निच्च-सुख-सुभ-अत्ताकारेन उपडत्तुं असमत्थतं पापेत्वा सुमुत्तं मुञ्चति । तेन वुत्तं—मुञ्चनस्स उपायसम्पादनत्थं एवं परिगण्हाती ति ।

५१. एत्तावतास्स उप्पन्नं होति पटिसङ्खाजाणं यं सन्धाय वुत्तं—“ अनिच्चतो

मनसिकारोतो किं पटिसङ्ख्यात्राणं उप्पज्जति ? दुक्खतो....अनत्ततो मनसिकारोतो किं पटिसङ्ख्यात्राणं उप्पज्जति ? अनिच्चतो मनसिकारोतो निमित्तं पटिसङ्ख्यात्राणं उप्पज्जति । दुक्खतो मनसिकारोतो पवत्तं पटिसङ्ख्यात्राणं उप्पज्जति । अनत्ततो मनसिकारोतो निमित्तञ्च पवत्तञ्च पटिसङ्ख्यात्राणं उप्पज्जती ” ति [पटि २।६३-६४] ।

५२. एत्थ च निमित्तं पटिसङ्ख्याति, सङ्खारनिमित्तं अद्भुतं तावकालिकं ति अनिच्चलक्खण-वसेन जानित्वा । कामञ्च पन पठमं जानित्वा पच्छात्राणं उप्पज्जति, वोहारवसेन पन, “मनञ्च पटिच्च धम्मं च उप्पज्जति मनोविज्जाणं ” ति [सं २।७२ एवमादिसु] आदीनि विय एवं वुच्चति । एकत्तनयेन वा पुरिमञ्च पच्छिमञ्च एकं कत्वा एवं वुत्तं ति वेदितब्बं । इमिना नयेन इतरस्मिं पदद्वये अत्थो वेदितब्बो ति ।

पटिसङ्ख्यानपस्सनात्राणं निष्ठितं ।

५३. सो एवं पटिसङ्ख्यानपस्सनात्राणेन, सञ्चे सङ्खारा सुज्जा ति परिगगहेत्वा पुन, “सुज्जमिदं अत्तेन वा अत्तनियेन वा ” ति [म २।२६३, पटि २।३६] द्विकोटिकं सुज्जतं परिगण्हाति । सो एवं नेव अत्तानं न परं किञ्चि अत्तनो परिक्खारभावे ठितं दिस्वा, पुन, “नाहं कचनि कस्सचि किञ्चनतस्मिं, न च मम कचनि किस्मिञ्च किञ्चनतत्थी ” ति [म २।२६३-६४] या एत्थ चतुकोटिका सुज्जता कथिता, तं परिगण्हाति ।

५४. कथं ? अयं हि, नाहं कचनी ति कचि अत्तानं न पस्सति । कस्सचि किञ्चनतस्मिं ति अत्तनो अत्तानं कस्सचि परस्स किञ्चनभावे उपनेतब्बं न पस्सति । भातिट्टाने भातरं, सहायट्टाने सहायं, परिक्खारट्टाने वा परिक्खारं मज्जित्वा उपनेतब्बं न पस्सती ति अत्थो । न च मम कचनी ति एत्थ, मम-सदं ताव ठपेत्वा, नच कचनि परस्स च अत्तानं कचि पस्सती ति अयमत्थो । इदानीं मम-सदं आहरित्वा मम किस्मिञ्च किञ्चनतत्थी ति, सो परस्स अत्ता मम कस्मिञ्च किञ्चनभावे अत्थी ति न पस्सती ति । अत्तनो भातिट्टाने भातरं, सहायट्टाने सहायं, परिक्खारट्टाने वा परिक्खारं ति कस्मिञ्च ठाने परस्स अत्तानं इमिना किञ्चनभावेन उपनेतब्बं न पस्सती ति अत्थो । एवमयं यस्मा नेव कत्थचि अत्तानं पस्सति, न तं परस्स किञ्चनभावे उपनेतब्बं पस्सति, न परस्स अत्तानं अत्तनो किञ्चनभावे उपनेतब्बं पस्सति, तस्मानेन चतुकोटिका सुज्जता परिगहिता होती ति ।

५५. एवं चतुकोटिकं सुज्जतं परिगगहेत्वा पुन छहाकारेहि सुज्जतं परिगण्हाति । कथं ? “चक्खु सुज्जं अत्तेन वा अत्तनियेन वा निच्चेन वा धुवेन वा सस्सतेन वा अविपरिणामधम्मं वा....मनो सुज्जो....रूपा सुज्जा....धम्मा सुज्जा....चक्खुविज्जाणं....मनोविज्जाणं....चक्खुसम्फत्तो ” ति [चुनि २७९ सं ४।५४] एवं याव जरा मरणा नयो नेतब्बो ।

५६. एवं छहाकारेहि सुज्जतं परिगगहेत्वा, पुन अट्ठहाकारेहि परिगण्हाति । सेय्यथिदं—

“ रूपं असारं निस्सारं सारापगतं निच्चसारसारेन वा धुवसारसारेन वा सुखसारसारेन वा अत्तसारसारेन वा निच्चेन वा धुवेन वा सस्सतेन वा अविपरिणामधम्मेन वा । वेदना... सञ्जा.... सङ्कारा....विज्जाणं....चक्खुं....जरामरणं असारं निस्सारं सारापगतं निच्चसारसारेन वा धुवसारसारेन वा सुखसारसारेन वा अत्तसारसारेन वा निच्चेन वा धुवेन वा सस्सतेन वा अविपरिणामधम्मेन वा । यथा नळो असारो निस्सारो सारापगतो, यथा एरण्डो, यथा उदुम्बरो, यथा सेतवच्छो, यथा पाळिभदको, यथा फेणपिण्डो, यथा उदकबुब्बुळं, यथा मरीचि, यथा कदलिक्खन्धो, यथा माया असारा निस्सारा सारापगता, एवमेव रूपं....पे....जरामरणं असारं निस्सारं सारापगतं निच्चसारसारेन वा....पे....अविपरिणामधम्मेन वा ” ति [चुनि २७८-७९] ।

५७. सो एवं अट्ठाहाकारेहि सुज्जतं परिग्गहेत्वा पुन दसहाकारेहि परिगण्हाति । “ रूपं रिक्ततो पस्सति, तुच्छतो, सुज्जतो, अनत्ततो, अनिस्सरियतो, अकामकरियतो, अलब्भनीयतो, अवसवत्तकतो, परतो, विवित्ततो पस्सति, वेदनं....पे....विज्जाणं रिक्ततो....पे....विवित्ततो पस्सती ” [चुनि २७९] ।

५८. एवं दसहाकारेहि सुज्जतं परिग्गहेत्वा पुन द्वादसहाकारेहि परिगण्हाति । सेय्यथिदं—“ रूपं न सत्तो, न जीवो, न नरो, न मानवो, न इत्थि, न पुरिसो, न अत्ता, न अत्तनियं, नाहं, न मम, न अज्जस्स, न कस्सचि । वेदना....पे....विज्जाणं....न कस्सची ” ति [चुनि २८०] ।

५९. एवं द्वादसहाकारेहि सुज्जतं परिग्गहेत्वा पुन तीरणपरिज्जावसेन द्वाचत्तालीसाय आकारेहि सुज्जतं परिगण्हाति । रूपं अनिच्चतो, दुक्खतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो, आबाधतो, परतो, पलोकतो, ईतितो, उपद्वतो, भयतो, उपसग्गतो, चलतो, पभङ्गुतो, अद्भुवतो, अताणतो, अलेणतो, असरणतो, असरणीभूततो, रिक्ततो, तुच्छतो, सुज्जतो, अनत्ततो, अनस्सादतो, आदीनवतो, विपरिणामधम्मतो, असारकतो, अघमूलतो, वधकतो, विभवतो, सासवतो, सङ्गततो, मारामिसतो, जातिधम्मतो, जराधम्मतो, व्याधिधम्मतो, मरणधम्मतो, सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सउपायासधम्मतो, समुदयतो, अत्थङ्गमतो, आदीनवतो, निस्सरणतो पस्सति । वेदनं...पे....विज्जाणं अनिच्चतो....पे....निस्सरणतो पस्सति ।

६०. वुत्तपि चेत्तं—“ रूपं अनिच्चतो....पे....निस्सरणतो पस्सन्तो सुज्जतो लोकं अवेक्खति । वेदनं...पे....विज्जाणं अनिच्चतो....पे....निस्सरणतो पस्सन्तो सुज्जतो लोकं अवेक्खति ” [] ।

“ सुज्जतो लोकं अवेक्खस्सु, मोघराज, सदा सतो ।

अत्तानुदिट्ठिं ऊहच्च एवं मच्चुतरो सिया ।

एवं लोकं अवेक्खन्तं मच्चुराजा न पस्सती ” ति [चुनि २८३] ॥

६१. एवं सुञ्जतो दिस्वा तिलक्खणं आरोपत्वा सङ्कारे परिगण्हन्तो भयञ्च नन्दिञ्च विप्पहाय सङ्कारेषु उदासीनो होति मञ्जत्तो, अहं ति वा ममं ति वा न गण्हाति । विस्सङ्ग-भरियो विंय पुरिसो ।

६२. यथा नाम पुरिसस्स भरिया भवेय्य इडा कन्ता मनापा । सो तथा विना मुहुत्तम्पि अधिवासेतुं न सक्कुणेय्य, अतिविंय नं ममायेय्य । सो तं इत्थि अञ्जेन पुरिसेन सद्धिं ठितं वा निसिन्नं वा कथेन्ति वा हसन्ति वा दिस्वा कुपितो अस्स, अनत्तमनो, अधिमत्तं दोमनस्सं पटिसंवेदेय्य । सो अपरेन समयेन तस्सा इत्थिया दोसं दिस्वा मुञ्चितुकामो हुत्वा तं विस्सजेय्य, न नं ममा ति गण्हेय्य, ततो पडाय तं येन केनचि सद्धिं यं किञ्चि कुरुमानं दिस्वा पि नेव कुप्पेय्य न दोमनस्सं आपजेय्य, अञ्जदत्थु उदासीनो भवेय्य मञ्जत्तो । एवमेवायं सब्बसङ्कारेहि मुञ्चितुकामो हुत्वा पटिसङ्खानुपस्सनाय सङ्कारे परिगण्हन्तो, अहं ममा ति गहेतब्बं अदिस्वा भयञ्च नन्दिञ्च विप्पहाय, सब्बसङ्कारेषु उदासीनो होति मञ्जत्तो ।

६३. तस्स एवं जानातो एवं पस्सतो तीसु भवेषु, चतूसु योनिषु, पञ्चसु गतिसु, सत्तसु विञ्जाणद्धितिसु, नवसु सत्तागसेसु चित्तं पटिलीयति पटिकुटति पटिवट्ठति न सम्पसारियति, उपेक्खा वा पाटिकुल्यता वा सण्ठाति । सेय्यथा पि नाम पदुमपलासे ईसकपोणे उदकफुसितानि पटिलीयन्ति पटिकुटन्ति पटिवट्ठन्ति न सम्पसारियन्ति, एवमेव....पे....सेय्यथा पि नाम कुक्कुटपत्तं वा न्हारुदहुलं वा अग्गिहि पक्खित्तं पटिलीयति पटिकुटति पटिवट्ठति न सम्पसारियति, एवमेव तस्स तीसु भवेषु चित्तं....पे....उपेक्खा वा पाटिकुल्यता वा सण्ठाति । इच्चस्स सङ्कारुपेक्खाजाणं नाम उप्पन्नं होति ।

६४. तं पनेतं सचे सन्तिपदं निब्बानं सन्ततो पस्सति, सब्बं सङ्कारपवत्तं विस्सजेत्वा निब्बानमेव पक्खन्दति, नो चे निब्बानं सन्ततो पस्सति, पुनप्पुनं सङ्कारारम्भणमेव हुत्वा पवत्तति । सामुद्धिकानं काको विंय ।

६५. सामुद्धिका किर वाणिजका नावं आरोहन्ता दिसाकाकं नाम गण्हन्ति । ते, यदा नावा वातक्खित्ता विदेसं पक्खन्दति, तीरं न पञ्चायति, तदा दिसाकाकं विस्सजेन्ति । सो कूपक-यद्धितो आकासं लङ्घित्वा सब्बा दिसा च विदिसा च अनुगत्वा, सचे तीरं पस्सति तदभिमुखो व गच्छति, नो चे पस्सति, पुनप्पुनं आगत्वा कूपकयद्धिं येव अलीयति । एवमेव सचे सङ्कारुपेक्खाजाणं सन्तिपदं निब्बानं सन्ततो पस्सति, सब्बं सङ्कारपवत्तं विस्सजेत्वा निब्बानमेव पक्खन्दति, नो चे पस्सति, पुनप्पुनं सङ्कारारम्भणमेव हुत्वा पवत्तति ।

६६. तयिदं सुप्पग्गे पिड्डं वट्ठयमानं विंय, निब्बद्धितकप्पासं विहतमानं विंय, नानप्पकारतो सङ्कारे परिगण्हेत्वा भयञ्च नन्दिञ्च पहाय सङ्कारविचिन्ने मञ्जत्तं हुत्वा तिविधानु-पस्सनावसेन तिड्ढति । एवं तिड्ढमानं तिविधत्रिमोक्खमुखभावं आपजित्वा सत्तअरियपुग्गलविभागाय

पच्चयो होति । तत्रिदं तिविधानुपस्सनावसेन पवत्तनतो तिण्णं इन्द्रियानं अधिपतेय्यवसेन तिविधविमोक्खमुखभावं आपज्जति नाम ।

६७. तिस्रो हि अनुपस्सना, तीणि विमोक्खमुखानी ति वुच्चन्ति । यथाह—“ तीणि खो पनिमानि विमोक्खमुखानि लोकनिध्यानाय संवत्तन्ति, सब्बसङ्कारे परिच्छेदपरिवटुमतो समनुपस्सनताय अनिमित्ताय च धातुया चित्तसम्पक्खन्दनताय, सब्बसङ्कारेसु मनोसमुत्तेजनताय अप्पणिहिताय च धातुया चित्तसम्पक्खन्दनताय, सब्बधम्मं परतो समनुपस्सनताय सुञ्जताय च धातुया चित्तसम्पक्खन्दनताय । इमानि तीणि विमोक्खमुखानि लोकनिध्यानाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।४८] ।

६८. तत्थ परिच्छेदपरिवटुमतो ति उदयव्वयवसेन परिच्छेदतो चेव परिवटुमतो च । अनिच्चानुपस्सनं हि, उदयतो पुब्बे सङ्कारा नत्थी ति परिच्छिन्दित्वा तेसं गतिं समन्नेसमानं, वयतो परं न गच्छन्ति, एथेव अन्तरधायन्ती ति परिवटुमतो समनुपस्सति । मनोसमुत्तेजन-ताया ति, चित्तसंवेजनताय । दुक्खानुपस्सेनेन हि सङ्कारेसु चित्तं संविज्जति । परतो समनुपस्सनताया ति, नाहं न ममा ति एवं अनत्ततो समनुपस्सनताय ।

६९. इति इमानि तीणि पदानि अनिच्चानुपस्सनादीनं वसेन वुत्तानी ति वेदितव्वानि । तेनेव तदनन्तरे पञ्हाविस्सज्जने वुत्तं—“ अनिच्चतो मनसिकरोतो खयतो सङ्कारा उपट्ठहन्ति । अनत्ततो मनसिकरोतो सुञ्जतो सङ्कारा उपट्ठहन्ती ” ति [पटि २।४८] ।

७०. कतमे पन ते विमोक्खा येसं इमानि अनुपस्सनानि मुखानी ति ? अनिमित्तो, अप्पणिहितो, सुञ्जतो ति एते तयो । वुत्तं हेतं—“ अनिच्चतो मनसिकरोन्तो अधिमोक्ख-बहुलो अनिमित्तविमोक्खं पटिलभति । दुक्खतो मनसिकरोन्तो पस्सद्विबहुलो अप्पणिहितविमोक्खं पटिलभति । अनत्ततो मनसिकारोन्तो वेदबहुलो सुञ्जतविमोक्खं पटिलभती ” ति [पटि २।५८] ।

७१. एत्थ च, अनिमित्तविमोक्खो ति अनिमित्ताकारेण निब्बानं आरम्भणं कत्वा पवत्तो अरियमग्गो । सो हि अनिमित्ताय धातुया उप्पन्नत्ता अनिमित्तो, किलेसेहि च विमुत्तत्ता विमोक्खो । एतनेव नयेन अप्पणिहिताकारेण निब्बानं आरम्भणं कत्वा पवत्तो अप्पणिहितो, सुञ्जताकारेण निब्बानं आरम्भणं कत्वा पवत्तो सुञ्जतो ति वेदितव्वो ।

७२. यं पन अभिधम्मं “ यस्मिं समये लोकुत्तरं ज्ञानं भावेति निध्यानिकं अपचयगामिं दिङ्गितानं पढानाय पठमाय भूमिया पत्तिया, विवच्चेव कामेहि पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति, अप्पणिहितं....पे....सुञ्जतं ” ति [धम्म ७१, ७०] एवं विमोक्खद्वयमेव वुत्तं तं निप्परियायतो विपस्सनागमनं सन्धाय ।

७३. विपस्सनाजाणं हि, किञ्चापि पटिसम्भिदामग्गो, “ अनिच्चानुपस्सनाजाणं निच्चतो अभिनिवेसं मुञ्चती ति सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाजाणं सुखतो अभिनिवेसं....अनत्तानु-

पस्सनाजाणं अत्ततो अभिनिवेसं मुञ्चती ति मुञ्जतो विमोक्खो ” ति [पटि २।६७] एवं अभिनिवेसमुञ्चनवसेन सुञ्जतो विमोक्खो ति च, “ अनिच्चानुपस्सनाजाणं निच्चतो निमित्तं मुञ्चती ति अनिमित्तो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाजाणं सुखतो निमित्तं....अनत्तानुपस्सनाजाणं अत्ततो निमित्तं मुञ्चती ति अनिमित्तो विमोक्खो ” ति [पटि २।६८] एवं निमित्तमुञ्चनवसेन अनिमित्तो विमोक्खो ति च, “ अनिच्चानुपस्सनाजाणं निच्चतो पणिधिं मुञ्चती ति अप्पणिहितो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाजाणं सुखतो पणिधिं....अनत्तानुपस्सनाजाणं अत्ततो पणिधिं मुञ्चती ति अप्पणिहितो विमोक्खो ” ति [पटि २।६८] एवं पणिधिमुञ्चनवसेन अप्पणिहितो विमोक्खो ति च वुत्तं, तथा पि तं सङ्कारनिमित्तस्स अविजहन्तो न निप्परयायेन अनिमित्तं, निप्परियायेन पन सुञ्जतश्चेव अप्पणिहितश्च । तस्स च आगमनवसेन अरियमग्गक्खणे विमोक्खो उद्घटो । तस्मा, अप्पणिहितं सुञ्जतं ति विमोक्खद्वयमेव वुत्तं ति वेदितब्बं । अयं तावेत्थ विमोक्खकथा ।

७४. यं पन वुत्तं, सत्तअरियपुग्गलविभागाय पच्चयो होती ति [२१।६६], तत्थ, सद्धानुसारी, सद्धाविमुत्तो, कायसक्खी, उभतोभागविमुत्तो, धम्मनुसारी, दिट्ठिप्पत्तो, पञ्ञाविमुत्तो ति इमे ताव सत्त अरियपुग्गला । तेसं विभागाय इदं सङ्कारुपेक्खाजाणं पच्चयो होति ।

७५. यो हि अनिच्चतो मनसिकरोन्तो अधिमोक्खबहुलो सद्धिन्द्रियं पटिलभति, सो सोतापत्तिमग्गक्खणे सद्धानुसारी होति, सेसेसु सत्तसु ठानेसु सद्धाविमुत्तो । यो पन दुक्खतो मनसिकरोन्तो पस्सद्विबहुलो समाधिन्द्रियं पटिलभति, सो सब्बत्थ कायसक्खी नाम होति । अरूपपञ्ञानं पन पत्वा अग्गफलप्पत्तो उभतोभागविमुत्तो नाम होति । यो पन अनत्ततो मनसिकरोन्तो वेदबहुलो पञ्चिन्द्रियं पटिलभति, सो सोतापत्तिमग्गक्खणे धम्मनुसारी होति, छसु ठानेसु दिट्ठिप्पत्तो, अग्गफले पञ्ञाविमुत्तो ति ।

७६. वुत्तं हेतं—“ अनिच्चतो मनसिकरोतो सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति, सद्धिन्द्रियस्स अधिमत्तत्ता सोतापत्तिमग्गं पटिलभति, तेन बुच्चति सद्धानुसारी ” ति [पटि २।५३] । तथा, “ अनिच्चतो मनसिकरोतो सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति, सद्धिन्द्रियस्स अधिमत्तत्ता सोतापत्तिफळं सच्छिकतं होति, तेन बुच्चति सद्धाविमुत्तो ” ति [पटि २।५३] आदि ।

७७. अपरमपि वुत्तं—“ सद्दहन्तो विमुत्तो ति सद्धाविमुत्तो । फुट्ठन्तं सच्छिकतो ति कायसक्खी । दिट्ठन्तं पत्तो ति दिट्ठिप्पत्तो । सद्दहन्तो विमुच्चती ति सद्धाविमुत्तो । ज्ञानफस्सं पठमं फुसति पञ्ञा निरोधं निब्बानं सच्छिकरोती ति कायसक्खी । दुक्खा सङ्कारा सुखो निरोधो ति जातं होति, दिट्ठं विदितं सच्छिकतं, फुसितं पञ्ञाया ति दिट्ठिप्पत्तो ” ति [पटि २।५२] ।

७८. इतरेसु पन चत्थसु, सद्धं अनुसरति, सद्दाय वा अनुसरति गच्छती ति सद्धानुसारी,

तथा पञ्चासङ्घातं धम्मं अनुसरति धम्मेन वा अनुस्सरतीति धम्मानुसारी, अपरूज्जानेन चेव अरियमग्गेन चाति उभतो भागेन विमुत्तोति उभतोभागविमुत्तो, पजानन्तो विमुत्तोति पञ्चाविमुत्तोति एवं वचनत्थो वेदितब्बोति । सङ्घारुपेक्खाजाणं ।

७९. तं पनेतं पुरिमेन जाणद्वयेन अत्थतो एकं । तेनाहु पोरणा—“ इदं सङ्घारुपेक्खाजाणं एकमेव तीणि नामानि लभति, हेद्वा मुञ्चितुकम्यताजाणं नाम जातं, मज्जे पटिसङ्घानुपस्सनाजाणं नाम, अन्ते च सिखाप्पत्तं सङ्घारुपेक्खाजाणं नाम ” [] ।

८०. पाळियमि वुत्तं—“ कथं मुञ्चितुकम्यतापटिसङ्घासन्तिट्ठना पञ्चा सङ्घारुपेक्खासु जाणं ? उप्पादं मुञ्चितुकम्यता पटिसङ्घासन्तिट्ठना पञ्चा सङ्घारुपेक्खासु जाणं....पवत्तं.... निमित्तं....पे....उपायासं मुञ्चितुकम्यता पटिसङ्घासन्तिट्ठना पञ्चा सङ्घारुपेक्खासु जाणं । उप्पादो दुक्खंति....पे....भयंति....सामिसंति....पे....उप्पादो सङ्घाराति....पे....उपायासो सङ्घाराति मुञ्चितुकम्यतापटिसङ्घासन्तिट्ठना पञ्चा सङ्घारुपेक्खासु जाणं” ति [पटि १।६०-६१] ।

८१. तत्थ मुञ्चितुकम्यता च सा पटिसङ्घा च सन्तिट्ठना चाति मुञ्चितुकम्यता-पटिसङ्घासन्तिट्ठना । इति पुब्बभागे निव्विदाजाणेन निव्विन्दन्तस्स उप्पादादीनि परिच्चाजितुकामता मुञ्चितुकामता, मुञ्चनस्स उपायकरणत्थं मज्जे पटिसङ्घानं पटिसङ्घा, मुञ्चित्वा अवसाने अज्झुपेक्खनं सन्तिट्ठना, यं सन्धाय, “ उप्पादो सङ्घारा, ते सङ्घारे अज्झुपेक्खतीति सङ्घारुपेक्खा ” ति [पटि १।६१] आदि वुत्तं । एवं एकमेविदं जाणं ।

८२. अपि च इमाय पि पाळिया इदं एकमेवाति वेदितब्बं । वुत्तं हेतं—“ या च मुञ्चितुकम्यता या च पटिसङ्घानुपस्सना या च सङ्घारुपेक्खा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६४] ।

८३. एवं अधिगतसङ्घारुपेक्खस्स पन इमस्स कुलपुत्तस्स विपस्सना सिखाप्पत्ता वुट्ठानगामिनी होति । सिखाप्पत्ता विपस्सनाति वा, वुट्ठानगामिनीति वा सङ्घारुपेक्खादिनो जाणत्तयस्सेव एतं नामं । सा हि सिखं उत्तमभावं पत्तत्ता सिखाप्पत्ता, वुट्ठानं गच्छतीति वुट्ठानगामिनी । वुट्ठानं वुच्चति बहिद्धानिमित्तभूततो अभिनिविट्ठवत्थुतो चेव अज्झत्तपवत्ततो च वुट्ठहनतो मग्गो, तं गच्छतीति वुट्ठानगामिनी । मग्गेन सद्धि घटियतीति अत्थो ।

८४. तत्रायं अभिनिवेश-वुट्ठानानं आविभावत्थाय मातिका—अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्ता वुट्ठाति, अज्झत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा अज्झत्ता वुट्ठाति, रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति, रूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति, अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति, अरूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति, एकप्पहारेण पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति, अनिच्चतो अभिनिविसित्वा अनिच्चतो वुट्ठाति, अनिच्चतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो, अनत्ततो वुट्ठाति, दुक्खतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो....

अनिच्चतो, अनत्ततो बुद्धाति, अनत्ततो अभिनिविसित्वा अनत्ततो....अनिच्चतो, दुक्खतो बुद्धाति ।

८५. कथं ? इधेकच्चो आदितो व अज्झत्तसङ्कारेषु अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा ते पस्सति । यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तदस्सनमत्तेनेव मग्गबुद्धानं होति, बहिद्धा पि दड्ढव्वमेव, तस्मा परस्स खन्धे पि अनुपादिण्णसङ्कारे पि, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति पस्सति । सो कालेन अज्झत्तं सम्मसति, कालेन बहिद्धा ति । तस्सेवं सम्मसतो अज्झत्तं सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति । अयं अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्ता बुद्धाति नाम । सचे पनस्स बहिद्धा सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति, अयं अज्झत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्धा बुद्धाति नाम । एस नयो बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा च अज्झत्ता च बुद्धाने पि ।

८६. अपरो आदितो व रूपे अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा भूतरूपञ्च उपादारूपञ्च रासिं कत्वा पस्सति । यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सनमत्तेनेव बुद्धानं होति, अरूपमपि दड्ढव्वमेव, तस्मा तं रूपं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं वेदनं सज्जं सङ्कारे विज्जाणञ्च, इदं अरूपं ति अरूपं पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति, कालेन अरूपं । तस्सेवं सम्मसतो रूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति । अयं रूपे अभिनिविसित्वा रूपा बुद्धाति नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति, अयं रूपे अभिनिविसित्वा अरूपा बुद्धाति नाम । एस नयो अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा च रूपा च बुद्धाने पि ।

८७. “ यं किञ्चि समुदयधम्मं, सब्बं तं निरोधधम्मं ”ति [म १।३८०] एवं अभिनिविसित्वा एवमेव बुद्धानकाले पन एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि बुद्धाति नाम ।

८८. एको आदितो व अनिच्चतो सङ्कारे सम्मसति । यस्मा पन न अनिच्चतो सम्मसनमत्तेनेव बुद्धानं होति, दुक्खतो पि अनत्ततो पि सम्मसितव्वमेव, तस्मा दुक्खतो पि अनत्ततो पि सम्मसति । तस्सेवं पटिपन्नस्स अनिच्चतो सम्मसनकाले बुद्धानं होति । अयं अनिच्चतो अभिनिविसित्वा अनिच्चतो बुद्धाति नाम । सचे पनस्स दुक्खतो अनत्ततो सम्मसनकाले बुद्धानं होति, अयं अनिच्चतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो अनत्ततो बुद्धाति नाम । एस नयो दुक्खतो अनत्ततो अभिनिविसित्वा सेसबुद्धानेसु पि ।

८९. एत्थ च यो पि अनिच्चतो अभिनिविट्ठो, यो पि दुक्खतो, यो पि अनत्ततो, बुद्धानकाले च अनिच्चतो बुद्धानं होति, तयो पि जना अधिमोक्खबहुला होन्ति, सद्धिन्द्रियं पटिलभन्ति, अनिमित्तविमोक्खेन विमुच्चन्ति, पठममग्गक्खणे सद्धानुसारिणो होन्ति, सत्तसु ठानेसु सद्धान्वित्तु । सचे पन दुक्खतो बुद्धानं होति, तयो पि जना पस्सद्विबहुला होन्ति, समाधिन्द्रियं पटिलभन्ति, अप्पणिहितविमोक्खेन विमुच्चन्ति, सब्बत्थ कायसक्खिनो होन्ति । यस्स पनेत्थ अरूपज्झानं पादकं; सो अग्गफले उभतोभागविमुत्तो होति । अथ नेसं अनत्ततो बुद्धानं होति,

तयो पि जना वेदबहुला ह्यन्ति, पञ्चिन्द्रियं पटिलभन्ति, सुञ्जतविमोक्तेन विमुञ्चन्ति, पठम-
मग्नकखणे धम्मानुसारिणो ह्यन्ति, छसु ठानेसु दिट्ठिप्पत्ता, अग्नफले पञ्जाविमुत्ता ति ।

९०. इदानीं सद्धिं पुरिम-पच्छिमजाणेहि इमिस्सा बुद्धानगामिनिया विपस्सनाय आविभावत्थं
द्वादस उपमा वेदितव्वा । तासं इदं उदानं—

वग्गुली कण्हसप्पो च घर-गोणो याक्खि दारको ।

खुदं पिपासं सीतुण्हं अन्धाकारं विसेन चा ति ॥

इमा च उपमा भयतुपद्धानतो पभुति यत्थ कत्थाचि जाणे ठत्वा आहरितं वड्डेयुं, इमस्मिं
पन ठाने आहरियमानासु भयतुपद्धानतो याव फलजाणा सब्बं पाकटं होति, तस्मा इधेव
आहरितव्वा ति वुत्ता ।

९१. वग्गुली ति, एका किर वग्गुली, एत्थ पुण्हं वा फलं वा लभिस्सामी ति पञ्चसाखे
मधुकरुक्खे निलीयित्वा एकं साखं परामसित्वा न तत्थ किञ्चि पुण्हं वा फलं वा गय्हूपगं अदस्स ।
यथा च एकं एवं दुतियं, ततियं, चतुत्थं, पञ्चमस्मि साखं परामसित्वा नादस्स । सा, अफलो
वतायं रुक्खो, नत्थेत्थ किञ्चि गय्हूपगं ति तस्मिं रुक्खे आलयं विस्सज्जेत्वा उजुकाय साखाय
आरुह्य विटपन्तरेन सीसं नीहरित्वा उद्धं उल्लोकेत्वा आकासे उप्पत्तित्वा अज्जस्मिं
फलरुक्खे निलीयि ।

९२. तत्थ वग्गुली विय योगावचरो दड्डब्बो, पञ्चसाखो मधुकरुक्खो विय पञ्चपादान-
कखन्धा, तत्थ वग्गुलिया निलीयनं विय योगिनो खन्धपञ्चके अभिनिवेशो, तस्सा एकेकं साखं
परामसित्वा किञ्चि गय्हूपगं अदिस्वा अवसेससाखापरामसनं विय योगिनो रूपकखन्धं सम्मसित्वा
तत्थ किञ्चि गय्हूपगं अदिस्वा अवसेसकखन्धसम्मसनं, तस्सा अफलो वतायं रुक्खो ति रुक्खे
आलयविस्सजनं विय योगिनो पञ्चसु पि खन्धेसु अनिच्चलकखणादिदस्सनवसेन निब्बिन्दन्तस्स
मुञ्चितुकम्यतादिजाणत्तयं, तस्सा उजुकाय साखाय उपरि आरोहनं विय योगिनो अनुलोमं,
सीसं नीहरित्वा उद्धं उल्लोकनं विय गोत्रभूजाणं, आकासे उप्पतनं विय मग्नजाणं, अज्जस्मिं
फलरुक्खे निलीयनं विय फलजाणं ।

९३. कण्हसप्पूपमा पटिसङ्घाजाणे वुत्ता व [२१।४९-५०] । उपमासंसन्दने पनेत्थ,
सप्पविस्सजनं विय गोत्रभूजाणं, मुञ्चित्वा आगतमग्नं ओल्लोकेन्तस्स ठानं विय मग्नजाणं,
गत्वा अभयद्धाने ठानं विय फलजाणं ति अयं विसेसो ।

९४. घरं ति, घरसामिके किर सायं भुजित्वा सयनं आरुह्य निदं ओक्कन्ते घरं आदित्तं ।
सो पबुज्जित्वा अग्निं दिस्वा भीतो, साधु वतस्स सचे अड्डह्मानो निक्खमेत्थं ति ओल्लोकयमानो
मग्नं दिस्वा निक्खमित्वा वेगेन खेमद्धानं गत्वा ठितो ।

९५. तत्थ घरस्सामिकस्स भुजित्वा सयनं आरुह्य निदोक्कमनं विय बालपुथुज्जनस्स खन्ध-

पञ्चके, अहं ममा ति गहणं, पबुञ्जित्वा अग्निं दिस्वा भीतकालो विय सम्पापटिपदं पटिपजित्वा तिलक्खणं दिस्वा भयतुपट्टानजाणं, निक्खमनमगं ओलोकनं विय मुञ्चितुकम्पताजाणं मगदस्सनं विय अनुलोमं, निक्खमनं विय गोत्रभूजाणं, वेगेन गमनं विय मगजाणं, खेमट्टाने ठानं विय फलजाणं ।

९६. गोणो ति, एकस्स किर कस्सकस्स रत्तिभागे निदं ओक्कन्तस्स वजं भिन्दित्वा गोणा पलाता । सो पञ्चससमये तत्थ गन्त्वा ओलोकेन्तो तेसं पलातभावं जत्वा अनुपदं गन्त्वा रज्जो गोणे अहस्स । ते, मय्हं गोणा ति सल्लक्खेत्वा आहरन्तो पभातकाले, न इमे मय्हं गोणा रज्जो गोणा ति सञ्जानित्वा, याव मं चोरो अयं ति गहेत्वा राजपुरिसा न अनयव्यसनं पापेन्ति, तावदेव पलायिस्सामी ति भीतो गोणे पहाय वेगेन पलायित्वा निब्भयट्टाने अट्टासि ।

९७. तत्थ, मय्हं गोणा ति राजगोणानं गहणं विय बालपुथुज्जनस्स, अहं ममा ति खन्धानं गहणं, पभाते राजगोणा ति सञ्जाननं विय योगिनो तिलक्खणवसेन खन्धानं, अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति सञ्जाननं, भीतकालो विय भयतुपट्टानजाणं, विस्सज्जेत्वा गन्तुकामता विय मुञ्चितुकम्पता, विस्सज्जनं विय गोत्रभू, पलायनं विय मग्गो, पलायित्वा अभयदेसे ठानं विय फलं ।

९८. यक्खी ति, एको किर पुरिसो यक्खिनिया सार्द्धं संवासं कप्पेसि । सा रत्तिभागे, सुत्तो अयं ति मन्त्वा आमकसुसानं गन्त्वा मनुस्समंसं खादति । सो, कुहिं एसा गच्छती ति अनुबन्धित्वा मनुस्समंसं खादमानं दिस्वा तस्सा अमनुस्सभावं जत्वा, याव मं न खादति, ताव पलायिस्सामी ति भीतो वेगेन पलायित्वा खेमट्टाने अट्टासि ।

९९. तत्थ यक्खिनिया सार्द्धं संवासो विय खन्धानं, अहं ममा ति गहणं, सुसाने मनुस्समंसं खादमानं दिस्वा, यक्खिनी अयं ति जाननं विय खन्धानं तिलक्खणं दिस्वा अनिच्चादिभावजाननं, भीतकालो विय भयतुपट्टानं, पलायितुकामता विय मुञ्चितुकम्पता, सुसानविजहनं विय गोत्रभू, वेगेन पलायनं विय मग्गो, अभयदेसे ठानं विय फलं ।

१००. दारको ति, एका किर पुत्तगिद्धिनी इत्थि, सा उपरिपासादे निसिन्ना व अन्तरवीथियं दारकसदं सुत्वा, पुत्तो नु खो मे केनचि विहेठियती ति वेगसा गन्त्वा, अत्तनो पुत्तो ति सञ्जाय परपुत्तं अगहेसि । सा, परपुत्तो अयं ति सञ्जानित्वा ओत्तप्पमाना इतो चितो च ओलोकेत्वा, मा हेवं मं कोचि, दारकचोरी अयं ति वदेय्या ति दारकं तत्थेव ओरोपेत्वा पुन वेगसा पासादं आरुह्य निसीदि ।

१०१. तत्थ अत्तनो पुत्तसञ्जाय परपुत्तस्स गहणं विय, अहं ममा ति पञ्चक्खन्धगहणं, परपुत्तो अयं ति सञ्जाननं विय तिलक्खणवसेन, नाहं न ममा ति सञ्जाननं, ओत्तप्पनं विय भयतुपट्टानं, इतो चितो च ओलोकनं विय मुञ्चितुकम्पताजाणं, तत्थेव दारकस्स ओरोपनं विय

अनुलोमं, ओरोपेत्वा अन्तरवीथियं ठितकालो विय गोत्रभू, पासादारोहनं विय मग्गो, आरुब्ध निसीदनं विय फलं ।

१०२. खुदं पिपासं सीतुण्हं अन्धकारं विसेंन चा ति इमा पन छ उपमा बुडानगामिनिया विपस्सनाय ठितस्स लोकुत्तरधम्माभेमुख-निन्न-पोण-पम्भारभावदस्सनत्थं वुत्ता ।

१०३. यथा हि खुदाय अभिभूतो सुजिघच्छितो पुरिसो सादुरसं भोजनं पत्थेति, एवमेवायं संसारवट्टजिघच्छाय फुट्ठो योगावचरो अमतरसं कायगतासतिभोजनं पत्थेति ।

१०४. यथा च विपासितो पुरिसो परिसुस्समानकण्ठमुखो अनेकङ्गसम्भारं पानकं पत्थेति, एवमेवायं संसारवट्टपिपासाय फुट्ठो योगावचरो अरियं अट्ठङ्गिकमग्गपानकं पत्थेति ।

१०५. यथा पन सीतसम्फुट्ठो पुरिसो उण्हं पत्थेति, एवमेवायं संसारवट्टे तण्हासिनेहसीतेन फुट्ठो योगावचरो किलेससन्तापकं मग्गतेजं पत्थेति ।

१०६. यथा च उण्हसम्फुट्ठो पुरिसो सीतं पत्थेति, एवमेवायं संसारवट्टे एकादसग्गिसन्ताप-सन्ततो योगावचरो एकादसग्गिवूपसमं निब्बानं पत्थेति ।

१०७. यथा पन अन्धकारपरेतो पुरिसो आलोकं पत्थेति, एवमेवायं अविज्जन्धकारेन ओनद्धपरियोनद्धो योगावचरो जाणालोकं मग्गभावनं पत्थेति ।

१०८. यथा च विससम्फुट्ठो पुरिसो विसघातनं भेसज्जं पत्थेति, एवमेवायं किलेसविससम्फुट्ठो योगावचरो किलेसविसनिम्मथनं अमतोसधं निब्बानं पत्थेति ।

१०९. तेन वुत्तं—तस्सेवं जानतो एवं पस्सतो तीसु भवेसु....पे....नवसु सत्तावासेसु चित्तं पटिलीयति पटिकुटति पटिवट्ठति न सम्पसारियति, उपेक्खा वा पाटिकुल्लयता वा सण्ठाति । सेय्यथा पि नाम पदुमपलासे ईसकपोणे ति [२१।६३] सब्बं पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

११०. एत्तावता च पनेस पटिलीनचरो नाम होति, यं सन्धाय वुत्तं—

“ पटिलीनचरस्स भिक्खुनो भजमानस्स विवित्तमानसं ।

सामग्गियमाहु तस्स तं यो अत्तानं भवने न दस्सये ”ति [सु ८१०] ॥

१११. एवमिदं सङ्घारुपेक्खाजाणं योगिनो पटिलीनचरभावं नियमेत्वा उत्तरिं अरियमग्गस्सापि बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्ग-पटिपदा-विमोक्खविसेसं नियमेति । केचि हि थेरा, बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गानं विसेसं पादकज्ज्ञानं नियमेतीति वदन्ति । केचि, विपस्सनाय आरम्भणभूता खन्धा नियमेन्तीति वदन्ति । केचि, पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेतीति वदन्ति । तेसग्गि वादेसु अयं पुब्बभागबुडानगामिनी विपस्सना नियमेति येवाति वेदितब्बा ।

११२. तत्रायं अनुपुब्बकथा । विपस्सनानियमेन हि सुक्खविपस्सकस्स उप्पन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिनो ज्ञानं पादकं अक्त्वा उप्पन्नमग्गो पि पठमज्ज्ञानं पादकं क्त्वा पक्किण्णक-सङ्कारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गो पि पठमज्ज्ञानिका व होन्ति । सब्बेसु सत्त बोज्झङ्गानि अट्ठ

मग्गङ्गानि पञ्च ज्ञानङ्गानि होन्ति । तेसं हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुद्धानकाले सङ्खारूपेक्खाभावं पत्वा सोमनस्ससहगता होति ।

११३. पञ्चकनये दुतिय-ततिय-चतुत्थज्ज्ञानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गेसु यथा-क्रमेणैव ज्ञानं चतुरङ्गिकं, तिवङ्गिकं, दुवङ्गिकञ्च होति । सब्बेसु पन सत्त मग्गङ्गानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झङ्गानि । अयं विसेसो पादकज्ज्ञाननियमेन चैव विपस्सनानियमेन च होति । तेसमि हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि होति, बुद्धानगामिनी सोमनस्ससहगता व ।

११४. पञ्चमज्ज्ञानं पादकं कत्वा निब्बत्तितमग्गे पन उपेक्खा-चित्तेकगतावसेन द्वे ज्ञानङ्गानि, बोज्झङ्ग-मग्गङ्गानि छ सत्त चैव । अयमि विसेसो उभयनियमवसेन होति । इमस्मि हि नये पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खासहगता वा होति, बुद्धानगामिनी उपेक्खासहगता व । अरूपज्ज्ञानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गे पि एसेव नयो । एवं पादकज्ज्ञानतो बुद्ध्य ये केचि सङ्खारे सम्मसित्वा निब्बत्तितमग्गस्स आसनपदेसे बुद्धितसमापत्ति अत्तनो सदिसभावं करोति, भूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

११५. दुतियत्थेरवादे पन यतो यतो समापत्तितो बुद्ध्य ये ये समापत्तिधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो होति, तंतंसमापत्तिसदिसो व होति । तत्रापि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

११६. ततियत्थेरवादे अत्तनो अत्तनो अज्झासयानुरूपेण यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये ये ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो, तंतंज्ञानसदिसो व होति । पादकज्ज्ञानं पन सम्मसित-ज्ज्ञानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति । स्वायमत्थो नन्दकोवादसुत्तेन दीपेतब्बो । एत्थापि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । एवं ताव सङ्खारूपेक्खा बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गानि नियमेती ति वेदितब्बा ।

११७. सचे पनायं आदितो किलेसे विक्खम्भयमाना दुक्खेन सप्पयोगेन ससङ्खारेण विक्खम्भेतुं असक्खि, दुक्खापटिपदा नाम होति, विपरियायेन सुखापटिपदा । किलेसे पन विक्खम्भेत्वा विपस्सनापरिवासं मग्गपातुभावं सणिकं कुरुमाना दन्धाभिज्जा नाम होति, विपरियायेन खिप्पाभिज्जा । इति अयं सङ्खारूपेक्खा आगमनीयद्धाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं देति, तेन मग्गो चत्तारि नामानि लभति ।

११८. सा पनायं पटिपदा कस्सचि भिक्खुनो नाना होति, कस्सचि चतूषु पि मग्गेसु एका व । बुद्धानं पन चत्तारो पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा व अहेसुं, तथा धम्मसेना-पत्तिस्स । महामोग्गल्लानत्थेरस्स पन पठममग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो अहोसि, उपरि तयो दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा ।

११९. यथा च पटिपदा एवं अधिपतयो पि कस्सचि भिक्खुनो चतूसु मग्गोसु नाना होन्ति, कस्सचि चतूसु पि एको व । एवं सङ्खारुपेक्खा पटिपदाविसेसं नियमेति । यथा पन विमोक्ख-विसेसं नियमेति, तं पुब्बे वुत्तमेव [२१।६६-७०] ।

१२०. अपि च मग्गो नाम पञ्चहि कारणेहि नामं लभति, सरसेन वा, पच्चनीकेन वा, सगुणेन वा, आरम्भणेन वा, आगमनेन वा ।

१२१. सचे हि सङ्खारुपेक्खा अनिच्चतो सङ्खारे सम्मसित्वा वुड्ढाति अनिमित्तविमोक्खेन विमुच्चति, सचे दुक्खतो सम्मसित्वा वुड्ढाति अप्पणिहितविमोक्खेन विमुच्चति, सचे अनत्ततो सम्मसित्वा वुड्ढाति सुञ्जतविमोक्खेन विमुच्चति । इदं सरसतो नामं नाम ।

१२२. यस्मा पनेस अनिच्चानुपस्सनाय सङ्खारानं घनविनिब्भोगं क्त्वा निच्चनिमित्त-धुवनिमित्त-सस्सतनिमित्तानि पजहन्तो आगतो, तस्मा अनिमित्तो, दुक्खानुपस्सनाय पन सुख-सञ्जं पहाय पणिधिं पत्थनं सुक्खापेत्वा आगतत्ता अप्पणिहितो, अनत्तानुपस्सनाय अत्त-सत्त-पुग्गलसञ्जं पहाय सङ्खारानं सुञ्जतो दिट्ठत्ता सुञ्जतो ति । इदं पच्चनीकतो नामं नाम ।

१२३. रागादीहि पनेस सुञ्जत्ता सुञ्जतो, रूपनिमित्तादीनं रागनिमित्तादीनं येव वा अभावेन अनिमित्तो, रागपणिधिआदीनं अभावतो अप्पणिहितो ति । इदमस्स सगुणतो नामं ।

१२४. स्वायं सुञ्जतं अनिमित्तं अप्पणिहितञ्च निब्बानं आरम्भणं करोती ति पि सुञ्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितो ति वुच्चति । इदमस्स आरम्भणतो नामं ।

१२५. आगमनं पन दुविधं, विपस्सनागमं, मग्गागमनञ्च । तत्थ मग्गे विपस्सनागमनं लब्भति, फले मग्गागमनं । अनत्तानुपस्सना हि सुञ्जता नाम, सुञ्जतविपस्सनाय मग्गो सुञ्जतो । अनिच्चानुपस्सना अनिमित्ता नाम, अनिमित्तविपस्सनाय मग्गो अनिमित्तो ।

१२६. इदं पन नामं अभिधम्मपरियाये न लब्भति, सुत्तन्तपरियाये लब्भति । तत्र हि गोत्रभूजाणं अनिमित्तं निब्बानं आरम्भणं क्त्वा अनिमित्तनामकं हुत्वा सयं आगमनीयद्धाने ठत्वा मग्गस्स नामं देती ति वदन्ति । तेन, मग्गो अनिमित्तो ति वुत्तो । मग्गागमनेन पन, फलं अनिमित्तं ति युज्जति येव ।

१२७. दुक्खानुपस्सना सङ्खारेसु पणिधिं सुक्खापेत्वा आगतत्ता अप्पणिहिता नाम । अप्प-णिहितविपस्सनाय मग्गो अप्पणिहितो । अप्पणिहितमग्गस्स फलं अप्पणिहितं । एवं विपस्सना अत्तनो नामं मग्गस्स देति, मग्गो फलस्सा ति इदं आगमनतो नामं । एवमयं सङ्खारुपेक्खा विमोक्खविसेसं नियमेती ति ।

सङ्खारुपेक्खाजाणं निट्ठितं ।

१२८. तस्स तं सङ्खारुपेक्खाजाणं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स अधिमोक्खसद्धा

बलवतरा निब्वत्तति, विरियं सुपग्गहितं होति, सति सुपट्ठिता, चित्तं सुसमाहितं, तिक्खतरा सङ्कारुपेक्खा उपपज्जति ।

१२९. तस्स, इदानीं मग्गो उपपज्जिस्सती ति सङ्कारुपेक्खा, सङ्कारे अनिच्चा ति वा, दुक्खा ति वा, अनत्ता ति वा सम्मसित्वा भवङ्गं ओतरति । भवङ्गानन्तरं सङ्कारुपेक्खाय कतनयेनेव सङ्कारे अनिच्चा ति वा, दुक्खा ति वा, अनत्ता ति वा आरम्भणं कुरुमानं उपपज्जति मनोद्वारावज्जनं । ततो भवङ्गं आवट्ठेत्वा उपन्नस्स तस्स किरियचित्तस्सानन्तरं अवीचिकं चित्तसन्ततिं अनुपपबन्धमानं तथेव सङ्कारे आरम्भणं कत्वा उपपज्जति पठमजवन चित्तं, यं **परिकम्मं** ति बुच्चति । तदनन्तरं तथेव सङ्कारे आरम्भणं कत्वा उपपज्जति दुतियजवनचित्तं, यं **उपचारं** ति बुच्चति । तदन्तरमपि तथेव सङ्कारे आरम्भणं कत्वा उपपज्जति ततियजवनचित्तं, यं **अनुलोमं** ति बुच्चति । इदं नेसं पाटियेक्कं नामं ।

१३०. अविसेसेन पन तिविधम्पेतं **आसेवनं** ति पि **परिकम्मं** ति पि **उपचारं** ति पि **अनुलोमं** ति पि वत्तुं वट्ठति । किस्स अनुलोमं ? पुरिमभागपच्छिमभागानं । तं हि पुरिमानं अट्ठन्नं विपस्सनाजाणानं तथकिच्चताय च अनुलोमेति, उपरि च सत्तर्तिसाय बोधिपक्खियधम्मानं ।

१३१. तं हि अनिच्चलक्खणादिवसेन सङ्कारे आरम्भ पवत्तत्ता, उदयब्बयवन्तानं येव वत धम्मानं उदयब्बयजाणं उप्पादवये अइसा ति च, भङ्गवन्तानं येव वत भङ्गानुपस्सनं भङ्गं अइसा ति च, सभयं येव वत भयतुपट्ठानस्स भयतो उपट्ठितं ति च, सादीनवे येव वत आदीनवानुपस्सनं आदीनवं अइसा ति च, निब्विन्दितब्बे येव वत निब्विद्राजाणं निब्विन्दं ति च, मुञ्चितब्बम्हि येव वत मुञ्चितुकम्पताजाणं मुञ्चितुकामं जातं ति च, पटिसङ्गातब्बं येव वत पटिसङ्गाजाणेन पटिसङ्गातं ति च, उपेक्खितब्बं येव वत सङ्कारुपेक्खाय उपेक्खितं ति च अत्थतो वदमानं विय इमेसञ्च अट्ठन्नं जाणानं तथकिच्चताय अनुलोमेति, उपरि च सत्तर्तिसाय बोधिपक्खियधम्मानं, ताय पटिपत्तिया पत्तब्बत्ता ।

१३२. यथा हि धम्मिको राजा विनिच्छयट्ठाने निसिन्नो वोहारिकमहामत्तानं विनिच्छयं सुत्वा अगतिगमनं पहाय मज्झत्तो हुत्वा, एवं होतू ति अनुमोदमानो तेसञ्च विनिच्छयस्स अनुलोमेति, पोरानस्स च राजधम्मस्स, एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं ।

१३३. राजा विय हि अनुलोमजाणं । अट्ठ वोहारिकमहामत्ता विय अट्ठ जाणाणि । पोरानो राजधम्मो विय सत्तर्तिस बोधिपक्खिया । तत्थ यथा राजा, एवं होतू ति वदमानो वोहारिकानञ्च विनिच्छयस्स, राजधम्मस्स च अनुलोमेति, एवमिदं अनिच्चादिवसेन सङ्कारे आरम्भ उपज्जमानं अट्ठन्नञ्च जाणानं तथकिच्चताय अनुलोमेति, उपरि च सत्तर्तिसाय धम्मानं, तेनेव सच्चानुलोमिकं जाणं ति बुच्चती ति ।

अनुलोमजाणं निट्ठितं ।

१३४. इदञ्च पन अनुलोमजाणं सङ्कारारम्भणाय बुद्धानगामिनिविपस्सनाय परियोसानं होति । सम्बेन सम्बं पन गोत्रभूजाणं बुद्धानगामिनिया विपस्सनाय परियोसानं ।

१३५. इदानी तस्सा येव बुद्धानगामिनिया विपस्सनाय असम्मोहत्थं अयं सुत्तसंसन्दना वेदितव्वा । सेय्यथिदं—अयं हि बुद्धानगामिनी विपस्सना सळायतनविभङ्गसुत्ते, “ अतम्मयतं, भिक्खवे, निस्साय, अतम्मयतं आगम्म, यायं उपेक्खा एकत्ता एकत्तसिता, तं पजहथ, तं समतिक्रमथा ” ति [म ३।२२०] एवं अतम्मयता ति वुत्ता । अलगदसुत्तन्ते, “ निब्बिन्दं विरज्जति, विरागा विमुच्चती ” ति [म १।१३९] एवं निब्बिदा ति वुत्ता । सुसीमसुत्तन्ते, “ पुब्बे खो, सुसीम, धम्मड्डित्तिजाणं, पच्छा निब्बाने जाणं ” ति [सं २।१२४] एवं धम्मड्डित्तिजाणं ति वुत्ता । पोडपादसुत्तन्ते, “ सञ्जा खो पोडपाद, पठमं उप्पज्जति, पच्छा जाणं ” ति [दी १।१८५] एवं सञ्जगं ति वुत्ता । दसुत्तरसुत्तन्ते, “ पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धि पारिसुद्धिपधानियङ्गं ” ति [दी ३।२८८] एवं पारिसुद्धिपधानियङ्गं ति वुत्ता । पटिसम्भिदामग्गे, “ या च मुञ्चितुकम्पता, या च पटिसङ्खानुपस्सना, या च सङ्खारुपेक्खा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६४] एवं तीहि नामेहि वुत्ता । पट्टाने, “ अनुलोमं गोत्रभुस्स, अनुलोमं वोदानस्सा ” ति [तिकप १५९] एवं तीहि नामेहि वुत्ता । रथविनीतसुत्तन्ते, “ किं पनावुसो, पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धत्थं भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सती ” ति [म १।१४७] एवं पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धी ति वुत्ता ।

१३६.

इति नेकेहि नामेहि कित्तिता या महेसिना ।

बुद्धानगामिनी सन्ता परिसुद्धा विपस्सना ॥

बुद्धातुकामो संसार-दुक्खपङ्का महम्मया ।

करेय्य सततं तत्थ योगं पण्डितजातिको ति ॥

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पञ्चाभावनाधिकारे पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिनिहेसो नाम

एकवीसतिमो परिच्छेदो ।

बावीसतिमो परिच्छेदो

आणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो

१. इतो परं गोत्रभूजाणं होति । तं मग्गस्स आवज्जनट्ठानियत्ता नेव पटिपदाआणदस्सन-
विसुद्धिं, न आणदस्सनविसुद्धिं भजति, अन्तरा अब्बोहारिकमेव होति, विपस्सनासोते पतितत्ता .
पन विपस्सना ति सङ्खं गच्छति ।

२. सोतापत्तिमग्गो, सकदागामिमग्गो, अनागामिमग्गो, अरहत्तमग्गो ति इमेसु पन
चतूसु मग्गेषु आणं आणदस्सनविसुद्धि नाम ।

३. तत्थ पठममग्गजाणं ताव सम्पादेतुकामेन अज्जं किञ्चि कातब्बं नाम नत्थि । यं हि
नेन कातब्बं सिया, तं अनुलोमावसानं विपस्सनं उप्पादेन्तेन कतमेव ।

४. एवं उप्पन्नअनुलोमजाणस्स पनस्स तेहि तीहि पि अनुलोमजाणेहि अत्तनो बलानु-
रूपेन थूलथूले सच्चपटिच्छादके तमग्गिह अन्तरधापिते सब्बसङ्खारगतेसु चित्तं न पक्खन्दति,
न सन्तिट्ठति, नाधिसुच्चति, न सज्जति, न लग्गति, न बज्जति, पदुमपलासतो उदकं विय
पटिलीयति, पटिकुटति, पटिवट्ठति, सब्बं निमित्तारम्मणम्पि सब्बं पवत्तारम्मणम्पि पालि-
बोधतो उपट्ठाति ।

५. अथस्स सब्बस्मिं निमित्तपवत्तारम्मणे पलिबोधतो उपट्ठिते अनुलोमजाणस्स आसेव-
नन्ते अनिमित्तं अप्पवत्तं विसङ्खारं निरोधं निब्बानं आरम्मणं कुरुमानं, पुथुज्जनगोत्तं पुथुज्जन-
सङ्खं पुथुज्जनभूमिं अतिक्रममानं, अरियगोत्तं अरियसङ्खं अरियभूमिं ओक्कममानं निब्बानारम्मणे
पठमावट्ठन-पठमाभोग-पठमसमन्नाहारभूतं मग्गस्स अनन्तर-समनन्तरासेवन-उपनिस्सय-नत्थि-
विगतवसेन छहि आकारेहि पच्चयभावं साधयमानं सिखापत्तं विपस्सनाय मुद्धभूतं अपुनरावट्ठकं
उप्पज्जति गोत्रभूजाणं, यं सन्धाय वुत्तं—“ कथं बहिद्धा वुट्ठानविवट्ठने पज्जा गोत्रभूजाणं ?
उप्पादं अभिभुय्यती ति गोत्रभू, पवत्तं....पे....उपायासं अभिभुय्यती ति गोत्रभू....बहिद्धा
सङ्खारनिमित्तं अभिभुय्यती ति गोत्रभू, अनुप्पादं पक्खन्दती ति गोत्रभू, अप्पवत्तं....पे...
अनुपायासं निरोधं निब्बानं पक्खन्दती ति गोत्रभू, उप्पादं अभिभुय्यत्वा अनुप्पादं पक्खन्दती
ति गोत्रभू ” ति [पटि १।६६] सब्बं वित्थारेतब्बं ।

६. तत्रायं एकावज्जेनेन एकवीथियं पवत्तमानानम्पि अनुलोमगोत्रभूतं नानारम्मणे पवत्तना-
कारदीपिका उपमा । यथा हि महामातिकं लङ्घित्वा परतीरे पतिट्ठातुकामो पुरिसो वेगेन धावित्वा
मातिकाय ओरिमतीरे रुक्खसाखाय बन्धित्वा ओलम्भितं रज्जुं वा यट्ठिं वा गहेत्वा उल्लङ्घित्वा
परतीरनिन्नपोणपम्भारकायो हुत्वा परतीरस्स उपरिभागं पत्तो तं मुञ्चित्वा वेधमानो परतीरे

पतित्वा सणिकं पतिट्ठाति, एवमेवायं योगावचरो पि भव-योनि-गति-ठिति-निवासानं परतीरभूते निब्बाने पतिट्ठातुकामो उदयब्बयानुपस्सनादिना वेगेन धावित्वा अत्तभावरुक्खसाखाय बन्धित्वा ओलम्बितं रूपरज्जुं वा वेदनादिसु अज्जतरदण्डं वा, अनिच्चं ति वा दुक्खं ति वा अनत्ता ति वा अनुलोमावज्जनेन गहेत्वा तं अमुच्चमानो व पठमेन अनुलोमचित्तेन उल्लङ्घित्वा दुतियेन परतीरनिन्नपोणपम्भारकायो विय निब्बाननिन्नपोणपम्भारमानसो हुत्वा ततियेन परतीरस्स उपरिभागं पत्तो विय इदानी पत्तब्बस्स निब्बानस्स आसन्नो हुत्वा तस्स चित्तस्स निरोधेन तं सङ्खारारम्भणं मुञ्चित्वा गोत्रभूचित्तेन विसङ्खारे परतीरभूते निब्बाने पतति, एकारम्भणे पन अलद्धासेवनताय वेधमानो सो पुरिसो विय न ताव सुप्पतिट्ठितो होति, ततो मग्गजाणेन पतिट्ठाती ति ।

७. तत्थ अनुलोमं सच्चपटिच्छादकं किलेसतमं विनोदेतुं सक्कोति, न निब्बानमारम्भणं कातुं । गोत्रभू निब्बानमेव आरम्भणं कातुं सक्कोति, न सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेतुं ।

८. तत्रायं उपमा । एको किर चक्खुमा पुरिसो, नक्खत्तयोगं जानिस्सामी ति रत्तिभागे निक्खमित्वा चन्दं पस्सितुं उद्धं उल्लोकेसि । तस्स वलाहकेहि पटिच्छन्नत्ता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उट्ठाहित्वा थूलथूले । वलाहके विद्धंसेसि, अपरो मज्झिमे, अपरो सुखुमे पि । ततो सो पुरिसो विगतवलाहके नभे चन्दं दिस्वा नक्खत्तयोगं अज्जासि ।

९. तत्थ तयो वलाहका विय सच्चपटिच्छादकं थूल-मज्झिम-सुखुमं किलेसन्धकारं । तयो वाता विय तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्खुमा पुरिसो विय गोत्रभूजाणं । चन्दो विय निब्बानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्रमेण वलाहकविद्धंसनं विय एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादक-तमविनोदनं । विगतवलाहके नभे तस्स पुरिसस्स विसुद्धचन्ददस्सनं विय विगते सच्चपटिच्छादके तमे गोत्रभूजाणस्स विसुद्धनिब्बानदस्सनं ।

१०. यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादके वलाहके येव विद्धंसेतुं सक्कोन्ति, न चन्दं दहुं, एवमनुलोमानि सच्चपटिच्छादकं तमं येव विनोदेतुं सक्कोन्ति, न निब्बानं दहुं । यथा सो पुरिसो चन्दमेव दहुं सक्कोति, न वलाहके विद्धंसेतुं, एवं गोत्रभूजाणं निब्बानमेव दहुं सक्कोति, न किलेसतमं विनोदेतुं । तेनेव च तं मग्गस्स आवज्जनं ति वुञ्चति ।

११. तं हि अनावज्जनम्पि समानं आवज्जनट्ठाने ठत्वा, एवं निव्वत्ताही ति मग्गस्स सज्जं दत्वा विय निरुज्झति । मग्गो पि तेन दिन्नसज्जं अमुञ्चित्वा व अवीचिसन्ततिवसेन तं जाणं अनुबन्धमानो अनिब्बिद्धपुब्बं अपदालितपुब्बं लोभक्खन्धं दोसक्खन्धं मोहक्खन्धं निब्बिज्झमानो व पदालयमानो व निव्वत्तति ।

१२. तत्रायं उपमा । एको किर इस्सासो अट्टउसभमत्ते पदेसे फलकसत्तं ठपापेत्वा वत्थेन मुखं वेठेत्वा सरं सन्नहित्वा चक्कयन्ते अट्ठासि । अज्जो पुरिसो चक्कयन्तं आविज्झित्वा, यदा

इस्सासस्स फलकं अभिमुखं होति तदा तत्थ दण्डकेन सज्जं देति । इस्सासो दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व सरं खिपित्वा फलकसतं निब्बिज्जति ।

१३. तत्थ दण्डकसज्जं विय गोत्रभूजाणं । इस्सासो विय मग्गजाणं । इस्सासस्स दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व फलकसतनिब्बिज्जन् विय मग्गजाणस्स गोत्रभूजाणेन दिन्नसज्जं अमुञ्चित्वा व निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिब्बिद्धपुब्बानं अपदालितपुब्बानं लोभ-दोस-मोह-क्खन्धानं निब्बिज्जन्-पदालनं ।

१४. न केवलञ्चेस मग्गो लोभक्खन्धादीनं निब्बिज्जन्मेव करोति, अपि च खो अनमतग्गसंसारवट्टदुक्खसमुदं सोसेति, सब्बअपायद्वारानि पिदहति, सत्तन्नं अरियधनानं सम्मुखीभावं करोति, अट्ठङ्गिकं मिच्छामग्गं पजहति, सब्बवेरभयानि वूपसमेति, सम्मासम्बुद्धस्स ओरसपुत्तभावं उपनेति, अञ्जेसञ्च अनेकसतानं आनिसंसानं पटिलाभाय संवत्तती ति । एवं अनेकानिसंसदायकेन सोतापत्तिमग्गेन सम्पयुत्तं जाणं सोतापत्तिमग्गे जाणं ति ।

पठमजाणं निट्ठितं ।

१५. इमस्स पन जाणस्स अनन्तरं तस्सेव पाकभूतानि द्वे तीणि वा फलचित्तानि उप्पजन्ति । अनन्तरविपाकत्ता येव हि लोकुत्तरकुसलानं, “समाधिमानन्तरिकञ्जमाहू ” ति [सु २२६] च, “दन्धं आनन्तरिकं पापुणाति आसवानं खयाया ” ति [अं २।१४९] च आदि वुत्तं ।

१६. केचि पन, एकं द्वे तीणि चत्तारि वा फलचित्तानी ति वदन्ति । तं न गहेतब्बं । अनुलोमस्स हि आसेवनन्ते गोत्रभूजाणं उप्पज्जति । तस्मा सब्बन्तिमेन परिच्छेदेन द्वीहि अनुलोमचित्तेहि भवितब्बं । न हि एकं आसेवनपञ्चयं लभति । सत्तचित्तपरमा च एका जवनवीथि । तस्मा यस्स द्वे अनुलोमानि, तस्स ततियं गोत्रभू, चतुत्थं मग्गचित्तं, तीणि फलचित्तानि होन्ति । यस्स तीणि अनुलोमानि, तस्स चतुत्थं गोत्रभू, पञ्चमं मग्गचित्तं, द्वे फलचित्तानि होन्ति । तेन वुत्तं—द्वे तीणि वा फलचित्तानि उप्पज्जन्ती ति ।

१७. केचि पन, यस्स चत्तारि अनुलोमानि, तस्स पञ्चमं गोत्रभू, छट्ठं मग्गचित्तं, एकं फलचित्तं ति वदन्ति । तं पन यस्मा, चतुत्थं पञ्चमं वा अप्पेति, न ततो परं, आसन्नभवङ्गत्ता ति [४।७६-७७] पटिक्खित्तं, तस्मा न सारतो पच्चेतब्बं ।

१८. एत्तावता च पनेस सोतापन्नो नाम दुतियो अरियपुग्गलो होति, भुसम्पमतो पि हुत्वा सत्तक्खत्तुं देवेषु च मनुस्सेषु च सन्धाक्खित्वा संसरित्वा दुक्खस्सन्तकरणसमत्थो होति ।

१९. फलपरियोसाने पनस्स चित्तं भवङ्गं ओतरति । ततो भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा मग्ग-पञ्चवेक्खणत्थाय उप्पज्जति मनोद्वारावज्जनं । तस्मि निरुद्धे पटिपाटिया सत्त मग्गपञ्चवेक्खण-जवनानी ति । पुन भवङ्गं ओतरित्वा तेनेव नयेन फलादीनं पञ्चवेक्खणत्थाय आवज्जनादीनि

उप्पज्जन्ति, येसं उप्पत्तिया एस मग्गं पच्चवेक्खति, फलं पच्चवेक्खति, पहीनकिलेसे पच्चवेक्खति, अवसिद्धकिलेसे पच्चवेक्खति, निब्बानं पच्चवेक्खति ।

२०. सो हि, इमिना वताहं मग्गेन आगतो ति मग्गं पच्चवेक्खति । ततो, अयं मे आनि-
संसो लद्धो ति फलं पच्चवेक्खति । ततो, इमे नाम मे किलेसा पहीना ति पहीनकिलेसे पच्च-
वेक्खति । ततो, इमे नाम किलेसा अवसिद्धा ति उपरिमग्गत्तयवज्जे किलेसे पच्चवेक्खति ।
अवसाने च, अयं मे धम्मो आरम्भणतो पटिविद्धो ति अमतं निब्बानं पच्चवेक्खति । इति
सोतापन्नस्स अरियसावकस्स पञ्च पच्चवेक्खणानि होन्ति ।

२१. यथा च सोतापन्नस्स, एवं सकदागामि-अनागामीनम्पि । अरहत्तो पन अवसिद्ध-
किलेसपच्चवेक्खणं नाम नत्थी ति । एवं सव्वानि पि एकूनवीसति पच्चवेक्खणानि नाम । उक्कड्ड-
परिच्छेदो येव चेसो । पहीनावसिद्धकिलेसपच्चवेक्खणं हि सेखानम्पि होति वा, न वा । तस्स हि
पच्चवेक्खणस्स अभावेनेव महानामो भगवन्तं पुच्छि—“ को सु नाम मे धम्मो अज्झत्तं अप्पहीनो,
येन मे एकदा लोभधम्मा पि चित्तं परियादाय तिड्ढन्ती ” ति [म १।९१] सव्वं वित्थारतो वेदितव्वं ।

२२. एवं पच्चवेक्खित्वा पन सो सोतापन्नो अरियसावको तस्मिं येव वा आसने निसिन्नो,
अपरेन वा समयेन कामराग-व्यापादानं तनुभावाय दुतियाय भूमिया पत्तिया योगं करोति ।
सो इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्गानि समोधानेत्वा तदेव रूप-वेदना-सज्जा-सङ्कार-विज्जाणभेदं सङ्कारगतं,
अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति आणेन परिमद्दति, परिवत्तेति, विपस्सनावीधिं ओगाहति ।

२३. तस्सेवं पटिपन्नस्स वुत्तनयेनेव सङ्कारुपेक्खावसाने एकावज्जेनेन अनुलोम-गोत्रभूजाणेषु
उप्पन्नेसु गोत्रभूअनन्तरं सकदागामिमग्गो उप्पज्जति । तेन सम्पयुत्तं आणं सकदागामिमग्गे
आणं ति ।

दुतियजाणं निड्ढितं ।

२४. इमस्सापि आणस्स अनन्तरं वुत्तनयेनेव फलचित्तानि वेदितव्वानि । एतावता चेस
सकदागामी नाम चतुत्थो अरियपुग्गलो होति सकिदेव इमं लोकं आगन्त्वा दुक्खस्सन्तकरण-
समत्थो । ततो परं पच्चवेक्खणं वुत्तनयमेव ।

२५. एवं पच्चवेक्खित्वा च सो सकदागामी अरियसावको तस्मिं येव वा आसने निसिन्नो,
अपरेन वा समयेन कामराग-व्यापादानं अनवसेसप्पहानाय ततियाय भूमिया पत्तिया योगं
करोति । सो इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्गानि समोधानेत्वा तदेव सङ्कारगतं, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति
आणेन परिमद्दति, परिवत्तेति, विपस्सनावीधिं ओगाहति ।

२६. तस्सेवं पटिपन्नस्स वुत्तनयेनेव सङ्कारुपेक्खावसाने एकावज्जेनेन अनुलोम-गोत्रभूजाणेषु
उप्पन्नेसु गोत्रभूअनन्तरं अनागामिमग्गो उप्पज्जति । तेन सम्पयुत्तं आणं अनागामिमग्गे आणं ति ।

ततियजाणं निड्ढितं ।

२७. इमस्सापि जाणस्स अनन्तरं वुत्तनयेनेव फलचित्तानि वेदितब्बानि । एतावता चेस अनागामी नाम छट्ठो अरियपुग्गलो होति, ओपपातिको तत्थ परिनिब्बायी अनावत्तिधम्मो, पटिसन्धिवसेन इमं लोकं पुन अनागन्ता । ततो परं पच्चवेक्खणं वुत्तनयमेव ।

२८. एवं पच्चवेक्खित्वा च सो अनागामी अरियसावको तस्मिं येव वा आसने निसिन्नो, अपरेन वा समयेन, रूपारूपराग-मान-उद्धच्च-अविज्जानं अनवसेसप्पहानाय चतुत्थाय भूमिया पत्तिया योगं करोति । सो इन्द्रिय-बल-बोञ्झक्कानि समोधानेत्वा तदेव सङ्कारगतं, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति आणेन परिमदति, परिवत्तेति, विपस्सनावीथिं ओगाहति ।

२९. तस्सेवं पाटिपन्नस्स वुत्तनयेनेव सङ्कारूपेक्खावसाने एकावज्जनेन अनुलोम-गोत्रभूजाणेषु उप्पन्नेसु गोत्रभूअनन्तरं अरहत्तमग्गो उप्पज्जति । तेन सम्पयुत्तं जाणं अरहत्तमग्गे जाणं ति ।

चतुर्थजाणं निष्ठितं ।

३०. इमस्सापि जाणस्स अनन्तरं वुत्तनयेनेव फलचित्तानि वेदितब्बानि । एतावता चेस अरहा नाम अट्ठमो अरियपुग्गलो होति, महाखीणासवो अन्तिमदेहधारी ओहितभारो अनुप्पत्त-सदत्थो परिकखीणभवसंयोजनो सम्मदञ्जाविमुत्तो सदेवकस्स लोकस्स अग्गदक्खिण्यो ति ।

३१. इति यं तं वुत्तं, सोतापत्तिमग्गो, सकदागामिमग्गो, अनागामिमग्गो, अरहत्तमग्गो ति इमेसु पन चतूसु मग्गेषु जाणं जाणदस्सनविसुद्धि नामा ति [२२।२] तं इमानि एवं इमिना अनुक्कमेन पत्तब्बानि चत्तारि जाणानि सन्धाय वुत्तं ।

३२. इदानीं इमिस्सा येव चतुर्जाणाय जाणदस्सनविसुद्धिया आनुभावविजामनन्धं,

परिपुण्णबोधिपक्खियभावो वुट्ठानवलसमायोगो ।

ये येन पहातब्बा धम्मा तेसं पहानञ्च ॥

किञ्चानि परिञ्ज्यादीनि यानि वुत्तानि अभिसमयकाले ।

तानि च यथासभावेन जानितब्बानि सब्बानी ति ॥

३३. तत्थ परिपुण्णबोधिपक्खियभावो ति बोधिपक्खियानं परिपुण्णभावो । चत्तारो सतिपट्ठाना, चत्तारो सम्पपधाना, चत्तारो इद्धिपादा, पञ्च इन्द्रियानि, पञ्च बलानि, सत्त बोञ्झक्का, अरियो अट्ठक्किको मग्गो ति हि इमे सत्तत्तिस धम्मा बुञ्जानट्ठेन बोधो ति छट्ठनामस्स अरियमग्गस्स पक्खे भवत्ता बोधिपक्खिया नाम । पक्खे भवत्ता ति उपकारभावे ठितत्ता ।

३४. तेषु तेषु आरम्भणेषु ओक्खन्दित्वा पक्खन्दित्वा उपट्ठानतो उपट्ठानं । सति येव उपट्ठानं सतिपट्ठानं । काय-वेदना-चित्त-धम्मेसु पनस्सा असुभ-दुक्ख-अनिच्चानत्ताकारगहणवसेन सुभ-सुख-निच्च-अत्तसञ्जापहानकिच्चसाधनवसेन च पवत्तितो चतुधा भेदो होति, तस्मा, चत्तारो सतिपट्ठाना ति वुच्चन्ति ।

३५. पदहन्ति एतेना ति पधानं । सोभणं पधानं सम्मप्यधानं । सम्मा वा पदहन्ति एतेना ति सम्मप्यधानं । सोभणं वा तं किलेसविरूपत्ताविजहनतो, पधानञ्च हितसुखनिष्पादकत्तेन सेट्ठभावावहनतो पधानभावकारणतो चा ति सम्मप्यधानं । विरियस्सेतं अधिवचनं । तयिदं उप्पन्नानुप्पन्नानं अकुसलानं पद्धानानुप्पत्तिकिञ्चं, अनुप्पन्नानुप्पन्नानञ्च कुसलानं उप्पत्ति-
ठितिकिञ्चं साधयती ति चतुब्बिधं होति, तस्मा, चत्तारो सम्मप्यधाना ति बुच्चन्ति ।

३६. पुब्बे वुत्तेन [१२।४४] इज्जनडेन इद्धि । तस्सा सम्पयुत्ताय पुब्बङ्गमडेन, फल-
भूताय पुब्बभागकरणडेन च इद्धिया पादो ति इद्धिपादो । सो छन्दादिवसेन चतुब्बिधो होति,
तस्मा चत्तारो इद्धिपादा ति बुच्चन्ति । यथाह—“ चत्तारो इद्धिपादा, छन्दिद्धिपादो, विरि-
यिद्धिपादो, चित्तिद्धिपादो, वीमसिद्धिपादो ” ति [विभंग २२३] । इमे लोक्कुत्तरा व ।
लोकिया पन, “ छन्दश्चे भिक्खु अधिपतिं करित्वा लभति समार्थं, लभति चित्तस्सेकगतं,
अयं वुच्चति छन्दसमाधी ” ति [विभंग २१६] आदिवचनतो छन्दादिअधिपतिवसेन पटि-
लद्धधम्मा पि होन्ति ।

३७. अस्सद्विय-कोसज्ज-पमाद-विकखेप-सम्मोहानं अभिभवनतो अभिभवनसङ्कातेन अधि-
पतियडेन इन्द्रियं । अस्सद्वियादीहि च अनभिभवनीयतो अकम्पियडेन बलं । तदुभयम्पि
सद्वादिवसेन पञ्चविधं होति, तस्मा, पञ्चिन्द्रियानि, पञ्च बलानि ति बुच्चन्ति ।

३८. बुज्जनकसत्तस्स पन अङ्गभावेन सतिआदयो सत्त बोज्जङ्गा, निव्यानिकडेन च
सम्मादिद्धिआदयो अट्ठ मग्गङ्गा होन्ति, तेन वुत्तं—सत्त बोज्जङ्गा, अरियो अट्ठङ्गिको
मग्गो ति ।

३९. इति इमे सत्तत्तिस बोधिपक्खिया धम्मा, पुब्बभागे लोकियविपस्सनाय वत्तमानाय
चुइसविधेन कायं परिगण्हतो च कायानुपस्सनासतिपट्टानं, नवविधेन वेदनं परिगण्हतो च
वेदनानुपस्सनासतिपट्टानं, सोळसविधेन चित्तं परिगण्हतो च चित्तानुपस्सनासतिपट्टानं, पञ्चविधेन
धम्मे परिगण्हतो च धम्मानुपस्सनासतिपट्टानं, इमस्मिं अत्तभावे अनुप्पन्नपुब्बं परस्स उप्पन्नं अकुसलं
दिस्वा, यथा पटिपन्नस्सेतं उप्पन्नं, न तथा पटिपज्जिस्सामि, एवं मे एतं नुप्पज्जिस्सती ति तस्स अनु-
प्पादाय वायमनकाले पठमं सम्मप्यधानं, अत्तनो समुदाचारप्पत्तं अकुसलं दिस्वा तस्स पद्धानाय
वायमनकाले दुतियं, इमस्मिं अत्तभावे अनुप्पन्नपुब्बं ज्ञानं वा विपस्सनं वा उप्पादेतुं वायमन्तस्स
ततियं, उप्पन्नं यथा न परिहायति एवं पुनप्पुनं उप्पादेन्तस्स चतुर्थं सम्मप्यधानं, छन्दं धुरं
कत्वा कुसलुप्पादनकाले छन्दिद्धिपादो....मिच्छावाचाय विरमणकाले सम्मावाचा ति एवं
नानाचित्तेसु लब्भन्ति, इमेसं पन चतुन्नं आणानं उप्पत्तिकाले एकाचित्ते लब्भन्ति । फलक्खणे
ठपेत्वा चत्तारो सम्मप्यधाने अवसेसा तेत्तिस लब्भन्ति ।

४०. एवं एकचित्ते लब्भमानेसु चेतेशु एका व निब्बानारम्मणा सति कायादिसु सुभ-

सञ्जादिपद्धानकिञ्चसाधनवसेन, चत्तारो सतिपद्धाना ति बुच्चति । एकमेव च विरियं अनुप्पन्नानं अनुप्पादादिकिञ्चसाधनवसेन, चत्तारो सम्मप्पधाना ति बुच्चति । सेसेसु पन हापन-वञ्चनं नत्थि ।

४१. अपि च तेसु

नव एकविधा एको द्वेधाथ चतु-पञ्चधा ।

अट्ठधा नवधा चेव इति छधा भवन्ति ते ॥

४२. नव एकविधा ति छन्दो, चित्तं, पीति, पस्साद्धि, उपेक्खा, सङ्कप्पो, वाचा, कम्मन्तो, आजीवो ति इमे नव छन्दिद्धिपादादिवसेन एकविधा व होन्ति, न अञ्जं कोट्टासं भजन्ति । एको द्वेधा ति सद्धा इन्द्रिय-बलवसेन द्वेधा ठिता । अथ चतु-पञ्चधा ति, अथ अञ्जो एको चतुधा, अञ्जो पञ्चधा ठितो ति अत्थो । तत्थ समाधि एको इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्ग-मग्गङ्गवसेन चतुधा ठितो । पञ्जा तेसञ्च चतुञ्च इद्धिपादकोट्टासस्स च वसेन पञ्चधा । अट्ठधा नवधा चेवा ति, अपरो एको अट्ठधा, एको नवधा ठितो ति अत्थो । चतुसतिपद्धान-इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्ग-मग्गङ्गवसेन सति अट्ठधा ठिता । चतुसम्मप्पधान-इद्धिपाद-इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्ग-मग्गङ्गवसेन विरियं नवधा ति ।

४३. एवं

चुइसेव असम्भिन्ना होन्तेते बोधिपक्खिया ।

कोट्टासतो सत्तविधा सत्तत्तिस पभेदतो ॥

सकिञ्चनिष्पादनतो, सरूपेन च बुत्तितो ।

सब्बे व अरियमग्गस्स सम्भवे सम्भवन्ति ते ति ॥

एवं तावेत्थ परिपुण्णबोधिपक्खियभावो जानितब्बो ।

४४. बुद्धानबलसमायोगो ति बुद्धानञ्चैव बलसमायोगो च । लोकियविपस्सना हि निमित्तारम्मणत्ता चेव पवत्तकारणस्स च समुदयस्स असमुच्छिन्दनतो नेव निमित्ता, न पवत्ता बुद्धाति । गोत्रभूजाणं समुदयस्स असमुच्छिन्दनतो पवत्ता न बुद्धाति, निब्बानारम्मणतो पन निमित्ता बुद्धाती ति एकतो बुद्धानं होति । तेनाह—“ बहिद्धा बुद्धानविवट्ठने पञ्जा गोत्रभू-जाणं ” ति [पटि १।१], तथा, “ उप्पादा विवट्ठित्वा अनुप्पादं पक्खन्दती ति गोत्रभू, पवत्ता विवट्ठित्वा ” ति [पटि १।६७] सब्बं वेदितब्बं । इमानि चत्तारि पि जाणानि अनिमित्ता-रम्मणत्ता निमित्ततो बुद्धहन्ति, समुदयस्स समुच्छिन्दनतो पवत्ता बुद्धहन्ती ति दुभतोबुद्धानानि होन्ति ।

४५. तेन बुत्तं—“ कथं दुभतोबुद्धानविवट्ठने पञ्जा मग्गे जाणं ? सोतापत्तिमग्गक्खणे दस्सनट्ठेन सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिया बुद्धाति, तदनुवत्तककिलेसेहि च खन्धेहि च बुद्धाति, बहिद्धा च सब्बनिमित्तेहि बुद्धाति, तेन बुच्चति, दुभतोबुद्धानविवट्ठने पञ्जा मग्गे जाणं । अभिनिरोपनट्ठेन सम्मासङ्कप्पो मिच्छासङ्कप्पा....पे....परिगहट्ठेन सम्मावाचा मिच्छावाचाय....समुद्धानट्ठेन सम्मा-

कम्मन्तो....वोदानङ्गेन सम्माआजीवो....पग्गहङ्गेन सम्मावायामो....उपद्धानङ्गेन सम्मासति....
 अविकखेपङ्गेन सम्मासमाधि मिच्छासमाधितो बुद्धाति, तदनुवत्तककिलेसेहि च खन्धेहि च बुद्धाति,
 बहिद्धा च सब्बनिमित्तेहि बुद्धाति, तेन बुद्धति, दुभतोबुद्धानविवङ्गेने पञ्चा मग्गे जाणं ।
 सकदागामिमग्गक्खणे दस्सनङ्गेन सम्मादिट्ठि....अविकखेपङ्गेन सम्मासमाधि ओळारिका कामराग-
 संयोजना पटिघसंयोजना, ओळारिका कामरागानुसया पटिघानुसया बुद्धाति....अनागामिमग्ग-
 क्खणे दस्सनङ्गेन सम्मादिट्ठि....अविकखेपङ्गेन सम्मासमाधि अणुसहगता कामरागसंयोजना
 पटिघसंयोजना, अणुसहगता कामरागानुसया पटिघानुसया बुद्धाति....पे....अरहत्तमग्गक्खणे
 दस्सनङ्गेन सम्मादिट्ठि....अविकखेपङ्गेन सम्मासमाधि रूपरागा अरूपरागा माना उद्दच्चा अविज्जाय,
 मानानुसया भवरागानुसया अविज्जानुसया बुद्धाति, तदनुवत्तककिलेसेहि च खन्धेहि च बुद्धाति,
 बहिद्धा च सब्बनिमित्तेहि बुद्धाति, तेन बुद्धति, दुभतोबुद्धानविवङ्गेने पञ्चा मग्गे जाणं ” ति
 [पटि १।६९-७०] ।

४६. लोкийानञ्च अङ्गं समापत्तीनं भावनाकाले समथबलं अधिकं होति, अनिच्चानुपस्सना-
 दीनं भावनाकाले विपस्सनाबलं । अरियमग्गक्खणे पन युगनन्धा ते धम्मा पवत्तन्ति अञ्जमञ्जं
 अनतिवत्तनङ्गेन । तस्मा इमेसु चतूसु पि जाणेषु उभयबलसमायोगो होति । यथाह—“उद्दच्च-
 सहगतकिलेसेहि च खन्धेहि च बुद्धतो चित्तस्स एकग्गता अविकखेपो समाधि निरोधगोचरो,
 अविज्जासहगतकिलेसेहि च खन्धेहि च बुद्धतो अनुपस्सनङ्गेन विपस्सना निरोधगोचरा, इति
 बुद्धानङ्गेन समथविपस्सना एकरसा होन्ति, युगनन्धा होन्ति, अञ्जमञ्जं नातिवत्तन्ती ति, तेन
 बुद्धति, बुद्धानङ्गेन समथविपस्सनं युगनन्धं भावेती ” ति [पटि २।९८] । एवमेत्थ बुद्धान-
 बलसमायोगो वेदितव्वो ।

४७. ये येन पहातब्बा धम्मा तेसं पद्धानञ्चा ति इमेसु पन चतूसु जाणेषु ये धम्मा
 येन जाणेन पहातब्बा, तेसं पद्धानञ्च जानितव्वं । एतानि हि यथायोगं संयोजन-किलेस-
 मिच्छत्त-लोकधम्म-मच्छरिय विपल्लास-गन्थागति-आसव-ओघ-योग-नीवरण-परामास-उपादानानु-
 सय-मल-अकुसलकम्मपथ-चित्तुप्पादसङ्घातानं धम्मानं पद्धानकरानि ।

४८. तत्थ संयोजनानी ति खन्धेहि खन्धानं, फलेन कम्मस्स, दुक्खेन वा सत्तानं संयोजकत्ता
 रूपरागादयो दस धम्मा बुद्धन्ति । यावं हि ते, ताव एतेसं अनुपरमो ति । तत्रापि रूपरागो, अरूपरागो,
 मानो, उद्दच्चं, अविज्जा ति इमे पञ्च उद्दंनिब्वत्तनकक्खन्धादिसंयोजकत्ता उद्दंभागियसंयोजनानि
 नाम । सक्कायदिट्ठि, विचिकिच्छा, सीलव्वतपरामासो, कामरागो, पटिघो ति इमे पञ्च अधो-
 निब्वत्तनकक्खन्धादिसंयोजकत्ता अधोभागियसंयोजनानि नाम ।

४९. किलेसा ति सयं सङ्किल्लित्ता सम्पयुत्तधम्मानञ्च सङ्किलेसिकत्ता, लोभो, दोसो,
 मोहो, मानो, दिट्ठि, विचिकिच्छा, धीनं, उद्दच्चं, अहिरिकं, अनोत्तपं ति इमे दस धम्मा ।

५०. मिच्छत्ता ति मिच्छापवत्तनतो, मिच्छादिट्ठि, मिच्छासङ्कप्पो, मिच्छावाचा, मिच्छा-
कम्मन्तो, मिच्छाआजीवो, मिच्छावायामो, मिच्छासति, मिच्छासमाधी ति इमे अट्ठ धम्मा,
मिच्छाविमुत्ति-मिच्छाजाणेहि वा सद्धिं दस ।

५१. लोकधम्मा ति लोकप्पवर्तितया सति अनुपरमधम्मकत्ता, लाभो, अलाभो, यसो,
अयसो, सुखं, दुक्खं, निन्दा, पसंसा ति इमे अट्ठ । इध पन कारणोपचारेण लाभोदिवत्थुकस्स
अनुनयस्स अलाभोदिवत्थुकस्स पटिघस्स चेत्तं लोकधम्मगहणेन गहणं कत्तं ति वेदितव्वं ।

५२. मच्छरियानी ति, आवासमच्छरियं, कुलमच्छरियं, लाभमच्छरियं, धम्ममच्छरियं,
वण्णमच्छरियं ति इमानि आवासादिसु अज्जेसं साधारणभावं असहनाकारेण पवत्तानि पञ्च
मच्छरियानि ।

५३. विपल्लासा ति, अनिच्च-दुक्ख-अनत्त-असुभेसु येव वत्थुसु, निच्चं सुखं अत्ता सुभं
ति एवं पवत्ता, सज्जाविपल्लासो, चित्तविपल्लासो, दिट्ठिविपल्लासो ति इमे तयो ।

५४. गन्था ति नामकायस्स चेव रूपकायस्स च गन्थनतो अभिज्झादयो चत्तारो ।
तथा हि ते, “ अभिज्झा कायगन्थो, व्यापादो कायगन्थो, सीलव्वतपरामासो कायगन्थो, इदं-
सच्चाभिनिवेसो कायगन्थो ” इच्चेव [विभंग ३७४] वुत्ता ।

५५. अगती ति छन्द-दोस-मोह-भयेहि अकत्तव्वकरणस्स कत्तव्वाकरणस्स च अधि-
वचनं । तं हि अरियेहि अगन्तव्वत्ता अगती ति वुच्चति ।

५६. आसवा ति आरम्मणवसेन आ गोत्रभूतो, आ भवग्गतो च सवना, असंवुत्तेहि
वा द्वारेहि घटच्छिदेहि उदकं विय सवनतो, निच्चपग्घरणेन संसारदुक्खस्स वा सवनतो
कामराग-भवराग-मिच्छादिट्ठि-अविज्जानमेत्तं अधिवचनं । भवसागरे आकङ्कनङ्गेन दुरुत्तरणङ्गेन च
ओघा ति पि, आरम्मणवियोगस्स चेव दुक्खवियोगस्स च अप्पदानतो योगा ति पि तेसं
येव अधिवचनं ।

५७. नीवरणानी ति चित्तस्स आवरण-नीवरण-पटिच्छादनङ्गेन कामच्छन्दादयो पञ्च ।

५८. परामासो ति तस्स तस्स धम्मस्स सभावं अतिक्रम्म परतो अभूतसभावं आमसना-
कारेण पवत्तनतो मिच्छादिट्ठिया एत्तं अधिवचनं ।

५९. उपादानानी ति सव्वाकारेण पटिच्चसमुप्पादनिदेसे वुत्तानि [१७।२४०-४१]
कामुपादानादीनि चत्तारि ।

६०. अनुसया ति थामगतङ्गेन, कामरागानुसयो, पटिघ-मान-दिट्ठि-विचिकिच्छा-भवराग-
अविज्जानुसयो ति एवं वुत्ता कामरागादयो सत्त । ते हि, थामगतत्ता पुनप्पुनं कामरागादीनं
उप्पत्तिहेतुभावेन अनुसेन्ति येवा ति अनुसया ।

६१. मला ति तेलजनकललं विय सयञ्च असुद्धता अञ्जेसञ्च असुद्धभावकरणतो लोभ-
दास-मोहा तयो ।

६२. अकुसलकम्मपथा ति अकुसलकम्मभावेन चेव दुग्गतीनञ्च पथभावेन, पाणातिपातो,
अदिन्नादानं, कामेसु मिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणवाचा, फरुसवाचा, सम्फप्पलापो, अभिज्झा,
व्यापादो, मिच्छादिट्ठी ति इमे दस ।

६३. अकुसलचित्तुपादा ति, लोभमूला अट्ठ, दोसमूला द्वे, मोहमूला द्वे ति इमे द्वादस ।

६४. इति एतेसं संयोजनादानं धम्मानं एतानि यथायोगं प्हानकरानि । कथं ?
संयोजनेसु ताव, सक्कायदिट्ठि, विचिकिच्छा, सीलव्वतपरामासो, अपायगमनीया च कामराग-
पटिघा ति एते पञ्च धम्मा पठमजाणवज्झा, सेसा कामराग-पटिघा ओळारिका दुतियजाणवज्झा,
सुखुमा ततियजाणवज्झा, रूपरागादयो पञ्च पि चतुत्थजाणवज्झा एव । परतो पि च यत्थ
यत्थ एव-सद्देन नियमं न करिस्साम, तत्थ तत्थ यं यं उपरिजाणवज्झो ति वक्खाम, सो सो
पुरिमजाणेहि हतापायगमनीयादिभावो व हुत्वा उपरिजाणवज्झो होती ति वेदितव्वो ।

६५. किलेसेसु दिट्ठि-विचिकिच्छा पठमजाणवज्झा, दोसो ततियजाणवज्झो, लोभ-मोह-
मान-थीन-उद्धच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पानि चतुत्थजाणवज्झानि ।

६६. मिच्छत्तेसु, मिच्छादिट्ठि, मुसावादो, मिच्छाकम्मन्तो, मिच्छाआजीवो ति इमे
पठमजाणवज्झा, मिच्छासङ्कप्पो, विसुणवाचा, फरुसवाचा ति इमे ततियजाणवज्झा । चेतना
येव चेत्य वाचा ति वेदितव्वो । सम्फप्पलाप-मिच्छावायाम-सति-समाधि-विमुत्ति-जाणानि
चतुत्थजाणवज्झानि ।

६७. लोकधम्मेसु पटिघो ततियजाणवज्झो, अनुनयो चतुत्थजाणवज्झो । यसे च पसंसाय
च अनुनयो चतुत्थजाणवज्झो ति एके । मच्छरियानि पठमजाणवज्झानेव ।

६८. विपल्लासेसु, अनिच्चे निच्चं अनत्तनि अत्ता ति च सञ्जा-चित्त-दिट्ठिविपल्लासा,
दुक्खे सुखं असुभे सुभं ति दिट्ठिविपल्लासो चा ति इमे पठमजाणवज्झा, असुभे सुभं ति सञ्जा-
चित्तविपल्लासा ततियजाणवज्झा, दुक्खे सुखं ति सञ्जा-चित्तविपल्लासा चतुत्थजाणवज्झा ।

६९. गन्थेसु सीलव्वतपरामास-इदंसच्चाभिनिवेसकायगन्था पठमजाणवज्झा, व्यापादकाय-
गन्थो ततियजाणवज्झो, इतरो चतुत्थजाणवज्झो । अगति पठमजाणवज्झा व ।

७०. आसवेसु दिट्ठासवो पठमजाणवज्झो, कामासवो ततियजाणवज्झो, इतरे द्वे चतुत्थ-
जाणवज्झा । ओघयोगेसु पि एसेव नयो ।

७१. नीवरणेसु विचिकिच्छानीवरणं पठमजाणवज्झं, कामच्छन्दो व्यापादो कुक्कुच्चं ति
तीणि ततियजाणवज्झानि, थीनमिद्ध-उद्धच्चानि चतुत्थजाणवज्झानि । परामासो पठमजाणवज्झो व ।

७२. उपादानेषु, सब्बेसम्पि लोकियधम्मानं वत्थुकामवसेन कामा ति आगतत्ता रूपा-
रूपरागो पि कामुपादाने पतति, तस्मा तं चतुत्थजाणवज्झं, सेसानि पठमजाणवज्झानि ।

७३. अनुसयेसु दिट्ठि-विचिकिच्छानुसया पठमजाणवज्झा व, कामराग-पटिघानुसया
ततियजाणवज्झा, मान-भवरगाविज्झानुसया चतुत्थजाणवज्झा ।

७४. मलेसु दोसमलं ततियजाणवज्झं, इतरानि चतुत्थजाणवज्झानि ।

७५. अकुसलकम्मपथेषु, पाणातिपातो अदिन्नादानं मिच्छाचारो मुसावादो मिच्छादिट्ठी
ति इमे पठमजाणवज्झा, पिसुणवाचा फरुसवाचा व्यापादो ति तयो ततियजाणवज्झा, सम्फ-
प्पलापाभिज्झा चतुत्थजाणवज्झा ।

७६. अकुसलचित्तुप्पादेसु, चत्तारो दिट्ठिसम्पयुत्ता विचिकिच्छासम्पयुत्तो चा ति पञ्च
पठमजाणवज्झा व, द्वे पटिघसम्पयुत्ता ततियजाणवज्झा, सेसा चतुत्थजाणवज्झा ति ।

७७. यच्च येन वज्झं, तं तेन पहातब्बं नाम । तेन वुत्तं-इति एतेसं संयोजनादीनं धम्मानं
एतानि यथायोगं प्हानकरानी ति [२२।६४] ।

७८. किं पनेतानि एते धम्मे अतीतानागते पजहन्ति, उदाहु पच्चुप्पन्ने ति ? किं पनेत्थ
यदि ताव अतीतानागते, अफलो वायामो आपज्जति । कस्मा ? पहातब्बानं नत्थिताय । अथ
पच्चुप्पन्ने, तथा पि अफलो, वायामेन सद्धिं पहातब्बानं अत्थिताय, सद्धिलेसिका च मग्गभावना
आपज्जति, विप्पयुत्तता वा किलेसानं, न च पच्चुप्पन्नकिलेसो चित्तविप्पयुत्तो नाम अत्थी ति ।

७९. नायं आवेणिका चोदना । पाळियं येव हि, “ स्वायं किलेसे पजहति, अतीते
किलेसे पजहति, अनागते किलेसे पजहति, पच्चुप्पन्ने किलेसे पजहती ” ति वत्वा पुन, “ हस्सि
अतीते किलेसे पजहति, तेन हि खीणं खेपेति, निरुद्धं निरोधेति, विगतं विगमेति, अत्थङ्गतं
अत्थङ्गमेति, अतीतं यं नत्थि, तं पजहती ” ति च वत्वा, “ न अतीते किलेसे पजहती ”
ति [पटि २।२१७] पटिक्खत्तं । तथा, “ हस्सि अनागते किलेसे पजहति, तेन हि अजातं
पजहति, अनिब्बत्तं पजहति, अनुप्पन्नं पजहति, अपातुभूतं पजहति, अनागतं यं नत्थि, तं
पजहती ” ति च वत्वा, “ न अनागते किलेसे पजहती ” ति पटिक्खत्तं । तथा, “ हस्सि
पच्चुप्पन्ने किलेसे पजहति, तेन हि रत्तो रागं पजहति, दुट्ठो दोसं....मूब्धो मोहं....विनिबद्धो
मानं....परामट्ठो दिट्ठिं....विकखेपगतो उद्धच्चं....अनिदङ्गतो विचिकिच्छं....धामगतो अनुसयं
पजहति, कण्हसुक्का धम्मा युगनन्धा वत्तन्ति, सद्धिलेसिका मग्गभावना होती ”
ति [पटि २।२१७-१८] च वत्वा, “ न अतीते किलेसे पजहति, न पच्चुप्पन्ने किलेसे
पजहती ” ति सब्बं पटिक्खपित्वा, “ तेन हि नत्थि मग्गभावना, नत्थि फलसच्छिकिरिया,
नत्थि किलेसप्पहानं, नत्थि धम्माभिसमयो ” ति पज्झापरियोसाने, “ न हि नत्थि मग्गभावना
....पे....अत्थि धम्माभिसमयो ” ति पटिजानित्वा, “ यथा कथं विया ” ति वुत्ते, इदं वुत्तं—

“ सेव्यथा पि तरुणो रुक्खो अजातफलो, तमेनं पुरिसो मूलं छिन्देय्य, ये तस्स रुक्खस्स अजातफला, ते अजाता येव न जायन्ति, अनिब्वत्ता येव न निब्वत्तन्ति, अनुण्णत्ता येव न उप्पज्जन्ति, अपातुभूता येव न पातुभवन्ति, एवमेव उप्पादो हेतु उप्पादो पच्चयो किलेसानं निब्वत्तिया, उप्पादे आदीनवं दिस्वा अनुप्पादे चित्तं पक्खन्दति, अनुप्पादे चित्तं पक्खन्दत्ता ये उप्पादपच्चया किलेसा निब्वत्तेय्युं, ते अजाता येव न जायन्ति....पे....अपातुभूता येव न पातुभवन्ति । एवं हेतुनिरोधा दुक्खनिरोधो । पवत्तं हेतु....निमित्तं हेतु....आयूहना हेतु.... पे....अनायूहने चित्तं पक्खन्दत्ता ये आयूहनपच्चया किलेसा निब्वत्तेय्युं, ते अजाता....पे.... अपातुभूता येव न पातुभवन्ति । एवं हेतुनिरोधा दुक्खनिरोधो । एवं अत्थि मग्गभावना, अत्थि फलसच्छिकिरिया, अत्थि किलेसप्पहानं, अत्थि धम्माभिसमयो ” ति [पटि २।२१८] ।

८०. एतेन किं दीपितं होति ? भूमिलद्धानं किलेसानं प्हानं दीपितं होति । भूमिलद्धा पन किं अतीतानागता, उदाहु पच्चुप्पत्ता ति ? भूमिलद्धुप्पत्ता येव नाम ते ।

८१. उप्पन्नं हि वत्तमान-भूतापगतोकासकत-भूमिलद्धवसेन अनेकप्पभेदं । तत्थ सब्बम्पि उप्पादजराभङ्गसमङ्गिसङ्घातं वत्तमानुप्पन्नं नाम । आरम्भणरसमनुभक्किवा निरुद्धं अनु-भूतापगतसङ्घातं कुसलाकुसलं, उप्पादादित्तयमनुप्पत्वा निरुद्धं हत्वापगतसङ्घातं सेससङ्घतञ्च भूतापगतुप्पन्नं नाम । “ यानिस्स तानि पुब्बे कतानि कम्मानी ” ति [म ३।१६४, १७१] एवमादिना नयेन वुत्तं कम्मं अतीतम्पि समानं अज्जं विपाकं पटिवाहिवा अत्तनो विपाकस्सोकासं कत्वा ठितत्ता, तथाकतोकासञ्च विपाकं अनुप्पन्नम्पि समानं एवं कते ओकासे एकन्तेन उप्पज्जनतो ओकासकतुप्पन्नं नाम । तासु तासु भूमिसु असमूहत्तं अकुसलं भूमिलद्धुप्पन्नं नाम ।

८२. एत्थ च भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्तं वेदितव्वं । भूमी ति हि विपस्सनाय आरम्भणभूता तेभूमका पञ्चक्खन्धा । भूमिलद्धं नाम तेसु खन्धेसु उप्पत्तिरहं किलेसजातं । तेन हि सा भूमि लद्धा नाम होती ति, तस्मा भूमिलद्धं ति वुच्चति, सा च खो न आरम्भणवसेन ।

८३. आरम्भणवसेन हि सब्बे पि अतीतानागते परिज्जाते पि च खीणासवानं खन्धे आरब्भ किलेसा उप्पज्जन्ति । महाकच्चान-उप्पलवण्णादीनं खन्धे आरब्भ सोरेय्यसेट्ठि-नन्दमाणव-कादीनं विय । यदि च तं भूमिलद्धं नाम सिया, तस्स अप्पहेय्यतो न कोचि भवमूलं पजहेय्य । वत्थुवसेन पन भूमिलद्धं वेदितव्वं । यत्थ यत्थ हि विपस्सनाय अपरिज्जाता खन्धा उप्पज्जन्ति, तत्थ तत्थ उप्पादतो पभुति तेसु वट्ठमूलं किलेसजातं अनुसेति, तं अप्पहीनट्ठेन भूमिलद्धं ति वेदितव्वं ।

८४. तत्थ च यस्स येसु खन्धेसु अप्पहीनट्ठेन अनुसयिता किलेसा, तस्स ते एव खन्धा तेसं किलेसानं वत्थु, न अज्जेसं सन्तका खन्धा । अतीतक्खन्धेसु च अप्पहीनानुसयितानं

किलेसानं अतीतक्खन्धा व वत्थु, न इतरे । एस नयो अनागतादिसु । तथा कामावचर-
क्खन्धेसु अप्पहीनानुसयितानं किलेसानं कामावचरक्खन्धा व वत्थु, न इतरे । एस नयो
रूपारूपावचरेसु ।

८५. सोतापन्नादिसु पन यस्स यस्स अरियपुग्गलस्स खन्धेसु तं तं वट्टमूलं
किलेसजातं तेन तेन मग्गेन पहीनं, तस्स तस्स ते खन्धा पहीनानं तेसं तेसं वट्टमूलकिलेसानं
अवत्थुतो भूमी ति सङ्गं न लभन्ति । पुत्थुज्जनस्स सब्बसो वट्टमूलकिलेसानं अप्पहीनत्ता यं
किञ्चि कयिरमानं कम्मं कुसलं अकुसलं वा होति । इच्चस्स कम्मकिलेसपच्चया वट्टं वट्टति ।

८६. तस्सेतं वट्टमूलं रूपक्खन्धे येव, न वेदनाक्खन्धादिसु....विज्जाणक्खन्धे येव वा, न
रूपक्खन्धादिसू ति न वत्तब्बं । कस्मा ? अविसेसेन पच्चसु पि खन्धेसु अनुसयितत्ता । कथं ?
पथवीरसादि विय रुक्खे ।

८७. यथा हि महारुक्खे पथवीतलं अधिङ्गाय पथवीरसञ्च आपोरसञ्च निस्साय तप्पच्चयं
मूल-खन्ध-साखा-पसाखा-पल्लव-पलास-पुष्प-फलेहि वट्टित्वा नभं पूरेत्वा याव कप्पावसाना बीज-
परम्पराय रुक्खपत्रेणि सन्धायमाने ठिते तं पथवीरसादि मूले येव, न खन्धादिसु....पे....फले
येव वा न मूलादिसू ति न वत्तब्बं । कस्मा ? अविसेसेन सब्बेसु मूलादिसु अनुगतत्ता ति ।

८८. यथा पन तस्सेव रुक्खस्स पुष्पफलादिसु निब्बिण्णो कोचि पुरिसो चतूसु दिसासु
मण्डूककण्ठकं नाम विसकण्ठकं आकोट्येय, अथ सो रुक्खो तेन विससम्पस्सेन फुडो पथवीरस-
आपोरसानं परियादिणत्ता अप्पसवनधम्मत्तं आगम्म पुन सन्तानं निब्बत्तेतुं न सक्कुण्येय ।
एवमेव खन्धप्पवत्तिं निब्बिण्णो कुलपुत्तो तस्स पुरिसस्स चतूसु दिसासु रुक्खे विसयोजनं
विय अत्तनो सन्ताने चतुमग्गभावन्नं आरभति । अथस्स सो खन्धसन्तानो तेन चतुमग्गविस-
सम्पस्सेन सब्बसो वट्टमूलकिलेसानं परियादिणत्ता किरियभावमत्तं उपगतकायकम्मादिसब्बकम्म-
प्पेभेदो हुत्वा आयति पुनब्भवामिनिब्बत्तनधम्मत्तं आगम्म भवन्तरसन्तानं निब्बत्तेतुं न सक्कोति,
केवलं चरिमविज्जाणनिरोधेन, निरिन्धनो विय जातवेदो, अनुपादानो परिनिब्बायति । एवं
भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्तं वेदितब्बं ।

८९. अपि च अपरमपि समुदाचार-आरम्भणाधिगगहित-अविक्खम्भित-असमूहतवसेन
चतुर्विधं उप्पन्नं । तत्थ वत्तमानुप्पन्नमेव समुदाचारुप्पन्नं । चक्खादीनं पन आपाथगते आरम्भणे
पुब्बभागे अनुप्पज्जमानमपि किलेसजातं आरम्भणस्स अधिगगहितत्ता एव अपरभागे एकन्तेन
उप्पत्तितो आरम्भणाधिगगहितुप्पन्नं ति बुद्धति । कल्याणगामे पिण्डाय चरतो महातिस्सत्थेरस्स
विसभागरूपदस्सनेन उप्पन्नकिलेसजातं विय । समथविपस्सनानं अज्जतरवसेनं अविक्खम्भितं
किलेसजातं चित्तसन्ततिमनारूढमपि उप्पत्तिनिवारकस्स हेतुनो अभावा अविक्खम्भितुप्पन्नं
नाम । समथविपस्सनावसेन पन विक्खम्भितमपि अरियमग्गेन असमूहतत्ता उप्पत्तिधम्मत्तं अनतीत-
ताय असमूहतुप्पन्नं ति बुद्धति । आकासेन गच्छन्तस्स अट्टसमापत्तिलाभिनो थेरस्स

कुसुमितरुक्खे उपवने पुष्पानि उच्चिनन्तस्स मधुरेण सरेण गायतो मातुगामस्स गीतसवनेन उपपन्नकिलेसजातं विय ।

९०. तिविधमि चेतं आरम्भणाधिग्गहिताविक्खम्भित-असमूहतुप्पन्नं भूमिलद्धेनेव सङ्गहं गच्छती ति वेदितब्बं ।

९१. इच्चेतरिं वुत्तप्पभेदे उपपन्ने यदेतं वत्तमान-भूतापगतोकासकत-समुदाचारसङ्घातं चतुब्बिधं उपपन्नं, तं अमग्गवज्जता केनचि पि जाणेन पहातब्बं न होति । यं पनेतं भूमि-लद्धारम्भणाधिग्गहित-अविक्खम्भित-असमूहतसङ्घातं उपपन्नं, तस्स तं उपपन्नभावं विनासयमानं यस्मा तं तं लोक्किय-लोकुत्तरजाणं उपपज्जति, तस्मा तं सब्बमि पहातब्बं होती ति । एवमेत्थ ये येन पहातब्बा धम्मा, तेसं पहानच्च जानितब्बं ।

९२. किच्चानि परिञ्चादीनि यानि वुत्तानि अभिसमयकाले ।

तानि च यथासभावेन जानितब्बानि सब्बानी ति [२२।३२] ॥

सच्चाभिसमयकालस्मिं हि एतेसु चतुसू जाणेषु एकेकस्स एकक्खणे, परिञ्चा पहानं सच्छि-किरिया भावना ति एतानि परिञ्चादीनि चत्तारि किच्चानि वुत्तानि, तानि यथासभावेन जानि-तब्बानि । वुत्तं हेतं पोराणेहि—“ यथा पदीपो अपुब्बं अचरिमं एकक्खणेन चत्तारि किच्चानि करोति, वट्ठिं ज्ञापेति, अन्धकारं विधमति, आलोकं पविदसेति, सिनेहं परियादियति, एवमेव मग्गजाणं अपुब्बं अचरिमं एकक्खणेन चत्तारि सच्चानि अभिसमेति, दुक्खं परिञ्चाभिसमयेन अभिसमेति, समुदयं पहानाभिसमयेन अभिसमेति, मग्गं भावनाभिसमयेन अभिसमेति, निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । किं वुत्तं होति ? निरोधं आरम्भणं करित्वा चत्तारि पि सच्चानि पापुणाति पस्सति पटिविज्जती ” ति [] ।

९३. वुत्तमि चेतं—“ यो, भिक्खवे, दुक्खं पस्सति, दुक्खसमुदयमि सो पस्सति, दुक्खनिरोधमि पस्सति, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदमि पस्सती ” ति [सं ५।४३७] सब्बं वेदितब्बं । अपरमि वुत्तं—“ मग्गसमङ्गिस्स जाणं, दुक्खे पेतं जाणं, दुक्खसमुदये पेतं जाणं, दुक्खनिरोधे पेतं जाणं ” ति [पटि १।११९] ।

९४. तत्थ, यथा पदीपो वट्ठिं ज्ञापेति, एवं मग्गजाणं दुक्खं परिजानाति, यथा अन्धकारं विधमति, एवं समुदयं पज्जहति, यथा आलोकं पविदसेति, एवं सहजातादिपच्चयताय सम्मा-सङ्कप्पादिधम्मसङ्घातं मग्गं भावेति, यथा सिनेहं परियादियति, एवं किलेसपरियादानं निरोधं सच्छिकरोती ति एवं उपमासंसन्दनं वेदितब्बं ।

९५. अपरो नयो । यथा सुरियो उदयन्तो अपुब्बं अचरिमं सहपातुभावा चत्तारि किच्चानि करोति, रूपगतानि ओभासेति, अन्धकारं विधमति, आलोकं दस्सेति, सीतं पटिप्पस्सम्भेति, एवमेव मग्गजाणं....पे....निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । इथापि, यथा सुरियो रूपगतानि ओभासेति, एवं मग्गजाणं दुक्खं परिजानाति, यथा अन्धकारं विधमति, एवं समुदयं पज्जहति, यथा आलोकं दस्सेति, एवं सहजातादिपच्चयताय मग्गं भावेति, यथा सीतं पटिप्पस्सम्भेति, एवं किलेसपटिप्पस्सङ्घि निरोधं सच्छिकरोती ति एवं उपमासंसन्दनं वेदितब्बं ।

९६. अपरो नयो । यथा नावा अपुब्बं अचरिमं एकक्खणे चत्तारि किञ्चानि करोति, ओरिमं तीरं पजहति, सोतं छिन्दति, भण्डं वहति, पारिमं तीरं अप्पेति, एवमेव मग्गजाणं.... पे.... निरोधं सञ्चिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । एथापि, यथा नावा ओरिमं तीरं पजहति, एवं मग्गजाणं दुक्खं परिजानाति, यथा सोतं छिन्दति, एवं समुदयं पजहति, यथा भण्डं वहति, एवं सहजातादिपच्चयताय मग्गं भावेति, यथा पारिमं तीरं अप्पेति, एवं पारिमतीरभूतं निरोधं सञ्चिकरोती ति एवं उपमासंसन्दनं वेदितव्वं ।

९७. एवं सच्चाभिसमयकालस्मिं एकक्खणे चतुर्नं किञ्चानं वसेन पवत्तजाणस्स चस्स सोळसहि आकारेहि तथडेन चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानि होन्ति । यथाह—“ कथं तथडेन चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानि ? सोळसहि आकारेहि तथडेन चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानि । दुक्खस्स पीळनडो, सङ्खतडो, सन्तापडो, विपरिणामडो तथडो । समुदयस्स आयूहनडो, निदानडो, संयोगडो, पल्लिवोधडो तथडो । निरोधस्स निस्सरणडो, विवेकडो, असङ्खतडो, अमतडो तथडो । मग्गस्स निव्यानडो, हेतुडो, दस्सनेन, अधिपतेय्यडो तथडो । इमेहि सोळसहि आकारेहि तथडेन चत्तारि सच्चानि एकसङ्गहितानि । यं एकसङ्गहितं तं एकत्तं एकेन जाणेन पटिविज्झती ति चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानी ” ति [पटि २।१०७] ।

९८. तत्थ सिया, यदा दुक्खादीनं अञ्जे पि रोग-गण्डादयो अत्थि, अथ कस्मा चत्तारो येव वुत्ता ति ? एत्थ वदाम—अञ्जसच्चदस्सनेन वसेन आविभावतो । “ तत्थ कतमं दुक्खे जाणं ? दुक्खं आरम्भ या उप्पज्जति पञ्जा पजानना ” ति [पटि १।११९] आदिना हि नयेन एकेकसच्चारम्मणवसेनापि सच्चजाणं वुत्तं, “ यो, भिक्खवे, दुक्खं पस्सति समुदयमपि सो पस्सती ” ति [सं ५।४३७] आदिना नयेन एकं सच्चं आरम्भणं कत्वा सेसेसु किञ्चनिष्फात्तिवसेनापि वुत्तं ।

९९. तत्थ, यदा एकेकं सच्चमारम्मणं करोति, तदा समुदयदस्सनेन ताव सभावतो पीळनलक्खणस्सापि दुक्खस्स यस्मा तं आयूहनलक्खणेन समुदयेन आयूहितं सङ्गतं रासिकतं, तस्मास्स सो सङ्खतडो आविभवति । यस्मा पन मग्गो किलेससन्तापहरो सुसीतलो, तस्मास्स मग्गदस्सनेन सन्तापडो आविभवति । आयस्मतो नन्दस्स अच्छरादस्सनेन सुन्दरिया अनभिरूपभावो विय । अविपरिणामधम्मस्स पन निरोधस्स दस्सनेनस्स विपरिणामडो आविभवती ति वत्तव्वमेवेत्थ नत्थि ।

१००. तथा सभावतो आयूहनलक्खणस्सापि समुदयस्स दुक्खदस्सनेन निदानडो आविभवति, असप्पायभोजनतो उप्पन्नव्याधिदस्सनेन भोजनस्स व्याधिनिदानभावो विय, विसंयोगभूतस्स निरोधस्स दस्सनेन संयोगडो, निव्यानभूतस्स च मग्गस्स दस्सनेन पल्लिवोधडो ति ।

१०१. तथा निस्सरणलक्खणस्सापि निरोधस्स अविवेकभूतस्स समुदयस्स दस्सनेन विवेकडो आविभवति, मग्गदस्सनेन असङ्खतडो । इमिना हि अनमतग्गसंसारे मग्गो न दिट्ठपुब्बो, सो पि च सप्पच्चयत्ता सङ्गतो येवा ति अप्पच्चयधम्मस्स असङ्खतभावो अतिविय पाकटो होति । दुक्खदस्सनेन पनस्स अमतडो आविभवति । दुक्खं हि विसं, अमतं निव्वानं ति ।

१०२. तथा निव्यानलक्खणस्सापि मग्गस्स समुदयदस्सनेन, नायं हेतु निव्वानस्स पत्तिया,

अयं हेतू ति हेतुडो आविभवति, निरोधदस्सनेन दस्सनडो, परमसुखुमानि रूपानि पस्सतो, विप्पसन्नं वत मे चक्खुं ति चक्खुस्स विप्पसन्नभावो विय, दुक्खदस्सनेन अधिपतेय्येडो, अनेक-
रोगातुरकपणजनदस्सनेन इस्सरजनस्स उल्लारभावो विया ति ।

१०३. एवमेत्थ सलक्खणवसेन एकस्स, अज्जसच्चदस्सनवसेन च इतरेसं तिण्णं तिण्णं आविभावतो एकेकस्स चत्तारो चत्तारो अत्था वुत्ता । मग्गक्खणे पन सब्बे चेते अत्था एकेनेव दुक्खादिसु चतुकिच्चेन जाणेन पटिवेधं गच्छन्ती ति । ये पन नानाभिसमयं इच्छन्ति, तेसं उत्तरं अभिधम्मे कथावत्थुस्मि वुत्तमेव [कथा १।२१२-२०] ।

१०४. इदानि यानि तानि परिज्जादीनि चत्तारि किच्चानि वुत्तानि, [२२।९२], तेसु
तिविधा होति परिज्जा, तथा प्हानम्पि सच्छिकिरिया पि ।
द्वे भावना अभिमता, विनिच्छयो तत्थ जातब्बो ॥

१०५. तिविधा होति परिज्जा ति, जातपरिज्जा, तीरणपरिज्जा, प्हानपरिज्जा ति एवं परिज्जा तिविधा होति ।

१०६. तत्थ, “ अभिज्जापज्जा जातडेन जाणं ” ति एवं उद्दिसित्वा, “ ये ये धम्मा अभिज्जाता होन्ति, ते ते धम्मा जाता होन्ती ” ति [पटि १।८७] एवं सङ्केपतो, “ सब्बं, भिक्खवे, अभिज्जेयं । किञ्च, भिक्खवे, सब्बं अभिज्जेयं ? चक्खुं, भिक्खवे, अभिज्जेयं ” ति [पटि १।५] आदिना नयेन वित्थारतो वुत्ता जातपरिज्जा नाम । तस्सा सप्पच्चय-
नामरूपाभिजानना आवेणिका भूमि ।

१०७. “ परिज्जापज्जा तीरणडेन जाणं ” ति एवं उद्दिसित्वा पन, “ ये ये धम्मा परि-
ज्जाता होन्ति, ते ते धम्मा तीरिता होन्ती ” ति [पटि १।८७] एवं सङ्केपतो, “ सब्बं भिक्खवे, परिज्जेयं । किञ्च, भिक्खवे, सब्बं परिज्जेयं ? चक्खुं, भिक्खवे, परिज्जेयं ” ति [पटि १।२२] आदिना नयेन वित्थारतो वुत्ता तीरणपरिज्जा नाम । तस्सा कलापसम्मसनतो पडाय, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तीरणवसेन पवत्तमानाय याव अनुलोमा आवेणिका भूमि ।

१०८. “ प्हानपरिज्जा परिच्चगडेन जाणं ” ति [पटि १।१] एवं पन उद्दिसित्वा, “ ये ये धम्मा प्हाना होन्ति, ते ते धम्मा परिच्चता होन्ती ” ति [पटि १।८७] एवं वित्थारतो वुत्ता, “ अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जं पजहती ” ति [] आदिनयप्पवत्ता प्हानपरिज्जा । तस्सा भङ्गानुपस्सनतो पडाय याव मग्गजाणा भूमि । अयं इध अधिप्पेता ।

१०९. यस्मा वा जात-तीरणपरिज्जायो पि तदत्था येव, यस्मा च ये धम्मे पजहति, ते नियमतो जाता चेव तीरिता च होन्ति, तस्मा परिज्जात्तयम्पि इमिना परियायेन मग्गजाणस्स किच्चं ति वेदितब्बं ।

११०. तथा प्हानम्पी ति, प्हानम्पि हि, विक्खम्भनप्पहानं, तदङ्गप्पहानं, समुच्छेदप्पहानं ति परिज्जा विय तिविधमेव होति ।

१११. तत्थ, यं ससेवाले उदके पक्खित्तेन घटेन सेवालस्स विय तेन तेन लोकियसमाधिना

नीवरणादीनं पञ्चनीकधम्मनं विक्खम्भनं, इदं विक्खम्भनप्पहानं नाम । पाळियं पन,
“ विक्खम्भनप्पहानञ्च नीवरणानं पठमज्झानं भावयतो ” ति [पटि १।२७] नीवरणानं
येव विक्खम्भनं वुत्तं, तं पाकटत्ता वुत्तं ति वेदितव्वं । नीवरणानि हि ज्ञानस्स पुब्बभागे पि
पच्छाभागे पि न सहसा चित्तं अज्झोत्थरन्ति, वितक्कादयो अप्पितक्खणे येव, तस्मा नीवरणानं
विक्खम्भनं पाकटं ।

११२. यं पन रत्तिभागे समुज्जलितेन पदीपेन अन्धकारस्स विय तेन तेन विपस्सनाय
अवयवभूतेन जाणङ्गेन पटिपक्खवसेनेव तस्स तस्स पहातव्वधम्मस्स पहानं, इदं तदङ्गप्पहानं
नाम । सेय्ययिदं—नामरूपपरिच्छेदेन ताव सक्कायदिड्डिया, पच्चयपरिगगहेन अहेतु-
विसमहेतुदिड्डिया चेव कङ्कामलस्स च, कलापसम्मसनेन, अहं ममा ति समूहगाहस्स, मग्गा-
मग्गववत्थानेन अमग्गे मग्गसज्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिड्डिया, वयदस्सनेन सस्सतदिड्डिया,
भयतुपट्टानेन सभये अभयसज्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसज्जाय, निब्बिदानुपस्सनेन
अभिरतिसज्जाय, मुञ्चितुकम्पताय अमुञ्चितुकामभावस्स, पटिसङ्खानेन अप्पटिसङ्खानस्स, उपेक्खाय
अनुपेक्खनस्स, अनुलोमेन सच्चपटिलोमगाहस्स पहानं ।

११३. यं वा पन अट्टारससु महाविपस्सनासु अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जाय, दुक्खानु-
पस्सनाय सुखसज्जाय, अनत्तानुपस्सनाय अतसज्जाय, निब्बिदानुपस्सनाय नन्दिया, विरागानु-
पस्सनाय रागस्स, निरोधानुपस्सनाय समुदयस्स, पटिनिस्सग्गानुपस्सनाय आदानस्स, खयानुपस्सनाय
घनसज्जाय, वयानुपस्सनाय आयूहनस्स, विपरिणामानुपस्सनाय धुवसज्जाय, अनिमित्तानुपस्सनाय
निमित्तस्स, अप्पणिहितानुपस्सनाय पणिधिया, सुज्जतानुपस्सनाय अभिनिवेसस्स, अधिपज्जा-
धम्मविपस्सनाय सारादानाभिनिवेसस्स, यथाभूतजाणदस्सनेन सम्मोहाभिनिवेसस्स, आदीनवानु-
पस्सनाय आलयाभिनिवेसस्स, पटिसङ्खानुपस्सनाय अप्पटिसङ्खाय, विवट्टानुपस्सनाय संयोगा-
भिनिवेसस्स पहानं [पटि १।४७ दड्ढा], इदम्पि तदङ्गप्पहानमेव ।

११४. तत्थ यथा अनिच्चानुपस्सनादीहि सत्तहि निच्चसज्जादीनं पहानं होति, तं भङ्गानुपस्सने
वुत्तमेव [२१।१५-१८] । खयानुपस्सना ति पन घनविनिब्भोगं कत्वा, “ अनिच्चं
खयट्ठेना ” ति [पटि १।३७] एवं खयं पस्सतो जाणं । तेन घनसज्जाय पहानं होति ।

११५. वयानुपस्सना ति,

“ आरम्भणअन्वयेन उभो एकववत्थाना ।

निरोधे अधिमुत्तता वयलक्खणविपस्सना ” ति [पटि १।५८] ॥

एवं वुत्ता पच्चक्खतो चेव अन्वयतो च सङ्खारानं भङ्गं दिस्वा तस्मिं येव भङ्गसङ्खाते
निरोधे अधिमुत्तता । ताय आयूहनस्स पहानं होति । येसं हि अत्थाय आयूहेय्य, ते एवं
वयधम्मा ति विपस्सतो आयूहने चित्तं न नमति ।

११६. विपरिणामानुपस्सना ति रूपसत्तकादिवसेन तं तं परिच्छेदं अतिकम्म

अञ्जथापवत्तिदस्सनं, उप्पन्नस्स वा जराय चैव मरणेन च द्वीहाकारेहि विपरिणामदस्सनं ।
ताय धुवसञ्जाय पहानं होति ।

११७. अनिमित्तानुपस्सना ति अनिच्चानुपस्सना व । ताय निच्चनिमित्तस्स पहानं होति ।
अपणिहितानुपस्सना ति दुक्खानुपस्सना व । ताय सुखपणिधि-सुखपत्थनापहानं होति ।
सुञ्जतानुपस्सना ति अनत्तानुपस्सना व । ताय, अत्थि अत्ता ति अभिनिवेसपहानं होति ।

११८. अधिपञ्जाधम्मविपस्सना ति,

“ आरम्मणञ्च पटिसङ्गा भङ्गञ्च अनुपस्सति ।

सुञ्जतो च उपट्ठानं, अधिपञ्जाविपस्सना ” ति [पटि १।५८] ॥

एवं वुत्ता रूपादिआरम्मणं जानित्वा तस्स च आरम्मणस्स तदारम्मणस्स च चित्तस्स भङ्गं
दिस्वा, सङ्गारा व भिज्जन्ति, सङ्गारानं मरणं, न अञ्जो कोचि अत्थी ति भङ्गवसेन सुञ्जतं
गहेत्वा पवत्ता विपस्सना । सा, अधिपञ्जा च धम्मेषु च विपस्सना ति कत्वा अधिपञ्जाधम्म-
विपस्सना ति वुच्चति । ताय निच्चसाराभावस्स च अत्तसाराभावस्स च सुद्धु दिट्ठता सारादानाभि-
निवेसस्स पहानं होति ।

११९. यथाभूतआणदस्सनं ति सप्पच्चयनामरूपपरिगहो । तेन, “ अहोसिं नु खो अहं
अतीतमद्धानं ” ति [म १।८] आदिवसेन चैव, इस्सरतो लोको सम्भोती ति आदिवसेन च
पवत्तस्स सम्भोहाभिनिवेसस्स पहानं होति ।

१२०. आदीनवानुपस्सना ति भयतुपट्ठानवसेन उप्पन्नं सब्बभवादिसु आदीनवदस्सनजाणं ।
तेन, किञ्चि अल्लीयितब्बं न दिस्सती ति आलयाभिनिवेसस्स पहानं होति । पटिसङ्गानुपस्सना
ति मुञ्चनस्स उपायकरणं पटिसङ्गाजाणं । तेन अप्पटिसङ्गाय पहानं होति ।

१२१. विवट्टानुपस्सना ति सङ्गारुपेक्खा चैव अनुलोमञ्च । तदा हिस्स, चित्तं ईसकपोणे
पदुमपलासे उदकविन्दु विय सच्चस्मा सङ्गारगता पटिलीयती पटिकुटति पटिवट्ठती ति वुत्तं
[२।६३] । तस्मा ताय संयोगाभिनिवेसस्स पहानं होति । कामसंयोगादिकस्स किलेसाभि-
निवेसस्स किलेसप्पवत्तिया पहानं होती ति अत्थो । एवं त्रित्थारतो तदङ्गपहानं वेदितब्बं ।
पाळियं पन, “ तदङ्गपहानञ्च दिट्ठिगतानं निब्बेधभागियं समाधिं भावयतो ” ति [पटि १।२७]
सङ्केपेनेव वुत्तं ।

१२२. यं पन, असनिविचक्काभिहतस्स रुक्खस्स विय, अरियमग्गजाणेन संयोजनादीनं
धम्मनं यथा न पुन पवत्तन्ति एवं पहानं, इदं समुच्छेदपहानं नाम, यं सन्धाय वुत्तं—
“ समुच्छेदपहानञ्च लोकुत्तरं खयगामिमग्गं भावयतो ” ति [पटि १।२७] ।

१२३. इति इमेसु तीसु पहानेषु समुच्छेदपहानमेव इध अधिप्पेतं । यस्मा वास्स योगिनी
पुब्बभागे विक्खम्भन-तदङ्गपहानानि पि तदत्थानेव, तस्मा पहानत्तयप्पि इमिना परियायेन
मग्गजाणस्स किञ्चं ति वेदितब्बं । पटिराजानं वधित्वा रज्जं पत्तेन हि यप्पि ततो पुब्बे कत्तं,
सब्बं इदञ्चिदञ्च रज्जा कत्तं ति येव वुच्चति ।

१२४. सच्छिकिरिया पी ति, लोकियसच्छिकिरिया लोकुत्तरसच्छिकिरिया ति द्वेधा भिन्ना पि लोकुत्तराय दस्सन-भावनावसेन भेदतो तिविधा व होति ।

१२५. तत्थ, “ पठमस्स ज्ञानस्स लोभिमहि, वसिमहि, पठमं ज्ञानं सच्छिकृतं मया ” ति [पारा ९३-९४] आदिना नयेन आगता पठमज्झानादीनं फस्सना लोकियसच्छिकिरिया नाम । फस्सना ति, अधिगन्त्वा, इदं मया अधिगतं ति पच्चक्खतो जाणफस्सेन फुसना । इममेव हि अत्थं सन्धाय, “ सच्छिकिरियापज्जा फस्सनङ्गेन जाणं ” ति उदिसित्वा, “ ये ये धम्मा सच्छिकता होन्ति, ते ते धम्मा फस्सिता होन्ती ” ति [पटि १।८७] सच्छिकिरियानिद्देशो वुत्तो ।

१२६. अपि च अत्तनो सन्ताने अनुप्पादेत्वा पि ये धम्मा केवलं अपरपच्चयेन जाणेन जाता, ते सच्छिकता होन्ति । तेनेव हि, “ सब्बं, भिक्खवे, सच्छिकातब्बं । किञ्च, भिक्खवे, सब्बं सच्छिकातब्बं ? चक्खुं, भिक्खवे, सच्छिकातब्बं ” ति [पटि १।३५] आदि वुत्तं । अपरम्पि वुत्तं—“ रूपं पस्सन्तो सच्छिकरोति, वेदनं....पे....विज्जाणं पस्सन्तो सच्छिकरोति । चक्खुं ... जरामरणं....अमतोगधं निब्बानं पस्सन्तो सच्छिकरोति । ये ये धम्मा सच्छिकता होन्ति, ते ते धम्मा फस्सिता होन्ती ” ति [पटि १।३५] ।

१२७. पठममग्गक्खणे पन निब्बानदस्सनं दस्सनसच्छिकिरिया, सेसमग्गक्खणेषु भावना-सच्छिकिरिया ति । सा दुविधा पि इध अधिप्पेता । तस्मा दस्सन-भावनावसेन निब्बानस्स सच्छिकिरिया इमस्स जाणस्स किञ्चं ति वेदितब्बं ।

१२८. द्वे भावना अभिमता ति, भावना पन, लोकियभावना लोकुत्तरभावना ति द्वे येव अभिमता । तत्थ लोकियानं सील-समाधि-पज्जानं उप्पादनं, ताहि च सन्तानवासनं लोकिय-भावना, लोकुत्तरानं उप्पादनं, ताहि च सन्तानवासनं लोकुत्तरभावना । तासु इध लोकुत्तरा अधिप्पेता । लोकुत्तरानि हि सीलादीनि चतुर्विधम्पेतं जाणं उप्पादेति, तेसं सहजातपच्चयादि-ताय तेहि च सन्तानं वासेती ति लोकुत्तरभावना वस्स किञ्चं ति । एवं

किञ्चानि परिज्झादीनि यानि वुत्तानि अभिसमयकाले ।

तानि च यथासभावेन जानितव्वानि सब्बानी ति ॥

१२९. एत्तावता च,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो चित्तं पज्जञ्च भावयं ” ति [१।१]

एवं सरूपेनेव आगताय पज्जाभावनाय विधानदस्सनत्थं यं वुत्तं, मूलभूता द्वे विसुद्धियो सम्पादेत्वा सरीरभूता पञ्च विसुद्धियो सम्पादेन्तेन भावेतव्वं ति [१।३२], तं वित्थारितं होति । कथं भावेतव्वं ति अयञ्च पज्जो विस्सज्जितो ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पज्जाभावनाधिकारे जाणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो नाम

वावीसतिमो परिच्छेदो ।

तेवीसतिमो परिच्छेदो पञ्चाभावनानिसंसनिद्देशो

१. यं पन वुत्तं, पञ्चाभावनाय को आनिसंसो ति [१४।१], तत्थ वदाम—
अयं हि पञ्चाभावना नाम अनेकसतानिसंसा । तस्सा दीघेनापि अद्भुता न सुकरं कित्थारतो
आनिसंसं पकासेतुं । सङ्खेपतो पनस्सा, नानाकिलेसविद्धंसनं, अरियफलरसानुभवनं, निरोध-
समापत्तिसमापजनसमत्थता, आहुनेय्यभावादिसिद्धी ति अयमानिसंसो वेदितव्वो ।

२. तत्थ, यं नामरूपपरिच्छेदतो पडाय सक्कायदिट्ठादिवसेन नानाकिलेसविद्धंसनं
वुत्तं, अयं लोकिकाय पञ्चाभावनाय अनिसंसो । यं अरियमग्गक्खणे संयोजनादीनं वसेन
नानाकिलेसविद्धंसनं वुत्तं, अयं लोकुत्तराय पञ्चाभावनाय अनिसंसो ति वेदितव्वो ।

भीमवेगानुपतिता असनीव सिलुच्चये ।

वायुवेगसमुद्धितो अरञ्जमिव पावको ॥

अन्धकारं विय रवि सतेजुज्जलमण्डलो ।

दीघरत्तानुपतितं सब्बानत्थविधायकं ॥

किलेसजालं पञ्चा हि विद्धंसयति भाविता ।

सन्दिट्टिकमतो जञ्जा आनिसंसमिमं इध ॥

३. अरियफलरसानुभवनं ति न केवलञ्च किलेसविद्धंसनं येव अरियफलरसानु-
भवनम्पि पञ्चाभावनाय आनिसंसो । अरियफलं ति हि सोतापत्तिफलादि सामञ्जफलं वुच्चति ।
तस्स द्वीहाकोरिहि रसानुभवनं होति, मग्गवीथियञ्च, फलसमापत्तिवसेन च पवत्तियं । तत्रस्स
मग्गवीथियं पवत्ति दस्सिता येव [२२।१५-१७] ।

४. अपि च ये, संयोजनप्पहानमत्तमेव फलं नाम, न कोचि अञ्जो धम्मो अत्थी ति
वदन्ति, तेसं अनुनयत्थं इदं सुत्तम्पि दस्सेतव्वं—“ कथं पयोगपटिप्पस्सद्धिपञ्चा फले जाणं ?
सोतापत्तिमग्गक्खणे दस्सनट्ठेन सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिया वुड्ढाति, तदनुवत्तककिलेसेहि च खन्धेहि
च वुड्ढाति, बहिद्धा च सब्बनिमित्तेहि वुड्ढाति, तंपयोगपटिप्पस्सद्धत्ता उप्पज्जति सम्मादिट्ठि,
मग्गस्सेतं फलं ” ति [पटि १।७१] वित्थारेतव्वं । “ चत्तारो अरियमग्गा, चत्तारि च
सामञ्जफलानि, इमे धम्मा अप्पमाणारम्भणा ” [धम्म २३९], “ महग्गतो धम्मो अप्पमाणस्स
धम्मस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [पडान २।४३१] एवमादीनि पि चेत्थ साधकानि ।

५. फलसमापत्तियं पवत्तिदस्सनत्थं पनस्स इदं पञ्हाकम्मं—का फलसमापात्ति ? के तं
समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ति ? कस्मा समापज्जन्ति ? कथञ्चस्सा समापजनं होति, कथं ठानं,
कथं वुड्ढानं ? किं फलस्स अनन्तरं, कस्स च फलं अनन्तरं ति ?

६. तत्थ, का फलसमापत्ती ति ? या अरियफलस्स निरोधे अप्पना । के तं समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ती ति ? सब्बे पि पुथुज्जना न समापज्जन्ति । कस्मा ? अनधिगतत्ता । अरिया पन सब्बे पि समापज्जन्ति । कस्मा ? अधिगतत्ता । उपरिमा पन हेट्ठिमं न समापज्जन्ति, पुग्गलन्तर भावूपगमनेन पटिपस्सद्धत्ता, हेट्ठिमा च उपरिमं, अनधिगतत्ता । अत्तनो अत्तनो येव पन फलं समापज्जन्ती ति इदमेत्थ सन्निधानं ।

७. केचि पन, सोतापन्नसकदागामिनो पि न समापज्जन्ति, उपरिमा द्वे येव समापज्जन्ती ति वदन्ति । इदञ्च तेसं कारणं—एते हि समाधिस्मिं परिपूरकारिनो ति । तं पुथुज्जनस्सापि अत्तना पटिलद्धलोकियसमाधिसमापजनतो अकारणमेव । किञ्चेत्थ कारणाकारणचिन्ताय ? न नु पाळियं येव वुत्तं—“ कतमे दस गोत्रभूधम्मा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ति ? सोतापत्तिमग्ग-पटिलाभत्थाय उप्पादं, पवत्तं....पे....उपायासं, बहिद्धा सङ्खारनिमित्तं अभिमुय्यती ति गोत्रभू । सोतापत्तिफलसमापत्तत्थाय....सकदागामिमग्ग....पे....अरहत्तफलसमापत्तत्थाय....सुञ्जतविहार-समापत्तत्थाय....अनिमित्तविहारसमापत्तत्थाय उप्पादं....पे....बहिद्धा सङ्खारनिमित्तं अभिमुय्यती ति गोत्रभू ” ति [पटि १।६८] ? तस्मा, सब्बे पि अरिया अत्तनो फलं समापज्जन्ती ति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ति ।

८. कस्मा समापज्जन्ती ति ? दिट्ठधम्मसुखविहारत्थं । यथा हि राजा रजसुखं, देवता दिव्वसुखं अनुभवन्ति, एवं अरिया, अरियं लोकुत्तरसुखं अनुभविस्सामा ति अद्धानपरिच्छेदं कत्वा इच्छितिच्छितक्खणे फलसमापत्तिं समापज्जन्ति ।

९. कथञ्चस्सा समापज्जनं होति, कथं ठानं, कथं वुट्ठानं ति ? द्वीहि ताव आकारेहि अस्सा समापज्जनं होति, निब्बानतो अञ्जस्स आरम्भणस्स अमनसिकारा, निब्बानस्स च मनसिकारा । यथाह—“ द्वे खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया, सब्बनिमित्तानञ्च अमनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया मनसिकारो ” ति [म १।२९६] ।

१०. अयं पनेत्थ समापज्जनक्कमो । फलसमापत्तत्थिकेन हि अरियसावकेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन उदयव्वयादिवसेन सङ्खारा विपस्सितब्बा । तस्स पवत्तानुपुव्वविपस्सनस्स सङ्खारारम्भणगोत्रभूजाणानन्तरं फलसमापत्तिवसेन निरोधे चित्तं अप्पेति । फलसमापत्तिनिज्जाताय चेत्य सेखस्सापि फलमेव उप्पज्जति, न मग्गो ।

११. ये पन वदन्ति, सोतापन्नो, फलसमापत्तिं समापज्जिस्सामी ति विपस्सनं पट्ठपेत्वा सकदागामी होति, सकदागामी च अनागामी ति, ते वत्तब्बा—एवं सति अनागामी अरहा भविस्सति, अरहा पञ्चेकबुद्धो, पञ्चेकबुद्धो च बुद्धो । तस्मा न किञ्चि एतं, पाळिवसेनेव च पटिक्खत्तं ति पि न गहेतब्बं । इदमेव पन गहेतब्बं—सेखस्सापि फलमेव उप्पज्जति न मग्गो । फलञ्चस्स, सचे नेन पठमज्झानिको मग्गो अधिगतो होति, पठमज्झानिकमेव उप्पज्जति, सचे दुतियादिसु अञ्जतरज्झानिको, दुतियादिसु अञ्जतरज्झानिकमेव ति । एवं तावस्सा समापज्जनं होति ।

१२. “ तयो खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया ठितिया, सब्बनिमित्तानञ्च अमनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया मनसिकारो, पुब्बे च अभिसङ्कारो ” ति [म १।२९६-९७] वचनतो पनस्सा तीहाकारेहि ठानं होति । तत्थ, पुब्बे अभिसङ्कारो ति समापत्तितो पुब्बे कालपरिच्छेदो । असुकस्मि नाम काले बुद्धहिस्सामी ति परिच्छिन्नत्ता हिस्सा याव सो कालो नागच्छति, ताव ठानं होति । एवमस्सा ठानं होती ति ।

१३. “ द्वे खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया बुद्धानाय, सब्बनिमित्तानञ्च मनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया अमनसिकारो ” ति [म १।२९७] वचनतो पनस्सा द्वीहाकारेहि बुद्धानं होति । तत्थ सब्बनिमित्तानं ति रूपनिमित्त-वेदना-सञ्जा-सङ्कार-विज्जाण-निमित्तानं । कामञ्च न सब्बानेवेतानि एकतो मनसिकरोति, सब्बसङ्गाहिकवसेन पनेतं वुत्तं । तस्मा यं भवङ्गस्स आरम्भणं होति, तं मनसिकरोतो फलसमापत्तिबुद्धानं होती ति । एवमस्सा बुद्धानं वेदितब्बं ।

१४. किं फलस्स अनन्तरं, कस्स च फलं अनन्तरं ति ? फलस्स ताव फलमेव वा अतन्तरं होति, भवङ्गं वा । फलं पन अत्थि मग्गानन्तरं, अत्थि फलानन्तरं, अत्थि गोत्रभू-अनन्तरं, अत्थि नेवसञ्जानासञ्जायतनानन्तरं । तत्थ मग्गवीथियं मग्गानन्तरं, पुरिमस्स पुरिमस्स पच्छिमं पच्छिमं फलानन्तरं, फलसमापत्तिषु पुरिमं पुरिमं गोत्रभूअनन्तरं । गोत्रभू ति चेत्य अनुलोमं वेदितब्बं । वुत्तं हेतं पडाने—“ अरहतो अनुलोमं फलसमापत्तिया अनन्तर-पच्चयेन पच्चयो ” । “ सेखानं अनुलोमं फलसमापत्तिया अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १५९] । येन फलेन निरोधा बुद्धानं होति, तं नेवसञ्जानासञ्जायतनानन्तरं ति ।

१५. तत्थ, ठपेत्वा मग्गवीथियं उप्पन्नं फलं, अवसेसं सब्बं फलसमापत्तिवसेन पवत्तं नाम । एवमेतं मग्गवीथियं फलसमापत्तियं वा उप्पज्जनवसेन

पटिप्पस्सद्वदरथं अमतारम्भणं सुभं ।

वन्तलोकामिसं सन्तं सामञ्जफलमुत्तमं ॥

ओजवन्तेन सुचिना सुखेन अभिसन्दितं ।

येन सातातिसातेन अमतेन मधुं विय ॥

तं सुखं तस्स अरियस्स रसभूतमनुत्तरं ।

फलस्स पज्जं भावेत्वा यस्मा विन्दति पण्डितो ॥

तस्मा अरियफलस्सेतं रसानुभवनं इध ।

विपस्सनाभावनाय आनिसंसो ति वुच्चति ॥

१६. निरोधसमापत्तिसमापज्जनसमत्थता ति, न केवलञ्च अरियफलरसानुभवनं येव, अयं पन निरोधसमापत्तिया समापज्जनसमत्थता पि इमिस्सा पज्जाभावनाय आनिसंसो ति वेदितब्बो ।

१७. तत्रिदं निरोधसमापत्तिया विभावन्तं पज्जाकम्मं—का निरोधसमापत्ति ? के तं समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ति ? कत्थ समापज्जन्ति ? कस्मा समापज्जन्ति ? कथञ्चस्सा समापज्जन्ति

होति ? कथं ठानं ? कथं बुद्धानं ? बुद्धितस्स किंनिन्नं चित्तं होति ? मतस्स च समापन्नस्स च को विसेसो ? निरोधसमापत्तिं किं सङ्कता असङ्कता, लोकिया लोकुत्तरा, निष्फन्ना अनिष्फन्ना ति ?

१८. तत्थ, का निरोधसमापत्ती ति ? या अनुपुब्बनिरोधवसेन चित्तचेतसिकानं धम्मानं अप्पवत्ति । के तं समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ती ति ? सब्बे पि पुथुज्जना, सोतापन्ना, सकदागामिनो, सुखविपस्सका च अनागामिअरहन्तो न समापज्जन्ति । अइसमापत्तिलाभिनो पन अनागामिनो खीणासव च समापज्जन्ति । “ द्वाहि बलेहि समन्नागतत्ता तयो च सङ्कारानं पटिप्पस्सद्धिया सोळसहि आणचरियाहि, नवहि समाधिचरियाहि वसीभावता पज्जा निरोधसमापत्तिया आणं ” ति [पटि १।२] हि वुत्तं । अयच्च सम्पदा ठपेत्वा अइसमापत्तिलाभिनो अनागामिखीणासवे अज्जेसं नत्थि, तस्मा ते येव समापज्जन्ति न अज्जे ।

१९. कतमानि पनेत्थ द्वे बलानि ?....पे....कतमा वसीभावता ति ? न एत्थ किञ्चि अम्हेहि वत्तब्बं अत्थि, सब्बमिदं एतस्स उदेसस्स निदेसे वुत्तमेव ।

२०. यथाह—“ द्वाहि बलेही ति द्वे बलानि, समथबलं, विपस्सनाबलं । कतमं समथबलं ? नेक्खम्मवसेन चित्तस्स एकगता अविकखेपो समथबलं । अब्यापादवसेन....आलोकसज्जावसेन....अविकखेपवसेन....पे....पटिनिस्सगानुपस्सी अस्सासवसेन....पटिनिस्सगानुपस्सी पस्सासवसेन चित्तस्स एकगता अविकखेपो समथबलं ।

२१. “ समथबलं ति केनहेन समथबलं ? पठमज्झानेन नीवरणे न कम्पती ति समथबलं । दुतियज्झानेन वितक्कविचारे....पे....नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिया आकिञ्चसज्जायतनसज्जाय न कम्पती ति समथबलं । उद्वच्चे च उद्वच्चसङ्गतकिलेसे च खन्धे च न कम्पति, न चलति, न वेधती ति समथबलं । इदं समथबलं ।

२२. “ कतमं विपस्सनाबलं ? अनिच्चानुपस्सना विपस्सनाबलं । दुक्खानुपस्सना....अनत्तानुपस्सना....निब्बिदानुपस्सना....विरागानुपस्सना निरोधानुपस्सनापटिनिस्सगानुपस्सना विपस्सनाबलं । रूपे अनिच्चानुपस्सना....रूपे पटिनिस्सगानुपस्सना विपस्सनाबलं । वेदनाय....सज्जाय....सङ्कारेसु....विज्जाणे....पे....चक्खुस्मि....जरामरणे अनिच्चानुपस्सना....जरामरणे पटिनिस्सगानुपस्सना विपस्सनाबलं ।

२३. “ विपस्सनाबलं ति केनहेन विपस्सनाबलं ? अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जाय न कम्पती ति विपस्सनाबलं । दुक्खानुपस्सनाय सुखसज्जाय न कम्पती ति....अनत्तानुपस्सनाय अत्तसज्जाय न कम्पती ति...निब्बिदानुपस्सनाय नन्दिया न कम्पती ति....विरागानुपस्सनाय रागे न कम्पती ति....निरोधानुपस्सनाय समुदये न कम्पती ति....पटिनिस्सगानुपस्सनाय आदाने न कम्पती ति विपस्सनाबलं । अविज्जाय च अविज्जासहगतकिलेसे च खन्धे च न कम्पति, न चलति, न वेधती ति विपस्सनाबलं । इदं विपस्सनाबलं ।

२४. “ तयो च सङ्कारानं पटिप्पस्सद्विया ति कतमेसं तिण्णन्नं सङ्कारानं पटिप्पस्सद्विया ? दुतियज्झानं समापन्नस्स वितक्कविचारा वचीसङ्कारा पटिप्पस्सद्वा होन्ति । चतुत्थज्झानं समापन्नस्स अस्सासपप्सासा कायसङ्कारा पटिप्पस्सद्वा होन्ति । सज्जावेदयितनिरोधं समापन्नस्स सज्जा च वेदना च चित्तसङ्कारा पटिप्पस्सद्वा होन्ति । इमेसं तिण्णन्नं सङ्कारानं पटिप्पस्सद्विया ।

२५. “ सोळसहि जाणचरियाही ति कतमाहि सोळसहि जाणचरियाहि ? अनिच्चानुपप्सना जाणचरिया । दुक्खा....अनत्ता....निव्विदा....विरागा....निरोधा....पटिनिस्सग्गा....विद्वानुपप्सना जाणचरिया । सोतापत्तिमग्गो जाणचरिया । सोतापत्तिफलसमापत्ति जाणचरिया । सकदागामिमग्गो....पे....अरहत्तफलसमापत्ति जाणचरिया । इमाहि सोळसहि जाणचरियाहि ।

२६. “ नवहि समाधिचरियाही ति कतमाहि नवहि समाधिचरियाहि ? पठमज्झानं समाधिचरिया । दुतियज्झानं....पे....नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्ति समाधिचरिया । पठमज्झानपटि-लाभत्थाय वितक्को च विचारो च पीति च सुखञ्च चित्तेकग्गता च....पे....नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिपटि-लाभत्थाय वितक्को च विचारो च पीति च सुखञ्च चित्तेकग्गता च । इमाहि नवहि समाधिचरियाहि ।

२७. “ वसी ति पञ्च वसियो—आवज्जनावसी, समापज्जनावसी, अधिङ्गानवसी, बुद्धानवसी, पञ्चवेक्खणावसी । पठमज्झानं यत्थिच्छकं यदिच्छकं यावतिच्छकं आवज्जति, आवज्जनाय दन्धायितत्तं नत्थी ति आवज्जनावसी । पठमज्झानं यत्थिच्छकं यदिच्छकं यावतिच्छकं समापज्जति, समापज्जनाय दन्धायितत्तं नत्थी ति समापज्जनावसी....अधिङ्गाति, अधिङ्गाने....बुद्धाति, बुद्धाने....पञ्चवेक्खति, पञ्चवेक्खणाय दन्धायितत्तं नत्थी ति पञ्चवेक्खणावसी । दुतियं....पे....नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्ति यत्थिच्छकं यदिच्छकं यावतिच्छकं आवज्जति....पे....पञ्चवेक्खति, पञ्चवेक्खणाय दन्धायितत्तं नत्थी ति पञ्चवेक्खणावसी । इमा पञ्च वसियो ” ति [पटि १।९७-१००] ।

२८. एत्थ च, सोळसहि जाणचरियाही ति उक्कड्ढनिहेसो एस । अनागामिनो पन चुदसहि जाणचरियाहि होति । यदि एवं सकदागामिनो द्वादसहि, सोतापन्नस्स च दसहि किं न होती ति ? न होति, समाधिपारिपन्थिकस्स पञ्चकामगुणिकरागस्स अप्पहीनत्ता । तेसं हि सो अप्पहीनो, तस्मा समथबलं न परिपूरं होति । तस्मि अपरिपूरे द्वीहि बलेहि समापज्जितब्बं निरोधसमापत्ति बलवेकल्लेन समापज्जितुं न सक्कोन्ति । अनागामिस्स पन सो पहीनो । तस्मा एस परिपुण्णबल्लो होति, परिपुण्णबल्लत्ता सक्कोति । तेनाह भगवा—“ निरोधा बुद्धहन्तस्स नेवसज्जानासज्जायतनकुसलं फलसमापत्तिया अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १५९] । इदं हि पढाने महापकरणे अनागामिनो व निरोधा बुद्धानं सन्धाय वुत्तं ति ।

२९. कत्थ समापज्जन्ती ति पञ्चवोकार भवे । कस्मा ? अनुपुब्बसमापत्तिसम्भावतो । चतुवोकारभवे पन पठमज्झानादीनं उप्पात्ति नत्थि, तस्मा न सक्का तत्थ समापज्जितुं ति । केचि पन, वत्थुस्स अभावा ति वदन्ति ।

३०. कस्मा समापज्जन्ती ति । सङ्खारानं पवत्तिभेदे उक्कण्ठित्वा दिट्ठे व धम्मे अचित्तका हुत्वा निरोधं निब्बानं पत्वा सुखं विहरिस्सामा ति समापज्जन्ति ।

३१. कथञ्चस्सा समापज्जनं होती ति ? समथविपस्सनानं वसेन उस्सकित्वा कत-पुब्बकिञ्चस नेवसज्जानासज्जायतनं निरोधयतो । एवमस्सा समापजनं होति । यो हि समथ-वसेनेव उस्सकति, सो नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिं पत्वा तिड्ढति । यो पन विपस्सनावसेनेव उस्सकति, सो फलसमापत्तिं पत्वा तिड्ढति । यो पन उभयवसेनेव उस्सकित्वा पुब्बकिञ्चं कत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं निरोधेति, सो तं समापज्जती ति । अयमेत्थ सङ्खेपो ।

३२. अयं पन वित्थारो । इध भिक्खु निरोधं समापज्जितुकामो कतभक्तकिञ्चो सुधोतहत्थ-पादो विविक्खे ओकासे सुपज्जत्तमिह आसने निसीदति पल्लङ्कं आभुजित्वा उजुं कायं, पणिधाय परिमुखं सति उपट्ठेत्वा । सो पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा बुड्ढाय तत्थ सङ्खारे अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो विपस्सति ।

३३. विपस्सना पनेसा तिविधा होति, सङ्खारपरिगणहनकविपस्सना, फलसमापत्तिविपस्सना, निरोधसमापत्तिविपस्सना ति । तत्थ सङ्खारपरिगणहनकविपस्सना मन्दा वा होतु तिक्खा वा, मग्गस्स पदट्ठानं होति येव । फलसमापत्तिविपस्सना तिक्खा व वट्ठति, मग्गभावनासदिसा । निरोधसमापत्तिविपस्सना पन नातिमन्दा नातितिक्खा वट्ठति । तस्मा एस नातिमन्दाय नाति-तिक्खाय विपस्सनाय ते सङ्खारे विपस्सति ।

३४. ततो दुतियं ज्ञानं समापज्जित्वा बुड्ढाय तत्थ सङ्खारे तथेव विपस्सति । ततो ततियं ज्ञानं....पे... ततो विज्जाणञ्चायतनं समापज्जित्वा बुड्ढाय तत्थ सङ्खारे तथेव विपस्सति । अथ आकिञ्चज्जायतनं समापज्जित्वा बुड्ढाय चतुब्बिधं पुब्बकिञ्चं करोति, नानाबद्धअविकोपनं, सङ्खपटिमाननं, सत्थुपक्कोसनं, अद्धानपरिच्छेदं ति ।

३५. तत्थ नानाबद्धअविकोपनं ति, यं इमिना भिक्खुना सद्धिं एकाबद्धं न होति, नानाबद्धं हुत्वा ठितं पत्तचीवरं वा मञ्चपीठं वा निवासगेहं वा अज्जं वा पन किञ्चि परिक्रार-जातं, तं यथा न विकुप्पति, अग्नि-उदक-वात-चोर-उन्दूरादीनं वसेन न विनस्सति, एवं अधिट्ठातब्बं । तत्रिदं अधिट्ठानविधानं—इदञ्चिदञ्च इमस्मिं सत्ताहम्भन्तरे मा अग्निना ज्ञायतु, मा उदकेन बुद्दतु, मा वातेन विद्धंसतु, मा चोरेहि हरियतु, मा उन्दूरादीहि खज्जतु ति । एवं अधिट्ठिते तं सत्ताहं न तस्स कोचि परिस्सयो होति ।

३६. अनधिट्ठतो पन अग्निआदीहि विनस्सति । महानागत्थेरस्स विय । थेरो किर मातुउपासिकाय गामं पिण्डाय पाविसि । उपासिका यागुं दत्वा आसनसालाय निसीदापेसि । थेरो निरोधं समापज्जित्वा निसीदि । तस्मिं निसिन्ने आसनसालाय अग्निना गहिताय सेसभिक्खू अत्तनो अत्तनो निसिन्नासनं गहेत्वा पल्लयिंसु । गामवासिका सन्निपतित्वा थेरं दिस्वा, अलस-समणो अलससमणो ति आहंसु । अग्नि तिणवेणुकडानि ज्ञापेत्वा थेरं परिविक्खपित्वा अट्ठासि

मनुस्सा घटेहि उदकं आहरित्वा निम्बापेत्वा छारिकं अपनेत्वा परिभण्डं कत्वा पुष्कानि विकिरित्वा नमस्समाना अङ्गु । थेरो परिच्छिन्नकालवसेन बुड्ढाय ते दिस्वा, पाकटोम्हि जातो ति वेहासं उपपत्तिव्वा पियङ्गुदीपं अगमासि । इदं नानाबद्धअविकोपनं नाम ।

३७. यं एकाबद्धं होति निवासनपावुरणं वा निसिन्नासनं वा, तत्थ विसुं अधिद्धानकिच्चं नत्थि, समापत्तिवसेनेव नं रक्खति । आयस्मतो सञ्जीवस्स विय । वुत्तप्पि चेतं—“ आयस्मतो सञ्जीवस्स समाधिपिप्फारा इद्धि । आयस्मतो सारिपुत्तस्स समाधिपिप्फारा इद्धी ” ति [पटि २।२१२, हेड्डा १२।३१-३२] ।

३८. सङ्खपटिमाननं ति सङ्खस्स पटिमाननं उदिक्खनं । याव एसो भिक्खु न आगच्छति, ताव सङ्खकम्मस्स अकरणं ति अत्थो । एत्थ च न पटिमाननं एतस्स पुब्बकिच्चं, पटिमाननावज्जनं पन पुब्बकिच्चं, तस्मा एवं आवज्जितव्वं—सचे मयि सत्ताहं निरोधं समापजित्वा निसिन्ने सङ्खो अत्तिकम्मादिसु किञ्चिदेव कम्मं कत्तुकामो होति, याव मं कोचि भिक्खु आगन्त्वा न पक्कोसति, तावदेव बुड्ढहिस्सामी ति । एवं कत्वा समापन्नो हि तस्मिं समये बुड्ढाति येव ।

३९. यो पन एवं न करोति, सङ्खो च सन्निपत्तिव्वा तं अपस्सन्तो, असुको भिक्खु कुहिं ति, निरोधसमापन्नो ति वुत्ते, सङ्खो कञ्चि भिक्खुं पेसेति, गच्छ नं सङ्खस्स वचनेन पक्कोसाही ति । अथस्स तेन भिक्खुना सवनूपचारे ठत्वा, सङ्खो तं आवुसो पटिमानेती ति वुत्तमत्ते व बुड्ढानं होति । एवं गरुका हि सङ्खस्स आणा नाम । तस्मा तं आवज्जित्वा, यथा सयमेव बुड्ढाति एवं समापजितव्वं ।

४०. सत्थुपक्कोसनं ति इधापि सत्थुपक्कोसनावज्जनमेव इमस्स किच्चं । तस्मा तप्पि एवं आवज्जितव्वं—सचे मयि सत्ताहं निरोधं समापजित्वा निसिन्ने सत्था ओतिण्णे वत्थुस्मिं सिक्खापदं वा पञ्जापेति, तथारूपाय वा अत्थुप्पत्तिया धम्मं देसेति, याव मं कोचि आगन्त्वा न पक्कोसति, तावदेव बुड्ढहिस्सामी ति । एवं कत्वा निसिन्नो हि तस्मिं समये सो बुड्ढाति येव ।

४१. यो पन एवं न करोति, सत्था च सङ्खे सन्निपत्तिते तं अपस्सन्तो, असुको भिक्खु कुहिं ति, निरोधसमापन्नो ति वुत्ते, कञ्चि भिक्खुं पेसेति, गच्छ नं मम वचनेन पक्कोसा ति । अथस्स तेन भिक्खुना सवनूपचारे ठत्वा, सत्था आयस्मन्तं आमन्तेती ति वुत्तमत्ते व बुड्ढानं होति । एवं गरुकं हि सत्थुपक्कोसनं । तस्मा तं आवज्जित्वा, यथा सयमेव बुड्ढाति एवं समापजितव्वं ।

४२. अद्धानपरिच्छेदो ति जीवितद्धानस्स परिच्छेदो । इमिना हि भिक्खुना अद्धान-परिच्छेदे सुकुसलेन भवितव्वं, अत्तनो आयुसङ्कारा सत्ताहं पवत्तिस्सन्ति न पवत्तिस्सन्ती ति आवज्जित्वा व समापजितव्वं । सचे हि सत्ताहव्वन्तरे निरुज्जनके आयुसङ्कारे आनावज्जित्वा व समापजति, नास्स निरोधसमापत्ति मरणं पटिवादितुं सक्कोति, अन्तोनिरोधे मरणस्स नत्थिताय अन्तरा व समापत्तितो बुड्ढाति । तस्मा एतं आवज्जित्वा व समापजितव्वं । अवसेसं हि अनावज्जितुप्पि वड्ढति, इदं पन आवज्जितव्वमेवा ति वुत्तं ।

४३. सो एवं आकिञ्चज्जायतनं समापज्जित्वा बुड्ढाय इदं पुब्बकिञ्चं कत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं समापज्जति । अथेकं वा द्वे वा चित्तवारे अतिक्रमित्वा अचित्तको होति, निरोधं फुसति । कस्मा पनस्स द्विन्नं चित्तानं उपरि चित्तानि न पवत्तन्ती ति ? निरोधस्स पयोगत्ता । इदं हि इमस्स भिक्खुनो द्वे समथविपस्सनाधम्मं युगनन्धे कत्वा अट्ठसमापत्तिआरोहणं अनुपुब्बनिरोधस्स पयोगो, न नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिया ति निरोधस्स पयोगत्ता द्विन्नं चित्तानं उपरि न पवत्तन्ति ।

४४. यो पन भिक्खु आकिञ्चज्जायतनतो बुड्ढाय इदं पुब्बकिञ्चं अकत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं समापज्जति, सो परतो अचित्तको भवितुं न सक्कोति, पटिनिवत्तित्वा पुन आकिञ्चज्जायतने येव पतिट्ठाति ।

४५. मग्गं अगतपुब्बपुरिसूपमा चेत्थ वत्तम्भा । एको किर पुरिसो एकं मग्गं अगतपुब्बो अन्तरा उदककन्दरं वा गम्भीरं उदकचिक्खल्लं अतिक्रमित्वा ठपितं चण्डातपसन्तत्तं पासाणं वा आगम्म तं निवासनपावुरणं असण्ठपेत्वा व कन्दरं ओरुब्बो परिक्खारतेमनभयेन पुनदेव तीरे पतिट्ठाति, पासाणं अकमत्वा पि सन्तत्तपादो पुनदेव ओरभागे पतिट्ठाति ।

४६. तत्थ, यथा सो पुरिसो असण्ठपितनिवासनपावुरणत्ता कन्दरं ओतिण्णमतो व, तत्तपासाणं अकन्तमतो एव च पटिनिवत्तित्वा ओरतो व पतिट्ठाति, एवं योगावचरो पि पुब्बकिञ्चस्स अकतत्ता नेवसज्जानासज्जायतनं समापन्नमतो व पटिनिवत्तित्वा आकिञ्चज्जायतने पतिट्ठाति ।

४७. यथा पन पुब्बे पि तं मग्गं गतपुब्बपुरिसो तं ठानं आगम्म एकं साटकं दब्बं निवासेत्वा अपरं हत्थेन गहेत्वा कन्दरं उत्तरित्वा, तत्तपासाणं वा अकन्तमतकमेव करित्वा परतो गच्छति, एवमेव कतपुब्बकिञ्चो भिक्खु नेवसज्जानासज्जायतनं समापज्जित्वा व परतो अचित्तको हुत्वा निरोधं फुसित्वा विहरति ।

४८. कथं ठानं ति ? एवं समापन्नाय पनस्सा कालपरिच्छेदवसेन चेव अन्तरा आयुक्खय-सङ्खपटिमाननसत्थुपक्कोसनाभावेन च ठानं होति ।

४९. कथं बुड्ढानं ति ? अनागामिस्स अनागामिफलप्पत्तिया, अरहतो अरहत्तफलप्पत्तिया ति एवं द्वेधा बुड्ढानं होति ।

५०. बुद्धितस्स किमिन्नं चित्तं होती ति ? निब्बानानिन्नं । वुत्तं हेतं—“ सज्जा-वेदयितनिरोधसमापत्तिया बुद्धितस्स खो, आवुत्तो विसाख, भिक्खुनो विवेकनिन्नं चित्तं होति, विवेकपोणं, विवेकपम्भारं ” ति [म १।३०२] ।

५१. मतस्स च समापन्नस्स च को विसेसो ति ? अयम्पि अत्थो सुत्ते वुत्तो येव । यथाह—“ ख्वायं, आवुत्तो, मतो कालङ्गतो, तस्स कायसङ्गारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, वच्चीसङ्गाराचित्तसङ्गारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, आयु परिक्खीणो, उस्सा वूपसन्ता, इन्द्रियानि परिभिन्नानि,

ध्वायं भिक्खु, सञ्जावेदयितनिरोधं समापन्नो, तस्स पि कायसङ्कारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, वची-
सङ्कारा....चित्तसङ्कारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, आयु अपरिक्खीणो, उस्मा अवूपसन्ता, इन्द्रियानि
अपरिभिन्नानी ” ति [१।२९६] ।

५२. निरोधसमापत्ति सङ्गता असङ्गता ति आदिपुच्छायं पन, सङ्गता ति पि असङ्गता
ति पि लोकिया ति पि लोकुत्तरा ति न वत्तब्बा । कस्मा ? सभावतो नत्थिताय । यस्मा पन सा
समापज्जन्तस्स वसेन समापन्ना नाम होति, तस्मा निष्फन्ना ति वत्तुं वट्ठति, नो अनिष्फन्ना ।

इति सन्तं समापत्तिं इमं अरियनिसेधितं ।

दिट्ठे व धम्मं निब्बानमिति सङ्गं उपागतं ॥

भावेत्वा अरियं पञ्चं समापज्जन्ति पण्डिता ।

यस्मा, तस्मा इमिस्सा पि समापत्तिसमत्थता ।

अरियमगोसु पञ्चाय आनिसंसो ति बुच्चती ति ॥

५३. आहुनेय्यभावादिसिद्धी ति [२३।१] न केवलञ्च निरोधसमापत्तिया समापज्जन-
समत्थता व, अयं पन आहुनेय्यभावादिसिद्धि पि इमिस्सा लोकुत्तरपञ्चाभावनाय आनिसंसो
ति वेदितब्बो ।

५४. अविसेसेन हि चतुब्बिधाय पि एतिस्सा भावितत्ता भावितपञ्चो पुग्गलो सदेवकस्स
लोकस्स आहुनेय्यो होति, पाहुनेय्यो, दक्खिण्यो, अञ्जलिकरणीयो, अनुत्तरं पुञ्जखत्तं लोकस्स ।

५५. विसेसतो पनेत्थ पठममग्गपञ्चं ताव भावेत्वा मन्दाय विपस्सनाय आगतो मुदिन्द्रियो
पि सत्तक्खत्तुपरमो नाम होति, सत्त सुगतिभवे संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करोति । मज्झिमाय
विपस्सनाय आगतो मज्झिमिन्द्रियो कोलंकोलो नाम होति, द्वे वा तीणि वा कुलानि सन्धावित्वा
संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करोति । तिक्खाय विपस्सनाय आगतो तिक्खिन्द्रियो एकवीजी नाम
होति, एकं येव मानुसकं भवं निब्बत्तेत्वा दुक्खस्सन्तं करोति । दुतियमग्गपञ्चं भावेत्वा सकदा-
गामी नाम होति, सकिदेव इमं लोकं आगन्त्वा दुक्खस्सन्तं करोति । ततियमग्गपञ्चं भावेत्वा
अनागामी नाम होति ।

५६. सो इन्द्रियवेमत्ततावसेन, अन्तरापरिनिब्बायी, उपहच्चपरिनिब्बायी, असङ्कारपरि-
निब्बायी, ससङ्कारपरिनिब्बायी, उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी ति पञ्चधा-इध-विहाय-निट्ठो होति ।

५७. तत्थ अन्तरापरिनिब्बायी ति यत्थ कत्थचि सुद्धावासभवे उपपज्जित्वा आयु-
वेमज्झं अप्पत्वा व परिनिब्बायति । उपहच्चपरिनिब्बायी ति आयुवेमज्झं अतिक्रमिन्त्वा
परिनिब्बायति । असङ्कारपरिनिब्बायी ति असङ्कारेण अप्पयोगेण उपरिमग्गं निब्बत्तेति ।
ससङ्कारपरिनिब्बायी ति ससङ्कारेण सप्पयोगेण उपरिमग्गं निब्बत्तेति । उद्धंसोतो अगनिट्ठ-
गामी ति यत्थुपपन्नो ततो उद्धं याव अकनिट्ठभा आरुह्य तत्थ परिनिब्बायति ।

५८. चतुर्थमग्गपञ्चं भावेत्वा कोचि सद्धाविमुत्तो होति, कोचि पञ्जाविमुत्तो होति, कोचि उभतोभागविमुत्तो होति, कोचि तेविज्जो, कोचि छल्लभिज्जो, कोचि पटिसम्भिदाप्पभेद-
प्पत्तो महाखीणासवो, यं सन्धाय वुत्तं—मग्गक्खणे पनेस तं जटं विजटेति नाम, फलक्खणे
विजटितजटो सदेवकस्स लोकस्स अग्गदक्खिण्यो होती ति [१।७] ।

५९. एवं अनेकानिसंसा अरियपञ्जाय भावना ।
यस्मा तस्मा करेय्याथ रतिं तत्थ विचक्खणो ॥

६०. एत्तावता च,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्चञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं ” ति [१।१] ॥

इमिस्सा गाथाय सीलसमाधिपञ्जामुखेन देसिते विमुद्धिमग्गे सानिसंसा पञ्जाभावना परिदीपिता
होती ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे
पञ्जाभावनानिसंसनिद्देशो नाम
तेवीसतिमो परिच्छेदो ।

[निगमनं]

एत्तावता च,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्चञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं ” ति [१।१] ॥

इमं गाथं निक्खिपित्वा यदवोचुम्ह,

इमिस्सा दानि गाथाय कथिताय महेसिना ।

वण्णयन्तो यथाभूतं अत्थं सीलादिभेदनं ॥

सुदुल्लभं लभित्वान पञ्चज्जं जिनसासने ।

सीलादिसङ्गहं खेमं उज्जुं मग्गं विमुद्धिया ॥

यथाभूतं अजानन्ता सुद्धिकामा पि ये इध ।

विमुद्धिं नाधिगच्छन्ति वायमन्ता पि योगिनो ॥

तेसं पामुज्जकरणं सुविमुद्धविनिच्छयं ।

महाविहारवासीनं देसनानयनिस्सितं ॥

विमुद्धिमग्गं भासिस्सं, तं मे सक्कच्च भासतो ।

विमुद्धिकामा सब्बे पि निसामयथ साधवो ति [१।४] ॥

स्वायं भासितो ह्येति । तत्थ च

तेसं सीलादिभेदानं अत्थानं यो विनिच्छयो ।
 पञ्चअम्पि निकायानं वुत्तो अट्ठकथानये ॥
 समाहरित्वा तं सब्बं येभुय्येन स निच्छयो ।
 सब्बसङ्कारदोसेहि मुत्तो यस्मा पकासितो ॥
 तस्मा विसुद्धिकामेहि सुद्धपञ्जेहि योगिहि ।
 विसुद्धिमग्गे एतस्मि करणीयो व आदरो ति ॥
 विभज्जवादिसेट्ठानं थेरियानं यसस्सिनं ।
 महाविहारवासीनं वंसजस्स विभाविनो ॥
 भदन्त-सङ्घपालस्स सुचिसल्लेखवुत्तिनो ।
 विनयाचारयुत्तस्स युत्तस्स पटिपत्तियं ॥
 खन्तिसोरच्चमेत्तादिगुणभूसितचेतसो ।
 अज्जेसनं गहेत्त्वान करोन्तेन इमं मया ॥
 सद्धम्मट्ठितिकामेन यो पत्तो पुज्जसञ्चयो ।
 तस्स तेजेन सब्बे पि सुखमेधन्तु पाणिनो ॥
 विसुद्धिमग्गे एसो च अन्तरायं विना इध ।
 निट्ठितो अट्ठपञ्जास-भाणवाराय पाळिया ॥
 यथा, तथेव लोकस्स सब्बे कल्याणनिस्सिता ,
 अनन्तराया इज्झन्तु सीघं सीघं मनोरथा ति ॥

परमविसुद्धसद्धाबुद्धिविरियपटिमण्डितेन सीलाचारज्जयमदवादिगुणसमुदयसमुदितेन सक-
 समयसमयन्तरगहनज्झोगाहनसमत्थेन पञ्जावेय्यत्तियसमन्नागतेन तिपिटकपरियत्तिभेदे साङ्गकथे
 सत्थुसासने अप्पटिहतत्राणप्पभावेन महावेय्याकरणेन करणसम्पत्तिजनितसुखविनिग्गतमधुरोदार-
 वचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्तवादिना वादिवरेण महाकविना छल्लभिज्जापटिसम्भिदादिभेद-
 गुणपटिमण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मो अप्पटिहतबुद्धीनं थेरवसम्पदीपानं थेरानं महाविहारवासीनं
 वंसालङ्कारभूतेन विपुलविसुद्धबुद्धिना बुद्धघोसो ति गरूहि गहितनामधेय्येन थेरेन मोरण्ड-
 खेटकवत्तञ्जेन कतो विसुद्धिमग्गो नाम ।

ताव तिट्ठतु लोकस्मिं लोकनित्थरणेसिनं ।
 दस्सेन्तो कुलपुत्तानं नयं सीलादिसुद्धिया ॥
 याव बुद्धो ति नामम्पि सुद्धचित्तस्स तादिनो ।
 लोकग्धि लोकजेट्ठस्स पवत्तति महेसिनो ति ॥

[निगमनं]

सीहलपोत्थकेसु इमा गाथायो अधिकतरा—

यं सिद्धं इमिना पुञ्जं, यश्चञ्जं पसुतं मया ।

एतेन पुञ्जकम्मेन दुतिये अत्तसम्भवे ॥

तावतिसे पमोदेन्तो सीलाचारगुणे रतो ।

अलग्गो पञ्चकामेसु पत्वान पठमं फलं ॥

अन्तिमे अत्तभावम्हि मेत्तेय्यं मुनिपुङ्गवं ।

लोकग्गपुग्गलं नाथं सब्बरुत्तहिते रतं ॥

दिस्वान तस्स धीरस्स सुत्वा सद्धम्मदेसनं ।

अधिगन्त्वा फलं अग्गं सोभेय्यं जिनसासनं ॥

मरम्मपोत्थकेसु पन एवं सन्निधानं कतं—

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कता विमुद्धिमग्गकथा ।

पाळिगणनाय पन सा अट्ठपञ्चासभाणवारा होती ति ।

विमुद्धिमग्गपकरणं निहितं ।

सुद्धिपण्णं

Errata

तत्थ पठमो अनुसन्धिअङ्को, दुतियो पन्तिअङ्को, ततो परं असुद्धं, ततो सुद्धं ति ।

In this list, the first number refers to the paragraph, the second to the line. Then comes the misprint, followed by its correction.

परिच्छेद १

२३।१ सिलं	सीलं
४०।२ इदं	इदं
६८।११ जनन्ति	जानन्ति
१०५।५ °नागरूक्खो	°नागरूक्खो
१०७।२ करोमि	करोमी
१०९।२ अफ सुखभावं	अफासुकभावं
११२।५ परिभूञ्जि°	परिभुञ्जि°
११४।२ पटिवचन	पटिवचनं
१३८।१ आहरमि	आहारमि
१०१२३ संवत्तन्ती	संवत्तन्ती
१४१।७ पच्चविधं	पच्चविधं
१५७।१ अगिक्खन्धू°	अग्नि°

परिच्छेद २

२।१ जिविते	जीविते
५९।३ देवता परि°	देवतापरि°
७८।७ ऐतसं	एतेसं
७८।९ अङ्गानि	अङ्गानि
८३।२ अप्पिच्छं	अप्पिच्छं
८६।१ धुतङ्ग°	धुतङ्ग°
९०।२ -उपसिकानं	-उपासिकानं

परिच्छेद ३

१६।२ वण्णायिस्साम	वण्णयिस्साम
७४।४ संसग्ग	संसग्गं
१००।४ वण्णकरिणेषु	°कसिणेषु
१०१।३ ओकसे	ओकासे
१०६।२ पटि लसञ्जा	पटिकूलसञ्जा
१२६।३ आचारियो	आचरियो

परिच्छेद ४

६।२ पासणपिढे	पासाण°
१९।५ विहारन्तस्स	विहरन्तस्स
२८।२ चित्तञ्च	चित्तञ्च
४८।१ सद्धहन्तो	सद्धहन्तो
७८।४ °नासञ्जायनं	°नासञ्जायतनं
९७।४ °निमित्तेनव	°निमित्तेनेव
१०४।३ उपपजति	उपपजति
१३८।५ उपपजति	उपपजति
१४०।१ द्विन्नं	द्विन्नं
१५२।१ पच्चवेक्खतो	पच्चवेक्खतो
१६१।३ उपपजन्ती	उपपजन्ती
१७२।३ पविचयपच्चपट्टानं	°पच्चपट्टानं
१८७।३ °अप्पानायं	°अप्पनायं
२०१।४ उपपजति	उपपजति
„ । „ °आदिनि	°आदीनि

परिच्छेद ५

३।२ अञ्जतरवण्णं	अञ्जतर°
-----------------	---------

परिच्छेद ६

६।१ परिकूलत्ता	पटि°
१९।५ सण्डानतो	सण्डानतो
२६।१ असूभनिमित्तं	असुभ°
३५।१ ववत्थपती	ववत्थपेती
४५।१ उद्धमातके	उद्धमातके
५६।४ वियं	वियं
६७।५ नीवरणाति	नीवरणानि
७०।१ °पटिकूलं	°पटिकूलं
७८।५ निमित्तं	निमित्तं
८४।३ -पटिकूलं.	-पटिकूलं,
९१।२ इच्छान्ति	इच्छन्ति

सुद्धिपणं

परिच्छेद ७

३५।८ अनन्त्यसंहित	संहितं
३५।९ परसं	परसं
३८।१ अहार	आहार
१२४।४ सायको	सावक्रो

परिच्छेद ८

२२।६ एक चरिय	एकचरिय
३५।५ मनुसानं	मनुस्सानं
४२।९ कयगता	कायगता
४३।४ अनापान	आनापान
४८।३ मानसा	मनसा
५४।२ पुब्बो	पुब्बो
६२।२ मनसिकारोन्तो	करोन्तो
६८।४ उड्डु	उड्डु
७०।३ परिभुञ्जेय	परिभुञ्जेय
७४।५ संवत्तेय	संवत्तेय
८६।७ अपटिकूला	अपटि
१२१।१४ उदरग्गि	उदरग्गि
१२८।१० केससदिसो व	सदिसो व ।
१३०।६ वक्कहदयकन	हदयकन
१६८।४ छन्दो	छन्दो
१६८।५ छन्द्वसेन	छन्द
१७२।१ हि	हि
१७३।३ अधिपञ्जासिपक्खा	सिक्खा
१८३।२ पभावाना	पभावना
१८६।२ पत्तज्ज्ञानस्स	ज्ञानस्स
२०९।४ चतुत्थज्ज्ञान समा	ज्ञानसमा
२११।१ सम्पज्जाति	सम्पज्जति
२१२।२ कमट्ठानस्स	कम्म
२२४।४ विमुत्त	विमुत्त
२२६।२ पीति	पीति

परिच्छेद ९

११।३ पियमानाप	पियमानाप
२३।५ दायदो	दायादो
३१।५ भाविस्सती	भविस्सती
३५।३ अयुत्तं	अयुत्तं
५२।३ पाच्छिमाय	पच्छिमाय
८०।१ एतनेव	एतेनेव
८१।५ वियपुगाले	पियपुगाले
८३।१ सदहा-	दसहा

८३।२ दिसाफराणा	फराणा
८७।५ अनिसंसा	आनिसंसा
८८।५ पियपमालाविसु	पुगालाविसु
१२३।६ आकिञ्चआयनस्स	यतनस्स

परिच्छेद १०

३।२ फलितन्तरं	फलितन्तरं
८।१ आमनसि	अमनसि
२०।६ कमावचर-	कामावचर-
२१।६ कारोन्तो	करोन्तो
२५।५ आवजितब्बं	आवजितब्बं

परिच्छेद ११

एकादशमो	द्वसमो
५।२ सायितप्फमेदे	सायितप्फ
५।३ सेय्ययिदं	सेय्ययिदं
९।२ काय बन्धनं	कायबन्धनं
१६।२ सामानो	समानो
३०।३ सञ्जा य	सञ्जा न
३२।१ अज्झत्तं	अज्झत्तं
४१।६ पक्खवेक्खितब्बं	तब्बं
४८।३ सीककटाह	सीसकटाह
५७।१ अट्टिमिज्जं	मिज्जं
५९।२ सन्दमादिक	सन्दमानिक
६०।४ थनायं	थनानं
८८।७ जीवीतिन्द्रियेन	जीवित्तिन्द्रियेन
१०७।२ सहरिथापथा	सहरियापथा

परिच्छेद १२

९।५ निवास नुत्सति-	निवासानुत्सति-
३।३ ओदातकसिणातो	कसिणतो
२५।१ भिक्खु	भिक्खु
२६।२ विप्फारा	विप्फारा
२७।३ विक्किणी	विक्किणि
३२।१ सल्लक्खेत्वा	सल्लक्खेत्वा
३८।१ अपटिकूल	अपटिकूल
७५।३ एतदावोच	एतदावोच
७९।१ कनकमेयेन	कनकमेयेन
१२४।२ उप्पन्ने	उप्पन्ने
१३३।२ ओक्कमाती	ओक्कमती

परिच्छेद १३

१९।१ अनुस्सरण°	अनुस्सरण°
१९।२ दिपप्पभा°	दीप°
३१।१ बुद्धक्खेतं	बुद्धक्खेतं
५०।१ पसाण°	पासाण°
६२। ब्रह्मलोके	ब्रह्म°
६७।२ गोत्तानुसरण°	गोत्तानुस्सरण°
८४।७ स्त्रीणावंसो	स्त्रीणासवो
८६।२ हान्ति	होन्ति
११०।४ पथुज्जो	पुथुज्जो
११६।१ सन्ततिपञ्चुपन्नं	°पञ्चुपन्नं
१२५।२ निव्वत्तस्सती	निव्वत्तिस्सती

परिच्छेद १४

३।६ उत्सस्तिवा	उत्सस्सिवा
४।८ असुका	असुका-
३९।१ घायितुकामता निदान°	°कामतानिदान°
४९।२ धातूही	धातूहि
६०।२ °पञ्चपट्टानं	°पञ्चपट्टानं
७२।३ इन्द्रियं अनिन्द्रियं	इन्द्रियं अनिन्द्रियं
८९।१ कामावचर°	कामावचर°
९३।२ द्वासस°	द्वादस°
९५।१ सोता-	सोत-
१०२।५ कामवचरं	कामावचरं
१०८।५ °पदत्थाना	°पदट्टाना
११६।३ वेतितन्वा	वेदितन्वा
१२८।६ नातिउपब्रूहन°	°उपब्रूहन°
१३१।२ सङ्खारा	सङ्खारा
१३६।१ पथवीकासिण°	°कसिण°
१४२।१ कायादुच्चरिता°	कायदु°
१४३।६ °लक्खणो	°लक्खणो
१६७।४ आयोनिशो°	अयोनिशो°
१८०।२ सोमस्स°	सोमनस्स°
१९८।१ °सुखमभेदो	°सुखमभेदो
२२०।३ कामासञ्जा°	कामसञ्जा°
२२३।१ पञ्चपादान°	पञ्चपादान°
२२९।२ विसंजुज्जति	विसंयुज्जति

परिच्छेद १५

९।३ -कायुप्पति°	-कायुप्पत्ति°
१४।५ फोटब्बायतनं	फोटब्बा°
२०।३ कारण भूताहि	कारणभूताहि
२४।३ विञ्जाघात्	विञ्जाणघात्
३६।३ सन्तरिण°	सन्तीरण°

परिच्छेद १६

२५।११ दुखादि°	दुक्खादि°
३१।१ सेय्याथिदं	सेय्यथिदं
६१।४ सेय्याथिदं	सेय्यथिदं
६५।३ अगम्म	आगम्म
६७।३ लोकुत्तर विसं	लोकुत्तरचित्तं
६९।४ °भावञ्च ।	भावञ्च
७२।१ आणु°	अणु°
७३।४ उनुप्पादनतो	अनुप्पा°
८०।२ उपपञ्छेदिका	उपपञ्छेदिका
८२।१ आसम्मोसो	असम्मोसो
८६।४ °विकादयो	°वितकादयो
८९।१ समञ्जफळानि	सामञ्ज°
८९।४ सन्नाकाररेन	सन्नाकारेन
९५।४ ममो	ममो
१००।१ आलोकेतु°	ओलोकेतु°

परिच्छेद १७

१८।२ °निप्फ दक्कहेन	°निप्फादक्कहेन
२५।३ आनायूहन्तेन	अनायू°
३१।४ भगवपच्चया	भवपच्चया
४९।३ पच्चायो	पच्चयो
५१।३ °पञ्चपट्टाना	°पञ्चपट्टाना
६६।२ अतन्तर°	अनन्तर°
६९।१ सालिबीजा°	सालिबीजा°
७७।३ महाभुता	महाभूता
९५।३ पञ्छजाता	पञ्छाजाता
९५।६ विपयुत्त°	विप्पयुत्त°
१०६।३ उपजमानं	उपजमानं
११८।२ अमगग्गि	अमगग्गि

१२१।३ उपजेय्य	उप्पजेय्य
१३।१ उपजेय्युं	उप्पजेय्युं
१३०।५ साधयमाना	साधयमाना
१३२।२ सधायमानानि	साधयमानानि
१३४।६ पटिसन्धिया	पटिसन्धिया
१४३।६ भवङ्गवियसं	°विसयं
१५३।१ ऐतासु	एतासु
१८०।१ °कुसल चेतना°	°कुसलचेतना°
२१५।३ उपपज्जाति	उप्पज्जति
२२७।४ रूपायतं	रूपायतनं
२३५।७ अट्टरस	अट्टारस
२४१।५ उपादिति	उपादियति
२४९।३ विज्झतब्बो	विज्जातब्बो
२५१।२ पुज्जभि°	पुज्जाभि°
२७३।१ अविज्जपञ्चया	अविज्जा°
२७५।१ मूलहसा	मूलहस्ता
२९३।४ सज्जेन्तस्त	सज्जेन्तस्स
३०१।४ सळायतग्गि	सळायतनग्गि
३०१।८ खन्धे	खन्धे
३०३।१५ पिपासितो	पिपासितो
३१०।२ °नुपच्छदो	°नुपच्छेदो
३१२।२ अत्तिदिट्ठिं	अत्तदिट्ठिं
३१४।२ अपदालत्वा	अपदालेत्वा

परिच्छेद १८

१३।७ अकारविकार°	आकारविकार°
१६।२ आदसं	आदासं
३४।४ निस्सय	निस्साय

परिच्छेद १९

६।९ कुहिं गामी	कुहिंगामी
९।३ उतू-	उतु-
१५।५ उपपज्जाति	उपपज्जति

परिच्छेद २०

१८।१ °सम्मनस्स	°सम्मनस्स
१९।१० व्यधि°	व्याधि°
३४।२ पसितब्बा	पत्ति°

३८।२ सम्मुट्ठापेति	समुट्ठापेति
७१।१ उपपन्नं	उपपन्नं
७७।४ तटतटायन्त	°यन्ता
७९।१ सम्मसित्व	सम्मसित्वा
९०।९ सम्मोहामिनिवसं	°निवेसं

परिच्छेद २१

११।१७ चत्तसो	चतस्सो
१३।२ उपजित्वा	उप्पजित्वा
३१।३ आयग्गि	अयग्गि
४८।७ पटिकलतो	°कूलतो
६१।१ आरोपत्वा	आरोपेत्वा
७०।४ मनसिकारोन्तो	°करोन्तो
७३।३ मुज्जतो	मुज्जतो
७३।११ निप्परयायेन	निप्परियायेन
७८।२ अपरुज्झानेन	अरुप°
८०।५ पतिसङ्का°	पटिसङ्का°
८४।४ अभिनिस्सित्वा	अभिनिविसित्वा
८७।१ किञ्चि	किञ्चि
९०।४ अन्धाकारं	अन्धकारं
१२९।१ सङ्खरूपेक्खा	सङ्खारु°
१२९।४ उपन्नस्स	उप्पन्नस्स
१२९।५ पठमजवन चित्तं	°जवनचित्तं

परिच्छेद २२'

८।३ थूलथूले ।	थूलथूले
४७।३ -उपादानानु-	-उपादानानु-
६१।२ -दास-	-दोस-
६६।२ विसुणवाचा	पिसुण°

परिच्छेद २३

६।४ पुगालन्तर भा°	पुगालन्तरभा°
१४।२ अतन्तरं	अनन्तरं
१८।४ खीणासव	खीणासवा
२९।१ पञ्चवोकार भवे	°वोकारभवे
४२।३ आनावजित्वा	अनाव°
५७।४ अगनिट्ठ-	अकनिट्ठ-

DATE OF ISSUE

This book must be returned
within 3, 7, 14 days of its issue. A
fine of ONE ANNA per day will
be charged if the book is overdue.

--	--

S294.3

B 85 VD
pt.

Buddha .
'Visuddhimagga'
